

A RÁDAY  
GYŰJTEMÉNY  
ÉVKÖNYVE

VI.

Budapest, 1989.



A közép-európai vallásföldrajz előszó

# A RÁDAY GYŰJTEMÉNY ÉVKÖNYVE

BEVEZETŐ SZÓ

BEVEZETŐ SZÓ

## VI.

Budapest, 1989.

A RÁDÁY  
GYŰJTÉMÉNY  
ÉVKÖNYVÉ

Szerkesztő bizottság

BENDA KÁLMÁN  
BELICZAY ANGÉLA, K. FOGARASI ZSUZSA  
NAGY EDIT, SZABÓ ANDRÁS

IV

ISSN 0237–0921

Megjelent  
a Magyar Tudományos Akadémia – Soros Alapítvány  
anyagi támogatásával



## A közép-európai vallásföldrajz néhány állandó vonása (10–18. század)

Két indok vezetett az alábbi esszé megírására. Egyfelől megkíséreltem nagy vonásokkal megrajzolni a Baltikum, az Adria és az Al-Duna közötti Európa vallási-történelmi portréját, másfelől a történelmi szakirodalom oly kevésbé érdeklődik a közép-európai vallástörténeti sajátosságok iránt, hogy még az ilyen leegyszerűsített és túl merészen rövidített elemzés is jogosultnak tűnik.

### *Együtt élő vallások*

Kivéve a 10. és a 15. század közötti Csehországot, a vizsgált terület, azaz a cseh, magyar és lengyel királyság, valamint a Balkán északi része, soha nem volt egyvallású. Ezen a területen találkozik a két kereszténység, a dalmát tengerparttól keleti irányban elinduló körív alakú sávban, amely Magyarországon és Erdélyen át észak felé kiszélesedik, hogy végül Galícián keresztül Litvániáig jusson el.

A 10. és a 11. század között az újonnan és csak részlegesen keresztény vallásra térített népek zónája előrenyomult nyugat felé: a morvák és a magyarok – mielőtt a nyugati kereszténységhez kötődtek volna – Bizánc felé tájékozódtak.

A két kereszténység nem foglalja el az egész terepet. Ezen a területen maradtak fenn legtovább Európán belül a különböző pogány kultuszok, a kereszténység nem végez velük egykönnyen; a 11. század a pogány lázadások kora. Az 1230–40-es években, az egy évezreden át tartó népvándorlás utolsó hullámaként, a kunok telepednek le a magyar Alföldön. Szent István királysága a befogadás fejében a kereszténység felvételét kívánta tőlük. A kunok ennek látszólag készséggel eleget tettek, a valóságban azonban még jó két-három nemzedéken át követték a kereszténységgel nehezen összeegyeztethető szokásaikat. Az V. István és egy frissiben megkeresztelt kun fejedelemlány házasságából született IV. (Kun) László uralma a 13. század utolsó negyedében, a keresztény felfogás és morál szerint tűrhetetlen botrányok sorozata volt.

Az ezredfordulóra egész Európa, Szicíliától az Égei-tengerig és a Felső-Volgától az Atlanti-Óceánig keresztény császárságokból, királyságokból, hercegségekből és grófságokból állt (csak az Ibériai-félsziget déli része volt mohamedán arab uralom alatt), a balti pogány enklávét azonban még századokon át fönmaradt. A 14. század végén elvben keresztényé vált Litvániában

az új vallás csak lassan gyökerezett meg, mivel a hatalmas területen szétszórta lakosság lelki gondozását nem sikerült megfelelően kézbe venni.

A 13. század közepén Lengyelország és Magyarország átvészeli ugyan a tatárjárást, de ettől kezdve egy fél évezreden át határosak maradnak nem-keresztény államokkal.

Az izmaelitáknak nevezett muzulmánok, akik a 10. és a 13. század között jelentős szerepet játszanak pénzügyekben és kereskedelemben, a török Iszlám térfoglalásával szorulnak ki a közép-európai gazdaság színteréről.

Ami a zsidó vallás és a zsidóság helyzetét illeti, mind Magyarország, mind Lengyelország a maga módján egyedülálló helyet foglal el az európai történelemben.

A magyarok, pontosabban a proto-magyarok a zsidósággal és az Iszlámmal már a 7–8. században találkoztak, a Kazár Birodalomhoz való tartozásuk idején. Számukat ugyan még csak hozzávetőlegesen sem ismerjük, de tudjuk, hogy a honfoglaló magyarok között is voltak zsidó vallásúak, és egyes források szerint „judaizáló” magyarok egészen a 13. századig léteztek. A középkori Európában ezen egyedülálló, ősi autochton töredék mellett éltek az országban „klasszikus”, pénz és kereskedelmi ügyekkel foglalkozó, letelepült és utazó zsidók is. Tevékenységüket és a keresztényekkel való kapcsolatukat a 11. századtól kezdve rendeletekkel igyekeztek szabályozni. Két adat elegendő annak megvilágítására, hogy mennyire egyedülálló a magyarországi zsidók jogi és tényleges helyzete 1100 körül. Kálmán király dekrétuma kifejezetten elismeri földbirtoklási jogukat és ugyanő veri szét a keresztéseket az ország határánál, amikor azok Németország és Csehország után Magyarországon akarták folytatni a zsidók öldöklését. Így terjedt el a hír Nyugat-Európában, hogy a magyarok pogányok vagy zsidók – írja Dubnov *History of the Jews* című munkájában.

Lengyelországban a zsidóknak nyújtott királyi és hercegi védelem tette lehetővé a nagy askenázi közösség kialakulását a 12. századtól kezdődően.

Közép- és Kelet-Európa hosszú időn keresztül távolállt a vallási egység ideáljától. Szent István sokszor idézett intelme, a „regnum unius linguae uniusque moris” minden lehetséges értelmezésen túl azt jelenti, hogy az ezredforduló táján Európa közepén a különböző népek és vallások együttélését egyazon országon belül, tudatosan átérték és elfogadták.

A két kereszténységet összekötő zónában a katolikusok és ortodoxok kapcsolatai még az egyházszakadás után is szenvedélymentesek maradtak. III. Béla 1172-től katolikus magyar királlyá történt megkoronázásáig Alexis néven Bizáncban élt, ortodox vallásban, mint Komnenosz Manuel császár kijelölt utóda. A politikai szempontok szerint megkötött dinasztikus házasságoknál sehol Európában nem törődtek a valláskülönbségekkel, vagy a vérrokonossági tilalmakkal. A lengyel, halicsi, orosz, magyar, bizánci, szerb, bosnyák, horvát és bolgár uralkodó és főrangú családok között kiépült vegyesvallású hálózat sűrűsége még így is meglepő.

A reformációt megelőző fél évezredben vallási megfontolások csak mérsékelten hatottak a kormányzás ügyeire. A lengyel és a magyar királyság nem



vett részt a IV. kereszteshadjáratban és más ilyen jellegű megmozdulásokban. Kapcsolatuk ortodox szomszédaikkal ugyanúgy alakult, mint a katolikusokkal.

A 15. században látványosan megerősödik a térség sokvallású jellege. A lengyel-litván unió révén a vallási helyzet a Német-Római Császárság és az orosz fejedelemségek közti egész térségben hasonlóvá válik ahhoz, ami addig a magyar archiregnum (Magyar- és Horvátország, a bánságok) területére volt jellemző, a katolikusok jelentős számú görögkeletivel, frissen megkeresztelt pogánnyal, askenázi és karaita zsidókkal, muzulmánokkal élnek együtt, valamint örményekkel, akik a 15. században Ilyvóban (Lvov) érsekséget is alapítanak. Ugyanakkor Csehország is kétvallású a huszitizmus révén, melynek terjedését az 1430-as években csak a Csehországon kívüli területeken tudják meggátolni.

A reformáció természetesen mindhárom királyságba behatolt. Csehországban mintegy közvetlen folytatása a huszitizmusnak Lengyelországban és Magyarországon pedig az új vallások befogadását lényegesen megkönnyíti, hogy az emberek évszázadok óta megszokták az eltérő vallások együttélését. Míg Skandináviában a lakosság egységesen és fegyelmezetten áttér a luteranizmusra, itt többféle protestáns irányzat képes híveket szerezni. Az erdélyi fejedelemség országgyűlése már 1568-ban egyenrangúvá nyilvánítja a négy „bevett” vallást (katolikus, evangélikus, református és unitárius), az 1570-es években Lengyelországban is törvény biztosítja több vallás szabad gyakorlását. A királyi Magyarországon a rendek 1606-ban az evangélikus és a református vallás szabadságát kiharcolják, a hódoltsági területeken pedig az a derűs közöny, mellyel a török a keresztény viszálykodást szemléli, gyakorlatilag a protestánsokat segíti.

Új színnel gazdagodik a vallási mozaik a 16. század végén, amikor a lengyel királyi hatalomnak sikerül az ortodox ukránok és beloruszok egy részével elfogadtatni a Rómával való Úniót, az 1439. évi firenzei zsinat feltételei szerint, s ezzel kivonja őket az orosz egyház és állam befolyása alól. Ugyanilyen politikai megfontolások alapján szervezi meg a Habsburg uralkodóház – száz évvel később – a görög egyesült (unitus) egyházat Magyarországon és Erdélyben.

A közép-európai népek kollektív emlékezete úgy tudja, hogy abban a korban, amikor nyugaton az „eretnekek” vagy a „pápisták” kiirtására gyűjtött máglyák fénye világított, ők elindultak a lelkiismereti szabadság útján. A csehek, magyarok arra is emlékeznek, hogy a rendkívüli törvénykezéssel, vérpaddal és gályával kegyetlenkedő ellenreformációt náluk az idegen Habsburg-hatalom szervezte meg és vitte keresztül.

E kollektív emlékezet valóság tartalmában régebbi eredetű, mint az ellenreformáció kora. A kereszténység felvétele óta Közép- és Kelet-Európára jórészt az eltérő vallások békés együttélése volt jellemző.

### *Az egyházi szervezet*

A három királyságban – ugyanúgy, mint később a két román vajdaság-

ban – az állam és az egyház egyszerre szerveződik meg. Az egyidejűség a magyarok, a lengyelek között szinte tökéletes. Az esztergomi és a gnieznói érsekséget ugyanabban az évben (1000–1001) alapítják, Boleszlávot 1025-ben, Istvánt 1001-ben koronázzák meg.

Komolytalan a Róma és Bizánc közötti választást az éppen megkeresztelkedett pogány magyar vagy lengyel fejedelem tudatos döntésének tulajdonítani. A választás fokozatosan dőlt el, ahogy a körülmények, a hatalmi viszonyok diktálták.

A katolikus, vagy katolikussá váló területek közé ékelt Csehországnak már nem volt választása. Cirill és Metód műve nem élte túl Csehországnak a Német-Római Birodalomba való bekerülését, ami azzal járt, hogy a prágai püspökséget a mainzi érsekségnek vetették alá, s ez a függőség egészen 1344-ig megmaradt.

Magyarország katolikussá válása bonyolult politikai, diplomáciai és katonai tényezők együttes hatásán múlt, melyeket még ma sem ismerünk kellőképpen. Az első időkben Bizánc volt az esélyesebb, a 10. század végén azonban német és olasz hittérítők megfordítják a helyzetet, majd István fegyverrel kényszeríti a katolicizmusba a déli és keleti országrészeket, melyeket mindaddig a Bizánchoz húzó „dux”-ok tartottak kezükben.

Az új királyságok egyházi szervezetének kialakításába egyaránt beleszóltak a bel- és külpolitikai megfontolások.

A legfontosabb kérdés a nyugati császársághoz való viszony volt, ugyanis a római egyházzal való csatlakozás eleve kizárta a bizánci fennhatóságot. Ellentétben a Přemysl dinasztia által elfogadott birodalmon belüli megoldással, az Árpádoknak és a Piastoknak sikerült Esztergomban, illetve Gnieznóban birodalmon kívüli érseki (metropolita) székhelyeket alapítaniok. A 11. században kialakított egyházmegyei beosztás (Lengyelországban egy érsekség és hat püspökség, Magyarországon két érsekség, kilenc püspökség és még egy püspökség Horvátországban) 700 éven keresztül változatlan maradt, új egyházmegyéket csak az újonnan szerzett területeken, a királyságok új befolyási szférájában szerveztek.

Az ezredforduló idején kereszténnyé vált országok egyházi megszervezésének talán legérdekesebb változata Magyarországé, két főegyházmegyével. Ha pusztán az ország nagyságával magyarázható gyakorlati jellegű intézkedésről lett volna szó (hiszen az ország nagyobb volt, mint a vele egyidőben katolizált Dánia, Svédország, Norvégia, Csehország vagy Lengyelország), a dolog nem lenne említésre érdemes. A kalocsai érsekség annyiban volt egyedülálló, hogy joghatósága kifejezetten azokra a területekre terjedt ki, melyek István győzedelmes hadjáratáig Bizánc befolyása alá tartoztak. Kalocsa egészen a királyság 16. században bekövetkezett összeomlásáig megőrizte határőr-egyházmegye jellegét. A kalocsai érsekségre hárult, hogy megállítsa az ortodox vallás terjedését észak felé, s hogy térítsen a Balkánon. A 15. századtól kezdve Kalocsa volt hivatva védeni a bánságokat a törökkel szemben.

A magyar királyok védnöksége alatt alapított püspökségek célja a hitté-



rítés volt, az ortodox vallásúak katolizálása (pl. a Szerémségben a 13. században), a pogányok megtérítése (a milkói kun püspökséget a 13. században alapították), vagy pedig a harc az eretnekség ellen (pl. Boszniában a 15. században).

Lengyelországban — melynek a 14. században kezdődő terjeszkedése hosszabban tartó és látványosabb volt, mint Magyarorszáé — valamennyi püspökséget a keleti területeken alapították (Litván nagyhercegség, Volhinia, Podolia, Ukrajna, Belorusszia), ugyanabban a szellemben, mint a magyarországi püspökségek második sorozatát. Feladatuk a pogányok keresztény hitre térítése (Vilnius, Wornie), vagy a katolicizmus terjesztése az ortodox vallás rovására (Przemysl, Kamieniec Podolsk, Chelm, Kiev stb.). A második érseki székhelyet Ilyvóban (Lvov) alapították 1412-ben, hogy az ortodox többségű területeken megszervezett hat egyházmegye fölé helyezték.

Az ortodox Bulgáriában, Szerbiában, Havasalföldön és Moldvában is egyszerre szerveződik az állam és egyház: az előbb Ohridában majd Tirnovóban székelő bolgár patriarkátus, a peći szerb patriarkátus és a két román püspökség (Argeş 1359, Suceava 1393). A török fennhatóság idején ez a 14. században megszilárdult egyházi szervezet őrizte meg a balkáni népek intézményes létét.

### *A papság*

Ha hihetünk az 1279. évi budai zsinatnak, a korabeli magyar papság életmódjába sokminden belefért.

„... Pap ne tartson házában kocsmát; felkelésbe, verekedésbe, rablásba, fosztogatásba, gyűjtogatásba és más vérengző dologba ne elegyedjék; harcba csak az egyház és a haza védelmére bocsájtkozzék; hivatalokat ne viseljen, kereskedést ne űzzön, komédiásokat, jocularokat ne hallgasson, kockát, kártyát ne játsszék; kardot, kést ne viseljen, nővel ne lakjék; egyházi vagyont zálogba ne adjon, el ne idegenítsen kellő ok nélkül; a szentségek és szentelmények kiszolgáltatásáért ne csikarjon ki pénzt; ne tűrje, hogy a nép a temetőben, vagy éppen a templomban táncra perdüljön; ne engedje meg, hogy a világiak nyilvánosan ágyasokat tartsanak ...” (*Magyar Művelődéstörténet*. Szerk. Dománovszky Sándor. Bp. év nélk. I. 397–398.)

Az ilyen és hasonlóan árulkodó tilalmak ugyan végigkísérik az egyháztörténetet, mégis meghökkentő az egykori híradás a papok és híveik jámbornak aligha vélhető életmódjáról. (Nem érdektelen, hogy ugyanez a budai zsinat hozta a magyar egyház első zsidó-ellenes határozatait — igaz, ezek nem kerültek alkalmazásra a gyakorlatban.)

A papképzés állandó nehézségekkel küszködik a 18. századig (Litvániában még később is). Ebben a vonatkozásban Lengyelország, Magyarország, kisebb mértékben Csehország is a nyugati spirituális és egyetemi központoktól függött. Jó példa rá a premontrei és a ciszterci szerzetesrendek működése a 13. századi Magyarországon vagy Lengyelországban. Általában a korlátolt tanulási lehetőségek következtében a francia, olasz, német és angol egyetemek állandó és nélkülözhetetlen szerepet játszottak a közép-európai papság képzésében. A magyar és erdélyi protestantizmus a későbbiekben ugyanígy a nyugatra lesz utalva. Közel három évszázadon át a debreceni, nagyenyedi,

pápai vagy sárospataki kollégiumi tanulmányok után a lelkészek képzése svájci, holland, német vagy angol egyetemen fejeződött be.

### *A népesség mozgása*

Európának a Pireneusok és az Elba közti részén a 12. század után nincsenek számottevő bevándorlási, vagy migrációs hullámok, leszámítva a városokba való áramlást, a szűzföldekre való kirajzást és a hugenották kiűzését a Nantes-i Ediktum visszavonása után. A nyugat inkább kivándorlókat ad: kelet felé rajzó németeket, akik városokat és „székeket” alapítanak a Baltikumtól Erdélyig az azon túl, és angolokat, akik Írországból, majd Amerikában és másutt telepedtek le. Közép-Európában nincs évszázad tömeges népmozgás nélkül. A vallási térkép változásait tehát nemcsak a letelepedett népek spontán, vagy kényszerű áttérései okozzák (huszizmus, protestantizmus, rekatolizáció, unitusok), hanem vándorlások is, mivel a vándorlók magukkal vitték nyelvüket és vallásukat is.

A nyugati és keleti kereszténységet összekötő zónán belül jószerével szüntelen a változás, maga a zóna is hol kelet és dél felé tolódik el (Balkán: 11–15. század, Oroszország és Ukrajna: 14–18. század), hol pedig nyugat és észak felé (Magyarország: 17–18. század, Lengyelország: 18–19. század). A választóvonal egyfelől katolikusok és protestánsok, másfelől katolikusok és ortodox vallásúak között még mindig nem állapodott meg, és ma, a vallás kérdését körülvevő homály miatt, az ortodox hagyományú országokon keresztül haladó választóvonalat még kevésbé ismerjük, mint 50 évvel ezelőtt.

A németek kelet felé nyomulása csak a Német Lovagrend területein módosította érezhetően a vallási térképet. Később, a reformáció idején a német telepesek, parasztok és polgárok elhagyva a katolicizmust, egységesen luteránussá lesznek.

Az Iszlám a török hatalom előretörésével terjed, hanyatlásával visszahúzódik, pozíciója csak Albániában és Boszniában szilárdul meg, a török-lakta területeken kívül.

A zsidóság elhelyezkedése az askenazi közösség kialakulásától a Holocaustig szüntelenül változik. Számos Spanyolországból kiűldözött zsidó talál menedéket az Oszmán Birodalomban, s így a Balkán félszigeten a 16. században szefárd közösség alakult ki. Az 1770-es évektől kezdve Magyarország fogadja be a lengyel területeket elhagyó zsidók tekintélyes részét, s mivel a bevándorlók a magyar nyelv használatára tértek át, a magyarul beszélők aránya 4–5 százalékkal nőtt az össznépségen belül.

A történelmi Magyarország széthullása után, az utódállamokban élő zsidók továbbra is a magyar kisebbséggel azonosították magukat, pedig a magyar kormány a két világháború között antiszemita politikát folytatott.

### *Eltérő utak a 18. század óta*

A 16. században három nagy jelentőségű esemény játszódik le egyidőben:



a nagy földrajzi felfedezések az egész világot érintik, a reformáció megváltoztatja Európát, a kontinens keleti részén pedig összeomlik a középkori államrendszer. A tárgyalat három királyság ekkor reagál utoljára azonosan és egy időben vallási kérdésekben az új pluralizmus és ezen belül a protestantizmus radikális ágainak befogadásával: az anabaptisták Cseh- és Lengyelországban, az unitáriusok (antitrinitáriusok) Lengyelországban és Erdélyben, a szombatosok (zsidózók) pedig Erdélyben alakítanak egyházi közösségeket.

A rekatolizáció azonban, mely mindhárom országban még a 16. század vége előtt megindult, országonként más-más útra tért és egymástól eltérő következményekkel járt.

A leigázott és megfegyelmezett Csehország több mint 200 éven át az államkatolicizmus rendszerét éli. A 19. század elején a nemzeti ébredés újra felfedezi a huszitizmust, mely ettől kezdve a cseh autenticitás szellemi szimbólumává lett anélkül, hogy a vallási térképet számottevően bonyolítaná. A magyarországi ellenreformáció meg tudta fordítani a katolikusok és protestánsok számarányát, de nem tudta megvalósítani a lakosság vallási egységét. A későbbiekben a százalékarányok nem módosultak, a reformátusok és evangélikusok a magyar, szlovák és német lakosságnak körülbelül a harmadát tették ki.

Míg a cseh hazafiak a huszita eposz idealizált emlékének kultuszában egyesültek, Magyarországon a nacionalizmus korában a kálvinisták az egykori üldöztetésre és szenvedésre hivatkozva, vallásukat par excellence magyar vallásnak tartják és hirdetik. Horvátországban, ahol a reformáció csak múlékony és korlátozott eredményeket ért el, a nacionalizmus a felekezetiközi délszláv szolidaritás és a militáns katolicizmus között ingadozott.

Lengyelország a 16. század végén egyedülálló útra tért: spontán rekatolizáció zajlott le, anélkül azonban, hogy gyarapította volna a protestáns mártírok számát. Igaz, hogy az országnak, amely szinte állandó háborúban állt protestáns (Svédország, Poroszország) és ortodox szomszédaival, alig volt más választása: vagy a katolicizmus, vagy az alávetettség. A későbbiekben Lengyelország fölosztásakor és azon túl is egészen napjainkig – a katolicizmus a lengyel nacionalizmus szerves és talán leglényegesebb eleme maradt.

## Iskola és reformáció Körmenden a 16–18. században

### *Az iskola kezdetei Körmenden*

Az iskola létét Körmenden már a 15. században okleveles adat igazolja – igaz, csak a század legvégéről. Monyorókeréki János, Körmend földesura, 1499-ben kelt testamentumában egy malom jövedelméről végrendelkezett, és nehogy kétség legyen, melyikről volt szó, egyértelműen leírta: a kérdéses malom „in opido Kermend in fluuio Raba infra Scolam” található.<sup>1</sup> Az iskolaépület a Szent Erzsébet-plébániatemplom és a Rába között állhatott már ekkor is, ugyanott, ahol a 17. században helyét leírta Kazó István egyházlátogatása.<sup>2</sup>

A végrendelet eredeti példánya nem ismeretes, csak közel egykorú másolata. A másoló nem volt biztos a dátumban, amely így nehezen olvasható. Iványi Béla 1489-re datálta ezt a fontos oklevelet, és ezért kénytelen volt feltenni, hogy az 1496-ban felbukkanó Ellerbach János, aki Körmend városát és az itteni kastélyt elzálogosította, egy másik személy, esetleg hasonló nevű fiú. Ujabban azonban Bándi Zsuzsa meggyőzően mutatta ki, hogy a közel egykorú pálos inventáriumban 1499-es dátummal szerepel az okmány, és a végrendeletben halottként emlegetett Ellerbach István, János bátyja, vagy öccse 1492-ben még élt. A helyes dátum tehát 1499.<sup>3</sup>

A legközelebb a 16. század közepén hallunk a körmendi iskoláról. 1552-ben a körmendi iskola rektora, István deák, Mihály deák örökségét perelte Szepetneken. Tarnóczy András kassai kapitány, ekkor Körmend földesura, levélben támogatta kérését Nádasdy Tamásnál, Szepetnek földesuránál. Bár Mihály deák végrendeletét Szepetneki Tóth Mihály megtámadta – írta –, ítélje Nádasdy jó szívvvel az örökséget a körmendi iskolamesternek, hiszen nemcsak jogosan kéri, hanem jó célokra is: tanulmányait akarja növelni vele („hic enim juste cupit, pretere et in bonum finem, quia studium suum /opitulante altissimo/ augere velit”). A „studium suum” kifejezés alighanem arra utal, hogy ha az örökséghez hozzájut, külföldi egyetemen akarja folytatni tanulmányait.

Nádasdy, a humanista főúr, valóban István deáknak ítélte az örökséget, indokolva döntését: „literato papirum et atramentum oportet”, tintára és papírra van szüksége a deáknak.<sup>4</sup> Elindult-e a körmendi mester az így szerzett pénzzel a külföldi egyetemekre, vagy sem, nem tudjuk, négy évvel később azonban már új iskolamester állt a körmendi iskola élén.



Gergely deák Tarnóczy András árva fiának, Tarnóczy Farkasnak volt nevelője, Tarnóczyné Kerhen Borbálának pedig bizalmasa. „Az én fiam mestöre, az Gergel mester, szóval többet mond Nagyságodnak, kinek szavát, hogy meghígyje, könyergek Nagyságodnak,” – írta 1556-ban Tarnóczyné Nádasdy Tamásnak.<sup>5</sup> A következő évben fiát Bécsbe küldte, „pro literis bonis colendis”, hogy jó tudományt tanuljon, és kíséretében „priorum ejus poedagogum, Gregorium de Ezthregnye”.<sup>6</sup> Valóban, a bécsi egyetem anyakönyvében 1559 októberében Gregorius Ezthregnijus nevét, a következő évben, 1560 elején pedig az ifjú Tarnóczy nevét találjuk a beiratkozott diákok között.<sup>7</sup> 1560 végén Ezthregnyeeyt ismét mint Tarnóczy Farkas iskolamesterét említi egy levélben Tarnóczyné, és Körmendről a nádorhoz küldi. Úgy tűnik tehát, hogy nem túl hosszú tanulmányok után Tarnóczy Farkas visszatért Körmendre. 1561 őszétől a fiatal nemesúr Nádasdy Tamás ajánlásával az egri püspök (később esztergomi érsek), Verancsics Antal udvarában nevelkedett.<sup>8</sup>

Tarnóczy Andrásné nem tudott írni. „Irta volt Nagyságod, ha én tudok-e magyar írást, – felelte Nádasdy Tamás egyik levelére. – Az minémő országban én fölnőttem /ti. Horvátországban/, ot nem hallottam, hogy lejányok, sem asszonyemberek efféle írásnak tanolására gondot viseltek volna. Mert az én szegény anyám is tanéjtatot volna engemet, ha egyebek tanoltak volna, de mi nálunk híre nem volt.”<sup>9</sup> Bár a fentiek alapján gondolhatnánk arra, hogy Tarnóczyné horvátul tudott írni, ezt levelei megcáfolják: nevét mindig különböző írnokei írták alá, sehol sem látható sajátkezű aláírása.<sup>10</sup>

Szavaiból azonban mintha mentegetődzést hallanánk ki, amiért anyja nem taníttatta. Férje írástudó ember volt levelei legnagyobb részét saját kiírt, sietős betűivel vetette papírra.<sup>11</sup> Tarnóczyné igyekezett legalább egyetlen, árva fiának jó nevelést adni.<sup>12</sup> Ezthregnyeey nemcsak a földesúr fiát, de a mezővárosi gyerekeket is tanította. 1567-ben a vasvári káptalan vizsgálatot folytatott egy kincsesláda ügyében, a perben Ezthregnyeey Gergely deák mint a körmendi városi iskola rectora tett vallomást.<sup>13</sup> Előbb volt a várban „poedagogus”, és csak miután Tarnóczy Farkas felcseperedett, lett a mezővárosi iskola mestere, vagy párhuzamosan tanított mindkét helyen? – nem tudjuk.

### *A reformáció Körmenden*

Ezthregnyeey Gergellyel kezdődött a körmendi reformáció története is. 1611-ben, fél évszázad távolából így tekintett vissza erre a körmendi kálvinista prédikátor, Beythe Imre: „Az praedikállást Ziget elveszésekor /vagyis 1566 körül/ Görgöli mestör kezdötte volt el közöttünk. Azóta mind Jó Jánosig /azaz 1595-ig/ Isten igéjét tartották.”<sup>14</sup> Az 1567-es per vallomásai-ból azonban a körmendi Szent Erzsébet plébániatemplom *katolikus* papjait ismerhetjük meg. A ládikát a templom Szent Miklós oltárának igazgatója őrizte tizennégy évig a sekrestyében. Vallomást tett továbbá Kermendi Ambrus vasvári kanonok, aki korábban a körmendi plébániatemplom másik,

Szent Kereszt oltárának igazgatója volt, és az akkor körmendi plébános, Zechewdi János is.<sup>15</sup> Ezen kívül egy apácazárda is működött ekkor Körmenten: a középkori kolostor romos épületébe a Veszprémvölgyből 1543-ban idemenekült apácák költöztek.<sup>16</sup>

Az 1566-ban meghalt Tarnóczy András kassai kapitányként, Oláh Miklós érsek commisariusaként üldözte a felvidéki városokban a protestánsokat.<sup>17</sup> Özvegye bizalmi embereként fia tanítójaként Gergely mester nem hirdethette még az új hitet, amelyet Tarnóczyné aligha követhetett, ha Verancsics püspökhöz küldte a fiát tanulni. Még sincs okunk kételkedni Beythe értesüléseiben, mert ő, elődei magasabbnak ítélte jövedelme után nyomozva, a körmendi tanács ládájában őrzött szerződő levelekből, lajstromokból – vagyis „forrásokból” tájékozódott a korábbi papokról.<sup>18</sup> A magyarázatot az adhatja, hogy 1565-ben az az Erdődy Péter váltotta vissza az elzálogosított körmendi uradalmat Tarnóczynétől, aki birtokain mindenütt a protestantizmus buzgó pártfogója volt.<sup>19</sup> Az ő buzdítására kezdte meg a „praedikállást” az oskolamester. Beythe a körülbelüli évszámot is jól adta me: 1567 elején még katolikus plébános volt a mezővárosban, 1571-ben pedig az immár halott Ezthregnyey Gergely kincsesládájáról tettek bevallást a vasvári káptalan előtt<sup>20</sup> – az 1560-as évek végén lett protestánssá a körmendi templom. Mindenesetre az 1567. február 8-án végrendelkező gazdag körmendi kereskedő, Kermendi Kalmár Miklós kérte, hogy az apácazárdában temessék el, és a zsolozsmát a hagyományos módon, „more consueto” énekeljék a szertartás alkalmával – nem mindenki követte Körmenten Gergely deák tanítását.<sup>21</sup>

Ami keveset tudunk Körmend reformátoráról, azt – Tarnóczyné levelein kívül – kincsesládája révén tudjuk, amelynek vándorlása alighanem jellemző lehetett gazdája életútjára, lelki fejlődésére is. Az 1560-as évek elején ládikáját a perelt másikkal együtt még a *katolikus* Szent Erzsébet plébániatemplom sekrestyéjében tartotta Ezthregnyey Gergely. 1571-ben azonban már a protestáns Svetkovics Kata, Batthyány Ferenc özvegye juttatta vissza a ládikát a halott mester testvéreinek, mert azt Gergely deák az ő udvari papjának adta át megőrzésre.<sup>22</sup>

Valószínűleg nem véletlen, hogy Körmend első két, név szerint ismert iskolamestere ugyanarról a vidékről származott. István deák szepetneki javairól rendelkezett, Gregorius de Ezthregnye, vagyis Ezthregnyey Gergely pedig neve alapján – ebben a korban a nevek általában még valóban származást jelöltek – Eszteregnyéről való volt. Szepetnek és Eszteregnye egyaránt a kanizsai vár lábánál fekszenek, mindkettő kis falu. A kanizsai vártartomány pedig ebben az időben a tudományokat pártoló humanista főúr, Nádasdy Tamás birtoka volt.

Tarnóczyné leveleiben Gergely deákot famulusának vagy familiárisának nevezi. Egy másik levelében azonban így ír a nádornak: „En istum *egregium magistrum* Gregorium *famulum* et *iobagionem vestre* Spectabilis et Magnificae *dominationis* filii mei Wolffgangi pedagogum, datorem scilicet presencium, in meis negociis arduis erga vestram Spectabilem et Magnificam



dominationem expedivi, per eum nonnulla eidem nunciavi.”(Ime a kiváló Gergely mestert, Méltóságos és Nagyságos uraságod famulusát és jobbágyát, Farkas fiam tanárát, tudniillik e levél átadóját, sürgős ügyeimben Méltóságos és Nagyságos uraságodhoz küldtem, és általa némely dolgokat üzentem.)<sup>23</sup> Az egész mondatot idéztem, hogy világosan kitűnjék, miszerint a *vestre* szó csak birtokos és nem részes esetet jelölhet. Ha tehát jól értelmezzük ezeket a sorokat, akkor Ezthregnyey Gergely a nádor egykori jobbágya volt, aki valószínűleg tanultsága révén emelkedett ki társai közül, talán éppen a humanista Nádasdy segítségével, és később a nádor familiárisának, Tarnóczynak lett familiárisa. Így szerepelhetett egy mondatban mint „egregius magister” és „iobagio”, valószínűleg egy életút két pólusát megjelölve, amely a kis jobbágyfaluból a bécsi egyetemig ívelt. Ez utóbbi anyakönyvébe már mint magyar nemest, „nobilis Ungarus”-t vezették be – talán a nádor segíthette a nemeslevélhez. A nemességbe emelkedett *iobagio, peodagogus* – az ifjú úr mellett, *studiosus* a bécsi egyetemen, a városi iskolában *rector* – ez lehetett Körmend reformátorának rekonstruálható társadalmi háttere.

Thury Etele egy körmendi teológiai főiskoláról írt, amely a 16. században működött volna. Az akkori körmendi evangélikus pap, Dragonus Gáspár felesége, az egyébként katolikus Dévén Katalin, egy levelet valóban így írt alá: „nobilis domini Casparis Dragonii, Cörmendiensisque scientiae sacrae theologiae legitima consors.” Így szólt a körmendi városi tanács is lelkészük-ről: „sacrae theologiae apud nos professor ac animarum nostrarum zelantissimus pastor.” Bár Thury további adatokat nem talált, feltételezte, hogy Körmenden egy teológiai főiskolának kellett működnie. Zoványi Jenő azonban visszautasította érvelését: Éppen ellenkezőleg, ez a cím, amit Dragonus amolyan humanista nagyzolásból, saját magának adományozott, éppen azt bizonyítja, hogy a pap ekkor egy személyben iskolamester is volt, „ami még valamennyire fejlett trivialis iskolákban is csak nagynéha fordult elő.” Dragonus titulusa mögött, írja Zoványi, „mindössze annyi volt a valóság, hogy olyan mértékben foglalkozott iskolájában hittani dolgokkal, mint más triviális iskolákban foglalkoztak azok, akik nem adtak maguknak annyire hangzatos címet”, mint tette például 1596-ban a selmecbányai Fischer Boldizsár is, aki az ottani iskolában héber nyelvet és hittant tanítván, szerette ezek „professorának” írni magát. Zoványi itt azonban, mint oly sokszor, túl szigorú ítéletet mond. Hiszen Dragonus, amikor ilyen szép címmel élt, taligha gondolhatta, hogy az utókor mindjárt teológiai főiskolát képzel titulusa mögé. Mindenesetre, valóban a képzetesebb lelkészek közé tartozott, és ha tanított is, az nemcsak az egyszerűbb viszonyok jele, de egyúttal azt is jelentette, hogy a tanítás színvonala emelkedett az iskolában.

Már korábban, 1576 előtt is itt, Körmenden volt lelkész Dragonus, azután hat évig Sopronban működött, mint a horvátok és a magyarok papja, majd 1586–88-ban ismét Körmenden volt lelkész és iskolamester. Utána Rábahídvégre, majd Rohoncra, Batthyány Ferenc birtokára ment lelkésznek.

Dragonus Gáspár *Speculum theologicum et concionatorum* című elvesztett művét 1591-ben Monyorókeréken adta ki a híres nyomdász, Johannes

Manlius. Ezt a teológia diákjainak és a kezdő lelkészeknek („In usum studiosorum theologiae et novitiorum concionatorum emissum”) ajánlotta, feltehető tehát, hogy a körmendi iskolában is felkészített néhány ifjút a lelkési pályára, és ezért érezte feljogosítva magát a „szent teológia profeszszora” címre.<sup>24</sup>

1595-ben az Erdődyek eladták a körmendi uradalmat Joó János királyi személynöknek, aki azonban nem sokáig bírta, mert 1603-ban belekeveredett az Illésházy-perbe. 1603. november 3-án Joó Jánost letartóztatták, birtokait elkobozták és a körmendi uradalmat két évvel később az említett Batthyány Ferenc kapta meg, katonai érdemeiért és nem utolsó sorban 45 ezer tallérért.<sup>25</sup>

A padovai egyetem egykori diákja, Joó János, katolikus volt, és így a körmendi templom és iskola tíz évre ismét a katolikusoké lett. A már idézett Beythe Imre írta: Körmenden „mind Joó Jánosig Isten igéjét tartották”, ami persze a buzgó és az erőszakos térítéstől sem visszariadó református prédikátor tollából azt jelentette, hogy Joó János földesuraságig volt a református egyházé a körmendi templom és a mellette álló schola. Ez utóbbi nem maradt mester nélkül: egy gyilkossági perben 1603-ban említik Körmenden az „it való oskola mestert”, akit az áldozat éppen hazakísért, amikor megölték. A perben tanúskodott a katolikus plébános, Welikey Gáspár is, akire nem sokkal később nehéz idők következtek.<sup>26</sup>

1604-ben a kamara kezelte az elkobzott és még el nem adományozott Körmendet. A várban azonban Batthyány Ferenc katonái tanyáztak, akik nemcsak polgárokat, de a plébánost is „vad kegyetlenséggel” gyötörték, a katolikus vallást – írta a tiszttartó, Kondoray György –, amelyet eddig megőriztek, nem kis veszély fenyegeti, pedig a polgárok erre hajlanak. A következő évben azután Némethy Gergely hajdúi tatár segédcsoportokkal támogatva megostromolták és megszállták Körmendet. „A kapitány urak és a körmendi urak”, azaz a hajdúk kapitányai és a körmendi protestánsok elfoglalták a templomot és az egyház földjeit a már gyakran idézett Beythe Imre „javára”, akit mint udvari papjának fiát, Batthyány Ferenc a körmendi parókiára szánt. A plébánosnak menekülnie kellett, és az apácakolostorban, nagyszámú menekült között húzta meg magát. Minderről ő maga tudósít szép latin nyelven írt levelében, stílusa egyébként azt mutatja, hogy nemcsak a protestáns, de a katolikus egyház is jeles papokat küldött Körmendre. A levelet az őt „halálra kereső” katonák parancsnokának, az új földesúrnak, a református Batthyáynak küldte, az ő várában volt kénytelen menedéket kérni. A protestantizmus a hajdúk kardjain visszatért Körmendre.<sup>27</sup>

Előbb Miklós Balázs volt a körmendi prédikátor, ő azonban 1605-ben meghalt, majd a már említett Beythe Imre jött a mezővárosba.<sup>28</sup>

### *A református Körmend*

A 17. század első negyedében Körmend fontos református központ volt. Jelezte Körmend fontosságát, hogy több zsinatot is tartottak itt, és papjai között is akadtak tekintélyes prédikátorok. Beythe Imre, a híres – előbb



evangélikus, majd miután vezetésével a kálvinisták elváltak a lutheri tanok követőitől, református – püspök, Beythe István fia volt, és apjának később utóda is lett, mint a Batthyány család udvari papja Németújvárott. Nem valószínű, hogy Beythe Imre követte Dragonus példáját és tanított volna, viszont törődött az iskolákkal. Egy sajnós hely és év nélküli levélben arról panaszkodik Batthyány Ferencnek, hogy „oskolák az Nagyságod jószágában sohol is nincsenek. Petersdarffon Nagyságod 50 forint bírsággal parancsolta volt, hogy (iskola-)házat csináljanak. Nem cselekedték ... Zalonokon is nincsen ... Semmi az oskola Rohoncon is.”<sup>29</sup> Egy másik, szintén keltezetlen levelében Falusy Boldizsár magisterrel együtt panaszkodnak a (körmendi? németújvári? nem tudjuk) iskola sorsáról.<sup>30</sup> A körmendieket viszont nem azért korholja, mert nincs iskolájuk, hanem, mert nem akarják megjavítani: „Sem az magam házát, sem az oskolát nem akarják megfődni, sem penig építeni nem akarják. Elpusztul immár.” Ez a levele is keltezetlen, de egy másik, 1608. október 6-i, Körmenden írt levele segít az azonosításban: „Parochialis quoque domus nondum convenienter pro me est reedificata” – írja.<sup>31</sup> Ezen kívül a papot sem akarják fizetni a polgárok: „Citius lapidibus obruerent, quam subsidium ab eis extorqueretur”, előbb köveznék meg, semmint az adót kicsikarhatná tőlük. Ez a helyzet utódja alatt sem változott: 1613-ban immár Alsólyndvai Péter körmendi lelkész panaszkodott Batthyány Ferencnek: „Ha Nagyságod gondot nem visel és módot nem talál ... az tanító (a tanító nem az iskolamestert, hanem a lelkipásztort jelenti a kor szóhasználatában, vagyis Alsólyndvai itt saját magára gondol), dolga és táplálása felől, Körmenden sem tanító, sem schola nem léssen.” „Az széllel nem élhetünk.” Jól látta ennek következményeit Beythe: Alsólyndvai nem sokkal később valóban azt kellett, hogy írja: „Scholánk immár pusztá, mesterünk elment.”<sup>32</sup>

Beythe azért volt olyan rossz viszonyban a körmendi polgárokkal, mert azok nem akarták neki a megemelt paptartást fizetni, jó részük „pápista” volt, továbbá az őket elnyomó Batthyány Ferenc bizalmi emberét látták benne, tegyük hozzá, teljes joggal. A Batthyányhoz, mint kapitányukhoz jobban kötődő vitézek azonban kijelentették, hogy Beythét „egész seregül ők szeretik”, és nem egyeznek bele abba, hogy kibúcsúztassák a polgárok, mert „efféle bölcs lelki tanítót másonnan is nagy fáradsággal és költséggel kellene ilyen fő helben keresni.”<sup>33</sup>

Beythe valóban művelt ember volt, igazi könyvgyűjtő, hagyatékában számos, a Batthyány familia bibliotékájából származó könyvet találtak, köztük több a bejegyzés szerint Battyány Boldizsáré volt.<sup>34</sup> Egyik levelében biztatta Batthyány Ferencet, hogy vásároljon könyveket Bécsben, ne sajnálja rájuk a pénzt, „ugyan kár lenne, ha az mi új és Isten áldotta időnknek újságos kazdagsági Nagyságodhoz nem érköznének, talánd Nagyságod által hamaréb hozzánk is.”<sup>35</sup> Máskor Melanchthon műveit küldte el a földesúrnak.<sup>36</sup> Latinságát sem csupán pénzkérő episztolákban kamatoztatta, a Batthyányak főiri temetéseire latin disztichonokban epitáfiumokat írt.<sup>37</sup> Már németújvári papként pártfogolta Matthäus Bernhardi nyomdász ügyét,

biztatva Batthyányt, nyomattasson vele kalendáriumokat, „halhatatlan nevet talál vele Nagyságod.”<sup>38</sup>

Mindebből mennyi hatott a körmendi parókia falain túl? Mivel viszonya a polgárokkal, akik „átkozódtak” ellene, nem nevezhető szívélyesnek, a hajdúk pedig aligha tartottak igényt latintudására, valószínűleg nem sok. A kalendárium azonban valóban elkészült, később írja, hogy Bernhardi a környéken árulta, és mivel Németújvártól nincs messze Körmend, valószínűleg ott is megfordult.<sup>39</sup>

A körmendi schola nem sokáig maradt pusztá: az 1623 előtti években Imrefi Mihály tanított itt, ő később Csöglén lett lelkész. Szintén lelkészként folytatta pályáját Domján Ferenc, aki a körmendi oskolamesterséget cserélte fel 1629-ben a szentlőrinci pap tisztségével. A református gyakorlat, miszerint a leendő papok, mielőtt egy parókiát elfoglaltak volna, pár évig tanítottak, természetesen magasabb színvonalat biztosított az iskolai tanításnak. Ehhez járult még, hogy Domján Ferenc németországi „akadémiákról” visszatérve kezdte meg a tanítást Körmenden, vagyis hosszabb-rövidebb ideig külföldi egyetemeken tanult, ami szintén az oktatás minőségét javíthatta.<sup>40</sup>

Külföldi egyetemeken tanult ludimagister még a mezővárosi iskolákba sem mindig került, Domján Ferenc tanultsága is arra bizonyíték, hogy ekkor, a 17. század első felében, Körmend a reformátusok egyik fontos központja volt. Kanizsai Pálfi János pápai református pap, későbbi püspök, így ajánlotta Batthyány Ferencnek Szentgyörgyi Jánost a körmendi parókiára 1624–25-ben: „Német országban nem tanult, mind azon által abban, az mire őtet Isten hitta, úgymint az praedicállásban, ölegendő ajándéka vagon... Én bizony azt akarnám, hogy Nagyságod jószágában, az nevezetes helekön (itt Körmendre gondol) mind előkelő praedicatorok volnának ... Örömet bizonyára Nagyságodnak academicust commendálnék, de igen-igen szük.”<sup>40</sup>

### *Az ellenreformáció*

1630-ban a buzgó protestáns Batthyány Ferenc fiát, Ádámot, Pázmány Péter visszatérítette a katolikus hitre. Batthyány Ádám most már a neofiták dühével fordult a protestánsok ellen. 1634-ben elrendelte, hogy a református prédikátor hagyja el Körmendet. Ez a felszólítás azonban nem érte el a kívánt célt, és ezért Batthyány négy évvel később újból megparancsolta, hogy a körmendi prédikátort távolítsák el hivatalából és a mezővárosból. Ez azonban most sem sikerült a földesúrnak. Körmenden és a környező falvakban ugyanis hajdúk laktak, akik világosan megírták Batthyánynak, hogy ha erőszakkal elűzi tanítójukat (azaz a lelkészt), kénytelenek lesznek „Nagyságod szárnya alul” elbujdosni. A végvári katonák vallásszabadságát a bécsi béke (1606) is garantálta, így, ha Batthyány nem akart sereg nélkül maradni, kénytelen volt beletörödni, hogy a prédikátor megmaradjon Körmenden.<sup>41</sup>

Az országos események azonban nem maradtak hatás nélkül a körmendi iskola történetére: 1671 őszén, amikor az ellenreformáció az egész országban



tombolt, Tormássy vasvári prépost katonai erővel foglalta el a körmendi templomot és iskolát, és „*ministerium necnon scholae rectorem et studiosos contumeliose affectos exturbavit*”, a prédikátort, az iskolamestert és a diákokat gyalázatosan bántalmazva, elűzte.<sup>42</sup> 1675-ben Flórián Sándor volt a körmendi magister, ő valószínűleg katolikus volt.<sup>43</sup> Erre abból következtethetünk, hogy két évvel később a körmendi „*Evangelicus*” (ez a kor szóhasználatában, ha az ágostai jelző nélkül szerepel, reformátust jelent, mint ahogy a körmendiek többsége valóban református volt), lovas és gyalog sereg panaszkodott Batthyány Kristófnál „*az itt való plébános alkalmatlan volta miatt*”, aki nemcsak káromkodott, de többeket „*arcu vert minden ok nélkül, sőt aki a legnagyobb, ha az kést keziben meg nem kapták volna, Horvát Balázs uramat véle megölte volna.*” Az ilyen magatartás valóban kevésbé illik papi személyhez, de talán nem tévedünk, ha feltételezzük, hogy a protestáns hithez ragaszkodó és valószínűleg szintén nem finomkodó hajdúkkal mégsem „*minden ok nélkül*” mérgesedett el ennyire a hirtelen természetű plébános viszonya.<sup>44</sup>

1683-ban az oszmán sereg egészen Bécsig nyomult előre, és Körmend földesura, Batthyány Kristóf is meghódolt a szultánnak. A reformátusok, valószínűleg az általános zűrzavart kihasználva, ismét elfoglalták a körmendi templomot és iskolát. 1683 szeptemberében viszont a német katonák visszaadták a katolikusoknak a templomot és vele a scholát.<sup>45</sup> A harc azonban nem szűnt meg, hiszen 1684-ben ismét egy református a körmendi iskola tanítója, Baksai Takács György. Róla az úgynevezett Körmendi Kódexből tudunk. (Jelenleg az Akadémiai Könyvtár Kézirattárában őrzött, kéziratos verseskönyv, amit Kálmán Farkas református lelkész fedezett fel paptársa, a drávaszigeti Szűcs János könyvtárában a múlt században. Ő adta ezt a nevet a könyvnek, mivel az említett körmendi református iskolamester, Baksai Takács György írta össze 1684-ben.)

A kétszáz oldal terjedelmű kötet végén Baksai elmondja, hogy a kéziratos könyvet 1684. július 15. és szeptember 23. között írta, és be is mutatkozik: ő *Georgius Textor Baxai*, „*pro tempore rector seu ludimagister Qvermendiensis, de parte Orthodoxorum necnon Reformatorum,*” azaz „a körmendi Orthodoxa és Reformata scholának pro tempore méltatlan directora.” Baksa, ahonnan feltehetőleg származott az iskolamester, több is van Dunántúlon. A Baranya megyei falu kevésbé jön számításba, valószínűleg vagy a zalai Baksáról, vagy még inkább a Vas megyei és Körmendhez közel eső, ma Ausztriához tartozó Baksafalváról (ma: Bocksdorf) való volt Textor, azaz Takács György.

Az egyik vers, Gyöngyösi István Kesergő nymphája mindössze három évvel azelőtt keletkezett, hogy Baksai ide másolta, valószínűleg egy olyan kéziratból, amit a soproni országgyűlésről hozhatott valaki. Gyöngyösi István verse a kötetben mindenképpen Baksai Takács György érdeklődését, műveltségét mutatja.

De nemcsak más műveit másolta le, saját maga is költött verseket, így nyilvánvalóan Baksai Takács saját költeménye a kötetben olvasható Magyar

Cronica, „amellyben megíratatik a török nemzetnek origója, és annak hirtelenséggel való eltenyészése, és a Magyar Országnek is sok ízben e miatt lett pusztulása”, egészen az előző évi nagy török hadjáratig. A versezetet az „Oh, keserves gyászban öltözött” c. dal nótájára írta a mester. 1684. július 15-én kezdte el, „Quermendini” – vagyis az 1684. év második felében mindenképpen református volt a körmendi iskola, nem pedig egy korábban itt tanító, de azóta már biztonságosabb tájakra menekült iskolamester művét olvassuk. Ami a verset illeti, nem véletlen, hogy nem akadt kortárs kinyomtatója, de az iskolamesterek átlagánál akkor is nagyobb műveltséget mutat ez a Magyar Cronica.<sup>46</sup>

Az egész kéziratos könyvet egy tizenhét soros strófából álló ajánlóvers vezet be, az első öt versszak kezdőbetűjét egybeolvasva a THABA nevet kapjuk. Thaba Jánosnak ajánlotta ezt a könyvet az iskolamester, névnapra és újévi ajándéknak. A Thaba család a város előkelő, protestáns famíliája volt, egyik tagja, mint látni fogjuk, hollandiai egyetemi tanulmányok után mosoni lelkész lett, de városi bíró, uradalmi tisztartó is került ki közülük.<sup>47</sup>

A versfaragó iskolamester azonban nem sokáig taníthatott Körömen. 1687. február 10-én írta Kollonics Lipót, ez idő tájt egri püspök, Batthyány III. Ádámnak, hogy Körömend nem *articularis*, azaz a soproni országgyűlés által a protestáns vallásgyakorlatra kijelölt hely, mégis „in Kermend praedicantem latere intelligebam”, Körömenen lappangó prédikátorról értesült. Felszólította Batthyányt, fogassa el a protestáns papot és küldje Szombat-helyre.<sup>48</sup> Ez, úgy látszik, nem történt meg, vagy talán előbb elmenekült, majd visszajött a körmendi lelkész, mindenesetre másfél évvel később Lipót császár megparancsolta Batthyáynak, hogy mozdítsa el a körmendi kálvinista prédikátort, amihez Batthyány ki is vezényelte Békássy Miklós kapitányt és a csákányi lovas és gyalog sereget.<sup>49</sup> A katonai erő nem maradt hatástalan: 1689. novemberében már Beskes Simon körmendi plébános panaszkodik a plébániaépület állapotáról.<sup>50</sup>

Ha 1687–88-ban volt is még titokban protestáns vallásgyakorlat, iskolai tanításra a körmendi reformátusok ekkor már aligha gondolhattak.

Körömendi kálvinista iskolamesterről ezután egészen II. József Türelmi Rendeletéig nem hallunk. Az iskola tanítványai azonban megőrizték emlékét: 1738-ban, jó hat évtizeddel az iskola rekatolizálása után, az ekkor már régóta katolikus tanító bortartásáról az egyik tanú így tett vallomást: „En Pap András, ki is már circiter 80 esztendő vagyok, és még az kálvinista oskolya mesternél jártam itt Körömenen oskolába ...” Joggal volt büszke tanítójára: tulajdon keze írásával, szépen formált betűkkel írta alá vallomását.<sup>51</sup>

(A tanulmány második részét következő évkönyvünkben közöljük)



1. OL DL 19510. Itt mondok köszönetet a körmendi múzeum és a Vas megyei Levéltár igazgatójának, dr. Nagy Zoltánnak és dr. Kiss Máriának, akik sor forrásra felhívták a figyelmemet.
2. Püspöki Levéltár, Szombathely. Filmmásolata: OL Filmtár 52. tekeres 420. l.
3. IVÁNYI Béla: *Képek Körmend múltjából*. Körmend 1943. 16. BÁNDI Zsuzsa: *Körmend a középkorban*. (Körmend 1987. 38.)
4. OL E 185. Magyar Kamara Archivuma. Archivum familiae Nádasdi. Missiles. Tarnóczy András levele Nádasdy Tamásnak, 1552. sine die. Uo. Terjék (Theyrek) Tamás levele Nádasdy Tamásnak. Vö. MÉSZÁROS Istvánn: *XVI. századi városi iskoláink és a „studia humanitatis”*. Bp. 1981.
5. Uo. Tarnóczy Andrásné Nádasdy Tamásnak. 1556. szeptember 14. Kiadta KOMÁROMY András: Tarnóczy Andrásné levelei Nádasdy Tamáshoz. *Történelmi Tár* 1907. 551.
6. Uo. Tarnóczy Andrásné levele Nádasdy Tamásnak, 1557. május 14.
7. *Die Matrikel der Universität Wien*. III. 1518/I–1579/II. Sajtó alá rend.: Franz GALL és Willy SZAIVERT. Wien 1971. 124.
8. OL E 185. Arch. Fam. Nádasdi. Missiles. Tarnóczy Andrásné Nádasdy Tamásnak, 1560. szeptember 30., 1561. szeptember 10.; KOMÁROMY i.m. 555.
9. Uo. Tarnóczy Andrásné Nádasdy Tamásnak, 1556. augusztus 18. KOMÁROMY i.m. 549.
10. Uo. passim és OL Batthyány család levéltára (továbbiakban: B. cs.) Missiles P 1314. 25674. 1575. szeptember 17. Itt azt írja Tarnóczyné Batthyány Boldizsárnak, hogy „sohul nem találok oly embert, ki meg tudná az német írást olvasni” és egy németül tudó íródeákat kér Batthyánytól. Ezek szerint Tarnóczyné németül még olvasni sem tudott.
11. OL E 185. M. Kam. Arch. Arch. fam Nádasdi. Missiles, Tarnóczy András levelei Nádasdy Tamásnak, passim.
12. Farkas volt egyetlen fia, mivel a másik gyermek, György mostohafia volt csak. Uo. Tarnóczy Andrásné Nádasdy Tamásnak, 1557. május 14., 1556. október 3. – Vö. OL P 1314. B. cs. Missiles 25675., 1581. május 8. Tarnóczyné fiára panaszkodik, aki pénzt követel tőle, noha jussát kiadta – a felcseperedett „árva fiú” nem volt jó viszonyban anyjával.
13. Vas megyei Levéltár (a továbbiakban: VmL), Vasvári Káptalan levéltára, Jegyzőkönyvek 1567. No. 21., 22.
14. OL P 1314. B. cs. Missiles. 5574. Beythe Imre Batthyány Ferencnek, 1611. február 24.
15. VmL. Vasvári Káptalan levéltára, Jegyzőkönyvek 1567. No. 21., 22.
16. SZÉKELY Ottokár: A ciszterci apácák Magyarországon. *A ciszterci rend Szent Imre gimnáziumának évkönyve az 1941–42. iskolai évről*. Bp. 1942. 74., IVÁNYI Béla: *Dominikánus levelek és oklevelek a körmendi levéltárban*. Körmend 1942., BÁNDI Zsuzsa: Ágostonos remeték Körmenden. *Vasi Szemle* XXXIII/1979/3.; VmL, Vasvári Káptalan Levéltára, Testamentales F. 8. No. 8. 1567.
17. ZOVÁNYI Jenő: *A reformáció Magyarországon 1565-ig*. Bp. 1922. 270–271.
18. OL P 1314. B. cs. Missiles 5574.; Szűcs Jenő: Sárospatak reformációjának kezdetei. *Ráday Gyűjtemény Évkönyve* II. 1981, Bp. 1982. 7–56.
19. ZOVÁNYI i.m. 479. és uő.: *A magyarországi protestantizmus 1565-től 1600-ig*. Bp. 1977. 316.; OL B. cs. P 1313. Acta Antiqua, Alm. 3. lad. 6. No. 30/1.
20. VmL, Vasvári Káptalan Levéltára, Jegyzőkönyvek 1571. No. 209. p. 570.
21. Uo. Testamentales F. 4. No. 13.
22. Uo. Jegyzőkönyvek 1571. No. 209. p. 570.
23. OL E 185. Arch. fam. Nádasdi. Missiles. Tarnóczy Andrásné Nádasdy Tamásnak, 1560. december 30.; Vö. uo. 1561. március 5.
24. THURY Etele: Dragoni Gáspár és a körmendi főiskola. (Korrajz a XVI. századból). *Századok* XXIII/1889. 215–227.; THURY Etele: Dragoni Gáspár és a körmendi főiskola. *Protestáns Szemle* VII/1695. 309–321.; ZOVÁNYI Jenő: *A magyarországi protestantizmus 1565-től 1600-ig*. Bp. 1977. 352., 429.; Dévén Katalinra: Soproni lt. Lad. XII. et M. Fasc. I. No. 37. (Az adatot Varga Ferenc úrnak köszönöm.); Dragonus művére legújabbban Karl SEMMELWEIS: *Der*

## A bújdosó Rákóczi vallásossága és szellemi hagyatéka

Miután áttekintette a fejedelem irodalmi munkásságát, Márki Sándor nagy Rákóczi-monográfiájában ezt írta: „Magyarországnak egyik legnagyobb gondolkodóját a haza még mindig nem láthatja azon a magaslaton, amely mint író is megilleti.”<sup>1</sup> Vajon mondhatjuk-e most, közel nyolc évtized után, hogy sikerült ezt a célt elérni? Az *Emlékiratok*<sup>2</sup> fordításban többször is megjelentek, kiadták a *Vallomások*<sup>3</sup> teljes magyar változatát, megkezdték az *Archivum Rakoczia*umban művei szövegkritikai kiadását, ahol az *Emlékiratok*<sup>4</sup> mellett a fejedelem *Erkölcsei és politikai végrendelete*<sup>5</sup> az eredeti nyelven és magyar átültetésben napvilágra került. Zolnai Béla, Tolnai Gábor, Hopp Lajos tanulmányai foglalkoztak Rákóczival, az íróval.<sup>6</sup> Mégsem állíthatjuk, hogy a politikus mellett a szélesebb magyar közönség megismerte volna a fejedelem irodalmi munkásságát. Ennek egyik oka, hogy még az Emlékiratok sem annyira szerves része a magyar irodalomnak, mint Mikes Törökországi levelei. A másik, hogy többi írását kevesen ismerik, részben azért is, mert egyesek – mint az *Elmélkedések*<sup>7</sup> vagy a *Fohászok*<sup>8</sup> egyáltalán nem, vagy csak részben jelentek meg magyarul. Végül oka az is, hogy a szellemiség, amelyet ez az irodalom képvisel, idegen korunktól.

E tanulmányban a bújdosó Rákóczi irodalmi munkásságának eszméletörténeti jelentőségéről szeretnék szólni, mégpedig a kor áramlatai és mai lehetséges értékelésük szempontjából.

1/ Kiindulópontunk Rákóczi vallásossága. Zolnai Béla a rodostói könyvtár tanulmányozásából<sup>9</sup> levonta azt a következtetést, hogy a fejedelem fő olvasmányai Arnauld, Nicole, Quesnel és más janzenisták művei voltak. Tudjuk, hogy amikor Fleury abbé ellátogatott Grosbois-ba, megkérdezte a házfőnököt, honnan tud Rákóczi olyan jól franciául. A válasz az volt, hogy „sokat olvasta Nicole urat.” Mire az abbé megkérdezte: „Vajon érti-e az árnyalatokat?” Carbonnier atya azt válaszolta: „Igen, kegyelmes uram, mert ő bizony janzenista.”<sup>10</sup>

Janzenizmust talált írásaiban az a két cenzor – egy ferences és egy domonkos szerzetes – , aki elolvasta egyik elmélkedését. A Zolnai által fölfedezett<sup>11</sup> és a Vízkelety András<sup>12</sup> által ismertetett cenzori jelentések elsősorban Rákóczinak a kegyelemről vallott felfogását vitatják, amelyben a predestinációs tant, a jó cselekedetek lebecsülését és általában egy bizonyos pesszimizmust vélnek felfedezni. Janzenistának tartják ebben a tekintetben felfogását a hitről, a szeretetről, a bűnbánatról.

A fejedelmet mélységesen bántotta ez a kritika és nemcsak azzal reagált, hogy hosszú időn keresztül nem fogott tollat a kezébe,<sup>13</sup> hanem – s erre



a kései kommentátorok nem figyeltek eléggé – a Vallomásokban válaszol is cenzorainak. Először is elmondja, hogy megveti a „gyanakvó és előítéletektől túlzott óvatoskodóktól befolyásolt magyarázatokat.” Szerinte az emberi gőg, amely nem nyugszik bele a megoldhatatlanba, indította el a vitákat „a segítségről, a kegyelemről, az eleve elrendelésről és visszautasításról.” „Az egyházakban keletkezett minden eretnokség valódi oka az, hogy az emberek tudni és megérteni akarták azokat a rejtélyeket, amelyeket az egyszerű hitben hinni, nem pedig fölfogni kellett.”<sup>14</sup> A hit egyszerűségét állítja az okoskodókkal szembe, de ez nem jelenti azt, hogy ne kísérelné megmagyarázni a maga módján a hittételeket, mert ő maga is meg akarja érteni azokat.

A fő vitakérdést így fogalmazza meg: „Amióta ... a különféle iskolák véleménykülönbséget teremtettek az egyházakban, üdvössége elérésében némelyik sokat, másik keveset, ismét mások semmit nem tulajdonítanak az embernek.”<sup>15</sup> Ő maga elveti azt az állítást, amely szerint az ember „lélektelen eszköz” és semmit sem tehet üdvössége érdekében, de azt is, mely túl sokat tulajdonít az embernek és a „legmagasztosabbhoz” hasonlítja. Elismeri az ember szabad akaratát és választási lehetőségét a jó és a rossz között. Az ember azonban sokszor nem ismeri fel a jót, vagy a rosszat is jónak tartja. Ha „saját akarata nélkül cselekszik”, Isten akaratát követi, remélve, hogy vagy üdvözülni, vagy nem, de a fejedelem feltételezi, hogy Isten igazságos és ennek megfelelően dönt. Ő maga – s ez teljesen világos kommentárjaiból – nem a jó cselekedetekben hisz, hanem abban, hogy aláveti magát Isten akaratának.

Sorsát úgy értelmezi, hogy azt a Legfőbb Lény irányítja, még akkor is, ha tele van viszontagságokkal és kiszámíthatatlan fordulatokkal.

„Azon kívül ugyanis, hogy minden világi dolog alá van vetve ezeknek a változásoknak, már maga itt-tartózkodásom ebben az országban (ti. Törökországban) különleges viszontagságoknak tesz ki engem, s csupán a te kezed képes megoltalmazni. Nem láthatunk majd egyetlen bajt sem elmúlni, amelyet ne követhetne számtalan másik, s általam elmondottakat is rosszabbak válthatják fel s azok még az én képzeletemet is meghaladják. Nem marad ellenük más orvosság és nem is vágyom másra, csak arra, hogy a beléd vetett bizalom arányban álljon az engem körülvevő bajokkal, és akaratom alkalmazkodjék szentséges akaratodhoz.”<sup>16</sup>

Ez azt jelenti, hogy a személyes élettapasztalat alapján korlátozza a szabad akaratot és a választás lehetőségét és a még rosszabbtól való félelem arra indítja, hogy elhigye: Isten akaratából történik vele minden, ami csak megtörténhet. Ezért keresi az Istennel való „egyeztetést” is, amely misztikus jelleget ad vallásosságának, de amelyben feszül az ellentmondás: szabad akarat és elrendeltség emberi és az isteni akarat között.

„Távol legyen tőlem, hogy ne akarjam, amit te akarsz! Te azonban valóban nem akarsz azt, hogy összetörjek, én viszont akaratom ellenére akarom, annak a törvénynek az értelmében, amelyet törvényeddel ellentétben érzek itt, a testemben, ó, akaratom szerencsétlen szabadsága, még mindig ellenzed, hogy azt akarjam, ami tőled van, Uram? Mikor következik be az az idő, amikor önmagadtól föloldódsz, hogy foglya légy annak, aki egyesegyedül adja neked a létet, az akaratot és bírást, és aki nélkül semmi vagy, nem akarsz és nem birtokolhatod a jót.”<sup>17</sup>

Az ellentmondás nem pusztán a lelki dolgokban jelentkezik, hanem a világiakban is, mégha azok Jenikőben, ahol Vallomásainak ezt a részét írja, inkább

csak elképzelték, hiszen Rákóczi nincs abban a helyzetben, hogy megvalósítsa diplomáciai terveit.

„Nem tudom, visszaforduljak-e a helyzetem nyújtotta utak elágazásánál, a magányra áhítozom, amit parancsodra elhagytam. Félek itt maradni a pogányok között, viszolygok átköltözni a cárhoz és udvarához, gyűlölöm a háborút és a vérontást, mégis úgy vélem, kötelességem, hogy akarjam főlzabadítani fejedelemségemet a szolgaságból, de a világi életnek és következképpen lelkemnek veszedelmei miatt nem óhajtom.”<sup>18</sup>

Ezek nem reális választási lehetőségek, de Rákóczi ezekkel akarja illusztrálni a saját akarata és az isteni akarat közötti ellentmondást. A múltbeli nagy változásokat, olyant, mint a szabadságharc elindítása vagy leverése, törökországi utazása, Isten parancsolatának tulajdonítja, de elismeri azt is, hogy a bűn képes volt hatalmába keríteni és helytelenül, Isten akarata ellen is cselekedett mindenekelőtt a magánéletben. Végigjárta a „világ” útjait, de csak egy bizonyos határig, ahol Isten visszarántotta a gyeplőt, és ő ilyenkor felfigyelt az ő hívó szavára.

A személyes élettapasztalat és a vallásos befeléfordulás mondatják ki vele azt a tételt, hogy az emberi szabadság csak az isteni kegyelem révén létezik. Mindjárt hozzát teszi, hogy nem akarja azt állítani, mintha „az ember se a jóban, sem a rosszban nem cselekszik szabadon, ezért sem érdemet nem szerezhet, sem érdemtelenné nem válhatik.” Tudja, hogy ezt az állítást nyíltan janzenistának tarthatják, ő csak azt mondja, hogy megvannak a „kegyelemnek a maga fokozatai és a bűnnek a mértéke ...”<sup>19</sup>

A kegyelem kérdését a Vallomásokban külön is taglalja.

„De elég nekem, hogy te ismered a szívemet, Uram, mely elveti Jansenius kárhóztatott tételeit, és nem tagadja meg az ember szabadságát a jó és a rossz cselekvésében, sem azt, hogy együttműködhetik veled a jó érdekében, de azt sem tagadja, hogy ellenállhat a belső kegyelemnek. Mint-hogy azonban Szent Ágoston és Tamás véleményét követem az eleve elrendelés és a kegyelem kérdésében, távol legyen tőlem, hogy tagadjam.”<sup>20</sup>

Az ember – fejtegeti a fejedelem – kétféle szabadságot ismerhet meg, az egyik a szabadság valódi teljessége, amely a jót akarja, a másik a szabadság hiánya, ami a rossz választását hozza magával. A kettő közt kell választani, harmadik út nem lehetséges, mert szerinte a filozófikus és morális cselekedetek önmagukban nem jelentenek önálló választást, ezek vagy „előkészítő kegyelmek” tehát az első kategóriába tartoznak. vagy még csak azok sem, mert elfordítják az embert a keresztényi céloktól önmaga felé. Rákóczi számára a meoldás az, hogy saját szabadságát felajánlja Istennek. „Szabadságom álljon abban az édes igában és könnyű teherben, amelyet rám helyezett üdvözítőm, akinek szentséges testéből részesültem.”<sup>21</sup>

A szeretet (caritas, charité) és nem a félelem az, ami a fejedelem istenhitét erősíti s ezzel kapcsolatban vitatkozik a Vallomásokban a cenzorokkal, akik ezt kétségbevonják.

„Valóban hamis prófétáknak tartom azokat, akik meglazítják a szeretet parancsát, és azt állítják, hogy az üdvösség eléréséhez elegendő csupán a félelem ... Akit ugyanis csupán a büntetésből való félelem vezérel, az nem miattad, hanem önmaga miatt cselekszik, és így nem te, ó Isten, hanem önmaga válik cselekedeti céljává.” De tudja, hogy veszélyes ebben a kérdésben vitát kezdeni s ismét Augustinus útmutatására bízta magát: „Mégis távol legyen tőlem, hogy ebben az oly kényes és ebben a században oly vitatott kérdésben valami mást higgyek, mint amit szenteknek, Szent Ágostonnak az anyaszentegyház által oly sok századon át követett taná hűdés.”<sup>22</sup>



Bár kész a megfoghatatlant elfogadni és a misztikumhoz fordulni megoldásért, újból és újból visszatér a megértés problémájához, amely érinti nemcsak a kegyelem és a szabad akarat kérdését, de olyan témákat is, mint az ember természete, testének és lelkének egysége, Istenhez való viszonya, a megváltás. Az ezekről szóló elmélkedések után Augustinus és Aquinói Tamás tételeit idézi, nehogy tévedjen. Amikor azon veszi észre magát, hogy a teológia kérdéseivel foglalkozik, rögtön megjegyzi: „Mégis tudod, Uram, hogy ezeket sem tudásszombjából jegyeztem fel, hanem, hogy a róluk való elmélkedéssel nagyszerűségedet imádjam.”<sup>23</sup>

A megértés igényét végső fokon az Istennel való misztikus egyesülés elégíti ki Rákóczinál: „Ami még hátra van, aminek megértését várva várom alázatos és akaratodnak alárendelt türelemmel, abban a boldog egyesülésben és istenséged élvezetében, amelyeknek – kegyelmed révén – elnyerését remélem.”<sup>24</sup> Ebben a misztikumban nemcsak a janzenizmus ösztönzését, hanem Fénelon quietizmusának és a 17. század első felének, főleg Szalézi Szent Ferenc és Szent Teréz devotiójának hatását is felfedezni véljük.

A kiváló francia történész, Robert Mandrou a Fohászok alapján hasonlította össze Rákóczi janzenizmusát a 17. század közepének janzenizmusával, s ennek alapján azt állítja, hogy a fejedelem írásaiiban nem található meg sem az a lendület, sem az a szigorú bizonyítási eljárás, amely az utóbbit jellemezte.

„A legjobb esetben a 18. század janzenizmusáról van szó – kamalduli módra – a következő okokból, amelyek utalnak a degradált janzenizmus megszelídített hagyományára, mely jellemzi a felvilágosodás századának e mozgalmát: az alázat, Isten nagysága és alávetettség az isteni akaratnak, ezek a janzenizmus ténylegesen jellemző vonásai több évszázados folyamatosságában. Ebből a szempontból II. Rákóczi Ferenc szövegei úgy tekinthetők, mint annak a degradációnak jó bizonyosságai, amely a „szektát” elérte, a Nouvelles Ecclesiastiques és Paris diakonus csodáinak idején.”<sup>25</sup>

Mandrou a 18. századi „megromlott janzenizmusnak” tulajdonítja azt az érzelmi kitörést (effusion sentimentale) is, amely Rákóczi írásaiiban jelentkezik, s azt állítja, hogy e tekintetben hamar átvette környezetének szokásait, amelyek iránt kezdetben nem nagyon vonzódott. Egy kicsit csodálkozik is azon, hogy ezt az utat választotta, hiszen sem Condé, sem Turenne nem fordultak olyan mértékben a vallás felé, amikor visszavonultak. Különböző feltevételezéseket mond el az okokkal kapcsolatban, s végül oda jut el, hogy itt olyan titokról van szó, amelynek kulcsát Rákóczi magával vitte a sírba. Az igazság az, hogy a francia történész a Fohászok kivételével nem ismerte a fejedelem egyéb vallásos iratait és főleg Vallomásait, s ezért nem ismerhette meg azt a magyarázatot, amelyet maga a fejedelem ad belső vallásosságának kialakulásáról. Az természetesen igaz, hogy nem közvetlenül Pascal, Arnauld vagy Nicole janzenizmusát utánozhatta, de jól ismerte azt. A cenzorokkal folytatott vitából világosan kiderül, hogy tudatosan tudta, mi a különbség az egyház tanítása és a janzenizmus tételei között, mégis vonzzák ez utóbbiak, még ha hűségese is akar lenni az előbbihez. Hogy magatartásbeli különbség is van a 17. század közepi és 18. századi janzenizmus között, azt nem lehet tagadni, de Rákóczi ez utóbbihoz képest is újat képvisel, egy olyan janzeniz-

must, amely nem egyszerűen a magánélet problematikájához kapcsolódik.

A vonzódást a janzenizmushoz egész szellemi fejlődése támasztja alá és a politikai körülmények: már ifjú korában kialakult belső vallásossága, amely elutasította a jezsuiták „könnyű vallását.” A szabadságharc bukása, Franciaországban XIV. Lajos halála után kialakult számára kedvezőtlen helyzet, Törökországban pedig a hosszú és reménytelennek tűnő bujdosás. Nem arról van tehát szó, hogy egy nagyúr valamiféle kifürkészhetetlen okból a janzenista vallásosságot választja, hanem inkább arról, hogy meggyőződés és élettapasztalat viszi ilyen irányba, mégpedig úgy, hogy állandó feszültségben él a választás tekintetében.

2/ A janzenista vallásosság határozza meg a bujdosó Rákóczi egész gondolkodását, így etikáját és politikáját és ezen belül történetiszemléletét is. Erkölcsi nézeteit elsősorban a Gondolatok a keresztény ember életéről és udvariasságának alapelvei-ben fejt ki, mégpedig janzenista etika és a korabeli udvariasságról szóló kézikönyvek alapján. Értekezését, melyet fiainak szán, a fejedelem az udvariasság (politesse) meghatározásával vezeti be. „Mivel pedig minden szabályozott szeretet az igazságosságra van alapozva, megkívánja, hogy mindenkivel úgy éljünk, ahogy illik, akár rólunk, akár másokról legyen szó: ezt nevezik udvariasságnak.”<sup>26</sup> Ami önmagunkat illeti, figyelembe kell venni, hogy ez ember Isten képe ezen a földön, és mint ilyen, elsősorban „spirituális, tehát lelki ember” (homme spirituel – a spirituális kifejezést Mikes is használja), akinek csak külső megnyilvánulási formája a „testi ember” (homme charnel). Ez a kettősség állandó küzdelmet jelent, és a fejedelem – sokszor igen egyoldalúan és reménytelenül – a „lelki ember” győzelmét akarja megvalósítani az erkölcsi nevelés segítségével.

Az udvariasság – Rákóczi felfogásában – a felebaráti szeretetre épül, ez azonban az isteni szeretet következménye, s ilyen módon végső fokon ugyancsak az isteni törvények határozzák meg, mégha elismeri is, hogy vannak laikus törvények, amelyek ugyancsak előírnak erkölcsi normákat, s amelyekhez alkalmazkodni kell a keresztény erkölcs szellemében.

A másokhoz való kapcsolatokat Rákóczi a feudális hierarchia szellemében határozza meg és külön szól az alacsonyabb rangúakhoz, az egyenlőkhöz és a magasabb rangúakhoz való viszonyról. Eközben – anélkül, hogy reformálni akarna – meglepő kijelentéseket tesz a társadalomban jelentkező egyenlőtlenségről és annak okairól. A fejedelem azt állítja, hogy az egyenlőtlenség a birtoklási vágy (cupidité) vezette be az emberi társadalomba, s ennek folytán alakultak ki a nemesség és a közrend közti különbségek. A nemesség funkciója a társadalom védelme, és jellemzője az erény. Rákóczi ragaszkodik az „una eademque nobilitas”, a nemesi egyenlőség felfogásához, s elveti a címek és rangok hajszolását. Az 1751-ben kiadott szövegből kihagyták ezt a mondatot: „Talán IV. Henrik francia király volt az utolsó olyan király, aki többre becsülte, hogy nemes embernek született, mint azt, hogy király lett.”<sup>27</sup> Ez a felfogás nem állt távol Fénelon vagy Montesquieu nézeteitől, de nem felelt meg az abszolút monarchia ideológiájának.

Az emberi kapcsolatok szempontjából különleges jelentőséget tulajdonít



a társadalmi érintkezésnek, főleg a társalgásnak. Csak az e tárgyban adott jó tanácsok ismertetése után foglalkozik egy számára alapvető erkölcsi tulajdonsággal: az állhatatossággal, amelyet szembeállít a makacssággal és a konoksággal. A keresztény ember számára a legveszedelmesebbnek a nőket és a velük való kapcsolatot tartja. Elítéli a szabadosságot, amelyet Franciaországban ismerhetett meg, de nem tartja elfogadhatónak az iszlám szokásokat sem, amelyek a nőket elzárják a külvilágtól, törökországi tapasztalatai szerint ez sem előzi meg a bűnt. Bár nagy a kísértése, hogy ezt tegye, mégsem javasolja, hogy vonuljunk ki a világból, hiszen ez a nagy többség számára lehetetlen. Végül is a keresztény házasságot ajánlja, de annak veszélyeit is felsorolja, saját tapasztalataira is utalva.

Az „udvari életről” szóló elmélkedéseit politikai nézeteinek összefoglalásával vezeti be. Elítéli a keleti despotizmust, szemléletesen írva le a szultán bevonulását Konstantinápolyba, amely jól jelképezi korlátlan hatalmát és az ezzel járó félelmet. Ezzel szembeállítja a „nép atyja” keresztényi eszményét, akit XIV. Lajos testesít meg nyájas viselkedésével egy párizsi felvonuláson. Közben nem látja, hogy a Napkirály a Fronde óta félt a párizsi néptől, s csak a versailles-i udvarban érezte magát biztonságban magát, Párizsba csak „kirándult.”

Véleménye szerint az igazi udvariasságot a kereszténység hozta el, és nem a görög vagy a római civilizáció. A keresztény udvarban – éppúgy, mint a társadalomban, rendnek kell lennie, mégpedig az isteni szeretet alapján, de az emberi „prudentiá”-t is tekintetbe véve. Ezt a rendet úgy lehet biztosítani, hogy maga a fejedelem jó példával járjon elől. Szervezze meg a nemesség oktatását, foglalkoztatását és illedelmes szórakozását. Külön is ajánlja a jó könyvek olvasását, az akadémiai előadások látogatását, a tudományos vitákon való részvételt, a testedzést és a katonai gyakorlatozást. Fellep az udvari erkölcsök romlottsága és a rossz szokások, így többek között a szerencsejátékok és a bálók ellen.

Persze nem olyan naiv, hogy azt higgye, meg lehetne változtatni az embereket, akiket a bűn tart hatalmában. Az ideális udvar leírása után ki is fakad:

„De magunkban sóhajtozva úgy gondoljunk minderre, hogy szemünk sohasem láthat már ilyen udvarokat, sem ilyen berendezéseket, mert az idők végezte közel van, amikor a hit egyre jobban kihűl, az isteni szeretet meggyöngül, és minden az Antikrisztus diadalát és uralkodását készíti elő; mindenütt a hiúság, a bujaság, a restség és a semmittevés, a becsvágy, a góg és az irigység uralkodik.”<sup>28</sup>

Ezt a nagyon pesszimista következtetést alig enyhíti az isteni irgalomba vetett hit és a világi élethez való alkalmazkodás szükségessége.

Ez a morál megegyezik a janzenista Nicole vagy Duguet erkölcsi felfogásával, de Fénelon Télémaque-jának etikájával is, akik egyébként maguk is egyeztetnek a „honnete homme” – a korabeli magyarság szerint az „ember-séges ember” világi ideáljával. Ahogy ezt recenziójában J. Bérenger megjegyzi – Rákóczinak még távolabbi rokonai is vannak, így a *Mémoires de Louis XIV. pour l’instruction du Dauphin* című írás.<sup>29</sup>

3/ A fejedelem politikai nézeteit az *Értekezés a hatalomról* című latinul és franciául megfogalmazott írásában foglalja össze, amely Bossuet *Politique*

*tirée de l'Écriture Sainte* és a Biblia nyomán határozza meg a keresztény hatalomgyakorlás alapelveit.

A fejedelem abból indul ki, hogy az ember Isten teremtménye, sőt Isten képe ezen a földön, és ennek következménye, hogy rendelkezik józan ésszel (*recta ratio, droite raison*). A bűnbeesés megfosztja őt a természettel adományozott jó tulajdonságok teljes érvényesítésének lehetőségétől, mert a józan ész elhomályosítja a birtoklási vágy (*cupiditas, cupidité*). Isten a bűnbeesés ellenére kegyelmességében szövetséget köt a néppel és törvényeket fogadtat el vele. A törvényeknek két fő csoportja van: erkölcsi (*lex moralis, loi morale*), tehát az emberi társadalomra vonatkozó és ún. ceremóniális (*lex ceremonialis, loi cérémoniale*), vagyis vallási törvények. A józan észből származnak a természeti törvények (*leges naturales, lois naturelles*), amelyeken a pozitív törvények (*leges positivae, lois positives*) nyugszanak. A hatalmat ezeknek a törvényeknek alapján kell gyakorolni, ami azt is jelenti, hogy a népnek el kell fogadnia azokat. Rákóczi népen (*populus, peuple*) az Értekezésben az „emberek társadalmát” (*societas hominum, société des hommes*) érti.

A jogról és a törvényekről szóló tételek egybeesnek Aquinói Tamás és Bossuet felfogásával (sőt a *Tripartitum* meghatározásaival is), és közvetve Justinianus *Institutióiból* származnak, illetve a római jognak a középkori teológia szellemében való értelmezéséből.

Más a helyzet, amikor a nép és a fejedelem kapcsolatának értelmezéséről van szó. A francia püspök ugyanis nem ismeri el a nép és az uralkodó egyetértésének szükségességét, a királyi hatalmat az isteni törvényből származtatja. Rákóczi szerint viszont a természeti törvényeken nyugvó pozitív törvények, amelyeket a társadalom hozott létre, határozzák meg az uralkodó és a nép közötti viszony jellegét, és ezek feltételezik a nép egyetértését a hatalom gyakorlásához.

Eltér Bossuet-től az államforma kérdésében is. A fejedelem szerint lehet egy vagy több ember a hatalom birtokosa, sőt „minden kormányforma jó, ha a ráció óvatosságára épül.” A köztársaság felel meg leginkább az emberi természetnek, de elismeri, hogy a társadalom fejlődése szinte szükségszerűen vezetett el a monarchiához. A monarchia azonban nem jelenthet zsarnokságot, hanem „*imperium paternale*”-t (*empire paternel*), amelyben az uralkodó a nép atyja, pástora, vezetője.

Bossuet szerint a monarchia a legtermészetesebb és egyben az anarchiától a legtávolabb álló állapot. A tökéletes monarchia viszont a legjobb államforma, folytonossága, tekintélye és hatékonysága miatt. Rákóczi ennek nem mond ellent, de hangsúlyozza, hogy a királyoknak kötelességük megtartani az állam alaptörvényeit, s ez az ő szemében a hatalom korlátozását jelenti. Hogy ennek a korlátozásnak az eredetét történelmileg is alátámassza, részletesen elemzi, hogy a zsidóknál miként jött létre a királyság intézménye, Isten milyen feltételeket szabott, és a zsidók királyai hogyan alkalmazkodtak ezekhez, mint egy szerződés követelményeihez.

A legtöbb vita az ellenállási jog (*jus resistentiae, droit des armes du*



peuple) kérdésében alakul ki Rákóczi és Bossuet között. A fejedelem szerint az Ó- és Újtestamentum történetei azt bizonyítják, hogy ha a király megszegi a néppel kötött szerződést, illetve ha a hatalom megsérti a természeti törvényt, az ellenállás, sőt a fegyverfogás is jogos. Jogos volt Mózes szembeállása a fáraóval, a Makkabeusok felkelése Antiochus szír király ellen, a zsidó nép szembeszegülése a rómaiakkal. Az ellenállási jog gyakorlását csak egy esetben korlátozza, abban az esetben, amikor a nép vagy annak egy csoportja „törvényes ok nélkül a szerződéssel vagy a törvényekkel ellenkező cselekedettel kivonja magát valamely hatalom kormányzása alól, amely alá magát szabadon vetette.”<sup>30</sup>

A vitát Bossuet-vel Rákóczi nyíltan vállalja, még ha szabadkozik is, mondván, hogy az „ellentmondás” szelleme vezeti, amikor „mentorával” nem ért egyet a Makkabeusok felkelésének megítélésében. Érvelésének lényege, hogy Isten tudta és akarata nélkül nem kerülhetett volna sor a felkelésre és főleg annak győzelmére, tehát Isten is megengedte az ellenállás jogát.

Természetesen Rákóczi az ellenállási jogot a Habsburg-elnomással szemben alkalmazza, amely megsérti Magyarország alaptörvényeit, s arra nem gondol, hogy ezen a címen a rendi érdekeket lehetne védelmezni a törvényesen uralkodó fejedelemmel szemben. Eszébe sem jut, hogy a saját vezérlő fejedelmi hatalma ellen fellépő ellenzékét igazolja, s az ónodi véres jelenet soha még lelkiismeretfurdalást sem okoz neki, bár fájlalja a vérontást.

Rákóczinál új gondolat Bossuet-val szemben az Ujszövetségre való erőteljes hivatkozás, és ezen az alapon a „keresztényi hatalomról” szóló tétel kifejtése. Hangsúlyozza, hogy Krisztus eljövetele nem semmisítette meg a természeti törvényt, sőt inkább magasabb szintre emelte. A kereszténység ugyanis előtérbe állította az isteni szeretetet (caritas, charité), amelyet Jézus királysága jelképez.

„A keresztény vallás ... nem szünteti meg a népek szabadságát, hanem tökéletesebbé teszi, és az egész emberi társadalmat az isteni szeretet hatalma alatt Jézus Krisztus önmagában egyesíti, amelyet olyan emberek társadalmának tekintünk, akik a keresztységben hűséget fogadtak Jézus Krisztusnak, magukévá tették a hitet és az ő parancsolatait, amelyeket minden embernek, aki Jézus Krisztussal akar uralkodni, követnie kell, lelki és polgári értelemben egyaránt.”

Ez tehát azt jelenti, hogy az uralkodó hatalmát a kereszténységben is a nép beleegyezésével gyakorolhatja. (Erre példa Nagy Károly császárrá választása.) A keresztény fejedelmet az isteni szeretet kapcsolja népéhez, s ez egyben a közjó szeretetét is magában foglalja. Ilyen módon a keresztény fejedelem az, aki igazán tudja érvényesíteni a jó pásztor tulajdonságait. Meghatározása a következő:

„A keresztény király olyan ember, akit a nép szabad beleegyezése fogadott el vagy az isteni akarat ismert el elsőnek vagy fejedelemnek, atyának, testvérnek és pásztornak az emberi társadalom javára és hasznára, és akit Isten rendelkezése alapján szenteltek fel.”<sup>31</sup>

A paternalizmusnak ezt a tételét Bossuet-val is megerősítetteti, annak ellenére, hogy e tekintetben túlmutat tanítómesterén, mert a hatalom gyakorlását sokkal inkább a keresztény erkölcs szabályai alá veti.

Népének jó pásztorja volt Rákóczi szerint István király, akinek Intelmeit az Értekezéshez kapcsolja. Ilyen volt II. András is, akinek Aranybullájából

szó szerint idézi a 31. cikkelyt, amely az ellenállási jogot mondja ki.

Saját cselekedeteiről nem kíván szólni, de nyilvánvaló, hogy az Értekezés a szabadságharc apologetikája és Rákóczi politikai gondolatainak summája. A munka Epilógussal fejeződik be, melyben fiaihoz fordul, akiket mindenekelőtt a kereszténység tanításaira figyelmeztet, de arra is, hogy legyenek büszkék nemzetükre, melynek első királya az isteni szeretetre alapozta hatalmát. Ünnepelesen elutasítja a „lázkodó”, a „hítségő” és „hütlén” jelzőket, amelyeket fiai róla a magyar Corpus Jurisban olvashatnak és kifejezi reményét, hogy „az igazság egy nap végül megjelenik a mennynek és a földnek és élők és a holtak bírójának szeme előtt.”<sup>32</sup>

4/ Itt kell szólnunk Rákóczi történet szemléletéről. Az Emlékiratok tárgykörét meghatározva a fejedelem azt mondja, hogy nem ír külső országok és főleg Lengyelország helyzetéről:

„De minthogy biztos tudomásom nincs arról, ami (ott) történt, elbizakodottság volna, ha összevegyíteném azt, amit tudok és amit nem tudok: ezért egyáltalán nem írok mások cselekedeteiről, s minthogy a történelem lényege ebből áll, a lehető legegyszerűbben részletezem majd, hogy kiderüljön, melyek voltak sötét tudatlanságom és melyek a Te isteni világosságod művei. És mint ahogy nem emlékszem, hogy szántszándékkal bárkivel szemben színleltem vagy csaltam volna, teljes alázattal bevallom, hogy sokszor cselekedtem meggondolatlanul, és még gyakrabban körültekintés nélkül.”<sup>33</sup>

Ez azt jelenti, hogy Rákóczi szerint a történelem középpontjában az ember áll, mégpedig a tevékeny, az eseményeket formáló, befolyásoló, de gyakran tévedő ember, adott esetben ő maga.

Ez az ember nem autonóm lény, hiszen a történelem végső mozgatója az isteni gondviselés. E teocentrikus szemlélettel nemcsak Augustinust és a régebbi történetírást követi, hanem Bossuet, Fénelon, sőt Leibniz nézeteit is. Bossuet a *Discours sur l'histoire universelle*-ben a történelmet a Gondviselés művének tekinti, s Augustinusra és Polübioszra támaszkodva alakítja ki determinista történetfilozófiáját, amely a fennálló rend védelmét szolgálja. Fénelon is az isteni gondviselést teszi a történelem eredőjének, de az abszolút monarchiával való szembenállása a kritikát is megengedi az adott társadalommal, sőt a hatalommal szemben. Leibniz Istenben keresi minden rend alapját, s Isten nála a tökéletes ráció, amely a történelemben is megnyilvánul. Érdeemes felfigyelni arra, hogy amikor a fejedelem az isteni gondviselésről szól, azt azonosítja az Örök Igazsággal. A történelmi objektivitásra való törekvést ilyen módon teológiailag is megalapozza. Az igazság, az őszinteség és a személyiség előtérbe állításában egyébként a janzenizmus hatását is felfedezni véljük. Az a tény, hogy az emberek szokásait, tetteik szellemét állítja a történeírás középpontjába, azt bizonyítja, hogy nemcsak régebbi történetírók hatottak rá, hanem kora publicisztikai históriája is, amely előkészítette a Montesquieu és Voltaire munkásságával jellemezhető felvilágosult történetírást.

A teocentrikus történetfilozófiát egy alapvető politikai gondolat tölti ki: az ország szabadságának visszaszerzése. A szabadság a szabad királyválasztást, a törvényeket megsértő uralkodó elleni felkelés jogát, a nemesi kiváltságok, a törvények megtartását foglalja magában, de a magyar humanista ha-



gyományok és a francia politikai ideológia alapján beletartozik a „nemzeti” állam, az ország érdekeit szolgáló gazdaságpolitika, az ipar és kereskedelem fejlesztése és a műveltség terjesztése. Nem szűk nemesi programról van szó: a célokat a különböző társadalmi erők, népek és felekezetek összefogásával akarja elérni a modernizált feudalizmus keretei között. Ezt kívánta Erdélyben is megvalósítani, amelynek önállóságát garanciának tartotta a magyarországi jogok és kiváltságok megtartására, ha mégis a Habsburgok lesznek királyai.

Rákóczi történetszemléletére hazai előzmények is hatottak. Jól ismerte Bonfini, aki a humanista Mátyás királyt és államát népszerűsítette. Olvasta Bethlen Farkas Erdély-történetét, amely a fejedelemség kialakulását és különösen Báthori István uralkodását ismertette. Lapozhatta Bethlen János kancellár Bethlen Gábor halálától 1663-ig terjedő történetét is, amely az önálló Erdély mellett foglalt állást, de úgy, hogy közben a Rákócziak uralkodását elítélte. Zrínyi Miklósnak, a kor legnagyobb politikai gondolkodójának Török áfiúmat 1705-ben Forgách Simon generális adta ki. Ez az írás kétségtelenül hatott Rákóczi gondolkodására, különösen a nemesség szerepének megítélésében, az állandó magyar hadsereg felállításának sürgetésében, de legfőképpen a független Magyarország visszaállításának szorgalmazásában.

Rákóczi szabadságkultusza mélyen meggyökerezett magyar hagyományhoz kötődött és a fejedelem tudatában van ennek. Ebből a szempontból nem pusztán a nemesség, hanem a jobbgység szerepét is felismeri, melynek ura s egyszersmind szószólója akar lenni:

„Az Isteni Gondviselés elküldött engem pusztá hazámba fegyverért, szabadságért kiáltó szózatnak, s meghallatta ezt a kiáltást az ország minden lakójával. A szabadság neve megmozgatta a nemes szíveket, sereglettek és fegyvert fogtak a szabadság visszanyerésére. De ez a szózat nem tudott a katonáknak zsoldot, ruhát, fegyvert és lovakat adni. A néptől kellett tehát kérnünk, hogy adni tudjunk neki. De ugyanez a nép volt katona is, mégis adókkal kellett volna terhelni, kényszeríteni, hogy eleséget szállítson, ne hagyja abba a föld művelését és ugyanakkor elviselje a háború fáradalmait.”<sup>34</sup>

A szabadság eszméje tehát nemcsak a nemességet lelkesítette, hanem a jobbgyságot is, s Rákóczi magát eme eszme megtestesítőjének tartja. Bármennyire el is ítéli később a „világi szellemet”, amely a szabadságharc alatt cselekedeteit irányította, e tekintetben felmenti magát, mert nemzeti küldetését isteni eredetűnek tartja:

„Isten engem használt föl méltatlan eszközül, hogy felébresszem a magyarok szívében azt a szabadságszeretetet, amely – úgy látszott – kihűlt és hozzászokott a bajokhoz.”<sup>35</sup>

A vallásos világnézet így kapcsolódik össze a legszorosabban – az egyéni elhivatottság gondolatán keresztül – a közösségi törekvésekkel. Tegyük hozzá, hogy a fejedelem abban is a gondviselés kezét látja, hogy éppen ő a magyar függetlenségi hagyományok folytatója. E tekintetben az augustinusi felfogású, de Drábik próféciáira is visszautaló történetszemlélet híve, amely „csodálatos periódusokban” látja megismétlődni a meghatározott eszmékhez kötődött eseményeket.

„Őt háborúra emlékszem, amelyeket ugyanabban a században indítottak meg, olyan csodálatos időközökben, hogy az emberek kora és emlékezete szempontjából azt is lehet mondani, folyta-

tódtak, amennyiben az idősebbek visszaemlékeztek a múltra és a jelen körülmények között terjeszthették és táplálhatták a fiatalság szívében a szabadság vágyát, ha elmesélték mindazt, ami valaha történt. Isten, a béke és az igazság szerzője, kétségkívül arra akarta megtanítani e mozgalmakkal az Ausztriai Ház királyait, hogy a magyar nemzet nem hagyja magát szolgai félelemtől vezetni, de önként elviseli az apai szeretet igáját.”<sup>36</sup>

A függetlenség eszméjének ilyen előtérbe állítása politikai gondolkodásának megkülönböztető jele, amelyre érdemes a közép-keleteurópai fejlődés szempontjából külön is felfigyelni.

A fejedelem történetiszemléletét tehát a teocentrikus szemlélet, az igazságra törekvés janzenista eltökéltsége és a vallással is alátámasztott nemzeti függetlenségi gondolat határozta meg.

E rövid elemzéssel három dolgot kívántunk bizonyítani:

1/ Az egyik az, hogy Rákóczi a kor francia gondolkodásának színvonalán foglalkozott az ember, a társadalom, a világ problémáival, és nemcsak a szűken vett személyes politikai vagy magánéleti problémákkal.

2/ A másik, hogy legalább egy félévszázaddal megelőzte a magyar szellemi élet fejlődését, amely a 18. század közepén kezdi felfedezni a francia kultúrát, s ezen belül a 17. század végi, 18. század eleji szellemi irányzatokat, a janzenizmust, de a korai felvilágosodás más jelenségeit is – gyakran latin fordítások alapján.

3/ A harmadik, hogy Rákóczi az Emlékiratokkal és azután a Vallomásokkal csak későn kapcsolódik be a magyar szellemi élet fejlődésébe és akkor is inkább a politikai gondolatokkal, jelenléte a 18. század végétől nyilvánvaló, főleg a nemzeti függetlenség ideológiájában. Művének teljesebb megismerése lehetővé teszi, hogy hatóköre kitáguljon a történelem uralkodó és persze a korszellemtől befolyásolt ember egész problematikájára.

Kevés olyan gondolkodónk van, aki egyszerre volt cselekvő politikai és elmélkedő ember. Rákóczi mindkettő; s ezért elmélkedései tanulságosak nemcsak történetileg, hanem a másban is, az általános emberi szintjén, mint megélt, gyötrelmes tapasztalat kifejezői.

## JEGYZETEK

1. MÁRKI Sándor: *II. Rákóczi Ferenc*. III. Bp. 1910. 644.
2. Az Emlékiratok első magyar kiadása 1861-ben jelent meg Győrben, RÁTH Károly kiadásában. A kiadásokról ld. a 4. jegyzetben jelzett munkát.
3. RÁKÓCZI Ferenc: *Vallomások. Emlékiratok*. A Vallomások SZEPESI Erika fordításában. Bp. 1979.
4. II. RÁKÓCZI Ferenc: *Emlékiratai*. Ford. VAS István. A tanulmányt és a jegyzetet írta KÖPECZI Béla. A szöveget gondozta KOVÁCS Ilonka. Bp. 1978.
5. II. RÁKÓCZI Ferenc *Politikai és erkölcsi végrendelete*. Ford. SZÁVAI Nándor és KOVÁCS Ilonka. A tanulmányt és a tárgyi jegyzeteket írta KÖPECZI Béla, A lektűrszöveget BORZSÁK István, a franciát KOVÁCS Ilonka gondozta. Bp. 1984.
6. ZOLNAI Béla: *A janzenista Rákóczi*. Szeged 1927.; úó. *II. Rákóczi Ferenc*. Bp. é.n.; TOLNAI Gábor: *Rákóczi, az író* c. tanulmányában, melynek utolsó megjelenési helye a *Rákóczi tanulmányok* című kötetben, Bp. 1980. Összefoglaló jelleggel szól erről a tevékenységéről HOPP Lajos, a *Rákóczi Ferenc: Vallomások, Emlékiratok* című kiadvány utószavában.



7. A *Meditationes* francia és latin nyelvű kéziratai a Troyes-i Városi Könyvtárban találhatóak. ZOLNAI Béla ismertette őket említett tanulmányában.
8. Az *Aspirationes* eredeti francia szövegét a *II. Rákóczi Ferenc Önéletrajza* című kiadványban adták ki. Bp. 1876. 381–588.
9. ZOLNAI Béla: *II. Rákóczi Ferenc Európában*. Bp. 1925.
10. Idézi ZOLNAI: *A janzenista Rákóczi* i.m. 11–12.
11. Zolnai a Troyes-i Városi Könyvtár Ms. Cat 2145 számú kéziratában találta meg és másolta le. Azóta nyoma veszett.
12. VIZKELETY András: *II. Rákóczi Ferenc Emlékiratairól készült egyházi cenzori jelentések. Irodalomtörténeti Közlemények* 1961–216.
13. ZOLNAI: *A janzenista Rákóczi*. A *Meditationes* idevonatkozó megjegyzését idézi i.m. 25.
14. *Vallomások* (Szepesi Erika fordítását idézem), 673.
15. Uo. 672.
16. Uo. 687.
17. Uo. 688.
18. Uo. 689–690.
19. Uo. 695.
20. Uo. 716.
21. Uo. 696.
22. Uo. 579.
23. Uo. 704.
24. Uo. 705.
25. MONDROU Robert: *Les écrits mystiques de Francois II. Rákóczi. Nouvelles Études Hongroises* 1977.
26. II. RÁKÓCZI Ferenc *Politikai és erkölcsi végrendelete* i.m. 329.
27. Uo. 334.
28. Uo. 365.
29. J. Bérenger recenziója a *Dix-huitième siècle* c. folyóiratban, 1988.
30. II. RÁKÓCZI Ferenc *Politikai és erkölcsi végrendelete* id. kiadás
31. Uo.
32. Uo. 475. A *Corpus Juris* idevonatkozó része a *Magyar Törvénytárban, 1657–1740*. Szerk. CSIKY K. és mások, Bp. 1901. 481.
33. *Emlékiratok* (Szövegkritikai kiadás) 296.
34. Uo. 329.
35. Uo. 322.
36. Uo. 323.

## Debreceni Ember Pál, az egyháztörténész

(2. közlemény) \*

VI. A Praeloquium utal arra, hogy Ember Pál igyekezett minél több adatot összegyűjteni, s ennek érdekében szóban vagy írásban megkereste mindazokat, akiktől anyagot remélhetett. Forrásutalásainak átnézésekor úgy érzí az ember, hogy szinte az egész Magyarországot mozgósította ebben az ügyben. Magában a Praeloquiumban csak a tiszántúli püspököt említi, őt sem név szerint, mondván, hogy Jablonski 1703-i levelének másolatát elküldötte neki, hogy tőle segítséget és támogatást nyerjen a munkája kidolgozásához.<sup>31</sup>

Magában a munkában igen sok utalást találunk arra, hogy anyagát milyen forrásokból, kiktől és milyen kéziratokból szedegette össze. Ámde az adatközlőket igen ritkán nevezi meg, legfeljebb működési helyüket, vagy egyházi tisztségüket jegyzi fel, néha még azt sem.

Említsük legelsőként a nyomtatott munka 70. lapján található utalást, amely egyúttal egy kérdést is fölvet. Az 1531. évnél Drágfi Gáspárról szól, mondván, hogy támogatta a reformációt. Ezután egy zárójeles mondat következik (és ha ez, ahogy másutt Lampe betoldása volna, a kérdés annál talányosabb), amely arról szól, hogy Drágfi a reformálás munkáját Dévayval, Batizival és Derecskei Demeterrel végeztette. A forrásmegjelölés pedig a következő: „uti notat manuscriptum a celebri Iablonskio communicatum.” De semmi közelebbit nem tudunk arról, hogy miféle kézirat lehetett az, amelyben Jablonski a magyar reformátorokról tesz közléseket. Bármint áll is a dolog, annyi nyilvánvaló, hogy Jablonskinak, az általunk ismerteken túl talán még más szerepe is lehetett az Ember-féle munka létrejöttében. (Egyébként ehhez hasonló utalást Jablonskira másutt nem találunk.)

Egyéb források: a máramarosi városok reformációjára vonatkozó dolgokat az egyházmegye jegyzőkönyvéből közli, amit vele régi barátja, az esperes közölt.<sup>32</sup> Az 1568. évi szikszói zsinaton jelen volt lelkészek névsorát Liszikai Péter egykori zsadányi lelkész kéziratából veszi. A hercegszőlősi kánonokat aláíró lelkészek névsorát Rátkai György kéziratából ismeri, aki 1642-ben Rakamazon volt lelkész, s akinek kéziratát megszerezte. A borsod-gömörkishonti kánonk kéziratát „véletlenül” kapta meg. Dávid Ferenc és Blandrata György vitájának tételeit Helmeczi kéziratában találta.<sup>33</sup> Az 1594. évi nagykarolyi zsinat említésekor azt írja, hogy birtokában van a zsinati tárgyalás egész anyaga, de hogy honnan szerezte, nem közli. Ugyanilyen szűkszavú a Hodászi-levelekkel kapcsolatos utalása is, amikor azt írja, hogy valamennyi megvan nála. A Pareus-leveletről csak annyit mond, hogy megkapta. Bethlen Gábor levele is megvan neki magyar nyelven. A varannói templomfoglalás



történetét a zempléni egyházmegye jegyzőkönyvéből vette. Birtokában van Batthyány Ádám 1634. február 9-én kelt proscryptionális levele is. A séllyei háborgatás történetét a komjáti egyházmegye esperesének kéziratából vette. A nádor 1691-i levele Roxas püspök ügyéről, mint írja, megvolt neki, de a szatmári ostrom idején elveszett, ezért szövegét nem is tudja közölni. A pécsi püspök üldözését a baranyai lelkészek panasziratában, főleg Gyimóthy István veresmarti lelkész levelében olvasta. A samarjai egyházmegye gyülekezeteinek elfogyatkozását hitelre méltó lelkészekről hallotta. A felső-dunamelléki egyházkerület egyházközségeinek nevét, mivel az egyházmegyék jegyzőkönyvei a viszontagságos időkben nagyobbrészt elvesztek, s így nem tudta őket átvizsgálni, csak emlékezetből írta össze. A samarjai egyházmegye vezetői közül csak azok nevét egyzi fel, akiket megtudhatott. A komjáti egyházmegye esperesei közül azokat, akiknek neve jegyzeteiben megvan. Ugyanezt mondja a lévei és drégelypalánki esperesek esetében is. A losonci lelkészek közül azoknak a nevét adja, akikét – amikor ott szolgált – össze tudta szedni. A korábbiak nevét „a régiség kitörölte az emberek emlékezetéből.”<sup>34</sup>

A tiszáninneni egyházkerület gyülekezeteinek sorához hozzáfűzi, hogy nincs nála följegyezve, van-e még több leányegyház is. Az egyházkerületben szolgált esperesek közül „az idők gonoszsága miatt”, nagyon kevés van nála feljegyezve. A sárospataki iskola történetét a coetus anyakönyvéből vette. Az újhelyi lekipásztorok névsorát az odavaló lelkész szedegette össze és juttatta el hozzá. A négy tiszáninneni esperes I. Rákóczi György fejedelemhez küldött tiltakozó írása másolatát a zempléni esperes közölte vele. Az ungi esperesek közül is csak azoknak a nevét jegyzi fel, akikét megkapta.<sup>35</sup>

A tiszántúli püspökök nevét egy régi kéziratból adja. A beregi esperesek névsorát az egyházmegye jegyzőkönyveiből az odavaló esperes írta ki számára. A máramarosi városok privilégiumáról az egyházmegye esperese közölte vele azt, amit elmond. Az új naptár szerinti ünneplés adatait a máramarosi egyházmegye jegyzőkönyveiből vette. Ennek az egyházmegyének esperesi névsorát részben jegyzőkönyvből, részben „másunnan” gyűjtötte össze. Az ugoicsai esperesek névsorát úgy közölték vele. A szatmári egyházmegye egyházait az egyházmegye jegyzője szedte össze, abécérendbe is ő rakta. Itt megjegyzi, hogy azért a jegyző és nem az esperes, mivel őt vele (Ember Pállal) együtt a háború vihara elűzte az egyházából. A szatmári esperesek névsorát, mivel a jegyzőkönyv az 1703-i szatmári „szerencsétlen csapás” alkalmával elveszett, szorgos utánjárással szedegette össze. A lelkészek nevét az egyház levéltárából még a város elpusztulása előtt kiírta és följegyzéseit a tűzből is kihozta.<sup>36</sup> A szatmári vár lelkészeit „boldogemlékű” Várallyai Lőrinc<sup>37</sup> kéziratából, a szatmári iskola professzorainak névsorát a coetus jegyzőkönyvéből szedte ki 1610-től 1703-ig, a város és az iskola romlásáig. A nagybányai esperesek nevét részben az egyházmegye jegyzőkönyvéből vette ki, részben másunnan gyűjtötte össze, de a régebbiekhez nem tudott hozzájutni. A középszolnoki esperesek közül is csak azokat nevezi meg, akiknek nevét össze tudta szedni.<sup>38</sup> A szabolcsi esperesek névsorát az egyházme-

gye esperese írta ki a jegyzőkönyvből és ő küldötte meg neki.<sup>39</sup> A debreceni egyházmegye egyházközségeinek névsorát az 1621-gyel kezdődő egyházmegyei jegyzőkönyvből vette. A debreceni iskola történetéről készített jegyzetei elpusztultak, amit tudott, újra összeszedett, de a tanárookra csak nagyon keveset talált. A bihari egyházmegye egyházainak sorát nem tudta úgy összeállítani, ahogyan szeretne volna, mivel az egyházmegye iratai a rác-dúláskor elpusztultak, amit mégis összeszedett, azoknak az öregeknek emlékezéseiből tudja, akik az egyházmegyében hosszú időn át lelkészkedtek. A bihari esperesek névsorát is úgy adja, ahogyan össze tudta toldozni. A váradi lelkészek közül is csak azokat, akiket ki lehetett nyomozni. A váradi professzorok névsorát régi töredékekből közli. Az elpusztult zarándi egyházmegye egykor virágzó gyülekezeteinek névsorát az egyházmegye esperese adta meg, aki ott működött az egyházmegye elpusztulása előtt. Az idevaló esperes névsorát is az említett esperes közölte vele, az 1634 előttiakat pedig egy régi kéziratból nyomozta ki. A békési egyházmegye egyházközségeit egy régebben a vidék szomszédságában működő lelkész jegyezte fel számára. A békési esperesek közül viszont csak néhányat tudott összeszedni. A túri egyházmegye jegyzőkönyve elveszett, a háború előtt virágzó egyházak névsorát emlékezetből közölte vele. Az érmelléki egyházak nevét az esperes szedte össze az egyházmegye levéltárából. Az idevaló esperesek közül csak a négy utolsó nevét küldték meg neki, a régebbieket az egyházkerület régi jegyzőkönyveiből írta ki. A szilágyi esperesek közül is csak azoknak a nevét közli, akikre az iratokban rábukkant.<sup>40</sup>

A dunamelléki püspökök és esperesek névsorát még olyan mértékig sem tudja adni, mint az előzőket, mert bár levelezett a püspökkel, aki biztatta is, hogy az egyházkerület könyvtárából és levéltárából gazdag anyagot fog kapni, ez a reménysége a háború miatt megsemmisült, különösen az 1707. évi kecskeméti rác-pusztítás következtében. Ezért a levelezést sem tudta folytatni azokkal, akik segíthettek volna. De hogy a történet előadása ne maradjon összefüggéstelen, a debreceni Kollégium két arra a vidékre való diákját kérte meg, hogy az egyházak névsorát emlékezetből írják le. Ezenkívül, amikor egy onnan menekült lelkész meglátogatta őt, ő is lediktálta neki a névsort, bár mentegette magát, hogy feledékenységéből nem emlékszik mindegyikre. Azt mondták neki, hogy az egyházkerületben öt egyházmegye van. A tolnai egyházmegye gyülekezeteinek névsorát úgy közli, amint megtudhatta, a fehérvári (?) egyházmegye egyházközségeit, ahogy megismerhette. Patai János püspök leveléből tudja, hogy Pesten 1684-ig volt református egyház. A dunamelléki püspökök és esperesek közül a már említettek miatt névszerint csak keveset tud megnevezni, mégis szokott gyakorlata szerint közli azok nevét, akiket össze tudott gyűjteni.<sup>41</sup>

A Vas és Zala megyei egyházak névsorát úgy közli, amint hitelre méltó elbeszélőtől tudja. A dunántúli egyházak névsorát még régebben ő maga állította össze, de nem különböztette meg a református és az evangélikus egyházakat. Most viszont semmilyen adatot nem küldtek neki, így kemény munkával magának kellett összekaparnia azokat, mégpedig két lelkész közléséből,



akik közül az egyik Körmentre való, a másik évekig Pápán tanult, s a környéket gyakran bejárta. Azután Perlaki Márton egykori lévai lelkész és barsi esperes jegyzeteiből, továbbá egy Sopron megyei világi ember előadásából, végül pedig a Corpus Juris Hungariciben kiadott országgyűlési végzésekből, ahol sok püspök és esperes neve előfordul. Mindehhez hozzáteszi, hogy egyik egyházkerület adatainak összeállítása sem okozott neki annyi gondot, mint éppen a dunántúlié. A Zala megyei gyülekezeteket úgy közli, ahogy ő tudja. A somogyiról azt mondták neki, hogy ott valamikor 25 egyház volt, de ő csak négynek a nevét ismeri. Már amikor elkészítette a dunántúli egyházak névsorát, egy menekült pápai lelkész akkor figyelmeztette, hogy az egyházmegyét és azok gyülekezeteit nem helyesen állította össze, mert Győr és környékének egyházai a komáromi egyházmegyéhez tartoznak, a pápai egyházmegyét pedig sohasem hívták győrinek. Akkor ez a lelkész felsorolta emlékezetből a pápai egyházmegyéhez tartozó egyházakat. Ezért a már elmondottak után ezt is följegyzi. Majd hozzáteszi, hogy ezeknek a hibáknak az az oka, hogy a háború és a nemzetünkre nehezedő nagy nyomorúság miatt, az ottani egyházak vezetőivel nem tudott levelezést folytatni. A Zala megyében szolgált lelkészeket Perlaki Márton sorolja fel abban a kéziratban, mely az ő tulajdonában van. A baranyai egyházkerület egyházainak névsorát Debrecenben Veresmarti Miklós baranyai lelkész diktálta le neki, egy régi rongált kéziratból. A valkói egyházmegyében, mint neki egy ottan ismerős előadta. 1672 körül 90 gyülekezet volt. A baranyai püspökök névsorát Szegedi Kis István életrajzából, Patai P. Sámuel egykori tolnai esperesnek ebbe beillesztett leveléből és némely élőszóval nyert közlésből állította össze.<sup>42</sup>

A reformációt pártfogoló főurak nevét Perlaki Márton régi magyar nyelvű kéziratosa levelében olvasta.<sup>43</sup>

A külföldön tanuló diákok névsorát saját koráig kiegészítette, ahogy tudta.<sup>44</sup>

Sok helyen forrásként csak annyit jegyez fel: kéziratból; régi kéziratból.<sup>45</sup> Néhányszor saját emlékezetére utal, pl. Melius katekizmusáról azt írja, hogy az megvolt a sárospataki főiskola könyvtárában, emlékszik, hogy látta a romlás előtt. Slovacius Péter naptárát régebben látta Sárospatakon, a Rákóczi család levéltárában. A sárospataki kollégium üldöztetésének történetét ő maga és barátai közül többen is gyakran hallották egy öreg lelkésztől; ez különben Magyarország e részének lakói előtt ma is közsímet. A Bársony György *Veritas* című művére adott feleletet, a *Falsitas*-t egykor ő maga látta, kezében is volt a könyv, de most nem tud hozzájutni. Amit Szilvás-újfalvi Imre debreceni professzorról ír, azt egy igen régi kéziratból jegyezte ki. Komáromi Csipkés György *Disputatio*járól is azt írja, hogy emlékszik rá, megvolt neki. Emlékszik arra is, hogy Szegeden virágzó egyház volt valamikor, mert látott egy régi Szegeden nyomtatott könyvet.<sup>46</sup>

Az esperesi névsorok végén levőkről többször megjegyzi: még él.<sup>47</sup> Ugyanígy néhány lelkésznél,<sup>48</sup> valamint a tiszántúli püspök, Kocsi Csergő János nevével ezt is hozzáteszi: *vivat*.<sup>49</sup>

VII. A legtöbbször előforduló kéziratos forrás-megjelölés Szilágyi Benjamin István gyűjtésére utal, néha különböző megjegyzések kíséretében.

Az 1561. évi erdélyi zsinatnál egyszerű utalás van. Az 1566-i gönci zsinatnál viszont az utalást kiegészíti azzal, hogy a kéziratban a tárgyalások és a viták időrendben fel vannak jegyezve. Az 1588-i medgyesi zsinattal kapcsolatban ezt az utalást olvassuk: a zsinatok történetét tárgyaló kéziratból, amelyet a zempléni egyházmegye levéltárából kaptam meg használatra. A Wittenbergből eltávozott diákoknál, Bocskai leveleinél s a puritánusok ügyében tartott zsinatoknál csak sima utalást találunk. A szatmárnémeti zsinatnál hozzáfűzi: a tárgyalások történetét tartalmazó kéziratból kivonatoltam, melyet a zempléni egyházmegye levéltárából adtak neki használatra.<sup>50</sup>

A szatmárnémeti zsinaton jelen voltak névsora után utal Szilágyi kézirátára, de azzal, hogy a tiszántúli egyházkerület levéltárából használta. Patai P. Sámuel levelét is Szilágyi gyűjtéséből közli.<sup>51</sup> A kézirat I. sectio XI. részében említett forrás, bár nem nevezi meg, szintén Szilágyi kézirata; erre utal a forrás körülírása: régi kéziratos kötegből, „amely Isten kegyelmes gondviselése folytán nálam van, s igen értékes.”

A VI. sectio VI. részében az eretnekekkel folytatott vitáknál azt mondja, hogy mindezt Szilágyi régi, a zsinatokkal foglalkozó kéziratából tudja előadni. Legrészletesebben a IV. fragmentumban, a külföldi tanulmányokról szólva foglalkozik Szilágyi kéziratával. Már csak azért is érdemes tüzetesebben figyelni erre, mert Ember Pál kutató egyéniségébe is némi pillantást enged. Ahogy írja: „Isten kegyelmes végzése folytán bukkant rá” Szilágyi Benjamin István nagy tömegű kéziratában az ezzel foglalkozó katalógusokra. Az olvasóra bízta annak megítélését, hogy mekkora munka volt ezeket rendbeszedni. Szilágyi nyilván azért gyűjtögette mindezt, hogy egyszer majd rendbeszedve beillessze az általa megírni óhajtott egyháztörténetbe. Bizonyos abban, hogy vétkeznék e kiváló férfi emléke ellen, hogy ha már egyszer az ő kéziratai közt a névsorokat megkapta, eltitkolná azokat. Nemzetünk dicsőségét is akarja szolgálni, amikor közreadja őket. Amint tudjuk, a névsorok nagy része a nyomtatott könyvben mégsem jelent meg, mert Lampe nem ítélte szükségesnek közölni.<sup>52</sup>

A Szilágyi Benjamin István kéziratos gyűjteményére való gyakori hivatkozás – hozzátehetjük, hogy sok esetben a „régí kézirat” szintén Szilágyi gyűjteményét jelenti – kívánatossá teszi, hogy megvizsgáljuk, milyen mértékű az az anyag, ami Szilágyi gyűjtéséből került Ember Pál munkájába. Mint említettük, Szilágyi gyűjtését Ember Pál több ízben hosszabb-rövidebb körülírással idézi, gyakran csak Synodalia néven említi. Szilágyinak a szatmárnémeti zsinat történetéről szóló munkája feldolgozás, míg a tulajdonképeni Synodalia okmánygyűjtemény. Mindegyiket használta lizskai lelkész korában a zempléni egyházmegye levéltárából kölcsönözvén ki. Azután a kéziratnak nyomaveszett, föltehetően Ember Pál nem adta vissza, s így örökösei kezére juthatott. Egyesek szerint Szathmári Paksi István debreceni professzor, Ember Pál unokája adta volna be aztán a debreceni könyvtárba.<sup>53</sup> Balogh Ferenc viszont azt írja, hogy Lugossy József debreceni professzor



„fatum-szerűleg jutván egy példányhoz, azt a debreceni anyakönyvtárnak ajándékozta.”<sup>54</sup> Az „Acta synodi nationalis Hungaricae seu historica descriptio notorum synodaliū” másolatban a sárospataki könyvtárba került, ez magyar fordításban is megjelent.<sup>55</sup> A Sárospatakon őrzött másolat azonban csonka, s a debreceni Synodalia számos darabja is hiányos. A szatmárnémeti zsinat történetére nézve följegyzi Ember Pál, hogy szóról-szóra vette át Szilágyi leírását.<sup>56</sup> Saját felfogását nem mondja el Szilágyi Tolnai-ellenes nézetével kapcsolatosan. Valószínűleg ehhez kapcsolódhatik mégis a tisztán-  
innen egyházmegyék kormányzására vonatkozó megjegyzése.<sup>57</sup> Elég pontosan kimutatható a Synodalia okmányainak felhasználása nemcsak a zsinati végzéseket illetően, hanem a gyűjteményben levő meglehetősen heterogén anyag egyéb darabjainál is.<sup>58</sup> Az 543 lapból álló kéziratnak mintegy 120 lapja a nyomtatott könyvben, 11 pedig a kéziratban megtalálható, úgy hogy Ember Pál munkájának jó egyhatod része Szilágyi Synodaliáiból átvett anyag.

VIII. Az előzőkben vázolt gyűjtőmunka ismertetése mellett nem ártana felsorolni azokat a nyomtatott műveket, amelyekre, különösen munkájának a reformációig terjedő részében, hivatkozik Ember Pál. De nem tehetjük ezt, mert olyan terjedelmes bibliográfiát kellene felsorolnunk igen régi és újabb, magyar és külföldi, egyházi és világi művekből, amelyet jelen dolgozat kerete nem bírna meg. Azt viszont fel kell tennünk, hogy mind e munkákat Ember Pál valóban áttanulmányozta, részben bizonyára birtokában is volt azoknak. Hiszen éppen ezért kesereg sokszor könyvtárának a szatmári vész alkalmával történt elvesztéséről, s ezért folyamodik Ráday Pálon keresztül Rákóczi Ferenchez is könyvei visszaadásáért.<sup>59</sup>

Meg kell elégednünk annyival, hogy a reformáció korától adott történet forrásai közül említünk fel néhányat, inkább csak azokat, amelyeket Ember Pál megjegyzésekkel kísér, vagy kimerítőbben ismertet. Így pl. Dévainak Szegedi Gergellyel folytatott disputációjáról írja, hogy ezt kinyomatták, de nem tudja, hogy Bázelen-e, vagy Wittenbergben, mert a könyv elején nem volt feljegyezve, hogy hol és mikor jelent meg. Az 1567-i debreceni zsinat kánonairól megjegyzi, hogy azokat 1567-ben Debrecenben Török Mihály nyomatta ki. Elmondja, hogy nagy terjedelme miatt articuli maioresnek nevezik, míg kivonatát minoresnek. Unalmasnak tartaná leírni az egészet. Az olvasót nem akarja vele terhelni, csak azokat a részleteket közli belőle, amelyek az eretnekekkel való konfliktusra tartoznak.<sup>60</sup>

A szatmárnémeti zsinat tárgyalásának részletes elbeszélését elhagyja, mert – mondja – azokat a zsinat elnöke, Geleji Katona István kiadta, csatolva az általa készített kánonokhoz, Gyulafehérvárott 1649-ben. Majd pedig újból kinyomtatta azt Kolozsváron 1698-ban Kis Miklós. Ebből a kiadásból közli a zsinati határozatokat, konstitúciókat s összevontan magát a történetet is, hogy helyesen lehessen az egészet megítélni.<sup>61</sup>

A gályarabsággal kapcsolatos levelek után megjegyzi, hogy a magyar lelkészek mindenkor állandó emlékezésére méltó szomorú sorsát, a börtö-

nökben, az úton és a gályákon való szörnyű szenvedéseik történetét, aki érdeklődik, olvashatja Johann Heinrich Heidegger: *Historia Papatus* című munkája amsterdami kiadásának 7. szakaszában, a 476–523. lapon.<sup>62</sup> Utal még Georgius Horn: *Historia Ecclesiastica* című munkája V. része 119–153. lapjára, amely munkát Melchior Leydecker utrechti professzor Leidenben 1687-ben adott ki. Azután utal a pozsonyi törvényszék elé idézett lelkészek Apológiájára, melyet először Kolozsvárott adtak ki, majd 1677-ben Johannes Leusden publikálta Utrechtben, „aki a magyar nép iránt mindig féltő szeretettel viseltetett.” És hozzáfűzi, hogy emlékezete szerint a saját példánya, melyet egykor maga Leusden ajándékozott neki, elveszett. Említi továbbá, hogy Lani György korponai rektor, aki az üldözők keze közül megszökött, csodálatos menekülésének történetét megírta, s ez előbb németül, azután latinul is megjelent. Az egész üldözésre nézve különösen méltónak tartja elolvasásra a *Declaratio seu: clara et conspicua deductio veritatis et innocentio ministrorum Evangelicorum Hungariae et triremes Hispanicis damnatorum* című munkát, melyet Gerard Hamel Bruinimx, a holland szövetséges rendek bécsi követe állított össze és terjesztett be Lipót császárhoz. Ez az eléggé nem értékelhető kincs egyik nápolyi vértanúnak vagy hitvallónak a könyvtárából ajándékképpen kezéhez jutott, s örömmel jegyzi fel, hogy még „a haza mostani gyászos zavarai előtt” kiküldte az európai református egyház történetírójához.<sup>63</sup>

A tiszáninni esperesi szövetségről, s annak kormányzási rendjéről írva mondja, hogy sokszor vitáztak ennek helyességéről. Valaki adott is ki egy könyvet, melynek címe: *Triumviratus pro episcopata* ..., amelyre válaszul egy más valaki ilyen című könyvet írt *Trecentum viratus* ... Ebben az illető bizonyítani igyekezett, hogy a református egyházak kormányzásának nem püspököknek, hanem presbiterinek kell lennie. Majd így folytatja: „Nem akarom annak a kornak sebeit felszaggatni, s nem kívánok az egyházi kormányformáról vitatkozni”, de megemlíti, hogy mindeddig megmaradt azon a részen a kormányzásnak az a formája, amelyet 1635-ben a bodrogkeresztúri zsinaton állapítottak meg; ezt a zsinati határozatot közli is.<sup>64</sup>

A Mohács után történt események leírását ígéri munkájának 2. részében, ama munka kiegészítéseként, amelyet „kis terjedelemben, de nagy értékben elvégzett a nagyhírű, jeles és tudós, a magyar és erdélyi egyházakban igen nagy érdemű férfiú”, Párizs Pápai Ferenc *Rudus Redivivum* című munkájában.<sup>65</sup>

II. Lajos király 1523-i levelét, mivel másutt nem látta, nem is gondolja, hogy valahol meg lehetne találni, leközli latinul Tholnai István kolozsvári teológiai tanár Kolozsvárott megjelent, magyarul írt *Kalauz*ából.<sup>66</sup>

Megjegyzi, hogy az 1545-i erdődi zsinaton részt vett lelkészek névsora is megjelent Geleji Katona István volt erdélyi püspök *Praeconium Evangelicorum* című munkája Praefatio Dedicatoria-jában.<sup>67</sup>

A tarcal-tordai hitvallást, illetve a hitcikkeket nem közli le, csupán utal rá, hogy azok nyomtatásban megjelentek 1563-ban, ilyen címen: *Compendium doctrinae Christianae* ... Azután újból megjelent latinul és magyarul



„a kegyes fejedelmasszonynak, Lorántffy Zsuzsannának, a dicső emlékü I. Rákóczi György fejedelem özvegyének gondoskodásából” Sárospatakon 1655-ben.<sup>68</sup>

IX. Folytathatnám tovább is a hasonló utalásokat. Ehelyett most arra szeretnék rámutatni, hogy a nyomtatott munkában találkozunk Lampe által beírt forrásutalásokkal is, amelyek többnyire, ha nem is minden esetben, Ember Pál halála után megjelent művekre utalnak. Egészen különös, hogy a megyesi 1588. évi erdélyi országgyűlésről Ember Pál által a *Rudus Redivivum* pótlásaként írt rész után hozzátoldja Lampe, hogy ez a rész a *Historia Diplomatica* 8. lapja szerint adja a lényegét. Természetes, hogy erre nem gondolhatunk, a kéziratban ilyen utalás nincs is, legfeljebb a hasonlóságot állapíthatta meg Lampe. Azután a betoldás így folytatódik: Mivel egyéb erre vonatkozó okmányokat is kezéhez juttatott egy kiváló s a keresztyén ügy iránt buzgó férfi, ezeket is beiktatja; ezután következnek a jezsuitáknak a fejedelemehez intézett írásai. Arról nem szól, hogy ki volt ama kiváló férfiú.<sup>69</sup>

Az 1608-i országgyűlés törvényeinek felemlítésekor az Ember Pál által megjelölt forráshoz hozzáfűzi Lampe: „erről bővebben is szól a *Historia Diplomatica* XXII. s következő lapjain.”<sup>70</sup>

Az 1681-i XXV. és XXVI. törvénycikkek közlése után megjegyzi Lampe, hogy az országgyűlés egyéb törvénycikkei a *Corpus Iuris*ban és a *Historia Diplomatica*ban is benne vannak, így fölöslegesnek tartja azokat megismételni.<sup>71</sup>

A gályarabok történetének Ember Pál által közölt forrásai után is van egy Lampe betoldás, mely az előző lapokon közölt 20 okmánnyal kapcsolatosan azt írja: tanácsosnak tartotta, hogy a nagyarányú gyűjteményhez még négy más levelet is hozzátegyjen, amelyek kéziratához hozzájutott. Ezután közöl még négy levelet.<sup>72</sup>

Szükségesnek tartjuk megemlíteni, hogy Lampe a Párizs Pápaihoz kapcsolt Adnotationes adatait a megfelelő évekhez minden külön megjegyzés nélkül osztja be, s ugyanígy jár el Ember Pál munkájának egyéb részeivel is. Viszont amikor az általa teljesen elhagyott *Rudus Redivivum* egyes részeit beveszi az *Annales*be, ezeket zárójelbe teszi, a legtöbbször meg is jegyzi, hogy honnan veszi.<sup>73</sup> Meg kell jegyeznünk azt is, hogy az erdélyi, főleg az evangélikusokról szóló kiegészítéseket Haner György munkájából veszi át, sokszor csak a szerző nevére utalással.<sup>74</sup> Ember Pál kéziratában Haner munkájára sehol sem történik utalás. Haner erdélyi egyháztörténete 1694-ben jelent meg külföldön. Nem tételezhető fel, hogy Ember Pál ne ismerte volna. Hogy mégsem használta, talán azzal magyarázható, hogy ő „református egyháztörténetet” írt. Lampénak ebből vett kiegészítései a mégiscsak meglevő hézagok betöltése szempontjából mégsem voltak fölöslegesek, jöllehet nem igazodtak Ember Pál céljához.

Czvittingerből is elég sok pótlást ad Lampe. Ezek közül egyik legjellemzőbb a Károlyi Gáspárra vonatkozó betoldott rész. Az „Appendix”-ben – mondja (és itt nyilván a nyomtatott könyv II. rész 4. sectiójára gondol) – ,

amelyben ti. a magyar Biblia történetét tárgyalja, bőven van erről szó. Mégis jönnek látja idézni azt, amit Czvittinger *Hungaria Litterata* című művében följegyez: ezután következik az idézett műből a 194–195. lap Károlyi Gáspárról.<sup>75</sup>

X. Ember Pál, mint egyháztörténész, a munka nagy részében alig jelentkezik, hiszen az anyag többsége források közléséből áll. Különösen bajos lenne a nyomtatott könyv Annales részénél Ember Pál történetírói jellemzőit vizsgálni; ezek ugyanis általában száraz közlések és nagyon kevés olyan, rövid részt találunk benne, amelyik a történet folyamatosságát itt-ott, s azt is nagyon lazán, biztosítani látszik, mégis ezek a szűkszavú részek megsejtetik magát az író egyéniségét, egyes kérdésekben vallott felfogását.

Legelső, amiről nem szabad megfeledkeznünk, és ezt itt újból hangsúlyozzuk, hogy Ember Pál a külföldiek számára dolgozott. Ez persze nem jelenti azt, hogy munkája ne lett volna a hazai tudományosság számára is számottevő. Hiszen ilyen bőségben együtt eddig – s még félszázadig<sup>76</sup> – nem volt összegyűjtve és kiadva a magyar református egyház történetének az anyaga. Az viszont, hogy művét a külföld számára állította össze, kitűnik nemcsak a „Praeloquium”-ból, de a munka más megjegyzéseiből is, azokból, amelyek a magyarok számára fölöslegesnek tűnnek. Ilyenekkel sűrűn találkozunk a földrajzi helyek meghatározásánál, a latin helynevek magyar formájában, illetve a magyar nevek latin alakjának közlésénél,<sup>77</sup> a káték meghatározásánál,<sup>78</sup> vagy a tiszáninneni esperesi szövetség egyházigazgatására vonatkozó magyarázó megjegyzéseinél.<sup>79</sup>

Amellett Ember Pál azzal a tudattal írt, hogy amit leír, az egyetemes európai egyháztörténetnek lesz része, s annak összeállítója, Jablonski, csak nyersanyagnak fogja tekinteni. Ezért maradt ke belőle több dolog, ami pedig szervesen beleillett volna, de amiről tudta, hogy Jablonski már ismeri. Egyes nyomtatásban is megjelent, lényeges anyagot tartalmazó munkáknál néha csak egyszerű utalást találunk, mintha az a gondolat vezetné, hogy a másolás unalmas, még az ismertetés is felesleges.<sup>80</sup>

Lehet, hogy Lampe felismerte Ember Pálnak ezt az elgondolását, ám a kézirat ilyen hiányait mégsem pótolta, s a pusztá utalásokat meghagyta úgy, ahogy voltak. Sőt volt, ahol az Ember Pál által közölt szöveget kihagyta, s megelégedett az utalással. Így a kézirat II. főrészét képező *Rudus Redivivumot* kihagyta a nyomtatott könyvből. Páriz Pápai munkája ugyanis 1723-ban teljes szövegében újból megjelent a zürichi *Miscellanea Tigurina* II. kötetében, tehát külföldi számára hozzáférhető volt.

A forrásanyagként való kezelése magyarázza azt is, hogy Ember Pál, a számára vitás, vagy meg nem oldott kérdéseknél leírja az egész műhely-munkát, mintegy emlékiratszerűen beszélvén vizsgálódásáról, kritikai észrevételeiről és általában módszeréről, de mindezt az események menete közé beillesztve. Ilyenkor szinte elénk lép Ember Pál munka közben. Tagadhatatlan, hogy ezek a leírások sokszor megbontják az amúgyis gyönges szállal összefűzött elbeszélés folyamatosságát, mégis értékesek, s cáfolják



ama véleményeket, melyek azt állították róla, hogy kritika nélkül dolgozott. Későbbi egyháztörténetírók ugyanis fölényes lesajnálással állítják, hogy nem volt rendszeres kutató, hogy adatait nem ellenőrizte eléggé, hogy nem ment végére a részleteknek, hogy tele van hibás adatokkal, hogy sok minden hiányzik belőle, stb.<sup>81</sup> Könnyű száz vagy másfél száz év múlva bírálni Ember Pál munkáját, kimutatni tévedéseit és hibáit. De azzal a váddal, hogy ne lett volna rendszeres és lelkiismeretes kutató, nem illelhető. Forrásainak áttekintésénél már rámutattunk, hogy miként hálózta be levelezésével szinte az egész országot, hogyan gyűjtötte mindenünnen az írásos anyagot, hogyan vállaltott ki menekült lelkészeket, utazókat, diákokat, stb. Még azt sem mondhatjuk, hogy ne vetette volna össze a többféle forrásból nyert anyagot, s ne igyekezett volna abban rendet teremteni. Láttuk ennek példáját a dunamelléki egyházkerület, vagy a pápai egyházmegye földrajzának összeállításáva kapcsolatos fáradozásainál. Annak is olvastuk bizonyosságait, hogy levéltári kutatást is végzett. Hogy aztán a gyűjtött anyaga menekülése, futása közben elzóródott, hogy sokszor csak emlékezetből tudta a dolgokat többé-kevésbé hiányosan följegyezni, nem az ő hibája. Megjegyezhetjük azt is, hogy rendszeres levéltári kutatásra egyházi levéltárainkban még nyugodt körülmények között sem lehetett gondolni a 18. század fordulóján. Anyakönyveink túlnyomó részben csak a 18. század folyamán kezdődnek, magában a nagy debreceni egyházban is csak 1703-ban. Jegyzőkönyvek már inkább vannak, hol bővebb, hol nagyonis szűkös feljegyzésekkel; sokszor évtizedek hiányoznak belőlük, s nem egy esetben az is elpusztult, amit megírtak. Szilágyi Benjamin István nagy kéziratos gyűjtéséről maga Ember Pál mondja el, hogy véletlenül bukkant rá a zempléni egyházmegye levéltárában, de ezt is csonkának találta.<sup>82</sup> Láttuk, hogy zaklatott életkörülményei ellenére óriási anyagot sikerült neki Szilágyi kézíratain kívül is összegyűjtenie. Nem utolsó sorban pedig rá kell mutatnunk arra, hogy szinte párját ritkító tájékozottsága volt a nyomtatott irodalom területén. Több helyen is említi könyvtárának elvesztését, s ezekből látható, hogy ez nem valami akkori átlagos lelkészi könyvtár volt; kisszámú könyv visszaszerzése érdekében aligha mozgatta volna meg Rákóczi Ferenc fejedelem tanácsosait. Ráday Pálhoz 1705 elején Debrecenből írott, már említett levelében elmondja, hogy járt Szatmáron, ahol „feles szép könyvcímet hordattam egy rakásra és a pater superiornál s Reviczky Imre nevű katolikus embernél többek is vannak historikusok és pápista authorok, melyeket nem akarnak kiadni”, más házban is vannak – de a kommisszáriusok nem engedtek semmit sem elhozni, míg a fejedelem nem intézkedik.

Nyugodtan állíthatjuk, hogy Ember Pál rendszeres gyűjtő és feldolgozó munkát akart végezni, határozott célkitűzéssel, jól előkészített eszközökkel, fáradságos munkával. Ne feledjük, hogy mindezt lelkipásztori munkája mellett végezte. Hogy pedig lelkipásztori hivatását hogyan teljesítette, arról nyomtatott prédikációs könyvei mellett bizonyágot tesznek fennmaradt kéziratos beszéd-kötetei. Pedig a szatmári vészben kézíratai is nagyrészt elvesztek, szétszóródtak, még debreceni, majd lizikai lelkészkedése idején is keresteti őket. Ezek a kötetek nemcsak történeti anyagot tartalmaztak, bár

több helyen utal ezek elvesztésére is, hanem prédikációinak, jegyzeteinek, s talán egyéb természetű munkáinak kézíratait is.

Egyik kéziratot prédikációs kötetében följegyzí, hogy azt debreceni lelkész korában Diószegről kapta vissza.<sup>83</sup> Egy másik kötet hátsó könyvtáblájára pedig ezt írta: „a garbolci prédikátornál, Dálnoki uramnál, Szatmár vármegyében van egy darab manuscriptum. A jánki prédikátornál, Czeglédi uramnál manuscriptum, Beregben és Ugocsában sok szép elveszett könyveim és manuscriptumim, – kivált Ugocsában a dábczci prédikátornál (látta a péterfalvi prédikátor Szombati Sámuel uram). Másoknál is elé kell kerülni.”<sup>84</sup>

Lehet, hogy talán egyes helyeken a munkát elsiette, nem várta ki a kedvezőbb alkalmat és időt, hogy a maga által is hiányosnak jelzett részeket pontosabbn kidolgozhassa. Am arra is rámutat, hogy már hosszú idő telt el, amióta felajánlotta segítségét Jablonskinak, és amióta hozzá is fogott Jablonski kérésének teljesítéséhez. Lelkiismereti kérdés lett számára, hogy végre küldhessen neki valamit, ha nem is éppen szándéka szerint valót. Azt is tudjuk, hogy a sok hányattatás időnap előtt fölemésztette erejét. Emlékezősek szerint, 45 éves korában már igen öreg ember volt, maga is többször emlékezik betegségéről.<sup>85</sup> A zempléni egyházmegye leírásának bevezetésekképpen meg éppen azt mondja, hogy be kell végeznie munkáját, mielőtt még mennyei látásra jutna.<sup>86</sup> És tudjuk, hogy valóban nem ok nélkül sietett. Bizonyosra vehetjük, hogy nem érte meg azt, hogy munkáját elküldhesse annak, akinek, mint ezt maga is megírta, tartozott vele, ti. Jablonskinak.<sup>87</sup>

XI. Rá kell mutatnunk arra az érdekes tényre, hogy bár a magyarországi és erdélyi református egyházak történetéről ír, a földrajzi részben<sup>88</sup> mégiscsak a magyarországi református egyházkerületekről és egyházmegyéiről ad ismertetést, s az erdélyi egyház ilyen tárgyalását teljesen elhagyja, igaz nem ismerteti az evangélikus egyház helyzetét sem. A földrajzi rész elején minderről csupán annyit mond: „non est mihi animus Catalogum dare” – nem akar teljes felsorolást adni, sem a szétszórásban lévő evangélikusokról, sem a velük nyelvben és hitvallásban azonos erdélyiekről. Ezért feladatát itt is úgy jelöli meg, hogy csak a magyarországi református egyházat fogja ismertetni, hozzátévén: amennyire ezek adatait a hazai zavarok között össze lehetett gyűjteni. Ahogy mondja: a világ keresztyén közösségeinek szeme elé akarja állítani ezt a magyar egyházat, hogy „mindnyájan együtt és egyenként, velünk együtt dicsérjék az Urat, aki e régtől fogva oly sokat szenvedett országban a pokol kapui és támadásai ellen” is megőrizte, ami „regno bestiae terrori”, a kegyeseket örvendező éneklésre készíti.<sup>89</sup> Idéztük e szavakat azért is, hogy a munka külföldieket tájékoztató jellegére itt is rámutassunk, de azért is, hogy írójának belső lelkületére rávilágítsunk.

Rotarides<sup>90</sup> és az ő nyomán Wallasky is<sup>91</sup> felrója Ember Pálnak, hogy csak a református egyház történetét adja elő, és ha szól is az evangélikusokról, ezt szinte lekicsinylőleg teszi. Való igaz, hogy a reformáció kezdeti története után alig foglalkozik az evangélikusokkal. De hiszen célja, mint munkájának címe félreérthetetlenül megmondja: a református egyház történetének



a tárgyalása, mégis az evangélikus egyház történetének elmellőzése, éppen az ellenreformáció idején, kétségtelenül hiányérzést kelthet. Meg kell azonban gondolnunk, hogy a reformáció kezdeti indulása után annak két iránya között sokáig húzódó ellenségeskedés folyt. A hivatalos államhatalom is különbséget tett a két egyház között, mégpedig az evangélikusok javára. A vallásszabadságot biztosító törvények a 17. század közepéig elsősorban az evangélikusokat illették Magyarországon. Ennek következménye többször megújuló féltékenység volt. Azt sem kell elfelednünk, hogy egy teljes századév külön fejlődése, sokszor egymással is hadakozva, részben el is távolította egymástól a két egyházat, a Lipót-féle ellenreformáció idején – habár a közös sors össze is hozta a két egyházat – az állandó háborúk idején nem sok alkalom nyílhatott egymás szervezetének alaposabb megismerésére. Ember Pál amúgy is úttörő munkáját igen nagy mértékben megnehezítette volna az evangélikus egyház ismertetése. De nyilvánvalónak tetszik, hogy Lampe, vagy munkatársai éppen ezt a hiányt akarták pótolni, amikor főleg Haner György munkájának<sup>92</sup> több részletét beledolgozták Ember Pál kéziratába. E részletekre viszont bajosan alkalmazható Rotarides vádja, hiszen Haner evangélikus volt.

Ugy gondoljuk azonban, hogy nem fogadhatjuk el azt a vádat sem, hogy Ember Pál lekicsinyelte volna az evangélikusokat.

Azt mondhatjuk, Ember Pál keveset szólt az evangélikusokról, de nem beszélt róluk lekicsinyelőleg. A 16. század első felében együtt tekinti át az ágostai és a helvét irány kibontakozását, csak 1531-ben szól először a Helvét Hitvallásról. Ettől az időponttól kezdve a református vallást tekinti ortodoxnak, de összehasonlítást nem tesz. Az ötvárosi hitvallásról, vagy a murányi evangélikus zsinatról szűkszavú tárgyilagossággal ír. A csepregi zsinat vitájáról viszont már bizonyos éllel beszél, Réczések szereplését úgy említi, mint akik „ubiquitatem carnis Christi mordicitus” védelmezték. A wittenbergi egyetem két hallgatójának eljárását, akik a választófejedelemtől mindazoknak az egyetemi hallgatóknak az ország területéről való kitiltását kérték, akik az ubiquitas tanának ellentmondanak, „versutia”-nak mondja. A kassai templom körüli vitákat és eseményeket azzal zárja, hogy a templom, jóllehet az evangélikusok ellentmondottak, végülis a „mieinknek” adatott át.<sup>93</sup> Ehhez hasonló megjegyzések még néhány helyen valóban előfordulnak. Gyakoribb azonban, hogy szokott száraz stílusában megemlékezik az evangélikusokat ért üldözésekről és testvéreknek nevezi őket.

Rotarides vádja tehát csak annyiban igaz, hogy Ember Pál nagyon keveset foglalkozik az evangélikusokkal. Abban viszont egyetértünk Rotaridessel, hogy ha Ember Pál az evangélikusok történetét is a reformátusokéhoz hasonló részletességgel tárgyalta volna, elbeszélésében nem szakadtak volna szét az összetartozó szálak, s ezáltal saját egyházának története is teljesebbé vált volna. Másrészt abban is igazat kell adnunk Rotaridesnek, hogy nemcsak a reformátusok vittek végbe nagy dolgokat, hanem az evangélikusok is.<sup>94</sup>

Ember Pál pártossága inkább abban tűnik ki, hogy a református tant és egyházat tekinti az igazi, tiszta keresztyénségnek. De ez első renden a római katolikus egyházzal és az eretneknek tekintett unitárius és anabaptista törekvé-

sekkel szemben jut nála kifejezésre. A magyarok keresztyénségre térésével kapcsolatban megjegyzi, hogy bár ekkor a keresztyén tanítás már sok tévedéssel és emberi hozzátoldással meg volt hamisítva, mégis tisztább volt annál, mint amit „most találunk a római egyházban”, úgyhogy – mondja – az akkori hit közelebb állott ahhoz, amit az evangéliumi református keresztyének vallanak. Ezért elutasítja a római katolikus papok ama állítását, hogy a református vallás Magyarországon valamilyen új hit volna. Szerinte István király dekrétumai sokkal inkább olyan hitcikkelyeket foglalnak magukban, amiket a reformátusok tartanak, és nem olyanokat, amelyeket a római pap-ság védelmez. Ebből következik számára, amit római katolikus írásokból is bizonyít, hogy az albigensek, a valdensek és a husziták a kálvinisták ősei voltak.<sup>95</sup>

Ezzel a felfogással egyébként Ember Pál nem halad valami új úton. Bár nem említi külön, de általános forrásai között ott vannak Tolnai, Szatmárnémeti, Pósházi már említett munkái, amelyekben ugyanez a felfogás érvényesül.

Hasonló határozottsággal követi egyháztörténetíró elődeinek azt a felfogását, hogy a népek sorsát közvetlenül Isten irányítja, s a magyar nemzetet a reformáció vallásának üldözése miatt érte Isten verése. A mohácsi gyászos vereség is azért szakadt reánk, azért pusztította el a klérus és a nemesség jórészeivel II. Lajos királyt is, mert az evangélium hívei ellen olyan kemény végzéseket hoztak.<sup>96</sup> Persze ez a theodicea csak ellenképe a római katolikus egyháztörténetírók ama felfogásának, hogy éppen a reformátorok az eddigi egységes vallást megbontó működése miatt következett be Mohács.

A római katolikusokkal való polemizálás hangja viszont – ami akkor és még sokáig jellemző volt – , igen ritkán hangzik fel nála. Többször csak megállapításokat közöl, vagy a zsinatok végzéseit kommentár nélkül leközli. Feltűnően röviden és szenvtelenül beszél még a gyászév tized üldözéseiről is, pedig ezeknek már élő tanúja volt, mégha Debrecen biztos falai közül nézte is a dolgokat. A gályarabok történetére vonatkozó leveleket leközli, de az események történetét csak néhány sorban ismerteti, majd utal a róluk szóló irodalomra. Igaz, azzal a megjegyzéssel, hogy a magyarországi evangélikus egyházak lelkipásztorainak ekkori szenvedése méltó minden korok emlékezésére.

Sokkal színesebben ír azokról az üldözésekről, amelyeket Báthory Zsófiától kellett a beregi és zempléni gyülekezeteknek elszenvednie. Hasonlóképpen amikor a sárospataki iskola üldöztetéséről, vagy saját szenvedéseiről beszél. Báthory Zsófiát egyik helyen ilyen jelzőkkel illet: „Non nutrix, sed persecutrix (altera omnino Jesabel) Ecclesiarum.”<sup>97</sup>

Még élesebbé válik a hangja, amikor az unitáriusokról, a velük folytatott vitákról és az ellenük hozott zsinati végzésekről ír. A nyomtatásban megjelent szövegből ez kevésbé tűnik ki, itt az okmányok közlését csak a szűkszavú elbeszélés száraz hangja köti össze. A nyomtatásban meg nem jelent kéziratban viszont a Szentháromság-tagadók tanítását blaszfémianak, pestisnek, méregnek nevezi, amellyel megfertőzik az egyházat. Ugyanakkor



az anabaptistákról tárgyilagosan, sőt a rokonszenv némi árnyalatával ír, különösen Báthory Zsófia és a jezsuiták által elszenvedett „fatális” üldözéssel kapcsolatosan. Megjegyzi azt is, hogy az üldözések ellenére némelyek megmaradtak anabaptistának, közülük többeket ő maga is ismert.<sup>98</sup>

A református egyházon belül támadt mozgalmak közül Szilvásújfalvi és Tolnai Dali törekvéseiről részletesen, ugyanakkor elítélően beszél. Álláspontja azonban nem önálló, Szilágyi kéziratából másolja vagy kivonatolja, amit mond, s eközben Szilágyi puritán-ellenességét kritika nélkül átveszi. Itt megmutatkozik, hogy Ember Pál a szó valódi értelmében nem történész, hanem inkább csak szorgalmas adatgyűjtő. Némileg jogos a korábban már említett vád, hogy kritikátlan volt. Egyébként a puritánizmus egyes kérdéseiben lehetett önálló álláspontja; erre utal a forrásai közt már említett tiszáninneni négy egyházmegyének a szatmárnémeti zsinat után tanúsított magatartásával kapcsolatos tartózkodó megjegyzése, hogy ti. nem akar régi sebeket feltépni ennek részletes ismertetésével. Hogy pedig a puritánizmus társadalmi vonatkozásait, sőt annak következményeit is látta – talán éppen apósa, a következőt puritán Mártonfalvi György hatására – ennek bizonyítására idézünk egyik prédikációjából: „... a mostani közönséges adózás eránt való felvetésekben van-e a nyomorult, igyefogyott szegényre tekintet és az aránt való könyörületesség az emberek lelkében, Ó, dehogyan van, nem gondolnak ma az emberek vele, akárhol vegyen a szegény, csak aggyon, vagy van, vagy nincs, ha testéből metszi is, meg kell lenni etc. Így szólnak sok poroszlóhoz hasonló exactorok. Istenem! Be sok hamis hívet sok gonosz lelkiesméretet csinála e gonosz idő! Mely igen meghidegült az emberekben az atyafi szeretete.”<sup>99</sup>

XII. Egyháztörténeti munkájában azonban ritkán érint politikai vagy társadalmi kérdéseket. A magyarság nagy szabadságmozgalmaival kapcsolatban azonban szigorúan egyházi szempontok mellett ilyen megjegyzéseket is találunk:

Bocskai Istvánt dicső emlékezetűnek mondja, bár fellépéséről csak annyit szól, hogy Mátyás főherceg közvetítésével békét kötött Rudolf császárral, s ez a békekötés az első alapja a magyar evangéliumi vallásszabadságnak.<sup>100</sup>

Bethlen Gábor 1619. évi hadjáratáról annyit mond, hogy győzelmei után a császárral „bizonyos igazságos feltételek alapján” békét kötött. Bővebben beszél viszont arról, hogy miként támogatta a fejedelem az egyházakat, iskolákat s a tanulókat. Szól arról is, hogy mindig magával hordott egy kis könyvtárat. Elmondja, hogy a lelkészeket és családjaikat kiváltságokban részesítette. Nagy lelkűnek, az egyház legjobb támogatójának nevezi őt, aki sokkal virágzóbb országot hagyott hátra, mint amilyet átvett. Bocskait gloriózus-nak, Bethlent gloriosissimus-nak mondja.<sup>101</sup>

Röviden és tárgyilagosan ismerteti I. Rákóczi György Bécs elleni hadjáratát, beleszőve a háború megindításának okait tartalmazó proklamációjának egy részletét is. Felemlíti, hogy a polgári és egyházi békesség fenntartására törekedett, majd a Tolnai Dali-üggyel kapcsolatos magatartását ismerteti

részletesen, Szilágyi után. Előadása szárazon tárgyilagos, nem értékeli az eseményeket.<sup>102</sup>

Valamivel egyénibb a hang Thökölyvel kapcsolatban. Az elbeszélés is közvetlenebb, érezzük, hogy itt a kortárs beszél. Thökölyről sem kapunk történeti értékelést, amit mond, mégis elárulja iránta való rokonszenvét. Az 1682. évi hadjárattal kapcsolatosan azt mondja róla, ő vezette az „elégedetlenekeket” („malecontenseket”), de nyomban hozzáteszi: „ut vocabantur.” Óvatos tehát, s kiemeli, hogy nem saját véleményének kifejezéséül használja ezt az egyébként elég közkeletű megjelölését a felkelőknek. Beszél Thököly győzelmeiről, és megemlíti, hogy a száműzött protestáns lelkészeket ő hívta és helyezte vissza állásukba. Elmondja azt is, hogy a kassai nagyobbik templomot visszaadatta az evangélikusoknak, s az ünnepélyes fölszentelésen ő is részt vett, számos előkelőséggel együtt. A jólétesült embert halljuk, amikor megemlíti, hogy ezen a prédikációt a tisztos vén Lippóczi Miklós tartotta, s hogy beszéde nyomtatásban is megjelent. Elmondja, hogy 1682 végén Thököly a sárospataki iskolát visszaadatta a reformátusoknak, hasonlóképpen a templomot is; ennek felavatása a fejedelem és felesége, a Rákóczi árvák és sok előkelő úr jelenlétében történt. Megemlíti, hogy az ekkor elhangzott prédikáció textusa a CXXII. zsoltár volt, a prédikátor nevét azonban nem említi. Bizonyos, hogy ez a prédikátor ő maga volt.<sup>103</sup>

A sárospataki iskola történetének elmondásakor, a földrajzi részben szintén felemlíti, hogy Thököly kettős jogon, fegyverrel és házassággal (I. Rákóczi Ferenc özvegye, Zrínyi Ilona kezével) lett a Rákóczi birtokok urává, s így adhatta vissza a reformátusoknak az iskolát.<sup>104</sup>

II. Rákóczi Ferenc szabadságharcáról Ember Pál munkájában már nincsen szó, a kézirat 1696 utánra nem terjed. De a földrajzi részben többször sort kerít egyéni reflexiókra. Kassa ostromát említve megjegyzi, hogy az 1703. évi fölkelés oka a magyar nemzetre 18 év óta nehezedő elviselhetetlen teher és nyomás volt. Elmondja, hogy Kassa ostroma után a szétbujdosott diákok visszatértek Sárospatakra, melynek régi jövedelmeit is visszaítélte 1705-ben a szécsényi országgyűlés, s a kiküldött bizottság 1706-ban vissza is adta azokat az iskolának. Befejezésül pedig a LXVIII. zsoltár 29. versének 2. felét idézi: „Erősítsed, ó Isten, azt, amit számunkra készítettél.” Rákóczi neét azonban mindezekkel kapcsolatban nem is említi.

A debreceni futásról akkor szól, amikor a kollégium történetét vázolja. Elmondja, hogy ez az iskola a reformáció kezdetétől 13 erdélyi fejedelem uralkodása alatt békében volt. Ám a hazában támadt új háború vihara bajt okozott itt is, mert az ellenségtől való félelemből a polgárok elmenekültek, szétszéledtek, otthagynva a védtelen kollégiumot. Egy szóval sem mondja, hogy mindez a 14. erdélyi fejedelem, II. Rákóczi Ferenc alatt történt. De megható a könyörgés, ami ezután következik: „Isten csendesítse le a háború dühét, mely édes hazánkat lángba borítja s a tudomány minden világosságát sötétségbe takarja a két hazában. Ajándékozza az egyházaknak és az iskoláknak újra az annyira óhajtott nyugalmat a királyok és fejedelmek szívét tegye megértővé és hajlítsa a béke szeretetére, hogy a háború sok baja után örven-



dezhessünk az édes békességnek. S a fügefák és a szőlők alatt biztos maradásunk lehessen és pihenhessünk az Isten házában szépségében a Lélek gyönyörűségével.”<sup>106</sup>

A „szatmári veszedelem”-ről több helyen is megemlékezik, de talán abban a versében a legkifejezőbbben, amely majd az újjáépült szatmári templom falára került:<sup>107</sup>

Ámbár e nap az, melyen vad dühe Marsnak, Vulcanusnak  
Porig rombolta nemes Szatmárt, s el is hamvasztotta;  
Essék ki mégis e nap az Időből, ne hegyye az utókor:  
Ekkora barbárság lakik Hunnia népe szívében;  
Hallgassunk róla mi is, megszenvedjük éji időben  
En-nemzetünk bűnös tettei sokaságát.

Mindezekből kitetszik, hogy helyesen látta meg a szabadságharc okát, s bár a háború szörnyűségeit elítélte, a béke helyreállítását forrón óhajtotta, még sincs olyan megnyilatkozása, melynek alapján őt aulikusnak, a nemzeti ügy iránt akárcsak közömbösnek mondhatnánk.<sup>108</sup> Az, hogy a szabadságharc egy-két eseményét a maga valóságában írta le, csupán annyit bizonyít, hogy nem volt romantikus, a sok zaklatásban, menekülésben megfáradt, békességre vágyó ember volt.

XIII. Ember Pál református egyháztörténete egyedülálló vállalkozás volt. Az utána következők (Bod Péter, Tóth Ferenc, Balogh Ferenc és mások) általános magyar egyháztörténetet vagy magyar protestáns egyháztörténetet írtak.<sup>109</sup> Csak a múlt század végén kísérelte meg a református egyház történetének összeállítását Thury Etele, akkor nemesvámosi lelkész, később a pápai akadémia teológiai tanára.<sup>110</sup>

Révész Imre állapította meg *Magyar református egyháztörténete* I. kötetének bevezetésében (Bp. 1936.), hogy a protestáns egyháztörténet elnevezés csak „egy hamar eloszlatható illúzió keltésére volt alkalmas”, mivel szerzőik, felekezeti álláspontjuknak megfelelően, vagy református vagy evangélikus egyháztörténetet írtak. Tudományos szempontból is szükségesnek tartja, hogy az ilyen „magunk hitetésével” szakítson az egyháztörténetírás, s hozza létre a református egyház önálló történetét.

Nem szándékozunk Ember Pál református egyháztörténetét Révész Imre munkájával egybevetni. A kettő között több mint két évszázadnyi időhöz a történetírás s benne az egyháztörténet közben megtett útja sem teszi ezt lehetővé. Ember Pált a munkája előszavában mondták szerint nem is történeti ambíciók vezették, csupán a magyar református egyház múltjának adatait akarta összegyűjteni, mert „a haza szerencsétlen helyzete miatt” ez örelőtte nem történhetett meg. Kegyelettel említi Páriz Pápai Ferencet, aki elsőként törte meg a jeget *Rudus redivivum*ával. Ahogy mondja, ő is tőle kapta az első ösztönzést, s idézi Páriz Pápai előszavából azt a részt, amelyben olvasóit arra buzdítja, hogy aki tudja, egészítse ki az ő adatait, pótolja hiá-

nyait Magyarországot és különösen a református egyházat illetően, hogy ez is érdemeket szerezzen Isten és az emberek előtt. A végső lökést pedig Jablonskitól kapta, s azért szedi össze és fűzi egybe a magyar református egyház történetére vonatkozó adatokat, hogy ezzel segítse őt a tervezett európai református egyháztörténet megírásában.

Láttuk, hogy munkájában voltak egyoldalúságok, nem is mért mindig azonos mércével, s előfordult, hogy a reformátusok jelentőségét eltúlozta.<sup>111</sup> Az unitáriusokkal, de főleg a római katolikusokkal és néha az evangélikusokkal szemben bizonyos polemizáló tendenciája tagadhatatlan. Ugyanakkor azonban a magyar református egyházzal kapcsolatban sem elfogult, nem mindig és nem mindent tart azért jónak, mert magyar és református.<sup>112</sup>

XIV. Igaz, hogy Ember Pál munkájának összefoglaló részei a tárgyalás rendjén kronologikusan adják az eseményeket. Ezek azonban mégis bizonyos szintetikus jelleget biztosítanak a műnek. Lampe viszont ezeket a bevezetéseket nem tudta beleilleszteni az általa kialakított év-rendbe, ezért kihagyta a nyomtatott szövegből. Ez a munka összefoglaló jellegének sokat ártott, azt mondhatjuk, Lampe ezzel a primitívebb, az akkori történetírásban elmaradtnak számító színvonalra süllyesztette le Ember Pál írását.

XV. Elmondottuk, amit elmondhattunk. Ember Pál egyháztörténetéről. Célunk csak annyi volt, s több nem is igen lehetett, hogy megvilágítsuk a célt, amely őt munkára serkentette, s vázoljuk a módszert, ahogyan dolgozott. Nagy munkája nem válhatott teljessé, ennek okait is igyekeztünk megmutatni. De hogy így is maradandót alkotott, az nem kétséges.

## JEGYZETEK

A tanulmány első részét ld. Évkönyv IV–V. 29–38.

31. Erről a levélről, magáról a Praeloquiumból csak annyit tudunk, hogy abba foglalta bele Jablonski levelének azt a részét, amely a már említett tanácsokat tartalmazta. Közben az eredeti levél elveszett és a püspökhöz küldött másolatból írta ki újra. Ma már ez a levél sem található meg.
32. *LAMPE*: 108. A következőkben a lapszámokra történő utalást összevontan, a hivatkozás sorrendjében közöljük.
33. 304. – Aligha azonos azzal a Helmecezi Istvánnal, aki szatmári esperes, majd dunamelléki püspök volt, s aki Ember Pál kéziratát 1722-ben Lampéhoz küldte. Az utalások: *LAMPE*: 178, 293, 294,
34. *LAMPE*: 334, 347, 348, 355, 364, 370, 425, 509, 517, 564, 567, 568, 570, 578.
35. *LAMPE*: 577, 577, 592, 598, 598, 608.
36. *LAMPE*: 605, 606, 610, 611, 611, 612, 613, 614, 615.
37. *KISS Kálmán: A szatmári egyházmegye története.* 754–755 szerint Várallyai Lőrinc 1655-től 1671-ig volt szatmári lelkész.
38. *LAMPE*: 618, 621, 623.
39. *LAMPE*: 625. Az eredeti jegyzőkönyvben a Ref. Egyetemes Konvent Levéltárában, Debreceni Kalocsi János esperes kéziratában megtalálható ez az összeállítás. Rajta írójának megjegyzése: az összeállítást Ember Pál részére készítette.
40. *LAMPE*: 625, 629, 634, 646, 647, 648, 640, 641, 642, 643, 644, 645.
41. *LAMPE*: 647, 647, 649, 649, 650, 651.



42. 661. sk. – 678. *LAMPE*: 653, 654, 655, 656, 658, 658, 660.
43. Kézirat: VI. sectio III. fragmentum XIII.
44. IV. frag. II. Szilágyi Benjámin István Synodaliában két franekeri névsor is van. Az egyik 1623 – 46-ig terjed, a lapok formája az írás is, Szilágyi gyűjtéséből valónak mutatja. A másik, amely rögtön utána van kötve, kisebb lapokon, 1623-tól 1697-ig vezeti a névsort, de az 1646-ig terjedő rész nem mindenütt egyezik az előbbivel. Az utóbbi névsor után ez olvasható: „Collata per Samuelem Pap Telegdi T. R. Claudiopoli” – Az utolsó levél hátlapján ugyanezzel az írással: Tiszt. s tudós D. Ember Pál uramnak őkegyelmének.” Majd utána: „N. B. A. posterior pars is csakhamar kitudódik.” (Szilágyi Synodalia. A Tiszántúli Egyházkerület Könyvtára, Debrecen R. 575., 86.)
45. *LAMPE*: 122, 257, 275, 364, 426, 580, 630. – Kézirat: II. sectio XI., VI. sectio III. fragmentum XVII.
46. *LAMPE*: 128, 332, 443, 443, 630, 631, 648.
47. Pl. Kiskomáromi István komjáti 569; Bélteki János szatmári 614; Felsőbányai Péter nagybányai 621; Losonci András középszolnoki 613; Debreceni Kalocsa János debreceni 627.
48. Polgári Gáspárnál megemlíti: még mindig Losoncon van, 571.; Zádorfalvi Mártonnál: ma is Ujváron van, 598.
49. *LAMPE*: 606.
50. *LAMPE*: 118, 138, 313, 330, 335, 389, 399.
51. *LAMPE*: 424, 661. s. köv.
52. *LAMPE*: 7.
53. HALMY Gyula: *Sárospataki Füzetek* 1886, 262
54. BALOGH Ferenc: *A magyar protestáns egyház történetének irodalma* 8.
55. *Sárospataki Füzetek* 1854, 58.
56. *LAMPE*: 389. s köv.
57. *LAMPE*: 373.
58. Az egyezéseket kimutatta: KISS Sándor: *Magyar történeti tárgyu kéziratok a Tiszántúli Ref. Egyházkerület Nagykönyvtárában.* (A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának Évkönyve IV. 1956. 159.) Saját összehasonlításunk a kézirat figyelembevételével még bővítette az ebben a munkában feltüntetett egyezéseket.
59. Ráday Pál iratai. Kiadta Benda Kálmán, Esze Tamás, Maksay Ferenc és Pap László. I. Bp. 1955. 213.
60. *LAMPE*: 73, 163.
61. *LAMPE*: 404.
62. *LAMPE*: 447–483, 486.
63. *LAMPE*: 486. Nyilvánvaló, hogy Jablonskit és a Rákóczi szabadságharcot érti. Ez viszont azt valószínűsíti, hogy Jablonski és Páriz Pápai levelezéséről már az 1703-i levél vétele előtt is tudomása lehetett.
64. *LAMPE*: 573–574.
65. Kézirat, I. előzetes rész, XXII.
66. *LAMPE*: 57–59.
67. Kézirat, I. sectio II. Továbbá: *LAMPE*: 93.
68. *LAMPE*: 121.
69. *LAMPE*: 314–328.
70. *LAMPE*: 337.
71. *LAMPE*: 499.
72. *LAMPE*: 487–496.
73. *LAMPE*: 1556:108, 1557:110, 1558:117, 1562:119, 1564:124, 1568:169, 1684:335 stb.
74. *LAMPE*: 1533:72, 1542:80, 1545:90, 1546:94, 1554:185, 1574:282, 1579:303. stb.
75. *LAMPE*: 329.
76. Ha ugyan nem tovább, mert Bod Péter nagy egyháztörténete több mint 100 évig kéziratban, kiadatlanul maradt, hogy aztán, akárcsak Ember Pálé, Hollandiában találjon kiadót 1890-ben; Bod annyiban jobban járt, hogy szövege változatlanul került sajtó alá, de annyiban rosszabbul, hogy mire megjelent, nagyrészt elavult.







105. *LAMPE*: 594–595.
106. *LAMPE*: 633.
107. *LAMPE*: 620. A latin verset Kenéz Győző fordításában közöljük.
108. Ld. *Protestáns Szemle* 1915. 137.
109. *BOD* Péter i. m.; *TÓTH* Ferenc: *A magyar- és erdélyországi protestáns eklézsiák históriája*. Győr 1809.; *BALOGH* Ferenc: *A magyar protestáns egyház történetének irodalma*. Debrecen 1879.; *Uó*: *A magyarországi protestáns egyháztörténelem részletei*. Debrecen 1872.
110. *THURY* Etele: *Az evangéliom szerint reformált magyarországi keresztyén egyház története, tekintettel az ágostai hitvallású evangélikus egyházra*, 1898.
111. Ez a dolgozat már készen volt, amikor kezemhez jutott *MARKOVICS* Mátyás szarvasi ev. lelkész (1707–1762): *Rubus Ardens inconsumtibilis, sive animadversiones in F. A. Lampe Historiae Ecclesiae Reformatae in Hungaria concinnatae per Th. Fulgentium de Bonaterra Ajalensem ...* c. műve. A szerző neve nincs feltüntetve a kéziratban. Más kéz jegyezte rá utólag az „Ajalensem” folytatásaként: *Mathiam Markovits, pastorem dum vixerat ecclesiae Lutheranae Szarvasiensis in Comitatu Békésiensi*. (A Tiszántúli Egyházkerület Levéltárában Z. 61. sz. alatt.) Ebben Ember Pál említett túlzásait veszi éles kritika alá, helyesbítvén pl. a reformátorok hitvallási irányáról írottakat s bőven pótolván a hiányzó evangélikus vonatkozásokat. Beható tanulmányozást érdemelné ez a munka. Futólagos átnézése után is nyilvánvaló, hogy Markovics hasonlóképpen nem mentes a másik irányú pártosságtól, lekicsinyléstől, sőt sokszor a szenvedélyes és a személyeskedő gúnytól sem.
112. *RÉVÉSZ* Imre megjegyzése viszont, hogy egyik-másik vitazsinat lefolyását gyümölcstelenné tartotta volna a református egyházra nézve (*Bod Péter, mint történetíró*. Kolozsvár 1916) téves, mert ezt a részt Lampe betoldotta a nyomtatott könyvbe (170.); a kéziratban nincs benne.



## Az ormánsági református gyülekezetek Báthory Gábor püspök egyházlátogatása tükrében 1817

A fekvésénél fogva központi helyet elfoglaló dunamelléki református egyházkerület története a hazai reformáció helvét fordulata idején, 1563-ban veszi kezdetét, és Zoványi Jenő szerint a 18. század végén (1796) 228 gyülekezetet foglal magában észak-déli Duna-völgyünk két oldalán.<sup>1</sup>

Az egyházlátogatást végző Báthory Gábor püspök, Báthory Ferenc főjegyző és Pintér Judit gyermekeként 1755. január 26-án, Solton látta meg a világot. Elemi tanulmányait Solton végezte, majd 1768 tavaszától Kecskeméten, 1775-től pedig Debrecenben tanult. Kitűnő tanítványukat a kollégium professzorai arra érdemesítették, hogy mint publikus praeceptorra, 1782-ben rábízták az alsóbb osztályok tanítását, három évvel később pedig kollégiumi szeniorrá választották.

Debreceni tanulmányai befejeztével külföldre ment, hogy „... túlemelkedvén hona korlátain, a' művelt külföldnek virágokkal gazdag kertjeiben mézzel rakodnék meg.” Minthogy pedig – Tatai András kecskeméti professzor fogalmazásában – abban az időben „a' német és helvét egyetemek valának ... az égből szállott tudományok legünnepélyesebb mulató helyei”<sup>2</sup>, 1786. október 21-én a marburgi egyetemre iratkozott be, majd két és fél év alatt meglátogatta Németország és Svájc több egyetemét is. Hazájába hazatérve, viszonylag rövid tassi és dunapataji szolgálat után, 1796-ban pesti lelkész lett. Meredeken ívelő pályája során a dunamelléki egyházkerület előbb aljegyzővé, majd 1808-ban főjegyzővé választotta és 1814-től állott, mint superintendens az egyházkerület élén. 1838-ban lemondott pesti lelkészségéről és Nagykőrösre költözött, hogy onnan igazgassa tovább az egyházkerületet 1842-ban, 88. évében bekövetkezett haláláig. Egyháza, mint kitűnő szervezőt és lelki tanítót tartja számon, tudományos pályáján pedig szép koronája az a díszdoktori diploma, amellyel munkásságát jutalmazta a göttingai egyetem.<sup>3</sup>

Báthory Gábor 60 éves volt, amikor a bécsi kongresszus 1815-ben lezárta a forradalmak és a napóleoni háborúk korszakát, de pontosan tudta, hogy mit vár tőle magas beosztása. Erre figyelmeztette egyházának és hazájának a török kiűzése után lezajlott történelme is, amikor egyházkerületében „.. a' helvét vallástételt ... követő superintendensek visitatiót végbe nem vihettek.” Konzervatív hangvételű körlevelében, amelyben látogatásának aktualitását indokolja, úgy idézi fel a Rákóczi-szabadságharc korát, mint „... amikor hazafi hazafija ellen fegyvert fogván a vér tulajdon vérént ontotta, és amikor a házból kimenni veszedelem nélkül nem lehetett.” Azután az

1737–1740 közötti pusztító döghalálra (pestis) utal, amely a helységek bezárkózása miatt lehetetlenné tett a gyülekezetek között „minden communicatiót”. Tudja azt is, hogy „a dögös mirigynek megszűnése után” a híres Helmecci István superintendens már felkészült a halaszthatatlannak tűnő vizitációra, de ezután meg törvény akadályozta, hogy a reformátusok hivatalos egyházlátogatást tartsanak, mert gyülekezeteiket „.. a római catholicus püspök visitatiója alá vetették.” A Türelmi Rendelet, majd az 1790–91. évi törvények végre megszüntették a protestánsok sérelmeit, de éppen az új esztendő „kezde mutogatni Európának csaknem minden országában a hadakozásnak azokat a veszedelmes tüzeit, amelyek 25 esztendeig dühösködvén, a’ legjobb intézeteket és igyekezeteket éppen annyi esztendeig vátolták.” Az európai látóköri főpap tudja, hogy a bécsi kongresszus után Európában mindenütt kezdetét vette a háborús károk számbavétele, a sebek begyógyítása, s a vezetőket egyetemesen terhelő felelősségből a rá eső részt így fogalmazza meg lelkészei számára: „En költve sem tudnék mentséget magamra nézve találni, ha a régi akadályok eltűnése után is ezt a szoros kötelességet (ti. a püspöklátogatást) elmúlatnám.”<sup>4</sup>

A készülő egyházlátogatás bejelentése, a történeti és etikai kérdések tisztázása után kezdetét vette a gondos előkészítés. A vizitáció munkájának könnyítése és az idővel való jobb gazdálkodás érdekében a püspök szoros logikai rendben előre közölte azokat a kérdéseket, amelyekre a lelkészeknek és a presbitereknek egyetértően, írásban kellett felelni. Ezen kívül kötelezte a prédikátorokat, hogy „... a’ magok és az iskola-tanítók saláriomát is praescribált mód szerint” elkészítsék, hogy a látogatás során kéznél legyenek a legfontosabb információk. Azt is lelkükre kötötte, hogy „ami hiba van, nem kell azt takargatni, mert úgy a hiba nagyobb hibával takartatnék” és hozzátette nyomaték kedvéül latinul is az ismert mondást: „Erranti medicina confessio est.”

Az egyházkerület gyülekezeteinek az alábbi kérdésekre kellett válaszolniuk:

## I. AZ EKKLÉSIA

- 1/ N. N. tekintetes vármegyében, a várost, helységet bírja (bírják).
- 2/ A mater ekklésia mikor kezdődött? Micsoda fatumai voltak? Mennyi a lelkek száma?
- 3/ Mikor épült és milyen materiából a templom, milyen állapotban van?
- 4/ Az úrasztalához tartozó edények, abroszok, takarók.
- 5/ Milyen számú, súlyú, inscriptiójú harang van a toronyban?
- 6/ Az egyház levelei, könyvei.
- 7/ A parókiában hány szoba van, milyen állapotban, milyen egyházi bútortattal? Van-e kamra, istálló, ól és milyen állapotban?

## II. AZ EKKLÉSIA HELYBELI IGAZGATÁSA

- 1/ Van-e organizált presbitérium? Hányan vannak, hogy választatnak, feleskettettek-e?
- 2/ Vannak-e presbiteri gyűlések, hol, mikor?
- 3/ Mit szokott tenni a presbitérium a cégéres bűnösökkel, a versengő és egymástól külön lakó házastársakkal, az isteni tiszteletet nem gyakorlókkal, a haragtartókkal?



- 4/ A presbiteri gyűlések aktái feljegyeztetnek-e? Ki jegyzi fel azokat?
- 5/ Van-e curator, számadásai revideáltak-e? Kik vannak jelen a revízió?
- 6/ Van-e valami jövedelme az ekklesiának és lehetne-e azt növelni?

### III. KARITATIVUMOK, ALAMIZSNÁK

- 1/ Hányszor publikáltattak évenként az agentialék? Volt-e akkor más célra kitett persely, tányér, vagy más jel?<sup>5</sup>
- 2/ A generális consistoriumtól<sup>6</sup> rendeltetett tárgyak publikáltattak-e?
- 3/ Kinek a jelenlétében számlálják az alamizsnát, beírják-e azonnal és ki kezeli?
- 4/ Adminisztráltak-e minden hiányosság nélkül az agentiale és más alamizsna? Kinek a nyugtája és ellennyugtája mellett?

### IV. A LELKIPÁSZTOROK

- 1/ Neve, hol tanult, milyen nyelveken beszél, olvas, mióta van ebben az ekklesiában, azelőtt hol szolgált? Feleséges-e, vannak-e gyermekei?
- 2/ Van-e canonja<sup>7</sup>, liturgiája<sup>8</sup>, Josephina Resolutiója<sup>9</sup>?
- 3/ Minden vasárnapon és ünnepen tart-e prédikációt, délután katekizációt (hitoktatást), hétköznap imádságot?
- 4/ *Konfirmál-e és a konfirmátusok nevét beírja-e?*
- 5/ Hányszor adminisztrálja esztendőként az úrvacsorát?
- 6/ A templomban keresztel-e, vagy háznál?
- 7/ A beteget meglátogatja-e?
- 8/ A matrikulát a consistorium normája szerint vezeti-e?
- 9/ A házasulandókat háromszor publikálja-e? A copuláltatokat beírja-e?
- 10/ A királyi parancsolatokat és a consistorium rendelkezéseit inprotocollálja-e?
- 11/ A prédikátor fizetése a maga valóságában irassék le. Olyan leírást kell adni (a szomszédok és az esetleges feudális terhek feltüntetésével), hogy a törvényszéken is megfeleljen. A predikatori solum a földekkel együtt külön papírra íratassék le, majd „a predicator és a presbiteriális személyek által subscribaltassék és megpészteltessek.”
- 12/ Beadódik-e évenként a lelkész fizetése? Van-e restancia?
- 13/ Szent hivatalához illendő tekintetben tartatik-e a predikátor? („... attól függően szent szolgálatunknak sikeres vagy sikertelen volta”).

### V. AZ ISKOLÁK

- 1/ A rektor, preceptor, lányok tanítójának neve, munkahelye, szolgálati ideje, családi állapota.
- 2/ Milyen állapotban van az iskola épülete? Elég tágas-e?
- 3/ Hányan vannak az iskolába járók? Nevük nemenként külön leírassék.
- 4/ Járnak-e a gyermekek iskolába egész esztendőben, vagy csak télen? Lehetséges volna-e, hogy mindenkor járjanak.
- 5/ Milyen tárgyat tanítanak? Milyen módszerrel?
- 6/ Kik a tractus által kirendelt visitorai az iskolának, jelen vannak-e az egzamenen?
- 7/ Introducáltott-e az új énekeskönyv? Ha nem, miért?
- 8/ A rector soluma külön papírra íratassék le. Befizetődik-e? Van-e restancia?

### VI.

Van-e bába; van-e egzaminálva, fel van-e esketve; tud-e segíteni az asszonyok baján? Ki végzi a himlőoltást?

## VII.

A temető elég tágas-e; be van-e kerítve; a sírok elég mélyek-e; tartják-e a temetőre nézve a királyi utasítást?

## VIII.

Van-e harangozó? Eljár-e kötelességében; engedelmes-e a prédikátornak; van-e valami fizetése, a helység terheitől szabadsága?

## IX.

Vannak-e az egyháznak alamizsna nélkül szűkölködő szegényei? Gondolnak-e rájuk?

## X.

Gravamenek. Nem háborgatják-e az egyházat a vallás gyakorlásában, az istentiszteletben, földjeiben, a plebánosok a lelkek összeírásának kiadását nem kívánják-e?

Meg kell jegyeznünk, hogy a filiákra ugyanezek a szempontok vonatkoztak, mert a püspök mindenről akart informálódni.<sup>10</sup>

Báthory Gábor talán a tartalmi kérdéseknél is jobban értett a szervezéshez. Ő maga határozta meg három évre bontva az egyházmegyék meglátogatásának sorrendjét és pontosan rögzítette, hogy 1816-ban a vértessalji és a külső somogyi egyházmegyékben, valamint a tolnai egyházmegye nagyobb részében végez látogatást. 1817-ben kerül sorra a felső-baranyai egyházmegye és az alsó-baranyai egyházmegye dunántúli része, a Dráva-Duna háromszög. 1819-ben következnek az alsó-baranyai-bácsi egyházmegyének Dunán inneni, bácsi egyházai, valamint a solti egyházmegye és a kecskeméti egyházmegye néhány községe.<sup>11</sup>

Az egyházmegyék esperesei állították össze a látogatás útvonalát, és ők határozták meg azt is, hogy hol ebédel és éjszakázik a püspök. A programot a maguk megyéjében jó előre publikálták, és szigorúan figyelmeztették a községek elöljáróit, hogy a látogatás idején „az egész nép kicsinytől a nagyig otthon tartsa magát.”

Az egész egyházkerület 228 községére vonatkozó részletes program feleslegesen nehezítené cikkünk tanulmányozását, de a püspök baranyai útvonalát – tájékoztatásul – mégis bemutatjuk, mert erre az útra forrásaink segítségével mi is elkísértük Báthory Gábort.

1817. május 30-án indult el Pestről a püspök a felső- és alsó-baranyai traktusokban lévő ekklézsiák vizsgálatára és az első napon Dömsödig jutott. Másnap, 31-én, Dunavecse mezőváros lovai vitték el Bölcskéig. Június 1-én már Szekszárdon aludt és másodikán este ért Pécsváradra. Június 3-án meglátogatta a tolnai egyházmegyéhez tartozó Pécsváradot és Várkonyt, délután Nagypallt, majd estére visszatért Pécsváradra.

Június 4-én a fenti három ekklézsia lelkészei és több más ember társaságában Pécsre érkezett, ahol már várta a felső-baranyai tractus seniora és nótáriusa. Ezekkel ebéd után indulva este 9 körül ért Nagyvátyra. Itt várta Szüri



István kurátor és Kádós Imre esperes, és másnap kezdetét vette a felső-barányai egyházmegye vizitációja.

A naponként hármásával-négyesével meglátogatott községek bizonyossága szerint június 5–28. között kemény programot bonyolított le a fiatalnak már éppen nem mondható püspök.

június 5.: Nagyvátý-Szenterzsébet-Nagypeterd-Bükösfa-Katádfa-Dencsháza

június 6.: Botyka, Becefa (innen a Zrínyiről híres Szigetváron keresztül elment a Somogy megyében lévő Patára Tettes Szúri Istvánékhoz, ott ebédelt és aludt.)

június 7.: Drávafok-Bogdása

június 8.: Kákics-Okorág-Rónafa-Mecske

június 9.: Mindszent-Besence-Kiscsány-Oszró

június 10.: Sellye-Iványi-Sósvertike

június 11.: Zaláta-Lúzsok-Piskó-Vejti

június 12.: Hirics-Vajszló

június 13.: Hídvég-Sámod-Aderjás-Kóros-Rád-Kémes

június 14.: Ipacs-Harkány-Gyúd

június 15.: A gyúdi templom szentelése, amelyen jelen volt 45 lelkész, mind hosszú dolmányban és palástosan. Prédikált az egyházmegyei szenior, tisztt, Rázsó Lajos. Az úrvacsorát adminisztrálta az esperes, de a lelkészek számára a püspök, aki ezen az egész napon Gyúdon maradt.

június 16.: Terehegy-Márfa-Viszló

június 18.: Garé. Innen bement kíséretével együtt Pécsre Korbély Mihály kanonok látogatására, nála is ebédelt és hált.

június 19.: Csarnóta-Turony-Bisse

június 20.: Kistótfalu-Magyarpeterd

június 21.: Belvárd-Nagyótfalu

június 22.: Siklós. Volt a várban, ahol Zsigmond király fogva volt.

június 23.: Szerdahely-Csehi-Drávapalkonya. Itt ment először át a Drávan a Páli révénél, de csak mulatságból a repülő kompon, majd ex offo Eszéknel, július 2-án

június 25.: Drávaszabolcs-Gordosa

június 26.: Matty

június 27.: Old-Haraszti

június 28.: Nagyfalu-Kisharsány A vasárnapot is Kisharsányban töltötte és június 30-án tractuale consistoriumot tartott. Az útinapló végén az alábbi sajátkezü bejegyzés olvasható: „E szerént a Diárium szerént a Felső Baranyai Tractusnak egyenként minden Ecclesiáit vizsgáltam, kivéven Nagyarsányt, melyet a Gen. Consistorium rendelése ellen való megátalkodott magatartásáért méltatlannak ítéltam a meglátogatásra.”<sup>12</sup>

Nem érdektelen ma már annak bemutatása sem, hogy hogyan folyt le ennek a kitűnően előkészített látogatásnak egy-egy napja a gyülekezetekben.

Amikor a superintendens egy-egy egyházmegye meglátogatására indult, előre értesítette az esperest indulása napjáról, aki elment a legelső ekkleziába az egyházmegyei jegyző kíséretében, és annak előjáróival együtt kiment a község határáig az oda érkező püspök fogadására.

A gyülekezettel való találkozás, a külsőségekre rendkívül érzékeny püspök kívánságára, mindenütt egyformán történt, ezért leírását az ő fogalmazásában, szó szerint adjuk:

„Közeledvén a püspök a helységhez, minden harangok meghúzottak, melly alatt az egész nép feltakarodván a templomhoz, két sorban állottak. Legelől állott hosszú dolmányban és palástban







a két klasszikust, mert már diák korában azt híresztelte Báthoryról kecskeméti latintanárra, hogy ha e két író minden művei elvesznének, Báthory Gábor fejből lediktálná azokat.

Báthory püspök 1816–1819 között végzett egyházlátogatásának iratanyagát a Dunamelléki Egyházkerület Ráday Levéltárában őrzik. A látogatás fentebb közölt időrendjének megfelelően ez a kitűnően olvasható anyag a gyülekezetek betűrendjében egyházmegyénként van csoportosítva. Használatát könnyíti, hogy minden adatközlő azonos kérdésekre válaszolt, pontosságát pedig hallatlanul megnöveli, hogy a püspök nem egyszerűen a lelkésztől kért jelentést, hanem az egyház prédikátorból és presbiterekből álló vezetőségét kötelezte számadásra. Ennél a vizitációnál minden kérdésre a legilletékesebbek szolgáltattak adatot. Ez az oka annak, hogy ha a kutató ennek a forrásnak a tükrében keresi a régi gyülekezetek életét, akkor magával ragadja az írás csodája által rögzített egykori valóság, és kendőzetlenül tárul fel előtte egy rég letűnt világ ...

Minthogy pedig ezt a mikrovilágot a lelkészek ismerték a legjobban, őket kell először felkeresnünk a példának választott ormánsági gyülekezetekben.

Adorjáson az egykori debreceni diák, Pápai István tiszteletes úr fogad bennünket. 46 év szolgálat nyomja már a vállát, s ebből a hetedik esztendőt tölti ezen a helyen. Feleségével és fiával él a két szobás parókiában, de csak az egyik szoba az övé, a másikat az iskolások foglalják el. Szobájában kékre festett fenyőasztal, két kékre festett pad és fogas a „bútor”, az is az ekklézsiáé. Az udvaron található a kamra, istálló, pajta, lúd-, réce- és tyúkfől: a nélkülözhetetlen melléképületek.

Besence lelkésze Szelle Benjámin szintén Debrecenből került az Ormánságba. Kitűnő diák lehetett, mert saját szavai szerint „Született nyelvén kívül beszélhet deákul és németül, olvashat és fordíthat görög és francia könyvekből.” Nem külföldi egyetemek neveltje tehát, csak „domidoctus”, aki itthon szerezte alapos műveltségét. Parókiája posványos helyen épült, földes, egészségtelen, minden penészedik, megromlik benne. Két szobájába az egyház állíttatott fiókos, fenyő asztalt, két tölgyfa széket, 1 nyoszolyát, de két könyvestékát és fogast is. Az udvar is a múltat idézi talpakra épült kamrájával és istállójával, s egy három rekeszes óllal a „ludak, tikok számára.”

Bogdása lelkésze deákul és németül is beszél. Lakása három szobás, jó bútorzattal és „vagyon a házhoz megkívántató kamara”, továbbá ól-istálló-pajta, meglehetősen állapotban.

Cúni házigazdánk Hronyák János tiszteletes úr Debrecenben megtanult beszélni deák és német nyelven, de üres óráiban „görögül, sidóul is olvashat.” Asztala a körülötte lévő L alakú paddal, könyvestékával kékre van festve, de nyoszolyája gyalulatlan fenyő. A másik szobában „szoronganak a cselédi” az iskolás gyermekekkel. Ebbe csak egy festetlen, fehér parasztasztal és egy kis nyoszolya jutott. Melléképületei „jó készüléssel mostanában épültek.”

Ha lehet, még rosszabb körülmények között lakik Drávafok lelkésze, Varga János, aki beszéli a német és deák nyelvet, görögül pedig „ír, olvas, ért is.” Parókiájában két szoba és egy benyíló van, de sajnos eredetileg oratóri-



umnak készült, és csak akkor költöztették bele a lelkészt, amikor 1802-ben felépült az új templom. Látogatásunk időpontjában a ház „egészlen el süllyedt a földbe, mindég vizes, s annál fogva bűdös és dülőfélben van.” A hagyományos kékre festett bútorzat egyhangúságát itt „két fehér, fenyőfa könyvtartó, egy tubák színre festett nyoszolya és két ugyanolyan karszék töri meg, az az szegénység díszíti a szegénységet...Itt áll egy kopott láda is, „mellyben a szent edények, ruhák és az ekklesia pénze tartatik.”

A „Debreczeni Nemes Reformátum Kollegium” diákja volt Dömötör Sámuel iványi lelkész is, aki csak deák nyelven beszélhet és németül ért egy keveset. Két szoba-konyhás, melléképületekkel jól ellátott lakásában ovális kerek asztal mellé ülhetünk, két sárga, egy kékes és egy veres székre. A házigazda pihenő óráit kényelmes, bőrös karosszékben tölti, nagyméretű könyves tékája alatt. Hagyományosan berendezett konyhájában található egy „tétartó”, amelynek felső részén tálak számára is van hely, egy tányértartóval felszerelt konyhaasztal és egy vas abroncsos tölgyfa veder.

A palkonyai lelkész, Józán János, a Debrecenben kelt Testimonium Scholasticum szerint „a Németh könyveket érti, sőt valamelyes előmenetele a beszédben is van”, de lakása nyomorúságos. A palkonyai parókián „Nin-tsen több két szobáknál, az edjik cseléd ház, a másik tanuló; igen avult megöregedett szobák.” A két égszín kékre festett nyoszolyán kívül még „Könyves thékája is van és edj hitván asztala.” A melléképületek állapota méltó a parókiáéhoz.

Hasonlóan keserves körülmények között él a kecskeméti iskolából Debrecenbe került, „magyar és deák nyelven beszélhető” drávaszabolcsi lelkész, Mózes Mihály is. Parókiája két szobából, egy konyhából, egy udvarra nyíló kis classisból (osztályterem) áll, egy fedél alatt az oratóriummal. Fukar gyülekezete csak egy hosszú asztallal és két székkal bútorozta be lakását. Ezen kívül sem kamrája, sem pincéje, csak egy rongyos oldalú istálló, meg egy pajta árválkodik a rosszul kerített udvaron. E hiányosságok miatt minden esztendőben meginti ugyan az esperes a szabolcsi híveket, de azok „... véle nem gondolnak.”

Utunk a napjainkban szép, festett templomáról nevezetes Kórosra vezet. A bennünket fogadó Oláh Sámuel lelkész a lakonikus rövidség híve, s tanultságát csak így jellemzi: „Tanultam a’ Nemes Debreczeni Collegiumban; magyarul, deákul tudok.” Lakásáról bizonyos elégedettséggel vallja, hogy „A parochialis fundusban három szobák vagynak, újjított fedelezettel, alatta kőből pincze.” Ugy látszik azonban, hogy a gyülekezetnek bútorra már nem tellett, mert a szobákban csak egy dió, meg egy kőrisfa asztalt és egy „ket-tős szegeletű”, festett fenyőből készült padot találunk; de a konyhában sincs más csak egy tányér- és táltartó.

A hiricsi parókián özvegy Nagy Mihály lelkész neveli két kiskorú gyermeket. Ő az, aki igen érzékletesen mutatja be nekünk a talpas világ jónak mondható parókiáját, melynek csak a kéményét rakták téglából (ez már újítás), de egyébként fatalpakra, vesszőből, sárból készült. Ennek a háztípusnak mindig a konyha van a közepén, ebből nyílik jobb- és balfelől – a mi

esetünkben – két „csinos és alkalmazatos” szoba. Vele egy fedél alatt van az „elég jó készületű” kamra, de jó állapotban vannak mind a melléképületek is. A parókia épületegyüttese önmagában is kitűnően érzékelteti az ormánsági falvak rettenetes zsúfoltságát, amely úgy látszik nemcsak a jobbágyfundusok jellemzője. Itt minden egy rakásra van építve és ha égi vagy földi tűz találna lenni, a veszélytől mindegyik épület menthetetlen.

Az Ormánság északi oldalán helyet foglaló Mecskéről büszkén vallja lelkésze, Lévai István tiszteletes, hogy itt mindig „Mater Ekklésia” volt. A távoli hegyoldalokról lefutó vizek útjában fekvő község parókiája szemre kielégítő, de egyébként vizes, vertfalú ház. A házba lépve megértéssel hallgatjuk a tiszteletes panaszát: „Mivel (a parókia) alacson helyen van építve, a’ könyveim és más egyéb substantiáim meggubásodnak és penészlednek ...” Ebben a vizes világban még a temetőben is csak száraz időben lehetett az akkortájt elrendelt mélységűre ásni a sírokat, de „vizes esztendőben ... csak erőszakosan nyomattatnak a halottak földdel le a vizes sírba.”

Szaporca lelkésze, Tormási Gábor is Debrecenben végzett, beszél „oláhuul és lexikon segítségével ért német és deák nyelven.” A kétszobás parókia bebútorozására az ekklészia adott egy asztalt, egy hosszú padot, de széket nem. A konyhában viszont „becsületes” a tálás, a fazekas, meg az almárium, s jó állapotban vannak a búza és liszt tárolására szolgáló edények is. A szokott melléképületeken kívül itt található még egy kő oldalú pince is.

Vajszlón végre találunk egy külföldet is megjárt lelkészt, Szondi László személyében, aki „tanulását kezdette Nagy Kőrösön, folytatta Debrecenben, pallérozta a Jenai Acemián. Beszél a született és deák nyelven kívül németül, olvas és ír franciául is.” Itt már városi (1813. óta mezővárosi) parókiába léphetünk, amelyben három szoba, konyha és egy kettős pince található, fala vályog, fedele gyékény. Két szobája stukatúros, de mind a három „alsóképpen” fenyődeszkával van lepadolva és „alkalmazatos állapotban” van. A szolgálati bútorok között találunk egy nagy kerek asztalt, íróasztalt, könyvestékákat, nyoszolyákat, székeket. A szabad tűzhelyes konyhában itt is külön említik a vas tárgyakat, a két „vass macskát”, meg a „bogrács tartó láncot.”

A felső-baranyai egyházmegye gabonatermő északi, és bortermő délkeleti oldalán található gazdagabb, szebb parókiákat is, de az Ormánság mocsárvilágának lakásviszonyairól ennél kedvezőbb képet akkor sem adhatnánk, ha bemutatnók valamennyi lelkészlakást. Látogatásunk időpontjában zavartalanul él itt még a naturális gazdálkodás. Az épület, a bútorzat nagy része paraszti kéz munkája. Ebben a szegénységben még a lelkészlakásokban is értéknek számít a lánc, a bogrács, vagy a vasalt veder, mert a lelkésznek gyermekein kívül rendszerint csak néhány darab ruhája és könyve van.

Azok az olvasóink, akik a hagyományos egyháztörténeti munkák lapjairól ismerik csak a magyar református lelkészek anyagi viszonyait, rendszerint úgy tudják, hogy a lelkészi jövedelem alapja az illetményföld volt, és ezt egészítette ki a hívek által, vagyoni helyzetük alapján terményben fizetett egyházi adó, közösen behordott, esetleg fel is vágott illetményfa, stb. Ez a kép



igaz ugyan, de korántsem „ősi”, mert általános jellemzőként elfogadni csak az 1860–70-es években zajló úrbérrendezés után lehet, amikor az egyes községekkel lefolytatott perek során végre törvényesen biztosították a papok, tanítók, esetleg jegyzők illetményföldjét. Ezt egészítette azután ki a helyben szedett egyházi adó és később az állami kongrua.

A felső-baranyai egyházmegye területén, ahonnan példánk származnak, földről, mint a lelkészi jövedelem alapjáról, a 19. század elején csak a katolikus gyülekezetek esetén lehet beszélni, ahol a földesúr, mint kegyúr rendszert biztosította a plébánia anyagi alapjait. A református gyülekezetekben azonban, csak 1813 óta jelent bizonyos garanciát a lelkészek számára az egyházi főhatóságot képviselő esperes és főszolgabíró jelenlétében kiállított „díjlevél”, amelyben a gyülekezet képviselői vállalták a búzában, kukoricában, sódarban (kizárólag naturáliákban) fizetett párbért, a lukmát, az egyházi épületek karbantartását, a kert és (ha volt) a föld megművelését. Itt határozták meg részletesen a stóla összegét is, amely készpénzt jelentett ugyan, csak igen kevés volt a gyülekezetek létszáma miatt. Ezek a díjlevelek az irodalomból meglehetősen ismertek, ezért csak annyit jegyeznek még meg, hogy kiadásukhoz legközelebb eső, teljes gyűjteményük, az egyházkerület minden községére éppen a mi forrásunkban található.

Az egyházi viszonyokra is jellemző feudális tarkaság bizonyítására csokorba gyűjtöttem az ormánsági gyülekezetek néhány adatát. Itt talán azt a lelkészcsaládokban gyakran hallható keserű igazságot is lehet bizonyos mértékig érzékeltetni, hogy „nemcsak igével él az ember ...”

Aderjáson arról értesülünk, hogy a lelkésznek szántója nincs is, csak két kertje. Ezek közül az Ököréls-ben lévő háromnegyed holdas biztosan termő ugyan, de a parókiális háznál lévő egy részét gyakran víz borítja. Ezen kívül a helység 6 kaszás rétjének a fele illeti még meg a lelkészt. Bogdásán „Ususában van a’ predicator a’ házi kertyének végében egy kis rétnek” (ilyen az Ormánságban minden telekhez járt) és a Káposztás kertben egy kis káposzta földnek. Itt a fizetést évenként időben beadják, a restáns nagyon kevés. A lelkész véleménye, hogy „hivatalához illendő tekintetben tartatik.”

Az árvízlecsapolás előtti Ormánságban a vizek miatt mindig kevés volt a föld, nem csoda, hogy ha volt földje a lelkésznek, azt mindig a legrosszabb helyen találjuk. A drávafoki lelkésznek konvenció szerint például lett volna három hold őszi és tavaszi vetés alá való földje, de a nyomásos gazdálkodás korában azt nem egy meghatározott helyen kapta, hanem „erdő mellett lévő zugolyokban, vizenyős lapályokban, kár torkában”, és mindig hiányosan. Így azután a jövedelme ezekből a földekből bizonytalan és csekély volt. – Palkonyai társa meg arról panaszkodik, hogy az egyház részére való egy hold föld a Dráva parton, a Ravitzán van, „... de az árvíz minden esztendőben elveszi.” Mindkét lelkésznek van panasa a sok restancia miatt is, de tiszteletlenségről az egyébként jobb módú drávafoki lelkész panaszkodik, híveit, akik „... többnyire gyermek korokban ... kanászok voltak” lenézi és azt állítja, hogy nem tisztelik azokat a hivatalnokokat „a’ kiknek nintsen pálcza kezekben”. A pallérozatlanság implicite benne van a mecskei lelkész jelentésében is, de ő

csak ennyit ír, hogy „... a népnek bárdolatlan voltához képest” a hivatalát illető tisztelet „... tűrhető képpen vagyon.” Azt hiszem a tisztelet-kérdésben a kórósi lelkész fogalmazta meg az általános véleményt, amikor így egyszerűsít: „Minthogy az isteni tisztelet gyakoroltatik; annál fogva, mint mások betsültetem.”<sup>15</sup>

Azokban a községekben, ahol közelebről megszemléltük a lelkészek anyagi helyzetét, mindenütt volt restancia és a jövedelmükben károsított lelkészek úgy beszéltek róla, mint a mindennapok kikerülhetetlen velejárójáról. Ennek bizonytalanság az oka, hogy híveik emberi gyarlóságát, műveletlenségét ugyanúgy ismerték, mint a világukat betöltő gyógyíthatatlan nyomort. Döbbenetes, hogy az Ormánság 45 községe közül Kiscsány lelkésze az egyetlen, aki szinte dicsekedve mondja: „Még az eddig elfolyt esztendőknél az egész Conventio búságesszen bé adatott”, s hircsi kollégája állítja, hogy esztendőnként „beadódik” fizetése. Piskón azt mondják, hogy a restancia „szenvedhető”, Rónádfán azzal vigasztalódnak, hogy „... bé adását ígérjük”, de van mindenütt. Az okok között a lelkészek nem utalnak az ekkor már kezdődő vállalatlanságra, csak a szegénységre. Okorág lelkésze azt állítja, hogy „az esztendő mostohasága miatt” az élnélhetlenek nem tudnak fizetni, kórósi kollégája a „tehetetlen szegények” megjelölést alkalmazza és közöttük is első sorban az özvegyasszonyokra és a pásztorokra utal. Iványiban megint a pásztorokról esik említés, akik „különösen a magok személyétől nem akarják magokat kötelesnek ösmerni a prédikátornak való fizetésre.” Hogy mennyi az évek során felhalmozódott restancia, arról a szemérmes lelkészek nem igen nyilatkoznak. A restancia tárgyát a viszlói lelkész sorolta fel, amikor leírta, hogy 1812-ről sok restancia maradt kinn búzából, borból, sódarból és fából, de odaírta azt is, hogy „... a nagy szükség miatt rajtok nem kegyetlenkedünk.”

Türelmetlen hanggal csak Vajszlón találkozunk. Szondi tiszteletes nyugatot járt, „igényes” ember. Amikor véleményét kéri, tudós emberhez illően mentegetőzik, hogy az új munkahelyét még nem ismeri, ezért „authenticam relatiót nem tehet”, véleményét csak a hagyományra és némely dokumentumokra építi. Azután kiderül, hogy nagyon is sérti az ormánsági gyakorlat és megvan róla a maga külön véleménye. „A Predikátor fizetésének – mind manipulálásában, mind kimaradásában nagy a fogyatkozása. Magának szedni minden fizető személyektől külön-külön, magának jegyezni fel azoknak fizetését, magának mérni, szedegetni a sódereket, ... mégis ezek mellett is annak idejében minden tartozásokat bé nem vehetni, nem kevés kedvetlenségére szolgál a prédikátornak” – mondja. Ő határozottan azt állítja, hogy „A’ népnek hibás ízlése, nyughatatlan válogatása s finnyáskodása miatt szenvednek ... a’ protocollaris feljegyzések szerint is sok fogyatkozást hivatalukban és személyükben a prédikátorok.” Ő maga nem vállalkozik arra, hogy jobban megszervezze egyháza ügyvitelét, hanem tétlenül abban reménykedik, hogy „A superintendens bölcsessége és tekintélye preservatívául szolgál a praedicatori hivatalnak és zabolául a finnyáskodó nép procax (orcátlan) libertássának.”<sup>17</sup>



Szondi tiszteletes úr – mint fentebb láttuk – a mezőváros jóvoltából stukatúros szobában, íróasztal mellett idézgethette nyugati emlékeit, és se-hogy sem tudta megérteni, hogy az ő parókiája is sással van fedelezve, fizetését pedig nem csengő aranyban számítják, mint egykori jénai stipendiumát, hanem búzából, zabból, disznólábból álló párbérben, amelyet az évezre-des társadalmi struktúra szerint gazdákra és a tőlük függő házaspárookra vetnek ki.

A lelkészek nyomorúságos életmódja, létalapjuk bizonytalansága óhatatlanul felveti a helyi egyházszerkezet életképességének kérdését, hiszen a kegyúr által nem támogatott református egyházközségek csak akkor tudják biztosítani szükségleteiket, ha a lelkészek agilis és tekintélyes munkatársakra támaszkodhatnak.

Tudjuk, hogy a lelkész mellett eddig is ott állott az anyagi javak gondviselője, a kurátor, s rendszerint akadtak tekintélyes egyháztagnak is, akik ki-álltak az egyház mellett a különböző megpróbáltatások idején, de az új idők választott, s vállalt hivatalukra felesketett, tekintélyes emberekből álló testületet követeltek. Ezt a minden egyházközségben megválasztott, világi tagokból álló testületet nevezzük azóta is presbitériumnak, függetlenül attól, hogy ez a szó a magyar református egyház szervezési gyakorlatában a 17. század óta különböző tartalmak hordozója volt.<sup>18</sup>

Az új iránt fogékony Báthory Gábor roppant fontosnak tartotta a presbitériumok meggyökereztetését, ezért minden lelkésztől részletes tájékozta-tást kért azok választásáról és működéséről. A ma történése neki köszönheti, hogy a legjobb időpont, a keletkezés állapotában tanulmányozhatja ezt a helyi társadalmi erők által motivált folyamatot.

Vannak községek, amelyekből úgy informál a jelentést készítő lelkész, mintha ebben a speciális egyházi ügyben a régi módon döntene most is a „kösség”. Kákicson például „A’ presbitérium áll tíz személyekből, s választattak az egész gyülekezet által.” Okorágon „közönséges vox által választattak azok nyolcan, kik kegyességekről ... esméretesek voltak.” Cúnban a presbitérium öt tagú, választja a „kösség”, és ha alkalmasak, „... a’ praedicator által confirmáltatnak, s a’ templomban fel esküttetnek.” A kurátor számadását itt még csak a presbitérium és néhány közrendű ellenőrzi. – Szabolcson 6 presbiter, 2 kurátor „... választatnak a’ nép és a’ praedicator voxaik által.” Hat tagú a presbitérium Besencén is, amely „A’ köznépek szabad voxaik által választatik” ugyan, de a kurátor mellé itt is 2–3 esküd-tet állítanak. – Bizonyos mértékig az átmenetet mutatja az aderjási egyház gyakorlata, ahol még a parókián, de a bíró és esküdtsjei jelenlétében történik az öt főből álló testület választása, és külön hangsúlyozzák, hogy a kurátor számadását a bíró, az esküdtek és a predikátor ellenőrzi.

Az ormánsági források a 19. század elejétől rendszeresen használják a „belső - és külső tanács” elnevezéseket, amelyek közül az első mindig a presbitériumra vonatkozik, a másik pedig a községi tanácsra, amelynek tagjai általában „a bíró eskütyei” néven szerepelnek. Rád esetén „a külső előjárók” választják a presbitérium 7 tagját, de már a külső és belső előjáróság együtt

ellenőrzi a kurátort. Érdekes, hogy itt a két kurátor mellett, talán az ősi beosztás emlékeként két „dekánus” is van. Jó lenne a rádi külső tanács tevékenységéről többet is tudni, de a lelkész keserű bejegyzése szerint „1817-ig a végzések írásos rögzítését nem engedték meg a külső előjárók”. (Ki tudja, hogy csak a rokonaik előtt való kompromittálódástól tartottak-e, vagy azért ragaszkodtak a szóbeli ügyintézéshez, mert ezt szokták meg a községházán?) Még nyersebb a községi előjárók befolyása Hiricsen, ahol a hat személyből álló presbitérium tagjai „... a bíró házánál választatnak” és a parókián csak esküt tesznek. A presbitérium tagjainak egyébként itt már meghatározott funkciója is van. Közülük 2 kurátor, 2 esküdt, 2 pedig egyedül az Ormánságban „pellengéres.” A hiricsi lelkész fogalmazta meg számunkra azt az egész Ormánságra jellemző helyzetet, hogy az emberek vonakodnak az egyházi, vagy a világi funkció vállalásától, mert fizetésük nincs és még csak a helység közterhei alól sem szabadítják fel őket, pedig e terhek alól a harangozók jelentős része is mentesül. — A község módos gazdáinak Piskón fele-fele arányban osztoznak az egyházi és világi hatalmon, ahol is „az esküdt emberekön kívül négy választott presbiterből és négy kurátorból áll” a presbitérium. Hasonló a kép Lúzsok esetében is, ahol a 12 tagú presbitérium tagjai között ott ül a bíró esküdtjeivel és a választott presbiterek, élükön a kurátorral. Ez itt olyan presbitérium, amelynek csak a választott, egyházi tagjai, a két kurátor és a „melléjük állított” három presbiter tesz hivatali esküt, a külső tagok azonban nem. (Vajon azért, mert ők egyébként is „esküdtek”?)

A lelkészek jelentései alapján világosan feltárul előttünk a helyi egyházi és világi hatalom birtokba vétele, de a források többsége hallgat arról, hogy kik azok, akikre „voksolnak” a választók? Hogy van jelölés, azt elárulja nekünk az iványi lelkész, amikor azt írja, hogy „egynéhányan kandidálódnak”, mi pedig hozzátesszük, hogy ezek a kandidáltak valószínűleg a lakosság jelöltjei, akik közül a prédikátor „... a’ helységben lévő értelmesebb emberekkel együtt”, „... a józan életű, istenfélőbb embereket kiválasztja.” Bogdáson ott találjuk a presbitériumban a bírót a falu hat esküdtjével, a presbitérium egyházi tagjai pedig, ugyancsak hatan, a prédikátor és az „öregék” megegyezésével választatnak, majd a teljes presbitérium a templomban tesz esküt. Itt a kurátor számadását is a teljes presbitérium ellenőrzi. Vajszlón az újonnan választott lelkész helyett, a helyi viszonyokban jártasabb Naszvadi Sámuel jegyző készítette el a püspök számára a jelentést, s a mi kérdésünkre tömören csak ennyit írt: a presbiterek „a’ népnek elei által választatván, állítottak tizenketten.” Nagyon valószínű, hogy a „népnek elei”, a gazdag családfők nagyobb tekintélyt élveznek ősidők óta ebben a társadalomban, mint a kor igényei szerint rendelt egyházi vagy világi funkcionáriusok. Ők mondják meg, hogy ki képviselheti őket a különböző szervezetekben. — A csehi lelkész pontosan megírja jelentésében, hogy az öt tagú presbitériumba a prédikátor és a bíró (aki presbiter is) kandidál tíz „jó lelkiismeretű és auctoritással bíró embert, s ezek közül választ a köznép négyet.” A választás gyakorlatának bemutatása után a lelkész azt a megjegyzést tette, hogy „az igaz, hogy a’ cél benne elérődött, és a’ legjobb lelkiismeréssel forgolódnak”, de több



unszolás után sem hajlandók esküt tenni. — a választott presbiterek gyakori bizonytalankodásának alighanem az az oka, hogy bár ők a faluban valóban tekintélyes emberek, de nemcsak azok, hanem sok szegény embernek barátai, ismerősei, sőt rokonai is, akikkel szemben nem is olyan könnyű a hatalommal élni ... Végül a drávafoki lelkész minden kertelés nélkül megírja, hogy a presbiterek „... az egész helységbeli gazdától a praedicator megegyezésével választatnak és ... a templomban szoktak feleskettetődni.”

A gazda kifejezéssel az Ormánságra vonatkozó egyházi forrásanyagban is vigyáznunk kell. Itt csak a telekkel, tehát teljes polgárjoggal rendelkező jobbágyot nevezik gazdának, s rájuk vetik ki a telek arányában az úrbéri és egyházi terheket, amit ha közös háztartásban élnek házas fiaikkal, vagy testvéreikkel, közösen teljesítenek. A gazdákon kívül a különböző forrásokban találunk házas fiakat, vagy testvéreket is. Ennek megfelelően a lelkészi és tanítói díjlevelek rendszerint a gazdákra kötelező nagyobb terhekről és a minden házaspárra egyformán kötelező párberről beszélnek.<sup>19</sup>

Az ormánsági falu gazdái közül a tehetősebbek (1767 után a fél és egész telkesek) gyakorolták — a források sokoldalú bizonyosága szerint századok óta — a helyi hatalmat és talán ennek ideológiai megerősítése érdekében csatlakoztak már a reformációhoz is. Ez a réteg a 18–19. század fordulóján a magasabb egyházi szervek által elrendelt presbitériumok felállítását használta fel, hogy azokba behatolva biztosítsa uralmát az egyházi és világi hatalom szoros összekapcsolása útján.

Azt hiszem azonban, hogy helyesebb, ha a továbbiakban nem az egyházi és világi hatalom összefonódásáról beszélünk, hanem arról, hogy a falu társadalmának egy pontosan meghatározott rétege veszi kezébe a hatalom mindkét bázisát: az egyházat és a községet, hogy az ekként megerősített pozíciójukat használják a jövőben akkor is, ha a földesúri elnyomás ellen védik a község egészének érdekeit, és akkor is, ha csak a községen belüli vezető pozíciójukat fenyegetné veszedelem. Ez a „veszedelem” pedig éppen most kezd állandósulni az ormánsági falvakban (és más körülmények között másutt is), mert (itt) az erdőregulációk révén kialakult nehéz gazdasági helyzetben egyre mélyülő szakadék támad a „gazdáknak” nevezett nagycsaládfők és a „közrendűek” között. Ez az ellentét az Ormánságban nem az árutermelés terméke, hanem inkább az ősi társadalmi formáció csökevényeként a „bők” és „ínek”, az egymással gyakran rokonságban lévő gazdagok és szegények ellentétére emlékeztet bennünket. Talán a közösségi vezető pozíciók megszerzésére irányuló törekvésük sem új, csak az ősi gyakorlat korhoz igazított formája.

E rövid kitérő után nézzük meg a gyakorlatban, hogy tevékenykednek együtt a falu egyházi és világi vezetői a presbiteri gyűlések keretében. Ez a vizsgálódás annál inkább számot tarthat érdeklődésre, mert alig-alig van írásos adatunk arról, hogy ugyanezek a rétegek, hogy tevékenykednek a község-házán a „világi” ügyek intézésekor. Bizony csak a kutató tudja, hogy a körjegyzőségek (notariák) megszervezése előtt, mennyire a szóbeliség jellemezte

még a falusi közigazgatást. A bíró tevékenységéből szinte csak annak maradt emléke – a számadásban –, aminek költségkihatása volt.

Az ormánsági presbitériumokról annyit bizonyosan tudunk, hogy tagjai minden vasárnap délután együtt voltak istentisztelet után, s itt rendszeresen szóba kerültek az embereket foglalkoztató kérdések, sőt döntöttek is az éppen aktuális, kisebb ügyekben. 1817 előtt azonban korántsem volt általános az a lúzsoki gyakorlat, hogy a gyűlés határozatait jegyzőkönyvezzék, és ha annak tartalma az egész népre tartoznék, akkor az „... vasárnap délelőtt istentisztelet után elolvastatik.” A legtöbb helyütt csak jóval később folytattak rendszeres jegyzőkönyvezést és rendszerint megelégedtek alkalmoszerű feljegyzésekkel. Fokozatosan állandósult az az Ormánságban először Bogdásán megfigyelt gyakorlat, hogy évenként ötször, „... a' communio kihirdetése napján”, vagyis az úrvacsorát megelőző vasárnapon tartottak presbitéri gyűlést. E gyűlés első pontja a kenyérről és borról való gondoskodás volt, de itt tudakolta meg presbitereitől a lelkész azt is, hogy akad-e olyan a gyülekezet tagjai között, aki „... magaviselet által az úrasztalánál másoknak botránkozást okozhatna?” Ha akadtak ilyenek, akkor a presbitérium az egyházi által megidézttette őket. Ha nem találták őket bűnösnek, akkor a vád alól felmentést nyertek és élhettek úrvacsorával, ha nem, akkor penitenciát kellett tartaniok.<sup>20</sup>

A presbitériumok egész községet illető fontos funkciója volt az Ormánság református falvaiban az erkölcsi rend fenntartása. A 18–19. század fordulójának sokféle csatornából táplálkozó anyagi gondjai miatt követték el „czégéres vétkeiket” „a' versengő és egymástól különélő házasok”, „a' közös istentiszteletet nem gyakorlók”, vagy a „haragtartók”. Az idézőjelek itt azt jelzik, hogy az új kor új bűneit a hercegszőlősi kánonok nyelvén nevezi a kérdéseket fogalmazó püspök is, a választ adó lelkész is, mintha a presbitériumokat szervező egyház ugyanazt a kizárólagos szerepet kívánná felújítani, amit a török idők teljesen magára maradt gyülekezeteiben játszott.

Igen sok feszültség származott abból is, hogy magas fogláló ellenében, az esetek 70–75 százalékában más, ormánsági községekben vásárolt „eladott leány” nem tudott belenyugodni abba, hogy más menyecskékkel együtt egyszerű munkaerőnek tekintsek apósa házában. Ilyenkor gyakori volt a perlekedés, külön költözés, sőt az is előfordult, hogy a fiatalok otthagya az apai gazdaságot a faluból is eltávoztak. Az erkölcsi romlás alapját azonban mindenekelőtt az állattartás-gyűjtögetés-halászat bázisának összeszorulása okozta, valamint az elváltakozásban akadályozott családok összetorlódása az amúgy is apró telkeken. Ide nyúlunk vissza az ormánsági születésszabályozás gyökerei is, s ettől az időtől kezdve találkozhatunk az abnormálissá vált nemi élet különböző testi-lelki következményeivel is. Ha azután a nyomorúság arra kényszerítette a szegénységet, hogy a szigorú tilalom ellenére, a szabad határhasználat ősi gyakorlatával élve szerezze meg szükségleteit, akkor az úriszék vette elő a bűnösöket, ha pedig az idegfeszültség a közerkölcs megsértését eredményezte, akkor a drávaszabolcsi lelkész nemesveretű szavai szerint a presbitérium „... a' czégéres vétkekben élőket keményen



feddi, a' kegyes életre serkenti, a' versengőket és különlakó házastársakat, ha lehetséges öszvebékélteti ... a haragtartókat, ha találatnak az ekklezsiában, keresztyéni kötelességeknek tellyesítésére inti, sörkenti." Azokat pedig, akik nem értenek a szóból, bírói fenyíték alá bocsátják, teszi hozzá Drávapalkonya lelkésze. Az aderjási lelkész csak annyit közöl, hogy gyülekezetében „büntetik a' versengőket és rosszul cselekedőket." Márfán a presbitérium, ha a vétkesek nem javulnak, „pálczával, korbáccsal is megbünteti" őket. A bogdásai lelkész a büntetés gyakorlatát azzal egészíti ki, hogy náluk néhányszor megintik a vétkesek, ha azután nem változnának meg, akkor „6 pálczáig" büntetik őket, s azután a bűn nagyságának megfelelően az esperesnek, a földesúrnak s végül a szolgabírónak jelentik őket. Ettől a gyakorlattól csak Drávafok és Vajszló tért el. Drávafokon „a versengő és egymástól idegenkedő házásoknak" a földesúr szolgáltatott igazságot és csak a többi ügy tartozott a presbitériumra. A vegyes vallású mezővárosban, Vajszlón pedig, a megyei utasításoknak megfelelően a káromkodás és közbotránkoztatás ügyében a külső tanács volt illetékes.<sup>21</sup>

A kor egyházi és világi törvényhozása az emberi tevékenység legáltalánosabb keretének a családok tekintette. A jobbágy családok széles körű társadalmi munkamegosztás alapján teljesítették az úrbéri szolgáltatásokat, művelték földjeiket s a patriarchális hatalommal rendelkező családfő tartotta féken a sűrűvérű fiatalokat s gondoskodott a gyermekek megfelelő neveléséről. Az egyházi és világi hatóságok nem kívántak változtatni az ősi, közösségi hagyományon, hanem minden eszközzel erősítették a családfők hatalmát, azok pedig nem utolsó sorban a helyi hatalomban való részvétellel, tehetségük szerint támogatták a hatalmukat konzerváló rendszert.

Különösen erős szálakkal fűzték össze a helységek egyházi és világi vezetőit az anyagi érdekek. A naturális világ közintézményeinek minden terhét a jobbágyoknak kellett hordozni, de minthogy tekintélyes részük a mindennapi kenyeret is alig tudta megszerezni, e szegények ellen gyakran kellett erőszakot alkalmazni. A különböző adók, illetmények kivetése és begyűjtése teljesen azonos módon ment az egyházi és a világi intézményeknél, de valószínűleg többet árulnak el ezek mibenlétéről a bővebb, egyházi források. Korántsem csak az egyházi szervek jellemzője például a 19. század elején a nemtörődömségből származó eredménytelenség, meg az érdekeltek egymásra mutogatása, de kézzel fogható példáit az egyházi források őrzik. A korabeli viszonyokat festi például Besence lelkésze, amikor megbírálja presbitereit, akiknek kötelessége lenne a templom és a parókia épületének karbantartása, javítása, az egyházi földek műveltetése, de a hívek nem hallgatnak rájuk és ezért a közmunkából sokan kivonják magukat vagy rosszul és későn végzik a vállalt feladatokat. E visszás helyzet miatt a kurátorok belefáradva a reménytelen küzdelembe, egy évnél tovább nem vállalják a bajoskodást. — Ugy tűnik, Rádon sem volt tekintélye az új szervezetnek, amely a lelkész véleménye szerint a községi előjáróság támogatása nélkül nem tudta elvégezni vállalt feladatát. „Érdemben csak akkor végezhetünk — a presbiteri gyűlésen — amikor esztendőben egyszer vagy kétszer; külső előjáróság nagy erő-

tetéssel köztünk megjelenik” – kesereg a lelkész – , pedig az előjárók „a végzésnek végre hajtásában sem a’ presbitereken, sem a’ kurátoron segíteni nem akarnak.”

A hatalom megragadására utaló fejtegetések után nehéz ezt érteni, ha nem tudjuk, hogy az Ormánságban nincs nagy szakadék a gazdagok gazdagsága, meg a szegények szegénysége között. Egész telkes jobbágy egyik faluban sincs több kettőnél-háromnál, a gazdák többségét jelentő féltelkesek pedig alig tehetősebbek a többséget jelentő fertályosoknál. E falusi közösségek választott vezetői csak akkor szánják el magukat valamelyik társuk megnyomortítására, ha az el nem végeztetett munkákért pálcá vagy tömlőc, a be nem szedett járandóságok miatt pedig ezekéció fenyegét.

Ez az állapot természetesen súlyosan érintette a gyülekezetek alkalmazottait, de a lelkészek legfeljebb feletteseik előtt panaszolják szegénységüket, híveikkel szemben a feudális erőszak szokott formáit nem alkalmazzák. Különbözik hogy gyűlt volna fel éppen a rádi egyházban 22 kila búza tartozás, amikor a kákicsi lelkész díjlevelén mindössze 3 kila búza szerepel?<sup>22</sup>

Ilyen körülmények között jogos az a kérdés, hogy miből éltek egyáltalán az ormánsági gyülekezetek, miből építették a következő fél évszázadban a ma már omladozó, de egykor híres templomokat és parókiákat? A superintendensnek arra a kérdésére, hogy honnan van az ekklézsia jövedelme, szinte minden ormánsági lelkész csak azt válaszolhatja, hogy adakozásból és a publikációkból. A csehi lelkész azután ki is mondja, hogy ezek a „kútfejek bizonytalanok”, majd azt a társadalomtörténeti szempontból is izgalmas kiegészítést adja, hogy „ha a presbitérium a’ bírót, vagy inkább, ha a bírót a’ közrendet rá veheti, hogy az uraság dézsma búzáját az ekklésia részire nyomtassák, úgy lesz valami csekély jövedelem, különben pedig semmi se.” A fogalmazás egészen pontos! Az 1886-os egyházlátogatáskor már világosan kiderül, hogy ezek a közmunkák tették híressé az ormánsági kálvinistákat, de ezek roppantották meg a gyülekezetek gerincét is, mert a túlnyomó többséget kitevő fertályosokat, a népesség 65–70 százalékát szembefordították az egyházzal. Mindenek előtt ők hiányoznak az üresedő templomok padjairól.

A közmunkára vonatkozó pontos közlések értetik meg velünk, hogy a helyi egyházi és világi hatalom összefonódásának, a két centrum egymásra utaltságának, milyen mély gazdasági indítékai voltak. A természetes világ szokott nyíltságával írja például a mecskei lelkész, hogy „néha, mikor egymást rá vehetik, az uraság dézsma búzáját szokták résziben nyomtatni.” Ilyenkor a nyomtató rész egy része az ekklézsiaé, a másik része a helységé. – Szaporcai társa pedig már az osztozás rendszeres szokására utalva írja, hogy a nyomtatás után eső rész fele az ekklézsiaé, fele a falué, sőt „... ha a falunak terem kukoricája, fele annak is az ekklézsiaé.” Milyen igaz örömmel jelentette a superintendensnek az okorági lelkész, hogy van már rendszeres jövedelme az ekklézsianak, mert „A’ dézsma nyomtatás, az ekklézsianak állandóul által megengedett.”

Itt azonban sajnálattal kell megjegyeznünk, hogy a közcélra történő



nyomtatást sohasem vállalták szívesen az ormánsági jobbágyok. Más forrásból tudjuk, hogy a bíró, sőt a földesúr is gyakran alkalmazott erőszakot, ha azt kívánta, hogy rendben menjen ez a nyomtatás. Annak ellenére, hogy az ormánsági jobbágy sohasem volt bővében a gabonának, nyugodtan elnézte, hogy sárközi zsellérek, vagy esetleg más vidékről való svábok nyomtassanak. Ő maga szívesebben vállalt nyomtatást Szlavóniában. Ennek látható oka a magasabban meghatározott nyomtató rész, a láthatatlan azonban alighanem a munkavállalás szabadsága.

Érdekes viszont, hogy a pécsi káptalan birtokán lévő Bogdásán, ahol az uradalom évről-évre úgy kényszeríti jobbágyait nyomtatásra, hogy csak akkor ad legelőt a jobbágságnak közeli pusztáján, ha a megye által limitált részért elvégzik a nyomtatást, önként vállalják, hogy pénzért betapasztanak épülő házakat, vagy levontatják a Drávára a szomszéd erdőkben készülő hajókat és a jövedelmet egyházi célra adják. – Ugyanígy előfordul Dráva-szabolcson, hogy „... némelykor holmi vecturákból (fuvarokból), mellyet szokott tenni Pécsre, Siklósra deszka és egyéb fa, vagy más portéka hordás tárgyában a' nép”, némi jövedelme származik az egyháznak is.

Igy fejezte be az egymásra utaltság közös érdeke a két falusi, hatalmi centrum, az eklézsia és a község egymásra találásának folyamatát, amelynek során az uradalom és a köznép között egyensúlyozó helyi világi hatalomnak mindenek előtt erkölcsi támogatásra, vezető szerepének elfogadtatására, az egyháznak pedig anyagi segítségre volt szüksége. Valószínűleg országosan is általánosítható az a megállapításunk, hogy a két falusi centrum társadalmi bázisát ugyanaz a réteg adta, a vagyonos parasztság. Azt azonban nem szabad elfelejtenünk, hogy a 19. század első felének ormánsági fejlődéséből semmi sem hiányzott jobban, mint a tőke, s így a rideg „kézpenz” még nem tudta széttépni a középkorból örökölt rokoni-személyi kapcsolatokat sem. (Ezért vonakodik a presbiterek egy része az eskü letevésétől, s ezért nem elég aktív a véreivel szemben a községi esküdt.) – Az ormánsági gazda a patriarchális világ szegénység szülte kemény törvénye szerint ura ugyan a házas testvéreit és fiait is magában foglaló családnak, de egyszersmind olyan szociális felelősséggel is tartozik övéi iránt, amely elképzelhetelen lesz a nyílt kizsákmányolásra épült kapitalista társadalomban.<sup>23</sup>

A Báthory-féle egyházlátogatás iratanyagának különös jelentősége van a református építészettörténet szempontjából is. Aligha van még egy összefüggő forrásunk, amelyik községről-községre haladva kínálná a kutatónak a Türelmi Rendelet utáni három évtizedben épült, vagy már korábban is meglévő református templomok kataszterét, pontosan számbavéve azok tornyát, harangjait, valamint az úrasztalához tartozó felszerelési tárgyakat.

A változások érzékeléséhez itt vissza kell mennünk József császár 1781-ben kiadott rendeletéhez, amely minden felekezeti számára biztosította a vallási szabadságot, s a toronnyal ellátott templom tartós anyagból való építését. Köztudott, hogy a felszabadított energiák az országban 1300 új templom építését eredményezték. Az egyházkerületét látogató püspök mindenfelé tapasztalja e lázas építési tevékenység eredményeit. Naplójából

tudjuk, hogy a vérteszaljai és a tolnai egyházmegyében örömmel állaptítja meg a születő újat, „a kisebb ekklesiákban is szép kőtemplomokat, bádogos tetejű tornyokat, tsinos parochiális házakat.” Azután elmondja, hogy talált még némely helyen „roskadozott templomokat, parochiális házakat, amelyeket az együgyűséget szerető régiség erőtlen materiákból öszvehányt, vetett.” Arról is értesülünk, hogy a hívek sok helyütt már tervbe vették új templomok és parókiák építését, vagy azért, mert nem akartak elmaradni szomszédaitól, vagy azért, mert a püspök „serkentette” őket. Ahol azután még jó szándékkal sem találkozott, azt azzal fenyegette meg a presbitereket, hogy ha nem fognak építkezésbe, akkor „Mater ekklesiák lenni megszűnnek és másokhoz affiliáltatnak.”<sup>24</sup>

Külön nem említi, de a községek iratanyagából tudjuk, hogy a bortermelő Kelet-Baranya gazdag ekkleziái is megépítették a maguk kőből-téglából lévő, karcsú toronnyal és bűgő hangú nagy haranggal ellátott templomait a 19. század elejéig.

A Türelmi Rendelet a felső-baranyai egyházmegyében is jelentős változásokat hozott a vallási viszonyokban, de az Ormánságban és a szomszédos síkvidéki területeken nehezen birkózott a Dráva és a „fekete vizek” mocsarai között megrekedt naturális világgal. Itt még a látogatás időpontjában is az új épület a kivétel, és széltében uralkodik a talpas építkezés. (Hogy az újat propagáló püspöknek mi volt erről a véleménye, azt eddig még nem sikerült megtudnunk.) Ennek az elmaradásnak az általános gazdasági viszonyokon túl talán az volt a legfőbb oka, hogy a most önállósuló apró gyülekezeteknek előbb biztosítani kellett a lelkésztartás és az építkezés anyagi feltételeit és csak azután jöhetett maga az építés.

Nem sokkal jobb azonban a helyzet a néhai anyaekkleziákban sem, mert ezek közül is csak néhány tudott élni az új lehetőségekkel. Ezek között van a látogatás időpontjára már mezővárossá váló Vajszló, ahol forrásunk tudósítása szerint 1784–1785-ben épült a ma is meglévő templom erős materiából, de a mennyezethez itt is az elbontott régi templom festett deszkáit használták, és csak 1790–1791-ben építettek hozzá fehér bádoggal fedett tornyot. Petrovszki Zsigmond és János erőteljes támogatásának köszönheti Iványi is, hogy – öt évvel megelőzve a bortermelő, gazdag Viszlót – 1790–1795 között megépíthette ma is ismert gyönyörű templomát. Fundamentuma és fala jó erős téglából készült, tetejét gyékény helyett már tölgyfa zsindely fedte, bádog tornyát pedig sárgaréz virágok díszítették. A mennyezetét díszítő 164 leveles-virágos fatábla, a díszes karzat és katedra vonzó látványosság a mai ember számára is. Aderjás 1795-ben épült templomának fala már „földből tömött”, de a teteje még mindig gyékény. – Szaporca alighanem valami régi épület romjaiból ügyeskedett magának követ, téglát, 1796-ban épült temploma fundamentumához, de a fala ennek is vályog, padlása deszka, s fedele gyékény. Az apró gyülekezetek közül csak a Batthyányak egyik helyi központja, Cún tudott magának kőtemplomot építeni. Tudjuk még, hogy az 1830-as években alaposan átalakított mai kőrösi templom elődje 1791-ben „kövekből építettett” a régi formában, torony nélkül. Ugyan-



csak torony nélkül épült 1789-ben a zaláti templom, de hogy miből, arról nincs értesülésünk. Vertike is épített 1804-ben templomot, de építésének körülményeiről semmit sem tudunk.

Három évtized alatt ennyire tellett az ormánsági gyülekezetek erejéből és forrásunk már csak a régi technológia szívós továbbéléséről kínál adatokat, akár új, akár régi anyaeckklézsiákról esik szó. Vegyünk elő itt is néhány konkrét példát.

„Míg a tolerantia fel nem állott – olvasom a piskói lelkész sorait – , távol a helységtől, a' temető mellett, Baski pusztán volt egy fából csinált, szalma tetejű templom”, ezt látogatta közösen Piskó és Lúzsok népe. 1782-ben a piskóiak új templom építésébe kezdtek, de akkor is csak fatemplom „építődött.” A Baski templom romjaiból azután a lúzsokiak építettek maguknak templomot, megint csak fából.

A 19. század elején használt régi templomok közül utaljunk itt még a mecskeire, amelynek temploma és tornya 1753-ban épült, „mindkettőnek materiája, mind fundamentoma, mind a' dereka ... a hozzájuk megkívántató vasakon kívül fa.” – Azután ott van a híres kiscsányi templom, amely a Batthyány grófok parancsára „1754-ik évben elébbeni helyéről a faluval egyetemben új helyre vonattatott”, katedrája is kivájt fatörzsből készült, s kis piros tornyába két harang csilingelt. Új templom építéséhez csak 1812-ben fogtak. – Hirics templomáról azt írja forrásunk, hogy „... bűzös, motsáros tó partjára épült, hol az árvíz gyakran járja.” Erről a régi templomról azt olvashatjuk, hogy az oldala vesszőből font rekesztés, rajta tapasz, teteje elrongyolódott zsindele, de mennyezete és karzata „festéssel megtarkázott deszkából készült.” Ezt a templomot még a rendelet előtt, 1773-ban restaurálták „egészlen fa materiából, fa talpra.” Ekkor vágtak falán ablakot is, mert korábban csak olyan kis nyílás volt rajta, mint a török templomokon. – Okorág ősi templomáról csak annyi tudomásunk van, hogy miután a rácok a falut a templommal együtt felégették, új templomot építettek a hívek helyette, „... mellynek fedele gyíkénnyel kötött vala.” Ezt 1786-ban, majd 1815-ben zsindelezték. – Hernádfa és Rónádfa közös erőfeszítéssel 1792-ben épít „sövény oldalú” templomot, teteje sással van befedve. – Csehi 1804-ben épült templomát is úgy jellemzi prédikátora, hogy fatalpakon épült, sövény az oldala, gyékény a teteje, de „a' materiájához képest meglehetősen állapotban van.”<sup>25</sup>

Az ormánsági tájhoz még ezelőtt néhány évtizeddel is hozzá tartozott a falukat körülvevő gyümölcsfák fölé magasodó karcsú, hófehér templomtorny, de abban az Ormánságban, amely Báthory Gábort fogadta vendégül, még újdonságnak számított az a néhány torony, amelyet az új templomokhoz építettek. A legtöbb helyen az volt a helyzet, mint Okorágon, ahol „a torony nem léttét haranglábacská pótolja.”

Érdemes körbejárni ezeket a haranglábakat, mert legtöbbjükön ott van még a 18. századi kisharang, s ott található az új idöket idéző egy vagy több nagy harang is. Az én kedvenceim a 20–80 fontot nyomó „csegety-tyúk”. Ezek a harangok szolgálták végig a vallásüldözés 18. századi évtize-

deit. Legtöbbjükön, akárcsak az 1741-ben öntött monosokori 50 fontos (25 kg) harangocskán ez a felirat található: „Gloria in excelsis Deo.” – Van kisharang az aderjási haranglábon is, súlya 70 font, de neve nincs, csak annyit közöl róla a lelkész, hogy Pécssett öntötték. Besence négy lábú haranglábjában is himbálózik egy 87 fontos, azonban holmi cirádákon kívül nincs felírás rajta, de 33 1/2 fontos csehi társa már mesterét is elárulja öntött betűkkel: MARTIN FELTL GOSS MICH IN GRAZ, 1774. – Cunban két harangláb is van, s a kisebbiken felirat nélkül árválkodik egy húsz fontos kis harang. – A szabolcsi haranglábban 45 fontot nyom az 1725-ben készült harang. Rajta volt a harangöntő neve, sőt kép is volt rajta, de a lelkész nem közli. – Talán a legrégebb ezek között a csengettyűk között a 32 fontos hiricsi harang. Ez 1719-től hirdeti a szokott formában Isten dicsőségét. Különösek a hiricsi inscripciók! A kisharang oldalán a feliraton kívül Szűz Mária képe, meg egy feszület látható. Ennek felel meg az 1773. évi restaurálásra vonatkozó mondat a templom mennyezetén: „A Fels. Mária Terézia engedelmeiből épült.” Mellé azonban odaíratta valamelyik lelkész a 18. századi csengettyűk szerepére is jellemző igét: „Kiálts teli torokkal, meg ne szűnjél!” (Ézsaiás 58:1.)

Rádon már nem találjuk az eredeti kisharangot, de a haranglábban lévő 111 fontos kisebb harangról azt írja a lelkész, hogy „egy sokkal régebb harangból, 1800-ban készült”, mint annyi más társa, Johannes Fischer pécsi műhelyében. – Lúzsokon a talpas templom tetején, kis toronyban szomorodik a csengettyű, mert némaságra kényszeríti a sok szolgálat során szerzett repedés. – Gyöngyfán egy „négy támasszal gyámolított vén haranglábban” áll egy 1785-ben öntött 70 fontos harang. – Szaporcai társáról semmit sem tudott írni a lelkész. Nincs rajta sem írás, sem kép, sem „czifraság.” Nem is emlékeznek a hálátlan emberek, hogy mióta szolgálta őket. – Ugyancsak szolgálaton kívül volt már a palkonyai öreg templom kis tornyában egy 30 fontos harang, kép is volt az oldalán, de a lelkész nem tudta eldönteni, hogy kit ábrázol. – Viszlón már 1817-ben is csak változott formában találhatjuk meg a megrepedt kisharangot, mert 1814-ben újra, s nagyobbra öntetett. Megnövelt súlya kitett egy mázsa 5 fontot. Az új harang alsó szegélyére a „Viszlai Szent Ekklésia”, a felső részére pedig a „von Peter Weinbert in 5 Kirchen. 1814.” felirat került.

Fontos egyháztörténeti adalék hordozója forrásainkban a mai egyházmegye északi oldalán lévő Pécsvárad harmadik harangja, amely valószínűleg az egyházmegye kisharangjainak nesztora. A lelkész egy kis lekezeléssel azt írja róla, hogy csak „csengettyű”, és hogy „hány fontos, nem tudatik”, de azután pontosan közli, hogy a felső részén, mindjárt a karimája alatt ott van a harangöntőre és az öntés korára vonatkozó felirat, csupa nagy betűvel: „GOSS MICH Johann V L PICHNER IN OFEN: PETSVÁR, 1713.” A jelentésben pedig az alábbi kitüntető megjegyzést olvashatjuk: „Ez a csengettyű meg volt már akkor is, amikor Pécsvárad Várkonnak fiúja volt, ezzel adódott jel, mikor oda akartak menni az isteni tiszteletre.”

Ugy látszik, a 19. századra már értelmét veszítette a 18. század harcoss felirata, azért írhatta a kiscsányi lelkész az 1812-ben épített templom két új



harangjáról, amelyek közül az egyik csak 52 fontot nyomott, hogy „mindkettőt maga az ekklézsia öntette Pétsenn, nints semmi inscriptio vagy jel rajtok.”<sup>26</sup>

Az egyházmegye legszegényebb része mindig a Dráva mentében elterülő Ormánság volt. A 18–19. század fordulóján alig akadt még a szalmával fedett talpasházakban olyan holmi, amit lakói nem maguk készítettek volna. Ez az egész táj maga volt a püspök által idézett „együgyű régiség”, és most nemcsak lehetőséget kaptak az államtól a modernizálódásra, hanem a szélrózsa minden irányából nagyharangok bűgö szava hirdette a világ változását s az emberek egyszerre csak szégyenleni kezdték a csengettyűk éles hangját, akárcsak a biklásnak csúfolt asszonyok-lányok ősi ruházatukat a vajszlói leányvásáron.

Észak felől Dancsháza tornyában már 3 mázsa 45 fontos harang himbálózott, rajta az elegáns felirat: „A. D. MDCCCIII. Eccl. H. C. addicta Dancsháza in Cottu Baranya sita fudi curavit”, s ott díszelgett Henricus Eberhard pesti harangöntő neve is a harang oldalán. Ugyanebben az évben öntötte Eberhard mester a bűdösfaiak (ma Rózsafa) 3 mázsa 25 fontos harangját, de a nagyvátyiak öt évvel később készült, ötödfél mázsás harangját már Peter Weinberg pécsi mester készítette. — A keleti oldalon, Harasztiban Johan Fischer pécsi mester 1788-ban öntött 4 mázsa 44 fontos harangja zengett, s 10 év múlva készített mellé ugyanő egy mázsa 28 fontos kisebb harangot. — Ugyanez a mester öntötte 1797-ben a büszke harsányi polgárok 5 mázsa 25 fontos harangját, külön feltüntetve azt, hogy az ekklézsia „tulajdon maga kölcségével öntette.” — Ha tehetségben el is maradtak a pécsváradiai Nagy-harsány mögött, öntudatban aligha. Rákerült a harangjukra Franciscus Millner budai mester neve, az 1804. évszám, meg az, hogy „A PÉTSVÁRADI REF. SZ. EKKLÉZIA” számára öntetett, de ott volt az is barokkos méltósággal, hogy „Tiszt. Ötvös Mihály predikátorságában, Bárdi Péter kurátorsága, Varasdi János Tanitza Pét. Király Mih. Szabó Ist. Bárdi Ján. Szabó And. Bakos Ján. előjáróságok alatt.” — Itt a harangnak is kellett tudni, hogy ki az úr az ekklézsiában! — Talán még ijesztőbb volt az ormánságiak számára a Franciscus Millner budai mester műhelyében 1805-ben készült mohácsi nagyharang, amelynek oldalán nagy betűk hirdették, hogy „Öreg Haraszi Sámuel Istenhez való buzgóságból a Mohácsi Ref. Sz. Ekkléziának ajándékba szerzette.”

Az Ormánságon kívül az egyházmegyében csak Szentersébeten jegyezte be a lelkész, hogy „a templom ringy-rongy, mégis nem iparkodnak.”

Ahol templom volt, oda került harang is a századfordulón. Így vásárolt a sellyei gyülekezet 1795-ben egy 95 fontos, 1797-ben pedig egy 2 mázsa 70 fontos harangot. — Vajszló az új torony 1790–91-ben történt megépítése után csak két év múlva jutott odáig, hogy vásároljon egy 263 fontos harangot Johann Fischer pécsi mesternél és csak egy évvel a mezővárossá válás után, 1814-ben érkezett el odáig, hogy új státusához méltó 570 fontos harangot öntessen Peter Weinberg pécsi műhelyében. — A vertikeiek 1804-ben épült templomuk számára ugyanitt rendeltek 1811-ben egy három mázsa 32 fon-

tos harangot, amelynek párja nem volt a környéken. – Az iványiak szép, új templomába a felszentelés után 1 évvel, 1796-ban került egy 163 fontos harang, majd hét évi takarékoskodás után a 274 fontos nagyobb testvére. – Kóróson az új templom mellé csak 4 év múlva 1795-ben épült meg az új torony, s további négy évet kellett várniuk, amíg 1799-ben megvásárolhatták 2 mázsás új harangjukat. – A cúniaknak csak templomépítésre futotta, de toronyra már nem, ezért 1799-ben haranglábon helyezték el új harangjukat.

Azok az ekklézsiák, ahol a századfordulón még régi, felújított, vagy új formában talpas technológiával épült templom volt, valamennyien kötelességüknek tartották, hogy „korszerű” harangról gondoskodjanak; vagy azért, hogy le ne maradjanak a szomszédos ekklézsiák mögött, vagy éppen azért, hogy bosszantsák azokat. Így kerül a csehi haranglábra egy 245 fontos nagy harang, rajta a felírás metszett betűkkel: „A HELV. VALL. TARTÓ CSEHI SZ. EKKLESIA KÉSZITETTE 1814 ESZT.”, vagy Bogdására ugyancsak a pécsi mestertől 165 fontos társa. – Lúzsokon is, Palkonyán is volt eredetileg egy kis torony a talpas szentegyház tetején a csengettyű számára. Most mindkét gyülekezet új harangot szerez, de nyomban megszaporodik a palkonyaiak gondja s 1815-ben új haranglábat kényszerülnek ácsolni templomuk mellett, a 3 mázsa 3 font súlyú új harang „a’ toromba nem férvén.” A lúzsokiak 3 mázsa harminc fontos új harangja díszesebb ugyan az átlagnál, mert „vagnak rajta 3 figurák: egy rosa, egy kakas, és egy fia pelikán”, s latinul van oldalán a tulajdonos gyülekezet neve, meg az évszám: „Campana Eccla Refor. Luzsokiensis. 1816”, de ennek sem jut előkelőbb hely, mint a harangláb.

A 18–19. század fordulóján nemcsak a harangokban való kereslet volt nagy, hanem a szegénység is, ezért aztán a harang után járó presbiterek gyakran elfogadták a harangöntők ajánlatát és átvettek olyan harangot is előnyös feltételek között, amelyek nem feleltek meg valamelyik katolikus gyülekezetnek és a harangöntő nyakán maradtak.

Ez a gyakorlat előfordult már a kisharangokkal is, s az ő esetükben a nyomok Martin Feltl gráci mester műhelyébe vezettek. Tőle vásárolta Csarnóta 1763-ban 35 fontos kisharangját, amelynek egyik oldalán kereszt volt, a másikon meg két kolduló szerzetes, kik közül az egyik botot, a másik csészét tartott a kezében. Hogy raktáron elfekvő harangról van szó ezekben az esetekben, azt egyértelműen bizonyítja, hogy a vajszlói gyülekezet 1775-ben vásárolt ugyanitt egy olyan 88 fontos harangot, amely 1772-ben készült s az oldalán a lelkész szerint egy feszületes, meg három másik kép is volt. – Feltl mester üzletfele volt a gyüdi gyülekezet is. 1779-ben vásárolt kisebbik harangján, amelyen a „Gloria in excelsis Deo” felirat olvasható ugyan, de egyik oldalán feszület alatt siránkozik két asszony, a másikon Szent Antal tart a jobb karján egy kis gyermeket, baljában meg egy szál virágot. (Az 1781-ben öntött nagyobbikon már ott az egyértelmű felírás: „A Gyüdi Reformata Ekklesia öntette.”)

A pécsi mesterek közül a népszerű Weinbergnél talákoztunk hasonló esetekkel. Szaporca 2 mázsa 18 fontos harangjának felső részén egy kézfej,



kinyújtott ujjal mutat a „GEGOSSEN VON PETRUS WEINBERD IN 5 KIRCHEN 1803.” feliratra. Alul, felül cirádák futnak, majd az alsó karima felett négy kép következik a négy oldalon. Elöl van koronás Szűz Mária, aki ölében tartja az ugyancsak koronás gyermek Jézust, jobb felől egy keresztet, bal felől egy dárdát tartó kéz következik, és a harang hátulján helyezkedik el a feszület. – Szűz Mária dekorálja a hiricsiek 296 fontos új harangját is, de egy helyen nagyon meglátszik rajta a ráspolyozás. A lelkész pontosan tudja, hogy ez a harang „nem mondva készült, hanem készen találták. Valamely romano catholica gyülekezet számára volt öntve, amelly kicsinlette.” A ráspolyozás pedig úgy került rá, hogy a mester előnyös ajánlata, meg a puritán gyülekezet várható kritikája közé szorult a presbiterek a vétel alkalmával magával az öntővel ráspolyoztatták le a feszületet. (A hiricsiek alighanem ismerhették ezt a gyakorlatot, mert 1719-ben öntött 32 fontos harangjukon is található Szűz Mária és feszület.) – Az igen akkurátus lelkész nem elégszik meg azzal sem, hogy pontosan közli: az írás az ábécének öreg betűivel készült, az esztendő meg „arábiai számokkal” van öntve, hanem – a német ortográfiában való jártasságát igazolandó – azt is hozzáteszi, hogy „valósággal ugyan így van az inscriptio: 'gegosseni von Peter Weinberd in 5 Kirchen. 1807', de úgy gondolom, hogy a gegosseni és a Weinberd szókban a két végső betű tévesztés.” (Valójában feliratonként variálódik a bert és a berd, de gyakoribb az utóbbi és igen ritka a „berg”. A harangöntő munkások pécsi dialektusa olyan virágokat is szórt a harangok oldalára, mint Finfkirchen, vagy Kadarina Fischer stb.) – Weinberg műhelyéből a harmadik Máriával és feszülettel dekorált harang Besencére került, és a harangöntő 1808. november 11-én kelt „quietantiája” szerint hatalmas összegbe, 592 forintba került.<sup>27</sup>

A harangok után vethetünk egy pillantást forrásaink segítségével a régi református templomok kisebb kellékeire, a néha láda, máskor asztal formájú úrasztalok felszerelésére. Talán maguknál a felszerelési tárgyaknál is érdekesebb a kor, amelyet megbízhatóan egyedül a változás jellemez, és minden azon múlik, hogy éppen hol járunk az új felé vezető úton. Ahány variációja lehetséges az „avítnak” és az újnak, annyi féle kombinációban található ebben a nagyszerű gyűjteményben is a kutató az úrasztala felszerelési tárgyait. Aki velem tart, az éppen csak a napkeltét pillanthatja meg, mert az Ormánságban, ahonnan példáim jönnek, még alig pitymallik s nagyban is csak néhány templom mutatja az elkövetkezendő világot. Aki azonban arra kíváncsi, hogy a talpasszentegyházak stílusának milyen úrasztali felszerelések feleltek meg, az aligha fog unatkozni a mondottakon.

A legtöbb szint s talán új anyagot a textíliák, az abroszok és keszkenők kínálják, bizonyítva azt is, hogy Isten dicsőségére leggyakrabban az asszonyok-lányok adakoztak. Besencén az úrasztalát gyapjúból való, „szőr abrosz” takarja, de van tartalékban ezen kívül egy négy nyüstös, rakásos fehér, 1 két nyüstös selymes, és egy négy selyem keszkenőből összevarrott ünnepi abrosz is. A keszkenők között találhatóunk pirosat, virágos kék széllel, zöldet fehér virágokkal, azután egy piros „falú” kendőt sárga, sík csipkével, meg

egy zöld és fehér virágú, piros szélű kendőt. Cúnban szegényesebb a készlet, bár lehet, hogy ma éppen azt a fehér takarót tartanók a legértékesebbnek, amelyet fehér színű fonálból szőttek „együgyű készüléssel”, s rajta kívül csak egy fehér morva (gyapjú) abroszt találunk, meg egy tubák színű selyem és egy közönséges (vászon) veres tarka keszkenőt. Okorágon meggyzín tafota az ünnepi terítő, réz-csipke szegéllyel díszítve, vászon stráfos kék fonallal kivarrrva, de itt is akad egy gyönyörű sávolyos fehér abrosz, amelyet már szégyenkezve emlegetnek a lelkészek. – Gyöngyfán „egy darab karton és egy nyomtatott régi vászon abroszocska az úrasztala rendes takarója, vagy egy fehér kockás avétt abrosz”, s csak ünnepnapon kerül elő a kék tafotából készült, két végén sárga, sík csipkés terítő. Az új és a régi abroszok konfrontációja tölti ki a vajszlói beszámolót is, amikor rögzíti, hogy „van egy régi, kék pamuk és egy körül rojtos, kockás, piros selyemből készült új takaró.” Vejtí lelkésze szinte költői ihletéssel írja le az úrvacsorai asztalt, amelyet nagyon szép kendő fedez be, amelynek közepén ovális minta van, veres virággal. „A szent edényeket befedező setét veres nagy kendő ... tsak comuniókor vétetődik elő”, s kerületét égszínkép rojt díszíti.

A sokféle kendő alaposan próbára teszi a leltárt készítő lelkészeket, akik csak akkor boldogulnak, ha a tiszteletes asszony segíti őket a leltározásban. Aligha tudná férfiember produkálni a gyöngyfai listát, amelyben csak úgy röpködnek a különböző színek, anyagok. Van itt veres tarkájú kartony, veres szélű, kockás fehér keszkenő, meg két különleges selymekendő is. Az egyiknek vörös a színe és apró fehér virágok vannak rajta, a másik meg „virágos lángszínű”, de körülötte „zöldes a szegély”. A sellyei lelkész nem bajlódik a színekkel, hanem férfi racionalitással statisztikát illeszt jelentésébe, amelyből megtudjuk, hogy keszkenő van vászonból 19, selyemből 4, patyolatból 1, összesen 24, meg három abrosz.<sup>28</sup>

Az úrasztali edények értékben, stílusban mindenkor igazodnak a templom állapotához. Az aderjási talpas szentegyházban nem feltűnő, hogy csak egy 3,5 iccés bádog kannájuk van, meg egy rézfedelű és aljú bádog poharuk, s két tányérjük közül az egyik réz, de a másik fűzfa. Kereszteléskor rézfedelű bádog kannából öntik a bádog tál fölé tartott csecsemőre a vizet. – Hiricsen kerek talpú, füles, fedeles, 3 icce bort befogadó cin edényt tesznek az úrasztalára egy zöld mázú, 3 iccés cserépkorsót, amelynek elején 2 fejű sas látható. A híveknek a bort 1 messzelyes, kerek talpú ön pohárból adják, a kenyeret „kiseded óntányérról.” Keresztelési felszerelésük zöld csipkés piros selymekendővel takart zöld mázú cseréptál, meg egy kis ónkancsó. – Gyöngyfán sincs egyéb edénye az egyháznak, mint „kenyernek egy tserép tál és egy ön tányér, bornak öt itzés bádog kanna és egy bádog pohár.” Keresztelésre „egy vén bádog tál és ahhoz való orros bádog kancsó” szolgál. Az úrasztali „kincseket” Bogdásán 1 aranyozott rézpohár, Drávafokon 1 aranyozott kenyeres tányér, meg két nagy aranyozott pohár jelenti, s ezen kívül aranyozott holmival már csak Sellyén találkozunk, ahol egy aranyozott rézpohár és kenyeres tányér van az ünnepi asztalon. Vajszlón, a fiatal mezővárosban két sárga bádogpohár mellett két ezüsttel futtatott



rézphár hirdeti az idők változását, de változatlanul egy minden írás nélkül való ón tányért, valamint egy kis kannát használ a lelkész keresztelekor.<sup>29</sup>

Papok, tanítók, presbiterek, falusi esküdtek a szokott rendben szerepelnek forrásismertetésünkben, de eddig itt is kimaradt – akárcsak a kurrens történeti és néprajzi munkákból – a harangozó. A kézikönyvekben a harangról, a haranglábról, a harangöntésről bőven találunk információt, pontosan meghatározzák a harangozást is, de az egyházi hierarchia alján helyet foglaló, s rendszerint másodállásban dolgozó harangozóról még ma is megfeledkezünk.<sup>30</sup> Létezésére a gyülekezetek is csak akkor figyelnek fel, ha nem szól rendeltetésszerűen a harang, ha szemetes a templom környéke, ha a vastag por miatt nem lehet beülni a padokba. Így viselkedett az aderjási lelkész is, aki meglepődve a püspök kíváncsiságától, egyszerűen annyit jelentett a harangozóról, hogy „tési kötelességét”. Sósvertikei, sámodi és több más társa, annak a hangsúlyozását tartja fontosnak, hogy a harangozónak „illendő fizetése van”, s szinte érezzük a lakonikus válaszon a gyülekezeti autonómia felülről jövő megsértése elleni néma tiltakozást. – Forrásunkban lapozgatva megtudjuk azután, hogy ahány gyülekezet, annyiféle itt is a gyakorlat s talán egyetlen igazán közös vonás a harangozói járandóság természetbeni volta, amelyet helyenként pénzzel egészítenek ki.

A kötelességtudó harangozónak Lúzsokon két kila (192 kilogram) búza a fizetése és semmi egyéb. – Szenterzsébeten ugyancsak 2 kila búza a járandóság, de adnak hozzá még egy bocskort is. Rádon 10 forint jár neki az egyház pénztárából és ugyancsak egy pár bocskor. – Márfán – talán annak hangsúlyozásaként, hogy munkájára az egész közösségnek szüksége van – a község adja az egy kila búzát, megtetézve egy akó borral. – Több gyülekezet a lelkészi és tanítói illetményekhez hasonlóan a házaspárokra veti ki a harangozó fizetését. A kölkei lelkész – a mennyiség elhallgatásával – azt írja, hogy a harangozó fizetése „pár szám szerint adatni szokott búzából van.” – Csarnótán az a szokás járja, hogy a harangozónak szüretkor minden pár ad 3 icce bort, s egyéb fizetése nincs is. Az együttérző prédikátor jelentése egy zárójelben fogalmazta meg értékelő véleményét: „nb. 80 pár van csak!”<sup>31</sup> – Mattyon házaspáronként 10 forint jár a harangozónak, de Kóróson csak két icce bor terheli őket, mert az ekklézsia ad 10 forintot meg egy pár bocskorra valót. – Bogdáson 3 kila búza a harangozó alapfizetése és minden pár után 1 garas, de a halotti harangozásért külön kap 1 garast.

A harangozó egyházi alkalmazott, püspökünk kíváncsi rá, hogy milyen viszonya a prédikátorhoz? Ideális esetben a jelentésekben, a harangozóval kapcsolatban két alapmondat olvasható. Az egyik az, hogy „kötelességében eljár”, a másik pedig, hogy a „prédikátornak engedelmes.” Az elsőnek a teljesítését a gyülekezet mindenkor megköveteli, különben nem fizet. A második a nehezebb, mert itt emberi viszonylatokról van szó. – Bogádmindszent lelkésze erről csak annyit ír, hogy „a harangozást véghez viszi, de semmi szolgálatot nem tesz.” – A kötelességteljesítést drávafoki társa is nyugtázza, s inkább a gyülekezetet, mint a harangozót marasztalja el, hogy a lelkésznek szóló személyes szolgálatra nem kötelezi a harangozót. Azt szeret-

né elérni, hogy „mivel harmadik faluban van a' mészárszék, legalább egy héten kétszer húst hozni köteles legyen.” Itt is van egy sokat mondó zárójel: „Sokszor bizony, ha senkit sem kapok, magam ballagok húsért.” – Alighanem Vajszlón is ez volt a helyzet. A jelentést író Naszvadi Sámuel jegyző lakonikus rövidséggel fogalmaz a kérdés értelme szerint: „Harangozó van fizetéssel és a helység dolgaitól való szabadsággal. Kötelessége magával hozza, hogy a prédikátornak engedelmessédjék.” Itt nem zárójel, hanem a lelkész sajátkező beszúrása pontosítja a valóságot, mert szerinte a kötelességteljesítés „eddig csupán csak a harangozásban határozódott meg úgy, hogy se fát nem vág, sem az udvaron egy szál gazhoz hozzá nem nyúl, mert nincs kötelességében!”<sup>32</sup>

Itt még csak annyit látunk, hogy a lelkészek kívánsága ellenére a gyülekezetek nem kötelezik a harangozót személyes szolgálatra, de alább majd olyan adalékot is találunk, hogy a kortársak által fontosnak ítélt harangozói „státus” viselőjét több helyütt is jobbágytársai fölé emelte, mert vele a jobbágyokat illető terhek, vagy azok egy része alól mentesség is járt.

A siklósi harangozó például azon kívül, hogy évi 30 forint, egy fejedés csizma és egy pár bocskor volt a fizetése, szabad volt minden megyei és városi munkától. – Nagyharsányban 20 akó bort kapott a harangozó, aki „az helység terheitől szabados.” – Nagyfaluban ugyancsak szabados volt a harangozó a helység dolgától, pedig 12 forint mellett még 4 akó bort, minden ház után egy kenyeret kapott s nem tudni mit jelentett ez a kiegészítés, hogy „még valamit annak is mellé.” Mohácson, Gyüdön is ez a szabadság egészítette ki a jó fizetést.

Az egyházmegye szegényebb, nyugati felében is lehet találkozni e szabados állapottal, vagy annak bizonyos elemeivel. A büdösfai harangozóról például azt írják, hogy maga fejétől porciót nem ad, „s az egész apja háza népe vármegye és helység dolgától szabados.” – Nagyvátyon is azt látjuk, hogy a 4 kila búzával és 2 akó borral kiegészített 6 forintos fizetéshez a helység terheitől való szabadság járul, Drávaszabolcson és Iványiban is megtaláltuk a helység terheitől való szabadságot, Cúnban pedig egyenesen azt írták, hogy „fizetése szolgálattáéhoz illendő”, s ezen kívül „minden tehertől szabados.” – Besence a helység vagy az ekklézsia munkájától nem menti ugyan fel a harangozóját, de felmenti a vármegyének teljesítendő robot alól. – Sellyén a porció-pénz fizetése alól mentesül a harangozó, és nem kell, hogy hosszúfuvarban járjon, Gyöngyfán meg „harminc napi robotnak kiszolgálása” a teljes fizetése.<sup>33</sup>

Gyakran használjuk – átvitt értelemben is – azt a kifejezést, hogy „szegény az ekklézsia, maga harangoz a pap.” Ilyen eset 1817-ben csak Hiricsen fordult elő az egyházmegye gyülekezetei között, ahol a preoráns lelkészt kötelezték harangozásra, de ezért 1 kila zabot, meg négy forspontot kapott.<sup>34</sup> Annál gyakoribb volt az az állapot, amit az oldi lelkész tömören így fogalmazott: „A mester harangoz.” Ezt a tényt a kákicsi lelkész azzal teszi még konkrétabbá, hogy a mesternek nincs külön fizetése, s nem szépit rajta az sem, ha kissé körüljárva a valót, a kiscsányi lelkész azt írja, hogy „minden



harangozás dolga az oskola rectorra vagyon bízva”, turonyi társa pedig úgy fogalmaz, hogy „harangozó nincs, a rector végzi annak kötelességét.” – A haraszi lelkész úgy látta, hogy a harangozás „... az oskola rector, vagy inkább a gyermekek kötelessége”, s Viszlón is azt állítják, hogy „a harangozást az oskola rector viszi az oskolás nagyobb gyermekek segítségével.”

Vannak az egyházmegyében olyan gyülekezetek is, amelyek a rektortól sem várják ingyen a külön munkát. Drávapalkonyán például „edj nyolcados csutás kukorica (jár) minden pártól”, de Csehiben esztendei húsz bankó forint, Dancsházán pedig „ezen terhes hivatalért 5 forint „a fizetség.” Még ebben a nyomorúságban is előbbukkan a források lapjain az emberi irigység. A terehegyi lelkész például külön kiemeli, hogy „tanítványaival együtt” harangoz a rektor és ennek ellenére 12 forint a fizetése. Az okorági lelkész meg, ha a harangozást nem is irigyli a rektortól, de azt igen, hogy „... ezért minden okorági gazda fizet neki egy disznólabát.”<sup>35</sup>

Sokáig folytathatók még forrásunk értékeinek bemutatását, de a helyszűke arra kötelez, hogy összefoglaljuk immár az 1816–1819. évi dunamelléki egyházlátogatás iratanyagáról vallott véleményünket.

A történelem kutatói gyakran mondják egyoldalú, vagy hiányos bizonyítás esetén, hogy „unus testis, nullus testis”, azaz egy tanú, nem tanú. A mi forrásunk nemcsak arról nevezetes, hogy minden kérdésre számtalan tanút kínál, hanem arról is, hogy adatközlőink (lelkészek és presbiterek) az adott kérdések legjobb helyi ismerői. Állításaik tényeit aligha vonhatjuk kétségbe, sőt tömeges egyezés esetén vitatkozni is nehéz velük.

Véleményünk szerint a szolgálat, amit a világosan látni kívánó dunamelléki superintendens kérésére összegyűjtött adatokkal a történetkutatásnak tettek, sokkal nagyobb annál, mint az az esetleges veszély, hogy valamennyien egyházi, vagy a református egyházhoz közel álló emberek lévén, azonos szempontból szemlélték környezetük problémáit.

Akik figyelemmel végigolvasták dolgozatunkat, azok meggyőződhetnek arról, hogy az egyes gyülekezetek jelentéseinek összeállítói semmit sem targattak, hanem tettekkel szereztek érvényt a jobbítást kívánó egyházlátogatás jelmondatának: „Erranti medicina confessio est.” Egy évre koncentrált valóságfeltárásuk kitűnően szolgálja a mai történetírás céljait is.

## JEGYZETEK

Ez a forrásismertetés az MTA-Soros Alapítvány támogatásával készült.

1. ZOVÁNYI Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*. 1977. 159.
2. Tatai András kecskeméti professzor gyászbeszéde a kőrösi templomban, 1842. február 15-én. Közli: *Egyházi névtár 1848*. 90.
3. Életrajzi adatok és bibliográfia: ZOVÁNYI 1977. 56.
4. Báthory Gábor dunamelléki superintendens látogatása 1816-1919-ben. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lapok* (a továbbiakban PEIL) 1885. Részletek Báthory Gábor körleveléből. 166–167.
5. Az ágens a protestáns egyházak rendszeres fizetéssel ellátott megbízottja volt a közigazgatás és bíráskodás magasabb fórumainál, fizetését (agentiale) templomi gyűjtés útján biztosították.

6. Értsd: egyházkerületi tanács
7. Értsd: egyházi jogszabályok gyűjteménye
8. Azaz: szertartáskönyve
9. II. József türelmi rendelete
10. PEIL 1885. 203–205.
11. PEIL 1885. 167.
12. PEIL 1885. Báthory Gábor diáriuma
13. PEIL 1885. 301–302.
14. PEIL 1885. 285–286.
15. Ráday Levéltár (RLt.) A dunamelléki egyházkerület Canonica Visitatioja 1816–1819. Felső-baranyai egyházmegye. (A továbbiakban G.) Aderjás G. 81.; Besence G. 87.; Bogdása G. 89.; Cun G. 95.; Drávafok G. 97.; Drávaiványi G. 108.; Dráwapalkonya G. 98.; Drávaszabolcs G. 94.; Kórós G. 115.; Hirics G. 106.; Mecske G. 121.; Szaporca G. 137.; Vajszló G. 143.
16. RLt. uo.: Aderjás G. 81.; Bogdása G. 89.; Dráwapalkonya G. 98.; Mecske G. 121.; Kórós G. 115.; Vajszló G. 143.
17. RLt. uo.: Kiscsány G. 12.; Hirics G. 106.; Piskó G. 130.; Rónádfa G. 132.; Okorág G. 128.; Kórós G. 115.; Drávaiványi G. 108.; Viszló G. 145.; Vajszló G. 143.
18. RÉVÉSZ Kálmán: A presbyterium legelső nyomai a hazai református egyházban. *Protestáns Szemle* 1892., és POKOLY József: Az első magyar református presbitériumok keletkezése és szervezete. Uo. 1891.
19. RLt. uo.: Kákics G. 110.; Okorág G. 128.; Cun G. 95.; Drávaszabolcs G. 94.; Besence G. 87.; Aderjás G. 81.; Rád G. 131.; Hirics G. 106.; Piskó G. 130.; Lúzsok G. 117.; Drávaiványi G. 108.; Vajszló G. 143.; Drávafok G. 97.
20. ILLYÉS Endre: *Egyházfegyelem a magyar református egyházban*. Debrecen 1941. 152.
21. RLt. uo.: Drávaszabolcs G. 94.; Dráwapalkonya G. 98.; Aderjás G. 81.; Drávafok G. 97.; Vajszló G. 143.
22. RLt. uo.: Besence G. 87.; Rád G. 131.; KISS Géza: *Ormánysági Szótár* 1952. 303. kila.
23. RLt. uo.: Mecske G. 121.; Szaporca G. 137.; Okorág G. 128.; Bogdása G. 89.; Drávaszabolcs G. 94.
24. PEIL 1885. 299.
25. RLt. uo.: Vajszló G. 143.; Drávaiványi G. 108.; Aderjás G. 81.; Cun G. 95.; Piskó G. 130.; Lúzsok G. 117.; Mecske G. 121.; Kiscsány G. 112.; Hirics G. 106.; Okorág G. 128.; Hernádfa G. 132.
26. RLt. uo.: Aderjás G. 81.; Besence G. 87.; Drávacsehi G. 93.; Drávaszabolcs G. 94.; Hirics G. 106.; Rád G. 131.; Lúzsok G. 117.; Gyöngyfa G. 132.; Szaporca G. 137.; Dráwapalkonya G. 98.; Viszló G. 98.; Pécsvárad, tolnai egyházmegye 165.
27. RLt. uo.: Dancsháza G. 96.; Büdösfő G. 91.; Nagyváty G. 127.; Haraszti G. 103.; Szentersébet G. 136.; Drávaiványi G. 108.; Cun G. 95.; Drávacsehi G. 93.; Bogdása G. 89.; Lúzsok G. 117.; Csarnóta G. 92.; Gyűd G. 102.; Hirics G. 116.; Besence G. 87.
28. RLt. uo.: Besence G. 87.; Cun G. 95.; Gyöngyfa G. 132.; Vajszló G. 143.; Vejtő G. 144.; Sellye G. 136.
29. RLt. uo.: Aderjás G. 81.; Hirics G. 106.; Rád G. 131.; Gyöngyfa G. 132.; Vajszló G. 143.
30. Vö. *Magyar Népraízi Lexikon* 1979. II. köt. 462–471.
31. 1 icce + 0.88. l.
32. RLt. uo.: Aderjás G. 81.; Sósvertike G. 135.; Sámód G. 133.; Lúzsok G. 117.; Szentersébet G. 139.; Rád G. 131.; Márfa G. 119.; Kölked G. 159.; Csarnóta G. 92.; Matty G. 120.; Kórós G. 115.; Bogdása G. 89.; Bogádmindszent G. 122.; Drávafok G. 97.; Vajszló G. 143.
33. RLt. uo.: Siklós G. 134.; Nagyharsány G. 134.; Nagyfalú G. 123.; Mohács G. 161.; Gyűd G. 102.; Büdösfő G. 91.; Nagyváty G. 127.; Drávaszabolcs G. 94.; Drávaiványi G. 108.; Cun G. 95.; Besence G. 87.; Sellye G. 136.; Gyöngyfa G. 132.:
34. Előfogat, azaz ebben az esetben egy pár jobbágyló, amelyet 4 alkalomkor a lelkész kocsjára elefogtak.
35. RLt. uo.: Hirics G. 106.; Old G. 129.; Kákics G. 110.; Kiscsány G. 112.; Turony G. 141.; Haraszti G. 103.; Viszló G. 145.; Drávacsehi G. 93.; Dancsháza G. 96.; Terehegy G. 142.; Dráwapalkonya G. 98.; Okorág G. 128.



## Hódmezővásárhely lelki válsága 1863–1866

A legújabbkori egyháztörténetnek – melyet talán a szabadságharc bukásától számíthatunk – elhanyagolhatatlan része a régebben egyszerűen szektáknak nevezett szabadegyházi közösségeknek megjelenése. Makkai Sándor<sup>1</sup> már 1917-ben arra figyelmeztetett, hogy az egyetemes egyház életének ezt a jelenségét csak történeti eszközökkel lehet hitelesen megvizsgálnunk, de ez az okos és könnyen belátható tanács megszívlelése nem könnyű feladat, hiszen egészen másféle forráskutatást igényel, mint a hagyományos egyháztörténeti munka. Ezeknek a kis közösségeknek rendszerint nincs jól kiépített szervezetük, kutatásra alkalmas levéltári bázisuk és különösen múlt századi történetük forrásanyaga tükröz egy „írásbeliség előtti” állapotot. Ezért a valóságot megközelítő kép megrajzolásához igénybe kell vennünk egyrészt a róluk szóló híradásokat, amelyek sokszor ellenséges hangúak, másrészt a ránkmaradt csekély írásbeli forrásanyag mellett a még felkutatható szájhagyományokat is. A külső forrásanyag is sokszor esetleges. A „szekták” megjelenésével senki nem büszkélkedett. A ránkmaradt iratok – különböző érdekeket tükrözve – torzítottak. Van, ahol nagyobbak, veszélyesebbnek ígyekeznek feltüntetni ezeket a vallásos mozgalmakat a nagyobb külső – egyházi vagy világi segítség jegyében – , máshol meg megpróbálják eltakarni vagy legalábbis szépítgetni, elhanyagolhatónak feltüntetni ezekenek a kis vallási közösségeknek a létét. Ezért a különböző érdekeket figyelembe vevő forráskritikára van szükségünk az anyag feldolgozásakor. A belső anyag feldolgozásakor is többféle nehézséggel kell szembenéznünk. Egyrészt a szóbeli hagyományok természetes pontatlansága jelent gondot, másrészt az a szociológiai tény, hogy ezeknek a történéseknek átélői, fő szereplői egyszerű kétkézi munkásemberek, akiknek az a fajta írásbeliség, amit mi megkívánánk – idegen volt.

Gyakran halljuk azt a frázist, hogy az egyház története során mindig voltak szekták. Ennek az állításnak – mint minden frázisnak – megvan a maga valóság-tartalma. A szekták keletkezéséről és annak a keresztény tradícióhoz való viszonyáról már korábban értekeztem.<sup>2</sup> Azt viszont egy felületesebb vizsgálat is jól bizonyítja, hogy a 19–20. századi szekták mást jelentenek a magyar és egyetemes egyháztörténetben, mint a korábbi, nálunk nagyon szórványos ilyen irányú törekvések. Az így létrejött közösségeket egyre többen „új protestáns” egyházaknak, vagy vallásközösségeknek nevezik. Az is világos, hogy ezeknek a közösségeknek a megjelenése szorosan összefügg a protestáns egyházak belső válságával. Nemcsak a liberális teológia okozta válságról van itt szó, hanem egy az egyház szervezeti rendjében, ke-

gyességi életében bekövetkező széleskörű folyamatról, melynek komplex feltárásával még adósak vagyunk.

A legrégebbi és a legnagyobb nemzetközi hírnévnek örvendő magyarországi protestáns kis közösség vagy szekta – a nazarénusok.<sup>3</sup> Hódmezővásárhelyi gyülekezetük megalakulása óta egyik legfontosabb bázisa ennek a közösségnek. Egyházi szolgálói, az itt rendezett atyafiságos gyűlések országos jelentőségűek voltak. Szerencsések vagyunk abban is, hogy a város református gyülekezetének történetéről példamutatóan alapos monográfiával rendelkezünk<sup>4</sup>, valamint abban is, hogy a Hódmezővásárhelyen történtek hamar az érdeklődés középpontjába kerültek és a kortárs újságírók is felfigyeltek rá, korabeli hivatalos jelentések is készültek és mindezek – viszonylag épen és teljesen ránkmaradtak.

A nazarénusok jelenét és múltját együtt kutattam a fényes szelek nemzedékének egyik harcosával, Kardos Lászlóval – és közösen készítettünk egy monográfiát róluk, amit ő, óriási szorgalommal és empátiával dolgozott fel, példának tekintve minden kis közösség életjelenségeinek megértése szempontjából. Ennek a dolgozatnak egy része is része ennek a közösen álmodott, végigvitatott és közösen megírt könyvnek.

Az 1860-as években a szegény emberekre nehéz idők jártak. Nem volt munka, nem volt kenyér. 1863-ban az egész Alföldön soha nem tapasztalt aszály volt. Tavasztól kezdve állandósult a kegyetlen szárazság. A gabona és a kukorica a vetőmagot sem adta vissza. Kiegttek a legelők, pusztultak az állatok. November végére elfogyott a készlet. Így volt ez Vásárhelyen is. A hivatalos adatok szerint 50 000 Békés megyei földmunkás és napszámos család került az éhhalál szélére. A „Szegedi Híradó” vásárhelyi levelezője riasztó híradásokat küldött. „Valóságos népvándorlás van nálunk. Békés megyei, ásóval fölszerelt emberek százai vonalnak itt keresztül, munkát keresnek, azonban elszomorodva térnek vissza, mert nem kapnak munkát: mely kínos állapot fölött az embernek szíve, lelke elkeseredik.”<sup>5</sup> Tőlük tudja meg a szorgos tudósító, hogy Békéssámsonban az éhezők nem kaptak segílyt, mert a gróf – csak a monogramját írja ki az újság: K. Gy. – nem áll jól értük. „Ez iszonyú!” – kiált fel a krónikás.

Tovább forgatva a lapot nem sok vigasztalót találunk. Hírt ad az újság ínségtanyákról, közli a munkanélküliek számát, a félegyházi levelező még a néptanítók állapotáról tudósít az ínséges időben. A nyomor ellen nem sokat ért a jótékonykodás. A tehetősebbek garasait elnyelte a mérhetetlen nyomor, mint a homok a vizet. A hódmezővásárhelyi „tápbizottság” csak az éhenhalástól tudta megmenteni az éhezőket.<sup>6</sup>

1863 novemberében egy különös ember járt házról-házra Vásárhely szegény negyedében. Hamar felfigyeltek rá. Volt, aki azt mondta róla: „Itt az Antikrisztus”, mások prófétának, csavargó diáknak, éhenkórász kalandornak tartották. A Bibliáról beszélt, magát hívőnek mondta. Nazarénus volt, a neve Ethei Károly. Híre december elejére már Budára is eljutott, ahonnan Magyarország királyi helytartójától erről a személyről és tevékenységéről jelentést kérték.



A vásárhelyi nazarénusok története nem itt kezdődik. Az 1874. június 16-án felvett „alap-anyakönyv” szerint<sup>7</sup> a legrégebbi vásárhelyi hívő a 191. és 192. szám alatt összeírt Trupper János és felesége, Szigeti Erzsébet volt. Előző vallásuk római katolikus és 790/4. szám alatt laktak Vásárhelyen, ez a mai Mátyás u. 17. sz. háznak felel meg. Ők 1854-től teljes jogú tagjai voltak a nazarénus gyülekezetnek. Hűséges hívők lehettek. Karolina lányuk – Horváth Istvánné – 1864-ben, nehéz időben lett „barát” – ekkor kérte felvételét a gyülekezetbe és egy évre rá tagja a gyülekezetnek.<sup>8</sup> Trupperékről nem sokat tudunk. Az anyakönyvben nevük után odaírták, hogy „meghaltak.” A halotti könyvben csak Trupperné, Szigeti Erzsébetet találtam. Ő 1906. augusztus 31-én, 82 éves korában halt meg. Akkor a Réz utca 12. szám alatt lakott<sup>9</sup>, a mai gyülekezet helyén.

Bár Trupperék voltak a legrégebbi tagok a gyülekezetben, mégis id. K. Tóth Ferenc (1832–1880), a malmos Tóth dinasztia alapítóját tartják már a legrégebbi ránk maradt híradások a gyülekezet alapítójának. A Protestáns Egyházi és Iskolai Lap levelezője 1864 elején közzétett egy 1864. január 20-án kelt levelet Hódmezővásárhelyről, mely szerint „ide Szabadkáról ülteté át egy csizmadia Tóth Ferenc.”<sup>10</sup> Róla már többet tudunk. Nem csizmadia volt, hanem malomépítő ács. Az előbb említett anyakönyv szerint 1862-től számolta hite kezdetét és még ebben az évben a gyülekezet tagja lett. Szöllősi téved, amikor 1858-ra teszi Tóth Ferenc megtérését.<sup>11</sup> Fehérváry József – a család krónikása – úgy tudja, hogy „Bácskában ismert meg, egy malomépítés alkalmával az evangélium ezen új hirdetését s lelkébe zárva hozta Vásárhelyre.”<sup>12</sup> A régi források egyértelműen állítják, hogy Szabadkán történt Tóth Ferenc megtérése.<sup>13</sup> Harminc éves volt ekkor. Felesége, Soós Julianna egy évvel később – valószínű hazatérése után – lett „barát” és 1864-ben gyülekezeti tag.<sup>14</sup>

A család törzsökös vásárhelyi. Tóth Ferenc hamar híres ács lett, mint malomépítő. Pontos és nehéz munkát igényel a szélmalom. Hódmezővásárhelyen kezdetben először Barcza ácsmesterrel dolgozott együtt hosszabb ideig, majd a Délvidékre indult szerencsét próbálni. Szabadkán, Bánhegyesen, Battonyán, Deszken, Szőregen épített szélmalmot. Megtérése a szabadkai malom építésénél történt.

Szabadkának, mint nazarénus hittérítő központnak a szerepe már a horgasi nazarénusok ellen folytatott vizsgálatban is kitűnt. Csongrád megye főispáni helytartójától 1863. június 24-én kelt jelentés szerint „Beréki János önkéntes vallomásából kivehetőleg – ezen felekezet fő fészke Szabadkán, bizonyos Csík Simon házában létezik, honnan a tagok saját szerkezetű bibliákkal s titkos utasításokkal láttatnak el, sőt az új hitre áttérők anyagi jutalomban is részesíttetnek.” Éppen ezért a „Nagyméltóságú Magyar Királyi Helytartó Tanácsoshoz” intézett jelentés azt kéri, „hogy Szabadkán netalán létező titkos társulati tagok kinyomozására vezető célszerű intézkedések életbeléptetését” ... „a nagyhatalmú helytartó kegyelmesen elrendelni méltóztassék.”<sup>15</sup>

A szabadkai nazarénus gyülekezetnek az 1860-as évek elején már jelen-

tős szerepe volt. Az 1870-es népszámláláson csak 34-en vallották magukat nazarénusoknak, amin a Szegedi Hírlap szabadkai levelezője is csodálkozott.<sup>16</sup> Fejes István – Notter Józsefnek Etheihez írt levele alapján úgy tudta, hogy Szabadkán 330-an is összejönnek a nazarénusok.<sup>17</sup> Ethei ügyének vizsgálatakor is Szabadkára terelődik a gyanú. Jellemző kis epizódot olvashatunk a Szegedi Híradó 1864-es évfolyamában, amelynek rosszindulatú gyanúsításai jól jellemzik a közhangulatot: „A nazarénusok, illetőleg szabadkőművesek főszékhelye Magyarországon Szabadka volt. Irja legalább egy névtelen tudósító a „Kol.(ozsvári) Közlöny”-nek. A tudósító maga is nazarénus, jónak látta elhasznált bélyeget ragasztani levelére, minek következtében a szerkesztőseget megbírságotlák.”<sup>18</sup> Itt – vagy talán Pacséron – keresztelte meg Tóth Ferencet Molnár Sándor, morovikai neves egyházi szolga.<sup>19</sup>

Hazatérve Vásárhelyre – talán 1863-ban – otthon is elkezdte Tóth Ferenc az új hit terjesztését. Szöllősi Antal makói református lelkész is úgy tudta, hogy a nazarénizmust Hódmezővásárhelyre Tóth Ferenc ültette át.<sup>20</sup> Fejes István szerint Tóth „azon titkos célból” jött ide, „hogy itt hívőket szerezzon; mert összeköttetésben volt a szabadkai s ó-morovikai nazarénusokkal.” „Valószínűleg misszionáriusi szereppel bízattatott meg.”<sup>21</sup> Családja, rokonai között kezdte a térítést. Fehérváry szerint „Susán egyik egyszerű házában, a Budvár utcában tartotta meg az első evangélium-magyarázatot s ötödmagával alapította meg a hitfelekezetet.”<sup>22</sup> Ez Könyves Mihály háza volt a Budvár u. 6. sz. alatt (régí rend szerint 4/371.)<sup>23</sup> A kis közösséget látogatták szorgalmasan a szabadkai és pacséri hitben erősebb atyafiak. Erről 1863, december 21-i szolgabírói jelentés beszél: „ugyanilyen rajongók, egyik Szabadkáról, a másik Pacsérről, időközben szintén megfordult itt egy párszor, tanítást is tartottak, de őket miután hamarjában távoztak, elfogatnunk nem sikerült.”<sup>24</sup>

A kis gyülekezet hamar megerősödött. Az anyakönyv szerint 1874. június 16-án, amikor összeírták az addigi nazarénus gyülekezet adatait, 29-en vallották azt, hogy hitük kezdete még 1863-ban volt.<sup>25</sup> Ez nagyrészt Tóth Ferenc munkájának az eredménye. A növekvő érdeklődés miatt 1863 júliusában levelet írt Csík Simon Szabadkáról a Debrecenben tartózkodó Ethei Károlynak. Debrecenben ekkor két-három nazarénus család élhetett,<sup>26</sup> Szél Farkas a lefoglalt meghívó levélre hivatkozik.<sup>27</sup> Fejes István talán ennek a levélnek a bevezetését közli.<sup>28</sup>

Ethei korábban nem ismerte Tóth Ferencet. 1863. december 5-én tett vallomásában mondja:

„Midőn ezen atyámfia újjászületett, az azon való örömet közölték velem írásban a pacséri és szabadkai atyámfiak, azelőtt testileg ezen Tóth Ferencet nem ismert, hanem ezen újjászületés után tudván meg kilétét, jöttem hozzá.”<sup>29</sup>

Ki volt ez a bizonyos Ethei Károly, akinek nagy szerep jutott a vásárhelyi gyülekezet megalapításában?<sup>30</sup> Adatait így diktálja jegyzőkönyvbe: „Ethei Károly, 32 éves, református vallású voltam, s most Jézus Krisztus nyomdokának követője, nőtlen, kispércsi születésű, sárándi illetőségű Bihar megyében, lakatoslegény vagyok.” Ethei valószínűleg a börtönben lett nazarénus. Erről



így vall: „Fogva voltam egy ízben a forradalom után gyilkosságért, mert egy asszonyt, vele összerperlekedvén, úgy megütöttem, hogy az meghalt, s ezért elítéltettem 12 évi fogságra, mit Nagyváradon, Makón, Skalitsban és Illaván töltöttem ki, s ez utóbbi helyről szabadultam f. év február 13-án.” A gyilkosság oka – mint ahogyan egy újabb kérdésre Ethei vallotta – a rablás volt, „mert még akkor gonosz lélek volt velem.”

Megtérése és szabadulása után Etheit hamarosan országszerte ismerték, bíztak benne. Még debreceni tartózkodása alatt levelezésben állott a hevesi, káli, szabadkai, pesti, pacséri, sárladányi és ó-morovicai nazarénusokkal – vagyis az országnak csaknem mindegyik számításba jöhető csoportjával. Ezt a hódmezővásárhelyi elfogatásakor elkobzott leveleiből tudjuk. Az egyik levelet a Heves megyei Kálból írták 1863. augusztus 7-én a Debrecenben tartózkodó Etheinek. Ebben Radics Mihály így biztatja:

„Óh, édes, megváltott, drága atyámfia Károly, mink a te szerelmes leveledet megkaptuk és megörvendeztettél minket a te szerelmes leveled által, azért legyen hála és dicsőség a mi Urunk Jézus Krisztusnak, hogy az ő szent lelke munkálkodik minden hűséges és hív tanítványaiban minden helyen: azért hát szerelmes atyámfia, mivel hogy te magad jól tudod, hogy téged a mindenható Ur Jézus Krisztus ide küldött, hogy hirdessed az ő szent igéjét: ezért hát, édes drága atyámfia, légy hív, hogy a te hűségédért az Urtól jutalmat vehess.”<sup>31</sup>

Ethei Károly Debrecenben Rezlet G. ács- és Ethei József szűrszabómesterek-nél lakott.<sup>32</sup> Arra nincs adatunk, hogy foglalkozását folytatta volna. Valószínű teljes idejével a hitterjesztés munkáját végezte. A többi levél is azt mutatja, hogy a gyülekezetek olyan embert tisztelnek benne, aki hivatva van az evangélium terjesztésére. Ebben a munkában a pesti és a hevesi hittestvérek anyagiakkal is támogatták. Ugyanakkor szeretettel, de következetesen intik a hűséges szolgálatvégzésre. Egy Hevesről írt levélben így buzdítják – utalva korábbi fogságára:

„Kedves, szeretett atyámfia, de boldog szolga az, kit az ő tisztiben talál, ki hűségesen szolga, ki igazin hasogatja az Istennek beszédit, az ilyen szolga sokkal ajándékoztatik ... Szerelmes testvérem, már te láttad, az hanyag szolgáknak nincs előre való menetelők, nem szükség kineveznem, mert te jól tudod, közöttök voltál, csak légy erős az Urban, én kívánom a mindenható Istenüktől és az Ur Jézus Krisztustól, hogy valami fogatkozás téged ne érjen, mert az, aki téged kihozott a világ közül, nem hágy el.”<sup>33</sup>

Különösen azt értékelték az atyafiak Ethei munkálkodásában, hogy Debrecenben, a „kálvinista Rómában” kezdte el működését. Az egyik levélíró így fejezi ki örömét:

„Le nem tudom írni örömömet, hogy még Debrecenben, ahol annak a vadnak, melyről Jel. írt könyv szól legnagyobb fészke van, ott is meggyújtotta és odavezérelte az ő szövetnekét.”<sup>34</sup>

Az előbb idézett hevesi levélíró atyafi pedig így kommentálja Ethei munkáját:

„megtudtuk a te leveled álta, hogy micsoda nagy munkára küldött téged oda az Ur, hogy gyomlálj, ronts, vezess, törj, építs és plántálj, mint Jeremiásnak mondotta az Ur, hogy tebenned megmutassa az ő hatalmát és erejét és az ő beszédének igazságát, a melyet megmondott, hogy a ti fiaitok és leányitok prófétálnak az utolsó időben, hogy minden helyekről összeszedje az ő eltévelyedett juhait, akik figyelmeznak az ő szavára.”<sup>35</sup>

Bár bizonyára voltak érdeklődők Debrecenben, de nagyobb eredményt a városban Etheinek nem sikerült elérni. Ezért szívesen fogadta Tóth Ferenc meghívását.

Ethei 1863. november 14-én érkezett Hódmezővásárhelyre. Tóth Ferencnél szállt meg. Vásárhelyet nem végleges letelepedési helyül szemelte ki, hanem ahogyan vallomásában mondja – tovább szándékozott menni „a pacséri és szabadkai atyafiakat is meg akartam látogatni.” Ezért hamarosan munkához látott. Munkájában segítette a sanyarú helyzet. Szél Farkas – egy kis túlzással – egyenesen azt állítja, hogy „Hódmezővásárhelyen az inséges 1863-ik év szülte a nazarénusokat. Bizony az akkori idő nem egy embert vett ki a rendes kerékvágásból: s a nép – kivált a minden birtok nélküli nép – olyan időben könnyen hajtható mindenre, csak legyen, aki kezdje.”<sup>36</sup> De Ethei sem tudott munkát, kenyeret adni. Legfeljebb reménységet, ami legalább olyan fontos az embernek, mint a kenyér. Meg még valamit – segítőkész testvéreket. A horgasi ügy kapcsán tévedett a főispáni helytartó, amikor azt állította, hogy anyagi juttatásokat kapnak valahonnan a nazarénusok. Csak annyi volt belőle igaz, hogy ha valaki megszorult közülük, a gyülekezet, az atyafiak mindig készek voltak segíteni.

Ethei naponként prédikációkat tartott, Bibliát olvasott, magyarázott, imádkozott. Börtönben eltöltött éveit szerezte bibliai jártasságát. A *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* tudósítója szerint fogságában „holmi fanatikus munkák olvasásába merülve, minden tudományi alap nélkül, a téves hitnek mélységeibe annyira lesüllyedt, hogy cáfoló okokkal, szent írásból vagy észből, hozzá férkezni nem lehet.”<sup>37</sup> Senki sem vitathatta, hogy „jártas a bibliában.” Bár a rangos folyóirat azt állítja róla, hogy tanítása „általában ész- és hitzavarból áll”, mégis elismeri, hogy „prédikálásában mélyérzésű s valódi hevült volt.” Magatartásában sem talált kivételt: „Elfogatásakor nyugodt és egyenlő lelkületű minden helyzetben.” Fejes Istvánnak is ez volt a megállapítása.<sup>38</sup> A vásárhelyi gyülekezet első, tudományos igényű vizsgálatakor 1869-ben Ethei titkát így látták: „Buzgó, vallásos hevét lehetőleg könnyölgései, s ha némely részben talán kifogás alá eshető, de a nép felfogásához szabott írásmagyarázatai, miket az ódon bibliai beszédmód még fokozott, nem csekély hatással voltak e népnek különben is hányatotott kedélyére.”<sup>39</sup>

A hódmezővásárhelyi főbíró 1863. december 21-i jelentése szerint Ethei Vásárhelyen mint „vallásosságáról és tudományosságáról előre elhirdetett egyén” jelent meg.<sup>40</sup> Tehát a kisded nazarénus gyülekezet gondoskodott arról, hogy megfelelő érdeklődéssel fogadják Ethei prédikálását. Megérkezésének hamar elterjedt a híre és gyorsan szűk lett Tóth Ferenc háza az érdeklődők befogadására. Ekkor vagy hatan ajánlották fel házukat arra, hogy ott Ethei prédikáljon. Volt, aki azt terjesztette róla, hogy ő az Antikrisztus, mások kíváncsiságból hallgatták, de voltak őszinte érdeklődők is.

Miről prédikált Ethei? December 7-i tárgyalásán arra a kérdésre: „melyek hát azon alapelvek, melyeket te hiszel és tanítasz” – így válaszolt: „Az, hogy a ki újjá nem születik víztől és Szentlélektől, az nem mehet be az Istennek országába.”<sup>41</sup> Fejes István az elfogottak vallomásából a következő hitvallomást próbálta összegyűjteni:



„Magokat a Krisztus követőinek nevezték ... bűn nincs bennük, mert a Szentlélek által újjászülettek, testvérek, atyafiak az Urban: az újjászületésre szükséges a víz és Szentlélek, de a kisgyermeket nem keresztelik meg, mert azok, midőn születnek, nem alkalmasak a keresztség felvételére, minthogy még nincs hitük, s nem tudják, mire keresztelkednek: a keresztség pedig csak akkor teljesítendő, midőn az egyén már az Istent megismerte s Istenhez térvén, lélek szerint és nem test szerint él.” – Erkölcsi elveik: a szelíd, alázatos, jámbor, józen és engedelmes élet: esküdniök nem szabad, a honnan a házasságkötés is csak az öregek tanúsága előtt történnek: papokra nincs szükség, mert Istennek ígését nem tartják, és az Istennek parancsolatait rendelkezéik által erőtlenné tevék, sem egyházi, sem világi előjáróság a vallási ügyekben nem intézkedhetik, temetkezést közösen végeznek énekszóval, katonáskodni nem szabad, mert ember ember ellen nem támadhat: a polgári törvényeket egyébre nézve tisztelik: a templom felesleges, mert Isten kőből csinált templomokban nem lakik, s ő mondta, hogy ahol ketten-hárman összegyűlnek, ott van: az újrakeresztelés szükséges azokra nézve, kik gyermekkorukban keresztelkedtek meg ... Elismerték a tulajdonjogot, de az újjászületettektől megkívánják a kereszteni adakozást és segéllést ... Nincs céljuk vallásfelekezettel alkotni, hanem az igazság ellen cselekedőket kitaszítva odaműködni, hogy legyen egy akol és egy pásztor. Az avatottak a Jelenések könyvének titkos lapját érintik.”<sup>42</sup>

A prédikáció mellett az istentiszteleten buzgó imádságok és éneklések hangzottak. A református szoltárokat énekelték javarészt, de az Etheitől elkobzott, egy 24 lapból álló írott énekeskönyv is maradt 9 énekkel. Ez a kézirat elveszett. Csak Szél Farkas idéz kettőből. Az itt következő énekrészlet, amelyről Szél azt írja, hogy „nem minden emelkedettség nélkül való” a Sion Hárfá 23. számú énekére emlékeztet. Eredetileg 8 strófából állt:

„Örülj igen, oh, én lelkem,  
Felejtsd el bánatodat,  
Mert Krisztus én idvességem,  
Változtatja sorsomat.  
E nyomorúság völgyét  
Elhagyod és örömet  
Veszed, melynek nem lesz vége  
Mondhatatlan dicsősége.

Éjjel, nappal kiáltottam  
Az én jó Istenemhez,  
Mert sok bűmben elfáradtam,  
Hogy látna ínségemhez.  
Az utazó fáradván,  
Szép nyugodalmat kíván,  
Igy én is életemnek végét  
Kívánom és csendességét.”<sup>43</sup>

Ethei nem sokáig prédikálhatott zavartalanul. A kised gyülekezetet már korábban is üldözték. A vásárhelyi főbíró arra utalt jelentésében, hogy „e rajongásnak szikrája egyébiránt itt már régóta lappang, sőt emiatt egy itteni lakos, ki a népet nyilvános helyen teríteni merte, a bűnfenyítő törvényszék által meg is büntettetett.”<sup>44</sup> Ethei kihallgatási jegyzőkönyvéből az is kiderül, hogy ez a személy Tóth Ferenc, aki nazarénus szokás szerint, nem volt hajlandó gyermekét a papnál megkereszteltetni.

Ez év nyarán a horgasi nazarénusok ügye – már felhívta a megye hivatalosainak figyelmét a nazarénusokra.<sup>45</sup> Ezért alig három heti prédikálás után, december 2-án este a járási csendőrbiztos Soós Sándor csizmadia mester há-

zában rajtaütött a mintegy negyven tagú gyülekezeten és vezetőit elfogta, majd a járási főszolgabírónak átadta.

A református gyülekezet presbitériuma már 1863. november 29-én foglalkozott a nazarénusok ügyével. A jegyzőkönyv szerint:

„Ez alkalommal előterjesztvén ... hogy némely hitrajongók egyházunk tagjai közül itt városunkban valami ács Tóth Ferenc és Soós Sándor csizmadia házaiknál felváltva – bizonyos csavargó lakatoslegény vezetése alatt, gyűléseket tartanak és ott vallásosság színe alatt egyházunk, vallásunk ellen a legilletlenebb rágalomokkal izgatnak a nép közt egyházunk lelkipásztorai ellen azzal igyekeznek zavart előidézni, hogy gyermekeiket ne kereszteljék, ne írassák be a rendes anyakönyvbe, mi úgy egyháznak, mint az álladalomra nézve egyaránt veszélyes. Indítványoztatott azért a botrány okozóinak a hatósághozzi följelentése. – Az indítvány helyesletett, s ehhez képest határozatott.”<sup>46</sup>

A presbiteri gyűlésen a jegyzőkönyv szerint 36 presbiter és a lelkészek voltak jelen. Ez a feljelentés adott alkalmat a nazarénusok vezetőinek elfogatására.

Az első elfogáskor Ethei mellett Tóth Ferencet és Balogh Mihályt – aki nem református, hanem római katolikus volt – vették őrizetbe. Ethei két társa ellen az volt a vád, hogy a „nevezettet szállással ellátták s úgy látszik: térítésében elősegítették.” Ezért a főszolgabíró azt döntötte: „elfogatásukat szükségesnek tartottam s ellenük a vizsgálatot rögtön meg is kezdtem, de ugyanezt rögtön be nem fejezhettem.”<sup>47</sup> „Az ó-gimnázium épülete, a későbbi posta előtt, ahol most a park áll s a bőriparosok elárusító helye van a piacon, volt a megyei tömlőc. Ennek ablakán sokszor kihallatszott az ének, az elítélt fogoly nazarénusok zengő beszéde Istennel.”<sup>48</sup> Ethei Károlyt december 5-én hallgatták ki. A kihallgatásáról készített jegyzőkönyvet Szél Farkas közzétette a *Vasárnapi Ujságban*.<sup>49</sup>

A következő váddal terhelték meg Etheit:

„Itteni megjelenésednek nem az volt egyedüli célja, hogy Tóth Ferenc atyádfiát meglátogasd, mert mint tudom, te itt tartózkodásod alatt az értelmetlen és éppen e miatt könnyen félrevezethető népet összecsdítetted, azok előtt több ízben beszédeket tartottál, s ugyanazokat különféle ajátosság színébe burkolt részint ostoba, részint a polgári társadalmi törvényekkel ellenkező eszmékre tanítottad; ki jogosított fel téged arra, hogy a nép előtt prédikációt tarts?”

Ethei erre így válaszolt:

- „Én sem a vallás, sem a polgári törvények ellen nem tanítok, hanem a tiszta igazságot elhomályosító cselekedetek ellen.
- De hát – mint már kértdem – ki jogosított fel arra, hogy te tanításokat tarts?  
Az Isten.
- Az Istennek vannak választott szolgálói, kik a népet tanítják ... Miként választott és jogosított fel arra téged az Isten?
- De azok, kik a népek tanítására rendeltettek, cselekedetökkel nem követik a Krisztus parancsolatait: én pedig nem azért tanítom a népet, hogy az által tisztességre tegyek szert, vagy hasam hízlalásából, mert nem gyermekkorom óta tanultam be a szavakat, hanem későbbben születtem újra Istennek Szentlelke által s az Isten akként jogosított fel erre a hivatalra, hogy megengedte, miképpen Szentlelke által újjá születtessem.
- Azt mondod, hogy te nem haszonért s nem hasad hízlalásából tanítod a népet s mégis – amint tudom – már nagyobb pénzösszegeket tettél zsebre, amit úgynevezett atyádfiái egymás közt gyűjtöttek.
- Én egy krajcárt sem tettem s nem vettem el senkitől, bár többen kínáltak azzal, de én azt mondtam: az Istennek ajándéka pénzért nem adatik, hanem ha én ingyen vettem attól, én is ingyen kívánom azt adni.



- Miből élsz hát, midőn így országolsz előre-hátra?  
Élek az én kezem munkája által.
- De – mint tudom – mióta itt vagy, nem dolgoztál, hát hogyan mondhatod, hogy kezed munkája után élsz?  
Tóth Ferenc atyámfia házánál tápláltattam, mert ő nekem sokkal közelebbi atyámfia, mintha test szerint atyámfia volna.
- Hát nem átalottál munka nélkül más házánál annyi idő óta élőködni?
- Mímódon átalottam volna, holott én, innen már régebben távozni akartam, az én atyámfiái által megmarasztaltattam, hogy az Isten és Krisztus parancsolatait a vakoknak megmutassam és őket a sötétségből a világosságra téríthessem.”

A kihallgatás vezetője – a bolondok házába zárt nazarénus bibliafordító Kalmár István esetéhez hasonlóan – azt próbálta Etheire rábizonyítani, hogy „megemésztetlen olvasmányok dologkerüléssel párosulva” megzavarták elméjét. Ezért megkérdezte:

- „Nem voltál te már ezelőtt valamely tébolydában vagy kórházban orvosi ápolás alatt?
- Nem voltam sem tébolydában, sem kórházban, mert ha mindezek, kik az Isten igazságának ismeretére jutottak, elmetébolyodottak volnának, akkor már több ezren volnának elmetébolydában, minthogy az Isten igazságának ismerete nemcsak itt a nagy gyülekezetben, de a föld egyéb részeiben is el van terjedve.”

Ezután az útlevele után érdeklődtek, amit a várnagy lefoglalt, majd vagyona felől, melyről kiderült, hogy nincs.

A második kihallgatásra két nappal később került sor. Ennek az volt a célja, hogy Ethei tanításait tisztázza, amelyről már korábban is szót ejtettünk. Ennek a dokumentumnak az a jelentősége, hogy Hencsei Lajos elvesszett és csak Eötvös ismertetése alapján rekonstruálható hitvallása óta ez az első olyan ránk maradt irat, amely a nazarénus hitvallás kérdésében eligazít. Ennek a felvett jegyzőkönyvnek kapcsán ismerteti a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* is a nazarénusok hitnézeteit.<sup>50</sup>

A főszolgabíró által közreadott vallatási jegyzőkönyv legfontosabb része az, amelyben Ethei államhoz való viszonyát próbálja tisztázni a vallató. Ethei nyíltan kijelenti, hogy a polgári és egyházi törvényektől „az Isten tisztelete tekintetében a polgári törvények nem rendelkeznek felettünk.”<sup>51</sup>

Etheivel együtt Tóth Ferencet és Balogh Mihályt is kihallgatták. Az ő vallomásukból csak a házasságra és a temetésre vonatkozó részek maradtak ránk:

„Isten Ádámot és Évát teremtette és eskü nélkül összeadta. Isten azt parancsolja: ne esküdjete se a mennyre se a földre, minálunk hát az esküvés nem szükséges. A kihirdetésnek – nehogy az mondassék: titokba keltek össze – a törvény szerint a megye vagy a helység házánál kell történni.”

Ezzel kapcsolatban – nem teljesen indokolatlanul – jegyzi meg Szél Farkas: „Ime – a polgári házasság.”

A temetésről pedig a következőket mondták:

„A haldoklónak az Ige adja a vigasztalást, mely azt tartja, hogy aki nem vétkes, annak semmi sem kell. A temetés egyszerű, magunk megássuk a sírt s betemetjük. Krisztust is Simon levette a keresztől és eltemette: nekünk sem kell nagyobb pompa. Ha temetőbe nem engedik, oda, hol föld van, mert mindnyájan földből vagyunk és földdé válunk.”

Mit tett a vezetők elfogása után a gyülekezet? A vásárhelyi főbíró jelentése szerint:

„Ethei Károly és társai befogatása után történt ... hogy többen a nevezett vallásfelekezethez tartozók közül – többnyire nők s idős férfiak előttem a hivatalos helyiségben megjelenvén, kérték – de nem követelték – hogy nevezett Ethei Károlyt, avégből, hogy mégegyszer tanítást tarthasson előttük, a börtönből – hová vittem – kibocsájtjam, ugyanazok azonban a közbiztonságot egyáltalában meg nem zavarták, mert legkisebb fenyegetőzések vagy erőszakoskodások nem voltak, s azokat elvonultatására a cs. k. csendőrséget csakis azért kellett igénybe vennem, mert a megyei prefektúrák idehaza nem voltak, s nem akartam, hogy hosszas maradásuk által bámulókat gyűjtse nek maguk körül.”<sup>52</sup>

A főbíró tartott a nazarénusok néma tüntetésétől. A csendőrség viszont azonnal jelentette az esetet Budára, közölve azt, hogy „mintegy kétszáz ezen új tant követő egyén” Ethei „szabadonbocsájtását oly izgatottsággal követelte, hogy szétosztatásuk csak a cs. k. csendőrség közbejöttével volt eszközölhető.” Természetesen az igazság valahol középen van. A főbíró – mivel erről az esetről talán a városi autonómia védelmében elfelejtett jelentést küldeni – megpróbálta a történeteket kisebbiteni, a csendőrség pedig saját fontosságát próbálta bizonyítani a helytartóság előtt.

Budáról nagyon hamar – már december 11-én – Magyarország királyi helytartója megkereste Petrovics Istvánt, Csongrád megye főispánját. Az éhség miatt feszült helyzetben veszedelmesnek tűnt a megmozdulás Budán, ezért a leirat szerint

„Méltóságod figyelmét azon felhívással kívánom ezen esetre irányozni” – írja a helytartó – „hogy amennyiben még netán meg nem történt volna e részben szigorú vizsgálat eszközöltessen, a vétkesek ellen a magyar törvényszéknél a kellő bünvádi eljárást megindítani, s eljárása eredményéről hozzám annak idején jelentést tenni szíveskedjék.”

A főispán eddig nem tudott a vásárhelyi eseményekről, ezért gyorsan, december 14-én Szegedről levelet küld a hódmezővásárhelyi másod-alispánnak, közölve, hogy Budáról ebben az ügyben megkeresték. Szemrehányást tesz:

„Azon mulasztása, melynél fogva a közbiztonságnak ily nagymérvben történt megzavartatása annak idejében tudomra nem adatott komolyan rosszalandó lévén, tekintetes másodalispán urat felhívom, hogy a járási szolgabíró az e részben mulasztás alapos indokolására és írásbani jelentésnek f. hó 22-ik napjáig leendő felterjesztésére utasítani, egyszersmind, hogy ha ne talán még ekkor sem történt volna intézkedni szíveskedjék, hogy a vétkesek ellen a szigorú vizsgálat haladéktalanul eszközöltessék s a megyei törvényszéknél a fenyítő eljárások a törvények értelmében megindíttassanak és a végeredmény annak idejében hozzám felterjesztessék.”<sup>53</sup>

Hódmezővásárhely lázban égett. A nazarénusok nem adták meg magukat. A református presbitérium december 13-i ülésén:

„Ismételve jelentetett, hogy Uj utcai lakos Fejes János házánál vallásosság ürügye alatt néhány rajongók ismét összejövetelt tartanak és ott, miután a rajongóknak vezetőjük közül többen a politikai hatóságok által befogattak, még asszonyok is beszédeket tartanak az oda gyülekezett tömegnek, mely izgatás következtében a rajongók közül némelyek már annyira is mentek, hogy közöttük hárman ujdonszülöttüket meg nem kereszteltették.”<sup>54</sup>

Fejes Jánost nem találjuk az 1874. június 16-án felvett tagnévsorban. Talán nem is lett tagja a gyülekezetnek vagy 1874-re már kimaradt a gyülekezet tagjai sorából, esetleg a presbitérium helytelenül értesült keresztnevről.<sup>55</sup>

A prédikáló asszony elképzelhetetlen a nazarénus gyülekezetben, ezért ezt a különös esetet a gyülekezet máig őrzi emlékezetében.<sup>56</sup> Szél Farkas fel-



jegyzéseiből tudjuk, hogy Könyves Mihályné (Orbány Zsuzsanna) volt ez a bátor asszony<sup>57</sup>, akinek missziói buzgóságát ő is elismeri.

„Ez a jámbor asszony attól a perctől kezdve, hogy az Antikrisztus (Ethei) bezárattott: maga vette fel a Bibliát s oly ragyogó ékesszólást fejtett ki beszédeiben, milyent Amerikában sem tőn asszony a mormon vallás keletkezése óta. Kivált midőn gyermeke született, s azt a hatóság a lelkeszi hivatal megkeresésére karhatalommal volt kénytelen keresztvízre vitetni (ilyen eljárást nem egyszer kellett alkalmazni) fanatikusának legmagasabb tetőpontját érte el. Levelet írt az egyik lelkipásztornak, melyben elveit fejtegeti s kereken ellentmond mindenféle hatalomnak gyermeke keresztelése ügyében. Sajnálom, hogy ez az irat az illető helyen elhányódott.”<sup>58</sup>

Fejes István szerint Könyvesné „már azelőtt is vallási merengéséről ismeretes nő volt.”<sup>57</sup>

A december 13-i presbitériumi ülésen a következő határozat született: „Az esperesi hivatal útján a főtitst. superintendentiának hivatalosan jelentendő, egyszersmind a főtitst. superintendensia erélyes intézkedésre, azon kijelentésre határozottatott fölkérni, hogy a rajongásnak a nép közötti tovarapózásának meggátlását a legfőbb politikai hatóságnál maga hathatós közbevetése által eszközöltetni méltóztassék, annál is inkább, mivel e rajongók gyermekeit már most sem kereszteltetvén, azokat rendes anyakönyvekbe nem íratják, minélfogva a H. M. Vásárhelyi hely. hitv. egyház nem lézsen oka, ha több hasonló esetben netaláni fölmerülése esetében az anyakönyvek emiatt hiányosak leendenek.”<sup>60</sup>

Lassan a sajtó is hírt adott a történetekről, de igyekezett kisebbíteni az esetet. Jellemző a Szegedi Hírek tudósítása, melynek a címe: „Minő könnyen félrevezethető a nép.”

„H. M. Vásárhelyről tudósítanak, hogy egy fanatikus csavargó diák, aki már több ízben ült nehéz bűntettek miatt a hűsön, nem tudni honnan s miként, megtelepedett H. M. Vásárhelyen, s prédikátornak adva ki magát, a nép legelső osztályában talált rögtön hívekre s pártfogókra, kik mellett, hogy a kiéhezett lumpaciús vagabundus éhes gyomráról gondoskodtak, fanatikus tanait is terjesztették. Eszerint az embert csak 30 éves korában lehet megkeresztelni, pap és iskola szükségtelemek, a nő közös portéka, hanem azért erőltetni semmit sem lehet. A reform. egyházi előjáróság amint nyomába jött a farsang előtti komédiának, figyelmeztette a város hatóságát, mely rögtön intézkedett, hogy az új hitfőnök rövid munkálkodása után nyugalomba tétessék, ahol majd érdemlett büntetését el fogja nyerni s ezzel úgy látszik az új vallás is épp oly hirtelen fog enyészni, s semmi károsabb következményt nem hagy maga után a nép közt.”<sup>61</sup>

Egy hét múlva a református presbitérium újra foglalkozott a nazarénusok ügyével:

„Szél Sámuel lelkipásztor úr jelenti – a jegyzőkönyv szerint – hogy helybeli lakos molnármester Tóth Ferenc, mint a közelebb itt előállott, azonban az igazságok miatt hatóságilag befogatott hitrajongók egyik tagja nem sok idővel ezelőtt született gyermekét hozzá azon kijelentéssel küldte, illetőleg vitte el, írni be az élők könyvébe, – mire tudára adta, hogy nekünk egyházunkban hitelvek szerint – de köztörvényeink értelmében is ilyen élők könyve nem: csak szülöttek, kereszteltetek anyakönyve lévén, a kívánatot figyelembe nem veheti, s az újszülött gyermeknek nevét keresztelés nélkül anyakönyvbe nem írhatja, – s a gyereket azonban mégsem kereszteltetve meg – Hasonló eset történt T. Szarka Boldizsár s. lelkész úrnál, ahol Soós Sándor szintén helybeli lakos, csizmadia mester annak előbbinek rokona, s egyik rajongó ugyancsak most közelmúlt napokban született gyermekének a bába által beküldve, s a szabályszerű stóla megküldésével az élők könyvébe beíratását kívánata, azonban e kívánata ennek sem teljesítetett, mely eseteknek a polgári hatósághoz főljelentése indítványoztatott: indítványba hozatott tovább, hogy amennyiben – netalán fölmerülő hasonló esetekről leginkább a bábák bírnak s bírhatnak tudomással – minden hitfelekezetünkhöz tartozó bábák hívassanak fel s figyelmeztessenek, hogy minden ilyen rajongónak ki ezután gyermekit megkereszteltetni nem akarná – újdon született gyermeket ha hitfelekezetünkhöz tartozik a lelkipásztori hivatalnak azonnal s multhatatlanul bejelenteni ismerjék kötelességüknek – emellett hasonló eljárás eszközzésére a többi helybeli egyházak is hívassanak fel.”<sup>62</sup>

A javaslatot a presbitérium elfogadta, végrehajtásukkal a lelkipásztorokat bízta meg.

A hódmezővásárhelyi főbíró jelentése, mely alapos és jó munka, december 21-re elkészült.

A főbíró elismeri, hogy „a nazarénizmus tiltott vallásfelekezete H.M. Vásárhelyen valóban lábra kapott, de mint e városban nyomzódásaim folytán tapasztaltam” nem oly mértékű a nazarénusok mozgalma, „hogy komoly nyugtalanságtól lehetne tartani.” A jelentés röviden összefoglalja a nazarénusokra vonatkozó értesüléseket, Ethei munkálkodására vonatkozó adatokat és így összegezi véleményét: „nem tartom érdemesnek az eseményt komolyabb figyelemre méltónak, s azok közül kettőt, kik az elosztatás után is visszamaradtak, de csak azért, hogy ujjjog és most már a velük felcsődült nép zaja nélkül a nazarénus Ethei Károly kibocsájtására felkérjenek, letartóztatni és fegyelmi úton őket 14 napi fogsággal büntetni elégnek láttam.” A jelentés – legfrissebb eseményként azt is megemlíti, hogy december 20-án „bemondatván, hogy a nazarénusok éppen gyülekezetükben vannak félreeső háznál, három itteni egyén – kik mintegy vezetőnek látszanak, ismét befogatott, kik iránt is a vizsgálatot rövid napok alatt lefolytatni és az ügyet a bűnfenyítő törvényszékre terjeszteni fogom.”

A főbíró tájékoztatása alapján december 23-án a helytartótanács elnökségéhez elment a jelentés, melyben a tényeket elsorolja, de kiemeli, hogy Ethei szabadonbocsájtása „kérelmeztetett, de nem követeltetett s a közbiztonság fenyegetődzéssel vagy más erőszakos cselekvénnyel meg nem háborított.” Ennek ellenére közli, hogy a vizsgálat lefolytatása után bíróság elé állítják Etheit és társait, valamint a később elfogottakat és erről értesítést ígér küldeni.<sup>63</sup>

December 23-án újra kihallgatják Etheit. Ez a kihallgatás a nazarénusoknak az állammal kapcsolatos álláspontját volt hivatva tisztázni.

- „Mondd el azon vallásfelekezet polgári és egyházi elveit, amelyhez tartozol.
- Polgári elveink: a királyt tiszteljük, annak parancsolatait s rendeleteket teljesítjük, azoknak hódolunk – egyházi elveink: hogy közöttünk semmi előjáróság, a ki fölöttünk uralkodik nincsen, csak egyedül Krisztus.
- Te és párthíveid e szerint sem a polgári sem az egyházi előjárókat nem tartjátok szükségesnek? A polgári hatóságokat, mint a király tisztartóit, igen is szükségesnek tartjuk: de az egyházi előjárókra: papokra és püspökökre semmi szükségünk.
- Igaz, de a püspökök és a papok a király és az országos törvények rendeleteiből vannak: ha tehát ti a király rendeleteinek hódoltok, miért nem tisztelitek annak a részbeni rendeleteit?
- A király nem rendelkezik az isteni tiszteletről, annál fogva az ő e részbeni rendeletei érvénytelenek.
- Hát a katonai hatóságokról és általában a katonságról mit hisztek?
- Azt hisszük, hogy aki a katonasághoz tartozik az mihozzánk nem jöhet, és aki mi közöttünk van, az katona nem lehet, mert aki minálunk van, annak ölni nem szabad.
- Eszerint ti az ország és ádalalom közös terheit és ... kötelességeit nem akarjátok az ország többi lakosával egyformán viselni: pedig a katonáskodás a királynak, az országnak ... külső ellenségektől s belső háborúskodástól megóvása céljából elrendelt s felállított intézmény, így tehát a király rendeleteinek itt sem engedelmeskedtek?
- Amivel tartozunk a császárnak, azokat mind kívánjuk teljesíteni, de akit az Ur elválasztott, az nem lehet többé katona.
- Mit tartotok a földi javakról és azokról, kik földi javakkal bírnak?
- Azt tartjuk, hogy akiknek földi javakat adott Isten, azok valóságos tulajdonai azoknak, akiknek Isten azokat adta, s az ilyen földi javak tulajdonosai azokat, akik szűkölködnek, segítik és részeltetik.
- És ha ilyen földi javak tulajdonosai a szűkölködőket azokból részesíteni nem kívánnák, kényszeríthetők-e arra, hogy másokat javaikból részeltessenek?



- Kényszeríteni valakit arra, hogy földi javaiból másokat részeltessen, hitünk szerint nem lehet.
- Hát a házasságról mit hisztek és tartotok?
- Amint az Isten átadta a házasságot, aszerint és Krisztus törvénye szerint házasodunk.
- Hát ha a két házastárs egymással békében élni nem tud, vagy egymásra reá unnak: akkor a ti elveitek szerint minek kell történni?
- Akik közöttünk házasságra lépnek, azoknak békességben kell egymással élni s azok egymásra rá nem unhatnak: különben Krisztus mondta, hogy őket senki el ne válassza.”<sup>64</sup>

Ethei nagyon okosan és őszintén válaszolt a feltett kérdésekre, és ez valószínűleg a bírákat is megzavarta. Ezért a nazarénus perre csak 1864 tavaszán került sor.

A Helytartótanács érdeklődése miatt a helyi hatóságok számára is kellemtelen kérdés volt a vásárhelyi nazarénusok nagy arányú hódítása. Kevés hivatalos tájékoztatás hangzott el – de sok volt a mendemonda. A Szegedi Hírek vásárhelyi levelezője is hallgatott. Ezért a lap szerkesztője 1864. január 1-i levele alá odaírta: „Hát a nazarénusokról nem tud valamit? Itt az hírlík, hogy a h.m. vásárhelyi nép tizedrésze nazarénus lett.”<sup>65</sup> Ennek ellenére késnek a nazarénusok valós helyzetéről szóló híradások. Még rágalmazni is megpróbálják a nazarénusokat. Egy példát erre:

„Egy h.m. vásárhelyi nazarénus látván, hogy ittás szomszédja saját nejét nagy káromkodás közt az udvarra kergette, miután a nazarénusoknak sem dohányozni, sem káromkodni nem szabad, előkapván egy kapát, ennek nyelével a szomszédot úgy főbe kólintotta, hogy belehalt. Különös vallás lehet ez, mely a dohányzást, mint az ördög találmányát tiltja ugyan, de a kapanyelezést megengedi. Az erélyes békebíró egyébiránt a hatóság pártfogása alá vette s hihetőleg meg fogja tanítani, hogy az ily erkölcs nálunk fönn nem állhat.”<sup>66</sup>

A híradás valódiságával kapcsolatban kételyek merültek fel még az újság hasábjain is.<sup>67</sup>

1864. július 2-án egy viszonylag objektívabb hangú híradás is napvilágot látott.

„A nazarénusokat – írja az újság – H. M. Vásárhelyről még eddig nem bírták kipusztítani, itt is, ott is üti fel fejét egy-egy nazarénus hirdető, hogy közeleg az ítélet napja, a világ vége, amidőn az igaz nazarénus testestől-lelkéstől felszáll a mennyek országába. De a fanatikusok nagyobb elterjedésének már elege van véve s kissé szigorúbb intézkedések mellett a létezöket is igaz útra lehetne téríteni.”<sup>68</sup>

A híradás arra utal, hogy a sanyarú körülmények, a fokozódó éhség között hangsúlyt kapott az az apokaliptikus váradalom a nazarénusok igehirdetésében, melynek alapjait már Ethei tanításaiban is megtalálhatjuk. Annak a váradalomnak, hogy egy kis szigorral végképp megoldható a nazarénus-kérdés – talán az az alapja, hogy Ethei Károly és társainak pöre 1864 április 18-án lezajlott. Csongrád megye büntető törvényszéke „törvény által megengedett vallás előmozdítása s terjesztése által közrend és rendzavarás miatt” ítélte el Etheit és társait. Ethei félelmi, Tóth Ferenc és Balogh Mihály négy havi, Soós Sándor, Gábor István, Bodnár János (esetleg Bíró János?) és egy T. J. kezdőbetűjű férfi<sup>69</sup> egy hónapi „köz munkában hetenként két napi böjttel töltendő fogságra ítéltetett.” Az ítéletet 1864. augusztus 24-én a királyi ítéletábra is helyben hagyta. Etheit – fogságának kitöltése után – illetőségi helyére kísérték.<sup>70</sup>

Már 1864 januárjában a vásárhelyi református gyülekezet lelkipásztorai is

megszólaltak a nazarénus kérdésben a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* hasábjain. „A nazarénusokról elterjedt hírhez” szolgáltak „némi felvilágosítással.” Lényegében a híradás a főbíró jelentéséhez hasonló hangot üt meg.

Elismeri, hogy „vallási főelvükben a kisdetek keresztelését tiltó rajongók nyilvános prédikálás által a tudatlan nép tömegeiben némi hódításokat tettek, többé el nem tagadható; de nem áll az, hogy kiterjedése által veszélyt hozhatna akármelyik vallásfelekezetre is.” Ezután a híradás elmondja a nazarénus gyülekezet kezdeteinek történetét, ismerteti tanításait, majd ezzel a következtetéssel zárja ismertetését: „Két idegen ember hozta be tehát ide a nazarénus hitábrándot, s most az a kérdés, hogy ezeknek elfogatása után marad-e az egésznek nyoma? ... Bátran föltehetjük, hogy miszerint rövid időn belül az egész mozgalomnak csak emlékezete lesz. Eddig is a hír nagyobb volt a valónál, mert azért, hogy kíváncsiságból többen gyülekeztek az istentisztelet helyére, biztosan állíthatjuk, hogy nazarénus igen kevés volt.”<sup>71</sup>

Hamar kiderült azonban, hogy Ethei kitoloncoltatása és a vezetők lezáratása „nem szüntette meg a rajongás terjedését.”<sup>72</sup> Sőt ahogyan Szél Farkas megfogalmazta:

„mindamelltt, hogy az apostol eképpen Vásárhelyről elexpediáltott; megjelenése nem volt eredmény nélküli. Most midőn e sorokat írom (1865. november) Vásárhely egyik tizedében csupán két helyen van nazarénus gyülekezet s mindegyik látogatott. Ez előtt nyakas reformátusok olyan valódi nazarénusok manapság; hogy nem is imádkozik közülük egy is letérdeplés nélkül. Alkalmast megunták a mi egyszerű istentiszteletünket, azért húznak a sejtelmes, zárt istentisztelet felé!”<sup>73</sup>

Az idő telt, de a nazarénus kérdés nem múlt el. Ezért egyre határozottabban jelentkezett az az igény, hogy jobban megismerje a közvélemény az új hit lényegét. Első nyomát ennek a Szegedi Hírek 1864. október 12-i számában közölt híradásban találjuk. A legtöbb feszültséget a gyermekkereszttség megtagadása okozta. 1865. január 22-én Mikovicz Bálin vásárhelyi lelkipásztor jelenti a presbitériumi ülésen, „hogy helybeli lakos Albert Imre kovács mester úgynevezett nazarénos újdön szülött gyermekeit meg nem kereszteltette.” A presbitérium ezzel kapcsolatban azt határozta, hogy a lelkipásztorok figyelmét felhívja, hogy „minden ily esetet az arra hivatott politikai hatóságoknak juttassák tudomására.”<sup>74</sup> 1865. március 5-én Szél Sámuel lelkipásztor a presbitérium ülésén ezt jelentette:

„Miképp Uj ucai Fejes János, Uj utcai Csarmaz Sándor, újvárosi Nagy László, újvárosi Varga Dávid kovács, újvárosi Albert István bognár, kisutcai Albert Imre kovács, újvári Tunyogi István gölöncsér, úgynevezett nazarénusok jelentessenek be a lelkipásztor hivatalnál, mint akik újonnan szülött gyermekeiket meg nem kereszteltették s most sem kereszteltetik, fölhívja arra egyházgyűlésünk figyelmét, – e körülmény figyelembevételével – eszközölné ennek a polgári hatóságok tudomására juttatását.”<sup>75</sup>

Az egyház úgy döntött, hogy a türelmes várakozás helyett, mely azon a hiedelmen alapult, hogy a nazarénusok maguktól is megszűnnek, az államhoz fordul. Erről a lépésről Szél Farkas 1865 novemberében ezt írta:

„A református egyház f. év március 5-énél nem tűrhette tovább e rajongásokat s az ügyben nyomós felterjesztést tőn: minek következtében a nazarénusok ellen új vizsgálatok vannak folyamatban.”<sup>76</sup>

A nazarénus halottak temetése is rendezetlen volt. Fejes István szerint „az egyházi tartozásokat önként nem fizetik”<sup>77</sup>. A nazarénus gyülekezet egyre erősebb lett. Az állandó egymást tájékoztató levelezésen túl egy kéziratos irodalom is kialakult. Erre utal Ethei énekeskönyve is és Szél Farkasnak a



következő állítása: „annyira mennek, hogy egy titkos lapot tartanak, melyet csak a beavatottnak szabad olvasniok, holott is előbbi vallásukra célzó kifejezések vannak.” Talán Kalmár a szerzője ezeknek az iratoknak, aki Fröhlich könyveit is magyaríthatta. Erről sajnos nagyon keveset tudunk.

A református egyháztól egyre távolabb került a nazarénus gyülekezet. Szél Farkas szerint „az egyházi előljárókat eleinte igen gúnyolták, a templomot kőkoporsó-nak csúfolták s kivált, miután mindenki papolhat közülük az ilyen kedvsapongásokra nagy terük nyílt.” Érdekes viszont, hogy Szél Farkas is észrevette, hogy néhány év elteltével ezzel is alábbhagytak.

Szél Farkas leír egy istentiszteletet, melyet meglátogatott. Ezen egy napszámos „ki különben szerfölött tudós pap hírében áll közöttük” tartotta az istentiszteletet. Élményeit így írja le:

„Kicsiny, nádfedeles, közönséges parasztház volt az, melybe léptem – egy félreeső utcában. Az idő délután egy óra volt. Ilyenkor szokták az istentiszteletet tartani hetenként háromszor, leginkább kedden, pénteken és vasárnap. Fehérré meszelt jókora nagyságú szobában 40–50 nazarénust találtam, kik hosszú padokon foglaltak helyet, férfiak, asszonyok vegyest. Voltak hajlott korúak, de voltak igen fiatalok is. A fentemlített pap egy asztal mellett állott a gyülekezet felé fordulva s írott énekeskönyvből diktálta amint következik ... Ezután egy rögtönzött imában fohászkodott az Urhoz, mire a gyülekezet letérdelt s minden szavát ismételve zúgta utána. Majd a Bibliából egy részt felolvasott (Pál Róm. lev.): de nemcsak felolvasta – meg is magyarázta.”<sup>78</sup>

A békés, csendes istentiszteleteket az államhatalom új üldözési hulláma zavarta meg. 1865. május 7-én a *Szegedi Híradó*ban egy kis hír jelent meg:

„Az úgynevezett nazarénusokat még mindig nem sikerült H. M. Vásárhelyen az igaz útra téríteni, sőt napról napra inkább elhatalmasodnak. Húsvét szombatján a hatóság két gyermeket kereszteltetett meg, kiket nazarénus szülei nem akartak megkereszteltetni.”<sup>79</sup>

A hírre Csongrád megye főispáni helytartója az öt főszolgabíróhoz – köztük Kossa László hódmezővásárhelyi főszolgabíróhoz – levelet küld, melyben az újság hírére és az 1863. december 11-i leiratra hivatkozva arra buzdít, hogy igyekezzenek „a legnagyobb eréllyel oda hatni ... hogy a járása területén ... mutatkozó nazarénusok rajongó, de az állami intézmények elvei ellen irányozott tanai terjesztésének elnyomatására a leghathatósabb intézkedéseket foganatosítania s az ez ügyben észlelendő egyes mozzanatokat tudomásomra hozni el ne mulassza.”<sup>80</sup>

Kossa László május 14-én válaszolt, melyben a vásárhelyi gyülekezet eddig ismertetett történetét mondja el.

Ethei szerinte „nyílt tébolyodottsága mellett a természet által bőbeszédűséggel, ájtatos képpel felruházva lévén – több, a legnagyobb részben vagyontalan, de itt-ott tehetősebb lakosok fejét elkábította.” Beszámol Ethei letartóztatásáról és jelenti, hogy „az eseten kívül mindannyiszor, valahányszor kipuhaltam, hogy ezen nazarénusok valahol ájtatoskodás végett összegyülekeztek hasonló eljárást követtem, legközelebb pedig az egyházi hatóság részéről bejelentetven hoztam, hogy többen vannak olyanok, akik ujjon szülött gyermekeiket megkeresztelni nem akarják a gyermekeket keresztelés végett az illető lelkész urakhoz putczások által felvittem, az illető szülők ellen pedig a vizsgálatot megejtven, az ügyet ismét a ... törvényszékre terjesztettem.” Azt is bevallja a főszolgabírói jelentés, hogy ezeknek az akcióknak nemsok eredménye volt, „a rajongókat nemcsak vissza nem rettentette, sőt inkább vakbuzgóságukban megkonokította, hogyha talán újabb időkben nagyobb terjedelmet ezen nazarénus vallás nem nyert is ... de az eredeti ... szám ... semmi esetre sem fogyatkozott.”

Az ellenintézkedéseket azért látja nehéznek, mivel házanként titokban gyűlnek össze, néha éjjel

és több igehirdető is van köztük, ezért azt parancsolja, hogy „az istentiszteletek helyét és idejét kipuhatolni mostanában nem sikerült.” Az a vélemény, „hogy ezen vallás terjedését tetemesen gátolni fogná, ha felsőbb helyről ugyan az tiltottnak kimondatnék, addig is pedig a ... törvényszék az annak következtében talált egyének iránti szigorúbb eljárásra utasíthatnék, más részről pedig azok, akik rajta kapatnának, hogy házaiknak gyülekezetet tartani engedték, közigazgatási úton súlyos bírsággal büntethetők lennének.”<sup>81</sup>

Etheiek pere után újabb megpróbáltatásokat kellett elszenvednie a gyülekezetnek, amelyekről Szél Farkas is megemlékezett.

„Igen természetes – írja, hogy ilyen rajongásért pörbe fogattak s hárman közülük elítéltettek: a két főbb nazarénus 3 – 3 havi, a harmadik pedig egyhavi egyszerű fogságra.”<sup>82</sup> Erre utalhat talán a Csongrád megyei fenytörvényszék jelentése a főispáni helytartónak, melyet Hódmezővásárhelyről küldött 1865. május 22-től több napon át tartandó fenytörvényszékről. A törvényszék arra következtet, hogy „ezen vallási rajongás a megyében naponként nagyobb tért nyer.” „Ennél fogva van szerencsénk tisztelettel felkérni Méltóságodat: miszerint az említett vallási rajongás gátlása tekintetéből hathatósan intézkedni, s különösen a szülésznöket az újszülöttek bejelentésére szigorúan köteleztetni méltóztatnék.”<sup>83</sup>

A *Szegedi Híradó* szerint a nazarénusok gyermekeit egyre-másra keresztelik karhatalommal.

„Rendesen két zsandár teljes fegyverzetben kíséri a kis világpolgárt, kinek szülei azon épületes vallási tételnél fogva szegülnek a keresztelés ellen, hogy fiuk katona ne legyen: de hogy a leányokat miért nem keresztelik meg, ennek még nem tudtam nyomára jönni. Felemlítem még, hogy mikor imádkoznak, kendőt terítenek a fejükre, sohasem káromkodnak, szeszes italt nem isznak, vagyonukat közbirtoknak tekintik, de csak akkor, ha másé forog kérdésben. A fő profétájuk valami Notter nevezetű pesti iparlovag, ki igen elegáns öltözetben és fehér gallérral, kesztyűben szokott köztük megjelenni. Összeköttetései igen terjedtek és az atyafiak gyakran buzdítólag üzengetnek egymásnak.”<sup>84</sup>

Notter Józseffel már a korábbiakban többször találkoztunk. Pestinek mondja a híradás, bár kétségtelen pacseri szereplése is. Notter Józsefről Fejes István is megemlékezett és elmondja róla, hogy „Vásárhelyen prédikált, pedig az istenadta annyit tudott magyarul, mint egy esztendő gyermek.” Majd később ezt írja: „Központjuknak Pest látszik, hol főszerepet visz a már nevezett Notter, ki utazgatni is szokott vidékről vidékre vallásuk érdekében.”<sup>85</sup> Szél Farkas név nélkül emlékezik meg róla – megterhelve a következőkkel: „A nazarénus vallás terjesztése e vidéken – nekem legalább úgy látszik – proletár mesterfogás: megengedem, hogy kezdetben politikai célzata lehetett. Jön ugyanis le Pestről ide Vásárhelyre hébe-korba cifra öltözetű iparlovag – ki az – úgy is izgalmas kedélyű nazarénusokat még jobban buzdítja, tüzeli – csakhogy nem ingyen.”<sup>86</sup>

Minden újszülött gyermek és minden elhunyt újabb feszültséget jelentett. A keresztelés megtagadását, a nazarénus temetéseket a lelkipásztorok sorban jelentik. 1865. július 23-án bejelentik, hogy Vad Sándor gyermeke elhalt és „a közönségesen szokott egyházi tisztességes szertartások mellőzésével temettetett el.”<sup>87</sup> Ugyanezen alkalommal azt is bejelentették a lelkipásztorok, hogy Tóth Mihály és Zsoldos Ferenc nazarénusok többszöri felszólításra sem hozták el gyermeküket megkereszteltetni. Ilyen esetről az év folyamán még több jegyzőkönyvi feljegyzés is beszámol.<sup>88</sup> Könyves Mihályné fent már említett esete is 1865 szeptemberében történt. Szél Sámuel bemutatta a presbitérium előtt „most született kised gyermeke kereszttség alá nem bo-



csájtása tárgyában hozzá küldött céduláját”, melyről a presbitérium így döntött: „a bemutatott cédula, mint nazarénusságnak városunkbani létezését kétségtelenül tanúsító világos bizonyítvány intézkedés és elbánás tekintetéből a helybeni főszolgabírói hivatalhoz áttétetni rendeltük.”<sup>89</sup>

Ez a törvényen kívüliség sok zavart idézett elő. Fejes István 1866-ban ezeket a konfliktusokat így összegezi:

„Gyermekeiket a polgári hatóság viteti keresztvíz alá. Egy temetési eset kereslet alatt áll. Két vagy három újonc a katonai esküt megtagadta, míg arra aztán kényszerítették. Az egyházi tartozásokat önként nem fizetik. A papság iránt idegenek, a rendszeres iskolákat feleslegesnek tartják, ahonnan gyermekeiket nem is iskoláztatják.”<sup>90</sup>

Rozgonyi – Csongrád megye főispáni helytartója – tanulva az 1863 decemberi kellemetlenségből, igyekezett a vásárhelyi nazarénusok ügyéről jelenteni a Helytartótanácsnak. Leírta jelentésében, hogy „a járási tisztviselőket oda utasítottam, hogy a nazarénusok rajongó és az állami intézmények elvei ellen irányított tanai terjesztésének elnyomására a leghatározottabb intézkedéseket foganatosítani s az ügyben észlelhető egyes mozzanatokat tudomásomra hozni el ne mulasszák.” Csatolja a vásárhelyi főszolgabíró és a fenyítőtörvényszék jelentését és ezeknek javaslatát megismételve az egész ország területére kiterjedő szigorú intézkedéseket vár a Helytartótanáctól. A válaszról nincs tudomásunk, de úgy látszik, hogy nem volt a kormány ínyére a nazarénusok ellen folytatandó kemény politika, hiszen mint az előbbi fejezetben láttuk, nem sokkal ez után a kormány viszonylagos szabadságot engedélyezett a nazarénusoknak.

Néhány szót kell ejtenünk a katonaszolgálat kérdéséről is. Ethei idézett vallomásából ismerjük a vásárhelyi nazarénusok elvi álláspontját. Ennek követése megpróbáltatásokkal járt. Hogy ezeket hogyan állták a vásárhelyi hívők, azt jól dokumentálja egy 1866. június 6-án Veronában kelt levél, melyben Balogh Mihály, „aki a második Zsényi ezrednél, a második depokompániánál teljesített szolgálatot, tudósítja sorsáról a gyülekezetet. Leveléből megtudjuk, hogy másik két „barát”-tal együtt került sor alá. Leírja, „hogy sokképpen akartak szédíteni és hálóba ejteni, de az Ur irgalmas lévén hozzám, mindenkben győzelmet adott.” Sorsáról így tájékoztatta a gyülekezetet:

„Már nem kevés mesterséget használtak fel az itt lévő tisztek, hogy engemet valamiképpen megakadályozzanak. De egész idáig semmi előmenetelt nem nyertek arra nézve, mert a Szent Isten mindenkor erőt, bátorságot nyújtott, hogy legkevésbé is vissza nem tartottak ezen utazásomban. Most pedig minekutána átlátták, hogy tömlőcök, vasak, botok, éhségek, semmit sem használnak, még ma regiment raportra megyek, a törvény-bíró kezébe leszek átadva. És mivel hogy hamis tanúk vannak előállítva rám, annakokáért nem sok reménységem van életem megmaradása felől. De bármiképpen legyen és történjen velem, légyen meg az Urnak szent akarata, csakhogy futásomat bevégezhessem és hitemet megtarthassam. Boldognak érzem magamat és boldogok lehetnek mindazok, kik a Sátán, test, és világ csalóka fénye által el nem vonatnak a nekünk adott szent tudománytól, soha hátra nem állnak. Azért énelem együtt örvendezetek kedves testvérek, mert ha itt nem e földön, a következő feltámadásban fogjuk nemsokára látni ... egymást.”<sup>91</sup>

A többi fiatalról egy 1869-es vizsgálat közli, hogy „a katonai esküt az embertelen kínzás mellett sem tették le, és állítólag mellékes szolgálatokra alkalmaztattak.”<sup>92</sup>

A hódmezővásárhelyen történtek, Szél Farkas sokat idézett cikk-sorozata nyomán, melyet a *Vasárnapi Ujság* 1866 elején három folytatásban közölt – ország szerte publikussá lettek. Szél pontos adatok után igyekezett dolgozni, megpróbált objektív lenni, bár azt sem rejtette véka alá, hogy nem kedveli a nazarénusokat. Ezt bizonyítja cikkének befejezése:

„Mikor hull már le áldott népünk szeméről a hályog, hogy eszközül magát az ne hagyná felhasználatni! S mikor lesz azon urakban egy kis lelkiismeretesség, hogy a népet aljas céljaik eszközévé ne alacsonyítsák.” A cikknek az a jelentősége, hogy megpróbál végre a realitással szembenézni. Ezt méltányolja is a szerkesztő, aki a következő megjegyzést fűzi az első cikknek azon megjegyzéséhez, hogy „nem lesz érdektelen hiteles adatok után rólok egyet-mást napfényre hozni.” „Mint meglepő jelenséget hazánk újabb történetében s mint az alsóbb magyar néposztály egyik legújabb szellemi mozgalmát, nem ignorálhatjuk ez ábrándos, rajongó s bizonyosan mulékony hatású tüneményt.”

Szél Farkas cikkével egyidőben jelent meg a *Sárospataki Füzetekben* Fejes Istvánnak a későbbi református püspöknek cikke a nazarénusokról.<sup>93</sup> Fejes jól ismerte a vásárhelyi nazarénusokat, hiszen 1860 áprilisától 1865 októberéig tanár volt Hódmezővásárhelyen, és csak ezután került Sárospatakra lelkésznek.

„Szükségesnek látom az egészről felvilágosítást nyújtani annyiban, amennyiben a kezeim közt lévő adatok és hiteles értesülések alapján tehetem ... Elterjedt az a hír, hogy Hódmezővásárhelyen van a nazarénusok telepe és sokan erre az egy városra próbálják leszűkíteni az egész nazarénus kérdést.” „Vitába száll azzal az elképzeléssel, hogy el kell hallgatni az ügyet, mert úgy is elmúlik magától: „Sokan úgy vélekednek ugyan efféle csekély kezdetű és gyenge alapú dolgokról, hogy jobb magukra hagyni, a dobraütés csak használ nekik, fontosabbnak érzik ügyüket, ha foglalkoznak velük; de a nazarénusok ügye belátásom szerint nem olyan stádiumban áll, hogy tekintetbe ne kellene venni, sőt mint olyan tény, mely különben is híre kapott, megérdemli a figyelmet.”

Ezután a rendelkezésére álló dokumentumok alapján kezdi ismertetni a vásárhelyi gyülekezet történetét, pontosan közölve a neveket és adatokat, melyeknek tudomására jutott. Összefoglalja Ethei tanítását, majd véleményyt formál a nazarénusokról.

„Gyakorlatilag a vallásos rajongás következőkben mutatja ki magát: A lelki kevélységben; amennyiben magokat tisztáknak tartván, más embert szájalommal néznek; a farizeuskodásban, mivel a kegyeskedés többnek látszik előttük, mint az igazi jócselekedet. Különben sok ezelőtt cégéres életű van köztük, kikről állítják, hogy némelyek őszintén megjavultak ... Egyébiránt a kényszerítéssel szemben elszántak; túréssel fogadnak bármi bántalmat; a fanatizmus bélyegei arcon, szemben, viseletben élénken kitűnnek.

Tanaik bírálatába nem bocsátkozom, de ha nem csal ítéletem, van azokban valami homályos vágy az erkölcsiség javítására és némi idétlen küzdés a kereszténység szabad fejletében egyháztörténelmileg előállott szokások és rendtartások megváltoztatására. Reformáció féle tehát, de vakon és kitudva a kereszténységből azt a magasabb szellemet, mely a merev betűk alól kiszáll. Ebben van a nehézség megvilágosításukra, hogy felsőbb okoknak nem engednek, mert nem értik; de viszont elbukásuk alapja is az lesz, mert tehetetlen rajongásuk az értelmesebb nép előtt előbb-utóbb neveltségessé fog válni.”

Az 1863-as aszályra ráduplázott az 1866-os nehéz, rossz időjárási viszonyokkal sújtó esztendő. Pünkösdkor havazott a vetés csaknem teljesen elpusztult. A *Szegedi Híradó* levelezője szerint:

„A szegényebb néposztálynál a vetnivaló is hiányzik, valóban nem csodálható a termelő-közösség roppant elkeseredettsége, mert érzi, hogy a szűnni nem akaró csapásokat sokáig elviselni s a nyomort kikerülni emberfeletti erőre volna szükség.” Majd hozzát teszi: „a sziklakeblű ember is



ingadozni érzi hitét.” „A szenvedés kelyhe színültig telt már, talán végleg elfordítja tőlünk a Mindenható.”<sup>94</sup>

A kétségbeejtő helyzetben egyre nehezebb lett az élet, Vásárhelyen is. 1866. június 21-én így tudósítja a *Szegedi Híradót* a vásárhelyi levelező:

„A napokban egy írott proclamatiot volt szerencsénk olvasni, melyben egy életűnt kommunista izrael népe elleni tettlegességekre hívja föl a népet: általában cifrábbnál cifrább dolgok jutnak az emberek eszébe; egyik a zsidókat akarja pusztítani, a másik gerilla csapatot toborozni, a harmadik meg pláne titokban s minden szertartás nélkül temetkezni akar s így tovább, ezzel is bizonyítván, hogy a rossz idő nemcsak rossz termést, de rossz és éretlen gondolatokat is szül.”<sup>95</sup>

Ez a híradás arra figyelmeztet, hogy 1866-ban más megoldást kereső irányzatok is születtek. Ezek az utópikus mozgalmak legnagyobb részt biblikus gondolatokat is zászlójukra tűztek. Az előzmények ismeretében természetes, hogy ezeket is nazarénusoknak mondják. Ezt bizonyítja az a Hódmezővásárhelyen írt, a szolgabírónak címzett folyamodás, ami a *Vasárnapi Ujságban* jelent meg.<sup>96</sup> Egy ilyen utópista iratra utal a *Szegedi Híradó*, amikor 1866. május 10-én ezt írja:

„Egy hmv-i nazarénus levelet intézett hozzánk híradás végett, cifrábbnál cifrább dolgok vannak benne, de amelyről egy sor sem érdemli meg, hogy csak curiosum gyanánt is napvilágot lásson.”

Ezek között a mozgalmak között Kérdő Márton utópista mozgalma a legjelentősebb és legérdekesebb talán<sup>97</sup>, de ehhez már nem sok köze volt a nazarénusoknak.

A nazarénus gyülekezet közben megszilárdult és egyre jobban polgárjogo nyert a hódmezővásárhelyi közgondolkodásban. Ez a helyi református gyülekezet gondolkodásában is lemérhető. Szeremlei Sámuel külföldi utazásairól szóló beszámolójában például így emlékezik meg róluk:

„Vásárhelyen a nazarénizmus némelyeknél azért kedves, mert a temetéseket pompa és szertartás nélkül óhajtja, s én több józan felfogású paraszt embertől hallottam, ki egyházat lelkéből szereti, hogy e részben a nazarénusok okosok, ellenben a mi vallásunk hibás, mert ott megszólják az embert, ha a költséges és haszontalan pompának eleget nem tesz.”<sup>98</sup>

Ennek a rövid híradásnak a kontrasztja az 1866. február 11-i presbiteriumi ülés, ahol elmarasztalják a nazarénusokat, amiért Varga Sámuel volt takácsmestert „minden szertartás nélkül” az Aranytemetőben temették, egy másik esetben pedig bejelentették ugyan a halottat, aki „egyházi adóját pontosan befizette, de megtagadta a szokásos szertartást.” A presbiterium úgy határozott mindkét esetben, hogy a lelkipásztoroktól „a főbíróaságtól kér jelentést tétetni”, mivel „a megyétől várván ily esetekben hatályos intézkedést.”<sup>99</sup>

De a presbiterium is hamar belátta, hogy ez az erőszakos út nem célra vezető. Már 1866. május 6-i presbiteriumi ülésen Magyar Antal tanár javaslatot tett, hogy „keresztény jótékony gonskodásból a be nem jelentett halottaink neveinek anyakönyveinkbe utólagosan leendő bevezetésére történjen intézkedés.”<sup>100</sup> A megbékélés utal a nazarénus imaházról szóló híradás is, melyben a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* levelezője arról ír, hogy „a józabb irányzat kezd megerősödni körükben.”<sup>101</sup>

Ezt a megbékélést tükrözi az az 1869-ben Szegeden megjelent, név nélkül írt tanulmány, amelyet már eddig is többször idéztünk. („A Krisztusban Hívő Gyülekezet rendtartásainak ismertetése”) Ez a minden bizonnyal re-

formátus lelkipásztor által írt irat, mintaszerű tudományos objektivitással és igényességgel teszi vizsgálat tárgyává a hódmezővásárhelyi gyülekezet történetének ismertetését, de ennek a tanulmánynak a vizsgálata egy másik előadás tárgya.

Végül – az elmondottak néhány tanulságáról kell néhány gondolatot megosztanom. Ennek a tanulmánynak egyik szándéka az volt, hogy a múlt század derekának egyházi életében kibontakozó válságról – mely a szekularizációval is összefügg – híradást adjon mindenféle felekezeti elfogultság nélkül. Ennek a feszültségnek az elemzése sok szempontból tanulságos, hiszen az egyháznak mint közösségnek a belső élettevékenységéről is hírt ad. Az ún. szekták vagy szabadegyházi közösségek múlt századi megjelenését elsősorban mint a racionalista igehirdetés következményét tartják számon. A hódmezővásárhelyi nazarénus gyülekezet indulásának előterjesztett, sok oldalú belső és külső forrásokkal dokumentálható története nem igazolja ezt a leegyszerűsített summás megállapítást. A racionalista igehirdetés meglévő válságán túl még az egyházszervezeti életben bekövetkező válságjelenségekről, vagy a kegyességi élet válságáról sem szabad megfeledkezni. Az előbbieket a presbiteriumok szerepének formálissá válásában, az egyházi adók körüli bonyodalmakban, vagy a papválasztási botrányokban is jól tükröződnek. Az utóbbiak legérdekesebb és legfájóbb veszteségeket okozó válsággóca a parasztecclesiolok kiszorulása az egyházi életből. Ez a történet a hódmezővásárhelyi egyházak szociális érzékenységének elvesztéséről vagy legalább is meggyengüléséről is hírt adnak.

Ezekről a jelenségekről még szélesebbkörű adatgyűjtésre van szükségünk, de a fáradságos munkát megérdemli a minden egyház számára hasznosítható tanulság.

## JEGYZETEK

1. MAKKAI Sándor: *A szekták keletkezésének okai. Kolozsvár 1917.*
2. SZIGETI Jenő: *A keresztyén tradíció szektás elszíneződései. („Megemlékezzél az útról.”* |Bp. 1981 | 231–251, 290–292.)
3. SZIGETI Jenő: *„Ti pedig mindnyájan testvérek vagytok ...”* Bp. 1978.
4. SZEREMLEI Sámuel: *Hódmezővásárhely története.* Bp. 1901–1913. 5. kötet. – Uő.: *A hódmezővásárhelyi református egyház története.* Bp. 1927. 1938. 2. kötet stb.
5. *Szegedi Híradó* (a továbbiakban: Sz. H.) 1863. 93. sz. november 21. GYURÓI: *Szegény nép nyomora.* Vö. S. SÁNDOR Pál (Szerk.): *Parasztságunk a Habsburg önkényuralom korszakában. 1849–1867.* Bp. 1951. 238. DÉNES György: *Az orosházi földmunkások és szegényparasztok 1863. évi megmozdulása. (Szántó Kovács János Múzeum évkönyve 1959. 87.)*
6. Sz. H. 1863. november 28., december 2. ZOÁRI: *Néptanítóink állapota az inséges időben.* Uo., december 6. 1984. március 6. Irodalom az éhségről: ÉRKÖVY Antal: *Az 1863. évi aszályosság a magyar Alföldön.* Pest. 1863. – KISS Jenő: *Inséges esztendőnk. Magyar Gazdaságtörténeti Szemle 1905.*
7. *„H. M. Vásárhelyi Krisztusban hívők névsor kimutatása 1863. évtől.”* Az eredeti a hódmezővá-



- sárhelyi nazarénus gyülekezet birtokában. (A továbbiakban: Akv).
8. Akv. 190. Lakása 4/807. Előző vallása r. kat. volt.
  9. Hódmezővásárhelyi halotti anyakönyv. 1906. 22. (A továbbiakban: Hak).
  10. PEIL 1864. 217–218.
  11. SZÖLLŐSI Á.: *A nazarénusok* 1871. 5.
  12. FEHÉRVÁRY J.: *Vásárhely története a családok tükrében*, Hódmezővásárhely 1929. 53.
  13. FEJES István: *A nazarénusok Hódmezővásárhelyen és másutt. Sárospataki Füzetek*. 1866. 273. *A Krisztusban Hívő Gyülekezet rendtartásainak ismertetése* Uo., 1869. 21. stb.
  14. Akv. 196. Előző vallása református volt.
  15. Csongrád-megyei 2. sz. Levéltár, Szentés. Főispáni iratok 738/elnöki sz. 1863. Vö.: IVÁNYI István: *Szabadka szabad királyi város története*, I–II. Szabadka 1886–1892. Bittermannn ny. 551–648.
  16. Sz. H. 1870. május, –g–: *Népszámlálás*. (A lap szabadkai levelezőjének május 9-i levele). Vö. *A Hon* 1870. április 15. esti 2.
  17. FEJES i. m. 277.
  18. Sz. H. 1864. május 11., 2.
  19. FEJES i. m. 273. – SZÖLLŐSI i. m. 5.
  20. SZÖLLŐSI i. m. 5. – PEIL 1864. 217. *A Krisztusban Hívő Gyülekezet rendtartásainak ismertetése*. I. m. 21.
  21. FEJES i. m. 273.
  22. FEHÉRVÁRY i. m. 54., 53.; *Vármegyei szociográfiák: Csongrád vármegye*. Bp. 1938. 19.
  23. FEHÉRVÁRY i. m. 54. Akv. 101–103.
  24. Csongrád-megyei 2. sz. Lt. Szentés 1953/863. Eln.
  25. Akv. 10. 33. 48. 71. 75. 78. 89. 96. 97. 101. 102. 104. 105. 133. 151. 174. 180. 182. 196. 199. 216. 242. 279.
  26. FEJES i. m. 273., 277.
  27. SZÉL Farkas: *Az úgynevezett nazarénusokról, Vasárnapi Ujság* 1866. január 5.
  28. FEJES i. m. 277–278.
  29. 1863. december 5-én kelt, H. M. Vásárhelyen kivett vallomás. Idézi SZÉL Farkas i. m. 1866. február 16.
  30. SZÖLLŐSI i. m. 5 – SZEBERÉNYI L. Zs.: *Nazarénizmus*. 1888/56. SZÉL FARKAS i. m. január 5–6. február 16–18., március 27. *A Krisztusban Hívő Gyülekezet rendtartásainak ismertetése*. i. m. 21. FEJES i. m. 273–276.
  31. A levél szövegét közli SZÉL Farkas i. m. január 5–6. Az R. M. monogram megfejtése a Heves megyei levéltár birtokában lévő anyakönyv alapján RADICS Mihály (OL. Filmtár A. 5490. 19. sz.)
  32. FEJES i. m. 274.
  33. SZÉL Farkas i. m. január 6. Hevesről 1863. augusztus 7-én kelt levél, melyet egy K. J. nevű nazarénus írt.
  34. FEJES i. m. 174. Utalás a Jelenések könyve 13:14 sk. illetve 16:10 verseire, valamint a 17. fejezetre.
  35. Vö. 33. jegyz.
  36. SZÉL Farkas i. m. január 5.
  37. PEIL 1864. 217–218. Hódmezővásárhelyről január 20.
  38. FEJES i. m. 274.
  39. *A Krisztusban Hívő Gyülekezet rendtartásainak ismertetése* i. m. 21–22.
  40. 1863. december 21-i jelentés. 1863/1953. Csongrád megyei 2. sz. Lt. Szentés.
  41. SZÉL Farkas i. m. február 16–18.
  42. FEJES i. m. 274–275.
  43. SZÉL Farkas i. m. március 27.
  44. Csongrád megyei 2. sz. Lt. Szentés 1863/1953.
  45. Uo. Eln 1898/1863.
  46. A Hódmezővásárhelyi Ref. Gyülekezet Irattára, „Egyházgyűlési jegyzőkönyv” (Pr. jk. VIII. 1863./399. sz.)

47. Csongrád megyei 2. sz. Lt. Szentes 1863/1953.
48. FEHÉRVÁRY i. m. 53.
49. SZÉL Farkas i. m. *Vasárnapi Ujság* 1866 ...
50. PEIL 1864. 217–218.
51. SZÉL Farkas i. m. 17.
52. Csongrád megyei 2. sz. Lt. Szentes Eln. 1863/1953. A főbíró mivel erről az esetről a jelentéstételt elmulasztotta megpróbálja a történeteket kisebbíteni.
53. Csongrád m. 2. sz. Lt. Szentes 1953/1863. – 16. 370/old. sz. leirat.
54. Pr. jkv. VIII/1863. december 12. 132. sz.
55. Akv. 67. FEJES Bálint (4•244) aki református volt, hitének kezdetét 1865-től számított és 1866-ban lett a gyülekezet tagja. Eltávozott a gyülekezettől, majd visszajött (Akv. 201. V. 218. református 1864. lett barátkozó, 1865-ben tag.)
56. NYÁRI József visszaemlékezése 1868. október 11-én.
57. Akv. 102.
58. SZÉL Farkas i. m. március 27. Vö. PEIL 1864. 217.: „egy ideig még hírlett, hogy egy asszony vette át a prédikáció szerepét.”
59. FEJES i. m. 274.
60. Presb. jkv. VIII. 1868. december 13./132.
61. Sz. H. 1863. december 19. 1010. sz. „Minő könnyen félrevezethető a nép.”
62. Presb. jkv. VIII. 1863. december 20. 438. 01. sz.
63. Csongrád megyei 2. sz. Levéltár Eln. 1863/1953.
64. SZÉL Farkas i. m. február 17–18.
65. Sz. H. 1864. január 9. „Gyurói” jelzetű levelező 2. l. Vö. 3. sz. 2. l.
66. Uo. 1864. február 6. (11. sz.) 2. l.
67. Uo. május 11. (Goraszi), május 2. (Garzó Imre)
68. Uo. 1864. július 2. (58. sz. 2. l.)
69. Akv. 195. 180–33, 174/75. a. T. J. lehet, hogy Trupper János nevét takarja.
70. SZÉL Farkas i. m. március 27. A király ítélőtábla B. 2968. (864. sz. augusztus 24-i határozata)
71. PEIL 1864. 217. (január 20-i levél)
72. FEJES i. m. 274.
73. SZÉL Farkas i. m. március 27.
74. Presb. jkv. VIII. 1865. január 22. 879.
75. Uo. 1865. március 5. 923.
76. SZÉL Farkas i. m. március 27.
77. FEJES i. m. 276.
78. SZÉL Farkas i. m. március 27.
79. Sz. H. 1865. május 7. 37. sz.
80. Csongrád m. i. 2. sz. Lt. Szentes, Elnöki iratok 1865. 699. l.
81. Uo. 890–/863. sz. alatt
82. SZÉL Farkas i. m. március 27.
83. Csongrád m. i. 2. sz. Lt. Szentes 1865/1102. mellékl.
84. Sz. H. 1865. május 28. 2. l. tudósítása május 26-i keltezéssel Hódmezővásárhelyről.
85. FEJES i. m. március 27.
86. SZÉL Farkas i. m. március 27.
87. Pr. jkv. IX. július 23. 55.
88. Uo. 1865. szeptember 28. 122. október 8. 132.; 1866. július 24. 343.
89. Uo. 865. szeptember 10. 101. l.
90. FEJES i. m. 276.
91. A levél másolata a szerzőnél
92. *A Krisztusban Hívó Gyülekezet rendtartásainak ismertetése* i. m. 31.
93. *A nazarénusok Hódmezővásárhelyen és másutt. Sárospataki Füzetek* 1866. 273. sköv.
94. *R: I: Levelezések. Szegedi Híradó* 1866. május 27. sz. Vö. *Szegedi Híradó* 1866. május 24., július 3. 2., június 7., július 14.
95. Sz. H. 1866. június 21.



96. *Eredeti nazarénus folyamodás. Vasárnapi Ujság.* 1866. november 25. 47. sz. 575. Az irat tartalma kétségtelenné teszi, hogy nem nazarénus a szerzője.
97. CSOMORKÁNYI: *A hódmezővásárhelyi zavargás. Politikai Ujdonságok* 1866. november 14.
98. SZEREMLEI Sámuel: PEIL 1867. 463.
99. Pr. jk. ICIX. 1866. február 11. 196., 197.
100. Uo. 1866. május 11. 292.
101. PEIL 1869. 1531.

## KÖZLEMÉNYEK





KÖZLEMÉNYEK

... Milyen igazság... (faded text)

... Ne gondoljuk... (faded text)

... Az igazság... (faded text)

A XVIII. század... (faded text)





## Wittenberg Debreceni Ember Pál ellen

*Egy hitvita és háttere*

Minden egyház életének kísérőjelensége saját hitvallásának védelme a más hitet vallókkal szemben. A jövőendő lelkészek felkészítésének, a teológiai tanfolyamnak századok óta bevett tárgyai az apologetika, avagy hitvédelem és a polemika, azaz az egyéb hitvallások bíráló tárgyalása. Ugyanezeket az anyagokat ma egy szelídebben és tárgyilagosabban hangzó néven szokás a legtöbb helyen előadni. E név: a hitvallások ismertetése, németül Konfessionskunde.

Ne gondoljuk azonban azt, hogy az ilyen apologetikus és polemikus eszmecserék csak a professzori előadások vagy a tudományos teológiai irodalom mezején fordulnak elő. Jelen vannak az egyszerű egyháztagok beszélgetési témái között is. Hogy ezeknek az ilyen eszmecseréknek a szintje elég alacsony, arról azok a dolgozatok számoltak be, amelyeket a valláslélektan virágkorában a kérdőíves módszer alkalmazásával annak a kivizsgálására szántak, hogy tulajdonképpen milyen mértékben vannak jelen az olyan centrális dogmatikai ismeretek az átlagos egyháztagok gondolkodásában, mint például a hit által, kegyelemből való megigazulás, az úrvacsora értelmezésének különbözőségei, vagy a predestináció tana. A tudás óhaja nagyon is megvan az egyszerű egyháztagok lelkében is, ezért fogadják hálással az ilyen kontroverz kérdéseket tárgyaló prédikációkat és a népszerű teológiai irodalmat.

Az apológia és a polémia korántsem volt egyforma mértékben eleven sőt heves az egyház történetének egész folyamán. Akkor szoktak magasra csapni a hullámok, ha kiválik egy új hitvallási irány és igyekszik meggyökerezni, elterjedni. Később azonban, különösen azután, amikor ez az új irány elnyerte országos törvényben szabad megvallásának a biztosítását, a vita lecsendesedik. Ha tehát egy olyan viszonylag csendesebb korban, mint amilyen az általunk tárgyalt hitvita időszaka, azaz a XVIII. század eleje, a konfesszionális harc lángja egyszerre mégis magasra csapott, annak feltehetően külön oka kellett, hogy legyen. Egy ilyen külön okról fogunk a következőkben beszélni.

A XVIII. század elején a két evangéliumi konfesszió, az evangélikus és református között Észak- és Nyugatmagyarországon különösebb ellenkezés sem irodalmi sem gyakorlati egyházi téren nem volt tapasztalható, márcsak azért sem, mert mindkét konfesszió híveit egyformán sújtotta az ellenreformáció, és egyben közelebb hozta őket egymáshoz. II. Rákóczi Ferenc szabadságharcának éveiben (1703–1711) a fejedelem a nem katolikusok vallásszabadságát is igyekezett és tudta is többnyire biztosítani. Eppen ezért

feltűnő, hogy az 1707. év folyamán egy ritka heveségű konfesszionális harc tanúi vagyunk. Ez abban a vonatkozásban is szinte egyedül áll a magyarországi protestantizmus történetében, hogy benne az északmagyarországi lutheránusok és a wittenbergi egyetem közösen léptek fel Debreceni Ember Pálnak<sup>1</sup> a predestinációról mondott prédikációi ellen. Jeles egyháztörténészünk, akkor még mint a losonci református gyülekezet lelkipásztora, a kettős kiválasztás tanítását igyekezett hallgatóival megismertetni és hitük és életük tartóoszlopává tenni. Tette pedig ezt a kevésbé kiélezett infralapsarius felfogásban és a más hiten levőket kímélő hangon, kerülve a polémiát.

A felvidéki lutheránus egyház néhány vezetőjének kérésére a wittenbergi teológiai kar kitűnősége, Gottlieb Wernsdorf<sup>2</sup> professzor Ember Pál prédikációskötetét egy egész könyvvel támadta meg,<sup>3</sup> mégpedig ritka szenvedélyes hangon. Ez utóbbira nézve legyen szabad egyetlen utalást tennem. Wernsdorf könyvében az áll, hogy bár a prédikációk szerzője az Ember családnévét viseli, de egyáltalán nem érdemli meg az ember nevezetet.

Nemcsak a szenvedélyes hang mutatja azonban, hogy a polémiának nem szokványos esetéről van szó, hanem az is, hogy a szerzőnek nagy földrajzi távolságot kellett áthidalni és nyelvi nehézséget is. A prédikációk 1702-ben Kolozsvárt jelentek meg Misztótfalusi nyomdájában, magyar nyelven. Kolozsvár elég távol fekszik Wittenbergtől. Újabb feltűnő vonása a polémiának az, hogy a magyar prédikációs könyvre nem az erdélyi lutheránusok, többségükben ugyan németajkúak – de volt közöttük számos magyarajkú is – hívták fel Wittenberg figyelmét, holott akkor is szép számban látogatták Luther egyetemét, hanem a felsőmagyarországi evangélikusok. Ez utóbbiaknak volt ebben az időben Wittenbergben csupa felsőmagyarországi evangélikus diákokból álló köre. Ennek a lelke Cassai Michaelis György<sup>4</sup> lehetett, egy magyar exuláns, akkor már az ottani filozófiai fakultás adjunktusa, de beletartozott az a Regis Márton<sup>5</sup> is, aki Wittenbergben egyetemi fokozatot akart szerezni, s akinek a disszertációjaként Wernsdornak az Ember Pált oly hevesen támadó könyve megjelent. A kört további felsőmagyarországi lelkész-növendékek egészítették ki, akik a Wernsdorf–Regis-féle könyvben üdvözlő verseket is jelentettek meg társukhoz, Regis Mártonhoz intézve.<sup>6</sup> Viszont az akkor is ott tanuló számos erdélyi diák közül egy sem szerzett verset és nem vett részt az Ember elleni polémiában.<sup>7</sup>

A felvidéki teológusokból álló wittenbergi csoport szoros kapcsolatban állt a felvidéki evangélikusság vezetőivel, főleg Krmann Dániel püspökkel. Erre mutatnak a Wernsdorf könyvében található személyes üdvözlések. Valószínűnek látszik tehát, hogy az Ember elleni wittenbergi polémia megjelenését ugyanabban az összefüggésben kell látnunk, amelyben ugyanezek a felvidéki evangélikus vezetők ebben az időben egy másik, még nagyobb súlyú ügyben buzgólkodtak.

Elmondhatjuk, hogy az 1700-as években, 1709 közepéig, mind Wittenberg, mind a felsőmagyarországi evangélikus vezetők magatartásának kulcsa az alkalmazkodás volt XII. Károly svéd király tüneményes sikerű hadvezérhez és a király teológiai nézeteihez.



XII. Károly 1682-ben született és már 15 éves korában trónra került. A dánok, az oroszok és a lengyelek azonnal lazítani próbálták a svéd hegemonián és területeket próbáltak elragadni az ifjú uralkodótól. Ez azonban érzékenyen visszavágott. 1700 augusztusában elfoglalta Koppenhágát, november 30-án megverte az oroszok ötször akkora seregét, majd a következő év július 1-én II. Ágost lengyel királyt győzte le Riga közelében, betört Lengyelországba, 1702-ben és 1703-ban szétverte az újra összegyűjtött lengyel hadakat, II. Ágostot elűzte a trónról és helyébe Lesczinszky Szaniszlót ültette. Ez 1704 júliusában történt, 1706 szeptemberében II. Ágost forma szerint is kénytelen volt lemondani. Ugy látszott, hogy a svéd király üstököszerű sikersorozatának még nincs vége. Az emberek tele voltak várakozással, az evangélikusok pedig jó dolgokat vártak a változásoktól.

XII. Károlynak megvolt a maga igen határozott konfesszionális álláspontja és az ennek megfelelő egyházpolitikai koncepciója. Ameddig fegyverei elértek, mindent megtett, hogy a szigorú lutheránus orthodoxiát támogassa, sőt uralomra segítse. Azokat, akik ennek ellenszegültek, éppoly hevesen gyűlölte, mint hadi ellenfeleit. Ha irányzatokat akarunk megnevezni, akkor a fő ellenlábásokat a következő négyben látta: a kálvinizmusban, az irénikus, másképp hitvallás egyeztető irányban, a pietizmusban, és végül a felvilágosodásban. Egyházpolitikájának pillérévé, a teológiai tanítás normaadóójává Greifswald egyetemét, annak teológiai fakultását tette. Ott ösztöndíjakat alapított külföldi evangélikus lelkész növendékeknek, közöttük szép számmal magyarországiaknak is.

Wittenberg egyeteme, amelyet nemcsak a hallei egyetemen uralkodó pietizmus, de az odera-frankfurti irénikus irány is azzal fenyegetett, hogy elszívja hallgatóit, természetes módon felfigyelt XII. Károly katonai sikereire és konfesszionális magatartására. A rég óhajtott erős szövetségest látta benne. XII. Károly 1707 elején Wittenbergbe látogatott és ott a legnagyobb ünnepelességgel fogadták.<sup>8</sup>

Odera-Frankfurtról említjük meg, hogy annak uralkodója, János Zsigmond brandenburgi választófejedelem már 1613-ban a református hitre tért, de alattvalóit nem tudta magávalvinni. Viszont bevezette a vallási türelmet. Eltörölte a lelkészek kötelezését a Formula Concordiae-ra, a lutheránus orthodoxia hitvallásos iratára, és megtiltotta a református tanítások elleni szószéki polémiát. Frigyes Vilmos, a Nagy Választó (1640–1688) azután nemcsak az üldözött hugenottákat fogadta be, hanem az odera-frankfurti teológiai karon paritást vezetett be, tanszéke volt mind az evangélikus, mind a református tanításoknak.

Az általunk tárgyalt időszakban szinte természetesnek vehetjük, hogy heves irodalmi harc dúlt a két rivális egyetem, az odera-frankfurti és a wittenbergi között. Wittenbergnek a már említett Gottlieb Wernsdorf (1668–1729) volt az irányadó dogmatikusa, Odera-Frankfurtnak pedig a Wernsdorfnál 20 évvel idősebb Samuel Strimesius (1648–1730).<sup>9</sup> Wernsdorf *Kurtzes und wohlbegründetes Bedencken ...* című 1705-ben megjelent művében keményen felrótta Strimesiusnak, hogy a lutheránusok és reformátusok

között fennálló hittani eltéréseket számukban kisebbíti és jelentőségüket lefokozza. Wernsdorf ezt az állítását pontról pontra igyekezett bizonyítani, de a predestinációról szóló református tanítás előtt megállt, és azt ígérte, hogy e tan tévességét vagy hamisságát legközelebbi könyvében fogja bizonyítani. Úgy látszik, hogy ekkor már szó volt róla, hogy ő fogja a cáfolatot megírni Ember Pál könyvéről. Tulajdonképpen ennek az előbbi ígéretének a beváltásaként is felfogható Wernsdorf részéről Debreceni Ember Pál megtámadása. Persze Wernsdorf a távollevő Ember Pálra célzott, de valójában a sokkal közelebbi Strimesiusban látta ellenfelét, és azt akarta lehetetlenné tenni. Szerepet játszott az a cél is, hogy napnál világosabbá tegye XII. Károly svéd király előtt, miszerint mind ő, mind az egész Wittenberg szembenáll a kálvinstákkal és az orthodox lutheránus konfesszió törhetetlen és harcos híve.

De ugyanilyen cél lebegett a felsőmagyarországi lutheránusok egyházi és világi vezetőinek szeme előtt is. Nekik is megvoltak a kívánságaik XII. Károly várható további katonai sikerei esetére. A XII. Károlytól máris megkapott ösztöndíjak és kisebb pénzadományok számukra inkább csak a kedvező jelzés szerepét töltötték be arról, hogy az eddigieknél jóval többet is kaphatnak.

A magyarországi evangélikusok vezetői nem maradtak tétlenek. Költséget és fáradságot tekintve talán kisebb, de jól átgondolt cselekedetük az volt, hogy előkészítették a református predestináció-tannak, úgy ahogy azt a magyar református Ember Pál kifejtette, az éles cáfolatát és ennek Wittenbergben könyv alakban való megjelenését. Egy szorgalmas magyarországi teológus, Regis Márton fordította le a magyar prédikációkat latinra. A cáfolat megírására a legnagyobb tekintélyt, Wernsdorf professzort kérték fel, aki azt időre elkészítette, és a könyv mint Regis Márton disszertációja meg is jelent.

Volt azonban a felsőmagyarországi lutheránusok ama törekvésének, hogy felzárkózzanak XII. Károly hadi sikerei mögé és magukat feltétlenül észrevétessék, egy az előbbinél sokkal több költséget és fáradságot követelő módja is. Küldöttséget menesztettek az éppen az oroszok elleni hadjárattal elfoglalt svéd királyhoz. Összeadták a tetemes költséget. A küldöttség vezetését az élesen pietista-ellenes lutheránus püspök, Krmann Dániel<sup>10</sup> vállalta, másik tagja pedig egy földesúr, Pohorszky Sámuel lett, aki azt is feladatul kapta, hogy XII. Károly környezetében II. Rákóczi Ferenc érdekeit képviselje. A küldöttség-járásról később fogunk megemlékezni, mert meg szeretnénk tartani az időrendet, előbb tehát Wernsdorf professzornak az Ember Pál prédikációi ellen készített polémiáját vesszük szemügyre.

Wernsdorf könyvében előadja, hogy amikor a magyar lutheránusok kérése hozzá érkezett, ő eleinte vonakodott azt teljesíteni, hivatkozott erejének erőtelenségére, továbbá bokros hivatali teendőire, főleg azonban arra, hogy nem ismeri a magyar nyelvet. Regis Márton azonban nem szűnt meg zörgetni Wernsdorf ajtaján kérésével, rövid idő alatt elkészítette a latin fordítást, után Wernsdorf ugyanilyen rövid idő alatt a cáfolatot. Az előszó dátuma: 1707. augusztus 8.



Talán érdemes megemlíteni, hogy Wernsdorf szerint<sup>11</sup> ha az államhatalom nehézségekbe bonyolódik, akkor az egyháznak abból előnyei származnak. Nyilván XII. Károly és II. Rákóczi Ferenc hadjárataira gondolt. De jó lutheránusként hozzátette, hogy még az ilyen esetben is arra kell kérni Istent, mutasson utat egy olyan elrendeződésre, amely egyszerre jó mind az egyháznak, mind az államnak. Tartani kell ugyanis attól – és Wernsdorf erre teszi a hangsúlyt – , hogy a külső szorongattatástól megszabadult egyház még súlyosabb belső veszedelmekbe bonyolódhat. Mert – folytatja – ott vannak még Magyarországon a zwingliánusok némely maradékai, akiktől hogy mit lehet várni, rövidesen meg fogja mutatni. Ember Pál könyve erre a példa. Tovább megjelentek már Magyarországon a Wernsdorf által egyszerűen „fanatikuskoknak” nevezett pietisták is. Ha mindaz a konkoly, amit ezek elvetnek, felnövekedik, több kárt okoz majd az egyháznak, mint annak bevallott ellenségei. Illendő tehát – írja – , hogy az a Wittenberg, amely valaha kitűzte az igazság felszabadításának zászlaját, és amely a szabaddá tett igazságot mindmáig megőrizte, az a Wittenberg, amely megajándékozta a magyarokat is a legfenségesebb igazságokkal, illendő, hogy számukra ezeket az igazságokat meg is védelmezze. Szavait Wernsdorf üdvözletekkel zárja. Ezeket a magyarországi evangélikus egyház főembereihez intézi, köztük név szerint is Krmann Dániel püspökhöz. Azt is megemlíti, hogy Krmannt személyesen is jól ismeri.

Az üdvözlő versek közül, amelyekben a wittenbergi felsőmagyarországi diákok Regis Mártont köszöntik, csak egyet említsünk meg. Ezt nem diák írta, hanem a filozófiai fakultás már említett adjunktusa. Cassai Michaelis György<sup>12</sup> ugyanis felsorolja annak a konkolynak mind a három fajtáját, amelytől Wernsdorf és Regis meg akarják oltalmazni a magyar hittestvéreket. A háromféle konkoly a pietizmus, a kálvinizmus és a felvilágosodás. A latin vers megfelelő része így hangzik:

„Celsa tuos porro conatus gratia regat  
Ut constans teneas dogmata pura Dei,  
Non te *Calva* cohors, *pia* nec, vel *rasa* caterva  
Commoveant ...”<sup>13</sup>

Túl hosszú és fáradtságos lenne, ha Wernsdorfnak az Ember Pál mind a 18 prédikációjához fűzött cáfolatát felidézni. Érdeklődésünket nem annyira az ellenérvek kötik le, hiszen ezek minden lutheránus dogmatikai munkában megtalálhatók, hanem inkább a cáfolat hangja. Eleget tudunk tenni feladatunknak, ha Wernsdorfnak az Ember-féle tanítás egészét summázó bírálatát ismertetjük. Wernsdorf kijelenti, hogy a kettős kiválasztásról szóló tanítás, úgy ahogy azt Kálvin követői, közelebről Ember Pál hirdeti, először is írányt, másodsor istentelen, harmadszor megbotránkoztató. Nemcsak nyilvánosan nem lenne szabad tanítani, de egyáltalában tilalmazni kellene hirdetését, a hirdetőjét pedig üldözni. Mert ez a tan tagadja Isten irgalmasságát, őszinteségét, sérti Isten szentségét, megingatja Isten igazságosságába vetett hitünket, megrendíti Krisztus elégtételének érdemét és ezzel meglopja Isten

felségét és dicsőségét, az embert pedig vagy a kétségbeesésbe kergeti, vagy pedig a hamis, mert testszerinti bizakodásra készíti (70–76 lap).

Miközben a szorgalmas és éleseszű wittenbergi professzor sok és alapos munkát fektetett a cáfolatba, kérdés, hogy a munka elérte-e célját, eljutott-e például Ember Pálnak a kezébe? Adat nem maradt fenn. Sőt inkább arra lehet gondolni, hogy az ekkor már a maga nagy református egyháztörténeti opusának anyaggyűjtésével foglalkozó magyar teológusnak, akinek munkája közben több ízben is menekülnie kellett az ellenreformáció zsoldosai elől, és aki néhány év múlva bekövetkezett halála (1710) előtt sokat betegeskedett, még ha kézhez kapta volna is Wernsdorf könyvét, aligha lett volna már ideje, ereje, sőt talán kedve sem, hogy választ írjon rá.<sup>14</sup>

Az sem egészen biztos, hogy magához XII. Károlyhoz eljutott-e a Wernsdorf-féle polémikus mű. De ez egyáltalában nem lehetetlen, hiszen közismert volt, hogy a svéd király örömmel látta az orthodox lutheránus teológiát harcosan képviselő könyveket.

Mint említettük, a felsőmagyarországi evangélikus egyházi vezetők éppen a cáfolat megjelenésekor már egy olyan tervvel foglalkoztak, amely tetemezebb ráfordításokat követelte, de sokkal többet is ígért. Az akció tervezete az 1707. április 3-tól 10-ig Rózsahegyen Petrőczy István kuruc generális elnöklése alatt tartott zsinaton született meg. A zsinatnak Krmann Dániel püspök volt a legaktívabb résztvevője. Nem tudta ugyan elérni, hogy a zsinat egyszerűen tiltsa meg a pietisták tevékenységét, a nem engedelmességek pedig közösítse ki az egyházból. Erről ekkor már csak azért sem lehetett szó, mert a pietizmus a maga néhány jeles és igen munkás képviselőjén keresztül nagy tekintélyt szerzett magának. Elég Pozsonyban Bél Mátyásra gondolni, de a Dunántúlon, sőt Erdélyben is lelki megújulást támasztott sokakban a mozgalom. Viszont Krmann Dániel másik indítványát elfogadták, azt, hogy a zsinat menessen küldöttséget XII. Károlyhoz. Ennek vezetését Krmann püspök vállalta el, második tagja pedig elég sok huzavona után a már említett evangélikus földesúr, Pohorszky Sámuel lett. A küldöttség el is indult 1708-ban, miután az evangélikus státus urai nem csak a szükséges körmöczi aranyakkal látták el, hanem néhány hordó jó tokaji borral is, nemcsak a király, hanem a svéd miniszterek számára is. Az út leírását magának Krmann püspöknek köszönjük, új magyar fordításban való, képekkel gazdagon díszített kiadását pedig Dr. Fabiny Tibor evangélikus egyháztörténésznek.<sup>15</sup>

A küldöttség szerencsésen megérkezett XII. Károlynak mélyen az orosz földön tanyázó táborába. A kiadvány 43–46 oldalain található Krmannnak a svéd királyhoz 1708. augusztus 17-én intézett beszéde, majd a 47.–50. lapon a magyarországi evangélikus státusnak a király kérésére Krmann által írásba foglalt óhajai. A hosszabb beszédből csak egyetlen mondatot idézünk:

„Bizonyos ... hogy a király nem fogja szomorú szívvel útjára bocsátani Magyarország evangélikuságának képviselőit, amely egyház legnagyobb kincsét, az eperjesi kollégiumot, s az egész egyházat Őfelsége oltalmába ajánlja, szenteli, és készen áll arra, hogy vagyonat áldozza és vérént ontsa Őfelsége javáért minden adandó alkalommal, kijelenti továbbá, hogy a földkerekségen egyetlen külföldi nemzetért sem fog többet imádkozni és senkit sem fog jobban szolgálni és tisztelni, mint Svédország királyát. Ezt szentül megígéri!”



## A magyar evangélikusság kéréseit Krmann és Pohorszky így foglalták össze:

A király nyújtson pénzbeli támogatást az eperjesi kollégium javára, hogy az újra fölvirágozhassék. A greifswaldi egyetemen maradjanak érvényben a magyarországi lelkészövendékek számára megnyitott alapítványi helyek. Végül mint a legfontosabbnak látszó kérés: „Terjesztessék ki vallásunk szabad gyakorlása a Habsburg császári felség fennhatósága alá tartozó egyházközsegekre is, sőt ... foglaltassék bele a szent római birodalom leendő békeszerződésébe is ...”

## XII. Károly már 1708. augusztus 18-án közölte válaszát:

„Semmi sem lenne kívánatosabb számára, minthogy úgy alakuljon az idő arculata, hogy a magyar hittestvérek kéréseinek eleget tehesen.”<sup>16</sup>

Az idők arculata azonban nem úgy alakult, ahogy a svéd király és a magyar küldöttség várta és szeretne volna, hanem a lehető legkedvezőtlenebbul. Krmann és társa még ott tartózkodtak a svéd király környezetében azon a tragikus napon, 1709. július 8-án, amikor az orosz cár serege Poltavánál teljesen tönkrevverte a hadjárat fáradalmaitól kimerült svédek. Nagyrészüket elesett, a többiek pedig csak hosszabb idő elteltével, Szibériából jutottak vissza hazájukba. A király már a csata elején megebesült, de néhány kísérőjével átvágták magukat az oroszokon, Benderbe menekültek a szultán fennhatósága alá. A magyar küldöttség oda persze már nem ment velük, hanem kalandok és veszélyek árán visszajutott hazájába. Svédország elvesztette nagyhatalmi állását, de kútbaestek az említett wittenbergi és felsőmagyarországi remények is. Mint északeurópai nagyhatalom Oroszország lépett Svédország helyébe. XII. Károly csak 1714 végefelé szabadult abból a mélyseges lelki traumából, amelybe Poltava döntötte. Ez év novemberében azután Erdélyen át Stralsundba lovagolt, a várost sikerült felmentenie az ostrom alól, majd még haláláig, 1718-ig meg tudott menteni néhányat országának a megelőző években elveszített területeiből.

Az ő élete azonban, legalább a végén, ha már kevesebb lehetőség birtokában is, de visszazökkent a megszokott vágányokra. Szegény Krmann Dániel püspök azonban éppen élete utolsó évtizedét volt kénytelen börtönben eltölteni. Zsolnai lelkészségéből a II. Rákóczi Ferenc nyújtotta védelem elenyészése után, még 1711-ben az ellenreformáció elűzte és Miaván kellett megüzödnia. Ellenségei azonban továbbra is áskálódtak ellene, és ezt az egyházáért sok veszélyt vállalt agilis embert 1729-ben a pozsonyi börtönbe jutatták, ahonnan haláláig, 1740. szeptember 17-ig nem sikerült kiszabadítani, holott külföldi evangélikus hatalmak is közbenjártak az érdekében.

A poltavai katasztrófa maga alá temette az eperjesi kollégium kiépítésének az ügyét is. 1711-ben elvették az evangélikusoktól és több mint 60 évig a jezsuiták tanítottak benne. Azt felesleges is említeni, hogy Poltava igen hátrányosan befolyásolta Wernsdorf nagy gonddal elkészített cáfolatát, az nem igen tudta hatását teljes mértékben kifejteni.

A Ráday Könyvtárban megvan mind Ember Pálnak prédikációs kötete a predestinációról, mind pedig annak Wernsdorf írta cáfolata. Ez nem tekinthető véletlennek, mert Ráday Pál, aki II. Rákóczi Ferenc külügyeit intézte, gondosan szemmel tartotta mind a felvidéki, mind az erdélyi magyarság irodalmi törekvéseit és termését. Ennek köszönhető, hogy az Ember-Wernsdorf-féle hitvitáról most beszámolhattam. Arra, hogy akár Wittenbergben és

Odera-Frankfurtban, akár Svédországban esetleges újabb adatokat gyűjtsek, már nem volt alkalmam, ez a feladat az újabb nemzedékre vár.

Talán még azt az egyet szabad legyen megemlíteni, hogy Gottlieb Wernsdorf professzor magatartása a későbbiek során enyhült a protestáns egység híveinek irányában, sőt az ő tehetséges fia, Ernst Friedrich Wernsdorf (1718–1782), aki szintén a wittenbergi teológiai katedrán tanított, a korszellem változásának megfelelően már a felvilágosodás eszméitől áthatva és egészen irónikus szellemben működött.

Egy nem nagy jelentőségű közzjáték ismertetésével próbáltam jellemezni a hitvallási viták egyikét. Azt a tényt, hogy olykor a legjobb szándék mellett is az úgynevezett „nem teológiai tényezők” képesek belefalonni a konfesszióális vitákba. Úgy hiszem, hogy az itt feltárt kis közzjáték képes volt ezt szemléltetni.

## JEGYZETEK

Elhangzott az Egyháztörténeti Munkaközösség felolvasó ülésén, 1988. március 16-án.

1. Debreceni Ember Pál Debrecenben 1660 utolsó harmadában született. Ugyanott tanult is, és 19 éves korában már köztanítótságot viselt. 1682-ben Sárospatakra ment át rektornak, és ott egy év múltán már lelkészi megbízást is kapott. Megint egy év elteltével németalföldi tanulmányútra indult. Előbb Leidenben, majd Franeckerben tanult tovább. 1686 őszén visszatért Sárospatakra, előbbi lelkészi állásába, de ottani szolgálatát a jezsuiták lehetetlenné tették. Ember nem adta föl a harcot, hanem egy szomszédos kis faluban, Makkoshotykán tartotta az istentiszteleteket mindaddig, amíg 1695. áprilisában a neves losonci egyház hívta meg pásztorának. Itt mondta el a kettős kiválasztásról azt a prédikáció-sorozatot, amelyet 1702-ben Kolozsvárt történt megjelenése után Wernsdorf wittenbergi professzor olyan beható cáfolatra méltatott.
2. Gottlieb Wernsdorf 1668-ban született Schönwaldeban, Wittenbergben tanult, ott lett előbb magiszter 1689-ben, majd 1699-ben a teológiai kar rendkívüli, 1706-ban pedig rendes professzora. Élete végén még betöltötte egyházának generális szuperintendensi tisztségét is. Írásainak száma több mint százra rúg. Ezeket összegyűjtve, előszóval, jegyzetekkel és a szerző életrajzával ellátva 1736-ban kiadta Christoph Heinrich Zeibich wittenbergi professzor. JÖCHER: *Allgemeines Gelehrtenlexikon*. Leipzig 1761. 1904–1906; August THOLUCK: *Der Geist der lutherischen Theologen Wittenbergs im Verlauf des 17. Jahrhunderts*. 1852. 295 sköv.
3. *Pauli Emberi de praedestinatione et probatione sententiam ... praeside Gottlieb Wernsdorfio SS. Theol. Doct. et Prof. Publ., Alumnorum item Electoral. Eophoro in illustri ad Albim Academia D. VIII. Aug. 1707, ad purum Dei verbum examinatum rejiciet respondens Martinus Regis, Nagy-Dobroviczena-Liptov. Hungarus. Wittenbergae, Literis Chr. Gerdesii, negyedrért, 3 + 78.* Ezen kívül elől még három számozatlan levél és a végén is négy számozatlan levél. (RMK III. 4611. sz.)
4. Georg Michaelis Cassai (1640–1730) Felsőmagyarországon, Alsó-Steina-ban született, Kassán és Eperjesen tanult 1675-ben Wittenbergben gyarapította ismereteit, ahol 1680-ban magiszter, 1702-ben pedig a bölcsészeti kar adjunktusa lett. A pozsonyi ellenreformációs bírósági aktusok elől távozott német földre. Néhány értekezés származik tőle. A Wittenbergben tanuló szegénysorsú magyarországi ifjak számára tekintélyes alapítványt tett és könyvtárát is nekik ajándékozta.
5. Regis Márton (1668–1737) füleki rektorság után ment Wittenbergbe és 1705. július 18-tól kezdve tanult ott. Hazatérése után 1708-tól rektor volt Radványban, 1710 elejétől lelkész Kor-



- ponán, 1716-tól pedig Rozsnyón. Itt a gömöri egyházmegye alesperessé választotta és ezt a hivatalát haláláig viselte.
6. Felsoroljuk a versírók nevét, abban a sorrendben, ahogy a könyvben áll: Cassai Michaelis György, Simonides Pál, Freyseysen János Virgilius, Bohus Sámuel, Zelenka Sámuel, Thurzó János, Hambacher János, Thern Gottlieb, Nikléci Jeremias, Schnaus Jakab, Herrmann György János, Dekart János Kristóf.
  7. Wittenbergában létüknek és aktivitásuknak bizonyítéka a RMK III. 4655. sz. darabja, amelynek verseiben egyik elhunyt wittenbergi professzoruk iránt nyilvánították részvétüket.
  8. XII. Károly 1706-ban benyomult a szász választófejedelemségbe és két éven át ott állomásoztatta hadainak egy részét. Wittenberg mint megerősített város a svéd hadsereg egyik támaszpontjaként szolgált. Az egyetemen előljárói fellevenítették Wittenberg történeti kapcsolatait a svéd lutheránusokkal. A teológiai kar ünnepi kiadványt jelentetett meg ilyen címmel: *De meritis regum Sueciae in academiam Vitebergensem.* (Erman-Horn II. N<sup>o</sup> 19516). Az 1707 év elején a svéd király meglátogatta Wittenberget és eltöltött ott néhány napot. Erről éppen Wernsdorf professzor számolt be örvendező hangon Carpvov drezdai udvari főlelkésznek.
  9. Samuel Strimesius (1648–1730) Königsbergben született. Odera-frankfurti tanulóévei után Cambridge-ben és Oxfordban folytatta tanulmányait. Hazatérve 1679-től mind rendkívüli, 1696-tól mint rendes teológiai professzor működött Odera-Frankfurtban és egyidejűleg betöltötte a református gyülekezet első lelkési tisztét is. Sűrűn megjelenő írásai a protestáns felekezetek egyesítését szolgálták.
  10. Krmann Dániel (1663–1740) hazai tanulmányai után Boroszlóban tanult tovább, több mint három évig, azután 1682 tavaszán a lipcsei majd október 1-én a wittenbergi egyetemnek lett hallgatója. Hazatérve (1683) rektori és lelkési állásokon működött, de már ekkor sokat szenvedett az ellenreformáció üldözései következtében. II. Rákóczi Ferenc szabadságharca által teremtett nyugodtabb körülmények között 1704-ben Zsolnán lett lelkész, 1706 tavaszán pedig a bicsei egyházkerület püspökévé választották.
  11. Már a Carpvovhoz intézett levelében is kifejezte ezt a nézetét. Lásd a 8. sz. jegyzetet!
  12. J. FITZ: *Georg Michaelis Cassai und seine Bibliothek.* 1927.
  13. Prózaí magyar fordításban: Magas kegyelem vezesse szándékaid, hogy épségben tartsad Istennek tiszta dogmáit, és ne terétsenek el a jó útról sem a *kopasz* (célzás Kálvinra) sereg, de a *kegyes* sem (célzás a pietistákra) és a *tiszta észre* hivatkozó csapat sem (célzás a racionalistákra). Az eredeti nyomtatott szövegben is ki vannak emelve a „Calva”, „pia” és „rasa” szavak.
  14. Debreceni Ember Pál 1701-ben Losoncra Szatmárra ment el lelkipásztornak. 1702-ben jelent meg a Wernsdorf bírálta műve „Garisim és Ebál” címen. Szatmárról 1703. szeptember 28-án életveszély közepette kellett menekülnie, könyveinek és tudományos adatgyűjtésének részben hátrahagyásával, az ellenreformáció zsoldosai elől. Egyelőre Debrecenben talált menedéket, de 1705. október 19-én onnan is menekülnie kellett. Utolsó éveiben Olaszliszknán működött lelkési állásban. (Ritoók Zsigmondné: Debreceni Ember Pál egyháztörténetének kéziratai, I–II. *Magyar Könyvszemle*, 1973. 175–185 és 364–376.).
  15. *Küldetésem története. Itinerarium 1708–1709. Krmann Dániel munkája.* Bp., Európa, 1984.
  16. Uo., 53.

## Az 1751. évi erdélyi aposztázia-rendelet

A Habsburg kormányzat jó másfél évtizedes erőfeszítéssel, 1744-ben elérte, hogy Erdélyben eltörölték a Habsburgokra és a katolikusokra kedvezőtlen törvényeket és hogy a gubernátori, udvari kancellári, kincstartói vezető tisztségek a katolikusok kezére kerültek. Ugyanakkor, ha erős korlátozásokkal is, de fennmaradt a négy bevett felekezet rendszere, sőt több előkelő református család grófi, bárói rangot kapott 1744-ben. A protestáns rendek persze védekeztek, elleneztek minden változtatást, s még a gyakorlati jelentőségüket régen elvesztett törvények fenntartásához is ragaszkodtak.<sup>1</sup> Az erdélyi katolikus vezető elit szeretett volna még további előnyöket is kiharcolni, a Habsburgoknak viszont figyelembe kellett venniük, hogy európai nagyhatalmi állásuk részben az angol politika függvénye. Az osztrák örökösödési háborúban a protestáns Anglia állásfoglalása fő tényezője volt a Habsburg birodalom megmentésének. Az orosz szövetséget sem lehetett elhanyagolni, már pedig Oroszország élénk figyelemmel kísérte a Habsburg birodalom görög-keleti alattvalóinak sorsát. Tudjuk, hová vezetett ez az érdeklődés az 1740–50-es évek fordulóján.<sup>2</sup> Ismeretes az is, a Vatikán mennyire azon volt, hogy beleszólhasson a román görög-katolikus, azaz unitus egyház dolgaiba, mit sem törődve Mária Terézia magyar királyi felségjogaival.<sup>3</sup> Mértéktartóan kellett hát bánni az erdélyi protestánsokkal, ugyanúgy az ortodoxokkal, ugyanakkor a Vatikán törekvéseit sem tévesztették szem elől.

Ezúttal az 1751. évi erdélyi aposztázia-rendeletet szerelnők részletesebben bemutatni, mivel ez az említett kérdéskörnek kiemelkedő mozzanata.<sup>4</sup>

A Ministerialkonferenz in rebus Transylvanicis már 1627-ben felfigyelt arra, hogy egyes tisztség vagy más királyi kegy elnyerése végett, vagy büntetés elől menekülve, katolizálnak, s miután elérték céljukat, visszatérnek korábbi hitükre. A konferencia ezért úgy határozott, hogy általános büntetést nem szabhat az ilyen visszaesőkre, de a jövőben esetenként meg kell vizsgálni ezeket az ügyeket. III. Károly döntése azonban kivételesen eltért a Konferenz határozatától, mert ő szükségesnek látta a katolikus hitet elhagyókat megbüntetni.<sup>5</sup> Akarata azonban évtizedekig végrehajthatatlan maradt: a katolikus-ellenes törvények eltörlése és a főtisztségek elosztása mellett az aposztázia jelenségei mellékkérdésnek számítottak.

Csak az 1740-es évek derekán nyúlt újra a kérdéshez Klobusiczky Ferenc, Erdély akkori római katolikus püspöke.<sup>6</sup> Canonica visitatiója során figyelt fel arra, hogy katolikusnak született, vagy e hitre tért személyek büntetlenül át- vagy visszatérnek más vallásra; megütközött azon is, hogy



nem-katolikus papok vegyesházasságokat kötnek meg a katolikus egyház engedélye nélkül. A püspök az uralkodó rendelkezését kérte az ügyben.

A Hofcommission in Transylvanicis, Banaticis et Illyricis és az Erdélyi Udvari kancellária megvitatta a dolgot, leszögezte, hogy eddig nem volt tudomása ilyen esetekről. Rendeletet egész sorát javasolja: leiratot a Guberniumhoz, amely szerint az terjessze fel véleményét az ilyen esetekben kiszabandó büntetésről; rendeletet Klobusiczkyhoz: jelentse az aposztázia és különösen a visszaesők (tehát a nem-katolikus hitről áttérők, majd a katolicizmustól újra elszakadók) eseteit, s eltiltva a vegyesházasságok nem-katolikus papok által való megkötését, tegyen javaslatot az így eskető papok és az érdekelt felek megbüntetésére. Leiratot javasolt a gubernátorhoz és a Gubernium katolikus tanácsaihoz is<sup>7</sup>; nekik az erdélyi vegyesházasságokat illető szokásjogról kellett jelentést tenniük.

A három rescriptum közül csak a Guberniumhoz 1747. november 13-án küldött rendelet ismeretes. Ezt 1747. december 11-én tárgyalta először a Gubernium. Előkerestették III. Károly 1727. évi rendeletét, s azt úgy értelmezték, hogy az uralkodó magának tartotta fenn az aposztázák büntetését. A Gubernium húzódozott az ügytől – s ebben az is a kezére játszott, hogy tanácsosai közül többen távol voltak, betegeskedtek vagy a királyi táblán folyó pereik kötötték le őket. Így a hatóság következő ülészakára (confluxus) halasztották a felterjesztést.<sup>8</sup> Csak 1748. március 27-én vették újra elő az ügyet; akkor azonban a Gubernium ülésén a katolikus Haller gubernátoron kívül az ő hitéről csak majdani utódja, a reformátusból áttért Kemény László volt jelen, ott volt viszont a református rendek vezére, Bethlen Ádám országgyűlési elnök, a szintén református Bánffy Farkas és az evangélikus szász Rosenfeld tanácsos. Így csak a katolikus hitre térők s aztán újra hitet váltók esetében született egyetértés; ezeket láthatólag a Gubernium protestáns tanácsosai sem becsülték sokra. Ezekre a hitszegés büntetésének kiszabását javasolták. A katolikusnak született és más hitre áttért személyeket azonban a protestáns tanácsosok erőteljesen védelmükbe vették, a bevett vallásfelekezetek királyi diplomákban és törvényekben megerősített jogaira hivatkozva. A Gubernium így Mária Terézia elé terjesztette döntésre az ügyet.<sup>9</sup> A gubernátor és a Gubernium katolikus tanácsosai külön előterjesztésben foglalkoztak a vegyesházasságok kérdésével. Valamennyiük szerint a katolikus-protestáns vegyesházasságokat gyakrabban kötik protestáns pap előtt, így az ily házasságokból származó gyermekek nevelése a katolikusok számára kedvezőtlenül alakul. (A gyermekek az anya vallását követik; katolikus vallásban született gyermekeket aggályok nélkül adnak evangélikus és református iskolákba, katolikus gyermekeket protestáns nevelőkre bíznak.) Orvoslásul azt javasolták: el kell tiltani, hogy vegyesházasságot protestáns papok, katolikus püspöki engedély nélkül, kössenek meg; továbbá, hogy katolikusnak született és keresztelt gyermeket saját „szektá”-jukba vonjanak, a szentségekben részesítsék őket, katolikus hitre tértek és onnan újra elszakadó személyeket befogadjanak. Árván maradt gyermekeket nem-katolikus világi vagy egyházi személy ne fogadhasson házába, ne adják őket „eretnek” isko-

lába; a tilalom ellen vétőket, mint a királyi rendeletek megszegőit kell büntetni. Mivel az aposztatákra III. Károly 1727. évi rendelkezése nem jelöl ki tételes büntetést, s az erdélyi törvényekben sincs ilyeneknek nyoma, a gubernátor és a katolikus tanácsos az esküszegés büntetését javasolta a visszaesőkre. Ez, a Tripartitum 2. Rész 30. tc.-e szerint, jószágvesztést, örökös infámiát és megkülönböztető ruházat kötelező viselését jelentette; később ezt úgy enyhítették, hogy az infámisnak tekintett esküszegő nem lehet felperes, nem tanúskodhat perben, nem viselhet tisztséget. Ez a büntetés természetesen csak nemesekre vonatkozott volna, az alacsonyabb rangúaknak börtön s más testi büntetés járt.

1750. november 19-én Haller gubernátor és a katolikus tanácsosok az Erdélyi Udvari Kancelláriához fordultak azzal, hogy különösen Aranyos-, Maros- és Udvarhelyszékben, de a magyar megyékben is, az aposztázia számos esete bukkant fel. A baj fő okát abban látták, hogy a katolikus gyermekeket nem-katolikus iskolákba adják, a felserdült ifjak pedig nem-katolikus szolgálatba állnak. Hat pontban orvoslási javaslattal éltek: 1/ Ha fő- vagy gazdagabb nemes követ el aposztáziát, hitszegőként nyilvánítsák képtelennek tisztség viselésére. 2/ Súlyos büntetést szabjanak ki az „eretnek” iskolák professzoraira, ha katolikus ifjakat befogadnak, de az érdekelt szülőkre is. 3/ Katolikus árvák mellé katolikus gyámot jelöljenek ki. 4/ Az alacsonyabb rangú aposztatákra példás testi büntetést kell szabni. 5/ Életbe kell léptetni a *Tripartitum*ban a hitszegőkre (aucarii) szabott büntetést. 6/ Megfontolandónak tartották, ne büntessék-e az ifjúságot „eretnekségre” csábító papokat.

Ennek az előterjesztésnek a kapcsán foglalt állást először az Erdélyi Udvari Kancellária. Mérlegelve a Gubernium 1748. márciusi véleményét, különbséget tett a visszaeső és a katolikusnak született aposztaták között. Az előbbiekre az esküszegés büntetését javasolta, arra hivatkozva, hogy ezzel a Gubernium is egyetértett. A katolikusnak született áttérőket illetően ugyan a Gubernium elutasította a protestáns tanácsosok érveit, tudni illik, hogy a vallás szabad gyakorlata nem jelenti annak szabad változtatását. Mégis a visszaesőktől eltérően kívánta kezelni ügyüket, s kimondta: ha nagykorúságuk előtt tértek át, ne szabjanak rájuk büntetést (ezt a rendelkezést azonban nem kell nyilvánosságra hozni, csak a gubernátorral és a katolikus püspökkel kell közölni); a nagykorú áttérők ellen viszont pert kell indítani, de az ítélet fel kell terjeszteni az uralkodóhoz, s csak annak döntése után hajtható végre. A katolikus–nem-katolikus vegyesházasságok megkötésétől eltiltotta a nem-katolikus papokat (tisztségükből való eltávolításuk és a házasság megsemmisítésének terhe alatt), hacsak nem jelentették be ezt előzetesen a katolikus püspöknek, s az nem adott rá engedélyt. Az ilyen házasságoknál mindkét féllel saját felekezete papjának fizettette volna a stólat.

A gubernátor és a katolikus tanácsosok 1750. novemberi követeléseji kapcsán a következőket javasolta a Kancellária: 1/ Ha katolikus személy<sup>10</sup> marad árván, a helyi hatóságok viseljének rá szorgos gondot, majd a gubernátornak jelentsék ezt, az pedig tegyen előterjesztést, hogy az uralkodó rendelkezhessek. 2/ Rendeletben kell közölni, hogy az „akatolikus” iskolába adott



katolikus ifjak szüleire és gyámjaira büntetés vár. 3/ Az alacsonyabb rendi állású aposztatát – amennyiben a figyelmeztetés nem fog rajta – testi büntetés sújtja.

Az Erdélyi Udvari Kancellária álláspontja tehát (bár tisztán katolikus tanácsosokból álló szervről van szó; maga a kancellár, Gyulaffi László pedig a régi katolikus nagyarisztokráciából való) lényegesen kevésbé élesen ellenreformációs irányú, mint Halleré és a Gubernium katolikus tanácsosaié.

A Kancellária álláspontja előbb a Hofdeputation in Transylvanicis, Banaticis et Illyricis elé került. A katolikusnak született áttérők közül csak a nagykorúan vallást változtatókkal foglalkozott, a kiskorúak esetében hallgatólagosan jóváhagyta a Kancellária álláspontját; ezeket arbitrarie kívánta büntetni, azaz a bíróságra hagyta a büntetés mértékének megállapítását, ami további enyhítést jelentett, annál is inkább, mert az ilyen ítéleteket mindig az uralkodó elé kellett terjeszteni jóváhagyásra, hogy az ítéletek „se enyhébbek, se keményebbek ne legyenek a szükségesnél.” Hasznosnak tartotta a Hofdeputation elrendelni, hogy az evangélikus és református papok<sup>11</sup> a katolikus püspök engedélye nélkül ne köthessék meg felekezetük tagjai és katolikusok házasságát, a stólát azonban ő is kétfelé fizettette volna. A katolikus ifjak protestáns iskolába adását eltiltotta volna (büntetést azonban nem szabott ki; a katolikus árvák gyámügyeit elégnék látta a gubernátorig vinni.)

A Habsburg birodalom kormányzatát legfelső szinten irányító miniszteri konferencia erdélyi tagozatának a létszáma ekorra (elsősorban az 1748-i Haugwitz-féle reformmal összefüggésben) alaposan megfogyatkozott, a Hofdeputation elnöke, Ferdinand Kollowrat-Krakowski pedig pár nappal a Konferenz ülése előtt, 1751. július 13-án meghalt. Így az erdélyi konferenciának azon a kétnapos ülésén (1751. július 14., 17.), amelynek második napján tárgyalták az aposztaták ügyét, a korábbi évtizedek gyakorlatával ellentétben most csak a konferenciákon elnöklő öreg tábornagy, Savoyai Jenő egykori pártfogoltja, majd rövid időre balsikeres utóda az Udvari Haditanács elnökségében s 1747 óta főudvarmester<sup>12</sup> Joseph Lothar-Dominik Königsegg-Rothenfels (Erdély ügyeinek ott az 1720-as években pár évig viselt főhadiparancsnoksága révén ismerője) és unokaöccse, Karl Ferdinand Königsegg-Erps, kora egyik legtehetségesebb és legszorgalmasabb Habsburg főhivatalnoka volt jelen a miniszterek közül, valamint Gyulaffi kancellár, az Erdélyi Udvari Kancellária vezetője. Azoknak az udvari kormányhatósági tanácsosoknak a sorában, akik szakértőként szoktak résztvenni a Konferencia ülésein, jelen volt Schmidlin udvari kamarai tanácsos, a Hofdeputation vezető erdélyi szaktekinétye (1740-tájt évekig volt Erdély országos kincstári igazgatásának vezetője), az Erdélyi Udvari Kancellária tanácsosai közül Bethlen Gábor (Bethlen Ádámnak, az országgyűlés református elnökének frissen katolizált fia, pár év múlva erdélyi udvari kancellárként a kis ország vezető államférfia) és a sok évtizedes kancellária gyakorlattal rendelkező öreg Kozma; rajtuk kívül más birodalmi kormányhatóságok képviselőiben Keszler és Luchsenfeld tanácsos.

A Ministerialkonferenz még néhány árnyalatnyit enyhített az addig kialakult állásponton. Elfogadta a Hofdeputation javaslatát, jónak látta hangsú-

lyozni, hogy ezek az eszközök a katolikus vallás terjesztését szolgálják, „Erdély rendszerének sérelme nélkül.” (A figyelmeztetés azoknak szólt, akik hajlandók lettek volna félretenni a négy bevett vallásfelekezeti rendszerét is.) Ha az Erdélyi Udvari Kancellária még azt deklarálta, hogy a szabad vallásgyakorlat nem jelenti a vallás szabad változtatását, a Konferenz már úgy fogalmazott, hogy a szabad vallásgyakorlat engedélyezése alatt nem értendő a „rosszhiszemű” vallásváltoztatás, mert ez az isteni törvényt sérti, s a politikai státuszban is zavarokat és botrányokat okoz. A „rosszhiszemű” vallásváltoztatás elkülönítése s a kérdés politikum-voltának hangsúlyozása olyan új elem, amelyre érdemes felfigyelni – s különösen érdemes felmérni a Haller és katolikus tanácsostársai és a Konferenz álláspontja közötti különbséget.

Mária Terézia egyszavas „Placet”-tel hagyta jóvá a Konferenz javaslatát. Mikor azonban 1751. augusztus 19-én Pozsonyból, a magyar országgyűlésből utasította a Guberniumot, már szigorított álláspontján: nemcsak a visszaesőkre rendelte a hitszegés büntetését, hanem a katolikusnak születettek közül is a nagykorúakra, a kiskorúakra pedig „poena arbitraria”-t szabott, bár az ilyen ítéleteket magához terjesztette föl. A rendelkezés további részei a Konferenz állásfoglalása szerint készültek.<sup>14</sup> Annak nincs írásos nyoma, hogy mi okozta a királynő véleményének a megváltozását; csak feltételezhetjük, hogy a magyarországi katolikus egyházfők nyomása. Mindenesetre a rendelkezés közzététele igen óvatosan történt. A királynő 1751. augusztus 19-én az üléselő erdélyi rendekhez is leiratot intézett – ebben azonban szó sem volt az aposztázia-rendeletéről. 1751 szeptemberében a Gubernium a rendelet bizonyos részeit körrendeletben közzétette, ennek a körrendeletnek a szövege azonban nem maradt fenn. Csak 1751. október 8-án, az országgyűlés utolsó napjaiban publikálta egészükben a Gubernium a rendeletnek az aposztázásra vonatkozó részét,<sup>15</sup> nyilván arra számítva, hogy ez már csak az országgyűlés után került a törvényhatósági közgyűlés elé.

## JEGYZETEK

A levéltári iratok idézésénél az alábbi rövidítéseket használom:

EK:AG = OL Erdélyi Udvari Kancellária Levéltára. Acta Generalia.

GP = OL Erdélyi Országos Kormányhatósági Levéltárak. Gubernium Transylvanicum in Politicis. Ügyiratok

G:PrS = OL Erdélyi Országos Kormányhatósági Levéltárak. Gubernium Transylvanicum in Politicis. Protocolla Sessionalia.

1. A fejedelmi korszak törvénykönyveinek olyan rendelkezéseiről volt szó, mint a fejedelmi választási feltételeknek az új uralkodót a Portához való hűségre kötelező pontjai (évtizedekkel az Erdély új nemzetközi jogi helyzetét véglegesen rögzítő karlócai béke után), vagy a jezsuitákat Erdélyből kitiltó törvények (miközben a jezsuiták már a török elleni felszabadító háború idején visszatelepedtek Erdélybe, és III. Károly uralma alatt az erdélyi katolikus iskolaügy középfokú intézményeinek a nagy része a kezükön volt, egyetlen főiskolájuk, a kolozsvári akadémia szintén.)



2. TRÓCSÁNYI Zsolt: *Reformok előtt.* (A Ministerialkonferenz in rebus Transylvanicis és a Hof-commission, ill. Hofdeputation in Transylvanicis, Banaticis et Illyricis 1746–1751. Sajtó alatt.)
3. Uo.
4. Az aposztázia-kérdés összefoglalása ZSILINSZKY Mihály: *A magyarhoni protestáns egyház története.* Bp. 1907. 409.
5. „Placet et debeat pena relapsorum statui.” (A Ministerialkonferenz 1727. szeptember 21-i előterjesztése és a rezolúció: EK:AG 1727:121.)
6. Klobusitzky akciója időben nem rögzíthető pontosan, mert jelentése nem található az erdélyi kormányhatóságok iratanyagában (ezeknek kb. 1770, ill. 1775 előtti részét erősen selejtezték.) Az első aposztázia-rendelet 1747. november 13-án kelt; ez a terminus ante quem – az ügyet azonban már az 1745-ben létrehozott Hofcommission (később Hofdeputation) in Transylvanicis, Banaticis et Illyricis is megvitatta. Így 1746-ra vagy 1747 elejére tehetjük lépését.
7. Olyan ügyek intézésében, amelyek a kormányzat álláspontja szerint csak a katolikusokat illették, az volt a gyakorlat, hogy a kormányhatóságok (a Guberniumnak és az Erdélyi Udvari Kancelláriának) csak katolikus tanácsosai ültek össze a kérdés megvitatására. A Guberniumban ekkortájt alakult ki az ilyen ügyek (elsősorban a románok vallási üniojának ügyei) megvitatására a Commissio Catholica, amelynek tagjai lényegében a katolikus gubernator és a katolikus tanácsosok voltak.
8. A Guberniumhoz intézett 1747. november 13-i rescriptum és a főkormánysszék 1747. december 11-i felterjesztése az Erdélyi Udvari Kancelláriához: GP 1747:666.
9. A Gubernium 1748. március 27-i ülésének jegyzőkönyve: G:PrS 1748–1749:215. 1. A Gubernium aznapi előterjesztése, a protestáns tanácsosok álláspontjának korrekt jelzésével: GP 1748:192.
10. Itt természetesen magasabb rangú családok tagjairól van szó.
11. Az unitáriusokat nem említi a szövegezés, talán a rájuk évtizedek óta külön is gyakorolt nyomás következtében még megszűntnek tekintette ezt a felekezetet.
12. Mielőtt Savoyai Jenő vette át a Ministerialkonferenz elnöklétét, a főudvarmester, mint a Habsburg birodalom legmagasabb régi típusú főtisztviselőségének viselője volt a Konferenz elnöke. Savoyai Jenő „csak” a Haditanács elnöke volt. Az 1740-es évek második felében, I. József egykori kiváló képességű kreatúrái – Savoyai Jenő, Sinzendorff osztrák főkancellár, Gundaker Starhemberg, a bagy pénzügyigazgatási szakember – ők viselték a Konferenz elnökségét – Savoyai Jenő 1736-ig, Sinzendorff 1742-ig, Starhemberg 1745-ig – elhalta után újból a főudvarmester – „miniszterlnök” megoldás került előtérbe – annál is inkább, mert a Haugwitz-reform alaposan lefaragta a Konferenz feladatkörét.
13. Az aposztázia-rendelet kérdésének azokat az elemeit, amelyekre eddig nem utaltunk jegyzetszerűen, az EK:AG 1751:369. sz. irat tartalmazza.
14. A rendelet: GP 1751:727.
15. Uo. 1751:817.

## A szabadszállási református templom festett faanyag töredékei

Azok a kazetta töredékek, melyek a szabadszállási református templom nyugati karzatán mellvédként, ill. az emelkedő ülések alatti üreg takarásaként, mintegy oldalfalként, épültek be, sokáig lappangtak. A másod, vagy harmadlagos beépítésű deszkákat nem ismerték: pontosabban a gyülekezet tagjai gyakran látták azokat, de töredékes mivoltukban értéktelennek vélték. Értőszemű ember pedig csak a 80-as években tévedt föl a karzatra. Sümegi György művészettörténész 1981-ben a Petőfi Népében írt figyelem felkeltő cikket a deszkákról.<sup>1</sup>

Sajnos, bár azóta is több év telt el, a kazetták helyzete és főként beépítettségük nem változott.

A kazetták töredékes mivoltuk ellenére jelentős értéket képviselnek, mert a táj, a Duna-Tisza köze, az egykori török hódoltsági terület, csaknem teljességgel híján van festett templomi berendezéseknek. Nagyobb mennyiségű összefüggő festett faanyagot ma csak Abonyban láthatunk. A földrajzi előfordulás ritkaságán túl művészettörténeti értékét növeli, hogy a festés kvalitásos mesteremberre vall, jó mintakönyv alapján készültek a motívumok.

A kazetták mostani beépítésére nincsen bizonyos adatunk. Feltűnő azonban, hogy festett felükkal kifelé szögezték fel őket, és semmi tekintettel nem voltak a deszkák új felhasználásánál az őket borító festett motívumokra. (A kazetták másodlagos felhasználása, összeillesztése még akkor is barbár munkának tűnik, ha az asztalosok célja kifejezetten az értékmentés, megőrzés. Lásd: az abonyi másodlagos beépítést 1780-ban.)

Szabadszálláson a jelenlegi beépítést egy olyan korszak „követhette el”, amely a festett asztalosmunkákat már értéktelennek, divatjamúltnak vélte.<sup>2</sup> Ezért a festett deszkákat pusztán kéznél lévő anyagként használták fel.

Miként a másodlagos felhasználásra, úgy a festett deszkák elsődleges elhelyezésére, a készíttetés időpontjára sincs pillanatnyilag semmi autentikus adatunk.<sup>3</sup> A gyülekezet, az ekklézsia töténetét feldolgozó Páll László lelkész 1968-as munkájában nem említi a kazettákat. Említi viszont az 1958-as gyűjteményi kérdőív, melyet Végh Sándor lelkész töltött ki,<sup>4</sup> de a festett faanyag megemlítésén túl, másra ő sem tér ki. Hasonló módon adatolta a deszkákat az 1980-as kérdőívben Kecskés József lelkész.<sup>5</sup> Azt mondhatjuk, hogy egyik sem volt elég figyelmet keltő.

Páll László munkája nyomán a szabadszállási református templom építéstörténete a következőkben rekonstruálható.

A gyülekezetben élő legenda és az 1757-es építkezés során a régi templom gerendáján talált fölirat szerint, Szabadszálláson létezett egy 1638-ban



épült templom<sup>6</sup> Ezt a templomot 1728–29-ben renoválják és megtoldják, ugyanezt teszik 1741-ben, Veszprémi Sámuel lelkészségének idején.<sup>7</sup> Azt mondhatjuk, hogy a 17. század elején készült épületet folyamatosan toldozgatják, nagyobbítják a 18. században, a gyülekezeti lélekszám növekedésének megfelelően. Erre szükség is van, hiszen az 1770-es adatok szerint, az egész község lakossága, „egy cigány házat kivéve” református.<sup>8</sup> Ekkor megközelítőleg a lélekszám 2 000 fő. Ez a régi épület egyhajós, keleti tornyos lehetett. Mennyezete valószínűleg festett faborítású volt. 1756-ban a gyülekezet Mária Teréziától kér engedélyt a templom jobb anyagból történő renoválására, nagyobbítására, valamint magasabb és órával ellátott torony építésére.<sup>9</sup> Az engedélyt meg is kapták, de csak boltozatlan templom építésére, s Mária Terézia az órát sem engedélyezi.<sup>10</sup>

1769-ben új, nyugati torony emelésére kérnek engedélyt a szabadszállásiak,<sup>11</sup> ami ismételt hatósági szemlével jár. Ez a nyugati torony ma is áll, alatta található a templom főbejárata. A torony 1770–72-ben készül és utólagosan kapcsolják össze a templom épületével.

Fontos kérdés az, hogy a templom mai boltozata mikor épült, hiszen ekkor készült a mai karzat és a téglából emelt karzattömlővédék is. A boltozás időpontja a templom kazettáinak terminus ante quem-jét adná meg. Ilyen jellegű adat azonban nem áll ma rendelkezésünkre.

Minthogy 1769-ben a bizottság által készített, a templomot felmérő leírás,<sup>12</sup> nem említi a templom boltozottságát, így az valószínűsíthető, hogy a későbbiekben, esetleg a torony építésével egyidőben boltozták be az épületet. Erre utalna az is, hogy a Protocollum kiemeli a torony építése kapcsán, a község lakóinak hosszan tartó kőhordási akcióit Pest környékéről. Ugyanitt találunk híradást arról, hogy az 1757-ben épült templom mennyezetére Mária Teréziát dicsőítő, a királynőnek köszönetet mondó festett felirat került volna.<sup>13</sup> Ez arra utal, hogy az 1757-es új templom még a királynői engedély alapján, szintén boltozatlanul, festett famennyezettel készült el. Nem tartom valószínűnek, hogy a király engedély ellenére boltoztak volna, s azt sem, hogy ennek ódiáját vállalták, vállalhatták volna, hiszen 1769-ben újabb szemlét kérnek a nyugati torony emelésekor.<sup>14</sup>

További renoválásokról tudunk 1803 táján, Szeles György lelképásztorsága idején. Majd Nagy Sámuel (1814–63) idején a templomot zindelyeztetik, 1844-ben a toronysisakot cserélik ki: bádogról rézborításúra. 1857-ben külső, 1877-ben belső tatarozást végeznek. A következő adat már e századi, s úgy gondolom, festett faanyagunk mai helyével is kapcsolatos: 1911-ben a templomi ülések, padok alját „lepadolja” Dóri Imre asztalos.<sup>15</sup>

Végső soron, amíg többet nem tudunk a kazettákról (esetleg nem kerül elő több festett faanyag, már pedig ehhez elsősorban a mostani helyükről való kiemelésük szükséges), azt sem zárhatjuk ki, hogy máshonnan kerültek Szabadszállásra, csupán faanyagként.

A pillanatnyilag ismert, anyagméreteiből, méretkülönbségeiből ítélve, egykor nem képezett teljes, összefüggő mennyezetet, inkább a templom egyéb berendezési tárgyainak volt része, ilyenek a karzat-mellvéd, a mőzespad-elő,

a karzatalji darabok. A pillanatnyi helyzetében „ferdekeretelésűnek” tetsző darabok pedig valamely lépcső (szószék, vagy karzat) mellvédjeként, korlátjaként funkcionálhattak és így a keretelés, a deszka ferde helyzete miatt, a padlózattal eredetileg 90<sup>o</sup>-os szöveget zárt volna be.<sup>16</sup>

A takarólécek helyei is felfedezhetők a faanyagban, sőt egy takaróléc karfaként ma is megtalálható a mellvédként szolgáló darabon. (A 365 cm-es darabon két 8–10 cm széles bevágás látható, egymástól 108, ill. 106. cm-re. Mint keretelő lécc kb. 100 cm-es kazettákat fogott közre.)

A festett faanyag a nyugati karzaton, a torony alatti bejárat felett található: nagyobb részét a széksorok tribün-szerű kiképzése során adódó üreg fedéseként szögelték fel az északi bal és a déli jobb oldalon. Valamint az északi oldal lépcsőfeljárójának felső részén egy mellvédként szolgáló darabot találunk és egy magas oszlop-szerű darab látható az északi oldalon, a tribün alá vezető ajtó mellett is. Faanyagunk tehát – a deszkák számától eltekintve – két csonkahegyű derékszögű háromszögből és két téglányalakú darabból áll.

A festés fenyőfára készült temperával. A háttér színei: kékes-fehér, sárga. Feltűnő, hogy az igen megviselt faanyag motívumai még a színek teljes lekopása után is felismerhetők az eruzeten maradt alapozásról. Az alapozás jó minősége a motívumos helyeken arra utal, hogy a készítő patront használt. A patron azonban kvalitásos mintakönyv alapján készülhetett és szakmáját is igen jól érthette a mester, vagy mesterek, hiszen a csöppete sem gyengéd használat után is megmaradt a fán az alapozás.

Itt, e helyütt emelném ki a faanyag egységesnek mondható fekete, festett keretelését: a reneszánsz fonatmintából eredeztethető, strigilálásra emlékeztető – két sáv közötti csaknem fekvő, nyújtott S-eket. Ez a keretelés fontos a továbbiak szempontjából, hiszen stíluskapcsolatokra utal, műhelyhez köthető és az építéstörténet adataival megtámogatva a datálásban is segít. (B/4 és B/5 darabon más kéz készítette őket és 5 cm helyett csak 3 cm szélesek). A töredékek motívumai, térkitöltési és formai sajátosságai alapján megkíséreltem a festett töredékek datálását, és a műhelyazonosítást.

#### *A töredékek leírása.<sup>17</sup>*

*Mellvéd:* 364 cm hosszú és 49–63 cm széles (a fal felé szélesedő) egy szál festett deszka, rajta 3 kazetta töredék. (A sorrend balról jobbra) mérteke az 5 (3) cm-es keretet is tartalmazzák.

*M/1:* 114. cm hosszú a kazetta közép motívumáig 44.5 cm széles. Ezek alapján is a teljes méret 114 x 89 cm lehetett. A kompozíció centrális. Középen középkék olyasz koszorúba foglalt négylevelű rozetta. A koszorú negyedeiben 4 kicsi, szintén 4 levelű rozetta. A rozetták között 4 pár, azaz összesen 8 egymásnak háttal forduló 3 levelű tulipán díszíti a koszorút. A kazetta sarokmotívuma szív, s ebből a centrum felé kinövő virágszálon 5 levelű tulipán látható.

*M/2:* 119 x 44.5 cm, a teljes kazetta 119 x 89 cm lehetett. Elrendezése hasonló M/1-hez, a 4 sarokból indított virágtő virága más: hosszúkás virág (liliom). Erősen hátrahajló, a virág oldalához tapadó, majd hirtelen felcsapódó levelekkel mindkét oldalon. A központi rozetta levelei lila árnyalatúak.

*M/3:* 114 x 57 cm, a teljes kazetta 114 x 89 cm lehetett. Középen itt is olasz koszorúba fogott rozetta, a sarokindítású virágtő szárvégén 4 levelű forgó rózsza, az oldalszáron 3 szirmú tulipán. E kazettán is, miként a megelőzőeken a kék és annak árnyalatai dominálnak.

*Oszlop:* 286 x 26–27 cm széles. Rajta egy kazetta hosszú oldalának felső csíkja maradt meg. A kazetta mérete 242 cm hosszú volt. Két sarkán virágtő indítás látszik, a szárvégén szőlőfürt



szerű (vagy festőien ábrázolt rózsza?) motívum. Festése erősen megkopott, teljes rekonstrukciója lehetetlen, mivel a központi motívumból semmi sem látható. A volutás levelek mellett fektetett indák láthatók. (Ugyan ez a két sáv közötti 13 cm-es sávon is.) Az alsó töredék értékelhetetlen. A baloldali falrész töredékei:

*E/1*: a 33 cm széles, 67-74 cm hosszú deszka, erősen kopott festett részletekkel. Két kazetta találkozása a töredék alsó részén. A kazetták egymástól mért távolsága 125 cm. A festés igen kopott, a felső töredéken vörös virág nyomai láthatók (tulipán, rózsza?).

*B/2*: 33 cm x 74–81 cm. Két kazetta: részletei, motívumai, virágai felismerhetetlenek. Az alsó sáv padlótól mért távolsága 26 cm.

*B/3*: 83 x 81–99.5 cm-es deszkán 73 cm széles kazetta töredék. A kazetta mérete a széltől a centrális motívum közepéig mért 55 cm-es távolság alapján 73 x 110 cm. Közepén olasz koszorúba foglalt virág. Szív sarokindításból kinövő telt oldallevelű, kék színű tulipán a szárvégén, a szár két oldalán erősen hátrahajló stilizált levelek. A teljes kazetta kiegészíthető, rekonstruálható (Megjegyzés: Sümegi György leírása óta az anyag tovább sérült 4 db-ból áll, a központi motívumból ítéelve hiányzik is belőle.)

*B/4*: 31 x 10–106 cm-es töredék, egy kazetta felső harmadából. Itt és a következő kazettán a keretelés csupán 3 cm széles, és az S motívum sor sűrűbb. Sarokindítása szív, az ebből kinövő virágtól azonban bonyolultabb, hajladozóbb az eddigiéknél. Hajlított száiról kekoptak a virágvégződéses apró fekete kacsok láthatók, az asztalos festő igyekezett a rendelkezésére álló tért teljesen kitölteni. A kazetta fő motívuma a bal szélén töredékesen látható kék színű virág, a virágszirmok felső élei feketével határoltak, lezártak. A virágok középről kifelé fordulnak.

(Megjegyzés: Ezen érdekes módon a keretelés kopott le – s viszonylag jó állapotú a töredék.)

*B/5*: 31 x 107–115 cm-es töredék. Színvilágában, stílusában azonos *B/4*-el. Sarokindítása zöld szív, melyből leveles ágon ülő kék, vörös fekete kontúrú tulipán nő ki. Centrális motívuma ismeretlen.

(Megjegyzés: keretelése szintén kopott, valószínűleg nem alapozták.)

*B/4* és *B/5* stílusa: A fekete kontúr, az aprólékos, cizellált kacsok, a keretelés nagysága, sűrűsége és festési minősége az eddigiéktől eltérő.

*B/6*: 60–63 x 115–121 cm. Két kazetta részlete látható a deszkán. A felső kazetta részlete: közepén olasz koszorúban rozetta (kialakítása hasonló *M/1* és *M/2*-vel) a sarkokból 3 ágú virágtól indul, melynek szélső, leveles ágai kékek, a középtengelyen hosszúkás, lantformájú keleti tulipánok láthatók. Feltűnő, hogy az utóbbi belső, kihajló levelei átmetszik a virág külső leveleit.

Az alsó kazettatöredékből csak egy sarokrészlet maradt meg: jobb felső sarkában szívindítás, majd a csaknem vízszintesen széthajló levelek fölött fehér virág ül. A centrális motívum nem ismert.

Megjegyzés: A *B/6*-os töredék két darab deszkából áll, melyek közül a második két helyen repedett.

*B/6*-os felső kazettatöredéke rekonstruálható 4 sarokindítású tulipánnal. A teljes kazetta megközelítő mérete így 90 x 145 cm lenne.

Ő s s z e g z é s a baloldalon látható kazettatöredékről:

*A/1* A mellvéd darabjai teljesen rekonstruálhatók.

*B/1* Az oszlop két sarokmotívuma rekonstruálható.

*C/1* Az oldalfalon:

*A/1* és *B/2* nem rekonstruálható, kiegészíthetetlen,

*B/3* kiegészíthető

*B/4* a leírás és a meglévő anyag alapján nehezen, de rekonstruálható,

*B/5* a centrális motívumot kihagyva kiegészíthető a 4 sarokmotívummal,

*B/6* felső: teljesen rekonstruálható,

*B/6* alsó: a sarokmotívum restaurálható, esetleg centrális motívum nélkül rekonstruálható.

A jobb oldali falrész töredékei: a leírás sorrendje a karzat mellvédétől (a kisebb méretektől) tart a fal felé (a nagyobb méretekig.)

*J/1*: 35–39 x 52–62-es középen elrepedt deszka, a díszítőszávhoz képest ferdén vágva. A díszítőszáv és a deszkaszél közötti távolság 5 cm. A jobb sarokban fekete kontúrú, fehér szívből fehér, festői módon ábrázolt virág (vagy szőlőfűrt?) végződésű szár bomlik ki. A centrális motívum nem látható. A beépítésben egy 11 cm széles oszlop követi.

J/2: 21 x 66–72.5 cm-es deszka. A jobboldalán félbefűrésztel keretelő sáv. Alulról és felülről összehajló 2, fehér volutás levélköteg látható, fekete indákkal. Egyik indítása sem látszik a deszkadarabon.

(Megjegyzés: a levelek elegáns megformálása miatt feltétlenül érdemes restaurálni!)

J/3: 36 x 72.5–82 cm-es deszkán egy kazetta sarok látható kereteléssel. A töredék méretei: 33 x 69,5–78 cm. Jobb alsó sarokból, szívindításból leveles virág nő ki, a szárvegen festőien fogalmazott, elnyílt virágra hasonlító tulipán ül, melynek külső levelei vörösek, belső levelei pedig kék-fekete színűek. A tengelyes száron szimmetrikus leveleket és két egymással aszimmetrikus módon kihajló ágat láthatunk. A centrális motívum nem ismert. Az oldal közepeken valószínűleg összehajlóztak a tulipán oldalágai, legalább is a hosszanti oldalon.

J/4: 38 x 82 x 92 cm-es deszkán két kazettatöredék. Balszáron a deszka és a keretelő sáv között 7 cm-nyi festetlen rész, a két töredék között pedig 12 cm-nyi üres felület. A felső töredék 29 x 31 cm. Sarokindítása látható csupán: szív.

Az alsó töredék keskeny kazetta részletet mutat 31 x 45 cm. A három oldalú keretelő sávon belül valószínűleg (tudniillik a teljes kazettát feltételezve) a keskeny oldal közepén szíves indítású virágtő, melynek rövid szárán nagy bibéjű virág ül. Feltűnő az oldalsáv közepéről indított minta, valamint a kis méret (helykitöltő lehetett?)

(Megjegyzés: A keretelő sávok egyezése ellenére nem összefüggő darab J/3-al!)

J/5: 32 x 92–99 cm-es deszka, melyen egy 25 x 86,5 cm-es kazettatöredék bal alsó sarokmotívuma látható. A sarokban piros szívből rövid szárra ültetett piros tulipán szökken elő. A keretelés alsó sávjától 71 cm-re – a kazetta oldalának minden valószínűség szerint a közepén – szárból indított kis piros virágtő látható. Ennek alapján a kazetta mérete minimum: 50 x 142 cm lehetett.

J/6: 32 x 99–107 cm-es deszkán egy 25 x 103 cm-es kazettatöredék látható. A jobb alsó sarokban szívből csaknem közvetlenül indított igen rövid szárra ültetett tulipán nő ki, vörös külső és fehér-barna belső levelekkel. A jobb felső sarokban is hasonló indítású és megfogalmazású virágtő látható. Kiegészítése 4 sarokindításra a centrális motívum nélkül is javasolt.

(Megjegyzés: a deszka két helyen repedt, törött. Fontos, hogy a kazettatöredék 3 oldalon keretelt, az alsó ugyan eltűnik a padlószint alatt, de így is rekonstruálható a kazettának legalább egyik oldala, pontos mérettel.)

J/7: 32 x 107–115 cm-es deszka (erősen szúrágta). A deszkán 26 x 112 cm-es keretelt kazettatöredék található. Két szíves sarokindítás látható, melyekből hosszú szárra ültetett egymáson átcsapó levélszirmú piros tulipán (?) nő ki.

J/8: 31 x 115–128 cm-es deszkán 26 cm szélességű töredék. Jobb sarokban fehér levélmaradványok, indák láthatók, közepén kék festéknyomok. Jobbra fent fehér szírommaradványok, fekete kacsok. A festés rossz állapota miatt értékelhetetlen a töredék.

J/9: 91.5 x 128–140 cm-es több deszkából álló, végig repedt töredék. Az összenyvezett deszkadarabokon két ferdeszögű, egymással párhuzamos oldalú, rombold alakú festett töredéket láthatunk.

A két töredék között 13 cm-nyi festetlen rész, a balszáron pedig 3 cm-nyi festetlen felület. Az alsó töredék 96 x 102-es darabot mutat. Tulajdonképpen két teljesen keretelő sávossal rendelkező oldal megvan, kettőnek pedig töredékeit láthatjuk. A bevezetőben ezeket a darabokat emlegettük lépcsőkorlátként. Az eddigiektől eltérően itt nem szíves indítású, hanem keskenyebb oldal közepéről olasz korszából indított a gazdag virágtő. A középső virágszáron kék festőien fogalmazott virág (szőlőfürt), melyet fehér és piros levelek ölelnek körül, jobbra piros, kék gyümölcs, balra: piros, fehér virág ül az oldalszáron. A virágtő szélső, a kancsó Füléhez visszahajló ágai kék színűek, stilizált levelek, a ferdeszögű sarokban pedig fehér-vörös ág hajlik vissza. Az egész kompozíció megjelennek az apró fekete széthajló kacsok (vö. B/4 és B/5).

Az olasz korszak kompozíció fölött egy vele azonos gazdagságú, élénk színvilágú, valószínűleg tulipános ágas, indás festés részlet maradt meg.

J/10: 27.5 x 140–146 cm-es deszka, két kazetta töredékével. A kazetta keretelő sávjai és a deszka balszéle közötti távolság 5 cm, a két kazettatöredék között 12 cm, a padlószint és sáv között 3 cm a távolság. A felső töredék mérete 22 x 17, az alsó 22 x 112 cm. Mindkét töredék rossz



állapotú, festése elmaszatolódott. Fehér alapon kék, drapp festékmaradványok, fekete indák részlete látható.

J/11: 94.5 x 47–175 cm-es deszkán két kazetta látható, melyből az alsó kazetta sarkaiban szívin-dítású, 3 ágú virágtő, a végén tulipánnal. A saroktulipánok levelei átcsapnak egymáson. Közepén olaszkoszorús, rozettás motívum látható. A tulipánok és a kerethez közeli leveles ágak kékek, a többi halványpiros; a közép-motívum koszorújával együtt. A centrális rozettának két levele fehér, két levele piros. A négy nagy szírom között apró szirmocskák találhatók.

A felső töredéken színben és kompozícióban megegyező festést találunk, a sarokvirágok azonban nem tulipánok, hanem 4 hegyes szíromban végződő más virág.

A szabadszállási faanyag stíluskapcsolatait, hasonlóságait vizsgálva – a következő „rokonságra” figyeltem fel:

1/ *Hasonló keretelésű darabok:*

– Tök ref. templom kazettái – 1740. (Vö.: Tombor<sup>18</sup> VI.)

– Abony ref. templom kazettáinak korai darabjai – 1740, másodlagosan beépítve 1786-ban (vö.: Balogh<sup>19</sup> I/12. és I/4–7, stb.).

– Szentsimon róm. kat. templom mennyezete – 1650 (vö.: Tombor XII–XIII. Bonyolultabb és igényesebb ez a minta, mégis hasonló szerkesztésű.).

2/ *Térkitöltés azonosságai:*

a/ *Átlós szimmetria* (sarokindítás) és középpontos motívum együttes szereplése.

– Tök – 1740.

– Vilonya – 1720–28. (Vö.: Tombor V/2),

– Mezőlak XVIII. század első fele (vö.: Tombor II/2).

b/ *Tengelyes szimmetria* – átlós és kp-os szimmetriával együtt

– Mezőcsát

3/ *A motívumok kettőzése:*

– Szentsimon,

– Vilonya,

– Mezőlak,

– Sóly (1724) (vö.: Tombor V/2).

4/ *Hosszú, téglányalakú kazetták*

– Szentsimon

– Mezőlak

5/ *Motívum rokonság*

– Nagykőrös, 1750 körül (Tombor 45. p./8. ábra),

– Mezőlak (XVIII. sz. első fele)

– Vilonya (1720–23),

– Mezőcsát (1746) (vö.: Tombor IX/2 – az olasz korsós motívum)

6/ Könnyed rajzú kacsok, pöttyök, (a szabadszállási anyag egy részére igen jellemző, másrészen hiányzik).

– Mezőlak,

– Nagykőrös

A fenti rokonságok, kapcsolatok az alábbi konklúziókat engedik meg:

A/ A szabadszállási festett famunkák a XVIII. sz. első felére, negyedére datálhatók, tehát valószínűleg az 1756 előtt meglévő templomot díszíthették. A datálás alapjai:

– Tök 1740,

– Abony 1740,

– Mezőlak XVIII. sz. első fele,

– Nagykőrös 1750.

– Vilonya 1720–28.

(a nagykőrösi motívumokkal elsősorban a B/4 és B/6 tábla rokonítható,

Vilonyával pedig M/1–3-ig és a J/11. Ez arra is utalhat, hogy kétszeri festéssel van dolgunk a 20-as években, ill. a 40-es években is készülhettek festett famunkák Szabadszálláson. Ez utóbbi feltételezést a templom bővítetéséről adott építéstörténeti adatok alátámasztják.)

– Sóly 1724,

– Mezőcsát 1746.

B/ A szabadszállási töredékek vagy teljesen komáromi asztalosok, asztalos céh munkája (munkái), vagy legalább is közreműködtek ezekben a munkálatokban.

– Tök<sup>20</sup>

– Szentsimon<sup>21</sup>

– Mezőcsát<sup>22</sup>

Az eddigieket összefoglalva: a töredékeket feltételezhetően komáromi asztalosok kezemunkájának tartjuk a XVIII. sz. első feléből, negyedéből. Ezzel az állítással találkozhatunk Sümegi György fentebb már említett cikkében is. A töredékek a templom 1729-es és/vagy 1741-es renoválásakor készülhettek. A jelenlegi beépítést az 1911-es „templom béleléssel”, Dóri Mihály asztalos munkájával egyidejűnek véljük. A komáromi asztalos céh munkáját – a múzeumba került darabok restaurálása, festékanyagának vizsgálata remélhetőleg megerősíti.

## JEGYZETEK

1. SÜMEGI György: XVIII. századi mennyezetkazetták Szabadszálláson (Rejtőzködő művészeti emlékek). *Petőfi Népe* 1981. július 5.
2. A secunder vagy tertier beépítés datálására még visszatérek. Ide annyi kívánczik, hogy az Országos Műemléki Felügyelőség restaurátorainak szakvéleménye szerint, a rögzítés huzalszegekkel történt, s az arra utal, hogy e században kerülhettek jelenlegi helyükre a deszkák.
3. Forrásaim:  
a/ PROTOCOLLUM Ecclesiae Helveticae Confessioni addictae Kis-Kun Szabadszállásiensis inchoatum a Samuele Vég-Veresmarty eiusdem ecclesiae verbi divini ministro, anno MDCCLXII. (A Szabadszállási Ref. Egyházközség Irattára. – A Vég-Veresmarty Sámuel lelkészsége idején kezdett jegyzőkönyv 1762-ben indul, de visszamenőleg is tartalmaz egyháztörténeti adatokat.)  
b/ PÁLL László: A szabadszállási református egyház története (Szabadszállás 1968. – kézirat: Ráday Múzeum adattára.)
4. Az Országos Református Gyűjteményi Tanács (ORGYT) kérdőíve, 1958. (Ráday Múzeum adattára.)
5. ORGYT – kérdőív 1980. (Ráday Múzeum adattára)



6. „HOC OPUS AEDIFICATUM A JUDICE PRIMARIO STEPHANO HINTOK ANNO DOMINI 1638. MESTERE SARKADI MIHÁLY” (PROTOCOLLUM 2.) Az idézett PROTOCOLLUM 57-en a fenti szöveg megismétlődik 1628-as évszámmal.
7. „SAMUEL VESZPRÉMI HIC IDEM VIR PRAEFUIT ADHUC ECCLESIAE DUM ANNO 1741. TEMPLUM RENOVARETUR ETIAM INAUGURARETUR” (PROTOCOLLUM 3.) Az 1729-es renoválásra az 1756-os jászkun kerületi felülvizsgálati jegyzőkönyv utal. (PROTOCOLLUM 7.) Érdekes a megjegyzés is, mivel a „mennyezetten látható felirat” – festett famennyezetet enged számunkra feltételezni.
8. A torony alapkövében 1770. június 15-én elhelyezett iratból: „Ezen egész helységben pedig, mint azt ezen folyó militaris esztendőbeli domestica conscriptio bizonyította, vagyon redimált személyek száma No 1301  
redimálatlanok száma  $\frac{450}{1751}$ ”
- NB. Ezen személyek száma, kivéven egy cigány házat, egyben helvetica confessiót valló.” (PROTOCOLLUM 35.)
9. „Tanta Majestatis Vestrae Materna cura nos quoque in firmam (spem) erecti supplices ad sacros Majestatis Vestrae pedes provoluti oramus; dignetur Majestas Vestra Sacratissima populi hujus numerosi ob ruinas et fissuras lapsum oratorii metuens misereri et ex materna (pietate), sui manente equidem moderna longitudine oratorii, in latitudine orgiis quatuor ex materialibus similibus ac modernum est idest solidioribus clementer indulgere et id quoque benignissime resolvere, ut in commodum itinerantium (siquidem possessio haec in via publica esset sita) elata moderna altitudine turris una alterave orgia horologium quoque in illam collocare possimus.” (PROTOCOLLUM 9–10.)
10. Az 1756. április 29-én Pozsonyban a Helytartótanács ülésén kelt irat szerint – melyet Almásy Pál jászkun kapitánynak írt gróf Batthyány Lajos nádor és Balogh László helytartótanácsi tanácsos – az engedély a következőképpen szól: „Altefata Sacra Caeseo-Regia Majestas ut memorati supplicantes praefatum oratorium omnino renovare et pro ratione numeri populi ex paribus materialibus, absque tamen fornice ampliare, ibidemque exercitium confessionis suae (usque ulteriorem benignam resolutionem regiam) habere possint, turrim vero eidem oratorio adnexam quod attinet, ut pariter haec in tale ubi nunc est altitudine et latitudine citra aliquam nihilominus illius elevationem (aut horologii impositionem velut non necessariam) reparare ac renovari queat, benigne admisit. Altetititata Sacra Caeseo-Regia Majestas suam benignam resolutionem dominationi vestrae eo fine intimari quatenus invigilari faciat, ut in restauratione et respective ampliacione scripti aedificii Suae Majestatis Sacratissimae clementi ordinationi supplicantes citra omnem excessum semet accommodare noverint. ac eatenus pro re nata eadem dominatio vestra Consilium hoc Locumtenentiale Regium informat.” (PROTOCOLLUM 7.)
11. „Postquam ex benigno Majestatis Vestrae Sacratissimae indultu, in anno 1756. pro ratione numerosioris populi oratorium nostrum ampliare coepimus esto cum initio operis statim adverimus campanile seu turriculam nostram lapideam oratorio nostro ad orientem connexam debili valde niti fundamento: ampliacione (vero) oratorii consummata praefatam turrim, velut valde humilem, tecto novo oratorii ita (absortpam) haberi, ut sonitus campanarum, tempore cumprimis minus sereno, vix a quarta populi parte exaudiri possit.” (Kelt: 1769., hónap jelölés nincs.) Eredménye: a Jászkun Kerület 1769. augusztus 30-iki szemléje Szabadszálláson.
12. PROTOCOLLUM 20–21.
13. A mennyezetre örök emlékezetből beírni akarják a következőket: „Az 1757. évben. A helvét hitvallást követőknek ez a templom Mária Terézia kegyelmes királynő asszonyunk kegyéből, a szabadszállási lakosok által bővítettett.”
14. Figyelemre méltó ebből a szempontból a 10. jegyzetben idézett helytartótanácsi leirat záró része.
15. Ezt a lepadolást kellene jól megvizsgálni a későbbiekben. (Vö. PÁLL i. m., 60.)
16. Elfogadhatatlan az Országos Műemlék Felügyelőség 1985. augusztusi szakvéleményének az a megállapítása (OMF felmérés – Szabadszállási Ref. Egyházközségi Irattár), miszerint a szentélyt fedő darabról lenne szó. Egyrészt ez református, helvét hitvallásának épült templomnál elképzelhetetlen, másrészt egyébként is gótikus, poligonális apszist feltételezne.
17. A töredékek leírásához felhasználtam: SÜMEGI György: Festett famunkák a szabadszállási ref.

templomban (Ráday Múzeum adattára) c. 1984 – 85 folyamán készült munkáját. (Sümegei a jobb oldalon csak 10 töredéket ír le a 11 helyett.)

18. **TOMBOR Ilona:** *Magyarországi festett famennyezetek és rokonemlékek a XV–XIX. századból.* Bp. Akadémia Kiadó, 1968.
19. **BALOGH Sándor:** *Abony történeti és művészeti emlékei (1450–1741)* Abony 1975.
20. **TOMBOR i. m., 38.:** „... R KOMÁROMI ASZTALOS SZABÓ ISTVÁN ÉS MAGÁNÁL LÉVŐ ISTVÁNY ÉS JÁNOSNAK ÁLTOLA, ANNO 1740 ...” – a kazetták középső tábláján olvasható felirat. Itt jegyzem meg, hogy Tahitótfalu református templomának mennyezete is komáromi asztalos keze által vált virágossá 1765-ben. (Vö. *Pest-megye műemlékei*. II. Bp., 1958. 164.)
21. „HOC OPUS AEDIFICATUM EST IN HONOREM DEI PER NOS MENSATORES STEPHANUM LÉVAY ET STEPHANUM COMAROMY IN ANNO 1650. DIE 26. OCTOBRIS.” (TOMBOR 47.)
22. A karzat felirata – **TOMBOR** szerint – csak Huszka följegyzésében olvasható: „Ez a templombeli munka készült Rév Comaromi becsületes Aszt. Mest. emberek Czina István és Kontz János által. Mest. legény Tüdös János, Szabó István által.” (TOMBOR 46.)

Itt mondok köszönetet Dr. Kenéz Győzőnek, aki szíves volt a latin szövegek leírását ellenőrizni.



## A Ráday-család és könyvtára

A Ráday-család élete, gazdálkodása, eszmeisége szorosan összefonódott a könyvtár történetével.<sup>1</sup> Sajnálatos módon a család gazdálkodásával – néhány tanulmánytól eltekintve<sup>2</sup> – monografikus alapossággal senki sem foglalkozott, ahogy azzal sem, hogy ez a gazdálkodás hogyan befolyásolta és formálta a család életét és a könyvtár fejlődését.

A Ráday-család, jóllehet több tagja volt egyidejűleg is a középkor folyamán, a török hódoltság kezdetétől fogva sokszor csak egy személyben élt tovább. A XVI. század közepén Ráday Máté emelkedett ki közülük, aki I. Ferdinánd királytól címeres levelet kapott.<sup>3</sup> 1552-ben, mint a Nógrád megyei Divény várnagya és a Báthory-család familiárisa, s mint tanult ember (litteratus) alországbíró is volt. A család többi tagja is harcolt a török ellen,<sup>4</sup> nem egy elesett, fogságba került,<sup>5</sup> vagy a névtelenség homályába veszett el. A Pest megyei Ráda községből elmenekülve, a felvidéki birtokos Libercsey, ludányi Bay, Madách, Kajali, Bárczay, Szemere, Fáy, stb. családokkal összeházasodva, majd rangos megyei hivatalokba felemelkedve, tekintélyes közép-birtokosokká lettek. Közülük ismét egy személy emelkedett ki: Ráday I. Gáspár, aki ludányi Bay Klárát vette feleségül, s házasságával birtokokat szerzett Ludányban, Herencsényben, Lucinban, Halászában.<sup>6</sup> Négy fia (István, János, András és Sándor) közül azonban csak I. Andrásban élt tovább a család, aki az 1620-as évektől kezdve mint katona, szolgabíró, Pest megyei alispán, országgyűlési követ működött. Több török hódoltságbeli, gazdátlanra vált alföldi birtokra nádori és királyi adománylevelet szerzett, megvette egyes elszegényedett birtokosok pusztáit, s így tekintélyes birtokra tett szert. Ezeknek a pusztáknak akkor kevés haszna volt: jövedelmük sokszor csak egy pár jelképesen fizetett forint, de a török kiűzése után, ezek a puszták értékes birtoktestekké váltak. Birtokairól, gazdálkodásáról, jövedelméről Ráday András 1652-től kis könyvecskét vezetett, ebben értékes feljegyzések vannak a korábbi időkre is,<sup>7</sup> amelyek a török hódoltsági Alföld életéről, életmódjáról adnak felvilágosítást. Emelett jövedelme van az egyházi adózás bérletéből,<sup>8</sup> s mint alispánnak, az adó behajtásából is.

Ráday I. Andrásnak két fia volt: II. András és II. Gáspár, valamint egy leánya, Ilona (Darvas Jánosné). A Ráday I. András halála után felvett hivatalos örökségelosztás, megegyezés képezi a családi birtokörökség alapját és készíti elő azt a sok pert, amit a Ráday-családnak az oldalági örökösökkel kell majd megvívnia. Mert az 1676-ban magtalanul meghalt II. András halála után, II. Gáspár öröklő ugyan az ősi vagyont (az aviticumot), de a leányágra is jogos részből Darvas Jánosné, valamint három fia s azok népes utódai örökölték. A végrendelet szól a könyvtárról is: „Ami könyvek találkoztak a regestrum szerint, azokat András Uram kezéhez vette oly formán, hogy

Ráday Gáspár Uramnak, az mikor kívántatni fog, tartozik ő kegyelme felét odaadni.”<sup>9</sup> Hogy mekkora volt ez a könyvtár és mennyiben lehet a mai könyvtár kezdete, alapja, nem tudjuk, mert az említett regestrum nem maradt meg.

Ráday II. Gáspárnak Libercsey Rozínától két lánya volt: Zsófia és Ilona, de megint csak egy fia: Pál, Zsófia (Bulyovszky Dánielné) fiatalon, gyermektelenül halt meg. Az egész aviticumot I. Pál örökölte, de a leányágot is illető részből Ilona (Tussay Györgytől származó) gyermekei is örököltek, akik később további igényekkel léptek fel.

Míg az előző Rádayak katonák és megyei tisztviselők voltak, nevelésük is ezt készítette elő – addig Pál a jogi műveltség mellé (rövid katonáskodás után) irodalmi műveltséget is szerez. Jóllehet református hitében szilárd, kegyességéhez hozzájárul a pietizmus és a középkori Clairveaux-i Bernát miszticizmusa is, nemcsak kegyes könyveket olvas, de maga is ír verseket, lelki énekeket s a könyveket is gyűjti.<sup>10</sup> Ez utóbbihoz bizonyára hozzájárult a támadó ellenreformáció „eretnek” könyveket pusztító, égető tevékenysége is. Egyik gyűjtője, Szathmári Paksi Mihály marosvásárhelyi professzor arra kap tőle megbízást, hogy az özvegy papnéktól kísérelje meg megszerezni az ilyen pusztulásra ítélt régi könyvekből az utolsó példányokat.<sup>11</sup> Könyvek vásárlására adott megbízást Odera-Frankfurtból hazainduló Gedeon fiának is.<sup>12</sup> Könyvei közül csak a magyar nyelvűeket ismerjük, amelyeket Eszter leánya vitt el magával, örökségképpen, a marosvásárhelyi Teleki Tékába.<sup>13</sup> Valószínű, hogy ott, a más nyelvű könyvek között, ezek is megtalálhatók.

Ráday Pálnak ekkor már jobban telt könyvekre is, jóllehet jövedelme jó részét – hasonlóképpen kortársaihoz – birtokszerzésre fordította. Feleségével, Kajali Klárával szép hozományt kapott, aki vagyonszerző apjának, Kajali Pálnak egyedüli örököse volt. Az ő révén jutott a Ráday család birtokába Pécel is.<sup>14</sup> A földeket ugyan ekkor a háborúk miatt alig művelték, sőt a lakosság gyér volta miatt később sem, de a szatmári békekötés után, a pusztákon állatokat – marhákat és lovakat – legeltetett, az erdőben juhászatot tartott, sertéseket makkoltatott, s főleg a kocsmáltatásból, hegyaljai boraiból volt tekintélyes jövedelme. Mindezeket számontartotta és ellenőrizte.<sup>15</sup> Birtokokat vett zálogba 10–20–30 esztendőre, amelyekért zálogösszeget fizetett, de számottevő jövedelme is volt belőlük. Távolléte alatt felesége, Kajali Klára is ügyesen gazdálkodott. Ráday Pál 1726-ban birtokaira királyi megerősítést kapott „nova donatio”-ként.<sup>16</sup> A halála után, 1733-ban felvett birtokleírás mutatja, hogy milyen jogász és gazda volt Ráday Pál.<sup>17</sup>

Kajali Klára, férje halála után konzervatív módon gazdálkodott, nem zálogos birtokokat gyűjtött, hanem készpénzt. Örökségül 28 000 forintot hagyott gyermekeire, Gedeonre, Eszterre és Pálra.<sup>18</sup> Amikor II. Pál fiatalon meghalt, 1746-ban Eszteré lett a Ráday vagyon egyharmad része. A többit Gedeon örökölte, így, a feleségével, Szentpétery Katalinnal kapott nagyon szolid mőringgal,<sup>19</sup> tekintélyes nagybirtokossá vált,<sup>20</sup> akinek a szerteágazó Darvas, Fáy, stb. családok mindig készségesen adják zálogba kisebb (néha már 1/240-ed nagyságú) birtokrészeit. Ezek a birtokrészek sokszor nincse-



nek is elkülönítve, így bizonyos mértékben közbirtok jellegűek. Gedeon többször „családülés”-re jön össze a rokonsággal, hogy a vitás dolgokban (oklevelekkel) egymásnak segítsenek; ennek ellenére többször csak peres úton tudnak dűlőre jutni.<sup>21</sup> A sok vitás dolog közül jellegzetes az ikladi ügy. Iklad csak felerészben volt ősi Ráday-birtok. A másik részt a Kamara birtokolta, amely több szomszédos, részben gazdátlan birtokrészből egy nagy hatvani uradalmat akart kialakítani s ezért felajánlotta a fél Ikladot Baj pusztáért (Márkháza mellett). A Darvas-család is részbirtokos volt Bajon és Ráday Pál felhívására szívesen átadta ottani részét 1 000 rénes forint fejében. Ráday Pál így Baj pusztáért megkapta Iklad másik felét is, azután, hogy 1726-ban az egyik felére „nova donatio”-t kapott. 1751-ben a Darvas-család – miután Iklad kezdett betelepülni és jövedelmezővé vált – úgy találta, hogy 1727-ben túl olcsón adta oda a Rádayoknak a Baj pusztai részt, s mivel erre nem volt királyi megerősítés – ez csak magánjogi megállapodás („privatis sigillis”) volt – a békesség kedvéért – kértek és kaptak is újabb 1 000 rénes fointot. Az 1800-as években a Darvas-család egyes tagjai úgy gondolták, hogy megint lehet valamit keresni, apró részeit egy ügyes Gyürky családbeli olcsó áron vásárolni kezdte, s perrel fenyegetőzött. A késői unoka, Ráday III. Pál életének utolsó napjait is megkeserítette ez az ügy, és inkább megint fizetett. Ilyen peres ügyek többször is voltak a Tussay-, Fáy-családbéli, oldalági rokonok igényei miatt.<sup>22</sup>

Az ügyes, jó gazda, Ráday I. Gedeon kezdettől fogva nemcsak érdeklődött az irodalom és a tudományok iránt, hanem maga is művelőjük volt. A módja is megvolt rá, hogy könyveket gyűjtsön. Ügyes megbízottai voltak külföldön, így a fiát tanító Nagy Sámuel, később a református egyház ágense Bécsben, egykori diáktársa (a később báró) Szilágyi Sámuel Bécsben és mások másutt, akikről a könyvtár történetének kutatói már sokat írtak.<sup>23</sup> Az osztrák örökösödési és a hétéves háború terheit ugyan ő is hordozta – néha 10 katona kiállításával és felszerelésével is – de a háború bizonyos gazdasági fellendülést, áruladási lehetőséget is jelentett számára. Ekkor, az 1763–64-es években kezdte meg a péceli kastély építését és benne a könyvtárszoba elkészítését.<sup>24</sup>

Gedeon feleségére, Szentpétery Katalinra kevés adatunk van. Házasságukból négy gyermek származott, közülük azonban csak az 1745-ben született II. Gedeon ért felnőtt kort.<sup>25</sup> Mint atyja, I. Gedeon is patrónusa és védelmezője volt egyházának a nehéz időkben. Mivel protestáns vallása miatt hivatali állást nem viselhetett, így az irodalmi, történeti múltba ásta be magát: igen sok az ilyen jellegű kézírata és kiemelkedő a tudása.<sup>26</sup> Segítette az ilyen irányú munkálkodókat és maga is írogatott, s egyik megalapozója volt a nyelvújításnak. Kazinczy Ferenc a „szent öregben” mesterét látta, s prózai szavakban valósággal ódát zengett róla.<sup>27</sup> Miután az Odera-menti Frankfurtban franciás műveltséget szerzett, a magyar felvilágosodás korának kiemelkedő alakjává vált könyvtárával s irodalomszervező munkájával.

Fiát, II. Gedeont is így nevelte, ő azonban egészen más egyéniség volt: jogász, diplomata, elbűvölő társalkodó, de nem jó gazda. Atyja utódként

belekerült a II. József Türelmi Rendelete után kezdődő új korszak egyházpolitikájába. II. József bizalmát megnyerve a Királyi Tábla bírása, majd Hont megye adminisztrátora, a Hétszemélyes Tábla tagja, 1782-ben báró, 1792-től gróf, valóságos belső titkos tanácsos, a végén koronaőr, a pesti református egyház egyik megszervezője, II. Lipót és I. Ferenc királyok megbízható híve. Mint septemvirnek és koronaőrnek tekintélyes jövedelme van,<sup>28</sup> igaz, politikai tevékenysége is sokba kerül. Már a báróság megszerzésekor megkérdőjelezték – atyja adósságát tudva – vajon birtokai és vagyona elbírja-e rangját és állását. De I. Gedeon büszkén írta a fiának, hogy évi 20 000 forint jövedelme van az ősi birtokból, annyi cselédet tart, mint egy mágnás, s úgy él, mintha főúr volna: birtokuk megbírja a rangra emelést, „ha az ember feljebb nem hajaz!”<sup>29</sup> De már a bécsi tárgyalások is sokba kerültek, a bárói diploma költségeit is nehezen tudták előteremteni; majd II. Gedeon a budai várban vett magának házat, s a nagy ház viteléhez szükséges dolgokra is sokat kellett 1782-ben kiadni.<sup>30</sup> II. Gedeon felesége, Fáy Zsuzsanna nagyon élvezte a főúri életet, egyre-másra csinálta az adósságokat. Végül Poniatovski hercegnőtől kellett fölvenniök 40 000 forint kölcsönt, ezt követték a többi kölcsönök.<sup>31</sup> Az öreg Ráday Gedeon riadtan nézte menyé meggondolatlan költsékezését, de amikor ezt szövé tette, azt a választ kapta: „Minek az a sok könyv?”<sup>32</sup> Az ifjabb Gedeon megkísérelte sokfelé elfekvő birtokait csere és vétel révén nagyobb egységekbe gyűjteni, de csak a terveket tudta felvázolni, nem volt ideje a végrehajtására. I. Gedeon aránylag hamar, 56 éves korában meghalt, s ekkor már kérdéses volt, átvészeli-e a család a megpróbáltatásokat.

Apja halála után II. Gedeon rögtön felajánlotta II. Katalin cárnőnek a könyvtárat megvételre. De amikor 1798-ban Pálffy Károly kancellártól útlevelet kért az eladás megbeszélésére, s az a könyvtár leltárát kívánta előbb látni, visszariadt szándékától.<sup>33</sup> Jogtanácsosa így jellemezte őt a halála után fiának, III. Pálnak: „A megboldogult Gróf eő excellenciája egy perben sem vesztett életében, de mivel nem gazdálkodott, vagy ahhoz nem értő emberek által gazdálkodott, igen sokat vesztett.”<sup>34</sup> Amikor nászától, báró Prónay Lászlótól kölcsönt kért, az ezt írta vejének, III. Pálnak: „Eő Excellentziájának két fia van csak, még sincs annyi pénze két annyi jószágából, hol venném én, kinek hét gyermekem van?”<sup>35</sup>

II. Gedeonnak két fia volt. III. Pál és III. Gedeon. Pál 1793-tól az eperjesi tábla ülnöke, ebben az évben veszi feleségül Prónay Ágnest, aki tekintélyes hozományt kapott, de részletekben és kölcsönlevelekben, amiket nem tudnak megkapni és beruházni.<sup>36</sup> Eperjesen éltek hivatali jövedelmükből és az apai támogatásokból, gondtalanul. III. Pál nagyapjának szellemi örököse, ő állt hozzá a legközelebb a családban.<sup>37</sup> Eperjesen műkedvelő színtársulatot szervezett, aminek a híre még Bécsbe is eljutott, és az uralkodó legfelsőbb elismerését is kiérdemelte.<sup>38</sup> Hét gyermekükből csak négy (Anna, Erzsébet, László és IV. Gedeon) maradt életben. Lászlót gazdasznak, IV. Gedeont pedig politikusnak nevelték.



III. Pál testvére, III. Gedeon Selmecbányán tanult és ott dolgozott 1805-ig.<sup>39</sup>

II. Gedeon halála után fia III. Pál átvette a családi birtok irányítását. A gazdaságot két részre osztották, anyjuknak 10 000 forint évdíjat fizettek, s a kamatokat a közös pénztárból fizették, ami súlyos teherterheléssel volt.<sup>40</sup> III. Pál beruházásokra újabb kölcsönt vett fel.<sup>41</sup> 1805-től megvált állásától, s a fele birtokon önállóan gazdálkodott. III. Gedeon 1812-ben bekövetkezett halála után Pálnak már a három részről összegyűlt adósságot kellett vállalnia és a három részről megmaradt alkalmazottakat kellett fizetnie. (1816-ban ugyan is anyja, II. Gedeonné is meghalt.) Ahogy írta: jó részüket el kellene küldeni, de nem viszi rá a lélek.

Pesten élve, III. Pál a magyar színház fellendítését is lelkesen támogatta, ez is sok pénzébe került.<sup>42</sup> A fizetendőket, az alkalmazottak járandóságairól szóló feljegyzéseket megtaláljuk a csőd felé menő gazdaság irataiban. Így többször felmerült a gondolat, hogy a könyvtárat el kellene adni, s a vételárból talpraállítani a gazdaságot. Ajánlatok és a rájuk adott válaszok mutatják azt az emésztődést, ami a családban és III. Pálban is élt, s amivel végül is mindig visszariasztotta őt. Meggondolásra készítette őt nagyapja, I. Gedeon végakarata is, amikor gróf Teleki Sámuel kért tőle egy könyvet megvételre: „Áldott emlékezetű, elfelejthetetlen kedves nagyatyám, meg hamvai iránt való tisztelem s kötelességem tartóztatnak, ki is nemcsak szóval több ízben, hanem utolsó rendeletében is világosan meghagyta, hogy akármi történjen is a bibliothékával, de a Magyarországot illető könyvek soha meg ne szaggattassanak, annyival inkább el ne idegeníttessenek. Én idvezült nagyatyám iránt oly tisztelettel viseltetem, hogy a tőle kapott portékáit is mint ereklyéket, becsben tartom, annyival inkább utolsó akarata ellen cselekedni szentségtörésnek tartanám.”<sup>43</sup>

Adóssága, amely az 1820. évi kimutatás szerint mintegy 270 000 forint, 1826-ig 300 000-re nőtt, ami az évi 6 %-os kamattal 18 000 forint kiadást jelentett évente. Ugyanakkor az 1825. évi 64 010 forinttal szemben, jövedelme már csak 54 524 forint.<sup>44</sup> A nem sokkal korábban házasodott László fia után hamarosan Erzsébet leányát is ki kellett staffírozni, és ekkor, 1825. március 31-én, amint egyik levelében írta: „egy óra alatt Pécelnek egy harmada, házunknak két harmada, a templom, mellesleg épületek, istálló, kocsi-szín, kerti szála, melyben 148 originál képek voltak ... leégett. A kárt 45 – 50 000-re számíthatjuk.”<sup>45</sup> A kár helyreállítására újból kölcsönt kellene felvenni, de III. Pál már betegeskedett, és 1827. január 22-én meghalt.

Egy 1828. évi jegyzőkönyv szerint megtörtént a birtok elosztása. Az özvegy, Prónay Ágnes, évi 12 000 forintot kapott, a lányok a budai és pesti palotákat némi földbirtokkal, László már korábban megkapta a ludányi részt, s most IV. Gedeon a péceli birtokot. Mivel IV. Gedeon ekkor még nőtlen volt, elhatározták, hogy a könyvtárat Ludányba vitetik, hogy László azt ott számba vetethesse.<sup>46</sup> Ebben az időben szöbakerült egy olyan megoldás is, hogy az ország vegye meg a könyvtárat, de ez nem valósult meg.

Közben IV. Gedeon megházasodott, elvette feleségül Ráday Eszter

dédunokáját, Teleki Borbálát (Biri), akivel boldog családi életet élt. Őt gyermekük született, négy fiú és egy lány. A Pécelen maradt könyvtárnak is került egy odaadó gondozója: Dobos János péceli református lelkész, aki megismerve a könyvtár értékeit, fölkelte az érdeklődést iránta egyházi körökben is. Ő rendezte a család levéltárát is.

IV. Gedeon fiatalon elvesztette feleségét, gyermekeit édesanyja, majd annak halála után a Teleki család nevelte Erdélyben. Ő maga belevetette magát a politikába: 1825-ben ott volt apja képviselőjében az országgyűlés főrendiházában, majd 1839-ben Pest megye követeként az alsóházban. Mint kiváló, tüzes szónok, kiállt a reform-párt bebörtönzött tagjai (Wesselényi Miklós, Lovassy László, Kossuth Lajos) mellett, amiért a királyi ügyész őt is perbe fogta. Ezért nem foglalhatta el helyét az országgyűlésen. Később ismét Pest megye követe, az 1845–49-es években pedig az aranykorát élő Nemzeti Színház főigazgatója.<sup>47</sup> 1848-ban helyettes főlovászmester, a szabadságharc alatt együtt harcol híres unokaöccsével, V. Gedeonnal (a betyárvilág majdani felszámolójával, a békés-bánati református egyházmegye gondnokával) és unokatestvérével, Pállal. A szabadságharc után elítélik, egy ideig börtönben van. Kiszabadulva újból a Nemzeti Színház intendánsa, s a színházat az 1854–59-es években felvirágoztatja. Közszerelése minden idejét igénybe vette, emiatt birtokait elhanyagolta; bátyjának, Lászlónak többször volt kölcsönügyleteinél jótállója.

IV. Gedeon, mint minden őse, nemcsak hűséges tagja, de patrónusa is volt egyháznak, Előbb a pesti egyházmegye gondnoka, majd az egyházkerület főgondnoka lett. Szoros kapcsolatban állt Török Pállal, aki előbb főesperes, majd a dunamelléki egyházkerület püspöke volt.<sup>48</sup> Kettejük munkatársi viszonyatette teljessé a Ráday-család és a református egyház kapcsolatát. Ahogy bátyja ludányi, úgy IV. Gedeon péceli gazdasága is tönkrement, maga a péceli kastély is eladásra került. Több összetevőből eredt az a gondolat, hogy a könyvtárát IV. Gedeon felajánlja az egyháznak megvételre.<sup>49</sup> Az okok között talán ott volt az is, hogy közeli atyjafiai, sógorai, a Telekiek is a Magyar Tudományos Akadémiának ajándékozták szép könyvtárukat, valamint az, hogy Teleki Sámuel is megnyitotta a Tékát a marosvásárhelyi köz előtt. A megállapodás szerint az egyház a vételár felét fizette, a másik felét IV. Gedeon az egyháznak ajándékozta. Török Pál országos gyűjtést rendezett, de az 1850-es nehéz években csaknem három év kellett hozzá, hogy (részben bankkölcsön felvételével) ezt az összeget össze tudják szedni. Az eladás következtében 1862-től megszűnt a Ráday-család és a könyvtár gazdasági kapcsolata, a belső kapcsolat azonban megmaradt és hirdeti, hogy a nemes ügyért, a hazáért, a tudományért, a lelkiességért hozott áldozat nem hiábavaló. Elmondhatjuk: a könyvtár igazi élete csak ezután kezdődött meg, és napjainkban vált az egész magyar tudományosság megbecsült kincsévé.



1. A könyvtárral foglalkozó irodalomra ld. PÉTER Zoltán: A jubiláló Ráday Könyvtár (1711–1861–1961). *Magyar Könyvszemle* 1962. 4. sz. 1–5.; SOMKUTI Gabriella: Ráday Gedeon bécsi könyvbeszerzője, Nagy Sámuel (1730–1802). *Magyar Könyvszemle* 1968. 2. sz. 147–70.; Uő.: A Ráday Gyűjtemény. *Könyvtáros*. 1986. 7. sz. 386–395.
2. SCHNEIDER Miklós: Néhány adat a Nógrád megyei Ráday birtokokról a XVIII. sz. évfordulójáról. (*Ráday Pál Emlékkönyv*. Szerk. Esze Tamás, 393–407.)
3. Ráday Máté címeres levele 1552. április 4.: Ráday cs. Lt. (Rcslt. A. I. i. 2001.)
4. Adománylevél Rádára Ráday Gáspár, Mátyás és István részére, 1592. június 10.: Uo., A. I. i. 3005.
5. Koldulólevél Dobó Ferencről a török fogságba esett Ráday Mihály részére, 1587. november 23.: Uo., A. I. i. 4339. sz.
6. Adománylevél Ráday Gáspár (Bay Klárától való) fiai: István, János, Sándor és András részére, Ludányra, Lucinra és Halászira, 1596. április 29.: Uo., A. I. i. 3006. – Pálffy Pál nádor adománylevele Ráday Andrásnak Csév, Tete, Nyáregyháza, Lőb (Pest m.), Harka, Cebe (Solt m.) birtokokra, 1652. március 26.: Uo., A. I. i. 3001.
7. Ráday András följegyzései birtokáról: Uo., A. I. i. /81 sz. doboz 4. sz.
8. Az 1548. évi X. tc. kötelezte a földesurakat az egyházi tized begyűjtésére birtokaikon. A begyűjtött tizedből nekik is hasznuk volt. Később ezek az egyházi tizednyugták igazolták a birtoklás tényét. (Ráday András tizednyugtái 1626-tól: U. o.)
9. Ráday I. András végrendelete, 1656. február 2. (U. o. IV/c 2-1. Ludány, 70. sz.).
10. FABINYI Tibor: Ráday Pál iskoláztatása (= *Ráday Emlékkönyv* i. m. 261-88.).
11. Ráday Pál levelei Szathmári Paksi Mihályhoz: 1726. december 4. és 1727. március 3.: Rcslt. IV. 2-1. 70. és 171. sz.
12. Ráday Pál Gedeonnak, 1731. augusztus (Rcslt. 1. c/2-2. sz.): könyveket csak akkor vegyen, ha haza jön, s kérdi: nála vagyon-e a katalógus?
13. Szülei halála után Ráday Eszter kapta meg a magyar nyelvű könyveket. Ezek között van egy unikum példány is: *Arany temjenező*. Komárom 1718., amit sem Szabó Károly RMK munkája, sem Sztripszky Hiador pótkötete nem ismer. (Megvan a marosvásárhelyi Teleki Tékában: Ms. 95. sz. colligatum. 10. sz.: „Méltóságos Ráday Esther ő Nagysága könyveinek lajstroma, 1757. die 11. Junii. Signatum Gernyeszeg). – Tóth Ferenc szerint Kanizsai Pálfi János írta latin nyelven. *Aureum Thuribulum* címmel, amelynek egy példányát ő még látta. Ebből a magyar nyelvű könyvből egy 1701. évi példányt említ az RMK. Említik, hogy a gályarab lelkészek Miskolczi B. János füleki lelkészársuknak az utolsó óráiban vizsgáztalásul az *Aureum Thuribulum* könyvecskeiből olvastak fel elmélkedést. (*Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár* I. 1942. 154.)
14. Vele szép hozomány kapott, mivel testvérei elhaltak, s így egyetlen örökös volt. Kajali Pál is vagyonyújtó ember volt, aki atyja, András után, bár ő alispán is volt, nem kapott tetemes örökséget, de, mint Gács várának kapitánya és jó jogász, valamint ügyesen gazdálkodó (Ld. HECKENAST Gusztáv: Kajali Pál (=Ráday Emlékkönyv i. m. 181-313; v. ő. Kajali Pál, 1662-1710, kuruc szenátor, országos főhadbíró válogatott iratai. Vaja 1980. Folia Rákócziána 3. sz.) már fiatalon, első felesége halála után, a jó birtokos Fáy István leányának, Borbálának 1000 rénes forint möringlevelet adott halála esetére, vagy ha a házassága méltatlanul bizonyulna (1687. január 20.: Rcslt. Kajali-cs lev. 81. sz. doboz). Amikor pedig apósa, a nyolc gyermekes Fáy István a szerteágazott Péczeli-családtól Pécelt, más birtokkal együtt megvette, akkor Kajali Pál fizette ki a vételár háromnegyed részét (U. o. A-II. Pécel, 42. sz. doboz 13. és 15. sz.). Így Klára leányának kellett volna megörökölnie ennek a vagyonnak is a jó részét. (U. o. 118. sz.) Mivel azonban nagybátyja, Fáy László is igényt tartott a vételre a vérség jogán, Pécelnek csak a negyedrésze lett Ráday vagyonná, később ez is több perlekedés okozójává vált. (Mária Terézia mandátuma a Fáy- s a Kajali-család új birtokelosztása tárgyában, 1746. augusztus 22; Erdődy György országbíró ez ügyben új birtokelosztást ítélt, az ítélet kiadva 1752. június 25-én: U. o. 171. sz.)
15. Ráday Pál gazdálkodására: Rcslt. 62. sz. doboz 1-3. köteg.

- 16 III. Károly új birtokmegerősítést adott nova donatio címen Ráday Pálnak, 1726. május 13.: U. o. A. I. i. 2017./2. doboz.
17. Birtokösszeírás Ráday Pál halálakor, 1733-ban: U. o. 7-8. doboz.
18. Kajali Klára halála után az örökség-elosztás: U. o. A. II. i. b. Pécel, 196. sz. irat, 42. sz. doboz.
19. A sajszentpéteri Szentpétery-család geneológiája: NAGY Iván: *Magyarország családai*. X. Pest 1763. 663.
20. A Ráday-család birtokállománya – amely lényegében nem változott a XVIII. sz. folyamán, csupán a beruházások miatt jövedelmezett többet – az 1807. évi birtokösszeírásból megállapíthatóan két fő részből állt, a péceliből és a ludányiból. A (valószínűleg) kis-magyar holdban számolt birtok állománya a következő volt:

a péceli részen: szántóföld	rét	szőlő	legelő	erdő	évi favágás
1547	2166	20	2921	3034	1205
a ludányi részen: 1182	1289	39 1/8	1313	2996	307
összesen: 2729	3455	59 6/8	4234	6032	1512

azaz 15 889 és 1/8 hold föld s az évenkénti fakivágás az erdőkből. (U. o. IV. b. II. 9. doboz.)

21. Pl. a Tussay (Ráday Ilona)-ágon levő család tagjai 1749. október 28-án új követelésekkel álltak elő az ikldai birtokból, de Ráday I. Gedeonnal szemben nem tudták igényüket érvényesíteni. (U. o. II. b. Pécel, 42. sz. doboz 53. sz.)
22. Minderre: u. o. IV. b. Iklad, 22. sz. doboz, 1727-1751. sz. – Ráday II. Gedeon levele apjának: u. o. VIII. g. 1790. november 22., 81. sz. levél; ld. még u. o. Ált. gazd. iratok 69. doboz, 4. sz.
23. SOMKUTI i. m. (ld. I. sz. jegyzet) passim.
24. A kastély leírását ld. az 1807-8. évi összeírásokban, (ld. 25. sz. jegyzet) – ZSINDELY Endre: *A péceli kastély*. Bp. 1957.
25. Az építkezés miatt Ráday Gedeon kölcsönök felvételére is rákényszerült, amelyekről megvannak a bizonylatok, s amelyeket 1768-ban sógora öccsétől, gróf Teleki Sámueltól felajánlott 15 000 Ft-os 5% kamatos kölcsönre váltott át, amit 1773-ban fizetett vissza. Emellett vannak kisebb kölcsönei is, amelyeknek kamatát mindig időben kifizette, csak egy évben maradt el velük, 1767-ben. (Az adósságok iratai: Rcslt. IV. Pécel, a 44. sz. dobozban, az 1768. év iratai között, továbbá u. o. a 77. sz. dobozban.)
26. ZSINDELY Endre: Ráday Gedeon élete és munkássága. *Református Egyház VII.* (1955) 366-369.
27. KAZINCZY Ferenc: *Magyar Pantheon*, Kiadta ABAFI Ferenc. Bp. év nélkül.
28. A bárói diplomáért 2020 Ft-ot, a grófiért 3010 Ft-ot kellett fizetni. (Rcslt. IV. Ált. Gazd. iratok, 64. sz. doboz, 5. köteg és 66. sz. doboz, 2. köteg.)
29. U. o. VIII. g/l. 4-24. sz. levél.
30. U. o. Ált. gazd. iratok, 76. sz. doboz, 2. köteg.
31. U. o. VIII. g-2. Janics, Böhm és Vitéz ágensekkel való levelezése. V. ö.
32. KAZINCZY: *Magyar Pantheon* i. m. 12.
33. Ráday II. Gedeon levélfogalmazványa II. Katalin cárnőhöz: Rcslt. VIII. g/4. 476. sz. – Pálffy kancellár: PÉTER i. m. (ld. I. jegyz.) 8. 8. jegyz.
34. Tóth Pápay Sámuel levele 1802-ből: Rcslt. IX. a-2. 523. levél.
35. Prónay László Ráday III. Pálnak, 1796. március 5.: u. o. 9. sz. levél.
36. U. o. 65. sz. doboz 4. sz.; 75. sz. doboz 6. sz.
37. Ráday III. Pál levele apjához: „Die wenigen Jahre, die noch der Grosspapa zu leben hatte, die ich doch ein grosses Theil meiner Erziehung zu danken habe, der nicht wenig zu den wenigen Eigenschaften, die ich besitze, beigetragen hatt...” U. o. VIII. g/3-5. sz. levél. Esperjes, 1789. október 3.
38. U. o. Ráday III. Pál levelezése IX./d. 561. sz. irat.
39. U. o. Ráday III. Gedeon levelezése, 11. s. köv. levél.
40. U. o. A. II/b. Ált. gazd. iratok 67. sz. doboz 3. köteg.
41. U. o. Regnicolaris kölcsön 1815-ben: 75. sz. doboz. 3. sz.
42. Ráday III. Pál, színházi iratok: IX/b. A 199. cs.; IV. b. 72. sz. doboz 5. köteg.
43. U. o. IX/d-2. Levelek protocolluma 1811-13. 167. sz. levél, 1814. június 18.
44. U. o. Rcslt. Ált. gazd. iratok 69. sz. doboz 1-2 köteg. Költségek protocolluma.
45. U. o. IX/d-2. Levelek protocollum, 9. sz. levél, 1825. április 18.



46. U. o. Rcslt. Ált. gazdasági iratok 68. sz. doboz 10. köteg.
47. U. o. XI/b. Színháztörténeti iratok. 200-203. csomag.
48. KISS Áron: *Török Pál* élete. Bp. 1904. 191. s. köv.
49. Rcslt. Ált. Gazd. iratok 77. sz. doboz 8. köteg.

## Szemere Pál könyvtára\*

Kevés íróról vagy költőről jegyezte fel az irodalomtörténet, hogy ugyanabban a házban halt meg, ahol született. Szemere Pál ilyen volt. Itt született Pécelen, ugyanabban a házban írta öt éves korában első versikéit, amelyekben 76 éves korában hattyalát. Amit a kettő között írt és gyűjtött, azt a Ráday Gyűjtemény őrzi.

Mielőtt ismertetném könyvtárát, két kérdésre kell felelnem: Ki volt Szemere Pál és hogyan került könyvtára a Ráday Gyűjteménybe?

Szemere Pál a reformkor egyik legsokoldalúbb egyénisége volt. Író, költő, kritikus, esztéta, műfordító, szerkesztő, nyelvújító. 1785. február 19-én született Pécelen; szülőháza ma is megvan. Atyja Szemere Ferenc helytartótanácsi ügyvivő és ágens volt. Mélyen vallásos és becsületességéről híres ember. Ha ügyvédi munkáját a szabályos illetéken felül díjazták, a többletet visszaadta. „Az én taksám ennyi – mondta – Isten ments, hogy többet fogadjak el”. A Bibliát 129-szer olvasta el, és a Heidelbergi Kátéhoz magyarázatokat írt. Többnyire Budán élt, Pécelen kívül. Anyja, Fáy Sára, ifj. Ráday Gedeon feleségének, Fáy Zsuzsannának volt rokona és a péceli kastélyban nevelkedett. Három gyermekük közül a legidősebb Ábris, izmos, érdes természetű volt. Nénje csendes, és hamar férjhezment. A legkisebb Pál, érzékeny, bátoratlan, magába mélyedő volt. Testileg lassan fejlődött, de szellemileg annál gyorsabban.

Szemere Ferencnek érdekes pedagógiai elvei voltak. Embert és világot látni városról városra vitte fiait, mindig más és más iskolába: Budáról Nagykörsőre, Kiskunhalasra, onnan Pápára, végül Sárospatakra. Itt fejezte be Pál a retorikát. Jogot Pozsonyban tanult, végül ügyvédi diplomáját Patakon szerezte. Hogy fiai önállóak legyenek, atyjuk pénzt adott nekik, gondoskodjanak magukról. Ábris élvezte a szabadságot, vígan töltötte az időt, Pált gyenge fizikuma arra ösztönözte, hogy a tanulásban tünjön ki. A középiskolában mindig első akart lenni. Pozsonyban került össze Fáy Andrással, aki rokona volt, együtt is laktak. Életre szóló barátságot kötöttek.

Első irodalmi fellépése a Csokonai síremlék ügyéhez fűződött. 1807-ben az Arcadia perben „Észrevételek Árcádiáról” cikkében megvédte Kazinczy Ferencet a debreceniekkel szemben. Ettől fogva Kazinczy jó barátja, barátságuk 24 évig tartott, Kazinczy haláláig.

1808-ban ügyvéddé avatták, de nem akart bejárni a bíróságra, hanem író akart lenni. Pestre költözött, verseket írt. Írásait azonban sohasem fejezte be. Ezért úgy gondolta „Ha poéta nem lehetek is, szorgalommal kritikus még le-

\*Pécelen, 1985. február 19-én, a Szemere Pál születésének kétszázadik évfordulója alkalmából rendezett emlékülésen tartott előadás kibővített változata.



hetek". Első kritikai röpirata az *Új holmi*, amit Képlaky Vilhelm álnév alatt írt, 1810-ben, Czinke Ferenc „faragatlan tolla” ellen, még ismertebbé tette nevét. Még 1809-ben megismerkedett Kölcsey Ferencsel, akivel életre szóló barátságot kötött. 1812-ben megnősült, feleségül vette távoli rokonát, Szemere Krisztinát.

Új házások voltak, amikor ismét fontos irodalmi szerepre vállalkozott. A nyelvújítás élet-halál harcát vívta. A Mondolat kigúnyolta Kazinczyt és a nyelvújítást. Szemere Pécelre hívta Kölcseyt, és megszakitva mézesheteit, együtt írták meg a választ, *Felelet a Mondolatra* címen. Olyan alaposan, hogy ezzel a harcnak véget vetettek, a nyelvújítás győzött.

1822-ben megjelent Kisfaludy Károly *Aurora, hazai almanach* című évkönyve. Ezzel a széphalmi irodalmi központ Pestre került. Szemere nyugalommal, sőt örömmel nézte Kisfaludy emelkedését, elismerte, hogy „most ő a legnagyobb”. Nekibátorodott és 14 évi tervezgetés után 1826-ban megindította folyóiratát az *Élet és Literatúrát*. Jelszava: „Nem mondani el mindent, s amit mondunk is csak azért, hogy az olvasót gondolkodásra ébresszük.” Kritikai folyóiratában közölte az egymással ellenkező véleményeket is. Ezt sokan korainak tartották, mégis országos hatású volt. Szemere zentúrl is, az újabb nemzedék sorában is megmaradt annak, aki volt, tekintély nyelv és ízlés dolgában.

1828-ban meghalt a felesége, akinek verseit Képlaky Vilma álnév alatt különböző almanachokban ő jelentette meg. Ismét megnősült, elvette özv. Fáy Józsefné Csoma Borbálát.

1838-ban a pesti árvíz kiöntötte lakásából, visszaköltözött Pécelre. Hosszú levélben számolt be Kölcseynek arról, hogy alig tudta előhalászni Kazinczy leveleit a szikkadt romok alól. Egy hónap múlva idegen kézírással kapott levelet, amelyben értesítették, hogy Kölcsey hirtelen meghalt.

Nagy esemény volt életében Fáy András 1842-es fóti szüretje. Ezen Vörösmarty bemutatta bordalát, a Fóti dalt. A vers tüneményes hatással volt rá. 15 évig foglalkozott vele. 1839-től télen Pesten lakott, nyáron Pécelen.

1848-ban a politika felé fordult. Politikai lapokat olvasott és 1848-ban a Nemzetőr 5. számában hadiszókat közölt. 1849-ben barátai lecsüggesztett fejjel jártak, ő szokatlan jóslatokkal biztatta őket: „Nem kell félni, fiatal nép vagyunk. Megmutattuk minap a csatákban, ahol az orosz győzött ugyan, az osztrák nyert, de a diadal a miénk. Büszke vagyok arra, hogy magyarnak születtem. Ezt produkálni (bizonyítani) is akarom, magam is bajuszt növeszték.”

1858-ban rövid betegség után meghalt második felesége is. A veszteség nagyon letörte. Ereje gyorsan hanyatlott, két bottal járt, de szelleme töretlen, friss maradt. Utolsó írása 1860-ból való, Arany János Remény c. verséről. 1861. március 7-én végrendelkezett. Könyvtárán kívül minden ingó és ingatlan vagyonát a Pesti Református Teológiai Akadémiára hagyta. Temetéséről is rendelkezett: „Török Pál pesti ref. lelkész gondoskodni fog illendő és fénytelen eltakarítatásomról, a helybeli tiszteletessel, nem másunнан hozandóval mondatván el az imát, és engem a nép sorába temetvén el.” Két felesége mellett nyugszik, immár több, mint száz esztendeje, a péceli közös temetőben.

Hogyan került könyvtára a Ráday Gyűjteménybe?

1858. szeptember 10-én a pesti református egyházkerület közgyűlésén gróf Ráday Gedeon (sorrendben a negyedik), a kerület főgondnoka „az évi jelentés felolvasása után pótlólag szóval még azt is jelentette, hogy Szemere Pál mintegy 400 darabból álló könyvtárát, a hozzátartozó könyvszekrényvel együtt a Pesti Ref. Theológiai Tanintézetnek adományozza. Ugyiszintén Domby Márton, mintegy ezer kötetes könyvtárát is odaajándékozta”. A közgyűlés örömmel fogadta a két adományt, intézkedett megköszönéséről és későbbi átvételéről.<sup>1</sup> Hogy a két adományozás egyszerre történt, nem volt véletlen. Szemere és Domby Márton jóbarátok voltak, tudtak egymás szándékáról, talán közösen határozták is el.

Szemere könyveinek átvételére azonban csak halála után, 1861-ben került sor, amikor végrendelete értelmében, nemcsak könyvtárát, hanem minden vagyonát a teológiai akadémiára hagyta. A könyveket átvételi jegyzék nélkül hozták fel Pestre. Ez azért különös, mert vagyonáról igen pontos leltárt készítettek. Belajstromozták hétköznapi használati tárgyait, pl. pipáit, kopott zsakettjeit, stb. A könyveket azonban nem, vagy ha volt is jegyzék róluk, elvesztett.

Amikor 1861-ben Pécelről Pestre szállították a könyveket, a pesti teológiai akadémia, sőt az egész református egyház nehéz helyzetben volt. Az 1859. évi Pátens, amely az egyház autonómiáját felfüggesztette, feszültté tette a viszonyt az egyház és az állam között. Most jogi kérdésekkel törődtek, inkább a paragrafusokat bújták, mint a könyveket. Még az ugyanabban az évben megvásárolt, de helyhiány miatt csak 1862-ben Pestre szállított péceli Ráday Könyvtár anyaga is ládákba csomagolva maradt a Kálvin téri épületben, ahol akkor az akadémia működött.

Eötvös József kultuszminiszter 1869-ben elrendelte a könyvtárak modern feldolgozását a „müncheni módszer” szerint, amely tudománysszakok szerint csoportosította a könyveket. A pesti teológiai akadémiának azonban sem pénze, sem embere nem volt, és igen lassan fogott neki a feldolgozásnak. A munka akkor gyorsult meg, amikor Szász Károly (aki előzőleg államtitkár volt Eötvös József mellett) lett az egyházkerület püspöke 1884-ben. Már 1885-ben az egyházkerület közgyűlésén a teológiai akadémia könyvtárának feldolgozását javasolta. Az egyházkerület nyomban fel is kérte a püspököt a cédulakatalógus elkészíttetésére. Azt is kimondta a közgyűlés, hogy a „Szemere Tár irodalmi kincseit értékesítendő” a püspök személyes felügyelete alatt az irodalomtörténet barátai azt tanulmányozhassák<sup>2</sup>. A munka három évig tartott. Szász Károly az 1888-as kerületi közgyűlésen jelentette, hogy a lajstromozás elkészült, Kudora Károly egyetemi könyvtártiszt és három fiatal segédtiszt segítségével, 13 kötetben<sup>3</sup>.

A müncheni szakrendszernek sok pozitívuma mellett, volt negatív oldala is. Ez a szaktudományi kategóriákra osztott módszer, szakrendszeren kívül nem tűrt meg külön könyvtári részleget. Ennek esett áldozatul a tizenkét ezres péceli Ráday anyag, vele együtt Szemere, Domby, Pólya József és az időközben megvásárolt többi hagyaték is. A különböző hagyatékokat szét-



bontották és szakok szerint csoportosítotva dolgozták fel. A feldolgozásnál először a Ráday anyagra került sor, ez volt a legnagyobb és a legértékesebb. A teológiai akadémia szempontjából is ez a gyűjtemény volt a legfontosabb, mert zömmel teológiát, történelmet és régi könyveket tartalmazott, kevés újkori irodalommal. Szemere Pál könyvtárában nem volt sem teológia, sem történelem, sem régi magyar nyomtatvány, hanem a reformkor irodalma. Ma viszont éppen ezt értékeljük benne, hogy aránylag rövid időnek, nem egészen száz év irodalmának szellemi összetételét, fejlődését öleli fel, tükrözi, egy reformkori költő, író, kritikus, nyelvújító és könyvgyűjtő ízlésének megfelelően. Szemere könyvtára nyelvi megoszlás tekintetében is az újkort mutatja: elenyészően kevés benne a latin, túlnyomó a magyar és a német.

Mire az időközben 34 ezerre duzzadt könyvanyag feldolgozásával elkészültek, addigra Szemere könyvtára, mint a csepp a tengerben, beleolvadt az egészbe. Csupán kéziratgyűjteménye kerülte el ezt a sorsot, mert azt Szász Károly külön kezelte és őrizte.

Szemere könyvtárát csipkerózsika álmából egy cikk ébresztette fel. 1956-ban a *Magyar Könyvszemlé*ben tanulmány jelent meg Csapodi Csaba tollából Vörösmarty könyvtáráról, amelyet a Széchényi Könyvtárban őriznek. Cikke olvasásakor a Ráday Könyvtár akkori igazgatójának, Pap Lászlónak eszébe jutott, hogy Vörösmarty Mihály egyik kortársának és jó barátjának, Szemere Pálnak a könyvtára a Ráday Könyvtárban van, jó volna azt is rekonstruálni, ahogy Csapodi tette Vörösmarty hagyatékával. A feltárást meg is kezdte, de nem fejezhette be. Folytatását 1957-ben rám bízta. Aprélkos, több évi munkával – hiszen minden szakot, ami Szemere gyűjteményébe tartozott, át kellett nézni – sikerült kiemelni és összeállítanom Szemere Pál könyvtárát. Ez azonban nem azonos teljesen az eredetivel, mert Szemere ugyanúgy, mint kortársai, szívesen kölcsönzött könyvei közül, amit azután elfelejtettek visszaadni. Gálos Rezső egyik róla szóló cikkében említi, hogy Kazinczy minden munkáinak nyolc kötete, Kazinczy és Szemere sajátkezű bejegyzéseivel a győri püspöki könyvtárban van, a Hadróczy hagyatékban.<sup>4</sup> A Szentjóni Szabó Lászlótól 1961-ben vásárolt könyvek között is találtam Szemerétől valót, sőt az ötvenes években a Központi Antikváriumtól vettem között is. Ki tudja, hány értékes könyve lappang még valahol, vagy hány kallódott el végleg. Azt sem tudhatjuk, hogy az 1838-as árvíz alkalmával hány és milyen könyve lett a szennyes áradat martaléka, amit később már nem tudott pótolni.

Hogy könyvtárát utólag ki lehetett keresni, annak köszönhető, hogy Szemere minden könyvébe beleírta nevét. A könyveket nemcsak megvette, hanem becsülettel el is olvasta. Sőt beléjük jegyeztetett. Barna színessel írt bejegyzései, különleges virág és szivalakú jelzései, aláhúzásai messziről elárulják, hogy ezt a könyvet Szemere forgatta. Különös előszeretettel írta tele könyveinek előzékkapját, sokszor borítóját is. Ezek a bejegyzések, följegyzések sokszor nem is vonatkoztak magára a könyvre. Pl. Széchényi István: *Javaslat a magyar közlekedésügy rendezéséről* című neki dedikált

könyv borítójára arab versekről írt eszmefuttatást. Mintha nem akadt volna keze ügyébe papír, vagy talán azt gondolta, hogy a papír elveszhet, de a könyv megmarad. Egyrészt ezeknek a feljegyzéseknek, másrészt annak, hogy könyveit utólag nem köttette be, sok minden köszönhető. Könyveinek mintegy 90 százalékát fűzötten vette, ezeket úgy is hagyta. Ezzel megmen-tett az utókor számára számos előfizetésre szóló felhívást, értesítést, hirde-tést, amelyek a bekötéskor mindig megsemmisültek.

Hogyan állt össze Szemere Pál könyvtára? Örökölt-e családjától, vagy maga vette mindegyiket? Szemere céltudatos, rendszeres könyvgyűjtő volt. Az első kérdésre, hogy örökölt-e apjától, rokonaitól könyveket, volt-e családjában könyvgyűjtő, nemmel válaszolhatunk. Apjának, mint ügyvédnek és egyházi ágensnek Pozsonyban, majd Budán, bizonyára voltak könyvei. De hogy mennyi és milyen, nem tudjuk. Annyi biztos, hogy több, mint amennyi belőlük fiának könyvtárába átkerült. Teológiai és jogi könyveiből csak azt a pár darabot találjuk, amelyek személyes kötődéssel bírtak. Pl. az 1660-as Váradi Bibliát, amelyet apja naponként olvasott és amelybe beleírta, hogy mikor hányadszor olvasta el. Az utolsó bejegyzés a 129. volt. Valamint olyan latin könyveket, amelyeket Ráday Gedeon „a szent öreg” ahogy Kazinczy Ferenc nevezte, dedikált Szemere Ferencnek.<sup>4</sup> Szemere Pál a könyvgyűjtésben egészen más utakon járt, mint apja.

A könyvvásárlást már egészen fiatalon, 14 éves korában megkezdte, amikor Patakon tanult. Cicero: *Selectae orationes* 1796-os debreceni kiadá-sába ezt írta: „Aquisitoris Paulus Szemere, Patak, rhetor, 1799.” Nemcsak a tanuláshoz szükséges könyvek érdekelték, bizonyítja egy dedikálás: „Paulo de Szemere D.D.D. Posonii, die 30 Novembris, anno 1802. A F. András Fáy mp.”. Ezt a Horatius Poetikáját, (Virág Benedek által. Pest 1801) pozsonyi diák korában a vele együtt tanuló és rokon Fáy Andrástól kapta. Ez már a költészet iránt való érdeklődését mutatja.

Amikor azután Budára, majd Pestre költözött és életét tudatosan az irodalomnak szentelte, ahogy anyagi helyzete engedte, buzgón vásárolta a könyveket. Belekerült az irodalmi élet forgatagába, ismert író és költő lett. Kapcsolatba került könyvkiadókkal, könyvkereskedőkkel és minden jelentős könyvet megvásárolt. De sokat kapott ajándékba barátaitól is, ezt bizonyítja a feltűnően sok neki dedikált könyv. Könyveket venni betegen, még élete végén sem szűnt meg. Hiszen Pécelre visszavonulva is Pest vonzáskörében ma-radt. Még 1860-ban is gyarapította könyvtárát.

Külföldi könyveit is honi kereskedőkön keresztül szerezte be, mert kül-földön sohasem járt. Pedig a külföldi könyvek behozása akkor nehéz volt, mert Ferenc király többször rendelt el szigorú cenzorát: 1792, 1801, 1803 és 1809-ben. 2500 művet nem engedett behozni, köztük Goethet, Schillert, Lessinget, Rousseaut és általában a felvilágosodás íróit. Ez a magyarázata an-nak, hogy noha Szemere szerette az első kiadásokat megvenni, ezeknek első kiadásaihoz nem fért hozzá, csak a későbbiekhez.

Mit gyűjtött? Olyan könyveket, amelyre mint költőnek, műfordítónak, írónak, kritikusnak, esztétának és nyelvújítónak szüksége volt. Tehát a ma-



gyar és német irodalmat és a velük összefüggő tárgyúakat. Olyanokat, amelyekből kiválogathatta, mit fordítson le. Pl. Körner műveit, amelyekből a Zrinyit fordította. Olyanokat, amelyeket bírált és amelyekből megismerhette a legújabb szellemi áramlatokat. Schiller kisebb prózai írásait (*Kleine prosaische Schriften*. I-III. Theil. Leipzig, 1792-1801) possessori bejegyzése szerint 1808-ban Pesten vásárolta. Theater-jeinek mind a tíz kötetét, valamint prózai írásainak későbbi válogatott köteteit, két különböző kiadásban. Ez azért érdekes, mert az első lipcsei kiadás, még a Ferenc cenzúrája által tiltott művek közé tartozott. A második 1835-ben jelent meg Ferenc halála évében.

Nézzük közelebről könyvtárát. Először a magyar műveket. A magyar irodalom legkorábbi képviselője Gyöngyösi István (*Költeményes maradványai*. Pozsony-Pest 1796). A megújhodást megelőző kort annak két legjelesebb költője képviseli: Amatlé László (*Versei*, Pest 1824.) és *Faludi Ferenc Versei*, amit Batsányi János adott ki Pesten 1824-ben.

Az 1770-es évek irodalmi megújhodásának két forrása volt: a felvilágosodás és az ellenállás a Habsburgok németesítő és gazdaságilag elnyomó törekvéseivel szemben. Mindkét irány megegyezett abban, hogy a magyar nyelvet művelni, fejleszteni kell. De ellentétbe kerültek egymással a haza és társadalom kérdéseiben. Mert a nemesség akarta a függetlenséget a Habsburgoktól, de a társadalmi haladást nem. Ebből következett, hogy íróink, költőink különböző csoportokat alkottak, aszerint, hogy miként vélekedtek a két alaproblémáról. Ahogy Szemere az *Élet és Literatura* folyóiratában leközölte mindkét csoport írásait, úgy könyvtárában is megtalálhatjuk mindegyik csoport képviselőit. De legteljesebben a haladó írók műveit. Mindjárt legelőször a felvilágosodás első nagy képviselőjének Bessenyei Györgynek: *Attila és Buda tragédiáját* (Pozsony-Kassa 1787.), valamint testőrtársa, Báróczy Sándor *Minden munkáját*, 6 kötetben, amelyeket Kazinczy Ferenc adott ki először Pesten, 1813-1814 között.

Az időmértekes verselést meghonosítók közül Baróti Szabó Dávid *Megjobbított s bővített költeményes munkáit* találjuk, 3 kötetben (Komárom 1802), továbbá Virág Benedeknek, a „magyar Horatiusnak” *Poetikai munkáit* (Pest 1799.) és *Költeményeit* (Buda 1816.). Képvisele van a szentimentális írók csoportja is Dayka Gáborral, aki azzal tűnt ki, hogy nem képzelt szenvedéseiről írt, hanem valóban átéltekről. Nagyon szerencsétlen volt házasságában és sokáig betegeskedett. Verseit halála után Kazinczy Gábor adta ki, a költő életrajzával (Pest 1813.).

Legnépesebb a magyar jakobinusok csoportja. Az első forradalmi költő Batsányi János Kufsteinből való szabadulása után jóval később, csak 1827-ben tudta kiadni verseit. Szemerének így dedikált: „Tekintetes Szemere Pál úrnak, barátságos ajándékát köszönettel véván, hazafiú viszont szívességgel és bizodalommal küldi el ezt a kis kötetet a szerző”. Tudtommal ez az egyetlen dedikált példány a fennmaradt hat közül. Megtaláljuk a felvilágosodás legnagyobb magyar költőjének Csokonai Vitéz Mihálynak Toldy Ferenc által kiadott legteljesebb kiadását, *Minden munkáját*, 8 kötetben (Pest 1844-1846.). Természetesen a jó barátunk Kazinczy Ferencnek is itt találjuk írásait.

Szemere nemcsak jó barátja volt Kazinczynak, hanem eszméinek bátor harcosa is, ezért sokszor „Kis Kazinczynek” is nevezték. A másik jó barátnak, Kölcsey Ferencnek először Szemere adta ki *Munkájának 1. kötetét* (Pest 1832.). Első példányát Kölcsey így dedikálta Szemerének: „A kiadónak, a szerző”. Később Kölcsey *Minden munkáit* hárman szerkesztették: Eötvös József, Szalay László és Szemere Pál (Pest 1840-1844). Mind az öt kötet könyvespolcára került.

A reformkor küszöbén a haladás és a maradiság, az új és régi szerzők küzdelme új térre is kiterjeszkedett: a dráma területére. Érthető, hiszen a dráma magva mindig az ellentétes erők küzdelme. Két drámaírónk volt akkor: Kátona József és Kisfaludy Károly. A meg nem értett Bánk bánnak most csak az 1856-os elég késői kecskeméti kiadása van meg, valószínű azonban, hogy korábbi kiadása is megvolt, csak az 1838-as árvízben elveszett. Kisfaludy Károly, családjának nyolcadik gyermeke, akinek születése édesanyja életébe került, a kitagadott, mielőtt kóbor útjára indult, felkereste Szemerét, akinek meg is mutatta titokban írt verseit. Szemere, mint annyi kezdőt, őt is buzdította. Természetes, hogy munkáit is begyűjtötte, bár ezek nagy része elveszett később.

A gazdasági téren gyorsan fejlődő, polgáriasodó Pesten akkor már megvoltak a feltételek egy állandó irodalmi központ kialakítására. Csak a szervező egyéniség hiányzott. Ez lett Kisfaludy Károly. Összefogta az addig külön-külön dolgozó írókat, költőket, az új ízlés képviselőit, és diadalra juttatta a haladás eszméit. Bár Szemere az 1830-as évektől kezdve, mint Kazinczy szigorú követője elmaradt az új nemzedéktől, mégis fogékony volt irántuk, elismerte értéküket és munkájukat támogatta. Az sem bántotta, hogy Kisfaludy csillaga emelkedett. Kisfaludy korai halála után Vörösmarty Mihály, Bajza József és Toldy Ferenc vették át tőle a vezetést. Az új írók csoportja másként vélekedett az irodalomról, mint a régiek. Most már nem fordításokra van szükség, hajtogatták, hanem eredeti művekre. Gyökeresen szakítottak a németes irányzattal és nemzeti szellemet vittek a költészetbe. Így jelent meg Vörösmarty nagy nemzeti eposza a *Zalán futása, hősköltemény* (Pest 1825). Vörösmarty egy példányt dedikálva küldött Szemerének. Szemere megvette az ezután következő szomorújátékokat is. (*Salamon király* Pest 1827; *A bujdosók*, Székesfehérvár 1830; *Marót bán*, Buda 1838.). Végül utolsóként a *Csongor és Tündét* (Székesfehérvár 1851.) ismét dedikálva kapta a szerzőtől.

Ebben a korban hihetetlenül sok regény jelent meg az irodalomban. Ez lett az eposz utóda. Regénysorozatok jelentek meg, magyarul és németül. Az első prózaíró, Fáy András, a rokon, a jó barát volt. A *Bélteky ház* című művet dedikálva kapta tőle 1832-ben. Egy másik művét, a *Hasznos házi jegyzeteket* (Pest, 1851.), ilyen hosszas dedikációval: „Tek. Szemere Pál úrnak, atyafiságos és barátságos szeretettel a szerző”. Különlegessége, hogy még ma is felvágatlan. Könyvei között még egyet találtam felvágatlanul: a másik prózaíró, Jósika Miklós egy kötetét. Az ő regényei sorozatban, az *Abafitól a Viszhangokig*, több mint húsz kötetben, 1838-1845 között jelentek meg, ezek



mind megvannak. Eötvös Józseftől *A falu jegyzője* (Pest 1845.) füzeteként került a könyvespolcra.

A 40-es években az irodalomban fényes üstökösként jelent meg: Petőfi Sándor (Versek 1842-1844, Buda 1844.). Szemere is megérezte benne a rendkívülit, pártfogásába vette, kiadta költeményeit és állást szerzett neki. De megéreztek a maradiak is Petőfi új szellemét és hadjáratot indítottak ellene. A *Honderűben* „útszéli betyárnak, durvának, póriásnak mondták. Petőfi akkori lelkiállapotát az „Örült” című műve árulja el. Csak Jókai és Szemere tartott ki mellette. A felzaklatott lelkű költőt Szemere meghívta Pécelre, Petőfi itt megnyugvást nyert. Hálából írta 1845-ben versét „Szemere Pálhoz”.

Az ötödik nemzedék, amelynek felbukkanását Szemere megérte Garay János, Lévy József és Arany János volt. Mindegyikük művei megvannak könyvtárában<sup>5</sup>.

Szemere irodalmi könyveinek másik csoportja az idegennyelvű irodalom. Szemere magyaron kívül csak németül beszélt és persze latinul. A klasszikusok közül legkorábban a már előbb említett Cicero könyveit vette meg még pataki diák korában. Később az 1820-as években a „Nova scriptorum Latino-rum Bibliotheca” című sorozatot. Érdekeltek a klasszikusok magyar fordításai is, pl. Homérosz Odisszeiáját Szabó István (Pest 1845.) Horatius leveleit pedig Virág Benedek fordításában (Buda 1815.) vette meg.

A 18. század Európában a romantika kora. A romantikát legerősebben a német irodalom forradalmasította. A Sturm és Drang nagy alakjának, Herdernek *Über die neuere deutsche Literatur* Rigában, 1767-ben névtelenül megjelent művét possesszori bejegyzése szerint még pozsonyi jurátus korában, 1802-ben szerezte. Biztosan nehezen, mert Ferenc éppen akkor adott ki egy újabb tiltott könyvek jegyzékét. A kor két nagy titánja, Goethe és Schiller is cenzúra alá esett. Goethét többféle kiadásban, szinte teljes sorozatokban megtaláljuk Szemere könyvei között. A klasszikusok merev szabályaival szembe forduló Schlegel testvérek műveit pedig, külön és gyűjteményes kiadásban is. Pl. az idősebbik August Friedrich Wilhelm *Kritischer Schriften-jét* (Berlin 1828.). Ezt possesszori bejegyzés szerint már 1829-ben megvette. A hősi halált halt Theodor Körner, 1818-ban Stuttgartban megjelent drámáinak mindhárom kötetét megszerezte. Mellettük kiemelem Heinrich Heine: *Die romantische Schule* c. művét (Hamburg 1836.) és a ballada nagy mesterének, Gottfried August Bürgernek műveit. (*Saemtliche Werke*, 1-3. Göttingen 1844).

A nagyok mellett megszerezte a kisebbek írásait is. A méltatlanul elfelejtett, haladó szellemű, szentimentális regényíró, a Jean Paul álnév alatt író Jean Paul Richter műveiből összeállított *Chrestomathiát* (Graz 1881.). A „század legokosabbjának” nevezett Lessing elméleti dramaturgiai írásai szuggesztív hatással voltak Szemerére, szinte mintaképe lett. Bár szigorú cenzúra gátolta behozatalát, megszerezte drámáit korai kiadásban (*Trauerspiele* Berlin 1798), úgyszintén leveleit és nyelvészeti írásait. (*Briefe*, Wien 1803; *Gesammelte Schriften und Beytraege zur Kenntniss der deutschen Sprache*, Wien 1803). Lessing drámái, különösen az Emilia Galotti című, zsarnokellenes élűek. Mindezek a német könyvek polcokat töltöttek meg könyvszerkrényé-

ben. Köztük több mint 60 kötet Goethe, ugyanannyi Schiller. Amikor a cenzúra enyhült, ezeknek művei sorozatokban jelentek meg, mintegy pótolni az addigi hiányt. Szemere előszeretettel vette az első kiadásokat, de később a gyűjteményeseket is.

A francia romantika később kezdődött, mint a német. Mivel Szemere nem tudott franciául, ezeket vagy német, vagy magyar fordításban olvashatta. Legkorábbi francia írója Voltaire. A még II. József idejében megjelent *Szomorú játékok*, amelyet Pétzeli József fordított (Komárom 1789). A francia romantika vezérének, Victor Hugo-nak összegyűjtött munkáit a frankfurti, 1835-ben megjelent német fordításban vette meg. Később *Ruy Blas* drámáját még külön, Nagy Ignác fordításában is. Franciából Kazinczy Gábor fordított: Ő fordította a névtelenül megjelent Emile Souvestre: *Gazdag és szegény drámáját* (Buda 1840) is, amelyet így dedikált: „Szemerének tanítványi hűséggel”. Ő fordította Francois Petis de La Croix szintén névtelenül megjelent *Málvínájának* első kötetét: *Ezeregy óranegyed* címmel (Pest 1838). Végül külön említtem meg a külön füzetben megjelent *A párisi adós* c. vígjátékot, amelyet Vörösmarty kérésére maga Szemere fordított le 1837-ben. A Nőegylet elő is adta, de mivel nem volt kész a „simítgatással”, csak 1840-ben jelent meg, mint a Színműtár 18. füzete.

Az angol irodalom kevésbé érdekelte. William Shakespeare-ről azonban majdnem 700 oldalas tanulmánykötetet vett meg, hogy alaposan tanulmányozhassa: Johann Joachim Eschenburg: *Über W. Shakespeare* (Zürich 1787). Vele foglalkozik egy ritka rézmetszetes rajzos füzet: *Illustrations of Shakespeare. Compiled in two hundred and thirty vignette engraving*. Összeállítójuk Charles Thompson és John Thrustin (London-Leipzig 1826). A „vignettek” Shakespeare drámáinak színpadi képeit ábrázolják.

Szemere könyvtárának jelentős részét alkotják a nyelvtudományi művek. Nem véletlen, hogy a nyelvtudományok felé fordult. Abban a bonyolult társadalmi helyzetben, amelyben élt, legpozitívabb, legforradalmibb a nyelvújítás volt. A szabadság elérésére három út állott: a nyílt ellenállás. Ezt választotta a forradalmi Martinovics és társai, először Kazinczy is. Ezt elfojtották. A másik csoport a gazdasági fejlettséget tartotta alkalmasnak, pl. Berzeviczy Gergely. Ez nem sikerült, csak akkor, amikor a „legnagyobb magyar”: Széchenyi István később fellépett. A harmadik a nyelvújítás volt, amely a nemzeti érzést fejezte ki, ahogy Kazinczy a *Mondolat* ellenében leszögezte. „A három út közül az egyetlen járható út a nyelvújítás”. Bár itt is voltak ellentétek, pozitív és negatív vonások, mégis ez volt a legsikeresebb. Nyelvi harcokban elhelyezkedni politikai állásfoglalás is volt. Szemere hozzájuk csatlakozott. Harcos személyiség volt. Kazinczy nem mert volna olyan merész hangon és éllel írni a *Mondolat* ellen, mint Szemere és Kölcsey. Ez a merészség a nyelvújítás győzelmét eredményezte.

Szemere mint nyelvújító, „nyelvművelő”, ellene volt a táji irodalomnak. Hangsúlyozta: „Legyen a nemzeti egység mellett nyelvi egység is.” Debrecen és Kassa addig saját tájnyelvükön írtak. Hogy a különböző tájnyelvek helyett az irodalomban egy egységes nyelv alakult ki, Szemere érdeme is volt. Mint



nyelvújító, „szócsináló” más volt, mint a többiek. Nem felszólításra faragott új szavakat, hanem szavai ötletszerűen, úton-útfélen születtek. Nem a fogalomra keresett szót, hanem a szóra fogalmat. Könnyedség, fantázia és jó ízlés jellemezte szóalkotásait. Szavainak majdnem felét még ma is használjuk. Összeállította a nyelvújítás szótárát és leltárt is készített róluk.

Szemere 1828-ban kapcsolódott be a Magyar Tudós Társaság nyelvtudományi munkálataiba. A király ekkor erősítette meg a Társaság felállításának tervét, és Szemerét meghívták az alapszabályokat előkészítő országos Bizottságba. Kisfaludy Károly halála után pedig helyébe választották rendes taggá. Szemere könyvtárának nyelvtudományi darabjai lépésről-lépésre végigkísérik a munkálatok folyamatát. A Magyar Nyelvmívelő Társaság első darabjaitól, amelyek még 1796-ban jelentek meg Szebenben, a *Nyelvtudományi Füzeteken* és *Jutalomfeleleteken* át mindent megszerzett, ami nyelvújító munkájához szükséges, fontos volt.<sup>6</sup> Figyelemmel kísérte az erdélyiek írásait is. Meghozatta Gyarmathi Sámuel munkáját, az *Okoskodva tanító nyelvmes-tert* (Kolozsvár 1794). A modern összehasonlító nyelvtudomány egyik alapvető művét, Gyarmathi Sámuelnek európai hírnevet szerző munkája: *Affinitas linguae Hungaricae cum linguae Fennicae originis grammatica demonstrata*. (Göttingen 1799). Ezért a munkájáért beválasztották a Göttingeni Tudós Társaság tagjai közé. E munkát vagy maga a szerző küldte el neki, vagy Weszprémi István debreceni orvosdoktor, egyszer talán majd meg lehet állapítani. Később könyve e tárgyban Reguly Antal: *A dzungár nép és annak a magyarral állított fajrokonsága*. (Pest 1850).

Esztétikai művei között legtöbb a külföldi. Herder híres munkája: *Kalligone. Von Angenehmen und Schönen*. (Frankfurt–Leipzig 1800). Eberhard Johan August: *Handbuch der Aesthetik für gebildete Leser und allen Standen*. (1–3. Theil, Halle 1803–1804). E könyvet possessori bejegyzése szerint még pozsonyi jurátus korában vette „Paul v/on/ Szemere in III. Jh. 1808.” Valamint Kazinczytól, valószínűleg ügyvéddé avatása alkalmából kapott könyv: *Charaktere der vornehmsten Dichter aller Nationen, nebst kritischen und historischen Abhandlungen über Gegenstände der schönen Künste und Wissenschaften*. (Bd. 1–5. Leipzig 1792–1796), amelynek alcíme: *Nachträge zu Sulzers Allgemeine Theorie der schönen Künste*. A könyvet röviden csak Sulzers Nachträge néven szokták emlegetni. E könyvről még a Szemerének dedikált könyvek között lesz szó. Ide vehetjük még Shakespeare *Vignettáit* is.

Igen érdekes unicum Szemere saját esztétikai munkája: a *Tandythiramb*. Ennek története a következő: Szemere Pál részt vett azon a fóti szüreten, amelyet Fáy András rendezett barátai számára 1841-ben. Erre írta Bordalát Vörösmarty, a *Fóti dalt*, amelyet ott fel is olvasott. Szemere volt az egyetlen, aki első hallásra felismerte értékét. Újra felolvastatta, s akkor kezdtek a többiek is lelkesedni érte. Szemere nem tudott többé szabadulni hatásától, varázsa élete végéig elkísérte. Több mint 15 évig foglalkozott elemzésével, méltatásával. Először 500 sornyi tanulmányt írt róla, majd 1851-ben 151 lapnyi verset: *Dithyramb-árgyérus és talányábrándok, mellyeket elverselt*

egy tudós zarándok, phantaszt comical didacticus módon, Budapesten, Fótton, Péczelen, Maglódon. Életének hatvanhetedik évében, kinek symboluma: *Leben und beleben*. Ezt Pesten Emich nyomdással, 1851-ben kinyomatta. Még hozzá rendhagyó módon, díszesen nyomott egész vászonkötésbe. A cenzúra azonban elkoboztatta. Emich a mű megjelenése előtt 15 példányt elküldött a szerzőnek. Szemere éppen az egri fürdőkben gyógyíttatta reumáját. Emich annyira félt a rendőrség zaklatásától, hogy a Szemerének küldött 15 példányt visszakérte. Szemere azonban csak 13-at adott vissza, kettőt visszatartott. Az egyiket egri vendéglátó gazdájának és jó barátjának, Szvorényi József tanárnak ajándékozta, aki később megírta Szemere életrajzát és más műveivel együtt kiadta. A másik példányt magának tartotta. Később Szvorényitól elkérte Toldy Ferenc, és a Nemzeti Múzeum könyvtáranak ajándékozta ezzel a dedikációval: „A létező két példány egyike, Sz/emere/P/ál/ ajándéka.” Mint unicumot tartották nyilván, több mint száz évig, mert a Szemerénél maradt példányról senki sem tudott. Most találtam meg a Ráday Könyvtárban. Még hozzá saját aláhúásaival, áthúásaival, megjegyzéseivel, alaposan átdolgozva. Élete utolsó éveiben újra elővette, mert az idők változását remélve, megegyeszer ki akarta adni. Szemerét mint írórt ugyanis az jellemezte, hogy nem tudta befejezni írásait. Mindig talált rajtuk valami javítani valót. Ezért adott ki aránylag kevés verset, és azokat is csak hosszú évek múlva. Példa erre másik esztétikai munkája, a *Hármas Dalverseny*. Ezt még 1818-ban kezdte írni, de még 1860-ban is csak egy részletet jelentetett meg belőle, mutatványul, *Erdei lak* címen.

A neki dedikált könyvek mutatják, mennyire megbecsülték kortársai Szemerét. Dedikált neki Batsányi, Kazinczy, Kölchey, Vörösmarty, stb. Teleki József, a Tudós Társaság első elnöke *A Jutalomfeleletek* II. kötetét (Pest 1821), amelyiknek első tanulmányát ő írta (*Egy tökéletes magyar szótár elrendelése s készítése módja*) így ajánlotta: „T/ekintetes/ t/udós/ Szemere Pál úrnak, tisztelete jeléül gr. Teleki Josef.” Megható Lugossy József: *Szócsaládrendszerének* (Pest 1856) ajánlása az agg Szemerének, aki akkor már csak két bottal tudott járni: „Tek. tud. Szemere Pálnak hosszú életet! Pest, jan. 25. 1857.” Szvorényi József egyik könyvét, az *Ékesszólástan vezérlétül remek írók fejtegetése- s a szépírásművek kidolgozásánál* két kiadásban is (Eger 1851 és 1853) dedikálta „kitűnő tisztelete jeléül.” Említésre méltó még Toepler Gottlieb Eduard soproni tanár *Leitfaden zur gründlichen Erlernung der ungrischen Sprache* című nyelvkönyve, amelyet szintén két kiadásban (Pest 1836 és 1843) ajánlott Szemerének. Mindkettő dedikált, de Szemere csak a második kiadást olvasta el, mert az első felvágatlan maradt. (Toepler később 1200 kötetes könyvtárát a soproni evangélikus liceumnak hagyományozta). Volt egy korábbi nyelvkönyve is (*Theoretisch-practische Grammatik zur ungrischen Sprache*, Pest 1835), ebből is kapott dedikált példányt Szemere.

A dedikált könyvek között legértékesebb Kazinczy Ferencnek vérrel írt könyve, Sulzer esztétikai művének, az *Allgemeine Theorie der Schönen Künste* (Theil 1–4. Leipzig 1799) kiegészítő kötetei: *Charaktere der vornehm-*



*sten Dichter aller Nationen*, amelyet Johann Gottfried Dyk és Georg Schatz adott ki, 5 kötetben (Leipzig 1792–1799). A *Nachträge zur Sulzers allgemeine Theorie der schönen Künste* sorozat első öt darabja.) Általában csak *Nachträge* címen említik. Ezt a könyvet Kazinczy a *Fogságom naplója* szerint brünni fogsága idején kapta az ottani evangélikus lelkésztől, aki más könyveket is becsempészett hozzá. Ezt a *Nachträget* egész fogsága alatt megőrizte, taulmányozta és bejegyzéseket írt bele. Az öt kötet közül a 4. a legérdekesebb, mert ebbe saját vérével írta be megjegyzéseit, mivel a börtönben semmiféle papírt, írószerszámot, tintát nem kapott, toll helyett szöggel írt, tinta helyett pedig saját vérével. Erre módja volt, mert sokszor eleredt az orra vére. Más könyvbe is írt így vérével, ezek, amikor könyvtárát eladta, Sárospatakra kerültek.<sup>7</sup>

Egy kis statisztika Szemere könyveiről. Összesen 421 művet találtam, 576 darabban. Ebből magyar nyelvű 233, német 167, latin 18, francia 2, angol 1. A magyar nyelvűekből 217 eredeti, 16 fordítás. Kiadási hely szerint a Magyarországon megjelent könyvek közül legtöbbet Pesten adtak ki, 96-ot, Budán 40-et, Pozsonyban 10-et. Erdélyből 4 mű származik, a többiek Sárospataktól Komáromig, Esztergomtól Kecskemétig különböző nyomdák-ból. A külföld igen változatos, 33 helyről valók. Köztük legtöbb a protestáns Németországból (Halle, Göttingen, Berlin, Odera-Frankfurt, stb.) Ausztriából főleg bécsi kiadásúak voltak, néhány könyv Svájc-ból, Zürichből.

Szemere könyvtára után vegyük szemügyre kéziratgyűjteményét, az ún. „Szemeretár”-at. Ha Szemere semmi egyebet nem írt volna, hanem csak a Szemeretárat szedte volna össze, nevét akkor is beírta volna a magyar irodalom történetébe. Olyan értékes forrásgyűjteménye ez a reformkornak. Igen jó érzékkel megsejtette, hogy minden levél, kézirat, fogalmazvány, följegyzés, amely a jelenben értéktelennek látszik, később nemzeti kincs lehet. Ezért eltett minden hozzáérkező levelet, kéziratot, de összegyűjtötte kortársai leveleit, írásait is. Nemcsak írókét, költőkét, hanem politikusokét, művészekét is. Köztük a legnagyobb Kazinczy hagyatéka. Pedig csak az író halála után – amit hetekig titkoltak előtte – tudta összeszedni, amikor jórészét a rokonok már széthordták. Ezen okulva, amikor Kölcsey váratlan halálhírért vette, azonnal írt kiskorú örököse édesanyjának, Kölcsey Kálmánnénak, hogy ne engedje széthordani a hagyatékot, hanem tartson meg minden darabkát, mint nemzeti ereklyét. Őrizze meg az ő számára, akire a megboldogult még életében rábízta, mert ő kiadja azokat és megírja Kölcsey életrajzát is. Hosszas huza-vona után meg is kapta Kölcseynek nemcsak leveleit, hanem kiadásra váró teljes irodalmi hagyatékát, sőt ajándékba még 140 idegen levelet is. Így jött létre Eötvös Józseffel és Szalay Lászlóval közösen Kölcsey összes műveinek 2. kiadása *Kölcsey minden munkáji* címmel, 4 kötetben, 1840–48. között.

Az iratokat, amit össze tudott szedni, időrendbe szedte, borítékolt és gondosan felírta rá: ki kinek, mikor és hol írta. Majd bekötötte és „Szemeretár”, felirattal látta el. Összesen 17 félbörbe kötött vastag folio-kötet, ehhez csatlakozik dobozokban 3 pótkötet. Az első 3 pótkötet irodalmi anyag, a

4. pótkötetben családi, személyes jellegű írások vannak, köztük apjának, Szemere Ferencnek, aki hite miatt fogságot szenvedett, periratai és vallásos elmélkedései. Az utolsó pótkötetbe sorolta saját nyelvészeti írásait. Az anyag 1786-tól 1860-ig terjed, összesen 20 002 kézirat, följegyzése, levél, okmány stb., 14 970 oldalon. Irodalomtörténetünk eddig kellően ki nem bányászott kincsestára. Bár jó részüket már kiadták, pl. az Akadémia Kazinczy és Kölcsey levelezését, de akad még több kiadatlan érdekes levél, így Kossuth-tól, Táncsicstól, vagy Arany Jánostól. Színháztörténeti szempontból érdekes Szemere kritikai összefoglalása a kor színészeiről. „A pesti színészek rövid characteristicája, 1839 elején.” Ebben kereken húsz művészt jellemez: Egressyt, Fáncsit, Lendvayt, Megyeryt, Szentpéteryt, Szerdahelyit, Lendvaynét, Laborfalvi Rózát, stb. Elmondja, milyen szerepkörben, milyen darabokban játszanak, és mi róluk a véleménye.

E pótkötetekbe sorolt egy sor aprónyomtatványt, pár lapos ritka nyomtatott írásokat. Pl. saját apróbb írásait.<sup>8</sup> Ezek között legérdekesebb a *Dalok azoknak, akik szeretnek ...* háromféle változata: *Die Stunde ...*, *Dir folge meine ...*, *An der Quelle* 1812–1813). Ide tette Helmezy Mihálynak Reményfy álnév alatt megjelent három írását.<sup>9</sup> Itt van Vajda Péter *Hazafiúi örömdala* (Pest 1836). Szemere Miklós *Kazinczy Ferencz sírjánál* (Sárospatak 1860) és T. F. névtelenül kiadott írása: *Kisfaludy és Kazinczy Ferencz első találkozására* (é. ny. n.).<sup>10</sup>

A Szemeretárban kutatva a 14. kötetben egy 12 oldalas furcsa ákombákomos írást találtam. A borítóján ez áll: Gyorsírázat, Stuller Ferenc, Pécel, 1835. dec. 27. Utánanézttem, mi lehet ez? Megállapítottam, hogy a reformkornak egyetlen „gyorsírázati” emléke. Stuller Ferenc Kossuth Lajos gyorsírója volt. 1832-től ő gyorsírta és szerkesztette Hajnik Károllyal Kossuth *Országgyűlési Tudósításait*. Eközben ismerkedett meg Pozsonyban Wesselényi Miklóssal (a későbbi árvízi hajóssal), és az ő titkára lett. Midőn 1834-ben a király Kolozsvárra egybehívta az erdélyi rendek rendes országgyűlését, az erdélyiek szintén gyorsírók által szerkesztett országgyűlési tudósításokat akartak kiadni. Ezért Wesselényi Stullert Kolozsvárra vitte. Tudósításai ellenzéki színezetűek voltak, amiért is a királyi tanács elrendelte, hogy előzetes cenzúra nélkül nem lehet kiadni. Az engedélyt a cenzúra nem adta meg, mire a nyomda megtagadta a további nyomtatást. Wesselényi titokban sokszorosító gépet vásárolt, Stuller gyorsan megtanult vele bánni és 1835. január 29-én Wesselényi az első sokszorosított példányokat kiosztotta az országgyűlésen. A király erre feloszlatta az országgyűlést és perbe fogta Wesselényit, Stullert pedig köröztette. Az 1835-ös év Stuller számára a bujdosás esztendeje volt, folyton vándorolt, egyik helyről a másikra. Hogy merre járt, nem tudjuk, csak egy bizonyos, hogy 1835 karácsonyán Pécelen volt, Szemere Pálnál. Ő vette rá, hogy a feloszlott országgyűlés hiteles történetét, mint szemtanú, írja le. A veszedelmes vallomást Stuller gyorsírással örökítette meg. Mellékelte hozzá egy gyorsírás tankönyv-vázlatot, és a rövidítések kulcsát. Szemere gondosan őrizte. Több mint 126 év után, Szemere halálának századik évfordulóján került napfényre. Értéke nemcsak Erdély történetére jelentős, ha-



nem a gyorsírás múltja szempontjából is, mert a reformkor ma már ismeretlen gyorsírásának egyetlen fennmaradt emléke. Stuller ellen egy év múlva felfüggesztették az eljárást, Wesselényi pere továbbfolyt. Ekkor Ráday Gedeon meghívta Pécelre Stullert fiai mellé nevelőnek. Három évig tartózkodott náluk. Hamarosan meghálálta Szemere segítségét. Amikor meghallotta, hogy Szemere Fáy Andrással, Kazinczy Gáborral és másokkal együtt a Fáy házban tartózkodott Pesten, amit elöntött az 1838-as árvíz, érte ment dereglyén Pécelről, és mindnyájukat szárazra mentette, majd Pécelre vitte. Wesselényi Miklóst, annak ellenére, hogy ekkor 72 óra alatt több száz embert mentett ki a vízből, 1839 februárjában 3 évi börténre ítélték. Ráday Gedeon és Stuller bejöttek Pécelről és a katonákon kívül csak ők ketten kísérték a Várba, ahol fogságbüntetését megkezdte.

Hogyan értékeljük ma Szemerét? Jelentősége az idők folyamán nem csökkent, hanem átértékelődött. Kora a költőt ünnepelte benne, mi a nyelvűjtőt. Szemere ismerte saját jelentőségét. Végrendeletében így írt önmagáról:

„Magamról azt hiszem, hogy ha érdemem van, az abban áll, miszerint szerencsésen csináltam új szavakat. De a jó szócsináló a középszerű írók közé tartozik. Az ilyenekre nézve az a legjobb dicséret, ha azt mondják felőle, hogy igen sokat írt papirosra, de igen keveset nyomtattatott. Én most is igen könnyen vethetnék (dobhatnék) el hat szonetteimből hármat, új szavaimból azonban egyetlen egyet sem. Ami tőlem egy szó lett, legyen bár téglá vagy vályog, berakva már a falak közé. Több emelkedést adott az irodalomnak, mintha helyettük hét szonettet hegedültem volna el.”

Mi hozzáteesszük, jelentőségét növeli nagy ízléssel, áldozattal összegyűjtött könyvtára, amely a reformkornak becses emléke.

## JEGYZETEK

1. A Dunamelléki Ref. Egyházker. jegyzőkönyve. 1858. szeptember 10., 26. sz.
2. Uo., 1885.
3. Uo., 1888.
4. SALLUSTIUS Caius Crispus: *Opera quae supersunt omnia*. Mannheim 1779. „Dono debet librum hunc excellentissimi Domini Comitis Gedeonis de Ráday, Franciscus de Szemere. 1795: ab 1799 Paulus fi. p. minius, das heiszt minor.” – ERNEST Johannes Augustus: *Initia doctrina solidioris*, 5. ed. – *Initia rhetorica*. Leipzig, 1769. „Franciscus de Szemere geminus possessor ab anno 1774.”
5. GARAY János: *Versei*. Pest 1843. és *Ujabb versei*. Pest, 1848. – LÉVAY József: *Költeményei*. Pest 1852. – ARANY János: *Kisebb költeményei*. Pest 1856.
6. Egy csokor belőlük: DÖBRENTEI Gábor: *Terve a nagy magyar szótár elrendelésének*. Buda 1834. – (TOLDY) SCHEDEL Ferenc: *A nagy magyar szótár belső elrendezésének a miképeni dolgoztatásának terve. (Teleki József után)*. Bda 1840. – Uő.: *A műfordítás elveiről*. Buda 1843. – FOGARASI János: *A magyar nyelv metaphysicaja, vagy a betűknek eredeti jelentései a magyar nyelvre alkalmaztatva*. Pest 1834. – Uő.: *Művelt magyar nyelvtan elemi része minden eddigi magyar nyelvtanok kiegészítéseül*. Pest 1843. – (TÁNCSECS Mihály): *Magyar nyelvtudomány első munkája*. Buda 1848.
7. *Észrevételek Arcadiaról. Toldalék a Hazai Tudóstások 23. számához*. Pest 1807. *Gedicht an ... Herrn Vida von Felső Penc und Fegyvernek ... Tekintetes Vida László úrhoz*. Buda 1810. KÉPLAKY Vilhelm álnév alatt: *Az új Holmi első csomójának kritikai megtéltetése*. Pest 1810. – KAZINCZY Ferencsel közösen: *Hat szonett*, Pest (1812).

8. *Nagyságos Almási és Gödrei Siskovics Pál királyi udvarnok úrhoz ... tanácsnokká lett nevezetése alkalmával.* Pest 1811.; *Széphalom urához, midőn Mark Emil Ferencz nevű első fimagzata születnék.* H. n. 1811. *Resignatio (Schiller után).* H. n. (1817).
9. KAZINCZY Ferenc: *Özvegy Kazinczy Józsefné, szül. Bossányi Susána emlékezete. Elsősülöttje rokonainak s barátainak gyászlevél helyébe, maradáknak a dolgok tudása végett.* Sárospatak 1813.; (Báró EÖTVÖS József) B. E. J.: *A kritikus apotheosisa.* Pest 1831.



## A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság történeti forráskiadványai

A 19. sz. második felében a protestáns egyházi hetilapok, mint a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* (1858–) vagy a *Dunántúli Protestáns Lap* (1890–) szívesen közöltek kisebb történeti visszaemlékezéseket, amelyeket szerzőik főleg bibliák előzéklapjain, anyakönyvek függelékeiül jegyeztek fel. A múlt iránti érdeklődés arra bátorította a *Protestáns Szemlé*t 1889-ben megindító Társaságot, hogy oly egyháztörténelmi emlékgyűjtő bizottságot szervezzen, amelynek feladata a hazai protestantizmus múltjára vonatkozó kútfők felkutatása, összegyűjtése és közzé – „közkinccsé” – tétele. Egyedüli akadálynak az anyagi eszközök hiánya látszott. Mai fogalmaink szerint ezen a nehézségen hamar sikerült úrrá lenni. Az elgondolás nagyvonalú volt. Az elhatározás szerint a Társaság kereken tíz ív terjedelmű különálló évkönyv megjelentetését vállalta 1892-től kezdve, még pedig minden tagjának illetményül, külön előfizetési díj lerovása nélkül. Az olvasók tehát nem a szakemberek, kutatók közül kerültek volna ki. A vezetőség reménye szerint szakképzettség nélküliek is örömeiket találhatják a régi szövegek olvasása közben.

Az évkönyv első szerkesztője, Stromp László (1860–1907), a pozsonyi evangélikus teológiai akadémián a filozófiát és pedagógiát tanította. Eredetileg jogásznak készült s a teológiai ismereteket Halle, Lipcse, Berlin, Jena egyetemeken sajátította el. Szerkesztői elveit előjáróban nem fejtette ki ott, ahol vártuk volna, az első füzet bevezetésél. Kissé később, 1905-ben önállóan megjelent kiadványában, a *Monumenta historica evangelicorum in Hungaria*, a Magyar evangélikus egyháztörténelmi emlékek első kötetében jelezte, hogy a Prónay Dezső által acsai levéltárából kiadott szövegeket oly módon rendezte sajtó alá, hogy „az egyes okiratokat teljesen hű másolatban, orthographiájuk hű megtartásával, sőt hibáiknak is teljes épségben való meg-hagyásával” nyomatta le.

Ilyesféle eljárás valamikor nem volt szokatlan Magyarországon a középkori oklevelek kiadása terén, ekkorra azonban már idejét múltnak számított; különösen korszerűtlen volt a reformáció utáni évszázadok magyar szövegeire, amelyek egy alakuló és állandóan változó helyesíráshoz igazodtak, de következetlenül. Az *Adattár* szerkesztőjének közlési elvei nem feleltek meg tehát a kor tudományos követelményeinek. Révész Kálmán, a magyar történetirodalomban járatos egyháztörténelmi bírálólag meg is jegyezte, hogy követendő mintául a Magyar Történelmi Társulat kiadványait – *Századokat, Történelmi Tárt* – kellene tekinteni.<sup>1</sup>

Amíg a szövegkiadás korszerű követelményeinek figyelmen kívül hagyása azért is sajnálatos volt, mert könnyen elsajátítható ismeretek segítségével

lehetett volna az ún. modern technikai színvonalat elérni, eleve súlyosabb problémát jelentett, s nagy megfontolást igényelt volna a számvetés, meghatározni, milyen szövegek érdemlik meg a nyomdafestéket. A 19. századi történetkutatásra általában jellemző, hogy ilyenféle kérdésnek még a felvételére is bátortalanul gondolt. Vagy talán fel sem merült előtte a kétely, hogy egyáltalán érdemes különbséget tenni lényeges és kevésbé fontos problémák megismerése között?

Az első évfolyam legelső közleménye nem volt programnak szánva, s mégis annak bizonyult. Aki átadta a szerkesztőnek, elsőnek lett az egyetemen – a debrecenin 1914-ben – a protestáns egyháztörténet professzora, míg a többiek – köztük a VII. füzetet szerkesztő Thury Etele és a VIII–X. számokat gondozó Pokoly József – akadémiai tanárok maradtak. Zoványi Jenő közleményével, lehet esetlegesen kezdte meg életét az *Adattár*, sok évtizedes tevékenysége igazolta azonban, hogy ő bizonyult a munkatársak közül nemcsak a leghosszabb életű tudósnek, hanem a legszorgalmasabb kutatónak is. Nyitó cikke: „Levelek Ráday Páltól egyházi ügyekben (1714–1730)” címmel a tiszáninneri ref. egyházkerület és a sárospataki főiskola egyesített levéltárából kilenc levelet tett közzé (5–22). Ami a legjellemzőbb, az a közlő jegyzete: „Ezen a szatmári compositiót követő vallásügyi mozgalmakra érdekes fényt vető levelek közül többenél a címzett személyét nem ismerjük. Akik a kor történetével foglalkoznak, tán e homályos pontra is majd világosságot derítenek.” Tehát az olvasó nem kap magyarázatot, hogy mi indokolja a levelek közzétételét, ki kell találnia, mi azok forrásértéke, sőt tőle várják, hogy megállapítsa, ki lehet az egyes levelek címzettje.

A közlőknek nem volt arra szükségük, hogy Zoványitól tanulják meg, mit érdemes publikálni. Magától adódott, hogy ne problémák megismerésének vágya indítsa őket kutatásra, hanem kezükbe többnyire esetlegesen került forrásokat ismertessenek. S mert szórakoztatóbb is, egyszerűbb is terjedelmesebb kéziratokban lapozgatni, mint aktákról egyenként megállapítani, érdemesek-e kiadásra, kedvelteknek bizonyultak a kötetyszerű manuscriptumok. Vannak a közlésre kerültek közt valóban értékesek. Az elsőket Strop adta ki. Az egyik Kocsi Csergő Bálintnak a gályarab lelkészekről írott műve, „Narratio brevis de oppressa libertate Hungaricarum ecclesiarum”, kiadatlan második része (I. 75–184), a másik Somogyi Péter vágssellyei tanítónak önéletírása Oláh Miklós esztergomi érsek fogságában töltött idejéről (1557–1558) és szabadon bocsátásáról, a pozsonyi evangélikus gimnázium könyvtárában levő kézirat alapján (II. 118–167).<sup>2</sup> Kiadásra került (VII. 43–59) a Széchényi Könyvtár „Collectanea ad historiam ecclesiasticam protestantium in Hungaria” c. kéziratából (Fol. Lat.2077.) egy történeti ének az 1591. évi csepregi zsinatról 1596-ból, a versfejekben ismételt Nadasdi névvel, és megemlíthetjük még Beythe István Igaz mentségét, a pápai református főiskola könyvtárának kézírata után (VII. 65–103). A kézirat-jelleg ösztönözhetette – mások mellett – Thury Etelét is (II. 1–116), hogy a Széchényi Könyvtár egyházi törvényeket „megörökítő darabjait összegyűjtse és közzétegye. Valóban alapvető forrásszövegek, az életből szármagtak, s az egymástól eltérő szöve-



gek találóan jellemzik a vallásos élet alakulását csakúgy, mint az egyházi szervezet fejlődését. A közlemények a kéziratár pontos jelzeteivel lehetővé teszik a szövegek kézbevételeit, azzal azonban, hogy nem szólnak a kéziratok koráról és jellegéről, kétségben hagynak eredeti vagy másolati voltak felől is.

A könyvforma azonban félrevezeti a közlőket. Pontosabban: szívesen láttat velük kézirat jelleget. Thury Etele nagy kéziratot talál az esztergomi érseki főegyházmezei könyvtár kéziratárában (VII. 115–197, VIII. 1–105, IX. 43–112), tudja, hogy a dunántúli református egyházkerület eredeti jegyzőkönyve, amelyet az ellenreformáció juttatott jelenlegi őrzőhelyére, de nem az eredeti forrásnak megfelelő módon rendezi sajtó alá, hanem anyagát tárgyak szerint csoportosítva, az egyes szakaszokat egymástól szétválasztva. Azután: a canonica visitatio közismerten sok információt nyújtó irattípus, méltó arra, hogy az egyházi közösségek első helyre tegyék forrásaik sorában, annak megállapítása azonban, hogy hány és mely évekből maradt korunkra, fontosabb lehetne, mint egyet közülük lenyomatni. Amint Thury Etele tette az 1631–54. évi dunántúli evangélikus egyházkerületével (VI. 11–193). Azt kell gondolnunk, azért esett rá választása, mert a Széchényi Könyvtár kéziratárában találta meg. Sor kerül azonban eseperességi és a 18. század végi állapotokat tükröző protocollum kiadására is, amely lényegében iratformulák gyűjteménye és a lelkészek névtára, a 19. századba átnyúló személyi adataival (III. 165–205, IV. 105–119) nélkülöz minden érvet, amellyel kiadását indokolni lehetne. Mellette a közlés „Rotarides Mihály kézirtaiból” (III. 135–164) 17. századi, részben tudománytörténeti vonatkozású darabjaival akaratlanul is felébreszti sajnálkozásunkat, hogy más közleményeket is nem legálabb ezekéhez hasonló mértékben érezhetünk fontosnak.

1911-ben a X. füzettel az *Adattár* befejezte életét. Indoklás nem hangzott el. A Társulat vezetősége keveselhetette az olvasók érdeklődését, talán megérezte, hogy a történész szakemberek nem találják eléggé korszerűnek színvonalát. Utólag szimbólumnak kell mondanunk, hogy Zoványi Jenő Miskolczi Csulyak István esperesi naplója és leveleskönyve közlése közben támadt a belátás, hogy a kiadást nem érdemes tovább folytatni. Miskolczi Csulyak István zempléni esperes 1629–1645 sajátkezűleg vezetett leveleskönyve, amelybe pontosan lemásolta elküldött leveleit, utasításait, kétségtelenül értékes kútfő, azonban nem minden darabja fontos. Vannak olyanok, amelyek tartalma akár minden részletre kiterjedően is röviden összefoglalható. Zoványi azonban a teljes kézirat közlését tűzte ki feladatául s a szöveg változatlan lenyomatásával a X. füzet túlnyomórészét (26–142) sikerült is kiadása számára igénybe venni.

Zsinka Ferenc, miután 1924-ben átvette a *Protestáns Szemle* szerkesztését, 1927-ben újból megindította az *Adattárt*. Ekkor már gyökeresen mások voltak a körülmények, mint az első füzet kiadásakor.

Zsinka szakképzett történétíró volt. A budapesti egyetem bölcsészeti karán készült pályájára. Kutatási kedve a török kor felé vonzotta. Angyal Dávid tanítványa volt, hozzá készítette doktori értekezését. Ez – Losonczy

Bánffy Dénes (Bp. 1914) – az Angyal-disszertációk, a *Történeti Értekezések* sorozatában (4. sz.) jelent meg. Készültsége és hajlama a Nemzeti Múzeum dolgozói közé vezette. A kutatásának tárgyául választott kor alapos megismerésére készült. Mint könyvtári tisztviselő, átjárt a bölcsészeti karra török nyelvet tanulni. Első éves koromban, 1916-ban úgy ismerkedtünk meg, hogy a Múzeum-körúti épület folyosóján megkérdezte tőlem, a török nyelvi lektor, Abdul Latif melyik teremben tartja előadásait. Ez a véletlen találkozás megalapozta ismeretségünket, mert mint disszertációmon dolgozó hallgatónak, a levéltári osztályon kutatásom folyamán ő is segítségemre volt, amidőn a családi levéltárak oklevélkötegeit átvettem a soros felügyelőtől. Már kollégáknak számítottunk, amikor mint a *Protestáns Szemle* szerkesztője, felszólított, legyek folyóiratának munkatársa. Elsősorban kritikai rovatában adott teret, majd, amint könyvkiadási terve fokozatosan kibontakozott, nagyobb feladat vállalására is bátorított.

Zsinka a Magyar Történelmi Társulat színvonalán törekedett szerkeszteni folyóiratát, csakúgy mint az Adattár füzeteit. Kétségtelenül Klebelsberg kiadói tervének hatása alatt látta be, hogy a magyar protestáns történészeknek is ki kell venniük részüket a kutatók előtt megnyílt bécsi levéltárak forrásanyagának számbavételéből és ismeretessé tételéből. Arra nem gondolhatott, hogy mintaképével versenyre keljen. Klebelsbergnek, mint a Történelmi Társulat elnökének, s még inkább mint kultuszminiszternek, módjában volt megtervezni elgondolását, a megvalósításhoz szükséges munkaerőket pedig akadálytalanul alkalmazásba tudta venni. Zsinka erre nem gondolhatott. Neki arra kellett szorítkoznia, hogy protestáns történeti kérdések iránt érdeklődőket keressen, hogy azután felébressze kedvüket a felderítésre váró problémák forrásanyagának összegyűjtésére. Két, neveltetésüknél fogva hajlamosnak látszó fiatal történészt talált, Paulinyi Oszkár levéltárost és engem. Paulinyi egyik Zólyom megyei ún. artikuláris egyház lelkészének fia volt, aki tehát beleszületett egy olyan vallásos közösségbe, amelyben a szabadságától megfosztott távolabbi környezettel szemben a hely kiváltságos jogi állapota ébren tartotta különállásának tudatát s így remélni lehetett, hogy történetírónak készülő tagjában felébreszthető a vágy, megismerni a múlt oly szakaszát, amely még mindig frissen őrzi egy letűnt világ fájdalmas emlékeit. Paulinyi kötete, határozta meg Zsinka, tárja fel a Carolina resolutio kiadására vonatkozó aktákat valamennyi vonatkozásuk felderítésével, háttérben pedig a 18. századi ellenreformációs politika érvényesülését ismertesse meg a bécsi levéltári anyag számbavételével.<sup>3</sup> Az én penzumom egyszerűbb és a korábbi kutatók által nemcsak feltártabb, hanem magam előtt is egy éppen befejezett forráskiadványom készülése közben ismert probléma volt: az 1790/1. évi 26. tc., az ún. vallásügyi törvény keletkezése.

A két kötet az egymás között csak „Protestáns Fontes”-nak nevezett sorozatot volt hivatva megindítani, s úgy látszott, hogy elkészülésük nem fog hosszú időt igénybe venni. Mellettük azonban Zsinka szükségesnek látta a kisebb forrásszövegeket közlő *Adattár* újbóli megindítását. Az egyes füzetek szerkesztését magára vállalta. Mintjárt a legelsőnek napvilágot látott



XI. füzet (1927) példát mutatott a rendszerességre. Mint a Széchényi Könyvtár levéltári osztályának vezetője, mindennapi munkájából jól ismerte ennek Törzsanyag címkéjű gyűjteményét. Ez volt az a nagy iratsorozat, amelybe az ajándékkul kapott, vagy pénzárt vásárolt egyes iratokat a könyvtár beosztotta. A sorozat felől egyedül az időrend tájékoztatott. Ez oly szigorúan érvényesült, hogy a mellékleteket, ha csak néhány nap választotta is el a főszövegtől, külön egységnek számították. A kutatás feltétele ebben a gyűjteményben az iratok egyenkénti kézbevétele és átnézése volt. Időrabló munka, amely próbára tette a türelmet. Zsinka, hogy az érdeklődőknek felvilágosítással szolgálhasson, átlapozta az egész gyűjteményt, közben pedig a maga számára kijegyezte azokat az iratokat, amelyekben protestáns vonatkozást ismert fel. Hivatali munkájával, az anyag rendezésével sikeresen összeegyeztetve kutatói érdeklődését, nyugodtan hozzákezdhetett az iratok lemásolásához, a kiadással járó munka elvégzéséhez. Az eredmény „Oklevelek a reformáció első századából”, című kiadványa lett, amely két folytatásos részben az *Adattár* XI. (1927. 1–118) és a XII. (1928. 1–88) füzetében megjelenve, feleslegessé tette a Törzsanyag 16. századi részének protestáns egyháztörténet-szek általi további kutatását. Ettől fogva mindenki megnyugodhatott – talán csalódva, talán az illúziók elvesztésébe beletörődve –, hogy ez és ennyi a rejtélyes Törzsanyagnak az a része, amelyre a magyarországi protestantizmus 16. századi történetének megírása közben támaszkodni lehet.

Mint az *Adattár* szerkesztője, Zsinka nem kívánt gyökeresen szakítani a hagyományokkal. Az új út megmutatása mellett, igyekezett az idősebb kutató generációt tapintatosan megkímélni attól, hogy háttérbe szorítottnak érezze magát. Helyet adott tehát Zoványi Miskolczi Csulyak Istvánjának folytatólagos közlésére (XI. 168–191, XII. 186–219, XIII. 142–147), egyidejűleg tág teret engedett az evangélikusok szívét megdobogtató oly wittenbergi közléseknek, amelyek lexikális jellegükkel a gyors tájékozódást igyekeztek megkönnyíteni. (Asztalos Miklós: A wittenbergi egyetemi könyvtár Wittenbergben maradt részének régi magyar könyvállománya. XII. 123–185; A wittenbergi egyetem magyarországi hallgatóinak névsora 1601–1812-ig. XIV. 111–174). Zsinka szerkesztői tehetségének legékesebb bizonyága, hogy a forráskiadás dolgában az övétől eltérő felfogású Zoványi Jenőt sikerült elgondolása hívének megnyernie.

Hatalmas méretű aktatömeg, az ún. tizedszámadások kis mellékleteinek számbevételéről, az egyháztörténetírás részére értékesítéséről volt szó. A számadások tárgya a kincstár tizedjövedelme. Tudnunk kell, hogy híveiktől a tizedet már a középkorban sem maguk szedték be az előkelő egyháziak, hanem bérbeadással mentesítették magukat a behajtás gondjaitól. A 16. században a várórségek eltartása kívánatosá tette a kincstár számára, hogy maga vállalkozzék bérlőnek. Az elszámolások ezért maradhattak fenn a királyi kamara levéltárában. A beszedett tizedből egy része, a tized tizenhatod, vagy egyéb része azonban a helység lelkészének járt, akinek azt – akár katolikus, akár protestáns volt – a tizedbehajtók kifizették, miközben a maguk fedezésére nyugtát kértek. A nyugták töredékesen maradtak fenn, hogy

vannak ilyenek, az Országos Levéltár megfelelő gyűjteményét kezelő tisztviselők tudták s három kisebb csoportjukra Thury E. figyelmét fel is hívták. (VII. 19–23, 39–40, 103–107). Az 1562–1611 évekből való, Nyitra-, valamint Sopron megyei tizedekről szóló nyugtákat itt részben teljes szövegekben olvashatjuk. Az, hogy közlésük nem kutatás eredménye lehet, abból is következtethető, hogy a kiadó nem volt tisztában a nyugták jellegével. Ugy gondolta, hogy az összegeket a papok fizették adó fejében. Ennek a hatalmas levéltári anyagnak az átlapozására és a nyugtákból egyedül a nevek közlésére vállalkozott Zoványi (XIII. 7–141), oly névsort bocsátva az érdeklődők rendelkezésére, amely még sok felvilágosítást szolgáltathat a kutatóknak. (Három pap latin hexameterekben fogalmazta meg nyugtáját!)

S itt hangsúlyozottan emeljük ki, akár dicsekedve is jegyezzük fel az *Adattár* erényét, hogy nemcsak Zoványi közleménye, hanem a sorozat valamennyi száma teljes névmutatót tartalmaz. A kor tudományos életére – gondoljunk csak arra, hogy mennyivel könnyebb lett volna a magyar középkor-kutatók helyzete, ha Pauler könyve az Árpádokról majd egy évszázadig nem nélkülözte volna a mutatót – egyáltalán nem jellemző vonás.

Zsinka váratlan halála (1930. május 4.) nem jelentette terveinek összeomlását. A Társulat főtítkára, Török Pál akadémiai könyvtáros, Szekfű Gyula egykori Eötvös-kollégiumi társa és rajongó híve, éppen úgy megőrizte tárgyilagosságát, mint az elnök, Ravasz László református püspök. Bizalmukkal megajándékozva, rám hagyták az *Adattár* szerkesztését, első sorban a már munkában lévő XIV. füzet megjelentetését. Ennek a füzetnek egy része már le volt foglalva Asztalos Miklós wittenbergi diáknévsora számára, hiányzott azonban még egy másik elfogadható kézirat. Szerencsém volt. Paulinyi Oszkár Bécsben tartózkodva megnyerte Károlyi Árpádot, a kor nagy tudósát, hogy közlésre engedje át neki a kassai templom 1603/4-ben megkísérelt rekatolizálására vonatkozó iratgyűjteményét. Károlyi, mint a Magyar Országgyűlési Emlékek kiadója, a kezén átment iratok közül egyeseket félretett, arra gondolva, hogy egyszer lesz majd ideje a készülő kötetekből kiszorult anyagot közzétenni. Ilyen volt a kassai iratok konvolutuma, amelynek elnyerésével az *Adattár* kétségtelenül igen-igen értékes gyöngyszemre tett szert.

A további füzetek összeállítását illetőleg az volt a meggyőződésem, hogy különbséget kell tennünk a 16–17. és a 18–19. századi forrásanyag jellege közti alapvető eltérésnek megfelelően, a publikálás követendő módja közt. A kor első felében a reformáció és ellenreformáció mozgalmi egyaránt helyi jellegűek vagy legalábbis nem annyira egy-egy központból kiindulók, mint a 18–19. századi politikai viszonyoktól meghatározottak. Akkor ugyanis még nincs olyan bürokratizált államkormányzat, mint amilyen a szatmári béke után a kancellária átszervezésével és a helytartótanács felállításával kialakul, következőleg tág tere nyílik az egyes hatóságoknak, pl. városoknak, továbbá naybirtokos uraknak és egyháznagyoknak, hogy a maguk ellenreformációs akcióit diadalra juttassák s viszont a protestánsoknak is, hogy helyi ellenállásukat megszervezzék. Ennek a kornak forrásanyaga rendkívül szétszórt,



nehezen hozzáférhető, egy-egy kérdésre vonatkozó valamennyi adat összegyűjtése megoldhatatlanul nagy feladat. Lépésről-lépésre haladva juthatnánk közelebb a forrásanyag megismeréséhez. A történetkutatók nagy könnyebbségére szolgálna, ha tudnák, hogy mely levéltári csoport van rendszeresen átvizsgálva s melyikből van az érdemleges anyag publikálva. Ez esetben ugyanis nem kellene egyre újabb és újabb kutatóknak ugyanazt az anyagot átnézni, hanem idejüket más csoport átvizsgálására fordíthatnák. Milyen nyugodt érzése is lenne minden magyar egyháztörténésznek, ha tudná, hogy a bécsi állami levéltár *Hungarica* sorozatának vagy az Országos Levéltár *Benigna Mandata* sorozatának valamennyi protestáns vonatkozású darabja egészen vagy kivonatosan egy-egy könyvben könnyen hozzáférhető! Egyidejűleg az *Adattár* szervezetét úgy kellene tovább erősíteni, hogy egy-egy kisebb terjedelmű kötete vagy valamely nagy levéltári sorozat protestáns vonatkozású darabjait tartalmazza, vagy – főleg a 17. század végétől, amikor az anyag már gyarapszik – a bécsi és budapesti levéltáraknak valamely fontos kérdést megvilágosító aktáit. Mivel e köteteknél nem a feldolgozás a lényeges – hiszen a sokszor heterogén jelleg ilyen nem is tesz lehetővé – hanem a kiadott iratok, eléjük csak rövid, tájékoztató bevezetés kerülne, amivel a 18–19. századi tárgyú nagy kötetektől való különbség is kifejezésre jutna.

Szerencsém volt. Két kitűnő munkatársat sikerült találnom országos levéltári kollégáim között. Ila Bálint átvizsgálta és gondos felvilágosító jegyzetekkel kísérve sajtó alá rendezte az Országos Levéltárban őrzött Thurzó-levéltár evangélikus egyháztörténeti iratait. Ezek Észak-Magyarország és a 17. század eleje egyházi viszonyait segítenek megismerni, Thurzó György, a nagy nádor szereplésére, így az osztrák protestáns rendekkel folytatott tanácskozásaira is fényt derítve. Igazi ideális munkakapcsolat eredménye volt a könyv. Sajtó alá rendezője munkahelyén találta a forrásanyagot, azt szabadon kezébe vehette valahányszor kétsége támadt, vajon helyesen olvasott-e egy szót, másrészt a forrás megismerése megkönnyítette a gondozására bízott levéltári állag belső rendjének pontosabb megismerését. Másik kollégám, Szabó István vállalta, hogy három hónapra kimegy Bécsbe s átvizsgálja a hadi levéltárban az ún. gyászévtizedre (1670–1681) vonatkozó iratokat.

Zsinka törekvései nem az egyedüliek voltak, amelyek protestáns vonatkozású levéltári források közzétételét célozták. Az érdeklődés nem korlátozódott a *Protestáns Szemle* olvasóira. Csikesz Sándor, a debreceni egyetem egyik gyakorlati teológiai professzora folyóiratában, a *Theológiai Szemlében* helyet adott Keresztesi József naplója azon részeinek, amelyek az 1868-i kiadásból kimaradtak s úgy látszott, más közlemények is sorra kerülhetnek. Javaslatára a Társaság 1933. december 7-én tartott választmányi ülése bizottságot küldött ki, hogy az tegyen előterjesztést a protestáns egyháztörténeti vonatkozású levéltári források rendszeres kutatással való összegyűjtésére és a tuomány mai követelményeinek megfelelő kiadására, egyszersmind felkérte a bizottságot, hogy a kutatási tervet elkészítésénél vegye figyelembe véleményemet. A bizottság Ravasz László református püspök elnöklete alatt jött össze. Tagjai közül Török Pál főtítkár, Domanovszky Sándor történész egye-

temi tanár, Csikesz Sándor nevére emlékezem. Referátumomban – magától értetődően – hálával köszöntem meg történetíróink Nesztora, a bécsi levéltárak legalaposabb ismerője, Károlyi Árpád támogatását, hogy már évek előtt figyelmessé tett a publikálható forrásanyagra. Áttérve referátumom alapelveinek körvonalazására, hangsúlyoztam, hogy az tisztára gyakorlati jellegű, s csak a legközelebbi jövő feladatainak megállapítására szorítkozik. Tehát nem céloim valamennyi hazai és külföldi levéltár anyagát számbavenni. Már csak azért sem, mert ennek a feladatnak elvégzése több generáció életmunkáját igényelné. Hasonlóképpen nem vállalkozhatom arra, hogy a belső egyházi élet forrásainak összegyűjtésére és kiadására tegyek javaslatot. Természetesen nagyon kívánatos volna, hogy a munkálkodás itt is mielőbb meginduljon, s szinte a legalkalmasabbnak az látszanék, ha egyszerre párhuzamosan haladhatna a két programnak a megvalósítása. Javasolataim mindössze az egyház és állam viszonyát illusztráló, kapcsolatukat, kölcsönhatásukat magyarázó forrásanyagra vonatkoznak. Megnyugtatóul megjegyeztem, hogy a vonatkozó források nem eseménytörténeti jellegűek, mert megismertette az állami tényezők egyházi politikáját, jellemzik ennek kialakulását s e politika fordulatainak a társadalmi gondolkodás, a „korszellem” hatása alatti változásait is s így a nálunk akkor uralkodó, szellemtörténetinek nevezett történetfelfogás számára az annyira hiányzó szilárd alapot biztosíthatják.

A „Protestáns Fontes” munkában levő két kötetéhez tovább négy nagy monográfiát javasoltam. Sorrendben a harmadik, a Mária Terézia-kor vallásügyi politikája lehetne. Egykorú, a 18. századi kiadványból ismeretes a Mária Terézia-féle rendeletek szövege, nem tudjuk azonban, miként jöttek azok létre; milyen szerepe volt kiadásukban a primás elnöklete alatti vallásügyi bizottságnak, a helytartótanácsnak, a kancelláriának, a bécsi, legbizalmasabb tanácsadónak s milyen jelentősége volt az uralkodó személyes elhatározásának? Mindez pontosan megállapítható volna kimerítő levéltári kutatások során; egyidejűleg hasonlóképpen fel kellene dolgozni, hogy a rendeleteket miként hajtották végre. Ez a kötet tehát a Regnum Marianum egyházpolitikáját tárná fel.

Külön kötetben lehetne tárgyalni Erdély 18. századi vallásügyi viszonyait. Erdély ugyanis a négy recepta religio rendszere folytán, Magyarországtól elütő bánásmódban részesült, másrészt pedig külön hivatali szervezettel – gubernium, erdélyi kancellária – is rendelkezett. Ez a kötet Erdélynek a Habsburg-ház alá jutásától kezdve, tehát a XVII. század végétől a II. József-féle türelmi rendeletig terjedő időt ölelné fel, a címe meg tárgya lehetne: Az ellenreformáció Erdélyben (1781-ig). Mivel a rekatolizáció itt is számtalan vonatkozásban, az élet minden terén folyt, a protestáns magyarságnak nagy veszteséget okozva, csak a legfontosabb iratok nagyobb kötetet tennének ki. Az ötödik könyv lehetne az 1791. évi ev. és ref. zsinatok tárgyalásainak megismertetése, a hatodik pedig az 1859. évi pátenstre vonatkozó iratanyagot tartalmazhatná, hasonlóképpen bő történeti bevezetéssel. Eszerint a 18–19. század egyházi politikája kb. a kiegyezésig hat nagy kötetben volna közzétehető.



Az *Adattár* tervbevett füzetekének témáival igyekeztem összekapcsolni azokat a problémákat, amelyekre vonatkozólag egyrészt közismerten van levéltári forrásanyag s így nem kell attól tartani, hogy a velük való foglalkozás idővesztés lesz, másrészt részleteik felderítésétől az egyházak életének megismerése remélhető.

Utalva arra, hogy Ila Bálint Thurzó-kiadványa sajtókész, Szabó Istváné pedig, ha az anyagi fedezet biztosítható, rövid idő alatt elkészülhet, mint a leközelebbi, régóta alapos megismerésre méltó problémát, a gályarabokra vonatkozó kiadványt említettem, hangsúlyozva, hogy ennek anyaggyűjtése a legproblematisabb, mivel itt külföldi levéltárakban, könyvtárakban, kéziratgyűjteményekben kellene rendszeres kutatásokat végezni. Zsinka Ferenc tervezette, emlékeztettem, hogy a kiadványt ő készíti el. Javasoltam, hogy próbáljuk családjától megszerezni a már összegyűjtött anyagot, amely kétségtelenül megkönnyítené utódjának munkáját.

A továbbiakban az *Adattárban* való közlésre a következő iratcsoportokba tartozó, illetőleg témakörökre vonatkozó akták kiadását javasoltam: 1. A bécsi házi, udvari és állami levéltár Hungarica sorozatának protestáns darabjai. A 16. század közepéig terjedőket a Szent István Társulat már megjelentette. Az esetleg kihagyottakat, továbbá a 16. század közepétől fennmaradtakat tartalmazná ez a kötet, amelyhez az anyagot igen régen, még Károlyi Árpád válogatta ki azzal a céllal, hogy azokat egyszer közvétegye. Ebben is van több összefüggő darab, amelyek egy-egy kisebb csoportot tesznek ki. Pl. a Bocskai-korában élt Bocatius kassai bíró fogságára vonatkozó iratok, a debreceniek által külföldön kinyomtatott, de elkobzott Bibliára vonatkozók, s az 1688. évi Erdődy-féle királyi bizottság iratai, amely commissiót az 1687. évi vallásügyi törvénycikkek végrehajtására küldték ki. Paulinyi Oszkár ezt az anyagot mintegy 20–25 nyomtatott ívre becsülte. 2. A soproni országgyűléstől a pozsonyiig terjedő időszak (1681–1708) története. Ez a kiadvány pendant-ja a gyászévtizedének, s budapesti és bécsi kutatás volna szükséges. 3. A töröktől visszafoglalt dunántúli, alföldi és tiszántúli területek az eddig felsoroltakban természetesen nem szerepelnek. Milyen helyzetet talált itt a rekatolizálás, pl. a Dunántúlon unitáriusokat, hogyan folyt a katolikus klérus működése, milyen volt a királyi kegytől függő gyülekezetek vallásgyakorlatának sorsa, erre vonatkozólag értékes adatokat tartalmaznak az eddig kellő figyelemben nem részesült „Kameradministration zu Ofen” iratai. Ez a hatóság ugyanis törvénytelen módon a magyar kamara félretelésével intézte a felszabadított területek sorsát s közvetlenül Bécstől függött. Ennek iratanyagából és a vonatkozó bécsi udvari kamarai iratokból lehetne a török alól felszabaduló területek viszonyait megismertetni egy kiadványnak 1683-tól kb. 1715-ig, a helytartótanács felállításáig. 4. Szorosan kapcsolódna ehhez a füzethez a Rákóczi-kor (1703–11) vallásügyi állapotait illusztráló kiadvány s végül 5. Károlyi Árpád felvilágosítása szerint, külön kötetben lehetne a protestáns diákok 17–18. századi külföldi iskolázására vonatkozó azon iratokat publikálni, amelyek úgy jöttek létre, hogy a protestáns hatalmak bécsi diplomáciai képviselői közbenjártak az uralkodónál ilyen diákok

érdekében, vagy azokat maguk anyagilag is támogatták.

Megfontolásra érdemesnek ajánlottam, hogy a Thurzó kiadványt követően kerüljön előre a Rákóczi korról szóló kötet. Hivatkoztam arra, hogy 1935-ben lesz Rákóczi Ferenc halálának 200. évfordulója, szó van egy nagyobb tanulmányokat tartalmazó gyűjteményes munka megjelenéséről, s nem kétséges, hogy az országos ünnepségek hatása alatt a közvélemény a Rákóczi-kor vallásügyi viszonyait tárgyaló publikációt fokozott figyelemben részesítené, főleg, ha az idejében megjelenik s arra a nagyközönség figyelmét ügyes propaganda felhívja. A Magyar Protestáns Irodalmi Társaságnak azonban, folytattam, más szempontból is szinte erkölcsi kötelessége ilyen kiadványt megjelentetni. Indokolásomban hivatkoztam arra, hogy a Szekfű *Magyar Történetében* megnyilvánuló felfogás a 17. és 18. századi rekatolizálást avval igazolja, hogy az tulajdonképpen a földesúri jog elve alapján történt, s nem volt más, mint a cuius regio, illius religio elvnek alkalmazása a katolikusok javára, érvényesülése pedig a korszellemmel, a közfelfogással, az Európaszerte mindenütt máshol uralkodó azonos felfogással magyarázható. Ezzel szemben tény az, hogy az 1705-i szécsényi országgyűlés elvetette a földesúri jog elvét, s helyette egészen más – mondhatnók: modern – elvet érvényesített. Vegyes protestáns-katolikus bizottságokat küldött ki, amelyek faluról falura járva, összehívták a lakosságot, számbavették, mennyi a katolikus, mennyi a protestáns s amelyik fél többségben volt, annak ítélték a templomot, a kisebbséget azonban felhatalmazták pap és tanító tartására s egyidejűleg templom és iskola építésére telket hasítottak ki. E bizottságok jelentései pontos adatokat tartalmaznak. Pl. Komárom megyében egy katolikus plébános elismerte, hogy őt még Kolonich küldötte a református faluba, de máig alig tudott 3–4 hívet szerezni; maga mondja, készséggel visszaadja a templomot, eltávozik a faluból, csak a kelyhet engedjék magával vinni, mert ezt még az érsektől kapta; a bizottság teljesíti is óhaját. A következőesen a vallások egyenlőségének alapján végrehajtott rendezésnek ezek az adatai azt igazolják, hogy a földesúri jog itt nem szerepel: a bizottságok a földesúr iránt nem is érdeklődtek. Egyedül a tényleges helyzet volt a döntő, a lakosság akkori vallási megoszlása s annak megfelelően történtek az intézkedések, még pedig mindkét fél megnyugvására. Ez az egyházi politika, amelynek a katolikus fejedelem, Rákóczi is híve volt, azt igazolja, hogy a 18. század elején, amikor a magyarság a bécsi politikától függetlenül határozhatott sorsa felől, megtalálta a felekezetek közti békés együttműködés útját, amivel talán európai viszonylatban is egyedülálló példát adott. De bármiként is legyen, kétségtelen, hogy ez a tény, a Rákóczi-kornak ez az eljárása olyan érték ma számunkra, amelyet elhallgatnunk nem szabad. Amennyire sajnálatos tehát, hogy a Magyar Történet legújabb, művészi szabadsággal alkotó feldolgozása nem vett róla tudomást, noha Márki Sándor is érintette azt, Zsilinszky Mihály pedig egy hosszabb bizottsági jelentést – ahonnan az ismertetett adatokat vettem – a *Történelmi Tárbán* egész terjedelmében publikált,<sup>4</sup> annál inkább feladata lehet a Társaságnak, hogy ezeket az elmellőzött tényeket a kétségszűrőhöz hítelességű adatok publikálásával megismertesse. Annál



is inkább, mert így az egész 18. századi protestáns-ellenes bécsi vallási politika elveszíti a korszellemmel magyarított jogosultságát s a „magyar barokk” nem lesz többé az a magától értetődő fenomén, aminek olvasóközönségünk kénytelen a sajnálatos módon uralkodóvá lett egyoldalú beállítás alapján tekinteni.<sup>5</sup>

Nem hallgattam el, hogy ily kiadvány megjelentetése súlyos akadályokba ütközik. Az anyagot az Országos Levéltár úgynevezett Lymbusából kell összegyűjteni. A majtényi fegyverletétel után ugyanis a Rákóczi-párti hatóságok irattárait a győztesek elkobozták s azokat, mint egy elmúlt korszak emlékeit, amelyek anteakták gyanánt a bürokrácia által nem kezelhetők, más felesleges, kiselejtezett iratokkal együtt, minden rend nélkül halomba dobták. Aki tehát a bennünket érdeklő iratokat össze akarja gyűjteni, annak mintegy 300 fasciculust, darabról darabra haladva, kell átvizsgálnia. Valószínűleg ugyanezt kell tenni a Rákóczi-Aspremont-levéltárral is. A kiadásra kerülő anyagot tíz ívre becsültem. Ez, érveltem, nem sok, éppen ezért ki lehetne talán egészíteni a bécsi aktákkal is, amelyek azt tárnák fel, hogy ugyanekkor a császáriak körében, Pozsonyban, milyen tárgyalások s minő eredménnyel folytak. Végre is, ez lenne az érem másik fele.

Bizonyára mást is elkapott volna önön érvelése és rávett volna, hogy a rideg valóságról megfeledkezve, elárulja gyengeségét. Csak most, évtizedek után jöttem rá, hogy a halotti csend, amely az *Adattár* köteteit mindvégig fogadta, kényszerített arra, hogy próbálkozzak, mint lehetne ezt az állapotot megváltoztatni. Érvelésem így hangzott: előfizetési felhívásban ismertessük tervünket és gyűjtsünk megrendelőket. 200–250 előfizető vagy vásárló esetén – ígértem – már megtérülnének a nyomdaköltségek és az írói honorárium.

Mosolyt fakasztó ábrándozás, a mai olvasó azonban nem tudja, hogy a számszerű adatok, amelyek most oly hihetetlenek számunkra, megfelelnek a valóságnak.

Beszámolómhöz érdemlegesen egyedül Csikesz professzor szólt hozzá. Bírálata lesújtó volt. Mély csalódásának adott hangot. Semmi új nincs előterjesztésemben, semmi, ami nem volna közismert, foglalta össze véleményét. Védelmemre nem tudtam érveket felhozni, azt sem sejtettem, sőt oly sok idő elmúltával ma sem sejtem, mit is várt tőlem. Talán pontos leltári jelzetű aktákat a „bécsi titkos levéltárból”, amelyeket csak le kell hívni s azonnal szolgáltatják a megcáfolhatatlan érveket valaminek a bizonyága mellett? A bizottság többi tagja sem érdeklődött, mire is gondol, s így a vita elmaradt. A bizottság hallgatása annyiban jelentette javaslataim elfogadását, hogy a következő tizenegy évben a Társulat a történeti források kiadására szánt anyagi eszközeit azok megvalósítására fordította. Sőt azt is helyeselte, hogy, ha a körülmények megengedik, tovább bővítsem a tervet.

A leglényegesebb előrelépés a Rákóczi-kiadvány terén a véletlennek volt köszönhető. Értesültem róla, hogy egy debreceni történészhallgató, aki diszsertációja témájául a Rákóczi-kori adókérdés tisztázását választotta,<sup>6</sup> az Országos Levéltár Lymbusát átnézve, témája anyagának összegyűjtése mel-

lett, a valláskérdésre vonatkozó iratokat is kijegyezte, sőt le is másolta. Azonnal lépéseket tettem, hogy az oly hön óhajtott kiadvány elkészítésére rábeszéljem. Nem sejtett akadály támadt: kiderült, hogy a fiatal szerző gyógyíthatatlan betegsége miatt nem tudja vállalni a feladatot. Legalább az ne vesszen el, ami már készen van, volt első reakció, s a Társaság elnöke ki is utalta azt az összeget Takács János részére, amellyel ő kutatói-másolói munkáját kielégítettnek tekintette. Kézirata nem maradt sokáig őrizetemben. 1940. április 4-án Esze Tamás, már akkor a Rákóczi-kor specialistája felkeresett, s átlapozva az iratcsomót, miután megállapította, hogy az ő hasonló jellegű gyűjtése teljesebb, „áttekintésre” átvette azt. Abban a reményben, hogy megjön a kedve a kiadvány sajtó alá rendezésére, boldogan bíztam gondjaira Takács 985 ívlapnyi terjedelmű kéziratát. Felelősségem igazolására ma is őrzöm Esze Tamásnak, aki közben barátságával ajándékozott meg, sajátkezű elismervényét.

Nem jártam több szerencsével azzal a tervvel sem, amely a Kameráladministration zu Ofen iratanyagának átbúvárlásától, a hódoltság viszonyainak megismerésére vonatkozólag remélt felvilágosítást. Annak idején Szimonidesz Lajos hitetlenkedve hallgatta kérésemet. Nem tudom, hogy Raffay Sándor püspökkel rossz viszonyban van? – kérdezte. Megnyugtattam, hogy ez a körülmény nem fogja hátráltatni munkája megjelenését; amint hogy nem is az a magyarázata a kiadvány elmaradásának. Nem valósult meg az az időközben felmerült terv sem, hogy Esze Tamás és Bán Imre gyöngyösi gimnáziumi, utóbb debreceni egyetemi tanár folytatva Zsinka Ferenc félbeszakadt közlését is (Okleveles adatok a gyöngyösi református egyház történetéhez. XIII. 148–198, a gyöngyösi városi levéltárból és az MTA könyvtárának kéziratárából) közzéteszik egyházközségük levéltárának azon darabjait, amelyek a hódoltság-kori viszonyok tüzetesebb megismerhetését ígértek. Elmaradt a gyászévtizedről szóló kiadvány is. Ennek szerzőjét, elfoglaltságát és terveit jobban ismertem, semhogy méltányos lehetett volna kötelezettség vállalására figyelmeztetnem. Arról, hogy Szabó István nem feledkezett meg ifjúkori szándékáról, már magam is, sok-sok év múltán csak abból értesültem, hogy bécsi hadilevéltári kijegyzéseit központba helyezve, ezekkel együtt az ottani állami és az udvari kamarai, a budapesti országos levéltári iratok tömegét, valamint a történeti irodalom adatait, közöttük kis tanulmányokat és helytörténeti cikkek megemlékezéseit csodálatos teljességben a kor kutatóinak kényelmes felhasználásra feltárta.<sup>7</sup>

A tagadhatatlan kudarcoknak volt azonban kedvező hatása is. Mivel 1934-ben életem oly módon változott, hogy hivatalos elfoglaltságom a középkor kutatását tette kötelességemmé, több szempontból ajánlatos lett volna felhagynom a türelmi rendelettel foglalkozó kiadvány tervével. A szerkesztői sikertelenség is hozzájárult, hogy véghez vigyem önként vállalt munkámat. A sors megadta az elégtételt, hogy forráskiadványomra fordított időmet ne érezzem elvesztegetettnek. Hogy feladatommak, egy korszakalkotó dokumentum keletkezése gondos felderítésének megfelelőhessenek, át kellett vizsgálnom az államtanács levéltárát, s így munkámból az olvasó azt is meg-



ismerheti, hogy II. József császár- király egyik reformja, amelyet, tudjuk, oly fontosnak tartott, hogy nem vonta vissza, miként jött létre. Az akták, amelyekre előadásomat építettem, a világháborúban megsemmisültek. Az államtanács levéltárát a bécsi Staatsarchivból vidékre szállították, s a harcok folyamán itt elpusztult. Ezzel a legfontosabb forrásanyag, amely a kutatót hozzásegíthette, hogy József egyéniségét megismerje, eltűnt. Legalább egyetlen kérdésben azonban könyvemmel nyomon kísérhető a császár reformkedvének minden rezdülése. S mert könyvem megjelenése a magyar protestantizmus elhatározásának köszönheti megjelenését, úgy is felfoghatjuk, hogy akaratlanul is kifejeztük tiszteletünket egy szerencsésebb sorsra érdemes uralkodó emléke előtt.

A „Protestáns Fontes” javára értékes gyarapodással biztatott Varga Zoltán, utóbb debreceni egyetemi tanár ígérete, hogy vállalja az 1791. évi zsinatok történetét tárgyaló kötet kiadását. Örültem szándékának, hogy Sándor Lipót nádornak a zsinatokkal kapcsolatos kéziratát is figyelembe fogja venni. A nádor kormányzástörténeti iratai kiadásakor ugyanis annak ellenére figyelmen kívül hagytam feljegyzéseit, amelyeket a tárgyalások során sajátkezűleg örökített meg, hogy azok igen előnyös színben mutatták kötelességtudását, hiszen érdeklődésétől távoleső problémák megértésére törekvését bizonyítják. Annak idején azért mellőztem kiadásukat, mert nem voltak kormányzástörténeti jellegűek, s mert akkor csak olyan iratot volt szokás kiadni, amelynek fontossága megindokolható. Most viszont örültem, hogy a nádor irata meg fog jelenni nyomtatásban, miután tárgya szorosán beleillik a „Protestáns Fontes” tárgykörébe. Érdemes volna megállapítani, mily fokig jutott el Varga zsinati anyaggyűjtése s tanácsos volna nyilvántartásba venni tervezett munkája elkészült részeit.

Eddig soha szóba sem jött új munkával is gazdagodott – váratlanul – az *Adattár*. Iványi Béla, a szegedi egyetem nyugalmazott tanára vállalkozott, hogy szabadidejében rendezni fogja a Batthyány család körmendi levéltárát. Oly kedvvel végezte munkáját, hogy saját költségén kinyomatott egy sorozatot, amelynek célja a levéltár egyes értékesebb csoportjainak ismertetése volt. Mivel vele egyidőben a Zsigmond-kori oklevelek összegyűjtésére és kiadására az Akadémiától én is megbízást kaptam, beszélgetéseink során kiderült, hogy elkészítene egy olyan kiadványt, amely a protestáns vonatkozású okleveleket a Thurzó-kiadvány mintájára közzétenné. Miután a Társulat elnöke – Kapi Béla evangélikus püspök – hozzájárult, hogy a munka elvégzésére Iványi megbízást kapjon, az Egyetemi Nyomdával megkötöttük a szerződést. Emlékezetem szerint Iványival másolatait összeolvastuk. 1944 novemberében még dolgozott a nyomda. Nem Iványin múlt, hogy a munka nem látott napvilágot. A nyomdaköltségeket a Társaság főtítkára még a munka megkezdése előtt kifizette, a nyomda pedig az ostrom után közölte, hogy a kiszedett szöveg épen maradt. Még egyszer kaptam értesítést a kiadvány felől. Felszólítást: ha a Társaság nem intézkedik, az ólmot beolvasztják. Mivel a Társaság észrevétlenül, „láthatatlanul” megszűnt, az *Adattár* megmentésére sem volt mód. Mint a közelmúltban megtudtam, a kefelevonatok részben megmarad-

tak, s azok segítségével Iványi Béla művei sorában, mint a szegedi József Attila Tudományegyetem régi magyar irodalmi tanszékének kiadványa, napvilágot láthat az eredetileg az *Adattárba* szánt forrásmunka.

## JEGYZETEK

1. *Századok* 1906. 154. l.
2. A tüzetesebb tanulmányozásra sokáig nem érdemesített munkát részletesen tárgyalja Botta István: *Melius Péter ifjúsága*. (Humanizmus és reformáció. Szerkeszti: Klaniczay Tibor 7.) Budapest 1978.
3. Paulinyi Oszkár össze is gyűjtötte a rábízott tórával kapcsolatos forrásanyagot. A forráskiadvány megjelentetése elmaradt, s 1981-ben Paulinyi az általa készített iratmásolatokat örök letétként a Ráday Gyűjtemény Kézirattárában helyezte el Károlyi Árpád emlékére. Gyűjtése – nagyrészt kézzel írt iratmásolatok, – mintegy hét irattári doboznyi anyagot tesz ki, aminek kb. háromnegyed része az 1708–1715. évi országgyűlés vallásügyi tárgyalásainak iratait tartalmazza, köztük Dobner Ferdinánd naplóját, a többi a Carolina resolutio előkészítésére vonatkozó iratmásolatokat. Paulinyi kézirata a Ráday Gyűjtemény Kézirattárában található, K. O. 801. jelzet alatt. (A szerk.)
4. 1886. 353–368, 521–535. l.
5. A szécsényi országgyűlésnek az egyházi bizottságok eljárását meghatározó munkálatai kiadva: BENDA Kálmán – ESZE Tamás – MAKSAY Ferenc – PAP László: *Ráday Pál iratai*. I. Bp. 1955. 351–387.
6. TAKÁCS János: *A közteherviselés II. Rákóczi Ferenc korában*. Zalaegerszeg, 1941.
7. SZABÓ István: *Protestáns egyháztörténeti adatok az 1670–1681. években a bécsi hadilevéltár-ból. Egyháztörténet. Új folyam I. (IV.) évfolyam, 1958. 203–230; II. (V.) évfolyam, 1959. 132–170, 301–370.*



## Erdély költője Száz éve született Áprily Lajos ★

„Versei elégiák, életérzése: a melankólia” – Németh László mutatta be így a pályája kezdetén álló költőt, Áprily Lajost, akinek lírája valóban az őszi húrján hangzott fel, mintha már ifjúságában az „őszikék” elégikus hangulatát érezte volna át. „Barlangtüzem nem világít / fájdalom szirtbe zárt titok”; „a sorsom szent búvópatakja / tompán zuhog a föld alatt”; „kísértetes magányosságba / siklik a páncélos hajó” – a kiragadott metaforák titkolt boldogtalanságot árulnak el. Magányossága, elégikus közérzete az őszi tájban találta meg jelképeit: a hulló lombokban, a vérszínű avarban, az erdők magányos szarvasaiban, őszi ég árva madaraiban. A kifosztott természet az elmúlásra figyelmeztette, s ő szinte kihívta maga ellen ezt a figyelmeztetést. Az elkerülhetetlen végzet tudatában alkotott: a görög tragikusok vagy a világtól elzárkózó Hölderlin sors-élményét élte át. Ezért használta oly gyakran a görög mitológia komor jelképeit: az „Esti dal” Laokoont és fiait idéző döbbenetében, vagy az „Antigone” sötét alvilág-idézésében. Ha kudarcok érték, a végzet kérlelhetetlen rendjét ismerte fel, nem lázadásra készült, inkább megnyugvársra intette magát: „Sic fata volunt.”

Áprily lírája tartós fájdalom tüzeiben született, elégikus hangját nem pusztán az ifjúság hagyományos veszendőség-érzése okozta. Több volt ez, mint fiatalos érzékenység és komorabb, mint a századfordulón divatos világfájdalom, a csüggeteg panaszokban egy világát kereső, de nem lelő költő vallott vívódásairól. Áprily eleve melankólikus természetű volt, többnyire az őszben találta meg azt a közeget, amely eredendő érzésvilágát kifejezheti. Ifjúkorának illúziókat foszlató élménye: a világháború és férfikorának meghatározó tragédiája: az erdélyi magyarság sorsában bekövetkezett történelmi fordulat csak tovább mélyítette lelki alkatának sötét színeit. „Idegzetünk finom húrjain nagybőgő vonóval játszott a történelem” – emlékezett fiatalkorára egyik nyilatkozatában. A háborús évek vagy a kisebbségi sors szomorú tapasztalatai, igaz, csak közvetetten kaptak hangot verseiben, melankóliájára mégis hatottak, emlékük évekkel később is visszatért. A háború utáni nemzedék hamarosan újra megtalálta az élet derűsebb pillanatait, Áprilynál azonban továbbra is az idegekbe épült szorongás, a dezillúzió működött.

A huszas években kibontakozó erdélyi magyar költészet mesterei: Áprily Lajos mellett, Tompa László, Reményik Sándor, Szentimrei Jenő, Olosz Lajos és Bartalis János a háborús évek, a kisebbségi tapasztalatok komor hangulatából indultak és a magányosság szorongató érzéséhez érkeztek el. Hiába

★ Elhangzott az Egyháztörténeti Munkaközösség Áprily emlékünnepésén, 1987. november 25-én.

alakult ki hamarosan az erdélyi magyar irodalmi élet, legendás lapokkal, kiadókkal és költői sikerekkel, a hétköznapok világában a magány uralkodott. Az egymástól távoli dolgozószobákba „decentralizált” irodalom csak ritka ünnepként kínálta a baráti vitát és értő bírálatot. Azt a társas életformát, mely a budapesti irodalmi élet természetes ajándéka volt, s amely például a Nyugat írói között valóban közösségi életet alakított ki. Áprily Nagyenyeden, Tompa László Székelyudvarhelyen, Reményik Sándor és Szentimrei Jenő Kolozsvárott, Olosz Lajos az arad megyei Kisjenőn, Bartalis János Kosályon, egy távoli szolnok-dobokai román faluban: vidéki házaik „barlanghomályában” könyvek közé zártan küzdöttek magányuk és kedvetlenségük komor kísérteteivel. Gondok között éltek, munkájukat, költészetüket az az önkéntes felelősségtudat vezérelte, amelyet az erdélyi magyarság sorsának alakulása iránt kellett vállalniok. A huszas évek erdélyi magyar lírája – az Erdélyi Helikon költészete – az „erdélyiségben” a „transzilvánizmus” eszméjében találta meg azt a gondolatot, amelyre a kisebbségi életet és a magyar-román együttélést alapozhatja. Ennek a transzilvánizmusnak volt a nagyhatású költője Áprily is, akinek „Tetőn” című – Kós Károlynak ajánlott – verse az erdélyi tájban és az egyszerű magyar és román emberek kölcsönös jóindulatában találta meg az erdélyi szolidaritás zálogát.

Láng Gusztáv, legutóbb az Írószövetségben Dsida Jenőről tartott előadásában, három változatát különítette el a transzilvánizmusnak. Az első változatot éppen Áprily Lajos nevéhez kötve „erkölcsi transzilvánizmusnak” nevezte, arra hivatkozva, hogy az „erdélyi gondolatnak” ez a változata a kisebbségi humánus vállalásában jelölte meg az erdélyi magyarság feladatait. Azok a költők és írók, akik a transzilvánizmusnak ezt a változatát képviselték, úgy gondolták, hogy a kisebbségi sors önvizsgálatra készítő megpróbáltatásai valamilyen erkölcsi felemelkedést idéznek elő, és ebben az erkölcsi felemelkedésben válhat az erdélyi magyar irodalom a közép-európai népek és kultúrák példájává, a megbékélés, a testvériség ösztönző erejévé. E gondolatkör másik változatát: a „történelmi transzilvánizmust” Kós Károly munkássága alapozta meg. Őszerinte a történelmi Erdély hagyományai a különböző népek, vallások és kultúrák békés együttélését és együttműködését példázzák, és ez a történelmi hagyomány alapozhatja meg az erdélyi magyarság jövőjét. A harmadik változat a „népi transzilvánizmus”, amely elsősorban Tamási Áron munkásságához fűződik. Ez a gondolatkör az erdélyi magyar, román és német dolgozó tömegek összefogására kívánta felépíteni a magyar kisebbség további életét. Mindehhez talán azt tehetnénk hozzá, hogy Áprily Lajos költészetében szerepet kapott a transzilvánizmus erkölcsi megközelítése mellett a történelmi és a népi megközelítés is, ez utóbbi szép példája az imént szóba került „Tetőn” című költemény, amely maga is az egyszerű magyar és román emberek egymásra találásában jelöli meg a kibékülésnek azt a lehetőségét, amelyre Erdélynek azóta is oly nagy szüksége van.

Áprily nyugalmas érzéssel merült meg az enyedi csendben és később a kolozsvári szerkesztőségi munkában (1928-1929-ben az *Erdélyi Helikon* első szerkesztője volt), nem kívánczolt a nagyváros zajos világába, mégsem érez-



te otthon magát: számára a kor volt bántóan idegen. A köznapok nyűgéről panaszkodott, felesleges embernek tudta magát, mint Anyegin, mint Goncsarov vagy Turgenyev hősei: talán nem véletlen, hogy később oly mély empátiával tolmácsolta magyarul a klasszikus orosz költészetet és prózairódmalmát. Élete-sorsa alakult úgy, mintha ezek huszadik századi rokona volna: behavazott táj, parázsló kandalló, melankólikus félhomály szabta meg ennek az életnek a környezetét. Életét „remete-sorsnak” tudta, a nagyenyedi kollégium és a tanársor szeletébe zártan mozdulatlanul tetszett a világ, kiúttalan a sors és fenyegetőnek a jövő. „A kor falára” című költeményében az idegenség és a nyugtalanság hangját szölkeltatta meg:

„Itt éltem én is. Rabkoszton, vizen.  
Itt lázadoztam, itt húzódtam össze.  
Egy vak poroszló szárnyam és tüzem  
e zord idő-cellába börtönözte.”

Pedig a komorság és melankólia mellett mennyi szépség-szomj sóvárgott és életszeretetet lüktett verseiben! A „Március”, a „Tavaszdodik”, „Az orvhalász” izgatott öröme, természettel pajtáskodó jókedve a melankólikus közérzet sajátos ellensúlyát adta. Mint a költőtárs Bartalis János vagy a tanítvány Dsida Jenő, többnyire ő is a természet bukolikus nyugalmasában keresett és talált vigasztalást és örömet. Életérzése minden végzet-motívum és magánytudat ellenére sem volt tragikus. Elégikus természete nemcsak nosztalgiát, de békét és összhangot is hozott, a melankólia és a megbékélés, a borongó magányosság és a fel-felvillanó életöröm különös harmóniáját alig zavarták meg a külvilág eseményei. Áprily költészete nem „fejlődött” a szó irodalomtörténeti értelmében: aki utolsó köteteinek érzésvilágát meg akarja ismerni, akár a jóval korábbi „Szeptemberi fák”-at is fellapozhatja, ugyanarra a borzongásra, eleven színezettségre, fegyelemre és harmóniára talál. Ez a líra szinte időtlen világot fog át, nem nyílik belőle kapu, talán csak a múltra, a meditációra és a nosztalgiára.

A költő, aki az adott életmódban nehezen találta meg otthonát, a nosztalgiában keresett vigaszt. A nosztalgikus érzékenység természete szerint egyformán vonzódott a múltba: a gyermekkor eltűnt birodalmába – mint „Álom a vár alatt” című versében – és a távoli világok derengő messzeségeihez: „Az irisórai szarvas” című nagyszerű költeményében a megszelídített, de az akolból mégis elkívánczoló szarvast használta jelkép gyanánt. Miként a fiatal Babits az erdélyi Fogarason, az Enyeden tanárkodó Áprily is számkivetésnek érezte személyes sorsát, szöges övnek a láthatár szűk körét:

„Ó hányszor hittem, szárnyamat kibontom,  
ha hív! szél jön, messze tengeré,  
és átrepülök túl a horizonton  
távol derengő tengerek felé”

– olvassuk a „Vadludak” lefojtott fájalmában az elvágyódás jelentkezését. Személyes okok mellett ez a nosztalgia szólította el őt szülőföldjéről, ám Budapesten sem talált igazi otthonra, s a nagyváros lázas légkörében gyakran

sóhajtott fel a honvágy, a fenyvesek fájdalmas hiánya miatt.

Áprily Lajos 1929-ben települt át, ahogy akkoriban mondták „repatriált” Magyarországra. Ez volt az éppen megszületett erdélyi irodalom első drámája, hiszen az Erdélyben maradás, legalábbis a szellem emberei, az írók, lelkészek, tanárok számára önként vállalt erkölcsi kötelezettséget jelentett. Hosszú időn keresztül Áprily Lajos is az Erdélyben maradás parancsát hirdette, aztán mégis elérkezett a pillanat, a kisebbségi lét tizedik évében, midőn úgy döntött, hogy el kell hagynia kolozsvári őrhelyét. Kuncz Aladár emlékezett meg arról, hogy ennek a döntésnek elsősorban családi oka volt, a költő úgy látta, hogy fiainak nincs jövője Erdélyben, s ezért a családfő kötelességtudatától vezérelve határozott az áttelepülés mellett. Később többen követték ebben, szinte egy évtized múltán Makkai Sándor püspök, aki „Nem lehet” című írásában meg is indokolta elhatározását. Arra hivatkozott, hogy a kisebbségi lét lehetetlenné teszi a teljes emberi életet, megnyomorítja a tehetséget és meggátolja azt, hogy valaki valóban a szívében élő isteni tűz parancsait töltsse be. Az erdélyi magyarságnak ma is ez az egyik legnagyobb dilemmája.

Budapestre települve erősödött meg Áprily Lajos és a magyarországi református egyház kapcsolata. Egy átmeneti időre a Lónyay utcai református gimnáziumban, majd a budai Baár-Madas leánygimnáziumban tanított, ennek a híres iskolának hosszú időn keresztül az igazgatója is volt. Növendékei azóta is úgy emlékeznek meg róla, mint feledhetetlen pedagógusról, aki egész nemzedékeket nevelt az igazságra és az emberségre. Emellett szerkesztette a *Protestáns Szemlét*, amely éppen az ő irányításával vált irodalmunk egyik fontos tűzhelyévé, például az új szellemű népi irodalom és természetesen az erdélyi magyar irodalom otthonává.

Az áttelepült költő munkásságát ettől kezdve mégis valami mélyről fakadó szomorúság szötte át: a szülőföld iránt érzett nosztalgia, ez a mindennél erősebb érzés és fájdalom. Az elvagyódás szép veseket formált, mégsem békítette össze a költőt és a sorsot: „Körön s világokon belül / világot épít egyedül” – fogalmazta meg e líra élettervét „A menekülő” című költemény. Áprily „mindig mélyebbre ásva”, saját lelki alkatának és életének lehetőségét építette fel a maga külön világát. Magányos költő – szokták róla mondani – egy szűk világ énekesé, és Áprily valóban nem illeszkedett modern líránk extenzív indulatainak áramába. „Riadozunk az óceántól / az ér, az ér a mi hazánk” – mondta a „Pisztrángok kará”-ban, mintegy Ady híres igéjének („az Értől az Óceánig”) válaszaként. Ám az ő költészetét nem lehet Ady felől megérteni: Áprily sohasem vállalkozott az Ady-örökség folytatására. Egyénisége, sorsa, tapasztalatai egyaránt távol tartották ettől, egész költészete megmaradt a lélek bensőbb körében. Mindig a humánus érzés és meggyőződés intenzitását szólaltatta meg, egy sajátos életforma, magatartás és műhely humanisztikus rendjéről tett magasrendű költői vallomást. Ezeket az eszményeket hangoztatják kései kötetei is: az „Ábel füstje”, a „Jelentés a völgyből” és az „Akarsz-e fényt?”



Áprily őszikéi az elmúlás didergető élményéről hoznak üzenetet; lírai rajzainak jelképeessége, a változatok és hangulat-ismétlések egyféle „kozmi-  
kus október” melankóliáját árasztják. Az elégikus életérzés, mely egész köl-  
tészetének forrása és hangulata volt, kései verseiben különös erővel zeng: a  
személyiség mélyebb világát mozgatja meg. Az elégiák énekese nem lázad fel  
az elkerülhetetlen végzet ellen: szinte kézfogásra nyújt parolát az elmúlásnak,  
csendes rezignációval indul a halál elébe. A „jó halál” végső kegyelmére szá-  
mít: a csendes, harmonikus elmúlásra. Ezért méri fel a vég előtt azt a világot,  
mely addig is megbékélésre, nosztalgiára, itt-ott még derűre is tanította. Ez  
a világ a természet. Áprily mindig őszinte igézettséggel ámult a tájon, a virá-  
gokon, az évszakok változásán, már indulásakor az erdélyi természet szépsé-  
gei között talált nyugalmat, azok a ritka versek, melyek az élet örömét villan-  
tották fel, mindig ennek a természetnek az ihlető varázsából táplálkoztak.  
Versei azt bizonyítják, hogy az ő számára nem egyszerűen téma volt a termé-  
szet, nemcsak látvány, amely impresszionista képeket sugallt, hanem jelké-  
pek sora is, melyben lelkének rezdüléseit közvetíthette. Áprily szemérmes  
költő volt, úgy érezzük, mintha Arany János rejtőzködő hajlama volna az  
övé, sohasem vallott szívesen érzéseiről, hacsak nem a természetleírás meta-  
foráiban. A végső seregszemle idején ugyancsak a tájba transzponálta át sze-  
mélyes gondjait, s tőle várta a vigasztalást. Ezért idézte maga elé a fák és a  
dombok, a mezei virágok és az erdei vadak, a tavasz és az őszi megnyugvást,  
biztatást sugárzó szépségeit. „Ámulni még, ameddig még lehet, / amíg a szíved  
jó ütemre dobban, / megőrizni a táguló szemet, / mellyel csodálkoztál gyerek-  
korodban” – hangzik „Ámulni még” című versében: az öregkor hitvallása  
és életterve ez. Valami horatiusi program áll az őszikék mögött, amely élet és  
öregség értelmét az apró és tűnő örömök: a természeti szépség, a családi élet,  
a jóleső testi munka költői megragadásában, megőrzésében és poétizálásában  
keresi.

Mindez az érzés feszültségét hozta létre: a konkrét természeti élmények  
és az elégikus közérzet, a környezet szépségének rajza és a borongó melan-  
kólia egyszerre jelentett életszeretetet és lemondást, a végzet tagadását és  
kényszerű elfogadását. Áprily költészete nem volt igazán tragikus, nem volt  
szenvedélyes összeütközései. A versek képanyaga és hangulat között  
jelentkező ellentét sem ilyen, a végső „ámulás” öröme és a pusztulásnak  
való felkínálkozás sohasem a dráma közegében találkozik.

Itt kell utalnom Áprily kereszténységére, minthogy ezekben a verseiben,  
még az elmúlásnak felkínálkozó költészetében is, azzal az Isten iránti biza-  
lommal találkozunk, amely csak az igazán keresztény költők sajátossága.  
Versei azt a meggyőződését sugározzák, hogy a halál nem lehet az emberi lét  
végső állomása, s valami végső kegyeletnek, valami transzcendens kéznújtás-  
nak kell végül feloldania azt a szörnyűséget, amelyet a halál jelent.

Áprily meglankólikus természete nem tette lehetővé a lélek különböző  
erőinek összecsapását, ami másnál indulat vagy szenvedés, az nála megbékélés  
és elfogadás, szelídség volt csupán. Békülő szemlélete mögött egy lélek évti-  
zedes edzése – magány, kudarcok, végzettudat – állt. Jól tudta, hogy mire

vállalkozott s mivel nézett farkasszemet, azt is, mit veszített. A „Marasztalnálak májusom” című vers a szöveg fokozatosan emelkedő indulatával jut el a végső sorok fájdalmas zengéséhez: „Marasztalnálak, mert nem tudhatom: / találkozunk még, tündér hónapom?” – Csakhogy az ifjúság óta gyakorolt önfegyelem, mely egy életen át türelmet és megnyugvást parancsolt, most is működött. Mindez megkímélte őt a hevesebb indulatoktól, lehetővé tette, hogy az élet tragikus pillanatairól is csendes, emberi hangon számoljon be.

Csendes embersége, humanista eszményeinek nem hivalkodó, annál őszintébb szolgálata mindig költészetének vonzó értékei közé tartozott. Költői lényének sajátos szelidsége, alkotói magányossága természetesen humanizmusát is meghatározta: az extenzív, az emberiség és az ország sorsával birkózó közéleti magatartás helyett Áprilynak egy befelé és szűkebb környezete felé forduló érdeklődés, egy csendesebb jószándék jutott. Életét, sorsát mégsem választotta el az emberektől: nem tartott igényt a „vátesz” vagy a „vezér” megkülönböztetett szerepére, helyét a köznapi emberek közösségében találta meg. „Ember voltam, remegő, daloló” – a „Költő” című vers így fogalmazta meg egy élet végső tanulságát. A keresztény humanizmus eszményeit érezhetjük Áprily kivételes műgondjában, formáinak harmonikus szépségében és nyelvének tisztaságában is. Mesterei, példaképei azok a költők voltak, akik a tökéletesség és a tisztaság igényével formálták versbe élményvilágukat: Csokonai, Arany, Reviczky, Kosztolányi. „Azokat a költőket szeretem a legjobban, akik lucidus, világosan érthető, tömör versekben fejezik ki koruk világerzését” – olvassuk egy nyilatkozatában. Áprily műhelye sohasem túrt meg zökkenőt, hevenyészett megfogalmazást. Indulásakor ez talán mesterségnek tetszett: a poeta doctus fölényes formakésztségének és gondosságának – egykori híres verse: az „Egy pohár bor” is erre utalt. Aki azonban most lapozza fel régebbi s legújabb verseskönyveit, arra gondol: a műgond ezen a fokon már nem egyszerű mesterség, inkább lelkület, erkölcs és magatartás. Az összhang, a tökéletes forma igénye mögött egy költő mély embersége, lelki nemessége áll fedezetnek, magyarázatnak egyaránt.



# Szárazak Fabrickas Balázs Jevols Mellis Irvidasut

Királyi Szék-nyelvi

## ADATTÁR

... Kétszer találom az 1775-ös évben ...  
... az 1775-ös évben ...  
... az 1775-ös évben ...

... az 1775-ös évben ...  
... az 1775-ös évben ...  
... az 1775-ös évben ...

... az 1775-ös évben ...  
... az 1775-ös évben ...  
... az 1775-ös évben ...

1. ... az 1775-ös évben ...
2. ... az 1775-ös évben ...
3. ... az 1775-ös évben ...
4. ... az 1775-ös évben ...
5. ... az 1775-ös évben ...
6. ... az 1775-ös évben ...

1775. július 18. Bécsben

### FABRIKUS BALÁZS JEVOLS MELLIS IRVIDASUK

Nóta Jevols. Azaz ...  
... az 1775-ös évben ...  
... az 1775-ös évben ...





# Szikszai Fabricius Balázs levelei Melith Istvánhoz

Közli: Szabó András

Elsőként Lukcsics Pál hívta fel a figyelmet arra, hogy a sárospataki kollégium nagyhírű 16. századi tanárának két levele található a Zichy család zsebeli levéltárában: a Melith Ferenchez írott magyar nyelvű levelet közzétette, a Melith Istvánhoz írott 1575. július 31-i keletű latin levélből pedig egy bekezdésnyit idézett.<sup>1</sup> Mivel azonban az idézet olvasata rossz (s ezt az olvasatot újabb munka is átvette<sup>2</sup>), valamint a levéltár még egy latin nyelvű, Melith Istvánhoz írt levelet őriz Szikszai Fabriciustól, amelyet Lukcsics nem ismert, úgy gondolom, a két misszilis mindenképpen közlésre érdemes, különösen amiatt, mert mindkettő a pataki kollégium viszonylag korai időszakára vet egy kis fényt.

Az első levél párhuzamos a Lukcsics által közölt magyar nyelvűvel: itt is arról van szó, hogy Szikszai az Alaghy-fiúk után járó fizetséget kéri maga és az iskola számára. Az Alaghy-fiúk az 1568-ban meghalt Alaghy György és Várday Fruzsina gyermekei voltak: Ferenc és István.<sup>3</sup> Apjuk halála után Melith István lett a gyámjuk, aki gondosan taníttatta őket.<sup>4</sup> Először Patakon tanultak, a katolikus Melith azonban, aki egyaránt jó kapcsolatot tartott a lutheránus bártfai és a helvét irányú sárospataki iskolával, egészen más utat jelölt ki későbbi neveltetésüknek: Alaghy Ferencet 1581-ben már a bécsi jezsuitáknál találjuk, ifjabb Telegdi Mihály társaságában.<sup>5</sup> Szikszai levelének vége is igen érdekes: a tudós rektor, mint Hegyalja többi egyházi személye, a bortermeléssel és borkereskedéssel is foglalkozott, kapcsolata egy-egy birtokossal nemcsak egyházi vagy iskolai jellegű volt, hanem üzleti is.

A második levélben Szikszai Fabricius Balázs részvétét fejezi ki Melith Istvánnak nagybátyja, Melith Ferenc és apja, Melith György halála miatt. Mindketten 1575-ben, közvetlenül egymás után haltak meg.<sup>6</sup>

1. LUKCSICS Pál: *Szikszai Fabricius Balázs levelei a Melith-családhoz. Magyar Nyelv* 1931. 259.
2. GERVERS-MOLNÁR Vera: *Sárospataki szemlélek*. Bp. 1983. 89. (87. sz. jegyzet)
3. ILLÉSSY János: *Az Alaghy család története. Nagy Iván Családtörténeti Értesítő* I. k. 1899. 141.
4. Szépen ír erről Melith Istvánnak Alaghy István Diósgyőrben 1581. szeptember 19-én írt levelében: idézi: LUKCSICS Pál: *Szólásmondások a zsebeli levéltár XVI. századi magyar leveleiben. Magyar Nyelv* 1930. 75–78.
5. SZUHAY István levele Melith Istvánhoz, [Bécs] 1581. augusztus 4.: OL P. 707. Missiles. No. 2681.
6. GERVERS-MOLNÁR Vera i. m. 32–33.

## 1.

1575. május 16., Sárospatak

### FABRICIUS BALÁZS LEVELE MELITH ISTVÁNNAK

*Noha tudja, hogy nagyon lefoglalják a törvényszéki ügyek, mégis kéri, küldesse el az Alaghy-fiúkért járó tíz köböl búzát, mert nagyon kifogyott a gabonából. Igéri, hogy ennek fejében igyekszik jobban gondoskodni a két Alaghy-fiúról. Legutóbbi levelében azt írta, hogy a borait már eladta, most*

*talált nyolc hordó közepes bort, eladná őket 20 forintért, de gyors választ kér, mert igen kevés a bor és megveszik mások.*

(OL, Zichy cs. lt. P. 707. Missiles No 2365.  
Végig s. k., zárlatán gyűrűs pecsét nyomai.)

/Címzés a levél külzetén:/ Generoso ac vere nobili domino Stephano Melith de Briber, domino et patrono singulariter colendo. Eperies.

Generose ac Nobilis domine, patrone colende, Salutem precatur multam, suaque commendat obsequia.

Etsi sciam necessariis litiorum forensium occupationibus dominationem tuam egregiam nunc maxime distineri, et alioqui curarum et solitudinum satis habere in omnes horas, rerum tamen mearum angustia coegit hanc quantumvis importunam istuc dirigere epistolam. Peto autem ut decem cubulus frumenti pro pueris Alagianis mihi a domino Nicolao Subith promissos, per procuratores Dombradienses primo quoque curatis apportari. Nihil enim potest re mea familiari quod ad rem frumentariam attinet esse indigentius, in hac inusitata annonae caritate: quae me totum nunc exhaustit, in hac praesertim domesticorum numerosa frequentia. Vix ullum tempestivius, vel gratius et magis necessarium officium hoc quidem tempore mihi praestabilis. Atque ut petitionis meae dignam habeatis rationem, rogo etiam atque etiam. Quod si fiet, in procuratione fratrum utrorum Alagiorum polliceor me operam daturum, ut rationem aliquam opportuniorem reperiamus. Proximum memini ante duos ferme menses de vinis coemendis dominationem vestram egregiam per dominum parentem et famulum quoque in Patach ablegatum laborare, vinis meis jam divenditis. Nunc reperi octo vasa vinorum mediocrium, quae pro vicenis florenis coemi poterunt, si animus emendi nondum mutatus est. Qua de re primo quoque tempore cupio me edoceri. Alioqui per alios emptores vina occupabuntur. Et nunc magna est vinorum apud nos paucitas. Haec fuerat, de quibus dominationem vestram egregiam commonefacere, et ut interpellationis meae de frumento rationem iustam habeat citra ullam dilationem iterum atque iterum rogo. Feliciter valere eandem desidero. Ex Patach, 16. Maji 1575.

Vester totus

Basilius Fabricius



1575. július 31., Sárospatak

## FABRICIUS BALÁZS LEVELE MELITH ISTVÁNNAK

*Végasztalja apja és nagybátyja gyors egymásutánban bekövetkezett halála miatt; dicséri mindkét elhunytat, külön fájdalom, hogy ilyen bizonytalan helyzetben, s hogy ketten egyszerre haltak meg, a megmaradt rokonokra viszont lehet támaszkodni. Úgy hallja, hogy évek óta tartó perei végre befejeződtek, biztosítja őt és a Melith-családot további szolgálatairól. Az ifjú, aki korábban vidámabb verseket írt a címzett számára, most sírverseket alkotott, kéri, hogy fogadja ezt szívesen. Külön üdvözlí az édesanyját is.*

(Uo. No 2364. Végig s. k., zárlatán gyűrűs pecsét nyomai.)

/Címzése a levél külzetén: azonos az előző levélével./

Generose ac Nobilis domine, fautor singulari studio et fide colende, Spiritum consolationis et fortitudinis patientiaequae christianae per Christum precatur, suaque commendat parata semper obsequia.

Tristissima orbitate tua domestica, quam continuata fato quodam adverso funera fratris et parentis tui, non longo post intervallo ex hac tristi et aerumnosa conditione mortalitatis em/.../antium, tibi peperunt Generose domine Steph/ane/ mirum in modum afficior: neque cogitation/es/ solitudinis et luctus tui quo te in dies confici verisimile est, ex animo meo possum excutere. Amisisti enim viros sapientia, dignitate et usu rerum multarum experientia spectatissimos, tibi benevolentissimos, utilitatumque omnium ad te pertinentium cupientissimos, nullum genus curarum, sollicitudinum atque laborum tua causa defugientes: et paterna affectione ambos erga te animatos: et quidem amisisti tali in aetate tua, tamque turbulento et incerto rerum statu: quo finem ac benevolentiam ipsorum, consilii prudentiam, curamque ac sollicitudinem utriusque, res tuae imprimis expetebant. Nunquam certe intempestivius vel damnosius talium virorum praesidio ac procuratione orbari potuisti: ut doloris non vulgaris multas causas te habere ipse agnoscas opinor: quas certe minus graves et luctuosas experiveris, si vel alterutrum ex parentibus, tuis fidelissimis et benevolentissimis consultoribus (utrumque eam eo loco et numero te habuisse nihil dubito) cerneres superstitem. Sed licet deus familiam Melithianam ingenti luctus acerbitate nunc afflixerit, parente tuo nobilissimo, fratribusque generosis: non intra longum temporis spacium ex hac vita subductis et evocatis, reliquit tamen tibi ex propicia sua benignitate, non vulgare praesidia affinium, cognatorum et propinquorum: quorum erga te sincerus amor, fides et benevolentia certum erit et expetitur in omnibus difficultatibus perfugium, et in quorum patrocínio possis securus et quietus

semper /re/ quiescere. Adhaec tibi quoque ipsi mediocris usu/s/ rerum et experientia non deest comparata partim ex saluberrimis parentis fratribusque tui optimi institutionibus, partim vero ex his controversiarum ac litium forensium vexationibus, quae te proximis annis mirifice exercuerunt: nunc vero, ut audio ad tranquillum tandem et placidum partem, vivo adhuc patre deduxerunt. Ad me privatim quod attinet, sicut feci proximis literis, ita nunc quoque fidem, promptitudinem ac diligentiam studiorum et obsequiorum omnium quae hinc proficisci poterunt, ad te defero: et si parentis fratrisque tui summorum virorum exemplum in me amando, sonando et tuendo non dedignaris imitari, me in familiae Melithiae studio cultu, et observantia permansurum polliceor. Nunc adolescens iste qui in rebus tuis laetioribus carmen iucundioris argumenti tibi cecinerat, in tristibus quoque et luctuosis obsequium suum et subiectionem probare contendens, Epitaphia quaedam in obitus parentum et patronorum tuorum composuit.

Ea ut pro generosa humanitate et candore tuo, grato et benigno sumas animo, nam laeto et hilari non possum dicere, ipse quoque vehementer peto. Conatus est optimus iuvenis suo loco levationem aliquam aegritudini et moerori tuo opera istius scriptionis offerre. Quod ipsius officiorum studium et luctus tui participationem quandam et communionem, in bonam partem pro tua insigni aequitate a/c/c/epturum te confido. Christus Jesus mod!eretur/ /mu/ltorum orbitatis ac solitudinis tuae soletur magis /et/ magis, tuae familiae adhuc superstiti, coniugique cumulatus quotidie benedicat. Dominam matrem, matronam nobilissimam et integerrimam salutari nomine meo cupio, meaque fidelia officia eidem commendari.

Ex Patach penultima Julii 1575.

Generositatis tuae  
studiosissimus

Basilius Fabricius  
Zzikzovianus



# Tamás pap esete

## (Epizód Jászó 16. századi egyháztörténetéből)

*Közli: Szabó András*

Ismert és kiadott az a levél, amelyben Gyulay János beszámol Nagyszombati Gergelynek, a szepe-si káptalan jegyzőjének a jászói prédikátor lefejezéséről, mivel az „vétkezett Kis Ferenc húgával.” A keltezés: „ma vasárnap anno 87.”, az ezt megelőző napon volt a kivégzés.<sup>1</sup> Az eset felidézésére álljon itt most még egyszer a levél legérdekesebb része:

„Sponte ő maga az prédikátor hozzám jöve és megvallá hogy igaz az, amellet rettenetes írás is ada, minemű rettenetes fertelmességeket cselekedett életiben, és immár ideje halált szenvedni, ő maga kéré, hogy egyházi embereket győjtek reá, és kész az halálra menni eremest. Az kamora hírével azt cselekedtem; én teljes életembe sem hallottam, sem láttam olyan gonosz élető emberbe hitet, vallást, gyónást, bátorságot szebbet, ki az halált úgy affectálja, mint ez, publice minden binét kivallotta, felszóval, és mindeneket intett az keresztyéni életre, sok vóna az írás felőle.”

A tragikus végnek, az „ördögi kísértetekkel” sikertelenül viaskodó, s azután a bűneit töredelmesen bevalló prédikátor esetének most az előzményei és további részletei is előkerültek Gyulay János tisztartónak a Szepe-si Kamarához írott leveleiből.

Jászón a 16. század elején premontrei prépostság állt fenn, mely nemsokára – hasonlóan több rendházhoz – hanyatlásnak indult. Utolsó jelentős prépostja Kassai Péter magister volt 1523-tól 1544-ig, utódja Péterváradai Balázs már csak megbízott prépost volt (1544–1549).<sup>2</sup> Az ő idejében ér-hették el a reformáció hullámverései Jászó városát, talán erre utal, hogy 1546. március 16-án egy bizonyos Gergely papot találunk itt plébánosként, aki nős és gyermekes volt (noha feleségével nem volt megeskette).<sup>3</sup> A jászói préposti cím egyre inkább névlegessé vált, s nem premontreiek kapták, beszé-des jeleként annak, hogy a konvent fokozatosan elnéptelenedett, egyházi funkcióját elvesztette. Az 1560-as évek második felében kapta meg a címet Bornemisza Gergely, aki ezen kívül még szepe-si prépost, csanádi majd váradi püspök volt, s egy darabig a Szepe-si Kamara elnöke. 1584-es halála után<sup>4</sup> három év interregnum következett, csak 1587. augusztus 13-án neveztek ki Hetesi Pethe Mártont,<sup>5</sup> ő 1588-tól kezdve ide is költözött.<sup>6</sup> E három év történetéről szólnak Gyulay Kassára írt levelei, mivel ekkor a prépostság jövedelmeit a Szepe-si Kamara kezelte.<sup>7</sup> A helyzet megértéséhez tudnunk kell: Bornemisza Gergely és kezdetben Hetesi Pethe Márton is legálisnak fogadták el a lutheránus egyházat, ami mai szemszögből nézve egy paradoxnak tűnő együttélést jelentett a megmaradt katolikus vezetők és a protestáns prédikátorok között.

A mi szempontunkból fontos első levél 1585. január 20-án kelt Jászón, hat nappal Bornemisza Gergely temetése előtt,<sup>8</sup> a címzettje Thurzó Elek, a Szepe-si Kamara akkori elnöke.<sup>9</sup> Ebben Gyulay János elmondja, hogy a jászói polgároknak 16 éve nincs prédikátoruk, a templomuk pusztá, a parókia elhagyatott, s ezért kocsmáltatási jogot kérnek, amíg a befolyt pénzből kijavítják a templomot és a parókiát, s prédikátort hívnak meg. (Az 1569 óta üresen álló templom jellemző képet ad a korról, de Bornemisza Gergelyről is, akiről eddig is ismert volt vallási téren tanúsított meglehetősen közömbössége.) Thurzó Elek azonnal igenlően válaszolt, a jászóiak találtak egy prédikátort is, s Thurzó elrendelte a prédikátori jövedelmek visszaadását – ez derül ki Gyulay újabb leveléből, melyet február 21-én írt.<sup>10</sup> Közli, hogy a parókia egy részét kijavították, s hogy a prédikátor családos.

Két év telt el, s ez a Tamás nevű lutheránus prédikátor ellentétbe került a környék helvét hitvallást követő papjaival, elsősorban Szepsi mezőváros papjával, aki ez év tavaszán Laskai Ambrus volt (még ez évben meghalt).<sup>11</sup> Gyulay erről beszámoló levelének címzettje a Szepe-si Kamara egyik tanácsosa, Hoffmann György, maga is meggyőződéses lutheránus.<sup>12</sup> Strassburgban és Itáliában tanult, s felesége gradeci Horvát-Stansith Krisztina révén annak a Horváth-Stansith Gergelynek a családja-ba tartozott, aki elsősorban az ún kryptokálvinistákkal és a helvét irányúakkal folytatott hitvitáiról nevezetes. A levél adataihoz hozzá kell tennünk: Laskai Ambrus fősvénységét a történelmi adatok nem igazolják, szepe-si papságának két éve alatt kétszer küldött pénzt a wittenbergi magyar coetusnak, egyszer egy

aranyat, egyszer pedig egy tallért.<sup>13</sup> De Laskait igazolták a későbbi események akkor is, amikor Tamás pap életét, erkölceit akarta megvizsgálni.

Ugyanezen 1587-es év őszén, Gyulay János már egészen másként beszélt az általa nemrég még védelmezett prédikátorról, Tamás pap ugyanis a cikkem elején ismertetett botrány főszereplőjévé vált. A levél címzettje itt már névtelenül az egész Szepesi Kamara, válaszuk az idézett levélből könnyen kivehető.

A történetek még nem jelentették a protestáns egyház működésének végét Jászó városában, ifjabb Stanislaus Mokoschinus 1592-ben, mint a jászói lutheránus iskola rektora ment ki Wittenbergbe, hogy ott lelkésszé szenteljék.<sup>14</sup> Hetesi Pethe Márton jászói prépost árnyékában azonban nyilván nemsokára megváltozott a helyzet, ő az egyre erősödő ellenreformáció egyik legerőszakosabb híve lett, s 1604-ben fegyveresen is fellépett a felső-magyarországi lutheránusok ellen.

1. *Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár*. XII. 59–60. Közli ZSINKA Ferenc.
2. NÁTAFAUSSY Kornél – Julius Ferdinand LENNER: *Jászó und die mit ihr vereinigten Propsteien Lelesz und Promontor von Grosswardein*. Würzburg-Wien 1882. 35.; *Egyháztörténeti emlékek a magyarországi hitújítás korából*. Szerk.: KARÁCSONYI J. és KOLLÁNYI F. IV. 496.
3. KEMÉNY Lajos: *A reformáció Kassán*. Kassa 1891. 14.; *Egyháztörténeti emlékek a magyarországi hitújítás korából*, i. m. IV. 467–468.
4. PIRHALLA Márton: *A szepesi prépostság vázlatos története kezdetétől a püspökség felállításáig*. Lőcse 1899. 297. (Bornemisza Gergely 1583. decemberének első napjaiban halt meg.)
5. PIRHALLA Márton, i. m. 306.
6. Az első általam ismert Jászóról keltezett levele a Szepesi Kamarához 1588. március 12-én kelt. (Országos Levéltár E 254, 1588. március No. 50.)
7. PIRHALLA Márton, i. m. 307.
8. *Történelmi Közlemények Abaúj-Torna Vármegye és Kassa Múltjából*, 1914–1915. 35. – KEMÉNY Lajos itt a temetés időpontját tévedésből egy évvel későbbre, 1586. január 26-ára teszi.
9. OL E 254, 1585. január No. 21.
10. OL E 254, 1585. február No. 25.
11. Laskai Ambrus nem végzett külföldi egyetemet, 1580-ban Bodolón, 1581–1583 között Makrancon volt lelkész, s Szepsiben Paksi Cormaeus Mihály utódja lett 1585 tavaszától. 1587-es haláláról SZEPSI LACKÓ Máté krónikája tesz említést: *Erdélyi Történelmi Adatok*. Szerkeszti és kiadja gr. MIKÓ Imre. III. Kolozsvár 1858. 23.
12. ERNUSZT Johanna: *Die ungarischen Beziehungen des Hugo Blotius*. (A Bécsi Magyar Történeti Intézet Évkönyve. X. 1940. 40. 42.)
13. SZABÓ Géza: *Geschichte des Ungarischen Coetus an der Universitat Wittenberg. 1555–1613*. Halle (Saale) 1941. 79.
14. *Magyar evangélikus egyháztörténeti emlékek*. Kiadja br. PRÓNAY Dezső. Sajtó alá rendezte STROMP László. Bp. 1905. 103–104.

## 1.

1587. március 12. Jászó

### GYULAY JÁNOS LEVELE HOFFMANN GYÖRGYNEK

*Tudósítja a jászói pap elleni vizsgálatról, melynek során kifogástolták, hogy ostyával osztja az úrvacsorát, s erkölcei sem megfelelők. A szepesi pap a Kamarához akar fordulni az ügyben.*

(OL E 254, 1587. március, No 7.)



/Címzés a levél külszétén/ Generoso domino Georgio Hoffman consiliario  
Camarae Scepusiensis Sacra Caesareae Regiaeque Majestatis etc. Domino  
patrono observandissimo.

/Alatta a Szepesi Kamara irodájának följegyzése/ 12. Martii anno 87. Joannes  
Gywlay provisor Jazowiensis.

Generose domine patrone observandissime, Servitiorum meorum perpetuam  
commendationem. Az Uristentől kegyelmednek minden lelki és testi jókat, jó  
egészséget kívánok minden kegyelmedhez tartozókkal egyetemben. Erről akarám,  
uram, kegyelmedet megtalálnom. Az szegény úr halála után ti kegyelmetek  
rendelete ide tanétót az szegénység köziben, kiért az Uristen sok jót adjon  
kegyelmeteknek. Azulta az jámbor választig tanétott bizon, mast is azonképpen  
tanét, úgyannyére hogy az község felette igen bene contentus felőle, mi is  
mindnyájan. Mastan az prédikátor uraimnak volt zsinagógájok<sup>1</sup>, és itt Szepsiben  
lakik egy kevély, fősvény és uzsorás prédikátor, az addig furdalta őket, hogy  
erre reá jött egynehán prédikátorral, hogy az Ur vacsoráját ne ossza ostyával,  
hanem kenyérrel. Hogy ezt megértim, mivelhogy annélkil es nem barátom az az  
szepesi pap, megizeném néki, hogy dolgára menjen, mert nem ő általa vagy az  
mi prédikátorunk itt, hanem az őfelsége kamarája rendelte ide, és ugyan in  
mandatis hatta meg, hogy az szerént tanétson, mint az városokon, és úgy  
administrálja az sacramentumot. Ez mellett mondta azt is, hogy életiről es akar  
értekezni, arról azt izentem néki, hogy ha gonosz élető vóna, mi sem tartanók,  
és az őfelsége kamaráját is megtalálnók felőle, de nincsen vétek sem tanításába  
sem életében. Azt izené reám, hogy megbánom, mert ő az kamarára megyen. Im  
ezek is szegények bementek, olly nagy tumultus leszen az község kezett itt,  
kik annélkil es alig vannak az hit dolgába, kegyelmedet uram kérem, hallgassa  
meg szegényeket. Az Uristen iltesse kegyelmedet sok jó esztendeig. Datum in  
Jazow, 12. Martii anno 1587.

Generosae Dominationis Vestrae

servitor perpetuus

Joannes Giwlay

1. Értsd: zsinatuk.

2.

1587. október 19. Jászó

## GYULAY JÁNOS LEVELE A SZEPESI KAMARÁNAK

*A jászói prédikátor, Tamás pap bevallotta neki, hogy egyik szolgálóját teherbe ejtette; kérte, hogy papok előtt vallhassa meg bűnét; kész meghalni. Utastást kér.*

(OL E 253, 1587. október No 42.)

/Címzés a levél külzetén:/ Dominis praefecto et ceteri consiliariibus Camerae Scepusiensis Sacrae Caesareae et Regiae Majestatis etc. dominis et patronis observandissimis.

/Alatta a Szepesi Kamara irodájának följegyzése:/ 19. Octobris 87. Joannes Gyulay.

Generosi domini Patroni observandissimi. Servitii mei perpetuam commendationem. Kegyelmeteket effelől kelleték megtalálnom. Az minemű prédikátort az őfelsége kamorája ide Jászóra rendelt vala, ki az időtül fogva mind itt lakott, tartott házánál valami özvegy szolgáló asszonyállatokat, kiknek az egyik nem heába lakott nála, mert láttatja vagyon. Az terhes asszonyállat kikajáltotta, hogy őtüle volna terhes, az prédikátor megfogatta, most is az bírónál fogva az asszonyállat. Az város kévánta, hogy az prédikátor kezest vessen, kit semmiképpen nem mívelt, hanem hogy ő pap, és ahonnan figg, ott áll törvént. Az város az hónapi napot, cseterteket hatta terminusnak, hogy törvény legyen az dologban, ma Tamás pap az prédikátor hozzám jöve és nagy sírással egy levelet ada kezemben, kit in specie küldtem kegyelmeteknek.<sup>1</sup> Ez mellett sponte foglyá adá magát, hogy tovább nem akar élni, mert az ő sok gonoszságáért régen halált érdemlett volna, és ideje immár szinte, hogy terheljen és fizessen írette. Azon könyörög nékem, hogy papokat hévassak törvényére, hogy azok előtt valhassa bíneit meg, és kész meghalni. Én az várba vittem és kegyelmetektül akarok értenem, mit kelljen cselekednem. Ugyan azon istenkedik, hogy elég immár az ő sok gonoszságának végét vetni, életiért senkinek nem könyörög. Az ő maga levelét kérem kegyelmeteket kildje vissza, hogy az törvény eleiben adhassam. Az Ur-isten iltesse kegyelmeteket jó egészségben. Datum ex Jazow, 19. Octobris anno 1587.

Generosarum Dominationum Vestrarum

servitor perpetuus  
Joannes Giwlay

Ez asszonyállat ammit vall, ő maga is Thomas pap azont mondja, hogy élt vele.

1. Nem ismerjük.



# Bethlen Gábor és bujdosótársainak levele VIII. Kelemen pápához

1604. január 23.

Közli: Tóth István György

Az alább közölt irat egy római magánlevéltárban, a Doria-Pamphili-család archívumában található. A rokonságukhoz tartozó Aldobrandini család levéltárát is itt őrzik. Ippolito Aldobrandini, azaz VIII. Kelemen pápa (uralkodott: 1592. január 30. – 1605. március 5.) révén számos olyan irat is idekerült, amelyeknek tulajdonképpen a Vatikáni Levéltárban és nem a pápa családjának iratai között volna a helye: így pl. a 15 éves török háború történetére vonatkozó, Magyarországgal foglalkozó dokumentumok.

Bethlen Gábor, a későbbi fejedelem és bujdosótársai levele is VIII. Kelemenhez íródott, az erdélyi történelem egyik válságos korszakában. Miután 1603. július 17-én Székely Mózes fejedelem Brassó mellett csatát veszített, s ő maga is a csatatéren maradt, hívei egy része, köztük Bethlen, nyolcvan erdélyi nemessel és vitézzel török területre menekült Basta császári generális kegyetlenkedései elől. Innen fordultak a római pápához, kérve, hogy járjon közbe a császárnál, hívja vissza Bastát Erdélyből. A levél röviden áttekinti a megelőző évek tragikus történetét, leírja Erdély szenvedéseit, mentegei a menekülteket, amiért a „pogány” törökhöz fordultak, de egyben meg is fenyegeti a pápát: ha a császár nem lép közbe, s továbbra is ragaszkodik Erdély birtoklásához, Buda példájára Erdély is török tartománnyá lesz, és akkor a keresztény (ezen belül pedig a katolikus) vallást teljesen kiirtják. Ha viszont a császár visszarendeli Bastát, nemcsak a korábbi erdélyi fejedelmek által megkötött paktumokat tartják meg, de azt is megígérik, hogy a királyi Magyarországból választanak maguknak fejedelmet.

A levél nagyon jól tükrözi azt a kétségbeesett helyzetet, amelybe Erdély 1603–1604 fordulójára került, egyszersmind adalék az erdélyi bujdosók vezére, Bethlen Gábor életéhez is.<sup>1</sup>

A levél küzletén, más kézzel írva, az alábbi följegyzés olvasható: parlavi. Nincs rá adatunk, hogy VIII. Kelemen vagy megbízottja ebben az ügyben beszélt-e, helyesebben üzent-e a prágai apostoli nunciuson keresztül Rudolf császárnak, de a lehetőséget nem zárhatjuk ki. Lehet, hogy véletlen időbeli összeesés csupán, de 1604. május 10-én Rudolf császár- király Basta generálist jelentéstételre Prágába rendelte, s amikor késlekedett, június 21-én utazását megsürgette. Július 13-án pedig a Hadi Tanács a fővárosba érkezett generálist az Esztergom körüli sereg élére helyezte; többé már nem is tért vissza Erdélybe. (*Basta György hadvezér levelezése és iratai*. Közrebocsátja: Veress Endre. II. Bp. 1913. 448. No. 1599.; 461. No 1597.; 466. No 1601. 1. jegyz.)

/Címzés a levél küzletén:/ Sanctissimo domino nostro, sanctae Romanae et universalis ecclesiae pontifici maximo, Clementi octavo, domino domino clementissimo, etc. /A levél zárlatán: 6 feltört zárópecsét./

Sanctissime et Beatissime in Christo pater,  
domino domino nobis semper clementissime.

Nullum sane tam durae mentis hominem, nedum Sanctitatem Vestram credimus, qui audito miserabili nostro casu non commoveatur, nam illustrissimus dominus Georgius Basta a sanctissimo Romanorum imperatore, domino nostro clementissimo Transylvaniae destinatus generalis capitaneus (cum anno proxime praeterito Moyses Zekely, potentissimi Turcarum imperatoris

et chami Tartarorum exercitu Transyluaniam armis invasisset), preces et supplicationes nostras posthabens, contra fidem sacratissimo imperatori et provinciae datam, metu hostis percussus, provincia discedens, nos velut membra sine capite, universos una cum uxoribus et liberis praedae reliquit, quo suo facto eo redegit, ut cum ingens periculum confideremus praesidium in potestate nostra haberemus, destituti tam illustrissimi domini generalis nostri, quam aliorum Christianorum principum ope et auxilio, ne ab armis et mancipatu hostis obrueremur, de necessario tentandum nobis fuit, constantiam et fidem nostram suae sacratissimae caesareae majestati datam posthabere, ac Moisi Zekely adhaerere. Interim Valachiae Transalpinæ vaivoda<sup>2</sup> arma contra Moysen summendo, fortissima admodum undique congestorum suorumque militum manu Transyluaniam invadendo, castra et exercitus Moisis miserime trucidavit. Que audito illustrissimus dominus Georgius Basta velut ad res jam ante confectas denuē Transyluaniam ingressus, Deum et legem communem posthabens, indicta causa plerosque praecipuos provinciae magnates et nobiles quoscumque obvios habere aut fraude ad se allicere potuit, alios veneno, nonnullos patibulo, quosdam verubus affigendo miserabili nece oppressit.

Cum itaque cerneremus nos omni ope Christianorum principum destitutos esse, neque contra tantum inauditum illustrissimi domini Georgii Bastae facinus alius salutis nostrae locus superesset (extra memoriam hominum), urgente nimia necessitate et timore, patriam relinquere, et (quod omnium miserabilius est) in ditionem potentissimi imperatoris Turcarum confugere coacti, ac octingenti tam nobiles, quam milites Transyluani huc congressi sumus, unde ex tam maxima angustia et miserabili peregrinatione nostra reditum in patriam speramus. Quamvis autem potentissimi Turcarum imperatoris erga nos clemens accessit affectio, Christiani tamen cum simus, nemini Christianorum injuria nos inferre conamur (si sacratissimae caesareae majestatis clemens erga nos et provinciae misericordia accesserit) alioquin cum alia via ingrediendi Transyluaniam non pateat, viribus et auxilio ejusdem potentissimi imperatoris Turcarum jam nobis promissis de necesse omnia aggredi cogemur, sed inde etiam quae et qualia mala non solum nobis et provinciae nostrae, verum etiam vicinis Christianis populis evenire possint, Vestra Sanctitas et sua caesarea majestas sapientissime judicabint. Ne autem aliquando ulla justa de nobis omnium malorum imminentium querelam a quoquam oriri possit, ac tam apud Deum, quam universum orbem Christianum excusati simus, litteras ad suam majestatem caesaream dedimus, orantes Sanctitatem etiam Vestram (licet simus indigni) humillime, ut in primis Deum, ac deinde suam ipsius amplitudinem, demum ingentem cladem et miserrimam peregrinationem nostram clementer ob oculos habere, operamque et intercessionem suam apud sacratissimam caesaream majestatem benigne interponere velit (certo enim persuasum habemus Sanctitatis Vestrae clementi intercessione nobis plurimum efficere posse), sua majestas caesarea sit jam contenta tanta clade et misera peregrinatione nostra, neve afflictam ac omnino devastatam Transyluaniam, caeterosque Christianos fratres nostros



amplius prosequatur ac perdat, neque delicta nostra contra suam majestatem caesaream hactenus commissa, tanti, quanti, innatam suam pietatem et clementiam cum misericordia conjunctam faciat, si enim nos multa contra suam majestatem commisimus, certa ea impune etiam non tulimus.

Quid prodest suae majestati caesariae Transylvaniam anhelare? Quam utilitatem et quae commoda sacratissimae suae majestati praeter animi cruciatum et maximos sumptus provincia Transylvaniae attulit, superiora tempora majestatem suam caesaream abunde testatam reddiderunt, nos credimus in posterum etiam suam caesaream majestatem non alium, quam antea, imperandi modum fructumque habere posse. Hoc unum ne praeteramus (quod omnium miserabilis et perniciosus erit) efficere sacratissima sua caesarea majestas poterit, ut exemplo Budae Transylvania manibus Turcae incidat, quod si fiet, quantum toti Christianitati detrimentum, qualesve illinc suae caesariae majestatis autoritas et gloria parietur, Vestra Sanctitas juste ponderabit. Si vero commiseratio nostri et totius Christianitatis futurum ingens periculum suam majestatem caesaream non movet, moveat saltem religio Catholica tam Sanctitatem Vestram, quam suam caesaream majestatem, quae, si provinciam Turca capiet, penitus desolabitur et exstirpabitur, cujus rationem quis, nisi sua majestas caesarea reddere debebit.

His omnibus sua majestas caesarea clementer ob oculos positus, majestas sua misereatur nostri, si enim furor illustrissimi domini Georgii Bastae in hanc calamitatem et locum nos redegit, potentissimi Turcarum imperatoris benignam in nos tutelam, cum nec modum habeamus, neque volumus, suspensam omnino reddere non possumus, verumtamen ad haec suae majestati nos obligamus, ut quaecunque pacta et conditiones tempore Joannis secundi regis, deinde Stephani Bathori, inter suam caesaream majestatem ac dictos Transylvaniae principes observatae fuerunt, iisdem conditionibus eademque fidelitatem suae caesariae majestati inserviemus. Ut autem patriae magis consulemus, majestas etiam sua magis in nobis acquiescat, neve ad periculum totius Christianitatis per nos detur via, sponte annuimus et promittimus, ut accedente benigna imperatoris etiam Turcarum annuentia, ex antiqua nobilium Transylvanorum libera electione et suffragio, non aliunde (quamvis etiam nostris ex clementi Turcarum imperatoris permissione idoneum pro principe inveniremus), quam ex sacratissimae caesariae majestatis suae ditione principem ungarum nobis et provinciae eligemus.

Itaque Sanctitatem Vestram obnixè oramus, Sanctitas Vestra primo quoque tempore de majestatis suae caesariae erga nos clementia, si qua foret, nos certiores reddat, ignorantibus enim majestatis suae caesariae erga nos clementiam, si aut detractaverit, aut moram aliquam interposuerit, cum amplius nec tempus, nec expediendi quoquam hinc locus patiat (licet certe inviti et tristes) cogemur in negotiis nostris progredi. De caetero Sanctitatem

Vestram ad vota quam diutissime feliciter valere exoptamus. Datum Nandor Albae, die 23. Januarii, anno Domini 1604.

Sanctitatis Vestrae  
humillimi servitores

Gabriel Bethlen m. p.  
Balthasar Ziluasi m. p.<sup>3</sup>  
Franciscus Balassi m. p.<sup>4</sup>  
Wolphgangus Bethlen m. p.<sup>5</sup>  
Paulus Keresztessi m. p.<sup>6</sup>  
caeterique profugi Transyluani m. p.

## JEGYZETEK

1. A levél őrzési helye: Archivio Doria-Pamphili (Róma), Fondo Aldobrandini, busta no. 27, fol. 199–200.
2. Radul havasalföldi vajda.
3. Szilvási Boldizsár († 1628 körül) 1602-ben Báthori Zsigmond oldalán Basta ellen harcolt. 1603-ban Székely Mózeshez csatlakozott. Székely bukása után az erdélyi országgyűlés hűtlenség címén birtokait elkobozta, majd 1603. december 10-én Basta generális Szegedi Márkusnak adományozta. (*Basta levelezése*, i. m. II. 338–339. No. 1439.) 1607-ben Báthori Gábor fejedelem tanácsosa a katolikus főrendek közt. Bethlen alatt Torda megye főispánja. (NAGY Iván: *Magyarország családai*. X. 727.)
4. Balassa (Balassi) Ferenc († 1621?), az ismert felvidéki család erdélyi ágából. Székes Mózes híve, ezért a brassói csata után, hűtlenség címén elkobzott birtokait Basta Sennyei Pongrácnak adományozta (*Basta levelezése*, i. m. II. 301. No. 1384.; 401. No. 1524.). A bujdosásból 1604-ben tért haza, 1605-ben Bocskai István, később Bethlen Gábor tanácsosa.
5. Bethlen Farkas (1560–1618), a család bethleni ágából. Székely Mózes híve, ezért összes birtokait elkobozták. A bujdosásból ő is 1604-ben tért haza, Bocskai István tanácsosa, 1607-ben szamosújvári főkapitány, 1608-ban Küküllő megye főispánja. 1614-ben Bethlen tanácsosa és udvari lovashadainak kapitánya. (LUKINICH Imre: *A bethleni gróf Bethlen család története*. Bp. 1927. 46–49.)
6. Keresztúry Pál († 1633), Báthori Zsigmond fejedelem udvari lovasai közt szolgál, majd Székely Mózeshez csatlakozik; 1605-ben Bocskai oldalán harcol. Báthori Gábor alatt karánsebesi bán, Bethlen Gábor kinevezi Lippa vára kapitányának. Amikor Bethlen Lippa várát átadja a töröknek, a fejedelem akaratának fegyverrel szegül ellen, ezért perbe vonják, de utóbb kegyelmet kap; 1627-ben Bethlen tanácsosa. (NAGY László: Erdélyi „boszorkányperek” a politikai hatalom szolgálatában. *Századok* 1978. 117. 60. jegyz.)



# Adalékok iktári Bethlen Péter peregrinációja történetéhez

## 1. IDŐSB BETHLEN ISTVÁN LEVELEI 1625–1628

Közlő: *Monok István*

„Az grótnak nem használa az peregrinatio; corrupáltatván erkölcsse, semmirekellő emberré lött vala, nem mint az bátyja, ifiabb gróf Bethlen István ...”<sup>1</sup>

Kemény Jánosnak – ki maga is szerette volna elkísérni Pétert útjára<sup>2</sup> – igaza volt; a fennmaradt számos dokumentum tanúsága sem más Bethlen Péterre nézve. Becses érték azonban a peregrinációval kapcsolatos forrásanyag a művelődéstörténetírás számára.<sup>3</sup>

Bethlen István kisebbik fia (1609–1646) külföldi tanulmányútjára fényes kísérettel s felszereléssel<sup>4</sup> indult Gyulafehérvárról, miután a peregrináció vezetői, Kornis Mihály (ki ott volt ifj. Bethlen István kíséretében is)<sup>5</sup> és Tölcscki István kézhez kapták a fejedelem instrukcióját,<sup>6</sup> továbbá részt vettek az út szerencsés lefolyásáért Czeglédi János által tartott istentiszteleten<sup>7</sup>.

1625. április 1-én indultak tovább Kassáról<sup>8</sup> (nem tudjuk pontosan, hogy mikor értek oda), s Lőcse, Boroszló, Berlin útvonalon haladva jutottak az Odera menti Frankfurtba.<sup>9</sup>

Az itt eltöltött egy évre közvetlen forrásunk nincsen, csak azt tudjuk, hogy Batlhasar Frisowitz Bethlen Péternek ajánlotta egy beszédét: „De virtute principis.”<sup>10</sup>

1626. június végén indulhattak Leydenbe,<sup>11</sup> ahol július 25-én iratkoztak be az egyetemre.<sup>12</sup> Itteni életüket viszonylag jól ismerjük, s ebből igazolódik Kemény János bírálata.<sup>13</sup> A levelezés központi témája az, hogy Péter nem akar tanulni, nem hallgat nevelőire, még a német és francia nyelvet sem tanulja.<sup>14</sup> Az apa, Bethlen István, még a két kísérőt, Kornist és Tölcsckit is megvádolta, hogy elrontják fiát,<sup>15</sup> aki sietve tovább akart menni a leydeni egyetemről.

1627 nyarán a fejedelem és Bethlen István új kísérőket választott Péter mellé, Cseffei László, Belső-Szolnok vármegye főispánja,<sup>16</sup> Bornemissza Ferenc<sup>17</sup> és Pálóczi Horváth János<sup>18</sup> személyében.<sup>19</sup>

Cseffeiék Kassán át – itt csatlakozott Pálóczi Horváth hozzájuk<sup>20</sup> – Lőcsét és Pozsonyot érintve Bécsbe mentek; Pozsonyban Pázmány Pétertől, Bécsben II. Ferdinándtól ajánló levelet kértek Bethlen Péter számára a királyi udvarokba és a pápához.<sup>21</sup>

Bécsből Prágán és Berlinen át Hamburga értek.<sup>22</sup> December 10-én már Leydenben voltak, ahol találkoztak Bethlen Péterrel.<sup>23</sup> Tölcscki István, Daniel János és Bethlen János Leydenben maradt,<sup>24</sup> Cseffeiék pedig az ifjú gróffal továbbindultak. Bedán és Antwerpenen át Brüsszelbe mentek, ahol Izabella főhercegnő fogadta őket,<sup>25</sup> majd Ostende-ből áthajóztak Angliába. I. Károly Londonban rendezett fogadást tiszteletükre,<sup>26</sup> ezután felkeresték az ősi egyetemi várost, Oxfordot.<sup>27</sup>

1628. március 22-én elhajóztak Angliából. A csatornán olyan látványban volt részük, amit kevés magyar ember élt meg akkoriban: tengeri útközetet láttak; Cseffei igyekezett is rögtön papírra vetni élményeit, s a látottakat, az érintett helyeken hallott történeteket, aktuális hadi eseményeket, s minden, számára érdekes és új dolgot megírt anyjának és Monostorszegi Kun Istvánnak.<sup>28</sup>

Calais-ben kötöttek ki, onnan Párizsba utaztak,<sup>29</sup> ahol Péter és kísérete találkozott XIII. Lajos királlyal és Richelieu kardinálissal.<sup>30</sup> Aztán ismét egy olyan kaland következett, amit a mai szemlélő talán joggal furcsáll: egy katonai táborba mentek, s végignézték „Rupella” (La Rochelle) ostromát, mely várost azért vívott a király, mert lakói hugenották voltak és angol segítséget kértek.<sup>31</sup>

Felvetődött egy spanyolországi út lehetősége is; a fejedelem a pénzt el is küldte a költségek fedezésére,<sup>32</sup> de mégis inkább Toulouse-on és Marseille-en át Olaszországba utaztak, Firenzébe, hol a herceg,<sup>33</sup> s Rómába, hol a pápa fogadta őket.<sup>34</sup>

Érdeemes megszakítani itt a peregrináció állomásainak sorolását, mert felvetődik egy olyan kérdés, amellyel kapcsolatban rövid vita is volt a szakirodalomban.<sup>35</sup>

Katolizált-e Bethlen Péter Rómában? A református hit elhagyásának gondolata fel kellett, hogy merüljön, különben nem írta volna Bethlen István Kornisnak (1627. május 31.), hogy több ember szóba került, aki Péter után menne kísérőül, de nem találtak senkit, „hanem kételenség alatt, mivel az idő ennyire eltelék im Doctor Schultetival indultunk tractába urunk őfelsége kegyelmes tetszéséből, ha felvállalná, mivel igen fő deák s fő orator mind németül, s mind deákul, őfelőle nem is gondolkodhatom, hogy a pápista vallásra igyekeznek fiamat hajlítani...”. 1627. augusztus 26-i levelében pedig: „Az minémű keresztény vallásban az Ur Isten engem megvilágosított, s meg nyugotott, attól eltéríteni semmi utakon módokon ne merészeljed jó öcsém Kornis uram; mert jobb most idején megírnom, hogy bezzeg kegyelmed is nem öröme jőne haza úgy, kitől az Ur Isten fiáért megoltalmazzon mind kegyelmedet s mind minket.”<sup>36</sup> Lehetséges tehát, hogy Kornis – ki katolikus volt – megpróbálta rávenni a vallásváltásra Pétert.

Még két forrásról tudunk e kérdésre vonatkozóan, amit sem Florio Banfi, sem Herepei János nem idéz. Az egyik VIII. Orbán pápa fogadási naplója,<sup>37</sup> a másik egy prédikáció Bethlen Péter temetésén 1646-ban – ez utóbbi beszél arról, hogy Péter a pápval hitbéli kérdésekről is szót váltott, de azt állítja, hogy megmaradt református hitében (azt hisszük, ha nem így lett volna, akkor sem lenne a temetési beszédben más, bár akkor talán nem tért volna ki e kérdésre a prédikáció szerzője).<sup>38</sup>

E rövid – de talán érdekes – kitérő után kövessük tovább Bethlen Péter peregrinációja útvonalát. Rómából Padova volt az útirány – itt lemaradt a kíséretből Pálóczi Horváth János, s az itteni egyetemen folytatta tanulmányait.<sup>39</sup> A többiek Velencébe mentek, ahol több mint egy hónapot időztek,<sup>40</sup> majd Bázél, Strassburg és Bécs érintésével hazatértek.<sup>41</sup>

Bethlen Péter nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket; pedig itthon is (még indulásuk előtt) Váradon, a kor egyik legjobbnak tartott iskolájában tanult.<sup>42</sup> A hosszú peregrináció alatt még a meglátogatott országok nyelvét sem tanulta meg.

Élete további szakaszában közéleti pályán maradt, Hunyad és Máramaros vármegyék főispánja volt.

1646. augusztus 3-án halt meg. A temetésén elmondott beszédek Szenci Kertész Ábrahám adta ki 1646-ban.<sup>43</sup>

1. *Kemény János önéletrása* (szerk. V. WINDISCH Éva). Bp. 1980. 52–53. (Továbbiakban *Kemény János* 1980.)
2. Uo. 52.: „Mihogy pedig nékem természeti hajlandóságom vala az peregrináláshoz, az fejedelem felküldvén Bethlen Pétert, a Gróf öccsét, az öreg Bethlen István kisebb fiát az Imperiumban, Galliában, Rómában peregrinálni, azzal én is el akarok vala menni ...”
3. Bethlen Péter peregrinációjának történetét részletesen megírta LUKINICH Imre *Századok* (a továbbiakban *Sz*) 1911. 441–446; ugyanez megjelent a budapesti VIII. kerületi Állami Főgimnázium 1912/13. évi értesítőjében. Bp. 1913. 43–64. és a *Nagyenyedi Album*. Szerk.: LUKINICH Imre. Bp. 1926. 79–100. (A továbbiakban LUKINICH 1926. – mindig e kötet oldalszámait adjuk.) A peregrináció tömör leírását adja HERPEI János (*Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez*. III. Szerk. KESERŰ Bálint – a továbbiakban *Adattár*) Bp.–Szeged 1971. 378–383.) Itt említjük meg, hogy a peregrináció második szakasza elsősorban diplomáciai küldetés volt. Bethlen Gábor fejedelem 1628-ban új akciót indított a török ellenes terveinek Velencével való összehangolására, ugyanakkor meg kellett magyaráznia az angoloknak a császárral kötött békét. E kérdésről külön tanulmányban készülünk beszámolni.
4. A magával vitt felszerelés jegyzékét kiadta LUKINICH 1926. 88–90., előtte ugyanő ugyanezt az iratot: *Sz* 1912. 475–476.
5. 1619. április 19. Heidelberg, ifj. Bethlen István és kísérei – Nagybarcsai Barcsai Zsigmond, Tótváradgyai Kornis Mihály – beiratkoznak az egyetemre. Ld. SZEREMLEI József (*Sárospataki Füzetek* 1862. 563.) és Friedrich TEUTSCH (*Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde*, 1872. 188.) közlését.



6. LUKINICH 1926. 90–91., előtte ugyanő, ugyanezt az iratot: *Sz* 1911. 716–718.
7. KECSKEMÉTI Gergely: *Ulysses Pannonicus*. Franeker, 1626. RMK III. 1397. (a továbbiakban KECSKEMÉTI 1626.)
8. Szenci Molnár Albert levele Ludwig Camerariushoz, 1625. április 1. Ld. DÉZSI Lajos (*Irodalomtörténeti Közlemények* 1908. 21.)
9. KECSKEMÉTI 1626. 30–41.
10. RMK III. 1380.
11. Bethlen János június 6-án még Frankfurtból írt apjának. Közli: SZABÓ Károly: *Történelmi Tár* (a továbbiakban TT) 1881. 192.
12. 1626. július 25. Leyden. Bethlen Péter és kísérete – Tótváradgyai Kornis Mihály, Vargyasi Daniel János, Bethlen János, Abaffy László, Töltségi István és Tornai Gáspár – beiratkoznak az egyetemre. Ld. *Album studiosorum Academiae Lugduno Bataviae*. Haga 1875. 194. és Friedrich TEUTSCH: *Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde* 1880. 206.
13. *Kemény János* 1980. 52–53.
14. Ld. a következő leveleket: 1627. április 16. Leyden, Kornis Mihály levele id. Bethlen Istvánhoz; id. Bethlen István levele Kormishoz, 1627. május 31. és augusztus 26. (Ld. alább.)
15. Ld. az alább közölt, 1627. május 31-i levelet.
16. Életrajza: LÁZÁR Miklós: *Erdély főispánjai*. Bp. 1889. 165–167.
17. Ld. *Szalárdy János siralmas magyar krónikája*. Szerk. SZAKÁLY Ferenc Bp. 1980. 214. (A továbbiakban *Szalárdy* 1980.)
18. Id. Bethlen Istvánnak haláláig egyik leghűbb embere (ld. pl. id. Bethlen István végrendeletét: RADVÁNSZKY Béla: *Magyar családélet és háztartás a XVI–XVII. században*. III. Bp. 1879. 277–304. Egy másolata ma OL P 422 Keglevich család lt. VI. fiók, 5. csomó. (Megjegyzendő, hogy Radvánszky, aki ma is a Budapesti Egyetemi Könyvtár kéziratárában „Litterae et Actae Originales, Nr. 380.” jelzeten lévő másolatot adta ki, csakúgy, mint a másoló is feltehetően téved abban, hogy e végrendelet 1646-ban kelt. Az irat borítóján olvasható 1644-es dátum a valószínűbb, hiszen, ha elfogadjuk a 1646. augusztus 27-i dátumot, akkor nem értjük, miért hagy végrendeletileg több dolgot is a már augusztus 3-án meghalt Péter fiára. (Bethlen Péter halálára ld. *Temetési pompa*. Várad, 1646. RMK. I. 787.) Pálóczy Horváth János és id. Bethlen István kapcsolatára ld. még Bethlen Istvánnak Batthyány Ádammal folytatott levelezését (OL P 1314 Batthyány család lt. Missiles Nr. 6691–6705, különösen Nr. 6701.) Pálóczy Horváth peregrinációjára vonatkozó források: Disputációja Padovában RMK III. 1438. Itteni tanulmányai alatt Bethlen Gábor két hozzáintézett levele: TT 1888. 383–384. (Pálóczy Padováig Bethlen Péter kíséretében maradt, peregrinációjának az említettekén kívüli forrásai tehát az e közlemény jegyzeteiben felsorolt dokumentumok is.)
19. Ld. id. Bethlen István alább közölt 1627. május 31-i és Bethlen Gábor 1627. augusztus 27-i, a lőcsei tanácshoz írt levelét. Ez utóbbi: TT 1887. 8.
20. *A Pálóczy Horváth család naplója 1622–1790*. Közli SZOPORI NAGY Imre (*Monumenta Hungariae Historica. Scriptores XXXI.*) Bp. 1881. 198.: „A. D. 1627. die 14. mensis sept indult meg öcsém Horváth János uram Kassáru az Imperiomba Belgiomba, Olaszországba peregrinálni több társával együtt.”
21. Bethlen Gábor levelei Pázmányhoz: 1627. augusztus 27.: Georgius PRAY: *Bethlenii principatus Transylvaniae*. Pest, 1816. II. 154–156.; és ugyanez Jacobus MILLER: *Epistolae Petri Pázmány* Buda, 1822. I. 191–192.; 1629. október 29. (Megköszöni az ajánlólevelet) MILLER i. m. II. 27–29. Útleveleiket (1627. október 15.) Herner János fedezte fel. Kiadásuk előkészületben.
22. Cseffei László 1627. november 20-i levele anyjához: TT 1881. 193–196. (E közlésben közel 100 olvasat- és nyomdahiba van, erre hívja fel figyelmünket Veress Endre feljegyzése: MTAK Kéziratár MS 439/7. Fol. 216.); a levél Hamburgra vonatkozó részét idézi SZAMOTA István: *Régi magyar utazók Európában*. Nagybecskerek, 1892. 225–226. és BINDER Pál: *Utazások a régi Európában*. Bukarest, 1976. 75–78. Ld. még Bethlen Gábor 1628. március 7-i levelét Bethlen Péter kíséreihez: TT 1881. 197–199.
23. Lukinich feltevése, hogy Hágában találkoztak, hibás. (LUKINICH 1926. 94.) Vö. Cseffei levele Monostorszei Kun Istvánhoz 1627. december 16. (Modernizált helyesírású másolat: Veress Endre MTAK MS 439/7. Fol. 207–211.) E másolatot kiadta KOVÁCS Sándor Iván: *Irodalomtörténet* 1979. 316–318.

24. Tölcseki István disputációja: RMK III. 1427. Daniel János disputációja: RMK III. 1456. – az ő peregrinációját tömören összefoglalta; Vargyasi id. DANIEL Gábor: *A vargyasi Daniel család eredete és tagjainak rövid életrajza*. Bp. 1896. 57–75. Fő forrása Haller Gábor naplója: *Erdélyi Történelmi Adatok*. IV. Szerk. SZABÓ Károly. Kolozsvár 1862. 5. – Bethlen János Leydenben maradására ld. id. Bethlen István alább közölt, 1627. augusztus 26-i levelének utóiratát, továbbá *Adattár* III. 383.
25. Izabella főhercegnő levele Bethlen Gáborhoz 1628. február 2. *Magyar történelmi okmánytár a brüsszeli országos levéltárból* (Monumenta Hungariae Historica, Diplomaria IV.) Közzéteszi HATVANI Mihály. Bp. 1859. 286–287. Tartalmilag azonos az 1627. február 7-i keltezéssel írt levele is – előbbi francia, ez német nyelvű. Ez utóbbit lásd *Okmánytár Bethlen Gábor fejedelem uralkodása történetéhez*. Szerk. GINDELY Antal. Bp. 1880. 482–483. A brüsszeli fogadást említi Pálóczi Horváth János is id. Bethlen Istvánhoz 1628. április 10-én írt levelében, ld. TT 1884. 590–592. és BINDER Pál i. m. 87–91.
26. Ld. a 23. jegyzetben említett Cseffei levelet.
27. Ld. a 25. jegyzetben említett Pálóczi Horváth levelet.
28. Cseffei László levelei anyjához: 1627. november 20. Hamburg (ld. a 22. jegyzetben említettek); 1628. április 8. Párizs. Kiadta BEKE Antal: TT 1881. 195–197., Veress Endre szerint 160 hibával (MTAK MS 439/7. Fol. 216.) és BINDER Pál i. m. 78–82.; 1628. szeptember 25. Velence. Kiadta KOVÁCS Sándor Iván – KULCSÁR Péter (Acta Universitatis Szegediensis Acta Historiae Litterarum Hungaricarum IX.) Szeged, 1969. 98 és BINDER Pál i. m. 82–83.; 1628. október 29. Velence. Kiadta KOVÁCS Sándor Iván – KULCSÁR Péter i. m. 98–99. és BINDER Pál i. m. 84–85. Levelei Monostorszei Kun Istvánhoz: 1627. december 16. Leyden (ld. a 23. jegyz.); 1628. augusztus 28. Velence. Modernizált változatban: Veress Endre MTAK MS 439/7. Fol. 217–225. Innen kiadta KOVÁCS Sándor Iván (*Irodalomtörténet*, 1979. 318–322.)
29. Ld. Cseffei 1628. április 8-i és augusztus 28-i levelét (ld. 28. jegyz.); Pálóczi Horváthnak a 25. jegyzetben említett levelét.
30. Ld. Pálóczi Horváthnak a 25. jegyzetben említett és Cseffeiének 1628. augusztus 28-i levelét (28. jegyz.); Bethlen Gábor erre levelében kérte XIII. Lajost és Richelieu-t. Ld. Bethlen Gábor hozzájuk, 1627. augusztus 27-én kelt leveleit. Kiadta: SZILÁGYI Sándor (TT 1887. 8. és 9.)
31. Cseffei 1628. augusztus 28-i levele (28. jegyz.).
32. Ld. a 22. jegyzetben említett Bethlen Gábor levelet.
33. Cseffei 1628. augusztus 28-i levele (28. jegyz.).
34. Uo. és Georg KRAUSS: *Erdélyi krónika (Bethlen Gábor krónikásai)*. Szerk.: MAKKAI László. Bp. 1980. 172. 192–193.)
35. BANFI Florio: Bethlen Gábor és Bajoni Vince római zarándoklata 1625-ben. (*Erdélyi Múzeum* 1931. 299–301.) és *Adattár* III. 378–384.
36. Ld. alább a teljes levelet. Az említett „Doctor Schulteti” azonos Wikardus Schlitzzal, aki „udvari orvos” volt. 1630. április 5-én érkezett Kolozsvárra Kassáról (*Adattár* I. 332.), szeptember 19-én már nem élt. Ld. I. Rákóczi György Lorántffy Zsuzsannához, Hunyadról, 1630. szeptember 19-én írt levelét: „Az kis doctor Schultetus most jű volt az portáról Porumbáknál megölték, az kétség az, hogy az fejedelem asszon ölette volna meg.” (E levél kiadatlan. Mai lelőhelye: Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Bécs. Csáky család szepesmindszenti levéltára. Fasc. XXXII. Nr. 18. E részletét Ötvös Péter engedte át közlésre.)
37. Bibliotheca Vaticana, Urbinata Codex 1098. Fol. 406., 420., 427. (Följegyezte Veress Endre MTAK MS 439/7. Fol. 165.) Veress Endre nehezen olvasható kézírását Jászay Gabriella volt szíves megfejteni, majd Kovács Sándor Iván kérésére Klaniczay Tibor ellenőrizte. Segítségükért e helyen is köszönetet mondok. „Di Roma li 2 d’Agosto 1628. Il nipote del Principe Gabor di Transilvania attende hora a vedere con la sua comitiva di circa 15 persone le cose piu notabili soci antiche come moderne di questa citta, et alloggiando tuttavia all’Hostaria della Spada, gli fu domenica mattina mandato dal cardinale Ludovisio un donativo de pollami vini, formaggi, salami et altri rinfrescamenti.” – „Di Roma li 9 d’Agosto 1628. Il 1 nipote del Principe Gabor di Transilvania ancorche heretico d’eta di circa 22 anni, havendo baciato il piede a Nostro Signore, conforme haveva procurato per messo di questo ambasciatore cesareo che un’ottene la gratia et havendo anco voduto comenica mattina privatamente la cerimonie delle sacrasanta?/ capella



pontificia et poi questo Castello Sant'Angelo, lunedì parti di qua per vedere il rimanente delle città più notabili d'Italia et poi ritornarsene in Transilvania." – „Di Roma li 9 d'Agosto 1628. Si trova qui un nipote di Bethlem Gabor principe di Transilvania venuto di Francia qual va vendendo l'Italia et passera a Napoli essendo stato et bacciar li piedi al Pontefice.”

38. RMK I. 787. 143: „Venit enim Romam, humanissimeque exceptus plurima visu memoratuque dignissima non sine admiratione ac voluptate sectavit: Cumque Pontifex ipsius, ipse Pontificis videndi alloquendique desiderio teneretur, atque ille praetensae suae sanctitatis an divinitatis opinione, hic vere *reformata religione retineretur*, Urbanis eam pro matura insignique sua, quam ne Hispani quidem ipsi infestiores negare ausint, prudentia salutandi rationem admissit, ut vix urbarior excitari potuerit. Comes cum universo suo comitatu solenniter introductus, Papam pro more in throno sedentem, stando, serenissimi Principis titulo est allocutus; variisque de rebus cum illo familiariter disserens, nec ipse nec ipsius ministri (quibusdam Pontificis exceptis, qui beato, ut sibi persuadebant, peduque osculo se recreabant) acerrimis euangelicae confessionis professoribus indignis, sed tantum viri tanti aetati dignitati, politicaeque potestati consentaneis ceremoniis usi fuere.” – A VIII. Orbán fogadási naplójában a prédikációban olvasható részletek értelmezését, Bethlen Péter és a katolikus vallás viszonyának taglalását legújabbán ld. HELTAI János: Bethlen Péter és Pázmány. (*Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve* 1982–83. Bp. 1985.)
39. Ld. a 18. jegyzetet.
40. Cseffei 1628. szeptember 25-i levele (28. jegyz.)
41. Cseffei hazatérése útvonalát is megírta anyjának. Ld. a Velencéből anyjához írt leveleit (28. jegyz.), továbbá Gömöri György közleményét e kötetben.
42. *Adattár* I. 236–238. Herepei itt Bethlen Péter tanárainak személyi azonosítását is elvégezte.
43. RMK I. 787.

## 1

Küküllővár, 1627. május 31. (Utóirat: Radnót, 1627. július 1.)

### ID. BETHLEN ISTVÁN LEVELE KORNIS MIHÁLYNAK ÉS TÖLCSEKI ISTVÁNNAK

*A hazai hírek elmondása után aggodalmának ad hangot, hogy fia nem tanul. Inti őt, s a nevelőket ennek megváltoztatására. Beszámol arról, hogy milyen lépéseket tettek új kísérők kijelölésére az ifjú mellé.*

(Autográf: Fejér m. lt., Vathy József letéte. No 47.)

Szolgálatom és szeretettel való magam ajánlása után kívánok az Ur Istentől kegyelmeknek minden kívánta jókat megadatni, és előtte álló tisztességes intantumiban jó progressust.

Kegyelmeknek két rendéli leveleit az elmúlt napokban csakhamar vettem egymás után, az melyet kegyelmek januariusban úgy mint kegyelmed Kornis uram 25 ejusdem, kegyelmed pedig Tölczei uram 22. írt volt, amelyeket nekem 19 Maii Colosváratt ada meg egy bécsi áros embernek szolgálja. Az melyeket pedig kegyelmed 17 februarii írt volt, azokat Quadrum in initio Maii adta volt meg Fejérváratt. Melyekből értvén fiamnak öcséimmal együtt békességes és egészséges állapotjokat, azon szívek szerint

örülök, kiért legyen áldott az Ur Istennek szent neve, mely jó egészségben az Ur Isten kegyelmeiket a fiammal és minden társaságival együtt tartsa meg sokáig. Hogy az oda való állapotok felől és akkori hírekről tudós, tottál atyámfia Kornis uram, azt kegyelmed jól cselekedte. Ide való állapotunk felől írhatom én is, legyen hála Istennek ide mostan szép csendességben vagyunk a nagykegyelmű Istennek kegyelmes gondviselése alatt, mivel az múlt esztendőbeli veszedelmes állapotunk után a Római Császár őfelsége, és a mi kegyelmes urunk őfelségek között szent békességet az Ur Isten megadá, mely enyett<sup>2</sup> a mi szegény hazánk is mostan nyugszik, kiért legyen áldott az Ur Isten szent neve.

Az Kecskeméti uram hazajöveteléig amely levelei kegyelmeiknek kezembe jutottak, mint pedig azokra kiket őkegyelme hozott, elegendőképpen resolváltam volt magamat Cassáru, melyeket egy berlini áros embernek szolgálja által dirigáltam volt az urához, kifelől igen assecurált vala, hogy megküldi kegyelmeiknek. Hogy pedig azután nem írhattam eddig, oka ez volt: Látván azt hogy az én fiamnak javára, előmenetelire, becsületire szolgáló tanuláshoz nincsen semmi kedve (kin bizony dolog eleget is búsulok, melynek csak maga-é az oka?, avagy mások únták meg az ott fenn való lakást, én nem tudom) erre nézve, hogy se az üdő, se a költség ilyen híjában ne vesszen, felette mely sollicitus voltam, miképpen tudhattam feltalálni azt a személyt, ki az ő peregrinatiojára mind nyelveknek tudásával, mind idegen országoknak és állapotoknak experientiájával és jó erkölcsével, és egyébképpen is arra elégséges lehetne, de se Magyarországon, se Erdélyben egyetlenegy fel nem tudtam találni, mert Listius uram<sup>3</sup> megházasodék s igen beteges is, Szunyog Gáspár uram<sup>4</sup> is házas, gyermekes ember, őfelségének hoppmestere lévén; magyart ez kettőn kívül ember nem is gondolhat. Egy Strasburgh nevű német főemberrel<sup>5</sup> kezdtem vala felőle tractálni, ki három esztendőttől fogva itt az őfelsége udvarában lakik, igen elégséges ember is volna, de bizonyos ratiókra nézve ennek sem lőn módja benne. Se urunk őfelsége se én, elménkkel fel nem tudtuk találni eddig a személyt, noha bizony valóban volnánk rajta; hanem kételenség alatt, mivel az idő ennyire eltelék, im Doctor Schultetival indultunk tractába urunk őfelsége kegyelmes tetszéséből, ha felvállalnája, mivel igen fő deák s fő orator mind németül, s mind deákul, őfelőle nem is gondolhatom, hogy a pápista vallásra igyekezünk fiamat hajtani, mind annyi látásra méltó sok különb-különbféle celebris pápista fő helyeken való járási, látási között is semmi persuasióval és intimálásival is. Ezen egyen kívül immár nincs is kiről tudjunk gondoskodni, ki mihelyt reá veszi magát semmit immár vele nem mulatnánk, hanem azon vagyunk, hogy mentől hamarébb expediáljuk

Ezalatt pedig, hogy kegyelmeik mindenitek uram a maga hivataljának és tisztinek megfelelően, kérem szeretettel kegyelmeiket az Istenért is. Sőt tisztességére, s ugyan lelke idvességére obtestálom is kegyelmeiket, ez igen kicsid rövid időt immár ne mulassa egyéb hiábavalóságokon, hanem teljességgel csak az tanuláson, mert bizony ugyanis nagy búsulással hallám Quad uramtól, hogy jó öcsém Kornis uram az én fiamat tánkra, fertelésre,<sup>6</sup> lovag-



lásra és egyéb hiábavalóságokra beszéled volt, hogy igyekezed immár áprilistól fogva, kin bizony igen kesereg a szívem, mert én nem táncnak, lovaglásnak, fertelésnek kedvéért küldtem vala fel az én fiamat, hanem tisztességes deáki tudománynak, és az idegen nyelvnek tanulásáért. Mert Erdélyben a német táncsal, német módon való lovaglással, ferteléssel igen kicsid dícsíretet talál; az mint Bánffy Ferenc uram<sup>7</sup> az oda fel való idejét effélével töltötte volt. Noha Quad uram is ezt nem gonosz végre referálja vala énelőttem, de nekem is nagy ellenemre vagyon, mert tudom, hogy Erdélyben semmit sem használ vele.

Az mi pedig a peregrinációra való instructiót illeti, s mind pedig a Bethlen Jancsi<sup>8</sup> állapotját, mi módon kellessék elmaradni Tornai urammal<sup>9</sup> együtt? Az fiam mellé felmenő személyektől mindenekről ha az Isten engedi, bőségesen informáltatik kegyelmetek, s mind pedig Tornai uram. Az gyermekek is pedig hasonlóképpen, hogy idejeket híjában ne töltsék az Istenért is kérem kegyelmeteket.

Az mely hosszú írást 25 Januarii írtál volt atyámfia Kornis uram, hogy én azokra articulatum feleljek meg, immár nem ítélem szükségesnek, mivelhogy ha az Ur Isten engedi hamar való nap expediáltatik a mellettek való személy, akitől uberius fogok írni mindenekről. Többi közt írja kegyelmed, hogy abba az országban az a dícsíretes, akik köntösben, költségben, tobzódásban ugyan úsznak. Ez ősszel írt leveledben pedig annak láttatol vala örülni, hogy az hol mostan vagytok, ott a tobzódást csak az igen slejt<sup>10</sup> közönséges emberek cselekszik, az embereknek pedig az emberségese s nagyja igen szép mértékletesen élnek. Én nem tudom immár az kettő mint fér össze, ha kikél az erszényből, tudom bizony, hogy a kötősből<sup>11</sup> alább kell hagynotok, ám meglátjátok osztán mint éltek. Az mely két lábas pohárkának egyik bokrárt írja kegyelmed, hogy doctor Altingh<sup>12</sup> úrnak kellene adni, én abban nem tartok semmi ellent. Az Quad uram beszédéből értem ez kevés ideig kegyelmetekkel való conversatiója között is concipiált oly dolgot, mintha kegyelmetek ketten egymással nem értene mindenben egyet; sőt valami rangkórt és odiumot ismért volna kegyelmetek között, ki énekem mely keserves és szomorú dolog legyen, lehetetlen, hogy én azt megírhasam, holott általlátom az én szegény gyermekemnek mely kimondhatatlan nagy kárára és hátramaradására fog a kegyelmetek igyentlensége következni, mely nem hogy efféle hivatalban, aminémű a kegyelmeteké, de csak egy udvarbíró és egy falusi bíró között is nem kevés kárt tenne. Miért nem gondolja meg kegyelmetek, mely igen kértem és reménkedtem én kegyelmeteknek, kiváltképpen neked öcsém Kornis uram, hogy egymással oly szépen alkudjatok, mintha egyik volnátok?, mert meg gondoltam én azt még akkor, hogy ha valamiképpen efféle egyentlenség talál közitekben szállani, mely nagy kárára, hátramaradására lészen az én fiamnak az. Bizony igen előttetek kellett volna uram viselnetek, hogy az ilyen magatok viselésével, nem pénzbeli sem egyéb külső jószágbeli kárt fogtok hozni, hanem énnékem oly kincsembéli kárt, amelyben az mi kár, fogyatkozás, és hátramaradás lészen efféle egyentlenségtek miatt, sem kegyelmetek, sem más, azt az én gyermekemnek soha nem re-

fundálhatja. Ó pokolbéli ördögtől származott, hitettetett gyűlötség! Im én Istenem amikor vigaszt és gyönyörűséget várok vala ennyi költségem után, ahelyett bút és nyomorúságot kell hallanom.

Bizony jó öcsém, Kornis uram, nem ilyen reméssel voltam én kegyelmedhez, sőt az reménlettem, hogy ha szintén magadnak valami gyalázatodra és károdra való dolgot kellett volna is szenvedned, de ideig az én szübeli esedezésemért és a fiam hasznáért azt is elszenvedted volna, nemhogy efféle egyenletlenséggel neki kárt töttél volna, mely ifjat tudsz uram, hogy anélkül is mely inclinatus légyen efféle világi külső hiábavalóságokra, nemhogy még őneki abban kellett volna faveálnod, hogy ő az deáki tudománynak tanulásától magát elvonván tánkra, fertelésre, lovaglásra és egyéb efféle hiábavalóságokra szabadságot engedték volna, sőt még egy lépést sem kellett volna vele a szállásokról kimenni; de félek rajta, hogy a kegyelmetek különböző értelme és egyenletlensége miatt fog a fiam is úgy járni, mint némely szegény beteg a doctoroknak egyenletlenségek miatt, kinek valaki leszen az oka, tudom bizonytal sem Istentől büntetlen nem marad, sem pedig ez világi emberek előtt becsületire nem fog következni annak, aki méltó oka leszen. Reménkedvén én most is kegyelmetekben, hogy az egyenletlenséget távoztatnák el ha későn nem volna kérésem, de tudom bizonytal, hogy az már későn. Mindazáltal a nagy Istenre és lelkének idvességére készerítlek uram benneteket, hogy ez hátramaradott kevés idő alatt immár alkudjatok szeretettel, szeressétek egymást, mintha egyek volnátok, és igyekezzetek totis viribus ezen, ha Istent, s lelketek idvességét szeretitek, hogy immár akár csak ez rövid időt, amíg felérkezik a mellétek való ember, ne egyéb hiábavalóságokon, hanem töltsé a tanuláson a hitván gyermek, hogy én is ilyen szomorú búsulásom után vidulhassak ha életemet Isten halasztja, és kegyelmeteknek életem fogytáig szeretettel való jóakarattal hálálhassam meg.

Az mi pedig Tölczei uram a kegyelmed írását illeti a gyermek tanításának methodusa felől, ím értem azt is, melyet javallanak egyebek is, az kikkel communicáltam, de félek rajta, hogy amikor abban immár valami fundamentumocskájának kellett volna lenni, akkor szakad félbe nagy kárára, mindazonáltal ez rövid idő alatt is, hogy azon methodust azon szorgalmatossággal continuálja kegyelmed, kérem szeretettel Istenért is kegyelmedet.

Amint pedig kegyelmed írja, hogy még oda fel tanulását continuálni akarná, kér is kegyelmed azon arra, hogy abból legyen segítségem. Abban kegyelmed meg nem fogyatkozik, ha az Ur Isten bennünket éltet, noha én várom vala igen szívem szerint a Cassáru kegyelmednek írt levelemre való resulótióját. Kire most is szeretettel kérem kegyelmedet, hogy ha az Ur Isten megengedi, s kegyelmetek mellé menendő személyt expediálhatunk, ez felérkezik, kegyelmed azon előbbi kérésem szerint ne neheztelje felvállalni az esztendeig való peregrinációt, valamint kegyelmednek az előbbi levelemben megírtam. Az én magam ajánlásiban és tanulására való költségben kegyelmed meg nem fogyatkozik énmiattam, akármelyiket választja kegyelmed a kettő közül. Vagy Velencéből fog kegyelmed visszatérni Lugdunumba, úgy is az académiában való tanulásra elegendő költséget küldök. Akár pedig fiamat ide



haza kísérvén, innét kegyelmed két esztendeig való költséggel bocsátom. Egyéb ígíretemben, Isten életemet megtartván, változást kegyelmed nem talál. Kérem azért kegyelmedet most is szeretettel édes atyámfia Tölczei uram, hogy ne neheztelje kegyelmed a kevés ideig való peregrinációt fiam mellett, mivel én kegyelmed nélkül nem is akarom peregrinálni bocsátani, mely kegyelmed fáradságáért megnyugodjék benne, hogy én is tehetségem szerint teljes életemben jóakarattal akarom kegyelmedet persequálni. Lám így is kegyelmednek tanulásában az én ítéletem szerint ugyan nem leszen hátramaradás, noha ez egy esztendőnél több időre halad kegyelmednek ott fenn való múlatása, sőt kegyelmednek is becsületire, hasznára fog következni látása, hallása, és az angliai és a többi celebris académiáknak perlustrálása. Kegyelmed azért maga jövődő javáért gondolkodjék úgy ez dologról, és az én szeretettel való oblatiómról, kinek jövődőben kegyelmed maga is örülhessen.

Az mely levelet Cassáruł januáriusban a Kecskeméti uram<sup>13</sup> haza érkezése után írtam volt kegyelmeteknek és fiamnak, annak is párját im odaküldöttem ez végre, hogy ha amaz eltévedett volna, vagy valahol ez háborúk miatt meggátoltatott volna, akkori resolutiómat is kegyelmetek érthesse, és annyival inkább accommodálhassa ahhoz előtte álló dolgait. Tartsa meg az Ur Isten kegyelmeteket fejenként jó egészségben sok esztendeig.

Datum Küküllővár, die ultima Maii anno 1627.

Kegyelmetek barátja

Bethlen István

*Post scriptum:* Noha ez leveletem régen ezelőtt megírtam volt, de mivel a peregrinációra való személyt oly nehéz feltalálni, kinél nehezebb s ritkább dolog ez mi szegény nemzetünkben alig lehet, ez miatt oly solitudóm és búsulásim voltak immár egy időtől fogva, kit meg sem írhatok, mert im Schultetira vettük vala bizonyos conditiók alatt, de őfelsége elméje meg nem nyughaték természetiben. Hanem azután az asszonyunk őfelsége secretariusával kezdünk vala tractálni, de abban is sok difficultások találkoznak. E néhány időtől fogva mind igyekeztünk és szorgalmatoskodtunk. Hanem im újjobban őfelségének tetszik, hogy Cseffei László uramat bocsássa őfelsége úgy, mint fő gondviselő legyen, mellette Bornemisza Ferencet (ki fő franczus, fő deák és oda sokat lakott) bocsássa őfelsége úgy, hogy mindenekben Cseffei uramtól legyen detentiája. Ez azért az oka bizonyosan, hogy az oda való személynek fel nem találhatása miatt kellett az oda való expediálásnak haladni, de immár ha az Ur Isten engedi, hiszem Istent, minden okvetetlen egy hónap múlva expediáljuk. Ez rövid idő alatt annak okáért Istenre kérem kegyelmeteket, ne engedje kegyelmetek idejét fiamnak hiába tölteni, hanem a feljebb való írásimról kegyelmetek megemlékezzék, az idegen nyelvnek tanulására legyen szorgalmatosoan, érette Istent segítségül híván. Isten kegyelmetekhez.

In Radnoth, 1. Julii 1627.

1. Mathias Quad, a jagerndorfi őrgroftól Bethlen Gábor szolgálatába átlépett zsoldoskapitány. Bethlen diplomáciai küldetéseiben is alkalmazta. (Ld. BENDA Kálmán: Diplomáciai szervezet és diplomaták Erdélyben Bethlen Gábor korában. Sz 1981. 729.)
2. Értsd: ezáltal.
3. Listius Ferenc, szamosújvári kapitány, aki 1625-ben tagja volt a Brandenburgi Katalin kezét Bethlen Gábor számára megkérő követségnek (mellyel Bethlen Péter és kísérete Berlinig együtt utazott). Erről az útról Czobor Erzsébethez írott levelei kiadatlanok. (Herner János közlése.)
4. Szunyogh Gáspár, magyarországi nemes, akit Bethlen Gábor emelt főudvarmesteri, majd kovári kapitányi rangra. A fejedelem halála után visszatért Magyarországra.
5. Paul Strassburg, Gusztáv Adolf svéd király tanácsosa, követe Erdélyben és a Portán. (Ld. SZILÁGYI Sándor bevezető tanulmányát az *Okirattár Strassburg Pál 1631–1633-iki követsége és I. Rákóczi György első diplomáciai összeköttetései történetéhez. Monumenta Hungariae Historica*. I. osztály 26. Bp. 1882 című kötetben.)
6. Értsd (föltehetőleg): fertelmeskedésre.
7. Bánffy Ferenc életére, s botrányos útjára eddig nem sikerült adatokat találnunk.
8. Bethlen Jancsi, azaz ifj. Bethlen János, id. Bethlen János fia, aki Bethlen Péterrel indult külföldi tanulmányútjára, majd Leydenben maradt, s csak 1630 őszén tért haza (ld. a 11. és 24. jegyzetet.)
9. Tornai Pastoris Gáspár (1604 k. – 1657), református lelkész, id. Bethlen István alumnusaként peregrinált hét évig (1624–1630). Hazatérte után debreceni rektor, majd lelkész volt több helyen. (Ld. *Adattár* I. 310–312.)
10. Földehetően tollhiba, ehelyett: selejt.
11. Értsd: a költősből, azaz pénzköltésből.
12. Henricus Altingh (1583–1644) teológia professzor, aki Heidelbergből került Groningenbe, majd Leydenbe.
13. Kecskeméti K. Gergely, református lelkész. 1617-től a debreceni kollégium tanára, 1625-től az Odera melletti Frankfurt egyetemén, majd Franekerben tanult. 1627 elején tért haza. Ő írta meg Bethlen Péter peregrinációja Berlinig tartó szakaszának történetét (ld. a 7. jegyzetet.)

## 2.

Gyulafehérvár, 1627. augusztus 26.

### ID. BETHLEN ISTVÁN LEVELE KORNIS MIHÁLYNAK ÉS BETHLEN PÉTERNEK

*Az új kíséрокet Cseffei Lászlót, Bornemisza Ferencet és Pálóczi Horváth Jánost felküldik. Inti Kornist, hogy addig is, míg odaérnek, tanuljanak. Gondoskodik a Leydenben maradók anyagi ellátásáról is.*

(Autográf. Fejér m. It., Vathy József letéte No 47.)

Egregie Domine, amice mihi honorande! Salutem et servitii paratam commendationem.

Noha egész januáriustól fogva, mind igyekezett a mi kegyelmes urunk őfelsége ezen, s én is bizony dolog nagy szorgalmatossággal fáradoztam benne, hogy a fiam millé menendő személyeket feltalálhatnók, de abban mennyi számtalan difficultások voltak, azt nem szükség számlálnom. Im azért ennyi szorgalmatosságok után Cseffei László és Bornemisza Ferenc uramékat a



fiam mellé minémű instructióval bocsátotta őfelsége, az őfelségétől kegyel-  
meteknek fejenként adott instructióból megérti kegyelmed. Én is pedig  
fiamnak külön minenű instructiót küldtem, azt is kegyelmed hogy diligenter  
megolvassa, kívántatik igen.<sup>2</sup> Mely két instructiónak continentiáti immár így  
érvén kegyelmed, nem ítélem szükségesnek jó öcsém, hogy ez levelem által  
valami bővebb szóval intselek, holott aminenű gondviselések erre a peregrina-  
cióna kívántatnak, azokban jórészt megvannak írva, mivel pedig innét az  
oda való állapotokat ember voltaképpen nem tudhatja, így lehetetlen is  
mindenre instructiót adni; hanem az melyekről innét instructiót nem lehetett  
adni, azokat mind a mi kegyelmes urunk őfelsége, azután én is bíztam a  
kegyelmetek industriájára és prudentiájára, elhívén azt, hogy mind a mi  
kegyelmes urunk őfelsége parancsolatjára, s mind maga bücsületire és jöven-  
dőbeli hasznára, de mindezek felett, hogy jó conscientiainak megfelelhessen,  
mindezekre nézve igyekezik kegyelmetek mindenkben úgy procedálni,  
amint kegyelmedtől Isten segítségével jobban lehetett.

Kegyelmedet azért kérem szeretettel édes öcsém Kornis uram, kegyelmed  
totis viribus legyen azon, Istent segítségül híván, hogy az fiam mindenkben  
tehetsége szerént az én instructióimhoz szorgalmasan igyekezzék magát  
tartani. Kiváltképpen ezekre legyen fő gondja: Az Ur Istent igen szolgálja,  
valami feslett, undok, Isten ellen való tisztátalan életbe magát ne foglalja.  
Ettől úgy, mint halálos méregtől igyekezze kegyelmed oltalmazni, mint maga  
szeme fényét. Az minemű keresztyén vallásban az Ur Isten engem megvilágo-  
sított, s meg nyugotott, attól eltéríteni semmi utakon módokon ne merészel-  
jed jó öcsém Kornis uram, mert jobb most idején megírnom, hogy bezzeg  
kegyelmed is nem öröme jőne haza úgy, kitől Ur Isten szent fiáért megoltal-  
mazzon mind kegyelmedet, s mind minket. Hogy pedig eddig való tanulását  
mindjárt el ne felejténé, arra nézve az minemű observálásra való punctumok-  
kat instructiójában adtam, kérlek felette édes öcsém Kornis uram, kegyel-  
mednek is legyen arra szorgalmas gondviselése igen, mert ha azokhoz  
a punctumokhoz tartja magát, tudom, léssen elég materiája, ha mit eddig  
tanult, annak recolálására. Magyarul pedig ne beszéljete, kérlek Istenért,  
vele, jó öcsém, mert amely levelet Hágából írtál volt, kinek az utolján fiam is  
írt volt, elsőbben is őfelsége kezébe jutván a levél és felnyitván, nagy búsulás-  
sal és szánakozással írta őfelsége ezen igéssel: el kell hinni uram bezzeg, hogy  
ez mostani írása maga stílusa, de szánakozásra való, hogy ennyi expensa után  
csak annyit sem tanult, hogy vétek nélkül és prompte beszélhetne deakul, ez  
mint kitetszik ebből is: esto tantum modo etc. Micsoda rút phrasis uram ez?  
Ezt azért írom jó öcsém Kornis uram, hogy ha magyarul beszélletek és a de-  
ákságot nem gyakoroljátok s az mennyi nagy emberek elébe fogtok kelni,  
csak gyalázatosan leszen azokkal való szemben létetek is. Isten segítségével  
ételére, italára, ágyára is úgy igyekezzék kegyelmed gondot viselni, hogy  
mind étetéstől, s mind pediglen amaz rusnya nyavalyának reá való ragadásá-  
tól oltalmazhassa kegyelmed. Cseffei László és Bornemisza Ferenc uramékkal  
pedig igen szép szeretettel való correspondentiát igyekezzék kegyelmed  
tartani hogy az egyenlenség miatt fogyatkozás ne essék propositumunkban.

Ezekén kívül pedig jó öcsém, hiszem, mindeneknek kegyelmednél lehet az értelme, ilyen állapotban mihez kellessék magadat tartanod.

His egregiam Dominationem Vestram foeliciter valere desidero.

Datum Albae Juliae, die 26 Augusti anno 1627.

Egregiae Dominationis Vestrae,  
amicus benevolus

Comes Stephanus Bethlen

*Post scriptum:* Minthogy Zeller Márton is szintén Lugdunumig megyen, én-nékem minden állapotok felől írj öcsém Kornis uram, arról is, mennyire való költség maradott volt nálad az Lugdunumból való elindulástokig? Az fiam mint búcsúzott el? Volt-é fogyatkozás nélkül arra való elégsége? És addig mit mívelt áprilistól fogva való henyélése alatt? Mivel énnékem sem Cassáruł januáriusban írt, sem Erdélyből írt levelemre semmi válaszom tőletek nem jöve, mely levelemben írom vala mindenszer igen serio, hogy a felbocsátandó főemberek érkezéseig is az időt híjában ne töltsé, hanem a rövid idő alatt is igyekezzék tanítani.

Az szegény Bethlen Jancsi is mint maradt el tőletek, s mi állapottal vagyon? Valamit proficiált-é szegény? Az ő számára való költségben mennyi maradt kegyelmednél? Kiben az mi maradt, Tölczekei uramnak adja kezébe, kegyelmed megláthatja, s meg is lássa, mint írtam én Tölczekei uramnak és Tornai uramnak az öcsémre való gondviselés és tanítás, vigyázás felől, kegyelmed is aszerént intse őkegyelmeket.

Irtam Doctor Altingh uramnak is, kiben eddig való jóakarattját köszönöm, és kérem, hogy azon jóakarattját az mi alumnusinkhoz, és a szegény Bethlen Jancsihoz is continuálja, sőt, ha meg nem bántódik őkegyelme vele, néha-néha lenne inspectiója arra is, mint tanítják?, micsoda methodussal az öcsémet?, s mit tanul? Kiben ha mi fogyatkozást lát őkegyelme, intené is őkegyelme mind Tölczekei és Tornai uramékat. Kire kegyelmed is hasonlóképpen kérje az én nevemmel. Ez okra küldtem egy kis honorariumot is neki, úgymint egy aranyas kupácskát, kegyelmed adja meg Altingh uramnak. Ha pedig Altingh uram most nem ott laknék, amely doctorral kívántatik commendálni, annak commendálad öcsém mind almnusimat, s mind az öcsémet; az honorariumot is annak kell adni. Az mi egyet-mása fiamnak oda nem kívántatik vele, azt kegyelmed jó gondviselés alatt küldje meg Zeller Márton úrtól, annak jegyzését levelében includálván. Most mennyire való köntöse, és micsodás léssen véle? Írd meg öcsém nékem azt is. Im küldtem 32 nyestet, hogy aminemű béllett köntöst kellek az útra újítani néki, előbbi két nyest bélésivel együtt, kik a felsőruhája és kurta mentéje alatt voltak, ezekből egy tisztességes béllett köntöst készíttessen kegyelmednek. Kegyelmednek is ím küldtem zsebibe való tallért numero 25. Ezen kívül küldtem talleros 200, ezt avégre, hogy kitől Isten oltalmazzon, ha a Cseffei uram kezébe őfelsége adta summa pénz elfogyna, és a kétezer tallérról való adóslevél mellett azt a summát is felvévén az is elfogyna, úgy nyúljon kegyelmedek ehhez a kevés, utolsó szükségre rendelt tallérhoz, ne különben,



mivel immár ezután őfelsége kegyelmességéből való költségen jártok s keltek uram. Ennekem a fiam propria manu írjon mindenkor, meglást uram, mind most s mind ezután ahonnét módotok lehet benne.<sup>3</sup>

1. Az említett iratokat nem ismerjük.

2. Zeller Márton, erdélyi szász kereskedő.

3. E levélből két mondatot közöl SZENTKATOLNAI BAKK Endre: *Az Alsófehérmegyei Történelmi, Régészeti és Természettudományi Egylet 13. évkönyve*. Gyulafehérvár, 1904. 69.

## 2. EMLÉKKÖNYVI BEJEGYZÉSEK

*Közli: Gömöri György*

Az alábbiakban Bethlen Péter és kíséretének külföldi utazásáról<sup>1</sup> néhány emlékkönyvi bejegyzést ismertetek, amelyek külföldi kéziratárakban maradtak meg.

Bethlen Péter és öt társa, köztük Kornis Mihály udvarmester és Tölcseki István praepceptor, 1625 nyarán beírták nevüket az Odera menti Frankfurt anyakönyvébe. Innen Németalföldre távoztak, 1626 júliusában már Leidenben találjuk őket, ahol a fejedelem unokaöccse tizenhét éves fejjel beiratkozik az egyetemre, hat társa kíséretében: tótváradjai Kornis Mihály, Daniel János, Tölcseki István, Abaffy László és Bethlen János mellett még a 23 éves Tornai Gáspár is bejegyzi nevét a matrikulába. Később Bethlen Péter újabb kísérőket is kap Bornemisza Ferenc, Cseffei László<sup>2</sup> és Pálóczi Horváth János személyében, akiket Bethlen Gábor 1627 nyarán küld utána Erdélyből angliai és franciaországi utazásához. Bornemiszáékkal Bethlen Péter Leidenben találkozott, innen együtt utaztak Brüsszelbe, ahol Izabelle főhercegnő fogadta őket, majd Dunquerkből keltek át Angliába 1628 február 13-án. Ezt tanúsítja a doveri vár parancsnokának jelentése, amely szerint: „Egy magyarországi úr, a hír szerint Bethlen Gábor unokaöccse és valami hat kísérője partraszálltak Margate-ben. Levele van a főhercegnőtől és Londonba tart.”<sup>3</sup> Mivel Lukinichtől tudjuk,<sup>4</sup> hogy Tölcseki és Daniel még egy ideig Leidenben maradtak, részben a fenti jelentés segítségével rekonstruálhatjuk Bethlen Péter Angliába látogató társaságának öt tagját: Bornemisza, Cseffei és Pálóczi Horváth mellett még Kornis Mihály és Abaffy László voltak kíséretében.

Az első emlékkönyvi nyom Bethlen Péter<sup>5</sup>től 1627 júniusa tájáról való: Egy Ludolff von dem Werder nevű német nemesfiú albumába írta be a nevét. Von dem Werder Wittenberg és Jéna után látogatott el Leidenbe, és ott 1626–27-ben tanult. Bethlen Péter bejegyzése előkelő helyet foglal el albumában, csupán néhány főrangú kézjegye előzi meg, mint pl. Rubert herceg, Frigyes cseh király fia és Henrik nassauai gróf. Bethlen Péter címere

mellett a következő mottót olvashatjuk: „In manibus Domini sors salusque mea.”<sup>5</sup> A lap tetején 1627-es dátum áll, s bár a bejegyzése helye nincsen megadva, az minden bizonnyal Leiden. Bethlen Péter egyébként hivatalos címeit is feltünteti: „Comes P. Bethlen de Iktar, Comes Comitatus Hunyadensis et Maramarosiensis, Dominus in Huszt et Iktar, m. p.”

A következő bejegyzéscsoport az „úrfi” kíséretől származik. Ezt Bernhard Paludanus enkhuizeni orvos albumában találtam, amelyet a hágai királyi könyvtárban őriznek.<sup>6</sup> Paludanus beutazta egész Európát, még a Közel-Keletre is eljutott; híres volt kuriózumgyűjteménye, a mai múzeumok elődje, amelyben többek között még egy egyiptomi múmiát is őrzött. Paludanus albumában a Bethlen Péter-csoportból öten írták be a nevüket, de nem ugyanabban az időpontban. Mivel Cseffei első levele anyjához Hamburgból 1627. november 20-án kelt, s ebben arról ír, hogy hamarosan hajóra szállnak, s talán négy nap alatt eljutnak Amsterdamig,<sup>7</sup> az erdélyiek november vége előtt nem lehettek Enkhuizenben. Ennek ellenére Bornemisza Ferenc bejegyzése (fol. 262v.) a november 8-i dátumot viseli. Ezt csak úgy tudom magyarázni, hogy tollhibáról van szó november 28., vagy december 8. helyett; Cseffei és Zeller Márton bejegyzése ugyanis december 7-i, Pálóczi pedig december 17-i, ami az új és régi naptár különbségével magyarázhatóan szintén december 7-nek felelne meg. Kornis bejegyzése mellett dátum nincs, de ő nem is volt tagja az „új” erdélyi csoportnak, tehát máskor is idelátogathatott. Valószínűbbnek mégis az tűnik, hogy az erdélyi urak Amsterdamból kirándultak a közeli Enkhuizenbe. Haller Gábor néhány évvel később Franeckerből Amsterdamba utaztában töltött egy napot Enkhuizenben (Emusában), ahol szintén megtekintette „az Paludánust.”<sup>8</sup>

Ami az enkhuizeni bejegyzések tartalmi részét illeti, Cseffei ezt írta (249): „Virtuti duce comiti fortuna ... in urbe maritima Enchusei”; Zeller Márton egy tetszetős latin kétsorost rótt be az albumba: „Ut mare non est sine fluctibus / Sic Christianorum vita non est sine luctibus”, s hozzáteszi rangját: „Nobilis Transilvanus, Serenissimi Principis Transylvaniae aulae familiaris” (fol. 351.) Pálóczi Horváth erejéből csak egy latin közhelyre futja: „Oui non vetat peccare cum possit jubet”, s a továbbiakban latinul ajánlja magát Paludanusnak, mint az erdélyi fejedelem „bizalmas bejáróját” (duci familiaris) (291). Kornis az egyetlen, aki magyarul ír be: „Ha Isten velünk, senki ellenünk” (fol. 127.), magát egyszerűen „Nobilis Transilvanus”-nak nevezve. Végül Bornemisza Ferenc bejegyzése a legterjedelmesebb és a leműveltebb: „Alterius non sit qui suos esse potest”, ami után latinul ez áll: „Clarissimo viro B. Paludano doctori de orbis terrarum singularitatis bene merito ac Europae orbis principibus caesaribusque notissimo et gratissimo in memoriam sui scribebat Franciscus Bornemisza ex Claudiopoli Transylvano-Ungarus” (fol. 262v.). Bejegyzésének dátuma december 8., az erdélyiek tehát két napot töltöttek Enkhuizenben, talán kedvező szélre várva.

Eddigi tudomásunk szerint Angliából és Franciaországból nem maradt fenn emlékkönyvi bejegyzés a Bethlen-féle expedíció tagjaitól. Visszafelé jövet azonban az utazók Itália után meglátogatták Svájcot is, és Németorszá-



gon át tértek haza. A bázeli Hieronymus Zenoin, a későbbi görög professzor ifjúkori albumában 1628. október 16-i dátummal olvashatjuk Bethlen Péter bejegyzését,<sup>9</sup> valamint ezt a tömör jelmondatot: „Tout avec le temps.” Bornemisza Ferenc is beír Zenoin albumába, de a kettejük bejegyzése közötti időbeli különbség elég jelentős, mert Bornemisza bejegyzése Bazel, november 28-i keltezésű (az év nincs megadva, de nyilván 1628.)<sup>10</sup> Bethlen Péterék nem matrikuláltak a bázeli egyetemen, de ha egyszerre érkeztek a városba, Bornemisza hosszabb időt töltött ott, majdnem két hónapot. Időközben Bethlen Péter továbbutazott Strassburgba, ugyanis utolsó album-bejegyzésünk innen származik, egy Johannes Luck nevű helyi levéltáros, jelenleg Münchenben őrzött albumából. A jelmondat azonos a bázeli mottóval („Tout avec le temps”), a beírás dátuma pedig 1628. október 23, Argentorati, azaz Strassburg.<sup>11</sup> Hogy Bethlen Péter visszetért-e még Bazelbe, vagy esetleg mássutt találkozott a november végén még ott időző Bornemiszával, nem tudjuk, de bizonyosra vehetjük, hogy december előtt nem érték el Bécset, s talán 1628. karácsonyára érhettek haza Erdélybe.

1. Az utazásra: LUKINICH Imre (szerk.): *Nagyenyedi Album*. Bp. 1926. 79–100.
2. Leveleit kiadta: BINDER Pál: *Utazások a régi Európában*, Bukarest 1976. 75–86.
3. *Calendar of State Papers*, Domestic Ser. Charles I. 1627–28. London, 1858. 543.
4. LUKINICS i. m. 93.
5. Bodleian Library, Oxford, MS Ashmole 1. fol. 37.
6. MS 133/M 63, fol 351.
7. BINDER i. m. 76.
8. Uo. 100.
9. Historisches Museum, Basel, MS 1872. 62. II. fol. 28.
10. Uo. fol 96.
11. Bayerische Staatsbibliothek, München, MS. Cod. Germ. 3282, fol. 87. (vagy 173.)

# Újabb adatok id. Bethlen István patrónusi tevékenységéhez

Közli: *Monok István*

Bethlen Gábor testvére, a fejedelemhez hasonlóan széleskörű patrónusi tevékenységet folytatott. A korabeli téziszfüzetek, s a régi magyarországi nyomtatványok alapján Heltai János összeállította az ő alumnusai adattárát is.<sup>1</sup> Jelen közleményünk Heltai János adatsorát egészíti ki néhány levéltári adat közreadásával.

Herepei János Tornai P. Gáspárról írott cikkében összefoglalja mindazt, amit a debreceni rektor külföldi iskolázásáról tudunk.<sup>2</sup> Az alább közölt levél igazolja Herepei föltevését, hogy Tornaira vonatkozik a kolozsvári sáfárpolgár 1630. augusztus 6-i feljegyzése: „Érkezik Peti Benedek debreceni polgár egy alumnus deákkal, ez mely jött onnét fellül az felső országból, académiából, az mely megyen Fejérvárra gubernátor uramhoz őnagyságához ugyana-zo debreceni szekéren.”<sup>3</sup>

Id. Bethlen István (a gubernátor) 1630. július 24-én Küküllővárról, Csomaközi András váradi vicekapitányhoz írt levelében a következőt olvashatjuk: „Az német felől írt leveleket is, melyeket includálva küldött levelében, nekem megadák. Ha pedig esztendő alatt egy Tornai Gáspár nevű alumnusok érkeznek onnan felől, kegyelmedet kérem, hogy az bíróval adasson mindjárast egy szekeret alája, hogy késedelem nélkül jöhessen hozzám, mert addig az öcséim meg nem indulhatnak Francofurtomból, míg költséget nem küldök utánok.”<sup>4</sup>

Tornai Gáspár tehát id. Bethlen István alumnusaként tanult az Odera melletti Frankfurt, majd Leyden egyetemén, s 1630. augusztus 6-án ért Kolozsvárra.<sup>5</sup>

A fenti levélrészletből az is kiderül, hogy id. Bethlen István vissza akarta küldeni őt Frankfurtba, hogy pénzt vigyen „öcséinek”. Tornai 1630. október 1-től debreceni rektor, tehát bizonyos, hogy nem ő ment vissza.<sup>6</sup>

Kik voltak azok, akiknek elfogyott a pénzük, s Frankfurtban kellett maradniok? Haller Gábor naplója alapján megválaszolható ez is: (1630. szeptember) „23. napján mentenek haza magyar nemesek ketten, az kiket itt Francofurtumban találtam, Daniel János, Bethlen János és gróf Bethlen Péter uram őnagysága praeceptora Theolcseki István uramék, az kik hatodfél esztendeig laktak ide fel tanulásnag okáért.”<sup>7</sup>

A Bethlen Péter kíséretében a frankfurti és leydeni egyetemen tanult, majd európai utazáson résztvett társaság tanulmányútját öccse, ifj. Bethlen István viselte. Az ekkor kettévált csoport egyik része – Daniel János, Bethlen János, Tornai Gáspár, Tölcseki István, Abaffy László – Leydenben maradt, s továbbra is Bethlen István támogatását élvezte. A továbbutazó társaság



– Bethlen Péter, Cseffei László, Bornemisza Ferenc, Pálóczi Horváth János, Kornis Gáspár – a fejedelem megbízásából diplomáciai feladatokat teljesített.

A Leydenben maradt Bethlen Jánost, aki a család betleni ágából származott, Bethlen Gábor nem szívesen támogatta. Id. Bethlen István volt az, aki atyai gonddal kísérte az ő tanulását is. 1637. május 31-én írott levelében említi, hogy a még kijelölendő új kísérőkkel arra is utasítást küld, hogy Bethlen „Jancsi”-t milyen körülmények közt, milyen összeggel hagyják hátra „Tornai urammal együtt”, aki Bethlen Jánosnak is nevelője volt. Nem örült egyébként annak, hogy alumnusai szétválnak. 1627. augusztus 26-án írt levelének utószavában is sajnálkozott ezért.<sup>8</sup>

Tölcseki István tanítatásáról is id. Bethlen István gondoskodott, tehát szerette volna, ha ő is elkíséri fiát további útján.<sup>9</sup>

Aztán sikerült új kísérőket találni Bethlen Péter belgiumi, angliai, franciaországi és itáliai útjához, s Tölcseki is maradt Leydenben. 1630 koraőszén indultak csak haza, de költség híján meg kellett állniok Frankfurtban. Id. Bethlen István ide küldött nekik pénzt, s föltehetően az év végére haza is értek.<sup>10</sup>

1. HELTAI János: Adattár a heidelbergi egyetemen 1595–1621 között tanult magyarországi diákokról és pártfogóikról. (*Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve*, 1980. Bp. 1982. 243–247.; Id. Bethlen Istvánra: 262.)
2. *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez* (Szerk. KESERŰ Bálint) I. Szeged, 1965. (a továbbiakban *Adattár*). 310–312.
3. Idézi HERPEI, *Adattár* I. 311.
4. Az Erdélyi Múzeum Levéltára, (Kolozsvár): Gróf Gyulai és Gróf Kuun család lt. (Mikrofilm az MTA Könyvtárában: Mf. B. 348.)
5. Nem helytálló tehát Herepei János föltevése, hogy a fejedelem alumnusa lett volna. (*Adattár* I. 310.)
6. *Adattár* I. 311 és hivatkozásai.
7. *Erdélyi Történelmi Adatok*. IV. Szerk. SZABÓ Károly. Kolozsvár, 1862. 5.
8. Ld. „Idősb Bethlen István levelei” című adatközlésünket ebben a kötetben, 204. lap
9. Uo.
10. Ha 1630. szeptember 23-án elindultak Frankfurtból (*Adattár* I. 310.), akkor az év végéig hazáérték.

# Jezsuita jelentés az erdélyi egyházi helyzetről. 1650.

Közlő: Benda Kálmán és Kenéz Győző

Az alább közölt jelentés a Jezsuita Rend római központi levéltárában maradt fenn,<sup>1</sup> minden jel szerint a Rend központi irodáján készített másolat, ezt valószínűsíti a papír írásjele (körbe foglalt hármashalom, galambbal), mely itáliai eredetre utal. A Jezsuita Rend generálisának címzett eredetit, ahogy ez szokás volt, föltehetően továbbították a Hitterjesztés Szent Kongregációja (Sancta Congregatio de Propaganda Fide), vagy a Vatikán más hatósága számára. A másoló nem tudott magyarul, ezt mutatják a magyar neveken ejtett hibák.

A jelentés írója nincs megnevezve, de annyit elárul magáról, hogy az erdélyi misszió tagja és a kolozsmonostori rendházban van. Írásából látszik, hogy magyar. 1650 végén a következő jezsuita szerzetesek tartózkodtak Kolozsmonostoron: Derkay György páter házfőnök, Milley István és Kemethey Lukács páterek, Apáti Mihály és Zwolenick Adam magisterek.<sup>2</sup> Közöttük kell a szerzőt keresni.

A felsoroltak közül Zwolenick, aki föltehetően lengyel volt, nem jöhet szóba. Remethey csak a jelentés megírásának évében került Kolozsmonostorra, korábban nem járt Erdélyben, ő nem lehetett ennyire tájékozott. Milley sem, aki a megelőző évben, 1649-ben került a misszióba.<sup>3</sup> Apáti is kiesik, mert csak magister volt, a jelentés írója pedig páternek mondja magát (a VIII. részben). Derkay György páter 1647 óta tartózkodott Kolozsmonostoron, őt viszont 1650 elején kinevezték házfőnöknek, az irat szerzője pedig az említett helyen határozottan elkülöníti magát a superiorától. Egészen azért mégsem zárhatjuk ki a szóbajöhető szerzők sorából, mert megírhatta jelentését kinevezése előtt is, talán még 1649 végén, s a következő év elején juttatta el a bécsi tartományi főnök közbeiktatásával Rómába.

Nála is valószínűbb azonban a leváltott házfőnök szerzősége. Helesfényi András 1612-ben született Nagyszombatban, s 1644 szeptemberében került Kolozsmonostorra, ahol 1647–1649 közt superiorként szolgált.<sup>4</sup> 1650 januárban áthelyezték a nagyszombati egyetemre.<sup>5</sup>

Az ilyen összefoglaló helyzetképet adó jelentéseket általában a superiorok írták, többnyire a három éves megbízatás lejártakor; mintegy átadva ezzel tapasztalataikat. Bár bizonyítani nem tudjuk, de úgy véljük: a jelentést páter Helesfényi András írta, már házfőnöki tisztségétől való megválása után, de még Kolozsmonostorról való áthelyezése előtt.

Nem zárhatjuk le a jelentés szerzője iránti vizsgálódást anélkül, hogy hálás köszönetet ne mondjunk Fejér József páternek, a Jezsuita Rend levéltárosának, aki kérésünkre fáradságos munkával átvizsgálta a rendi levelezést, s a bennünket érdeklő részeket lemásolta. Fenti vizsgálódásaink az ő szives és megértő segítségével nélkül nem történhetek volna meg.

1. ARSI (Archivum Romanum Societatis Jesu – Archivio Generale della Compagnia di Gesu) Austria Vol. 20, Fol. 361–371.
2. Catalogus brevis seu annuus anni 1650: ARSI Austria Vol. 125–I, Fol. 174/v.
3. Az egyes rendtagok életrajzi adataira ld. *Catalogi personarum et officiorum provinciae Austriae S. I. Collegii et edidit Ladislaus LUKÁCS S. I. II.* (1601–1640.) Romae 1982.
4. 1649. október 16-án írt levelében Páter Montmorency, a Rend vikárius generálisa még superiornak címzi őt. (ARSJ Austria, Vol. 6, Fol. 48/v.)
5. Életrajzi adatai: *Catalogi* i. m. II. 616.



(PÁTER HELESFÉNI ANDRÁS) JEZSUITA SZERZETES  
JELENTÉSE  
AZ ERDÉLYI VALLÁSI HELYZETRŐL ÉS ARRÓL, HOGYAN  
LEHETNE MEGERŐSÍTENI A FEJEDELEMSÉGBEN A  
RÓMAI KATOLIKUS EGYHÁZAT

AZ IRAT TARTALMA

(I.) A négy nemzetiségű – vlach, szász, székely és magyar – Erdélyben a vlachok többsége paraszti sorban él, görögkeletiek, kevés lett belőlük kálvínistává, de a fejedelmi udvar prédikátorainak egyike már készített számukra saját nyelvükre fordított Bibliát. Katolikus hitre térítésükre nincs addig remény, míg Erdélynek protestáns fejedelme van. Püspökök egyébként a gyulafehérvári alsóvárosban székel, papjaik tudatlanok, parasztosak, paraszti módra is élnek. Egyik központjuk Karánsebes; s jóllehet itt jezsuita rezidencia volt, ez – a rendet gyakorlatilag eltörlő erdélyi országgyűlési döntés óta – elhagyottan áll; maguk az itteni katolikusok sem mernének jezsuitát, még világi papként sem visszahelyezni, hiszen a döntés szerint esküt kell tennie, hogy nem tagja a Jézustársaságnak. Egy ideig a Székelyföldön kellene plébániát vállalnia, hogy onnan jövet ne kényszerítsék már az esküre. De az így ide visszaszivárgó jezsuitának is jól meg kellene tanulnia románul, mert itt magyarul csak a nemesek beszélnek. A mostani karánsebesi plébános faragatlan ember, éppencsak misézik az ottani katolikusoknak.

(II.) Ami a szászokat illeti, ők részint megerősített városokban élő polgárok, kiváltságaikat jól számontartják, részint az ezeket a városokat környező falvakban élő parasztok, utóbbiak szolgarendűek. Luteránusok; elzárkóznak minden hitbéli befolyás elől, mert kiváltságaikat féltik. Viszont városi magisztrátusbeli funkciókra is emelték közülük olyanokat, akiket korábban a jezsuiták térítették katolikus hitre, mert megbízhatóknak találták őket; de állandó római katolikus lelkészséget alapítani köztük aligha lehetne.

(III.) A székelyek hét székben élnek Erdélyben, pezsgő életű településekben, úgyannyira, hogy a Székelyföldön kívüli erdélyi magyar települések hozzájuk képest szinte elhagyatottaknak, pusztáknak tűnnek. Csík-, Gyergyó- és Kászonszék színek katolikus; Udvarhely-, Kézdi-, Orbai- és Aranyos-szék vegyes vallású, van bennük kálvínista is, ariánus (unitárius) is, de a többség ezekben is katolikus. Viszont a három székben élnek – esperesükkel élükön – azok a katolikus papok, akik kálvínista módra, asszonnyal álltak össze. A vikárius tehetetlen, mert a protestáns egyház és a protestáns fejedelem a nő katolikus papokat pártolja. Ha lennének becsületes nőtlen papok, a nép maga úzná el az asszonnyal együttélőket, de egyelőre nincs ilyen pap. A székelyek közül sokan mennek papnak tanulni Magyarországra, de ott is ragadnak, hiszen a megélhetésük is jobb ott. Pedig a székely nép élő hitű katolikus lenne, ha lennének jó lelkivezetői; minden évben Pünkösdkor összegyűlnek Szűz Máriának a székely hegyek közt levő egyik kegyhelyén, s azt a jezsuitát, aki egyszer beszélt ott nagy tömegük előtt, maguk közt akarták rögtön tartani azzal, hogy nagy lenne a lelki aratása körükben.

(III.1.) Nagyon alkalmas központ lenne a székelyek közt Udvarhely egy jezsuita rezidencia megtelepítésére. Ez lenne a központ, innen lehetne aztán szerteszét menni közéjük népmissziókat tartani, s igazi lelkipásztori munkát végezni. 1593-ban már volt egy ilyen missziós központi rezidenciácskaja itt a Jézustársaságnak, s igen nagy missziós és térítési sikerrel dolgozott. A város katolikus polgárai ma is örömmel vennék ezt. Ellenkezés a protestánsok részéről lenne, de a megoldás az volna, hogy egy páter világi papként először a plébánián dolgozna, egy pedig valamelyik közeli faluban lenne állandóan. A katolikus ifjaknak a páter a városban az alsóbb iskolai stúdiumokat is taníthatná, s a tanulókat aztán Kolozsmonostorra lehetne küldeni magasabb tanulmányokra. Nem lenne könnyű az ott dolgozó páterek megélhetése, hiszen a plébániái jövedelmek fele így is – az erdélyi törvények szerint – a kálvínista prédikátoré. De a hívek készségesen adakoznának. Ha itt ez a terv mégsem sikerülne, egy másik ilyen székelyföldi bázis Szentlélek lehetne. Itt csak a szomszédos falvak ágyast tartó katolikus papjainak ellenállását kellene legyűrni: Egyszóval: a székelységet nem szabad magára hagyni, szeretik papjai-

kat, buzgók a hitükben. Erdély vezetői – bár protestánsok – csínján bánnak a katolikus székelyekkel, mert mégis csak ők adják Erdély hadseregének javát. A csíksomlyói barátok is nyugton maradhattak a legnagyobb vallási zűrzavarok idején is. Csak az a baj, hogy keveset tudnak tenni a székelyekért, hiszen többségükben bosnyákok és olaszok. Így vannak a Mikóházán települt ferencesek is, akik éppen csak miséznek a népnek, mert bosnyákok mind.

(IV.) Ami a magyarokat illeti, ők többségükben kálvinisták, továbbá unitáriusok, kisebbségük katolikus. A Székelyföldön kívül összesen három olyan római katolikus templom van Erdély magyarok lakta vidékein, ahol felszentelt pap is van: Gyulafehérvárott, Kolozsmonostoron és Szászfenesen. Bácsón és Jegenyén a templomi kisegítő szolgáltatásokat csak egy-egy licenciátus látja el. Van még két kápolna is, az egyik Gernyeszegen, a másik a Jézustársaság pártfogójának, Kamuthyné úrasszonynak birtokán, Szentlászló mezővárosban.

Ezután egyenkint sorra veszi az említett templomos „gyülekezeteket”, ismerteti iskolájukat, gyülekezeti életüket s a Jezsuita Rend ottani tevékenységét: (IV.1.) Gyulafehérvár, (IV.2.) Szászfenes, (IV.3.) Bács, (IV.4.) Jegenye, (IV.5.) Gernyeszeg, (IV.6.) Kolozsmonostor, amely – egy-két főrangú pártfogó és a katolikusnak megmaradt nemesek támogatását is a lehetőségekhez képest élvezve, nem hivatalosan, de mégis együtt tartja a jezsuita misszió tagjait. Leírja tevékenységüket, miséiket Kolozsvár városából is sokan látogatják. Ők azonban, hogy az összeütközéseket elkerüljék, Kolozsvárra csak titokban és csöngettyűszó nélkül viszik a szentséget a betegeknek. Kolozsvár belterületén nem temethetnek, itt a katolikus halottakat is protestáns prédikátorok temetik el. Itt Monostoron vannak diáklai is, énekkaruk énekel a templomban. A rendi kereteket is megtartják titokban, de annak nagyobb fegyelemmel. A körmeneteket csak a rendház és a templom udvarán belül tartják. A kollégista diákokra felügyelő jezsuita magiszter is civilben jár. Viszont az oktatás olyan színvonalú, hogy sok protestáns nemes is szívesen beadná hozzájuk fiát, ha nem félné. Kevés a tankönyv. A diákok erkölcsé annyi eretnesség közt elég jónak mondható. Többen áttérnek. Részletesen leírja a tanulók napirendjét, a hajnali keléstől az esti lefekvésig; részletezi étrendjüket, a tantermek és lakoszobák elosztását, berendezését. Kamuthyné nagy jótevőjük, de a néhai Erdélyi István által rájuk hagyott néhány ezer forintos hagyatékra már rátette kezét a fejedelmi kincstár. Felsorolja a konyhai és a gazdaságbeli alkalmazottakat. Maguk gazdálkodnak, sajnos kitűnő sáfárjuk, az egyik laikus testvér, meghalt, helyére sürgősen szükséges volna valaki. Ismerteti a beteggondozókat, majd leírja a rend monostori missziója által végzett lelkipásztori tevékenységét.

(V.) Az adott helyzet miatt felmentést kérnek a X. Ince pápa által kiadott ama korlátozás alól, hogy három évenként váltaniuk kelljen a házfőnök személyét. Ezt a kérést részletesen indokolja.

(VI.) Kéri, hogy a rend Kolozsmonostoron dolgozó felszentelt papjai és magiszterei kapjanak általános felmentést az eretnek könyvek olvasásának tilalma alól. Az, hogy esetenként engedélyt kell kérniök, nehézkessé és szinte lehetetlenné teszi a hívek eligazítását, s a protestánsok által feladott problémák megoldását. A vallásszabadságot törvény biztosítja a négy bevett vallás számára, de a jelenlegi felekezeti helyzeten nem szabad változtatni; ahol nincs katolikus egyház, ott nem lehet létrehozni, bár többen a katolikus valláshoz húznak, nem mernek színtvallani. Ugyanakkor a protestáns prédikátorok által megengedett nagyobb szabadság, az általuk nem ritkán engedélyezett házassági válás és új házassághoz kötés sok számára vonzó. A protestáns tisztartók a katolikusokat ünnepeiken is munkára kényszerítik, tizedet és adót kell fizetniök.

(VII.) Nagy nehézséget jelentenek az unitáriusokkal kötött házasságok, amelyek nem a Szentháromság nevében kötöttek, így érvénytelenségre kell tekinteniök. Ez sok katolikusot érint, akik – ha ezért elutasítják őket, közömbössé válnak. Valamilyen diszpenzációs lehetőséget kérnek.

(VIII.) Fontos volna, hogy az erdélyi római katolikus egyház élére felszentelt püspök kerüljön. Annak, aki idején, számolnia kell azzal, hogy itt nincs fényes püspöki udvartartás; olyan missziós püspök kell ide, amilyenek az etióp misszió számára felszentelt jezsuiták, akik minden pompa nélkül, csak tisztüknek élnek. Az erdélyi rendek azt sem engednék meg, hogy valaki hivatalosan viselhesse az „Erdély püspöke” címet. Ha elismernék, óhatatlanul szóba kerülne az egyházi javak visszaadásának kérdése is, amiről persze Erdély többségben lévő protestáns rendjei hallani sem akarnak. Felszentelhetnék viszont valamelyik ókeresztény, elpusztult (mohamedánna lett) egyházmegye püspökének, és püspöki vikáriusként avagy apostoli adminisztrátorként küldhetnék ide. Így az a vita is elkerülhető volna, amely Erdély kegyurasága tekintetében a császár és a Szentszék közt van. A császár ui. mint magyar apostoli király, magának követeli a jogot, a Szentszék pedig saját magának, mondván, hogy Erdély



már elszakadt a magyar Szent Koronától. Rendtársaival együtt már beszélt erről néhány katolikus erdélyi főrangúval és nemessel, azok is helyeselték ezt a megoldást. Somlyón települhetne a művelt Báthoriné mezővárosában, aki a fejedelem anyósa és kedveli a jezsuitákat. A mezővárosban jó parókia épület is van, igaz, környéke teljesen kálvinistáktól lakott. Ezt a felszentelt püspököt jobban támogatnák a katolikus urak, mint a mostani szegény, öreg és beteg ferences papot, aki a Székelyföldön él, kinevezett püspöki helynök ugyan, de nem felszentelt püspök és bármilyen jószándékú is, magatehetetlen, még az ágyast tartó papokkal szemben is. Ami a legfőbb: a különleges püspöki funkciókat, nem lévén fölszentelt püspök, nem láthatja el. (Nem bérálhat, pedig a bérálást már csak hírből ismerik Erdélyben; s ami döntő; papot nem szentelhet.) Erre a funkcióra Huszti Pál lenne a legalkalmasabb. Bécsben, már mint pap, a Csáky grófok fiainak volt nevelője, majd Kornis Zsigmond udvari hitszónoka és papja; Erdélyben nemcsak a katolikus, de a protestáns főrendek előtt is tekintélye van. Személyes beszélgetése alkalmával meggyőződött róla, hogy nem riadna vissza ettől a nehéz feladattól. Bérálna is szerte Erdélyben és csöndben papokat szentelne Monostoron.

(IX.) A következőkben részletes előterjesztést tesz a lényegében titkos úton történő utánpótlás biztosítására, a papképzésre. Olyan buzgó, jól felkészült fiatal papokra van szükség, akik a nép által is utált ágyastartó papokat képesek lennének kidobatni a székelyföldi plébániákról, ugyanakkor a miszsiós tevékenységre is felkészültek, elszántak. Ilyenek kívülről, Erdély határain túlról nem várhatók. Monostor lenne az a hely, ahová – részint saját, ott tanuló diákjaiból is – székelyföldi származású, papi hivatást érző ifjakat lehetne összegyűjteni. Minden egyes ifjúnak lehetne egy-egy patrónust szerezni a rangosabb erdélyi katolikus nemeseik közül, akik létfenntartásukhoz, tanítatásukhoz hozzájárulnának, azzal a kötelezettséggel, hogy fölszentelésük után patrónusaikhoz mennek, szolgálnak nekik és népüknek lelkiükben; az utánuk következők pedig már a papnélküli plébániákra, illetve a méltatlanná lett papok lecserélésére volnának irányíthatók. Filozófiai oktatásukról jezsuita magiszterek, teológiai képzésüket – súlyt helyezve a gyakorlatias, az életre felkészítő s nem az elméletekben elmerülő teológiára – a páterek végeznék. Ezek az ifjak – az összeütközések elkerülése végett – világi ruhában járnának, csak a szertartásokhoz öltötenék egyházi ruhát. A bécsi Pazmaneum lenne a minta, persze külsőségek nélkül. A fentiek szerinti püspök szentelné fel őket itt Monostoron, s úgy indulnának hivatásuk teljesítésére. De ha nem sikerülne püspököt biztosítani Erdély számára, még mindig van lehetőség. Mert ezeket a végzett ifjakat ki lehetne küldeni Moldvába vagy Kassára. Ott szentelődnének fel, s úgy térhetnének vissza. Természetesen a felsorolt rendkívüli papképzési és szentelési körülmények miatt, a szükséges felmentéseket meg kellene szerezni Rómából a Szentszéktől.

## Informatio de statu Transylvaniae et spe conversionis.

1650.

Transylvania constat nationibus 4: Valachis, Saxonibus, Siculis, Ungaris.

(I.) Valachi. Coloniae veterum Romanorum, quorum et linguam corruptam habent, sunt potiori parte agrestes. Sequuntur ritum graecum, toleratum a regnicolis, etsi de libertate religionis conditi articuli seu leges eos non comprehendant. Pauci aliqui jam calvinismum susceperunt. Biblia habent nuper versa in linguam suam ab uno ex praedicantibus aulicis calvinistis;<sup>1</sup> ita nimirum zelant lupi ovium destructionem. De hac gente ad unionem reducenda non apparet ulla via quamdiu princeps est acatholicus. Habent episcopum suum, qui Albae Juliae in suburbanis residet. Sacerdotes eorum rudes sunt, plerumque et immunitate ecclesiae non ubique gaudent, qui ex perpetuo obligatis rusticis nati sunt, sed habentur ceu rustici, nisi se aliqua solutione redimant a laboribus consentis rusticanis. Ex hac natione constat potiori ex parte civitas Karansebes, ad fines Transylvaniae, Turciam et Transalpinam

Valachiam versus sita. Multi pro commoditate loci incolae sunt etiam nobiles. Olim hic residentia fuit Societatis Jesu, post quam ejectam habitarunt ibi franciscani aliqui Bosnenses cum ludimagistro a Societate dimisso Gregorio Lonczai,<sup>2</sup> qui etiamnum ludimagistrum agit et concionabatur Valachice; monachis utpote ignaris linguae sacrae peragentibus, quorum jam pertaesi cives, qui potiori parte catholici sunt (quamquam et praedicantem alere debent, propter mixtas calvinistas); optarent sacerdotem externum, quem etiam petierunt tum Alba<sup>3</sup> a pater nostro Valentino,<sup>4</sup> tum hinc a patre superiore. Missus fuit pro aliquo tempore velut experiundi gratia pater Gregorius Tamasi sacerdos,<sup>5</sup> nobis ob alumnatum aliquamdiu obligatus, nunc parochus in Szaztenessi,<sup>6</sup> sed difficultates expertus est, ut non sint visi velle eum habere efficaciter. Nam imprimis cum residentia sit desolatissima, vinea neglecta, praedium vacuum et ruinosum; cupiebant ut repararet, allata a nobis vel sua pecunia. Auxilia, quae pollicebantur, ex modo ipso videbantur aut parva futura, aut inefficacia. Rustici paucili residentiae, credo octo, parum servire solent; unde eorum solum opera non reparabuntur desolata. Vellent etiam, ut nihil dependentiae vel correspondentiae haberet Monostorino<sup>7</sup> sacerdos ipsorum; immo vellent aliqui, ut reversales darentur domino bano (idest praefecto supremo, qui calvinista est magnus) sive a sacerdote, sive a civitate: non esse jesuitam, qui ibi serviret, sacerdotem. Et hoc sine dubio propter metum, quod dicitur Judaeorum.<sup>8</sup> Insuper non solum nihil videntur velle pensionis sacerdoti dare, sed etiam cuperent, ludimagistrum a sacerdote ali et vestriri, ut olim pro suo zelo faciebant jesuitate, quos tamen non auderent nec vellent admittere. Proventus residentiae vix alerent sacerdotem nunc; olim jesuitae juverunt se aliunde, ut Monostorino suppeditent necessaria ibi servituro, durum videtur, sed tamen foret tolerabile, si spes affulgeret successionis; qui non apparet his temporum circumstantiis alius, quam ut summa cum patientia Societatis adeo nutanti catholicae istic rei subveniatur. Ouamquam via succedendi pateret e Siculo- rum terris (de quibus mox) si quis prius aliquo tempore ibi servisset alicui ecclesiae, dummodo evitare posset juramentum aut reversales litteras dandas, quod non sit Societatis.<sup>9</sup> Et deberet scire, qui illuc se locaret, linguam Valachicam, ut concionare possit et confessiones audire. Nam ungaricam linguam nobiles solum sciunt, qui respective pauci sunt. Cum his tamen agendo, facile quis etiam plebeios animos subintraret linguamque eorum addisceret in brevi. Interim habent unum rudem parochum, qui eis sacrum legit.<sup>10</sup>

(II.) Saxones. Colonia, ut aliqui existimant, Caroli Magni e Saxonia tracta,<sup>11</sup> incolunt civitates praecipuas et fortiores, multos insuper pagos circumjacantes. Cives liberi sunt, pagani<sup>12</sup> vero vel urbibus vel nobilibus subjecti. Gens humana, tractabilis aptaque ad fidem, si cultores haberent. Sectam Lutheri tenent. Sed clausum aditum veritati. Si tamen tentaret quis eos adoriri, forsitan Deus aperiret civibus et eorum filiis, non licet esse catholicis, alioqui periclitantur de amittendo inter ipsos jure civili et bonis, visa tamen unius in scholis nostris conversi constantia et virtutibus aliis, eum tandem et in gratiam et ad publicum officium admiserunt. Et quodsi nostra-



tes audire constanter possent, obaudirent credo evangelio. Sed vix est modus inter ipsos domicilium figendi, in quo audiri possent.

(III.) Siculi habent 7 regiones, quas ipsi sedes appellant, pagis amplis et frequentissimis refertas, ut terra reliqua Transylvania, maxime ab Hungaris habitata videatur respective desolata. Ex his sedibus tres Czik, Gyergyó, Kaszony sunt integre catholicae, 4 aliae Vdvarhely, Kisdi,<sup>13</sup> Orbai, Aranyas mixtam habent haeresim calvinianam et alicubi etiam arianam. Catholici tamen multi et fere plures. In his tribus sedibus habitant infames illi concubinarij sacerdotes cum suo archidiacono, de quo dicitur, quod permiserit<sup>14</sup> calvinistas se facturum suos. Habent hi patrociniū haereticorum, nec puniri ideo possunt ob hoc scandalum a vicario. Nolunt aliquem frugi sacerdotem interesse tolerare, sed cogunt nubere aut exesse. Nuper vicarius aliquos monachos posuerat ad quasdam parochias prope illos, supplicatum principi: juberet monachos redire in monasterium. Datum fuit mandatum et causa addita, quod extra monasterium monachi essent apostatae. Elapsa hieme in comitiis regni vicarii potestas confirmata est, vel potius infirmata in sacerdotes, ut etiam archidiaconum possit constituere. Sed ita tamen, si eum eligent et acceptent etiam uxorati illi sacerdotes. Quorum aliqui tempore comitiarum Albae ad praedicantes potius divertebant, quam ad sacerdotem catholicum. Ut vel hinc appareat quam pestem daemon per hos invecturus sit in rudem et innoxiam gentem. Catholicis bonis cor dolet, sed non habent alios sacerdotes ad manum; quos si haberent, nebulones istos non tolerarent. Nunc coguntur, ne si vacent parochiae, in locum ipsorum irrepant praedicantes. Sensim tamen seduci poterunt etiam bonae oves per tales hircos, si provisio non erit a majoribus et universalioribus pastoribus. Res mira? Pro una misera synagoga vel altera in Hungaria ab haereticis aedificata etiam hic in Transylvania colliguntur eleemosynae. Et pro tot catholicis hic adjuvandis non est, qui alibi cogitet. Exeunt quidem hinc identidem ex hac ipsa Sicula gente sat multi ad studia, sed vix aliquis redit. Adhaerent in Hungaria, visco meliorum praebendarum Saltem in novo illo, quod anno superiore Tyrnaviae concluderunt seminario nationali, haec Sicula etsi tota militaris (armis enim servit suo principi) est tamen prona ad devotionem, sed rudis rebus piis, sequerentur ductum si esset, qui duceret. In festis Pentecostes ad sacellum quoddam Beatae Virginis celebre in Alpibus Czikiensibus, quo tunc ingens populus confluere solet pro concione, auditus est bis ab iis sacerdos noster, rogatus deinde vehementer, ut maneret in eorum patria, fructum dicentes fore ingentem.<sup>15</sup>

(III. 1.) Et sane in Vdvarhely, quod oppidum Siculorum est sat amplum, quamvis jam haereticis permixtum, expediret valde, immo necessarium esset residere aliquem nostrum, ubi ob loci commoditatem tum scholae haberi possent florentiores, quam Albae Juliae, quia conflueret eo facile et tota Sicilia juvenus, quae studiorum avidior est, quam Transylvania. Tum vero vicinis pagis plurimis totique Siciliae facilius succurrere liceret in spiritualibus excurrando, quasi e specula media, nun in unam partem, nunc in alteram, quod jam olim adverterant patres nostri, fixeruntque ibi sedem, ut

videre est in annuis Societatis anni 1593, ubi sub titulo Provinciae Austriacae in fine plane haec verba reperias: Porro Vdvaraliae (seu Vdvarelini) a sacerdote nostro ducenti quinquaginta ad catholicam fidem aggregati, plurimi baptizati denu, vicenum, ac prope tricenum annorum. Ibidem aperto ludo litterario facile centum adolescentuli ad nostram disciplinam se contulerunt, qui ad catholicam religionem, aucto negotio traducuntur. Haec ibi. Neque vero cives catholici essent contrarii, optant potius votis calentibus. Difficultas si quae esset, esset ex parte haereticorum; sed facile esset ut alibi, ibi etiam ita se accommodare; unde initio unus solum deberet ibi constanter residere, sicut hactenus, sive monachus sive parochus residebat unus. Socius posset esse in aliqua vicina parochia et correspondere ceu bonus vicinus parochus.<sup>16</sup> Parochialis domus, templum et schola sunt in editiore loco, bene commodo et amplo. Doceri posset ibi juvenus ad grammaticam vel syntaxin; deinde submitti Monostorino ad altiora. Distat Monostorino itinere tridui circiter. Ratio victus fere deberet venire ex eleemosynis vel censu. Cives etiam praestarent idipsum, quod defacto parochus et magistro praestatur. Quanquam illud credo sat esse tenue, cum media pars parochialium proventuum cedat praedicanti calvinistae. Vinum ibi vix crescit, sed apud vicinos Saxones facile comparari potest. Quodsi hic casu aliquo non succederet intentum, commendatur parochia Szentlelekiensis, ampla et primaria in tribus sedibus,<sup>17</sup> ubi etiam eodem pene fructu refertur posse residere aliquem. Difficultas si quae foret ab sacerdotibus concubinariis vicinis huic loco, sed haec superaretur cum bono Deo. Et universim loquendo haec natio non deberet a nostris deseri, cum sint homines boni et zelantes pro suis sacerdotibus. Et quos amarent non facile sinerent a se avelli. Neque vero etiam eos disgustarent facile summa capita, cum vires bellicae campestris bona parte ex iis constant. Etiam primitus erratum videtur, quod in horum medium nostri se non receperint. Stetissent turbas inter omnes ut monachi in Czik securiores. Oui quidem vetus monasterium suum conservarunt et tenent defacto,<sup>18</sup> quanquam non numerosi maxime qui servire solide possent, quia vel rudes vel alienigenae Bosnenses ac Itali. Et hi quidem missionarii apostolici docti satis. Sed quia reformatores aliquibus suorum minus grati, unde dissensio eorum etiam in aures saecularium pertigit. Sunt et in alio loco Mikaháza<sup>19</sup> dicto aliquot monachi fere Bosnenses, qui etiam nisi sacra faciendo parum alias servire possunt. Et haec de Siculis.

(IV.) Hungari sunt plurimi calvinistae, deinde ariani, catholici pauciores. Tempa parochialia in ipsa Transylvania extra Siculiam ubi liberum catholicis in pleno exercitium est, habentur cum sacerdotibus omnino tria: Albae Juliae, Monstorini et in Szazfeness. Duo alia templa in pagis Bach et Jegenyő<sup>20</sup> habent tantum licentiatos. Capella etiam est una in Gernyeszeg et altera supra oppidum magnificae dominae Kamuthianae, insignis nostrae benefactricis Szent Laslo dictum, amplum valde et spirituali fructui merendo non incommodum.<sup>21</sup> De singulis praenominatis quae occurrunt breviter:

(IV. 1.) Albae Juliae templum cum scholis est in suburbio, quod olim



hospitalis fuit. Intra moenia templum collegiale Societatis desertum stat. In loco collegii academia est calvinistica. Habitatio sacerdotis catholici cum magistro est intra moenia. Ouotidie ad scholas magister, pater ad templum bis exit, mane sacrum dicit. Vesperi litaniae. Pulsare campanam in catholico templo ad sacrum mane, post prandium ad litanias vel vespas non licet, nisi prius pulsetur in templo aulico calvinistico. Dum catholici festum celebrant et alii non, tum licet pro more. Idem in Udvarhely practicatur quoad pulsum campanae. Sacramentum ad aegros defertur occulte ac sepulturae fiunt ritu cosueto publice. Scholae hic docentur ad poësim inclusive. Cives optarent ludimagistrum cantorem esse bonum, propter sacra et litanias, quae etiam loco sacri, dum pater abest, mane cantantur, accurrentibus ad pulsum aliquibus. Actiones in festis natalitiis, passionis, corporis Christi fiunt. Si quis nobilior catholicus moriatur, affixio desideratur, oratio etc. Unde ut humanista, sic magister necesse est. Necesse haberet qui nunc ibi est pater socio adiutore in spiritualibus, etquidem tempestive: ut si contingeret ipsum decedere, alter socius per modum naturae succederet, jam loco assuetus, et ipsi locus; faciliusque esset nunc glaucoma obducere adversariis pervigilantibus, quam si post mortem aliquis ignotus velit se intrudere, qui sine magnis examinibus et forte juramentis, quod non sit Societatis vix tolerabitur. Modernus jam tandem creditur esse externus, quia nimirum hac ipsa via, cum hujus successione processum est demortuo patre Joanne Szini.<sup>22</sup> Porro lingua germana et illyrica esset Albae valde usui; ista quidem ob negotiatores, qui ex Posnia,<sup>23</sup> Ragusa etc. crebro et numerose adveniunt, catholici boni; illa vero ob germanos milites praetorianos, quorum multi cum capitaneo et uxoribus sunt catholici, viri humanissimi et addicti nobis. Ratio vivendi Albae est paupertina et fere ex eleemosyna. Pro magistro solvit aliquid communitas. Nam cum antea quoque conductitii fuerint, servari debet tenor pro futuris talibus. Habet hoc domicilium vineam unam in Sárd, prope urbem, sat desolatam; non pridem acquisivit, etiam dominus magnificus piae memoriae Sigismundus Kornis legavit colonos sex in uno pago vicino Igen dicto, cum domo ibidem et vinea;<sup>24</sup> aperte habere haec non expedit adhuc. Administrat dominus magnificus Franciscus Kornis prioris haeres, suo nomine fructus inde perceptos domui suppeditaturus. Monostorino etiam juvatur, quo pater fere quot mensibus excurrit, tum confitendi, tum aliorum negotiorum causa. In spiritualibus sibi non desunt juxta vocationem et loci condicionem.

(IV. 2.) Szazfeness est oppidumne an pagus, populo sat frequens eoque catholici, qui ab initio semper constantes in gremio ecclesiae permanserunt. Distat Monostorino medio milliari bono. Templum habet honestum et domum parochialem muratam. Scholam etiam servat parvulorum ob cantum in teplo. Hic locus fere a nostris administrari deberet, ut annis superioribus, minori suspicione promoverentur deinde alio isthinc. Stolae hic proventus nullus et alii sat tenues, nam decimarum quarta, ut alibi, praedicantibus dari solet, hic non datur. Non habetur formatum baptisterium sed fit baptismus extemporaneus aqua benedicta, credo quia non habetur oleum sanctum et

chrisma sufficienter. Sicuti Monostorini, habet haec parochia capellas duas, in quibus etiam festo titulari fiunt solennitates.

(IV. 3.) Bachs est pagus catholicus,<sup>25</sup> sed infrequens habitatoribus, qui nunc cum paucis vicinis in Papfalva catholicis licentiatum alunt. Sacerdoti sustendendo insufficientes. Distant a nobis uno milliari parvo, hinc provide-mus aegros sacramentis necessariis; caetera curat licentiatu. Fit processus ad templum hujus pagi a festo titulari Sanctorum Petri et Pauli.<sup>26</sup>

(IV. 4.) Jegenyő est pagus etiam integre catholicus, habet templum com-modum; administrat licentiatu ob defectum sacerdotum. Parochus Szazfe-nessiensis interdum revisit et nos interdum. Distat a nobis fere tertio millia-rio. Homines sunt antiquae synceritatis, obsessi a circumjacentibus pagis hae-reticis suum antiquum retinere. Si sacerdos in loco esset, etiam ex vicinis pagis memores veteris fidei non pauci redirent ad gremium ecclesiae. Verum est quidem, quod pagus solus cum ultra domos 20 vix habent, non sufficeret pro uno sacerdote sustendendo, cum sint rustici pauperes, tamen si homi-nem haberemus, non esset adeo difficilis ejusdem ibi sustentatio, cum offe-rant se vicini nobiles, unus ad mensam honestam, altera ad vestitum constan-ter suppeditandum. Quod vero parochiani darent et industria, eo familia vivere posset. Novus etiam aliquis hic per tempus servire posset, adjutus eti-am a nobis, ut sese facilius hominum phantasiis eximeret. Est pagus iste prin-cipis, olim collegialis.<sup>27</sup>

(IV. 5.) Gernyeszeg habuit hactenus sacerdotem, non quidem in templo, quod occuparunt haeretici, sed in castello dominae comitissae Stephani Chakianae, ad quam dominium temporale loci pertinet.<sup>28</sup> Erat is<sup>29</sup> solatio tum in loco ipso, tum circumsparsis hinc inde catholicis compluribus. Hac aestate etiam ille discessit ad Siculos ob difficultates, quas ipsi sive officiales sive alii crearant.<sup>30</sup> Jam erunt praeda luporum miseri illi catholici. Nos enim hinc eis stabiliter succurrere non possumus, quia valde remoti.

(IV. 6.) Monostor est pagus contiguus suburbiis Claudiopolitanis, a mo-nasterio olim celebri sic dictus, in quo erat olim pro more patriae capitulum et conservatorium literarum juriumque nobilitatis totius ac provinciae. E cujus ruderibus castellum stat principis, olim possessio et habitatio Societatis. Templum adjunctum amplum usibus catholicorum servit, concessum a prin-cipe Bethlen et a maximo Societatis benefactore, piaae memoriae domino Stephano Erdoli<sup>31</sup> nomine Societatis restauratum antea fulmine tactum alioquin cecisset in abusus haeticorum. Oui tamen quia in fine pagi est et sat remotum a residentia, nisi diebus festivis non convenitur et ad vespas ne tunc quidem nisi a majoribus solemnitatibus. Habetur sacellum in area re-sidentiae sat copax, ibi vesperae ordinarie et litaniae, sacra etiam diebus feri-alibus habentur. Concionamur<sup>32</sup> diebus festis et dominicis lingua ungarica post cantatum sacrum. Accurrunt catholici frequentes, qui sunt etiam ex urbe, maxime dominicis; diebus festis pauciores conveniunt, praesertim si cadant in diem fori; cum acatholici nulla festa celebrent praeter tria solem-nia et dominicas, distrahunt etiam facile catholicos multos. In majoribus solemnitatibus etiam a remotis partibus adnituntur comparere fere omnes



domini catholici pro devotione sua. Confitentes pro condicione loci sat numerosi sunt. Ouamquam reperiuntur frigidi valde, qui in plures annos differunt. Nec videntur cogi posse, etsi terreantur futura privatione sepulturae in loco sacro. Et vix est festum solemnus, ubi adminus duo tresve non convertantur, visa catholicorum devotione. Administramus baptismum domi forisque, ubi nullus parochus est catholicus, sed aqua communi benedicta (qua licentia? nescio), non est baptisterium hactenus factum forte quia de oleo sacro non multum habemus quo cum vix fons baptismalis fieri posset saepius. Pater Raiki piae memoriae<sup>33</sup> fertur dixisse non esse opus baptisterio, cum nos formales parochi non sumus, forte nec templum fuit hoc parochiale unquam. Oleo sacro plerumque utimur veteri, quia novum non suppetit. Assistimus matrimoniis catholicorum domi forisque, ubi nullus parochus est catholicus. Domi promulgationes fiunt more consueto. Contrahentes non inscribuntur in librum, ut rituale requirit. Articulus regni esse dicitur, ut ejus religionis ecclesiasticus assistat, cujus est vir, qui contraiverit 200 florenorum mulctae reus agetur.<sup>34</sup>

Communione portamus ad informos, ad cavendam irreverentiam ab occurrentibus haereticis occulte et sine lumine aut tintinnabulo etiam in urbem Claudiopolitanam, ubi etiam alia sacramenta privatim administrare possumus et apud mortuos in domo psalterium canere, non tamen publice sepulturam facere ritu catholico in territorio civitatis, sed etiam catholicos haeretici speliunt. Immo ordinarie nec efferris funus permittitur ad nos Monostorinum more catholico, nisi specialia aliquarum majorum personarum, alias vel silentio effertur qui in nostro caemiterio vel templo sepeliri cupit, vel deducunt haeretici studiosi cum cantu usque ad limites suburbii, ad terminos scilicet nostros, ubi a nostris deinde catholice excipitur et solemniter deducitur. Nonnunquam et conciones funerales fiunt a nostris, tali occasione educendi funeris concessi in urbe studiosi nostri ad sepulturas ordinarias, quae in nostra parochia fiunt, non eunt, nisi pauperes conducti. Neque semper sacerdos invitatur. Si quis equus pro more patriae migro velatus ducatur in funebri pompa, ex consuetudine cedit parochus, idest nobis, sed hoc est ex raro contingentibus. Dedicatio templo non celebratur, vel quia non scitur an fuerit dedicatum, vel quia tempus ipsum dedicationis ignoratur; sub titulo tamen Assumptae Beatae Virginis<sup>35</sup> et colitur et copiosissime tum frequentatur; post restorationem altaria tria consecrata dicuntur a domino episcopo Stephano Szinyei pia memoriae.<sup>36</sup> Supellex templi pro hoc loco est culta et honesta. Sacristanum servamus saecularem studiosum; unus etiam e civibus positus est quasi curator templi, qui suo officio non deest: est bonum positivum<sup>37</sup> in choro; organistae solvit pater superior. Canunt studiosi interpolatim choraliter. Praesepe in nataliciis raro habitum. Sepulchrum fit ut alibi cum actiuncula vulgari lingua,<sup>38</sup> fit etiam in processione Corporis Christi<sup>39</sup> ad stationem, quae fit in area domus. In festo Assumptionis<sup>40</sup> titulari fit actio solemniter litteraria, et si haberi possunt, distribuuntur tunc praemia. Doctrina christiana a meridie ut alibi non habetur, locus defuit hactenus. Nam ad templum, quia remotum, non convenitur; sacellum domesticum pro

conventu sodalium serviebat. Jam si novae scholae aliquae, quas pater superior inchoarat, capaces satis, perficiuntur, poterit ibidem, cum alibi fieri sodalium conventus et sacellum vacabit pro catechesi. Dummodo sit qui faciat et erit si providebitur. Res haec in ruditate ista necessaria est ceu panis quotidianus. Congregatio Beatae Virginis sub titulo Natae Reginae suis vivit vigetque, legionem unus magistrarum administrat.

Scholae pro commoditate loci sat frequentes sunt. In area scholarum est sat ampla domus pauperum studiosorum, qui in ea bono numero vivunt ex eleemosynis piorum. Sunt plerique Siculi. Super hos magister major, qui noster est, sed vestitur saeculariter, habet aliquam inspectionem. Habent a patre superiore constitutum e medio ipsorum unum praefectum, cui obedire tenentur. Cum singuli magistri duas classes habeant, impendunt se, ut alibi, fiunt quandoque declamationes, quae tamen affixiones funebres inturbant, quae si quis apud nos nobilior sepeliatur, requiruntur. Examen annuum, vacatio, recreationes: ut alibi. Praefectus literatus est; pro diligentia magistrorum et conatu ac ingenio discipulorum agnoscunt ipsi haeretici melius in nostris scholis studeri, et nisi metus humanus refrenaret, plures suos ad nostras scholas mitterent. Nos accipimus quoscunque indiscriminatim. Ex quibus convertuntur aliqui; plures timor suorum retardat. Librorum est penuria aliqua. Quantum ad mores attinet, juvenus nostra pro conditione patriae et educationis inter tot haereseon faeces est sat bene morata. Conantur magistri suos et verbo et exemplo ad pietatem manuducere; delinquentibus suae sunt poenae. Confessiones frequentantur. Habitamus Monostorini sacerdotes tres, raro omnes simul domi constanter; excurrendum saepe hinc inde per totam provinciam. Convictores alit domus pro solutione sat exigua: pauci complete praestant et si severe exigantur, aegre haberent aliquando majores ipsorum. Fuere hoc anno ad 15 absque famulis ipsorum, qui etiam fuere ad 6 vel 7. Sed pro ipsis parum solvitur. Unus e magistris est praefectus musaei,<sup>41</sup> qui attentit eorum studiis domi et moribus. Pulsatur ad surgendum illis hora 5<sup>ta</sup> die studiorum, festis tardius. Nostri surgunt prius, sine excitatore constituto. Meditationi signum non datur, quivis ad clepsydrum exigit eam, datur convictoribus pro ipsorum oratione matutina, in qua orant litanias de nomine Jesu, tum se componunt ad studia. Hora 7<sup>ma</sup> itur ad sacrum. Ante mensam quadrante signum datur, tunc famuli convictorum parant mensas. Nostri examen faciunt, quamquam saepe his distractio. Diebus jejunii non pulsatur tardius ad mensam; benedicit aliquis convictorum jussu. Comedunt ex communi lance etiam nostri et panis est communis, triticeus quidem quoad substantiam, sed fere niger quasi semisiligineus, domi pinsitur a pistore conducto, fercula ordinarie 3. Nostrae mensae assident etiam convictores. Vini vitrella tria stata singulis convictoribus, quae studia non impediunt. Nostris infunditur quoties petunt, vinum tamen diversum. Legitur ad mensam more consueto et corrigit lectorem magister vel pater. Ad secundam mensam<sup>42</sup> etiam legitur in aestate, dum juvenes exterius se in area recreant, in hyeme, quia idem locus est musaei et refectorii et recreationis, legi non potest nisi Martyrologium. Non datur vinum famulis convictorum, sed nec familiae or-



dinarie. Recreant recreatio se per horam juvenes inter se. Magistri cum patribus sunt. Magister tamen parvae scholae (qui externus est) cum juvenibus est, quamquam et alii interdum. Vesperi post recreationem itur ad litanias et examen conscientiae simul. Intersunt magistri et quandoque patres. Lectisternia, lotionem, candelas pro studiis, calefactionem dormitorii et scholarum juvenes sibi curant. Musaeo domestico ligno calefit. In aestate dormiunt juvenes in horto domui contiguo ac intra septa, sed non adeo arcte clausa, sub tecto tamen et separatim; apud ipsos dormit magister parvae scholae semper (olim aliquis ex aliis magistris et forte pro disciplina melius), qui etiam in musaeo habet locum separatim. Magistri majores duo habitant in uno cubiculo, quod musaeo contiguum est. Aliquando debilius aliquis juvenum, praesertim in hyeme, propter commoditatem valetudinis dormit aliquamdiu in eodem magistrorum cubiculo separatim. Cum in area domus sit sacellum, alias haberi debemus ut saeculares sacerdotes; clausura est ut in parochiis honestis, nulla tamen habitat in domo faemina. Nocte clauduntur omnia; nisi quod septa non sunt adeo firmia, probis sufficientia sunt ceu alibi. Reficiemus melius prout poterimus. Claves cellarii et penus deponuntur apud superiorem.

Subditos aut reditus isthic nullos habemus nec terras quidem praeter foenilium paucula frusta, duo vel tria. Dant aliquot plaustra foeni. Vineolas etiam habemus duas, in quibus tamen per conductos operarios (cum aliter non possimus) excolendis non semper lucratur. Unam igitur suscepit per suos subditos per interim excolendam magnifica domina Kamutiana vidua,<sup>43</sup> quae enim in quibus potest aliis rebus materno affectu juvat nos propter Deum. Itaque vivimus eleemosyna, quae quia incerto passu progreditur, fit, ut superior curis multis obrui debeat, quae spiritualia tum in ipso, tum in aliis retardare natae sunt et vires corporis frangunt facile. Unde non videtur hic possibilis in officio diuturna vita aut sanitas, ut experientia docuit hactenus. Legaverat quidem aliqua bona stabilia piae memoriae dominus Stephanus Erdely sub inscriptione aliquot millium, sed nec bona, quae ad fiscum occupata sunt, nec pecuniam licet obtinere.

Familiam alere debemus numerosam satis, tum propter nos, tum etiam propter convictores. Cocum cum puero culinae, pistorem, aurigam cum puero pro 4 equis currulibus; bubulcos circa currus bovinos, qui sunt pro duobus curribus; pro equis equitalibus 6 etiam 2 ad minimum agazones et aliquem alias intelligentiorem, qui in negotiis hinc-inde mitti possit ad dominos catholicos ireque cum aliquo nostrum, dum ad varias excursions pergendum est. Nam contingit non raro duos sic abesse domo singulo cum famulo, tertius etiam in horas paratus esse debet, si vocetur aliquo pro infirmis aut alia causa spirituali. Jumenta currullia etiam habent, in quo toto anno occupentur pro usibus domus. Sacristanus etiam unus ali debet. Praeterea quivis pater habet puerum studiosum, qui curam cubiculi habeat, calefaciat; hinc-inde per urbem aut pagum comitetur patrem ad aegros et alios visitandos etc. Sunt hic fere<sup>44</sup> pauperes; pro duobus sustendendis solvit domina memorata Kamutiana vidua, eosque vestit eo fine, ut nobis serviant; tertium domus alit et ve-

stit, qui et credentiae<sup>45</sup> curam habent. Post mortem fratri nostri Andreae Binner<sup>46</sup> etiam cellarium servare debuimus studiosum, qui emptor quoque et dispensator fuit estque. Sed hortum qui colere nosset aut potuisset, fuit nemo, unde stetera inculta multa, magno culinae dispendio. In cuius defuncti locum necessarissimus est vir similis desuper<sup>47</sup> et quantocius. Valde enim et incommodum fuit etiam hucusque carere tali. Sic et familia (cujus nunc quoque quantum fieri potest, in spiritualibus cura habetur) erit ordinatior et domus provisa. Hic conducto fidi non semper potest, praeterquam quod practicum et bene moratum constantemque invenire difficillimum est.

Infirmorum cura habetur pro consueta charitate quantum fieri potest. Sunt doctores Claudiopoli et apotheca, recurrimus in necessitate. Deus provinciam hanc custodiat a peste, nam nesciunt, nec volunt se multi custodire, et si ecclesiasticus timorem ostendat, neque consueto more officiiis perfungatur suis, rudiores scandalizantur et difficulter redduntur capaces cautelam expedire.

Quoad spiritualia conamur fiant exercitia annua, renovationes item, sed ne domestici advertant dissimulanter.<sup>48</sup> Exhortationes non possunt fieri vel quia raro simul omnes domi sumus, vel quia non est locus, vel ob plurimas occupationes. Unio et charitas mutua, qui Dei gratia est, constanter viget, obedientia pariter et subjectio. Paupertatis major ratio haberi forte posset circa domum in aliquibus rebus, si frater adesset. In visitationibus personarum associatis esse impossibile est ob paucitatem personarum. Itur cum famulo cum per regionem, tum in urbibus; quem tamen secum habere semper mos patriae non fert, nec aliorum, quales habemus, sacerdotum catholicorum, immo ne monachorum. Cavemus tamen cum Dei gratia tanto magis nobis, ut constemus. Linguas haereticorum suo alios pede mensurantium ipse, credo, Dei Filius, secundum modum suum ordinarium agendi non effugeret. Sed non ideo relinquendum opus Dei. Vix ulla tamen sequiore nota etiam ab haereticis aspergimur.

(V.) Ad statutum Innocentii X. homines hujus patriae non adsueverunt, ut mutationes fiant toties in superioribus, maxime si in eodem loco maneat is, qui prius erat superior. Assuescunt enim homines ad illum priorem et nescientes mutationem nostram, etiam post exactum tempus officii ad eundem recurrerent potius, quam ad novum, cui minus assueverunt vel quo cum minus noti sunt. Et posset suo tempore talis succedere, qui (ut homines sumus) sentire posset istud, prout alibi experientia docuit. Deinde videntes istam mutationem crebram adversarii, id quod est facile conjectarentur. Nam nemo parochus cum suis capellanis per vices officium mutat et primatum in domo sua. Non sunt adeo talpae in observandis nobis, quin facillime adverterent, proinde vel dispensatio impetranda in statuto Innocentii, vel defunctus officio hoc suo, alio ablegandus; vel manifestari oportet, quod non expedit et per consequens mutandum solum. At quo fructu? Nobis quidem non ingratum erit cantare: In exitu Israel etc.<sup>49</sup> Sed videndum an plus sit carere effectu legem Innocentii in tali loco (quem si ipse examussim nosset, nunquam obligatum vellet rationabiliter, cupidus boni spiritualis christiano-



rum), vel carere subsidio spirituali et per consequens salute multas animas, si forte perditis per has variationes locus deserendus sit. Objectum et nunc suspicionis sumus et sudes in oculis zelantium pro domo confusionis. Etiam nuper audita voces in urbe nostra, non fore pacem, quamdiu sacerdotes Monistorini tales morabuntur, effundendum esse semel, quod pridem coquitur. Fide digna persona audiit ex ipsis malevolis discurrentibus et retulit. Fatendum tamen et illud, si diu superstitem cupimus superiorem hujus loci, quisquis ille sit, mutandum esse subinde, verum donec apertius esse non licet, dicto modo, ut pro aliquo tempore alio abeat, acturus parochum vel quid simile, vel curaturus valetudinem etc. Fere enim moraliter impossibile est diu durare, quamvis ferreum, in tanta et laborum multitudine et laborantium paucitate. Et quamvis etiam aliis suis sunt labores sufficientes, superior tamen est maxime, quem multa inundant, ut vix respirare ipsi liceat, tempusque pro concione paranda obtinere. Quae tamen, si fructum facere volumus his sane requiruntur non extemporanea; alioquin auditores transscribemus stentoribus<sup>50</sup> illis qui in urbibus catholicis vicini, quantum possunt, laborem afferant ad cathedras. Quod si post dies in aliis occupationibus exactos, noctes impendantur studiis, facile valetudo sepelietur, ut patuit in patre Rayki.

Saltem ordinarius concionator et superior non deberet idem esse, alterutrum officium patitur, aut subjectum ipsum debet, alibi concionator satis se occupatum putat, si die dominico quovis dicat, si superaddat et per festa totius anni, cum adaequate occupatus censetur, nec onerandus pluribus, ne frangatur. Hic ista et praeterea personarum circiter 40 cura domi, cum in re oeconomica et spirituali cursatio activa et passiva, hospitalitates erga trans-euntes catholicos, ex quibus frigidus sane sit oportet, qui non divertat et revisat ad domum hanc, si transire contingat. Accedunt litterae dominorum catholicorum et in iis commissa negotia aut petita solatia, responsa etc. quibus non satisfacere est offensam parere. Insuper excurrendum superiori ad nobiles pro conservanda et agenda re catholica cum iis conferendum et vel hac benevolentiae significatione et officiositate magis devinciendi, firmandi in fide, accendendi in devotione. Jam dum alii quoque pro modulo et commissione in aliquibus horum, vel aliis spiritualibus foris occupantur, quod non raro contingit. Superior solus interim domi pondus sustinet. Nam statim die festo pulsantur fores a confiteri volentibus; mox itur ad templum pro iisdem. Ex confessionali<sup>51</sup> ad altare, ut sacrum cantetur; inde ad cathedram, mox ad baptizandum; ubi aegrorum repentinae evocationes? etc. Et haec non frangant unum si diu continuentur? Etiam hinc rationes dati et accepti difficulter fiunt, quia deest tempus minutias semper notandi et post in oblivione abeunt.

(VI.) Contra haereticos laborare cupientem nostrum aliquem cum fructu et solide retardat vinculum, quo libros eorum legere non licet. Ouae tamen licentia esset ceu panis quotidianus necessaria. Si quid quaestionum aut circa fidem aut circa conscientiam oritur, ad nos refertur resolvendum si ex catholicis solum libris hereseon tenebras et labyrinthos discere volumus et discutiamus in tempore; cum ventis pugnabimus hic, nunquam sibi constant

haereses etiam alibi, magis hic. Nova et nova inveniuntur aut effugia aut commenta ad stabiliendos suos, ad catholicos traducendos quidquid alibi ejusdem sectae aliter dicant; implent arrogantissimi praedicantes vel scholiarchae calumniis et sophismatis libellos et nucleum veritatis venditant avidis auditoribus ac lectoribus suis. Et oportet catholicos sacerdotes nos contrahere humeros ac permittere scandalizari pusillos, quia ut refutemus legere non licet? Volumus ut juventur proximi et expediantur e laqueis haeticorum et laqueos excutere non licet? Non licet lupinos inspicere dentes ut confringamus? arma ab hostibus temere prorecta, ut retorqueamus? Afferat jactabundus haeticus, nescio qua in errorum officina excusum de novo librum, aut etiam vetustiore, sed cui ille suam interpretationem novam lucem addere videri velit, ostendet hinc et offerat audacter pro sua superbia legendum, refutandum, idque coram catholicis; qua aedificatione et quo fructu debebo respondere? Non possum legere, non audeo. Nempe non audi, dicet talis, quia vim veritatis, ne te convincat, extimescis, aut si falsum inesse credis, demonstra, si pastor es ovium tuarum, et arce lupinas insidias. Et vero vel fidentur hac in parte sufficienti doctrinae, vel non? Si ita, cur ligor, cur exponar periculo et ludibrio?

Sim in loco, ubi non sit opus, ut antea, haec talia legere et pruritus non habeo. Quodsi privilegia vivae vocis oraculo facta etiam nunc, maxime Tramontana, suam vim obstant, ut probabiliter sentiunt varii, reverentia vestra posset facultatem legendi libros haeticos nobis et non esset opus recurrere ad reverendum patrem generalem. Gregorius enim XIII. 25. Julii 1573 concessit, ut possint nostri circa hoc dispensari. Pater Everardus<sup>52</sup> concessit provincialibus facultatem dispensandi ex hac concessione pontificia cum praedicatoribus et lectoribus ut legere possint. Sed pater Claudius<sup>53</sup> 1591. 26. Octobris ad pater Alberum<sup>54</sup> scribens extendit dictam facultatem dispensandi provincialem cum nostris etiam aliis, quam lectoribus et concionatoribus. Et quia in compendio privilegii V. libri prohibiti, paragr. 6. confirmantur omnes vivae vocis oraculo factae circa hos facultates, quae datae fuerunt usque ad annum 1575. Haec autem, ut notavi, data fuit ante istud tempus; ideo censenda est non jam vivae vocis, sed bullata facultas. Modificatio vero ejus a patribus generalibus facta, vel extensio, an postea sit mutata, nescio.

Et certe, si pater Claudius sanctae memoriae in epistola de Jubilato et Missionibus No 5. peramplam censet debere habere missionarios facultatem ad auxilia animorum adhibenda etiam eos, qui catholicos interserantur, quanto major nobis concedi deberet in tam remota regione et inculta, haeresibusque obruta. In qua conversio hominum lente procedit, valde se daemon radicavit, in tanta errorum colluvie. Ab uno circiter anno per aliquem nostrum ariani baptizati catholice tres, absoluti ab haeresi alii ad duodecim, inter quos praedicans saxo lutheranus cum conjuge. Praedicantes plenis buccis debachantur contra fidem catholicam. Dum ordinantur, debent jurare se concionaturos contra papistas. Plures probant fidem catholicam et sequerentur, si esset sine meta libertas. Multa retinent publicae a praedicatoribus



denuntiationes, excommunicationes, sepulturae negatio, cognatorum vicinorumque perversae linguae, majorum odia et persecutiones obliquae etc. Ouae articulus anno superiore conditus obsignat, in quo libertas quidem religionis conceditur, hac tamen lege, ut ubi hactenus fuit exercitium alicujus religionis ex quattuor, catholica scilicet, lutherana, calviniana et ariana, sit etiam ibidem et in posterum; ubi non fuit, non introducatur.<sup>55</sup> Sic jam, vi hujus articuli, etsi pagus integer aliquis converti vellet, vix auderet sacerdotem et exercitium catholicum introducere; premi enim posset, larva hujus articuli. Nauseant multi suos praedicantes, dum eos conferunt cum catholicis sacerdotibus. Vident enim nostros nihil accipere, suos pro quovis opere solutionem exigere. Nostros mutua charitate connexos, suos invidia, dissensiones; fastum suorum, nostrorum ad ima mendicabula demissionem, sive dum aegros invisimus, sive dum supplicio afficientis assistimus prompte etc.

Ad conciones nostras ordinarias pauci veniunt, plerumque qui veniunt probant et rem et modum. Sed quia extra urbem sumus, pigritia aut respectus humanus ligat pedes plurium. Uniformitas in sectis eorum non est, suo fere quisque spiritu ducitur. Praedicantibus tantum creditur, quantum ipsis auditoribus placet. Divortia non sunt adeo difficilia. Ubi dissolvit conjuges sententia praedicantica, plerumque permittit transire ad alias nuptias. Et tamen dum copulantur, jurant indissolubilitatem more catholico, tamen providentiores non probant adeo haec divortia facilia, ob quae aliquando et vir plures conjuges et conjux plures viros habet superstites separate viventes ab aliis, nisi cum uno. Eucharistia non porrigitur soli, sive sano, sive moribundo; detur,<sup>56</sup> si communicare vult, habere socium. Festa praeter tria solennia: Nativitatis, Paschalis, Pentecostes cum suis, item dominicas, celebrant nulla. Catholici subditi ab haereticis officialibus coguntur in festis ad labores. Adeo est libera religio, sed a libertate decimae, olim, credo, secundum jus Hungaricum ecclesiarum, nunc cedunt principi; redimunt pecunia ab eo domini terrestres nobiles in suis territoriis. Catholici nostri multi sunt frigidi, trahunt frigus ex conversatione jugi haereticorum. Carnem apponunt passim diebus vetitis propter famulos haereticos, etiam potentiores. Viget fortis amor bonorum temporalium, quorum amittendorum metus zelum excutit; sunt qui permittant, aut etiam jubeant die festo suos subditos haereticos, alias per se laboraturos, nec festum celebraturos pro suis utilitatibus laborare pro dominis.

(VII.) Ex defectu, quod non sit in provincia episcopus catholicus praeter haereses et eorum fructus multa talia incommoda inter catholicos contingunt aliaque scandala, maxime circa matrimonia. In quibus istud est difficillimum, quod remedio efficaci indigeret, quod passim catholici etiam cum arianis conubia ineant sine scrupulo. Cum tamen inter hos impedimentum cultus disparitatis intercedat, eo, quod baptismus arianorum communiter apud catholicos dominos censeatur invalidus ob defectum formae debitae. Nam etsi defunctus princeps mandaverit, ut omnes consuetam trium divinarum personarum formam adhibeant (quae antea magis neglecta fuisse dicebatur; baptizantibus passim solum sic: „ego te abluo in nomine Jesu Nazareni”), tamen nec

de facto videtur certum an omnes obsequantur (ut est genus haeticorum capitosum, ubi metus abest) mandato principis. Et aliquo nostro praedicans calvinianus retulit ante triennium suum ludimagistrum interfuisse baptismo ariano patrinum, et formam etiam tunc fuisse pronuntiatam a ministro: in nomine Jesu Nazareni. Deinde licet verba observaverat formalia, cum id faciant metu et coacti mandato principis, quam facile deest intentio faciendi quod facit ecclesia? Cum enim videantur non requirere baptismum, ut necessarium absolute ad salutem. Praeterea in catechismo, quem baptismis praemittere consueverunt, explicare pronum est (ut sunt pertinaces), quid per nomen filii velint significatum. Nempe purum hominem, propter Dei gratias et bona filium Dei denominatum. Et Spiritum Sanctum operativum seu virtutem operativam Dei non autem divinam personam Trinitatis. Ut sit, interim, sive ignorantia catholicorum sacerdotum, sive dissimulatione, cum talibus connubia passim ineuntur. Et quidem, quod catholica mulier cum ariano contrahit, minus videri possit, cum ex articulis regni illius religionis ecclesiasticus debet assistere, cujus sit vir. Praedicans autem arianus ignorans vel nihili pendens hoc impedimentum, assistit facile. At dum vir catholicus contrahit cum ariana, quomodo catholicus sacerdos assistere potuit. Jam vero tales catholici veniunt ad confessionem, si negetur absolutio et causa declaretur, priusquam divertant a conjugio, divertent a religione; vel si fidem servarint, thorum tamen non deserent, satis rati, quod coram hominibus apparens matrimonii pallium. Ignorantia autem invincibilis in omnibus non videtur esse, ut cum iis dissimuletur. Nam et proxime consultus noster a quodam nobili ac filia sua: an possit dari ariano in matrimonium. Et quia adhuc integra erant omnia, nec ulla vel sponsalium promissio dixit quod res est: non posse, et explicuit clare. Et tamen nihilominus elocata est filia ariano. Jam si contra docebimus, maxime publice, aut talibus absolutionem negabimus, facile ab iis, quibus debet et ab adversariis invidiis turbatores patriae, matrimoniorum et charitatis discussores proclamabimur. Fuisse et olim doctos ac pios patres, cur nos velimus videri doctiores aut sanctiores? Si ipsi tacere poterunt vel non reprobare, cur nos reprobemus? etc. Quo se amabunt conjuges tales magis, hoc nos odio et persecutione prement magis. Quod si taceamus radicabitur malum ferendo. Quid igitur faciendum ex doctorum consilio? Non nescio, quod Koenig<sup>57</sup> de sacramentis docet posse consuetudine impedimentum matrimonii introduci, sicuti e contra et aboleri. Et hoc, de quo in praesens videtur sic introductum, cum Bellarminus etiam dicat nullum jus pro hoc impedimento haberi clarum. An autem in hac provincia contraria consuetudine jam sit hoc impedimentum abolitum, dubium est; valde securus esset impetrare dispensationem pro hac patria in hoc impedimento, vel ad minimum facultatem dispensandi sacerdotibus certis. Verbi gratia episcopo vicario nostro etc., ut cum particularibus personis ad nos recurrentibus dispensare possent. Nam ut catholici abstineant a contrahendo omnino matrimonio cum arianis, qui plures sunt in ipsa Transylvania, quam catholici, nos hoc ab ipsis non impetrabimus etc. Si severius cum talibus agatur,



mallent aliqui relinquere fidem, quam connubium. Itaque hujus mali reverentiae vestrae plurimum commendo.

(VIII.) Si episcopus esset in provincia aut vicarius homo practicus et doctus, multa emendari possint. Verum deberet esse hic episcopus quales in Aetyopia nostri. Hoc enim etiam pompae locus non esset, sed laboris. Certum quidem est, quod episcopus formatus Transylvaniae titulum gerens non videtur admittendus ab adversariis ob ecclesiae bona restitutioni obnoxia etc., sed cum libertas religionis catholicae, etsi accisa valde, juramento tamen et statuum et principis firmata sit, vi cujus vicarius episcopi catholici de facto toleratur, cur non posset sacerdos aliquis, vir doctus et Deo plenus, prius in episcopum alterius tituli, quales multi sunt, consecrari et mitti huc, non jam ut episcopus Transylvaniae, sed ut vicarius tantum episcopi aut administrator in spiritualibus? Qui nec bona praetenderet ecclesiastica, unde ab adversariis etiam tutus esse posset; quia tamen vicarius nec jure patronatus inter litigantes caesarem, ut auditur, et pontificem (quorum uterque praetendit esse patronus; ille ut rex apostolicus, praedecessorum exemplo, iste ut super provinciam jam a Corona Hungariae abstractam) quidquam praediceret. Hanc rem etiam aliis dominis hic proposuimus et probabant. Posset residere in Somlyo, oppido dominae Bathorianae, socrus principis,<sup>58</sup> foeminae lectissimae et fruentis catholicae nobisque addictae, quae etiam sacerdotem a patre superiore aliquando petiit; fovendaque esset et animanda, cum enim ametur a genero principe, facile aliquid boni impetrare posset. Est in oppido illo parochia bona, cum una alia vicina, cinctae ambae calvinianis haereticis. Adjuvaretur etiam hic talis vicarius a dominis catholicis communiter, ut officium suum obire posset melius, quam modernus vicarius; qui quidem vir bonus et rectus est, Ordinis Divi Francisci praesbyter, residens apud Siculos, sed pro vicariatis videtur inefficax, tum ratione aetatis, quia senes et valetudinarius, tum ratione autoritatis, quam monachus pauper et non usque adeo doctus (...) <sup>59</sup> et zelosus externus, maxime si aliunde episcopus consecratus esset. <sup>60</sup> Unde concubinarios illos sacerdotes (de quibus supra) facilius coërcere posset et alios etiam in disciplina habere, assumens ad hoc per modum honesti famulitii aut comitativae aliquorum, zelosorum catholicorum homines secum, dum visitaret parochias, ut ubi amor honestatis non prodesset, metus magister doceret officium. Reverendus dominus Paulus Huszti, olim comitum parvulorum Chaki, Viennae dum studerent, praefectus, jam tum sacerdos, dein magnifici domini Sigimundi Kornis aulicus concionator et sacerdos, huic officio fortassis non esset inhabilis. <sup>61</sup> Nam in primis doctrinam habet sufficientem. Studuit theologiae superius. Concionatur bene. Vitae est exemplaris et apud dominos catholicos, immo et haereticos in Transylvania occasione sui domini defuncti jam bene notus et aestimatus, habensque respectum ac autoritatem. Hunc in colloquio de incommodis spiritualibus modoque hanc patriam juvandi cum eo habito adverti non abhorrere ab hoc labore. Ascendet perpediem et Romam usque cogitat devotionis causa. Simul si quid opis obtinere possit spiritualis pro subsidio hujus patriae, non derit charitati patriae. Sic et saecularibus catholicis aliquis fervor ingeri pos-

se tum ab exemplis sui vicarii episcopi, tum a cohortationibus et minis censurarum discretis; foret splendor in templis et ceremoniis; confirmatio ex nomine solum nota veniret in usum. Si qui instruentur pro sacerdotio Monostorini (de quo mox), ordinari possent domi. Verbo: catholicis esset omnibus melius.

*(Az ezután következő mintegy három oldalon a moldvai katolikusok helyzetével foglalkozik.)*

(VIII.) Compendiosus modus juvandi in spiritu hunc statum rerum esset bonorum sacerdotum major numerus cum episcopo, ut supra, aut vicario. Qui dispersi per loca opportuna et scandalosos illos facile parochiis viduarent, immo ne ut in domos bonorum virorum reciperentur efficerent et catholicos, qui dispersi raro Dei verbum audire possunt, facilius et crebrius convenire possent, tum veritatem latius propagerent. Etiam ii, quos nunc aliquis respectus a fide deterret, videntes posse si converterentur, ex aliqua vicinia constanter, opere aliquorum talium in spiritu pasci et juvari, facilius metu excusso manus darent. Neque timendum esset, ut non haberent, unde viverent. Laborantibus pro Deo nunquam deesse possunt necessaria. Sed unde sacerdotes suscitabimus? Expectare e regionibus exteris serum nimis erit, multi interim ruent in interitum. Nemo libenter bonis se suosque sacerdotibus spoliat, ut nobis gratificetur, malis nec nos indigemus, cum abundemus plus satis etiam uno solo vel altero. Quid si domi nobis educentur et formentur sacerdotes? Et cur non possent hic, Monostorini instrui juvenes idonei, ut Pazmanianistae?<sup>62</sup> Si non tanta doctrina, ut omnes illi, certe vitae pari et doctrina sufficienti; quos deinde consecratos in operas subsidiarias possemus hinc inde expedire; fieri delectus ex juventute nostra, quae ad statum ecclesiasticum haberet vocationem et reperierentur maxime ex Sicularum idonei. Hi quia splendidiore et pinguiore alibi parochias nunquam viderunt, facile domesticis contenti forent, nec extra patriam multum aspirarent etiam finitis obligationis suae pro alumnatu annis. Quantum quorundam praecipuorum nobilium catholicorum statum et animum prospicere licet, spereramus, quod si explicaretur istis intentum et fructus inde secuturus, facile pro aliquot alumnis suppeditarent sumptus sufficientes sustentationis honestae (quae hic pretio leviori esse potest, quam superius), cum obligatione ex parte juvenum, ut sacerdotium suo tempore suscipiant, servituri patrono suo in spiritualibus, certo prout contentum fuerit tempore; quibus jam in servitio existentibus, simili sumptu alii interim instruerentur, successuri in locum priorum emeritorum. Et hoc etiamsi non foret per modum foundationis perpetuae, saltem per non multas decurias annorum possent sacerdotes boni sat commode multiplicari, iisque terra Sicularum fructuose provideri. Habitatio istorum alumnorum posset et deberet esse in nostro domicilio, quod satis spatii occupat et accommodari separatim musaeum pro ipsis posset facile. Modus in moribus et disciplina ut in Pazmaniano, juxta loci commoditatem. Exercerentur in spiritu, concionibus, ceremoniis, ut illi,



nisi quod pro tempore nequidem ansa daretur hominibus non deberent in clerica incedere, sed ut studiosi, in vestitu saeculari decenti, eoque non uniformi per omnia, maxime quoad colorem. Ut autem in ceremoniis se exercerent, satis esset more aliorum collegiorum minorum habere aliquot vestes clericales et superpellicea in sacristia quibus pro tunc induti, possent cum decoro altari inservire et ceremonias parochis scitu necessarias suaviter addiscere. Unus nostrum deberet eorum esse post patrem superiorem inspector, ut alibi fit.

Caeterum deberet esse, qui eos post humaniora doceret dialecticam, controversias, casus. Posset dialectica fusius tradi, vel prout videretur fortassis non esset abs re de causis et de anima aliquid attingere. Uno hoc anno sat commode tractarentur, recisis curiosis et inutilibus speculationibus et quaestionibus. Sed tamen prosequendo quae juvari possent, ad solidos discursus, deinde circa controversias et casus, aliis duobus annis audirent controversias et casus. Professor unus forte perficere posset haec, successive, si cordate laborare vellet. Non esset opus, ut Ungarus foret, quamquam si foret, utilis esset. Posset saltem constanter esse domi pro sacro studiosorum et confessionibus. Quod si duo essent docentes, negotium foret expeditius. Et logicam cur non posset docere magister aliquis, qui praeclare absolvisset philosophiam? Et post doctam hic rhetoricam altero anno dictaret compendiose praecipua, ut dixi ex scriptis professoris sui eaque explicaret et exerceret eos in syllogizando. Satis esset pro istis hic, et spero possent in arenam descendere cum ampullatis istis academicis. Pater deinde facilius se impenderet in duas lectiones, casuisticam et controversisticam. Explicaret illis Toletum<sup>63</sup> vel alium probatum authorem. Non esset sic opus magnis apparatus. Controversiae deberent paullulum patriae genio et adversariis in eo accommodari, quo non sentiunt eadem ac alibi in omnibus. Neque vero timendum esset, ne nostri nimis multi hic forent. Nam si magister doceret logicam, tum vero quattuor magistri quidam essent, sed in censum nostrorum non venirent. Sacerdotes essemus quattuor; etiam superior, professor, duo operarii.<sup>64</sup> Et defacto, dum sat bono tempore aliquis monachorum apud nos moratur, sumus quattuor, et tamen, quia excurrendum est, raro simul omnes domi. Sustentationi autem 8 personarum Deus providit et providebit. Alumni isti deinde ordinari possent, siquidem episcopus foret, ut supra, sat commode. Si non succederet hoc, possemus eos tempore vacationis vel alias aut Cassoviam emittere, aut in Moldaviam, unde, acceptis ordinibus, ad nos redirent. Ut autem sine dimissorialibus, extra tempora et simul in omnibus ordinibus ordinari possent, Roma impetrandum esset. Titulus ordinationis patroni mensa foret.<sup>65</sup> Deus det effectum ad gloriam suam. Reverentiae vestrae stabimus directioni.

1. A még I. Rákóczi György fejedelem utasítására készült román nyelvű első teljes Újszövetség fordítás (Noulu Testamentu) 1648-ban jelent meg Gyulafehérvárott, Stefan Simion erdélyi metropolita előszavával.
2. Lonczay Gergely 1612-ben született Lugoson és 1638-ban Pozsonyban lépett be a Jezsuita Rendbe. 1644-ben kivált a rendből. (Catalogi i. m. II. 661.)
3. Értsd: Alba Julia.

4. Tushádi Bálint jezsuita páter, aki ez időben Gyulafehérvárott tartózkodott. (ARSI Austr. Vol. 125–I, Fol. 174./v) A jezsuita rend generálisa, Vincenzio Carafa írta 1650. április 30-án az ausztriai jezsuita rendtartomány főnökének, P. Joannes Bucellinek: „Patri Valentino Tashádi Albae Juliae degenti necessarius videtur Socius germanice et insuper slavonice gnarus, tum quia ille solum novit ungarice, valetudinarius est, et si interdum necessario excurrat, Albanese sacris carent, tum quia valde rudis dicitur, atque de controversiis interrogatus resolutionem a nostris Monasteriensibus scripto exquirat, non sine nostra et rei catholicae confusione, tum denique quia periculum est, si casu subito ille extingatur, perdendae penitus residentiae. Fortassis non abs re fuerit, Patrem Derkay illi adjungi, et alium in ipsius locum substitui.” (Uo. Vol. 6, Fol. 55/v)
5. Tamási Gergely személyére nem találtunk adatot.
6. Nyilván a magyarul nem tudó másoló elírása Szászfenes helyett.
7. Monostor, itt és a következőkben mindig Kolozsmonostort jelent.
8. A pünkösdi evangélium szerint Krisztus mennymenetele után az apostolok bezárkóztak, mert féltek a zsidóktól. Ahogy a Vulgata mondja: Propter metum Judaeorum. – Itt a monádás persze képes értelemben áll.
9. Értsd: elkerülheti, hogy meg kelljen esküdnie ... hogy nem tagja a Jézustársaságnak.
10. Azaz: csendes misét mond.
11. Érthetetlen, hogy a jelentés írója nem tud az erdélyi szászok II. András király alatti betelepedéséről, jóllehet ennek okiratai mindig is ismertek voltak.
12. Értsd: a falun élők (a „pagus”-ok lakói.)
13. Helyesen: Kézdi.
14. Nyilván elírás, helyesen: promiserit.
15. A Jezsuita Rend generálisa már idézett 1650. április 30-i levelében (ld. 4. jegyz.) ezt írta: „Est vicina Transylvaniae Sicilia, in qua plerique sunt catholici, sed parochos habent haereticos, vel rudes et parum probae vitae, vei aperte etiam concubinarios, et hac ipsa de causa rei catholicae promovendae minime idoneos. Mirifice incolae nostris exhortationibus et consuetudine delectantur, quoties Patres illic transire contingerit. Consideret reverentia vestra an eorum necessitatibus queat subvenire.” (ARSI Austria Vol. 6, Fol 56/r.)
16. A Jezsuita Rendben szigorú előírás volt, hogy senki nem lehetett egyedül, még ilyen rendkívüli körülmények közt sem.
17. Kézdiszentlélek Háromszékben.
18. A csiksomlyói kolostort érti.
19. Helyesen: Mikóháza.
20. Bács és Jegénye, mindkettő Kolozs vármegyében.
21. Szentlászló Torda vármegyében. – A Jezsuita Rend generálisa, Vincenzio Carafa 1650. április 20-án Rómából az alábbiakat írta az ausztriai jezsuita rendtartomány főnökének. „P Hellefeni de seminario Monostorini pro adolescentibus Siculis in subsidium patriae erigendo a diversis cogitatum scribit quosdam liberalem eleemosynam obtulisse: mille aureos magnificam dominam Elisabetham Comitis Kamuthi viduam, de quo superiori hebdomada scripsi. Res haec si executioni pateat, non videretur negligenda.” (ARSI Austria Vol. 6, Fol. 56/r) – Az említett személy Kamuthi Miklós özvegye, Cserényi Erzsébet. (NAGY Iván: *Magyarország családai ...* VI. Pest 1860. 60.)
22. Sziny István (nem János) jezsuita szerzetes, aki 1580-ban Gyulafehérvárott született és 1645-ben halt meg ugyanott. 1618-tól kezdve végig az erdélyi misszióban volt. (*Catalogi* I. m. II. 766.)
23. Bosznia
24. Kornis Zsigmond (1578–1618) Bihar vármegye főispánja, Bethlen Gábor és I. Rákóczi György alatt fejedelmi tanácsos, az erdélyi hadak főgenerálisa. Az 1607-i országgyűlésen azon kevesek közé tartozott, akik ellentmondtak a jezsuiták kitiltásának. – Igen = Magyarigen.
25. Bácsot Báthori István ajándékozta az Erdélybe telepített Jezsuita Rendnek 1580. május 18-án, majd adományát megerősítette 1581. május 12-én, a kolozsmonostori jezsuita egyetem létesítésékor. Az ekkor még részben református, részben unitárius jobbgáyságot a rend tagjai földesúri jogon ekkor térítették át a katolikus vallásra, előzve a prédikátort. (*Monumenta Antiquae Hungariae*. II. Edidit Ladislaus LUKÁCS Roma 1976. 42–43, 64, 116.)



26. Június 29-én.
27. Jegyét Báccsal egyidőben (ld. 25. jegyz.) kapta a Jezsuita Rend Báthori István királytól, s ugyanakkor történt jobbágyainak kálvinista vallásról való áttérítése is. (I. h. 43, 64, 116.) 1607-ben, Erdélyből való kitiltásakor a Rend elvesztette Jegyét is, mely a kincstár kezébe került. 1732-ben III. Károly király visszaadta nekik. (*Notitia parochiae Jegenyensis*. Auctore parocho loci /Antonio Bartalis/. Claudiopoli 1794. 64.)
28. Csáky István gróf (1603–1662) harmadik felesége, Mindszenti Krisztina, aki jóval idősebb első férje, somberekai Erdélyi István után örökölte Gernyeszeget. Egyébként attól kezdve, hogy 1643-ban férjhez ment Csákyhoz, mindvégig a felvidéki Szepesváralján élt. (DEÁK Farkas: *Egy magyar főúr a XVII. században*. Gr. Csáky István életrajza. Bp. 1883. 129 s köv.)
29. Ti. a katolikus pap.
30. A költői forma ehelyett: creaverant.
31. Nyilván a magyarul nem tudó másoló elírása, helyesen Erdeli, azaz a már említett somkeréki Erdélyi István (ld. 28. jegyz.)
32. Ez a többszám első személyben írt ige is tanúsítja: az irat szerzője Kolozsmonostoron élő magyar jezsuita páter volt.
33. Rajky Gáspár jezsuita páter (1603–1649), aki 1636-ban került Kolozsmonostorra és haláláig ott élt. (*Catalogi* i. m. II. 719.)
34. Ilyen törvényt nem ismerünk; talán csak szokásjog volt.
35. Augusztus 15.
36. Nyilván Sziny István jezsuita páterre gondol (ld. 22. jegyz.) aki azonban nem volt püspök, mint jézustársasági szerzetes nem is lehetett volna; egyébként sem volt Erdélyben ekkor katolikus püspökség.
37. Értsd: orgona.
38. Itt az úrkoporsónál végzett szertartás magyar neve következtetett, amit a másoló nem tudott kiolvasni, s így egyszerűen kihagyta.
39. A pünkösdi utáni első vasárnapra (Trinitatis) következő csütörtök.
40. Assumptio Mariae: augusztus 15.
41. Értsd: tanulószoba.
42. A második tálalás, amikor a felszolgálók és a konyhaszemélyzet étkeznek.
43. Ld. 21. jegyz.
44. A másoló súlyos elírása; ahogy a későbbi szövegből kiderül, helyesen: tres.
45. Értsd: a tálaló.
46. Binar (nem Binner) Andreas laikus testvér (Hanusfalva, Sáros vm. 1614 – Kolozsmonostor 1649), aki a Jézustársaság különböző magyarországi rendházaiban mint szakács, sáfár és kertész szolgált. (*Catalogi* i. m. II. 550.)
47. Értsd: onnan felülről, azaz a Felvidékről, ahova ti. Binar is való volt.
48. Ti. a lelkigyakorlatok és az örökfogadalmak évenkénti megújítása. Mindezt azért kellett titokban végezni, mert a Rend hivatalosan be volt tiltva Erdélyben.
49. A 154. zsoltár 1. verse, Szenci Molnár Albert fordításában „Hogy Izrael kijött Egyiptomból, Az idegen népek országából, Megtére Jákob háza, Júdát Isten magának szentelé, Az Izraelt országul fölvevé, Ő lőn nekie ura.”
50. A másoló durva hibája, helyesen: sacerdotibus.
51. Értsd: a gyóntatószékből.
52. Everardus Mercuriano, 1573–1581 közt a Jezsuita Rend generálisa.
53. Claudio Acquaviva, 1581–1615 közt a Jezsuita Rend generálisa.
54. Ferdinand Alber (1548–1617), a jelzett időben a Jézustársaság észak-németországi, 1596-tól 1600-ig az ausztriai rendtartomány főnöke.
55. Az erdélyi törvénykönyv, az *Approbatæ Constitutiones* I. rész III. cikkelye csak annyit mond, hogy „innovatiót, se pedig szakadozásokat béhozni vagy cselekedni ne merészeljenek.”
56. Értelemszerűen így kellene: debet.
57. Hieronymus König olasz jezsuita (1581–1645).
58. Báthori András felesége, a lengyel Zakreska Anna. Leányuk Zsófia II. Rákóczi György fejedelem felesége. Somlyó = Szilágysomlyó.

59. Itt egy párszavas betoldás következik a margón, melyet azonban nem tudtunk elolvasni.
60. Szalínai (De Salinis) István ferences szerzetesről beszél, aki a csíksomlyói kolostorban élt, s 1642 óta apostoli helynökként működött Erdélyben 1652-ben bekövetkezett haláláig. (KARÁCSONYI Ferenc: *Szt. Ferencz rendjének története Magyarországon 1711-ig*. II. Bp. 1934. 224. s köv.)
61. Huszti Pál személyére semmilyen adatot nem találtunk. Egyébként nyilván Csáky István (ld. 28. jegyz.) két fiát kísérhette nevelőként Bécsbe az 1650-es évek derekán. Kornis Zsigmondra ld. 24. jegyz.
62. A Pázmány Péter által 1623-ban Bécsben létesített papnevelő-intézetre, a Pazmaneumra céloz.
63. Franciscus Toledo (Toletus), neves jézustársasági teológus (1532–1596), akit Báthori István szeretett volna az erdélyi jezsuita egyetem számára megnyerni. (*Monumenta Antiquae Hungariae*, i. m. III. 385. és 766.) Fő műve a négy kötetes *Summa casuum conscientiae, seu instructio sacerdotum*.
64. 1650-ben a kolozsmonostori rendházban – ahogy már említettük – az alábbiak voltak P Derkay György rendfőnök, P. Milley István, P. Remethey Lukács, magister Apáti Mihály és a lengyel magister: Adamus Zwolenick.
65. A római katolikus egyházban papot csak „titulus”-ra, azaz létalapot biztosító jogcímre lehet felszentelni. Az egyházmegyéek világi papjait „ad titulum dioecesis”, a szerzeteseket „ad titulum paupertatis” (Értsd: létalapjuk a rendjüknek jutó alamizsna lesz). Erdélyben, a római katolikus egyház ez időbeli félig illegális helyzetében, a javaslat szerint a papokat „ad titulum mensae patroni” azaz a kegyúr (vagy jótevő) asztala, azaz ellátása titulusra szentelnék fel.



# Kiegészítések Monok István „A gyöngyösi református gyülekezet lelkipásztorai és tanítói, 1557–1710” című munkájához

Közli: Szakály Ferenc

Monok István csinos kis kötete (Budapest 1986, 47 l. + 10 számozatlan l. A Ráday Gyűjtemény füzetei. 1. Szerk. Benda Kálmán) az I. Rákóczi György erdélyi fejedelem által 1636-ban a gyöngyösi református egyháznak adományozott, s manapság a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában őrzött ún. *Öreg Gradual* kéziratos bejegyzéseire épül, amelyek, más egyebek közt, a gyöngyösi lelkészek és tanítók névjegyzékét is tartalmazzák. Körmen-di Bornemisza János tanító 1679-ben állította össze azon prédikátor-és rektorelődei – helyel-közzel kommentált – névsorát, akiről tudomást szerzett, majd ezt folytatták az utódok egészen 1710-ig. Az ilyen témájú összeállítások, sajnos, a hódoltságon kívül is ritkaságszámba mennek,<sup>1</sup> pedig csak ezek segítségével juthatnánk olyan igazán megalapozott lexikális ismeretekhez, amelyek minden további egyház- és művelődéstörténeti kutatás szilárd alapjául szolgálhatnának. Mindezzel együtt is külön szerencse, hogy e ritka forrástípus egyik ránk maradt darabja éppen a hódoltság egyik legjelentősebb településének – s egyben gazdasági és szellemi központjának – , Gyöngyösnek a viszonyairól tudósít.<sup>2</sup> Különösen amiatt, mert – bár Gyöngyös a hódoltság idején is mindvégig megmaradt erősen katolikus többségű városnak – itt működött a hódoltság kevés középfokú református tanintézetének egyike,<sup>3</sup> amelynek tanerőkkel való ellátottságáról, azon keresztül az oktatás színvonaláról és problémáiról is a névjegyzékből mintegy elsőkézből tájékozódhatunk.

A fiatal szegedi irodalom- és könyvtörténész – számos áldozatos munkát követelő vállalkozás szervezője és részese<sup>4</sup> – már önmagában azért is dicséretet érdemelne, hogy közzétette ezt az értékes – tanulságaiban a gyöngyösi helytörténeti kereteken messze túlmutató – forrást. Ő azonban nem érte be ennyivel, hanem egybevetette és összedolgozta azt a másunnan előkerült vinatkozó szórványadatokkal. Az eredmény az első, korszerű módszerekkel készített magyar egyházi „személyzettörténet” megszületése lett, amelyet remélhetőleg mind katolikus, mind pedig protestáns oldalon hasonlóak követnek majd. E sorok íróját éppen a kezdeményezés igényessége és fontossága készítette arra, hogy, mintegy pótlásként, felhívja a majdani használók figyelmét néhány olyan adalékra és szempontra, amely Monok figyelmét elkerülte.

A gyöngyösi református egyházközség egyéb tekintetben is kivételesen gazdag levéltárában<sup>5</sup> őrzött 64 darab 1642 és 1710 közti paraszt-polgári és kismemesi végrendelet áttanulmányozása nagy bizalmat kelt mind a Körmen-di Bornemisza-féle jegyzék, mind pedig Monok kiegészítései iránt. Jóllehet

azt várnók, hogy a végrendelező gyöngyösiiek mindenek előtt lelkészüket kérték fel tanúskodásra, a végrendeletekben mindössze három alkalommal találkozunk nevükkel – egyszer (1650. január 15-én) Medgyesi T. Bálintéval, kétszer (dátum nélkül és 1679. november 24-én) pedig Szánthai Mátyáséval<sup>6</sup> –, akkor tehát és azéval, akinek a névjegyzék szerint akkor ott szerepelnie kell. Ezek az újabb előkerülések legfeljebb annyiban bővítik ismereteinket, hogy Medgyesi családneve „T”-vel kezdődhetett – ezt a Monok által hasznosított adatok nem közlik –, ami alkalmasint hozzásegíthet majd ahhoz, hogy esetleg a többi, Medgyesi Bálint nevű prédikátortól biztosabban megkülönböztethessük.

Ennyicske eltérés persze szót sem érdemelne. A munkában azonban ezen kívül is akad kihagyott lehetőség, vitatható megoldás, sőt hiányosság is. A következőkben erre vonatkozó észrevételeimet részletezem:

A gyöngyösi rektorok névsorából hiányzik a korszak kutatói által jól ismert Menyői Tolvay Ferenc. Ő az egyetlen, a hódoltságban keletkezett tankönyv – *Az Arithmetícának avagy az számlálásnak rövid magyar regulákkal foglaltatott mestersége* (Debrecen, 1675)<sup>7</sup> – szerzője, aki meglehetősen nevet szerzett magának egyéb műveivel, köztük kortörténeti históriás énekeivel is.<sup>8</sup> Igaz, a gyöngyösi rektorok névsora 1638-tól 1679-ig, sőt 1687-ig hézagmentesnek tűnik, s így persze nem ösztönzi arra a kutatót, hogy hiányzó iskolamesterek után kutasson. A fentebb idézett aritmetika könyv címében olvasható megjegyzés viszont – „taliter disponente Fran/cisco/Tolv/ay/ Menyői Gyöngyösini An: 1674. 12. Dec.” – egyértelműen elárulja, hogy Tolvay a könyvét Gyöngyösön, 1674. december 12-én fejezte be, amiből a szakirodalom alighanem teljes joggal következtetett arra, hogy akkor a gyöngyösi iskola tanítója volt.<sup>9</sup> Akkor tehát, amikor Körmendi Bornemisza jegyzéke is, a szakirodalom is Kisztei Pétert jelöli gyöngyösi iskolamesterként. (27.).

Ezt az ellentmondást csakis olyképp lehet feloldani, ha feltételezzük, hogy a gyöngyösi iskolának ekkortájt már két tanítója volt, de Körmendi Bornemisza, ismeretlen okból, következetesen mindig csak az egyiküket – nyilván azt, aki az iskola főnökének számított – tüntette fel jegyzékében. Erre a lehetőségre Monok is utal, amikor – a rektorok listáját 1641 és 1642 között megszakítva – felsorolja azon nyolc egykori pataki diákot, akiről a pataki matrikula ugyan megjegyzi, hogy az akadémia elvégzése után gyöngyösi rektorságra mentek, a Körmendi Bornemisza-féle jegyzék azonban itteni tevékenységükről nem akar tudni (20–21.). Az mégcsak elképzelhető lenne, hogy ez a megjegyzés egy-két esetben tévedésből került az akadémista neve mellé, az azonban már felettébb valószínűtlen, hogy ez a hiba az 1637 és 1659 közti húsz esztendőben nyolc alkalommal megismétlődjék. Noha Gyimóthi István, a későbbi baranyai szuperintendens panaszolja emlékirataiban, hogy amikor 1672/1673 telén a gyöngyösi iskolamesternél, régi barátjánál húzta meg magát, az egyház kurátorai nem engedték ott maradni,<sup>10</sup> e híradásból nem feltétlenül az következik, hogy nem volt szükségük második tanítóra. Sőt meglehet, hogy azért üzték el Gyimóthit, mert már



volt megfelelő második emberük, s harmadikat nem kívántak tartani.

E feltételezést látszik erősíteni, hogy a 17. század második felében a gyöngyösi református gyülekezet annyira megerősödött, hogy lassacskán egy második lelkésznek is munkát tudott volna adni. Legalábbis erre utal Joó Mihály gyöngyösi polgár 1683. február 18-án Otrókocsi Fóris Ferenc itteni lelkész előtt tett ígérete. Ebben Joó megígérte a prédikátornak, „hogy ha az én szerelmes édes fiamat, gyöngyösi Joó Mihály prédikátort gyöngyösi ecclesiának prédikátorságára elhozza s eljő”, vállalja, hogy egy esztendeig saját költségén eltartja őt, s ezen felül az egyházra hagyja Piac utcai házát és gyöngyöspüspöki nagy („öreg”) szőlejét, amelynek – ha fia idővel máshová menne szolgálni vagy meghalna – végleg az egyház tulajdonába mennek át.<sup>11</sup> Mivel azt a forráskiadványt, amelyből ezen adatunk származik, Monok is több helyütt hasznosította, feltételezhető, hogy azért nem idézi ezt, mert ifjabb Joó Mihály megválasztására végül is nem került sor. Véleményem szerint azonban maga az ajánlat is világot vet a gyöngyösi reformata ecclesia belviszonyaira. Amennyire természetes, hogy a helyi református gyülekezet oszlopaként említett Joó Mihály<sup>12</sup> szerette volna otthon tudni a felnevelő közezből kiröppent fiát, olyannyira bizonyos, hogy amennyiben a gyülekezetnek nincs szüksége egy másik lelkész szolgálataira, nem tesz ilyen ajánlatot.

1688-nál mind a prédikátorok, mind pedig a rektorok jegyzékében hiányolom azt a megjegyzést, hogy ez év nyarától mintegy másfél esztendeig hiába kutatnánk e hivatalok betöltői után. Széchényi György esztergomi érsek többször megújított felszólítására ugyanis a városi tanács valamikor 1688. június 5. előtt kiüzte a városból a prédikátort, az iskolamestert és a kompánokat, s ingatlanait, valamint jövedelemforrásaikat a jezsuitáknak adta. Visszatérésüknek csak a következő esztendő decemberétől van nyoma.<sup>13</sup> Bár a gyöngyösi lelképásztorokra vonatkozó adatok innentől fogva egyelőre meglehetősen szegényesek, egy adatunk mégis van. 1710-ben Kecskeméti Szabó Mihály töltötte be ezt a tiszteletet.<sup>14</sup>

Végezetül még egy hiányosságról: Skaricza Máté maga írja Szegedi Kis Istvánról készített életrajzában a következőket: „Előadásom rendje azt kívánja tőlem, hogy ezután Szegedi atyának oly nagyon gyászos temetéséről (1672. május 4.) bánkodó lélekkel szóljak, de ez megköveteli, hogy itt végül a magam életét is közbeiktassam. Ugyanis miután hazatérésemet követően Szegedivel csak egy napot töltöttem együtt, beszámolván előtte utam hasznáról, azonnal Tolnára mentem, hogy ott Tasnádi Andrásnak megfelelő segítséget nyújtsak, *amint azt időfolytán Gyöngyösön és másutt is kötelességből kellett tennem.* Április 20. napja körül visszatérvén Tolnárról, ... legalább öt napig élvezhettem ismét Szegedinek folytonosan kívánt társaságát.”<sup>15</sup> Mivel a jelek szerint Tasnádi András nem lelkészként, hanem iskolamesterként működött Tolnán,<sup>16</sup> Skaricza Gyöngyösön is elsősorban az iskola megerősítésében segédkezhetett. A kérdés persze az, mikor? Erre vonatkozólag az eredeti latin szöveg „quemadmodum successu temporis”<sup>17</sup> kitétele sem ad eligazítást, hiszen az mind a korábbi, mind a későbbi időkre vonatkozhat.

Akármelyik megfejtés legyen is a helyes, mindenképpen említésre méltó az adat. Annál is inkább, mert Földváry László e passzus alapján tette 1573-ra a gyöngyösi iskola első említését,<sup>18</sup> amit aztán Monok is átvett tőle (15.).

Monok – ahol lehetősége adódik rá – általában kitekint a szóbanforgó lelkész és tanító életútjának a gyöngyösit megelőző és következő szakaszaira is.

Ezek a kis életrajzok azonban nem mindig hibátlanok. A Körmendi Bornemisza-jegyzékben 1667-nél említett Pesti János rektorról például a következőket olvassuk a kötetben (26.): „A név olvasata nem biztos. Pesti P. Jánossal egyébként, mint szigetszentmiklósi lelkésszel találkozunk a forrásokban 1628–1632-ig.” Herepei János – akinek háromkötetes „Adattárát” Monok is haszonnal forgatta – többhelyütt is foglalkozik Pesti életútjával. A kolozsvári református kollégiumban subscribált diákok 1668-cal kezdődő jegyzékét – amely csak annyit árul el Pesti további sorsáról, hogy „ductus ad pastoratum Sz. Peteriensem” – ismertetve például egy sor, a Teleki család levéltárából származó adattal szolgál. Ezekből kiderül, hogy Pesti a kollégium elvégzése után Teleki Mihály udvari papja lett Uzdiszentpéteren, 1679 táján pedig Sárpatakon lelkipásztorkodott. Hogy ez a Pesti János – s nem pedig az az 1628–1632-ben Szigetszentmiklóson lelkészkedett Pesti B. János a „mi” emberünk, egyértelműen igazolható a következő levélrészlettel: „Dadai (=ifj. deési Dadai István) uram szeredán oda indult volt – jelenti 1668. május 18-án Kovásznai Péter Teleki Mihályné Weér Juditnak – , de az útban megbetegedvén ..., hanem én, asszonyom, az szoros alkalmatossággal praedicáltaték egy Pesti nevű deákunkkal a múlt héten ... s tuakozásm erkölcséről s tudományáról mind Tolnai (=Tolnai Dali János) uramtól ... *Pataki deák volt, onnén a gyengyesi mesterségre vitték volt, s Pataki (=Pataki Tóth István kolozsvári professzor) uram alá jött volt ide be, hogy ugyanitt telepedjék is le praedikátorságra valami kevés idő múlva ...., most az édesanyjával vagyon.*”<sup>19</sup> E rövidke részletből tulajdonképpen minden lényeges megtudható Pestiről, aki eszerint minden bizonnyal. rövid pataki deákoskodás után került a pataki kollégium partikulájaként működő gyöngyösi iskolába, majd onnan még az 1668-as vagy – legkésőbb – az 1669-es évben a kolozsvári kollégiumba ment tanulmányai folytatására. Itt Teleki költségén tanult;<sup>21</sup> úgy látszik kiválóan, hiszen az Erdélyországban a nagy hatalomra jutott kővári főkapitány máskülönben aligha veszi őt maga mellé udvari papnak.

Az 1649-1650-ben tanítóskodott Nádudvari Jánosról – akinek melleleg családnevét is ismerjük: Deresnek hívták – nemcsak azt tudjuk, hogy 1667-ben is, 1683-ban is a gyöngyösi reformátusok vezérei közé tartozott, hanem azt is, hogy nemes volt és – akárcsak harcostársa, Joó Mihály – hódolt szolgabíróként szolgálta a Füleken működő nemes Heves–Külső-Szolnok vármegyét, s e minőségében rengeteg tanúvallatás és vizsgálat lebonyolítójaként, polgári ügylet tanújaként találkozhatunk vele a korabeli forrásokban.<sup>22</sup> Mivel – mint arra Monok is utal (23.) pályája a kollégiumot végzettek egyik lehetséges továbblépési perspektíváját példázza<sup>23</sup> – ezek a fejlemé-



nyek, gondoljuk, a kötetben tárgyaltak szempontjából is érdekesek. Monok hallgat arról is, hogy Buzás Mihály a tolnai iskola tanulóival együtt menekült a védettebb Kecskemétre, s onnan hozták gyöngyösi lelkészre, amelyet nemcsak 1606-ban töltött be, hanem 1607-ben is.<sup>24</sup>

Egy lexikális jellegű vállalkozás esetében véleményem szerint nem helyes az a megoldást, amelyet Monok Otrókocsi Főris Ferencről szólván alkalmaz: „alakja annyira közismert, hogy nem látjuk szükségét még a vázlatos életrajzi megismétlésnek sem.” Mi annál inkább szükségesnek látnók! Egyfelől, mert udvariatlanság az olvasót a szakirodalomhoz – ráadásul nem is a legkönnyebben hozzáférhető szakirodalomhoz – utasítani akkor, amikor a körülmények az összevonást nem teszik elengedhetetlenül szükségessé. Másfelől pedig azért, mert az ilyesfajta summás elintézés gyakran – így a jelen esetben is – hibázáshoz vezet. Ugyanis, ha Monok foglalkozott volna Otrókocsi életrajzával, nyilván nem írja azt, hogy itteni szolgálata 1681/1682-re „korlátozódott.” Joó Mihály fentebb idézett recogníciójából is kiderül, hogy a gyöngyösi lelkészi tisztelet még 1683 elején is betöltötte. Azért is helyes lett volna vele foglalkozni, mert az Otrókocsival foglalkozó irodalomból az sem derül ki egyértelműen, hogy ő volt a 17. századi hódoltsági terület legtermékenyebb református egyházi írója. előbb egy imádságoskönyvvel lepte meg híveit (*Kereszt alatt nyögő magyar Izraelnek hála-adó és könyörgő imádságai ...* Kolozsvár 1682),<sup>25</sup> majd sajtó alá rendezte gyöngyösi prédikációit (*Idvességes beszélgetések ...* Kolozsvár 1683).<sup>26</sup>

Losonczy rektor félreértésből került az 1653-as évhez. Körmendi Bornemisza névjegyzékében ezt olvassuk: „pastor factus in patria, tandem mortuus esse ibidem, anno 1653”, amit Monok így fordít: „losonci lelkész, 1653-ban meg is halt” (23–23). Véleményem szerint azonban a helyes értelmezés: „lelkész lett szülőhazájában, végezetül ugyanott meg is halt, az 1653-as évben.” Monok is felfigyelt rá, hogy a Körmendi Bornemiszánál „János”-ként említett Losonczy keresztnéve a sárospataki matrikulában – amelybe 1650. november 19-én subscribált és amely azt is megjegyzi róla, hogy „Rector Gyöngyösiensis” – Georgius. A rektort ennek ellenére mégis Losonczy Jánosként szerepelteti; az egyházközség török irataiból is kiderül, hogy Györgynek hívták, s 1652-ben volt gyöngyösi rektor.<sup>27</sup> A hiba tehát nem a pataki matrikulában van – amint Monok véli (29.) – , hanem Körmendi Bornemisza forrásaiban vagy informátoraiban.

1. Kivétel: Ladislaus LUKÁCS: *Catalogi personarum et officiorum provinciae Austriae Societatis Jesu*. II. 1601–1640. Romae 1982. (*Monumenta Historica Societatis Jesu* 125.), amelyben az egyes rendházak névjegyzékéhez remek kis életrajzok csatlakoznak.
2. A korabeli Gyöngyösről: DEZSÉRI BACHÓ László: *Gyöngyös város a török hódoltság idején*. Gyöngyös 1941. és SZAKÁLY Ferenc: *Gyöngyös gazdasági és társadalmi változásai a török korban (Tanulmányok Gyöngyösről)*. Szerk.: HAVASSY Péter és KECSKÉS Péter. Gyöngyös 1984. 147–178.)
3. A gyöngyösin kívül a tolnait lehet ilyennek tekinteni. KATHONA Géza: *Fejezetek a török hódoltsági reformáció történetéből*. Budapest 1974. (*Humanizmus és reformáció* 4. k. Szerk. KLANICZAY Tibor. 19–32.)

4. Pl. többedmagával, ő szerkesztette a *Magángyűjtemények Magyarországon, 1551–1721. (Könyvjegyzékek bibliográfiája)* három kötetét (*Könyvtártörténeti füzetek I–III.* Szeged 1981–1983.); ő rendezte sajtó alá az *Adattár a XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez* 11. és 12. kötetét (Szeged 1983 és 1984.)
5. BÀN Imre: *A gyöngyösi református egyházközség levéltára.* *Egyháztörténet* 1943. 389–405.
6. NÉMETH Gábor: *Gyöngyösi testamentumok és fassiólevelek (1642–1710).* Sajtó alatt.
7. RMK I. 1175. sz.
8. PRAZNOVSZKY Mihály: *Egy köznemesi életút szakaszai (Menyői Tolvay Ferenc: Sors és lehetőség).* – (*Magyarország társadalma a török kiűzésének idején.* Szécsény 1983. április 6–8. Szerk.: SZVIRCSEK Ferenc. Salgótarján 1984. *Discussiones Neogradienses* 1., 112–130.)
9. PRAZNOVSZKY i. m. 127. 4. jegyz. szerint, a címlapon ez olvasható: „Taliter disponente Franc. Tolvay Menyői Gyöngyösinem (!) Sch. Rectoro.”
10. OSZK kéziratára: Fol. Lat. 3343 és ELTE Könyvtárának kéziratára: LEO 1297.
11. *Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár* (a továbbiakban *MProtEA*) 1928. No 20. 169–170.
12. SZAKÁLY Ferenc: *A gyöngyösi ispotály-per 1667–1668-ban (A „törökösség” fogalmának értelmezéséhez).* *Archivum.* A Heves megyei Levéltár közleményei 10. (1981.) 17–18.
13. *MProtEA* 1928. No 31. és 33., 182. és 184.
14. FÖLDVÁRY László: *Adalékok a dunamelléki ev. ref. egyházkerület történetéhez.* I. Bp. 1898. 232.
15. KATHONA i. m. 142–143.
16. Uo. 41.
17. Uo. 114.
18. FÖLDVÁRY i. m.
19. A kolozsvári református kollégium Apáczai utáni diákjainak névsorából. (*Adattár a XVII. századi szellemi mozgalmak történetéhez* III. k. *Művelődési törekvések a század második felében. Herepei János cikkei.* Szerk.: KESERŰ Bálint. Bp.– Szeged 1971. No 44. 342.); röviden: *Deáki Filep János családi feljegyzései.* Uo. 114. l. 13. jegyz.
20. SZAKÁLY Ferenc: *Hódoltsági értelmiség a 17. század második felében. (A magyarországi értelmiség a 17–18. században.* Szerk.: ZOMBORI István. Szeged 1984. 34–35.)
21. HERPEI i. m. II. 342.
22. SZEDERKÉNYI Nándor: *Heves vármegye története.* III. Eger 1891. passim. Vö. SOÓS Imre: *A hódolt szolgabíró és a hódolt esküdt Heves megyében a XVII. században.* *Archivum* 2 (1974) 5–32. Malmairól: FÖLDVÁRY i. m. 236. és NÉMETH Gábor i. m.
23. Vö. SZAKÁLY Ferenc: *Egy mezővárosi tantó-nótárius életútja (Váradai György feljegyzőkönyve 1630–1676).* (= *Magyar Herold. Forrásközlő, családtörténeti és címtani évkönyv.* I. *A magyar hivatali írásbeliség fejlődése, 1181–1981.* Szerk.: KÁLLAY István. Bp. 1984. 262–278.)
24. HORNYIK János: *Kecskemét város története okmánytárral.* II. Kecskemét 1861. 73, 74, 94, 96. és 117–119.; KATHONA i. m. 45.; FEKETE Lajos: *A gyöngyösi református egyház törökkori iratai.* *Egyháztörténet* 1 (1943) No 16. 418.
25. RMK I. 1286.
26. RMK I. 1300.; Helyéről a hódoltsági írók mezőnyében: SZAKÁLY: *A hódoltsági értelmiség* i. m. 35–36.
27. FEKETE i. m. No 25. 423.



# Kazinczy bejegyzései Szemere Pál könyveiben

Pap László jegyzeteiből közli: Beliczay Angéla

Kazinczy Ferencnek Szemere Pállal való barátsága nem ismeretlen az irodalomtörténészek előtt. Tudott dolog az is, hogy Szemere Pál tekintélyes mennyiségű Kazinczy kéziratot gyűjtött össze, s ezeket korának többi nagy írói (Kölcsey, Vörösmarty, stb.) irataival együtt, az ún. Szemere Társa foglalta össze, amelynek 22 kötetét a Ráday Gyűjtemény Levéltára őrzi. Kevesen tudnak azonban arról, hogy Szemere Pálnak több olyan könyve is volt, amelyekben Kazinczy bejegyzései olvashatók, s hogy ezek a könyvek, ahogy Szemere Pál egész könyvtára, a tulajdonos halála után a Ráday Könyvtárba kerültek. A Ráday Könyvtár Szemere Pál könyveit nem kezelte külön gyűjteményként (katalógus sem maradt róluk), hanem annak egyes darabjait beillesztette a megfelelő szakokba.

A Szemere Könyvtár hozzávetőleges katalógusát mégis sikerült összeállítani, mivel Szemere könyveinek első oldalára mindenütt beírta a nevét. Ennek az egyébként hosszadalmas munkának az lett az eredménye, hogy nemcsak jegyzékbe állíthatók Szemere könyvei, hanem egyúttal azt is fel lehet jegyezni, mely könyvekben vannak dedikációk (így pl. Batsányi, Kölcsey, Lugossy, Teleki József, Virág, Vörösmarty, stb.) és más bejegyzések. Ez utóbbiak közül irodalomtörténeti szempontból kétértelműleg legérdekesebbek a Kazinczy bejegyzéseivel ellátott könyvek.

*Új adatok Kazinczy fogságához.*

A *Nachträge zu Sulzers allgemeiner Theorie der schönen Künste* (Leipzig 1792–1796. Könyvtári jelzete: 2–20244) c. munka I. kötetének legelső lapján ezt olvashatjuk:

*Franz Kazinczy, Brünn, in Maehren, den 3-ten Septembris 1798.* Majd ez alatt már más tintával és kissé változott írással: *Szemere Pál barátomnak, a ki tudja, ebben tőlem mit vesz. — Széphalom, Decemb. 1808.* E bejegyzés szerint tehát a könyvet brünni fogságában vette (vagy kapta) 1798 szeptember 3-án és ettől kezdve végigkísérte őt a könyv egész fogsága alatt. Ezért emeli ki a Szemeréhez szóló ajánlásban „aki tudja, ebben tőlem mit vesz.”

Börtönéveinek több és különböző emlékét örökítette meg Kazinczy a *Nachträge* öt kötete közül négyben. Talán legérdekesebb ezek közül az, amelyet az V. kötetben találunk. Ennek a kötetnek előzéklapján ezek a Schiller-sorok állnak, mintegy mottóul:

*Zwey sind der Pfade, auf welchen der Mensch zur Tugend emporstrebt,  
Schliesst sich der eine dir zu, thut sich der andre dir auf.  
Handelnd erringt der Glückliche sie, der leidende duldend,  
Wohl dem, den sein Geschick liebend auf beiden geführt.*

(Kazinczy a verset nyilván emlékezetből idézte, s innen van, hogy az első sorban *Wege* helyett *Pfade*-t ír. Az utolsóban pedig *ihm* helyett *dem*-et. Ld. Schiller: *Die zwei Tugendwege*. 1795.)

Ugyanezen V. kötet előzéklapjának másik oldalán szintén tintával, a következő beírást olvashatjuk:

22. Jun 1799. Elvittek Brünnből. Ebéd Pralitz, vacsora Mislitz.  
23. Czettwitz Znaim mellett. — Rötz.

24. Egersburg, – Hadersdorf.  
 25. Crems. Pihenés.  
 26. Ebéd St. Pölten.  
 27. Neumark, – Amstetten.  
 28.  
 29.  
 30.  
 Júl. 1. Fankemark  
 2. Reichenhall  
 3. Loffer, Waitring.  
 4. Waitring  
 5. Sill.  
 6. Kirchspiegel – Kufstein éjjeli 12 órakor.

Ezek az adatok szóról szóra megtalálhatók a *Fogságom naplója* megfelelő helyén (Bp. Szépirodalmi Kiadó 1951. 110–11.), ezzel a megjegyzéssel: „Mint ezt, úgy amint itt áll, régi papirosaimból.” Nos ez a „rég papiros” nem más, mint a Szemere Pálnak ajándékozott könyv előzéklapja. Ez az előzéklap egyúttal alátámasztja Kazinczynak azt a következő mondatát is, amely szerint „Aubert csak azt sem engedé meg, hogy tudhassuk a helyek neveit. Így történt, hogy jegyzéseimben hézagok vannak.” (Uo. 111.) Ha ugyanis pontosabban megfigyeljük ezt az előzéklapot, akkor kitűnik, hogy a tintával írott szöveg csak későbbi, alatta elég jól olvasható a nem mindig gondos eredeti bekarcolás. Egyes helyeken a karcolás és az írás közt némi eltérés is észlelhető. Így a 29-i tintával írt szöveg – bár nem olvasható ki – látszik, hogy rövidebb volt eredetileg. 23-án csupán Czeszwitz, 25-én Crems állt. 26-án csak annyi: S. Pölten. Július 1-én Frankemark helyett Frmark. Az utolsó napi bejegyzés 6-án szintén Kirchspiegelnek karcolja a *Fogságom naplójának* Kitzpichljét (=Kitzbühel), de Kufstein után nem található az „éjjeli 12 órakor” megjegyzés.

Kazinczy azonban nemcsak a Brünn-Kufstein közötti állomások jegyzékét karcolta be könyvébe, hanem más adatokat is. Így ugyancsak az V. kötet elülső táblájának belső oldalán, valamint a könyv végén lévő első fehér lapon könyvjegyzék olvasható, a könyvek árának feltüntetésével. Ez sem érdektelen adat Kazinczy érdeklődése szempontjából. Egyébként a *Nachträge* többi kötetében is találunk – részben bekarcolva, részben tintával írva – ilyen jegyzékeket, a Kazinczy által vásárolni szándékolt könyvekről. (Nem állapítható meg kétségtelenül, vajon meg is vásárolta-e ezeket a könyveket, de az árak feltüntetése arra vall, hogy a vásárlási szándék fennállt.) Ezek a jegyzékek Kazinczy széleskörű érdeklődését mutatják, másrészt azt, hogy figyelme mennyire a német klasszikusok – Goethe, Schiller, Herder – valamint a francia felvilágosodás írói – Voltaire, a Grande Encyclopédie, stb. - felé irányult. De találkozunk a jegyzékben Milton és Shaftesbury, Gessner és Salis, Kleist vagy Winckelmann műveivel, csakúgy, mint a görög-római klasszikusokkal és az antik világra vonatkozó irodalommal is.



A Kazinczy bejegyzések másik csoportjába tartoznak a bemásolt, vagy emlékezetből leírt versek. Így a *Nachträge* II/1 kötetének belső tábláján ezt olvashatjuk:

*Bürgers Lied: Der edelgesinnte Liebhaber* (ezt vérrel írta) *Aus dem Gedächtnisse abgeschrieben*. Utána következik a hét versszakból álló költemény. Ugyanitt folytatja a *Liebe ohne Heymath* című verssel. A *Nachträge* I. kötetének belső tábláját, az előzéklap mindkét oldalát, valamint a hátsó fehér lap mindkét oldalát és a hátsó belső oldalát szintén német versekkel írta tele. (Ezek is vérrel írottak.) Itt találjuk E. von Kleist két hosszabb költeményét: *Sehnsucht nach Ruhe, 1744* és *An Doris, im Mai 1744*; majd két idillt, *Milon és Idris*, illetve *Sophie* címen, s még néhány rövidebb verset. Különösen érdekes, hogy ezek után Versegynék két verse következik (ezek is vérrel írva), melyeket szintén emlékezetből írhatott le, mert egyes helyeken hiányosak s nem egyeznek a nyomtatásban megjelent szöveggel. Ezek közül az első így olvasható:

*Szakadnak már a' fellegek,  
Lassulnak a' szelek,  
Gyöngyöznek a' friss füzesek  
Zöldülnek a' hegyek.  
... a téli fagyoknak  
A föld kiköltözik  
'S új színre kelvén nedviből  
... (üres sor)  
Ilyenkor volt, hogy tégedet  
Először láttalak,  
'S megnyervén, Laura, szívedet  
Hő csókra bírtalak,  
'S érezvén azt, hogy meg nem vetsz,  
Felújult mindenem.  
És ah azolta hogy szeretsz,  
Be boldog életem.  
Jer hát ó Laura, üljük meg  
Szerelmünk innepét,  
'S egy csókod által újítsd meg  
Szerencsénk kezdetét.  
Ha véled édes ... (hiányzik a szöveg)  
Életemnek tölthetem  
Egész világnak kincseit  
Én akkor megvetem. (Az egész vers vérrel írva)*

Ez a vers a Régi Magyar Könyvtárban megjelent 1910-es *Verseghy Ferencnek kisebb költeményei* c. kötetben nincs meg, de a következő, *Búcsúzás a Múráktól* címen, lényegesen változott szövegben megtalálható, 183–194. Ezt Kazinczy így írta le (ez is vérrel írva):

Nektek Músák búcsút mondok,  
 Tőlem messze keljetek,  
 Árnycék minden boldogságtok  
 Mellyel édesgettetek.  
 Mennydörgést hoz tündöklétek,  
 Mellytől még a jó is fél,  
 Fő veszélyt szül bölcsességtek  
 Annak, aki véle él.  
 Neked Ámor, csak magadnak  
 Szentelem fel életemet.  
 Vess te véget bánatimnak  
 'S hozd meg régi kedvemet.  
 Eggy oly szívtől kedveltetni,  
 Melyhez nem fér csalfaság,  
 'S véle a' világot élni  
 Nékem legfőbb boldogság.

A *Nachträge* IV. kötetébe, az előzéklap elülső oldalára egy négy versszakos olasz költeményt jegyzett be Kazinczy: *Del Marchese Scipione Maffei: Canzonetta*. Ugyanennek a kötetnek a külső táblájára, valamint az előzéklap belső oldalára magyar, francia, német és olasz versek kezdősorait írta, illetve karcolta. Ezek közül ma már nem mindenik olvasható, de közöttük van egy *Szép képed* kezdetű magyar vers, valamint több Goethe vers kezdete. Így *Auf Kieseln im Bache* (Wechsel), *Das Wasser rauscht* (Der Fischer), *Ach was soll der Mensch* (Denksprüche und Markreime) és *Ein Veilchen auf der Wiese stand* (Das Veilchen).

Végül a börtönéletnek még egy egészen más vonatkozású emlékét is feljegyezte Kazinczy a *Nachträge* V. kötetének hátsó fehér lapjaira. Itt találjuk a következő recepteket: *Masse zur verschiedenen Figuren, Vasen, Knöpfen, die steinhart wird*.

Item: *Marmor auf Jaspisart. Siegellak zu machen. Flecke aus Kleidern herauszubringen. Glanzwichse auf Kaesten*.

*Kazinczy véleménye Ungvárnémeti Tóth László verseiről.*

Ungvárnémeti László (1782–1820) a századfordulónak szép reményekkel induló, de hirtelen elhunyt költője volt. Versei 1814-ben jelentek meg Pesten. E könyv Szemere könyvtárában lévő példányának előzéklapján Kazinczy következő bejegyzés olvasható.

*Széphalom, febr. 12. d. 1816.*

– Vályi Nagy Ferencz barátunk által küldé nekem az Ungvár Németi Tóth László verseinek hozzám szőlő nyalábját. Képzeli Uram Öcsém<sup>1</sup>, melly éjjelem volt ezen öröm után, mert azokat eddig ismeri. Eggy hatalmas ifjú férjfiival nevedett felekezetünk. Azokat a' Révaiianus archaizmusokat fülem nem tűri ugyan, 's szeretném, ha a' néptől még inkább távozzatna el; de hagyjuk-meg kinek-kinek a' maga individualitását, s valljuk-meg, hogy



*Tóth László nyelvünknek, literaturánknak igen nagy nyereség. Az Agrai felavatás, a' felséges Máriusz, sok Epigrammja, Apologjai, az a' gyönyörű Mennyegzői Idyll, mely a' maga nemében talán ér annyit, mint a' maga fennt nemében az általa irigylett Kisé, 's kivált a két hátulsó Epistola csudá-  
lást érdemlő remek.* (Ráday Könyvtár 2–20268).

Egy 28 éves fiatalember munkájának rendkívül meglehangú elismerése ez még akkor is, ha tudjuk, hogy Kazinczy általában nem fukarkodott az elismeréssel. Még emeli értékét, hogy Kazinczy nem Tóth Lászlónak, hanem egy harmadik személynek írta.<sup>2</sup>

### *Kazinczy itt lopásba esett.*

Befejezésül még egy kedves apróság. Kazinczy többek között kéziratokat is gyűjtött. Ez a gyűjteménye ma is megtalálható a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában. A Ráday Könyvtárnak, Gyarmathy Sámuel: *Affinitas linguae Hungaricae* (Göttingae 1799) c. műve érdekes bizonyosága Kazinczy gyűjtőszennvedélyének, de egyúttal becsületességének is. E könyv táblájának belső oldalán ezt a bejegyzést olvashatjuk

*Kazinczy Ferenc itt lopásba esett. Elvágta innen azt a darabot, amelyen a Debreceni orvos doctor Weszprémi István kezeirása állott, hogy azzal autographai gyűjteményét gazdagíthassa. Széphalom, 21. sept. 1815.*

1. A bejegyzés nyilvánvalóan Szemere Pálhoz szólt.
2. A könyv 134. lapján, A' Nymphák könyörgésök ... c. költemény első sorát: „Örökök, 's halandók díszök! ég, 's föld Asszonyok” Kazinczy így javította: „Örökök, 's halandók díszök! ég, 's föld Asszonyok.” A kötet végén az alábbiakban indokolta meg eljárását: „Lap 134. Apostrof szükséges volt a' genitivus dativusban.”

# Fülep Lajos levelei Ravasz Lászlóhoz \*

Közl.: Nagy Edit

2., befejező rész

## 15.

Baja, 1927. május 10.

*Megköszöni a lelkészcserehez való hozzájárulását; beszámol a zengővárkonyi állapotokról és egyházkerületi segílyt, illetve kamatmentes kölcsönt kér a parókia rendbehozatalához és kibővítéséhez*

(Autográf: RL Püspöki iratok 1278/1927. sz.)

Baja, 1927. V. 10.

Bajai Református Egyház

Főtiszteletű Püspök Úr!

Április 21-én kelt nb. levelét, amelyben csere-szándékomhoz szíves támogatását helyezi kilátásba, hálás köszönettel vettem. Azóta a csere-ügyben, mint a vértessaljai esperes úr<sup>1</sup> útján továbbított levelemben jeleztem, dűlőre jutottam: mind a bajai, mind a zengővárkonyi presbiterium egyhangúlag hozzájárult a cserehez, az iratok már fölmentek az illetékes esperesekhez, a solti esperes úr<sup>2</sup> már közölte velem, hogy az iratokat továbbküldte aláírás végett az e.m. gondnok úrnak, stb., szóval a formalitások is befejeződnek néhány nap alatt, s az egész dolog e szerint lege artis elintézettnak tekinthető.

Hosszú várakozás és sok küzdelem után, azt remélem, hogy Zengővárkonyban megtalálom azt, amire most már múlhatatlanul szükségem volt. Így már nem bírtam volna tovább. De mint a legtöbb kis gyülekezet parokhiáján, itt is baj van, még pedig nagy. A paplak minden helyisége, egy szobát kivéve, rettenetesen nedves (legutoljára, mikor ott voltam az iroda sarkában két araszos füvet találtam), penészes, s ennélfogva veszedelmesen egészségtelen. A helyszínen szerzett információk szerint gondolni se lehet arra, hogy a gyülekezet bár egy garast is költsön reá. Ha javíttatni akarok, a magaméból kell tennem. Ehhez járul még, hogy a paplak nem elég nagy ahhoz, hogy alkalmas dolgozó szoba teljék ki belőle, úgy hogy építtetnem kell hozzá s természetesen ezt is a magam költségén. Hogy pénzem nincs, tán mondanom se kell. A szükségelt, kb. 50 milliót, úgy akarom kölcsön kérni barátaimtól, ismerőseimtől. Nehezen szánom rá magam, mert soha életemben senkinek sem tartoztam semmivel, de most kénytelen vagyok vele, mert ha bankból veszem föl a pénzt, megesz a kamat. Ha úgy koplalom is meg, hamarosan vissza fizetem az adósságokat, addig nem lesz nyugtom.

\* E kézirat elkészülte óta több Fülep-levél is előkerült a Ráday Levéltárban. Ezek az MTA Művészettörténeti Kutatócsoportja kiadásaként F. Csanak Dóra szerkesztésében megjelenő Fülep-levelezés kötetekben látnak napvilágot.



Főtiszteletűségedhez most azzal a kéréssel fordulok, hogy e rám nézve csakugyan életbevágó dologban megsegíteni kegyeskedjék. *Az e. kerülettől 15 millió K-t szeretnék kapni, részben segély, részben kamatmentes kölcsön (ha van ilyen) alakjában.*

Nem tudom, hol éri e kérelem Főtiszteletűségedet, mivel éppen egyházakat látogat, s nem tudom, mikor fog hozzájutni ahhoz, hogy ezzel az én ügyemmel foglalkozzon – de nagy jótétemény volna rám nézve, ha még e hónapban hozzájutnék a segítséghez, mert a lakásba úgy, ahogy van, beköltözni nem lehet (Sebestyénék<sup>3</sup> is állandóan betegeskedtek, egyik fiuk, a legnagyobb, tüdőcsúcshurutos stb.), a munkát pedig mielőbb el kellene kezdeni, hogy még az ősz előtt jól megszáradjanak s használhatók legyenek a szobák.

Tudom, hogy nagy dolgot kérek, de remélem, hogy ezután mindig kevésbé leszek terhére ilyenfajta kéréssel – adja Isten, ez legyen az utolsó!

A legmélyebb tisztelettel

Fülep Lajos

lelkész

1. Varga Sándor

2. Kerecsényi Zoltán

3. Sebestyén Sándor (sz. 1883) az 1910-es évektől zengővárkonyi lelkész, Fülep elődje.

## 16.

Zengővárkony, 1927. szeptember 30.

*Lelkészi javadalma újraértékelése tárgyában benyújtott kérvényének továbbítását kéri a Vallás- és Közoktatási Minisztériumba.*

(Autográf: RL Püspöki iratok 2550/1927. sz.)

Főtiszteletű Püspök Úr!

Tóth István min. tanácsos úrral, a II. ü. o. vezetőjével levelet váltottam a kongrua revíziója tárgyában s ő azt tanácsolta, hogy Főtiszteletűséged útján adjak be ez iránt megindokolt kérvényt, mit majd az ügyosztály Petri államtitkár úr elé terjeszt, aki dönt a dolgról.

A mellékelt kérvényt azon tiszteletteljes kérelemmel küldöm meg, kegyeskedjék azt véleményezés után talán egyenesen Tóth I.-nak küldeni s petri áll. titkár úrnak *a hivatalos úton kívül is* jóindulatába ajánlani. Tóth I. a legnagyobb örömmel csinálja meg a dolgot s azonnal lejön, amint a hivatalos formások megtörténtek.

Mivel ez az ügy igazán életbevágó, s a gyülekezetre és rám nézve egész

életemre kiható, igen kérem hathatós támogatását s a kérvény mielőbb való szíves továbbítását.

Z. Várkony 1927 IX/30

A legmélyebb tisztelettel

Dr. Fülep Lajos

lelkész

A püspök október 4-én kelt, a vallás- és közoktatási miniszterhez címzett levelében továbbította a kérvényt. (Uo., 2550/1927. sz.)

17.

Zengővárkony, 1929. május 3.

*Segélykérvényének továbbítását kéri a Vallás- és Közoktatási Minisztériumba  
A kért összeg operációjához szükséges.*

(Autográf: RL Püspöki iratok 1189/1929. sz.)

Főtiszteletű Püspök Úr!

Csatolt kérvényt azon tiszteletteljes kéréssel küldöm, méltóztassék a VKM-nek átteni. Biztatást kaptam rá, hogy a segílyt megadják, ha nem is mindjárt, de amint lehet, csak legyen ott náluk a kérvény kéznél. A kérvényben írt indoklás sajnos, nagyon igaz, az operációt még mindig nem tudtuk elvégeztetni, pedig a legutolsó vizsgálat alkalmával az orvos sürgette, hogy most már nem szabad halogatnunk. Én pedig nem tudtam a szükséges pénzt előteremtteni, mert a télen kétszer is rajtam volt a spanyol, s másodízben (mikor feleségem Főtiszteletűségednél látogatást tett; de ő nem tudott róla, mert nem írtam meg neki, hogy meg ne ijedjen) olyan mértékben, hogy kis hijja el nem vitt. S utána soká gyengélkedtem.

Zengővárkony 929 V/3  
u. p. Pécsvárad

A legmélyebb tisztelettel

Dr. Fülep Lajos

lelkész

A püspök a vallás- és közoktatási miniszterhez címzett, május 4-én kelt levelében továbbította a kérvényt. (Uo., 1189/1929. sz.)



18.

Zengővárkony, 1930. április 4.

*Az egyházi főhatóság hozzájárulását kéri pécsi egyetemi magántanárrá való habilitálásához*

(Autográf: RL Püspöki iratok 1065/1930. sz.)

Főtiszteletű és Méltóságos Püspök Úr!

Dr. Nagy József<sup>1</sup> pécsi egyetemi tanár úrtól azt a fölszólítást kaptam, hogy az ő tanszékéhez tartozó „esztetika” tárgykörből kérjem magántanárrá való habilitálásomat a pécsi egyetem bölcsész-, nyelv-, és történelemtudományi karától. Nagy professzor úr szerint ehhez szükséges egyházi főhatóságom hozzájárulása, nevezetesen egy olyan nyilatkozat, mely szerint egyetemi magántanári működésemmek egyházi részről nincs semmi akadály. Habilitálásom esetén heti 2 órát adnék elő, egy folytában – s e feladatnak könnyen meg tudok felelni, egyházi teendőim sérelme nélkül, mert vonaton Pécs ide egy órányira van s naponta öt vonatpár közlekedik.

Tisztelettel kérem Főtiszteletűségedet, kegyeskedjék hozzájárulását megadni s a szükséges nyilatkozatot nekem megküldeni.

A legmélyebb tisztelettel

Zengővárkony 1930. április 4

Dr. Fülep Lajos  
lelkész

A püspök a kért egyházfőhatósági nyilatkozatot április 10-i keltezéssel küldötte meg. (Uo. 1065/1930. sz.)

1. Halasy-Nagy József (1885–1976) filozófus, 1921-től pécsi egyetemi tanár. Ő szorgalmazta Fülepnek a pécsi egyetem munkájába való bevonását. Ahogy Fülep a következő, itt 19. számú levelében írja: 1930-ig nem találkoztak személyesen, Nagy József azonban már jóval előbb felfigyelt munkásságára, a *Budapesti Szemlében* (1910. november 315–318) többek között ő ismertette Fülep fordításában és bevezető tanulmányával megjelent Nietzsche: *A tragédia* című munkáját.

19.

Zengővárkony, 1930. április 4.

*Bejelenti, hogy a pécsi egyetem magántanárává kívánja habilitálni; a püspök hozzájárulását kéri.*

(Autográf: RL Püspöki iratok 1065/1930. sz.)

Főtiszteletű és Méltóságos Püspök Úr!

Csatolt hivatalos kérelmemhez szabad legyen pro foro interno még előadnom:

Nagy professor úr, akit egyébként személyesen nem ismertem, kb. 2 hónappal ezelőtt írt nekem, hogy találkozni óhajtana velem. Azóta tegnapelőtt voltam bent először Pécsen s beszéltem vele; közölte velem habilitálásomra vonatkozó óhaját és tervét, egyúttal azt, hogy Főtiszteletűségedtől nihil obstat nyilatkozatra van szükségem. Azt is mondta, hogy a nyilatkozatot azonnal kérjem s az eljáráshoz szükséges egyéb irataimmal hamarosan adjam be, mert nem sokára kari ülésük lesz, melyen már tárgyalatni óhajtja a dolgot. Ugy látom, az a kívánsága, hogy az új félévre elintéződjék a dolog s megkezdhessem működésemet.

Azon megjegyzésekre, hogy nem tehetem ki magam esetleges fiasconak (amire az erősen katolikus befolyás alatt álló Pécsen gondolni lehet), azt felelte, ne tartsak tőle, ő mindent alaposan elő fog készíteni.

Nem kerestem e dolgot, de nem is tudtam volna elfogadható okot mondani, ha nem vállalom. Hiszen csakugyan mindössze annyira lakom Péctől, mint akik Pest környékéről naponta bejárnak hivatalba. S nekem hetenként csak egyszer kell bemennem két órára, ami igazán semmiség.

S végül azt is gondoltam, bár nem nagy valami, egyházunk tekintélyének talán javára szolgál, legalább erre, mifelénk.

Kérem azért Főtiszteletűséged szíves hozzájárulásának címemre megkülönböztetését.

Zvárkony 1930. április 4.

A legmélyebb tisztelettel  
Fülep Lajos

A püspök 1930. április 15-i válaszlevelében örömmel értesítette, hogy pécsi magántanári képesítését „kiváló tudományos érdemeinél és elismerésre méltó lelkipásztori egyéniségénél fogva örömmel fogadná és nagyra értékelné.” (Uo. 1065/1930. sz.)

20.

Zengővárkony, 1930. május 24.

*A magántanári képesítéséhez szükséges igazolással kapcsolatban igazoló bizottság összehívását kéri a püspök elnökletével.*

(Autográf: RL Püspöki iratok 1897/1930. sz.)

Zengővárkony, 1930. V. 24.  
U. p. Pécsvárad

Főtiszteletű és Méltóságos Püspök Ur!

Azt hittem, a köszönettel kézhez vett főhatósági engedéllyel magántanári habilitációm kellékei teljeseek, most azonban Nagy József professor úr



írja, még valami kell hozzá. Pontosság kedvéért ide másolom levelének vonatkozó passzusát, melyben igazoló írást kíván a kommunizmus idejéről, szándékom és óhajom nélkül történt kineveztetéssel kapcsolatban: „Ugy én, mint tanártársaim meg vagyunk győződve arról, hogy ezzel a megbízatással még nem vállalt lelki közösséget a kommunistákkal és bizonyára úgy is tett neki eleget, hogy azzal a becsület és nemzeti hűség ellen nem vétett. Erre indirekt bizonyosságul szolgálnak azok az értékes szolgálatok, amelyeket 1920-ban a magyar nemzetnek római kiküldetése alkalmával végzett. Azonban méltóztatik tudni, hogy mindazok az emberek, akik a forradalom és a kommunizmus idejében közszolgálatot teljesítettek, egy ú. n. igazoló eljárásnak voltak kénytelenek magukat alávetni és csak annak kedvező eredménye alapján foglalhattak újra helyet közpályán. Ezt az igazolást még ma is minden alkalommal követelik és ennek a hiányában Karunk teljesen hiába foglalkoznék érdemben Nagytiszteletű Úr habilitációjának ügyével, mert a minisztérium részéről nem kaphatná meg működéséhez a szükséges megerősítést. Kénytelen vagyok tehát azt javasolni, méltóztassék valahogyan a budapesti egyetemen és esetleg más megbízatásban töltött szolgálatát igazoló eljárás alá bocsátani. Hirtelenében persze el sem tudom képzelni, hogy milyen testületből kellene ennek az igazoló bizottságnak lennie. A pesti egyetem tanárai aligha tartanák rá magukat illetékeseknek, *de talán a Püspök Ur elnökletével tiszteletreméltó közéleti férfiakból össze lehetne hozni egy igazoló bizottságot*, akik illetékes ítéletet mondhatnának Nagytiszteletű Ur akkori szerepléséről. *Úgy érzem, hogy e bizottság összeállításával az egyházkerület tartozik is Nagytiszteletű Urnak.* S viszont lehetetlen állapot, hogy valaki egy esetleg nem is keresett és egyébként tisztességes szereplés követésében egész életében háttérbe legyen szorítva, noha jelleme és tehetsége az előtérben való szereplésre tenné hivatottá.”

Most itt két dolgot lehet csinálni:

I. Igazolói irat kiállítása *Püspök, Főgondnok, Lelkeszi és világi kerületi főjegyző* aláírásával – bizottsági tárgyalás stb. nélkül. Emellett szól az, hogy hamar meg lehet csinálni s még ebben a félévben tárgyalásra kerülhet a habilitáció dolga. Elvi akadálya, azt hiszem, nincs. Hiszen igazoltatásom annak idején megtörtént, t. i. 1920. novemberében, a *II. lelkészképesítő vizsga előtt, amikor a vizsgáló bizottság ezzel a kérdéssel is foglalkozott*, működési bizonyítványaim számbavétele alkalmából. Én akkor azt is közöltem Takács I. bizottsági elnökkel,<sup>1</sup> hogy soha egy lépést se tettem püspököm előzetes tudta és helyeslése nélkül, és kértem, intézzen ez iránt kérdést hozzá; Takács I. nyomban meg is kérdezte Petri E. püspököt, aki engem ilyen értelemben teljesen igazolt is. Minderre a tanári kar tagjai is emlékezhetnek még. (Mert valóban úgy volt, hogy mikor kineveztetésemet megkaptam – amelyről egyébként már *a forradalom előtt* szó volt, s már a kommün *előtt* publikálták a lapok, de végleges aktai elintézését, úgy látszik, csak a kommün alatt nyert – , elvittem Petri E. püspökhöz<sup>2</sup> és közöltem vele, hogy nem szándéksom elfogadni; ő azonban óva intett azzal, hogy kellemetlen következményei lehetnek rám nézve. Abban az időben tényleg detektívekkel figyel-

tettek, több ízben a lakásomra is jártak s csakugyan előfordult az a furcsa helyzet, hogy míg egyik oldalról kineveztek, a másik oldalról le akartak fogni. A püspök tanácsára a kinevezést elfogadtam, pro forma tartottam néhány előadást (Dantéval kapcsolatban assisi Szt. Ferencről!), amint lehetett szabadságra mentem, el Pestről falura, s nem is tértem vissza, csak a kommün bukása után. Említett igazoltatásommal minden rendben volt s az egész dolgot végleg elintéztnek lehetett tekinteni. Hogy valamilyen írást kérjek róla, eszembe se jutott, hiszen soha se volt rá szükség.

Ennek a pótlásáról volna most szó, a fentemlített formában. Előnye a gyorsaság. Bár tudom, hogy ennek is most nagy technikai akadálya van: hiszen Főtiszteletűséged 29.-én érkezik haza, s 1-én már útnak indul Baranyába. Elintézni tehát csak úgy lehetne, ha Főtiszteletűséged diktálna egy megfelelő szöveget, aláírná és megbízna valakit, hogy a többiekkel írassa alá s nekem mielőbb küldje el. Ha Kováts J. István úr nem kíséri el Főtiszteletűségedet a baranyai útra, ő bizonyára szívesen elvállalja a többi aláírás elintézését; de ha ő is megy, talán megtenné a püspöki titkár úr.

II. Bizottság a szó szoros értelmében. Késedelmet jelent, de mellette szól, hogy alaposan mindent az utolsó atomig el lehetne intézni: Mert akkor kérném a vizsgálatnak minden részletre kiterjesztését, tanúk (főleg Praznovszky Iván<sup>3</sup> és Eckhardt Tibor<sup>4</sup>) és iratok alapján. Szükségem ugyan eddig nem volt rá, s én most se érzem szükségét – de Wenn schon, denn schon. Ha a minisztériumnak „igazolás” kell, legalább lásson olyat is, amelyben tán nem volt gyakran része. Alacsony dolognak tartom, hogy az ember hazájának tett szolgálataival dicsekedjen – nem is emlegettem őket soha; de ha már sor kerül rá, hogy mérlegetljk, történeljk meg igazán és alaposan. Nagy nyilvánosság elé ma még sok mindennel nem mehetek, de el fog jönni az ideje; arra illetékesek elé azonban bármikor kiteríthetek mindent. Volt egy pár hét, amikor Magyarország sorsa jóformán a kezembe volt letéve,<sup>5</sup> arra, hogy föladatomnak miként feleltem meg, úgy érzem, csak *büszke* lehetek. És mindazt, amit valaha tettem, újra megtenném – ha lehet, talán még teljesebb odaadással és elszántsággal.

Hogy a két megoldás közül melyik valósuljon meg, nem lehetek hivatott eldönteni – ezt teljesen Főtiszteletűséged bölcs belátására bízom. Csak azt kérem, ha az elsőt méltóztatik választani, hogy az igazoló iratban expressis verbis jusson kifejezésre mind közszolgálati alkalmaztatásom, mind magatartásom minden gyanún felül álló abszolút korrektsége, hazafisága és nemzethűsége. – Ha a másodikat, akkor – bár tudom, hogy ehhez idő kell – azt kérem, hogy lehetőleg ne húzódjon túl-soká s a már említett urakon kívül legyenek benne olyanok is, mint a szigoráról különösen ismert gr. Ráday Gedeon – s ha lehet, nem-református urak is. (Ne mondhassa senki, hogy reformátusok belkörüleg csinálták.) Sőt még azt is szeretném, ha katonák volnának benne (az én dolgainak katonai vonatkozásai is vannak, és pedig nagyon, de nagyon érdekesekek.)

De akár így, akár úgy, mély tisztelettel kérem, méltóztatssék az ezen ügyben eddig tanúsított és hálás köszönettel fogadott jóindulatát betetőzni az-



zal, hogy azt a lehető leggyorsabban végéhez segíteni kegyeskedik.

Ismételten Főtiszteletűséged szíves elnézését kérve az eddigi és újabb alkalmatlankodásért,

a legmélyebb tisztelettel  
Fülep Lajos

A püspök június 23-án kelt válaszlevelében közölte, hogy a kért igazoló bizottságot június 30-ra összehívta. (Uo. 1897/1930. sz.)

1. Valójában Takács J., azaz Takács József, aki a lelkészképesítő bizottság jegyzője volt. Az elnöke Nagy Ferenc volt.
2. Petri Elek (1825–1921) a Dunamelléki Református Egyházkerület püspöke 1915-től haláláig. Ravasz László közvetlen elődje.
3. 1919-ben külügyminiszteri titkár, e levél írása idején nyugalmazott rendkívüli követ és meghatalmazott miniszter.
4. 1919–1920-ban a külügyminisztérium sajtóosztályának vezetője; e levél írása idején nyugalmazott miniszteri tanácsos.
5. Fülep 1918 decemberében a külügyminisztérium sajtóosztályán vállalt állást, majd megbízást kapott, hogy kormánybiztosként rendezze a fiumei magyar tisztviselők és alkalmazottak ügyeit. Ezt követően a Károlyi-kormány Rómába is kiküldte, hogy az olasz politikában szerephez jutott egykori firenzei barátai révén kiépítse az olasz-magyar kapcsolatokat. (Az erre vonatkozó dokumentumokat az MTA Kézirattára őrzi Ms 4592/30-89 jelzet alatt.)

## 21.

Zengővárkony, 1930. július 4.

*Magántanári képesítése céljára kérelmezett igazoltatásáról*

(Autográf: RL Püspöki iratok 2193/1930. sz.)

Főtiszteletű és Méltóságos Püspök Úr!

Magántanári habilitacio céljára kérelmezett igazoltatással kapcsolatban tisztelettel jelentem, hogy Nagy József egyetemi tanár urat Pécsváradról telefonon kerestem, de eredmény nélkül; ajánlott levelet is írtam neki, választ még nem kaptam rá; így hát minden igyekezetem hiába volt eddig, hogy irataimat kellő időre visszazerezhessem és megküldhessem.

Mivel Főtiszteletűséged úgy említette, hogy csak 7.-ig marad Pesten, nem várok tovább, megküldöm a kezemben lévő iratokat, amelyeket egyébként már bemutattam – azzal a tiszteletteljes kéréssel, méltóztassék kivételesen megengedni, hogy a többi iratot, amikor vissza kapom Nagy prof.-tól, Főtiszteletűséged nyári tartózkodási helyére elküldhessem megtekintésre. Hogy emiatt az igazoló iratot később fogom megkaphatni, a dolog lényegét most már nem érinti; hiszen a jövő tanév megkezdése előtt most úgy sem lesz kari ülés, mely tárgyalhatná.

A „kommunizmus” idejének megemlézése mellett kérem a „forradalmi idők” megemlézését is az iratban, mert erre az időszakra is kívánják az igazolást, ami egyébként meg is történt.

Egyik iratom, amelyet pedig bemutattam, úgy látszik, ott maradt a tanács-asztalon, mert nem találom; t. i. az a kinevezés, mellyel Petri püspök úr 1919 novemberében Budára rendel ki káplánnak; ha a püspöki titkár úrnál maradt netán, kérném az idecsatolt iratokhoz mellékeltetni.

Idecsatolt irataim:

1./ Somssich külügyminiszter 1919. XII. 25-én kelt megbízó levele római utunkra.

2./ 1919 XII. 29-én kelt diplomáciai levél.

3./ Eckhardt külügyi sajtófőnök 1920 ápr. 12-én kelt ad 500/13–920 sz. bizalmas utasítása.

4./ Egy szolgálati bizonyítvány, 1920 okt. 1-től kezdődő időről, annak igazolása, hogy ellenem semmiféle vizsgálat vagy eljárás nem volt.

5./ 3 példány Ungheria,<sup>1</sup> az a lap, melyet Romában szerkesztettem, annak illusztrálására, hogy milyen rendkívül nehéz viszonyok között képviseltem a magyar ügyet olyan eredménnyel, mely a legteljesebb elismerésre talált. (Az 5. szám tudósít a „magyar hét”-ről, t. i. egész Italiában az akkor igen erős szocialista párt egy teljes hetet szentelt a Magyarország ellen való tiltakozásnak, egész héten át meetingeket tartottak, a parlamentben interpelláltak stb.)

A többi külügyminisztériumi iratot, melyet egyébként megmutattam, tekintettel szigorúan bizalmas jellegére, talán jobb, ha nem küldözgetjük ide-oda.

Ismételten hálásan megköszönve Főtiszteletűségednek ügyemmel való jóindulatú sok törődését,

Zengővárkony 1930 VII. 4

a legmélyebb tisztelettel  
Fülep Lajos  
lelkész

P. S. Szíves intézkedést kérek aziránt, hogy irataim majd – tekintve pótolhatatlanságukat – *ajánlva* küldessenek nekem vissza.

1. Nem találtuk egyetlen magyarországi könyvtárban sem. Legalább 9 szám megjelent belőle 1920 január és május között, melyek részben megvannak a Fülep hagyatékban Ms 4592 jelzet alatt (MTA kézirattára). Az említett 5. szám azonban hiányzik.

## 22.

Zengővárkony, 1930. július 5.

*A magántanári képesítéséhez szükséges igazoló iratokról.*

(Autográf: RL Püspöki iratok 1897/1930. sz.)



Főtiszteletű és Méltóságos Püspök Ur!

Végre a ma esti postával megkaptam Nagy professzortól az iratokat. Egyidejűleg megérkezett a külügyminisztérium válasza is azon kérésemre, hogy annak idején történt igazoltatásom jegyzőkönyvi kivonatát küldjék meg. Sajnos, ez se sokat ér: nekem az a bajom, hogy semmi rosszat se tettem – mert akik tettek, azok lóhalálában igazoltatták magukat s írást kértek róla; én pedig nem is gondoltam az egész dologgal. Most aztán, tizenegy év múltán, nehéz okiratokkal bizonygatni a becsületemet.

De már akárhogy is, küldöm ez iratokat, talán még nem érkeznek későn – s csatolom Nagy professzor levelét is, melyben az igazoló irat szövegére nézve óhaját fejezi ki. Ha még nem késő s ha egyáltalán lehet e szerint szövegezni, kérem, méltóztassék figyelembe venni.

Zengővárkony 1930 VII/5  
u. p. Pécsvárad

A legmélyebb tisztelettel  
Fülep Lajos  
lelkész

Csatolt iratok:

- 1./ Külügyminisztérium 6504/1/1930. sz., 1930 július 1-én kelt irata.
- 2./ Külügyminisztérium 17798/1/920 sz. irata.
- 3./ Külügyminisztérium 39197/1/1920 sz. irata.
- 4./ Nagy József egyetemi tanár júl. 4-én kelt levele.

23.

Zengővárkony, 1931. február 27.

*Kéri, járjon közbe a miniszternél pécsi magántanári képzésének megerősítése végett.*

(Autográf. RL Elnöki iratok 381/1931.)

Zengővárkony 1931. II. 27.

Főtiszteletű Püspök Úr!

Magántanárságom ügyében vagyok ismét kénytelen Főtiszteletűségedhez fordulni. Előre bocsátom, magamtól nem tenném, mert restellem, de Tolnai Vilmos bölcsészeti dékán és Nagy József professzor ezt kívánják tőlem s annyira lelkemre kötötték, hogy nem tudnék mit felelni nekik, ha nem tenném meg.

A Karnál az ügy nagyon szépen keresztül ment. Magántanári próbaelőadásom, mindenki állítása szerint, általános és nagy sikert aratott. Utánna a dékán<sup>1</sup> ott, a tanárok s a közönség előtt kijelentette, hogy a Kar magántanár-rá habilitált. Hátra volt még, amiről azt mondták, merő formalitás: hogy a tanács fölterjessze megerősítés végett. A tanács azonban egyik kari ülésről a másikra halasztotta, hol ilyen, hol olyan ürüggyel. Kisült, hogy a rektor,

Bozóky<sup>2</sup> és Molnár<sup>3</sup> jogi prof., mindent elkövetnek az ügy elgáncsolására. Hogy mi az ok? Érdekelt fél lévén, de meg egyébként is másoktól kapott információkra utalva, nem a magam nézetét adom elő. Azok, akik a dologgal foglalkoznak, egybehangzóan megállapítják, hogy klerikális hajsza, mely nem tűri, hogy református ember, s hozzá pap, kerüljön az egyetemre. Bizonyoságul idézem Nagy J. 11-i leveléből: „Közben a klerikális túlzók is leleményesebbnek bizonyultak, mint hittem, és ismét meglepetés elő állítottak.” – Csekey István<sup>4</sup> barátom, a dorpáti professzor, januárban itt járt nálam, tőlem értesülve az ügy stagnálásáról, Pécssett tudakozódott s ezt írta: „Ügyedet a jelenlegi rektor hátráltatja, aki eretnekek előtt nem akarja megnyitni az utat a katedrához.” (NB. a rektor különösen nagy elismeréssel nyilatkozott előadásomról a többi tanárnak.) Tolnai dékán ugyanezt mondta nekem, azt is közölve, hogy annak idején az ő kinevezését is minden áron meg akarták akadályozni, mert ő meg evangélikus.

Tegnap aztán Tolnai dékántól levelet kaptam, melyben közli, hogy a tanács végre most 25-én letárgyalta az ügyet s megerősítés végett fölterjeszteni határozta. Egyben azonban azt is közli, hogy nézete szerint a kisebbség ebbe nem fog belenyugodni, hanem odafönt is mindent elkövet azért, hogy a habilitáció miniszterileg ne erősíttessék meg. S azt írja: „Én magánlevélben fordulok az államtitkárhoz fölvilágosítással. Sokkal tárgyilagosabb embernek ismerem, semhogy be ne látná ügyünk igaz voltát.” Nagy nyomatékmal, levelében két helyen is azt kívánja azonban, hogy én se hagyjam sorsára a dolgot, hanem kérjem meg Főtiszteletűségedet a miniszternél való személyes interveniálásra. Ugyanezt kívánja tőlem Nagy professzor is, aki egyébként még a múltkor mondta (azóta nem beszéltem vele), hogy Pesten járva, személyesen is megbeszéli a dolgot az államtitkárral.

Igy állván a dolog, nem tudok mást tenni - mint elől is jeleztem - , mint hogy mindent idetárok Főtiszteletűséged elé. Tudom azt, hogy mennyien molesztálják Főtiszteletűségedet személyes ügyekkel; tudom azt, hogy az ilyen személyes interveniálás meg éppen kényelmetlen is lehet Főtiszteletűségedre; azért, midőn tisztelettel megkérem a lehetőnek megtételére, előre is megnyugszom bölcs elhatározásában.

Még így se terjesztenék elő semmi esetre se ilyen kérést, ha – a dolgok legelején állnék s előre tudnám, hogy idejutok. Én a magántanárságot nem kerestem, fölajánlották nekem azzal, hogy kisujjam mozdítása nélkül, simán, egy-kettőre meglesz. Persze, az illetők se láthatták előre az elkövetkezőket. Mikor pedig már benne voltunk, végig kellett csinálni: egyfelől a kar presztizséről volt szó, mely nem engedhette a maga határozatát érvényteleníteni, másfelől az én reputációmról, aki az egész ügynek otthagásával nem kelthetem azt a látszatot, hogy óvatosságból meghátrálok. Ezért végig helyt álltam s mindent kivettem az asztalra. Nincs semmi, amit nem tisztáztam – de viszont a nagy nyilvánosság ezt nem tudhatja s a kudarc a legkellemetlenebb találgatásokra adhat alkalmat. (Hogy mennyire tisztáztam mindent, még ideírom Nagy prof. levelének néhány sorát: „A magam részéről, bármennyire bosszant a rektor és a jogkari prodékán jogtalan turkálása – amire persze a



jogász mindig igyekszik §-t találni — , mégis bizonyos mértékig megnyugtat. Ez az egész ügy ugyanis annyira átgyúródik, hogy senkinek sem lesz később mersze és kedve elővenni, s ha egyszer kathedrai igényekről lenne Nálad szó, biztos lehetsz felőle, hogy ellenfeleid ezt a dolgot nem dobhatják bele a mérlegbe: „minden „on-dit” aktszerűen lesz fejbevéghető.”)

Teljes részletességgel ismertetvén immár az ügyet, s kérésemet, ha teljesíthető, szíves jóindulatába ajánlva Főtiszteletűségednek

mély tisztelettel Fülep Lajos

1. Tolnai Vilmos (1870–1937) nyelvész, irodalomtörténész, 1925-től pécsi egyetemi tanár.
2. Bozóky Géza (1875–1960) jogász, 1923-tól a pécsi egyetemen kereskedelmi és váltójogot tanított. 1930–31-ben az egyetem rektora.
3. Molnár Kálmán (1881–1961) közjogász, 1925-től pécsi egyetemi tanár.
4. Csekey István (1880–1963) jogász, főként közjoggal foglalkozott. 1923-tól 1931-ig Észtországban tanított a dorpat (tartui) evangélikus egyetemen.

## 24.

Zengővárkony, 1931. március 11.

*Tájékoztatja magántanárrá képesítési ügye állásáról, 1919. évi egyetemi tanári kinevezése körülményeiről, sürgeti a miniszternél való közbenjárást.*

(Autográf: RL Elnöki iratok 479/1931. sz.)

Zengővárkony, 1931. III. 11.

Főtiszteletű Püspök Úr!

Hálás köszönettel vettem szíves értesítését s kegyes pártfogását. Azonnal kérdést intéztem Tolnai V. dékán úrhoz, aki nyomban válaszolt is, ezt írván: „Az iratsomó f. hó 6-án, pénteken felment a minisztériumba, tehát a püspök úr már megteheti a maga lépését. Az én levelem az államtitkárhoz egyidejűleg elment. F. hó 18-án Nagy J. fent lesz Bpsten s szintén bemegy a minisztériumba az ügyedben.” Arról tehát nem tesz említést, bár kérdeztem, hogy ment-e fel különvélemény, s így azt következtetem, hogy nem — illetőleg az ellenvélemény valószínű a tanácsi jegyzőkönyvbe van foglalva. A tanácsban ugyanis nagy vita volt a dologról szemben a kari üléssel, ahol — Nagy Józsefék szerint igen szépen ment keresztül.

A rektor<sup>1</sup> és a prorektor<sup>2</sup> (ez utóbbi, mint az ügy előadója), mindkettő közismert klerikális, miután már minden ellen-argumentumra megkapta az akta-szerű feleletet, végül különösen a kommün idején történt egyetemi tanári kineveztetésembe kapaszkodott. Mivel ez esetleg Főtiszteletűséged előtt is szóba kerülhet, szíves emlékezetébe idézem már ismertetett körülményeit. Kinevezésem már jóval a Károlyi-féle forradalom előtt szorgalmazták néhányan, pesti professzorok; 1919 január elején, tehát csaknem 3 hónappal a

kommün kitörése előtt, kaptam Rómába a hírt, ahol éppen propaganda-ügyben voltam, hogy kineveztetésem megjelent a napilapokban, hazaérve érdeklődtem, azt az információt kaptam, még nem történt meg, de „folyamatban van”; barátaimnak megmondtam, csak úgy fogadom el, ha teljesen az egyetemi autonómia szellemében történik; megnyugtattak, hogy éppen ezt készítik elő. Ugyanebben az időben nevezték ki Vass Józsefet<sup>3</sup> is. Közben a fölfordulás egyre nőtt, az egyetemre kormánybiztost tettek, Jászit,<sup>4</sup> aki maga nem csinált semmit, de mivel nélküle az egyetem mit se tehetett, az egyetemet is teljesen megakadályozta cselekvésében. Közben kiűtött a kommün. Az egyetemre már nem is gondoltam. Vagy el kellett volna mennem a közokt. népbiztosságra s azt mondanom, ha kineveztetésem még mindig „folyamatban van”, hagyják abba? Aki emlékszik még azokra az időkre, tudja, hogy ez még gondolatnak is képtelenség. De meg különben se tudtam, hogy a dolog még mindig „folyamatban van.” Májusban aztán egyszerre csak megkaptam a kinevezésem Lukács György aláírásával,<sup>5</sup> akihez két évtizedes barátság fűzött, még abban az időben, amikor híre se volt kommunizmusnak s amikor bárkiről inkább föl lehetett volna tételezni, hogy valaha kommunista lesz, mint Lukácsról (a Hitelbank igazgatójának fia, németül sose írta a nevét „von” nélkül, rettenetesen lenézett mindent, ami politika stb. s csak filozófiai – főleg metafizikai és etikai téren dolgozott.) A kommün alatt Lukáccsal, aki nyakig benne volt a dologban, nem érintkeztem, de a bolsevizmusról való fölfogásomat ismerte, mert voltak, akik megmondták neki. Ugy látszik, ő ezzel nem törődött, különben is olyan szakra neveztek ki, aminek semmi köze se volt a kommunizmushoz. A kinevezést közöltem Petri püspökkel,<sup>6</sup> Práznovszkyval<sup>7</sup> s a külügyben más kollegáimmal. Egybehangzóan mind azt mondták, el muszáj fogadnom. Talán 3 előadást tartottam, Dantéval kapcsolatban assisi Szt. Ferencről, olasz nyelven, 6–8 hallgató előtt (úgy emlékszem, leginkább fiúmeiek voltak, más aligha tudott volna úgy olaszul.) Egy. tanári fizetést nem vettem föl, júniusban elmentem nyaralni s csak pár nappal a kommün bukása után tértem vissza Pestre. A külügyben úgy igazoltak, hogy még csak meg se kérdeztek; II. lelk. képesítő vizsgám előtt, 1920 szept.-ben,<sup>8</sup> mindenről be kellett számolnom, ott is rendben volt. A külügyminisztérium még ez után küldött ki fontos és bizalmas kiküldetésbe, a legmesszebb menő meghatalmazással,<sup>9</sup> hogy hogyan feleltem meg neki, hivatalos iratok tanúsítják.

Minderről még sok részletet mondhatnék, de attól tartok, már így is túlságosan igénybe vettem Főtiszteletűséged türelmét és idejét. Hiszen kétségtelen, ha nem volnék református s hozzá még pap, azok az urak épp oly buzgón sürgetnék a megerősítést, mint ahogy hátráltatni igyekeztek.

A miniszternél való intervenció idejét és alkalmát méltóztassék bölcs belátása szerint megválasztani, részemről mindössze azon szerény nézetem bátorkodom előterjeszteni, hogy minél előbb megtörténik, annál kevesebb módja van az ellenzőknek befolyásuk érvényesítésére. Mert hogy mozogni fognak, azt Tolnai dékán már előzőleg megírta. Lehetetlennek tartom azonban, hogy Főtiszteletűséged közbelépése – különösen ha idejekorán



történik – ne essen nagyobb súllyal a latba, mint valamennyiöké együtt véve. Annál is inkább, mert *jog, igazság és szokás* a mi oldalunkon van; hiszen a habilitáció tulajdonképpen a kar kizárólagos joga s a tanács csak azt volna hivatott vizsgálni, hogy a processus szabályai betarttattak-e. Ez a két fórum pedig akceptálta a dolgot, a miniszteri megerősítés csak formáság szokott lenni.

Főtiszteletűségednek ismételten szíves elnézését kérve a sok alkalmatlanságért s az ügyet továbbra is kegyes jóindulatába ajánlva,

a legmélyebb tisztelettel

Fülep Lajos

1. Bozóky Gézára ld. 23. sz. 2. jegyz.
2. Weszely Ödön (1867–1935) pedagógus, egyetemi tanár, 1917-től a pozsonyi, majd a pécsi egyetem tanára.
3. Vass József (1877–1930) kalocsai nagyprépost, egyetemi tanár. 1920–1922 között vallás- és közoktatásügyi miniszter a Teleki és a Bethlen kormányban, 1922-től népjóléti és munkaügyi miniszter.
4. Jászi Oszkár (1875–1957) író, politikus, egyetemi tanár, szociológus. A Károlyi kormány nemzeti kérdésekkel megbízott tárcanélküli minisztere, a *Huszadik Század* főszerkesztője, az Országos Radikális Párt elnöke.
5. Fülepet 1919 májusában nevezték ki a budapesti egyetemre az olasz nyelv és irodalom tanárává. Kineveztetése már az előző évben szóba került, amit megerősítene az 1919. januári hírlapok. – Lukács György a filozófus, 1919-ben, a Tanácsköztársaság alatt a kulturális ügyek népbiztosa.
6. Petri Elek püspökre ld. 21. sz. 2. jegyz.
7. Praznovszky Iván külügyminisztériumi titkára ld. 20. sz. 2. jegyz.
8. 1920. szeptember 16-án.
9. 1918 őszétől 1920. október 11-ig Fülep a külügyminisztérium sajtóosztályán dolgozott, innen kapta kiküldetését Rómába, ahol 1920. január-június között tartózkodott.

## 25.

Zengővárkony, 1931. május 16.

*A habilitációs ügy állásáról: Kornélia nevű beteg gyermekével való találkozásáról.*

(Autográf: RL Elnöki iratok 921/1931. sz.)

Főtiszteletű Püspök Úr!

Ez úton kérem szíves elnézését, azért 12.-i Pesten létemet nem tudtam arra fölhasználni, hogy tiszteletemet tegyem és személyesen is megköszönjem értem való sok fáradozását. Talán mondanom se kellene, hogy e mulasztás nem figyelmetlenségből vagy tiszteletlenségből történt, ami az én részemről sokkal rosszabbat is, hálátlanságot jelentene. Főtiszteletűséged bizonyára gondolja, hogy más okának kellett lennie. S ez az ok valóban egészen rendkívüli is volt, az a 12-e nagy nap volt számomra.

Kornélia leányom,<sup>1</sup> akit nem láttam 14 év óta – akkor 2 éves volt –, valahogyan megtudva, hogy 12.-én Pesten leszek, írt nekem előzőleg, hogy találkozni szeretne velem. Ez a találkozás 12.-én d. u. megtörtént s hogy mit jelentett rám nézve, elmondani meg se próbálom. Egyéb körülményei mellett megrendítővé tette azt a találkozást az, hogy 4 évvel ezelőtt a lehető legsúlyosabb operációt végezték el rajta – fogósszülésből maradt agyrendellenesség miatt trepanálta Németországban az a professzor, aki az efajta műtétnek ma a legnagyobb kapacitása a világon –, még tavaly is egész évet szanatóriumban kellett töltenie, szellemi fejlődésében szegényke évekkal visszamaradt és bizonyára hosszú időre lesz még szüksége, amíg, Isten segítségével teljesen meggyógyul. Arcra, alakra gyönyörű leány és csodálatosan finom lélek, csupa lélek – sohasem láttam még így a mens és az anima dualizmusát. Olyan dolgokat mondott nekem, amiknek a lehetőségét sose képzeltem volna el – hogy mindig rám gondol, s mennyire szeret, holott igazában nem is ismerhet, nem is emlékezhet rám. Főtiszteletűséged bizonyára áttudja érezni 12-i lelkiállapotomat (én még szószerint emlékszem arra az alkonyati beszélgetésre a kolozsvári Theologia udvarán '19-ban, mikor Főtiszteletűséged családjában az a tragikus eset<sup>2</sup> történt); máig se értem azonban, hogy tudtam akkor este közönség elé állni és beszélni! Talán csak úgy, hogy trance-ban voltam és automatikusan cselekedtem.

Leányomtól elbúcsúzva a Ráday-utcába mentem azzal a szándékkal, hogy az előadást megelőző időt még fölhasználom a Főtiszteletűségednél való tisztelet tételre – alig léptem azonban be a kapun, rám csapott valami sajtó-kém s karmaiból lehetetlen volt szabadulnom. Azzal vigasztaltam magam, hogy majd előadás után együtt lehetek Főtiszteletűségeddel – ez a reményem azonban füstbe ment a Bethlen-estély miatt. Másnap reggel pedig 1/2 9-kor már indulnom kellett vissza.

Egyúttal közlöm a habilitációs ügy mostani állását is: a v. k. m. államtitkár, hogy a pécsi ellenzőknek eleget tegyen, maga is átírt a pesti egyetemre és külügybe rólam információt kérendő, noha már mindkét hely hivatalos nyilatkozata csatolva van az iratokhoz; hogy az egyetem válaszolt-e már, nem tudom, a külügy válasza (az előzővel azonos) kb. 2 hete elment a VKM-hez. Nagy Józsefnek az államtitkár megígérte, hogy ha ezek a válaszok megérkeznek, befejezi az ügyet. Ugy lesz-e, ők tudják – lehet, hogy megint keresnek okot a halogatásra. (Mert hogy az Egyetem válasza is ott van, ha értesülésből nem tudom is, biztosra vettem.) De akármilyen történik, nem az én szegényem.

Főtiszteletűségednek a legmélyebb tisztelettel

hálás híve  
Fülep Lajos

Zengővárkony 931 V. 16  
u. p. Pécsvárad

A levél külzetén Ravasz sajátkezű írásával a válasz fogalmazványa: Kedves Barátom, leveledet megkaptam s természetesnek találom, hogy nem találkozhattunk. Nem is tudtam, hogy nagy leányod



van s szívből kívánom, hogy sok örömed teljék benne. Ha a szóbeli ígéretek állanak, jó reménységgel nézek az ügyed eldöntése elé. Szíves üdvözléssel.

1. Fülep első házasságából származó lánya; 1915-ben született.

2. Ravasz László egyetlen fia 1912-ben született (a másik négy gyermek lány). Kisgyermek korában egy ismeretlen fertőző betegség következtében hallás- és beszédkárosodást szenvedett.

26.

Zengővárkony, 1931. december 31.

*Kéri segélykérvényének a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumba való továbbítását; beszámol felesége és a maga egészségi állapotáról.*

(Autográf: RL Püspöki iratok 2/1932. sz.)

Főtiszteletű Püspök Úr!

Tóth István h. államtitkár úr értesülvén helyzetünkről s a nálunk föllépett bajokról, sua sponte följánlotta, hogy ha a minsztertől segélyt kérek, kedvezően elintézteti. A kérvényt tegnapelőtt, 29.-én, elküldtem az esperes úrnak azon kéréssel, hogy mielőbb továbbítsa Főtiszteletűségedhez. Kérem Főtiszteletűségedet, kegyeskedjék a kérvényt, ha beérkezett, egy sornyi jó véleményezéssel rövid úton a vall. és közokt. minisztériumba áttétni. Tóth h. államtitkár úr azt is kívánja tőlem, értesítsem azonnal, amint a kérvény a püspöki hivatalból átment a minisztériumba, ez azonban nekem nem áll módomban, mert nem tudhatom, mikor történik, ezért még arra is bátorodom megkérni Főtiszteletűségedet, méltóztassék a püspöki hivatalban utasítást adni a h. államtitkár úrnak a kérvény áttételével egyidejű közvetlen értesítésre.

Nem tudom, volt-e alkalma feleségemnek a vizsgálat után beszélnie Főtiszteletűségeddal, azért ez úton közlöm, hogy a vizsgálat szerint az operálandó részek ez idő szerint éppen gyúladásban van/nak/, 4–5 hétig orvosi felügyelet alatt kezelésre szorúlnak, s csak az után kerülhet műtetre a sor; feleségem erre az időre hazament szüleihez Debrecenbe, ha minden jól sikerül, akkor is beletelik kb. 2 hónap, mire Várkonyba visszatérhet. Bizony elég súlyos próbák ezek a mai nehéz viszonyok közt. A magam egészségi állapota, hála Istennek az utóbbi napokban nagyot javult.

Főtiszteletűségednek Istentől megáldott új esztendőöt kívánva, előre is hálás köszönettel és

a legmélyebb tisztelettel  
Fülep Lajos

Zengővárkony 1931. XII. 31.

Zengővárkony, 1932. február 11.

*Magántanári képesítési ügye lezárulásáról; felesége operációjáról.*

(Autográf: RL Elnöki iratok 231/1932. sz.)

Főtiszteletű Püspök Úr!

Most, hogy végre a docentura-ügy lezáródott, méltóztassék megengedni, hogy ismételt hálás köszönetem fejezzem ki szíves fáradozásáért és jóindulatáért.

Az utolsó lökést, mint értesülök, Vargha Domján,<sup>1</sup> az idei dékán (pedig cisztercita) adta meg neki, aki nemrég személyesen és energikusan mondta meg a minisztériumban, hogy nem tűrik tovább a halogatást. Kb. másfél hónappal ezelőtt az ügyben a kar egyhangú határozattal dörgedelmes fölterjesztést küldött a miniszterhez; de úgy látszik, még az se volt elég, még Vargha külön közbelépése is szükséges volt a jogi-kari klerikálisok akciójának leszereléséhez. A civil urak ezúttal is pápábbak akartak lenni a pápánál. Az előadásokat egyébként már a jövő héten meg is kezdem, a tanár-képzőben is, ahol olyan türelmetlenek voltak, hogy már hetekkel a megerősítés híre előtt kinyomatták a tanrendet. A művészet-történet nagy hiány volt nekik, eddig is.

Feleségemen az operációt pénteken, 5-én, végezték el a Bethesdában, az eddigi hírek szerint jól sikerült. Ez ügyben való szíves pártfogását is hálás szívvel köszönöm meg Főtiszteletűségednek, nemkülönben a Tóth István h. államtitkár úr révén küldött segély kérvényének jóindulatú és gyors elintézését és továbbbítását.

Ugy értesültem, hogy Főtiszteletűséged 25-én Pécsen lesz, nagyon szeretném, ha körülményeim megengednék a bemenetelt s élőszóval is kifejezhetném köszönetem hozzám való jóságáért.

Zengővárkony 932 II. 11.

A legmélyebb tisztelettel  
Fülep Lajos

1. Vargha Domján György (1873–1956) irodalomtörténész, ciszterci szerzetes, egyetemi tanár, 1925–1943 között a pécsi egyetemen az irodalomtörténet tanára.



*Felesége egészségi állapotának javulásáról, a Bethesda kórházbeli kiváló ellátásról; sikeres egyetemi előadásairól.*

(Autográf: RL Püspöki iratok 817/1932. sz.)

Zengővárkony 1932. III. 16.

Főtiszteletű Püspök Úr!

Nagy késedelemmel köszönöm meg – amiért szíves elnézését is kérem – a magántanársághoz küldött jó kívánságait. Abban bíztam, hogy Pécssett személyesen tehetem meg, sajnos, Főtiszteletűségednek első ott létekor egészségi állapotom akadályozott a bemenetelben, a második alkalom pedig éppen szombatira esvén, nem mehettem volna be úgy, hogy a vasárnapi ist. tiszteletre megjőjjek, nincs olyan vonat. De meg, mivel előadásaim miatt a pénteket bent kell töltenem, két napra nehezen hagyhattam volna itt feleségemet, aki még gondozásra szorul.

Ezzel kapcsolatban, mivel úgy gondolom, érdeklí Főtiszteletűségedet, megemlítem azt is, hogy feleségem operációja az eddigi jelekből ítélve, úgy látszik, jól sikerült, állapota napról napra javul s Isten segítségével remélhető, hogy hamarosan egészen meggyógyul. Külön örömem ebben, hogy várakozásunknak a Bethesda minden tekintetben oly nagyszerűen megfelelt, feleségem nem győzi magasztalni az ott uralkodó szellemet. Ez pedig nemcsak ref. részről való vélekedés – az itteni járási orvos, aki pedig nagy katolikus, egyenesen azt a kijelentést tette jelenlétemben mások előtt, hogy a Beth. ma a legjobb kórház az országban, s akit csak lehet, oda küld. Bizony jól esett hallani.

A pécsi bölcsészeti kar, úgy látszik, nem ok nélkül harcolt a megerősítésért, nyilván valóban szükség van óráimra s hiányt pótolnak: hallgatóim száma már meghaladja a 70-et s heti 5 órán (egy napra téve), tehát valósággal ordinariusi óraszámmal tanítok. S az érdeklődés még egyre nő, dékáni engedéllyel még most is minden órán újak iratkoznak be. Az eredménnyel tehát meg lehetek elégedve, így igazán érdemes foglalkozni a dologgal. A kar részéről is a legnagyobb figyelmességet tapasztalom.

Főtiszteletűségednek sok rendbeli kegyes jóindulatáért ismételt hálás köszönetet mondva

a legmélyebb tisztelettel  
Fülep Lajos

## 29.

Zengővárkony, 1933. január 13.

*Segélykérvényének támogatását és a Vallás- és Közoktatási Minisztériumba való továbbítását kéri.*

(Autográf: RL Püspöki iratok 151/1933. sz.)

Főtiszteletű Püspök Úr!

Közvetlenül azután, hogy előző levelem a közalapítványi ügyben elküldtem, az újév alkalmából Tóth István h. államtitkár úrtól, aki ismeri helyzetünket, levelet kaptam, melyben azt írja, kérjek segílyt a VKM-től, februárban már meg is fogom kapni. A kérvényt már el is küldtem esperes úrnak, aki azóta már valószínűleg fölterjesztette Főtiszteletűségedhez – teljes tisztelettel kérem, kegyeskedjék a kérvényt pártolóan átteni a VKM-hez. 400 P-t kértem benne, ennyit nem fogok kapni, de talán nem csapnak le sokat belőle. Nagyon kell: elmúlt évben csak a pécsi patika-számlánk meghaladta a 100 P-t. Ezenkívül orvosok stb., s bizony mindez még fizetetlen.

Zengővárkony 1933 I. 13  
u. p. Pécsvárad

A legmélyebb tisztelettel  
Fülep Lajos

## 30.

Zengővárkony, 1934. április 10.

*A püspök véleményét kéri a Magyarorszáiban megjelent cikk helyreigazításával kapcsolatban, mely őt szerinte tévesen idézi a baranyai telepítésre vonatkozóan.*

(Autográf: RL Püspöki iratok 1066/1934. sz.)

Főtiszteletű Püspök Úr!

Ebben a pillanatban kapom a Magyarország 10-i számát s olvasom benne elképedve, hogy én miket „fejtegetek”, „állandóan sürgetem a kerületet” és hasonlókat.<sup>1</sup> Bár Főtiszteletűséged tudja, hogy ez nem igaz, s ha nem igaz, én nem is mondhattam, mert nem szoktam valótlanosságokat mondani, mégis sietek bejelenteni, hogy a nekem tulajdonított „fejtegetésekhez” semmi közöm sincs. Nem szeretnék egy pillanatra se olyan látszatba keveredni, mely Főtiszteletűséged hozzám való érzését befolyásolná.



Az eset a szokott: a zsurnaliszta felelőtlenség és könnyelműség, ami ilyen párbeszédeknel, interviewknál elkerülhetetlennek látszik. (NB. megígérték, hogy nem is említene, s bármit írnak, elküldik előbb nekem approbálásra; persze, nem váltották be; pár napja Zsilinszky is olyan „agrárdemokráciát” tulajdonított nekem, amitől egyenesen iszonyodom.)<sup>2</sup> A pécsi értekezlet-ről érdeklődött, melyről tudott, Kiss Géza cikke<sup>3</sup> nyomán írt is Kodolányi; annyit mondtam, hogy az e. megye teljes szociográfiai földolgozását javasoltam az egyke és netáni telepítés szempontjából (nekünk kell tudnunk s megmondanunk, hova telepítsenek majd), s hogy szerintem az egyház úgy segíthetne a nagy munkában, ha minden e/gyház/m/egye/ és e/gyház/kerület megtenné ugyanezt, s mikor az egész anyag együtt van, az országról kialakuló teljes kép rajzát és a megfelelő javaslatokat arra hivatott egyházi fórum az illetékes világi hatóság elé terjesztené. Ezek az emberek azonban nincsenek tisztában a legelemibb fogalmakkal, nekik megye, kerület, mindegy, félfüllel elkapnak egy szót s hozzácsapják, ami ép eszükbe jut.

Mindig ellenemre volt az ügy zsurnalisztikus pertractálása s igyekeztem elzárkózni, de állandóan kötelességemre hivatkozva kértek tőlem tájékoztatást s erről az oldalról meg tudtak közelíteni, bár mindig az volt a meggyőződésem, hogy amit csinálnak, többet árt, mint használ. Sose írták úgy, ahogy kellett volna; hiába, nem lehet a más szájával enni. Ezzel az esettel betelt a mérték, újságba író emberrel egy szót se váltok többé az ügyről. Egyébként is torkig vagyok már vele, nem nekem, a theoria emberének való; csak aféle botcsinálta doktor vagyok benne, elmondtam, amit láttam s mert láttam, elviselhetetlen és elhallgathatatlan volt, – s erre kikiáltottak fő-fő szaktudós-nak, vakok a félszeműt. Boldog volnék, ha az egész históriát átadhatnám fiatal, értelmes embernek s nekem nem kellene többet gondolnom rá.

A cikk olvastára első szándékom az volt, hogy a lapnak azonnal helyreigazító nyilatkozatot küldök, mégis jobbnak látom erre nézve Főtiszteletűséged utasítását kikérni, anélkül nem teszek semmit, mert nem tudhatom, mi a fölfogása a dolgról, jobb-e szó nélkül napirendre térni fölötte vagy cáfolni.

Zengővárkony 934 IV 10  
u. p. Pécsvárad

Mély tisztelettel  
Fülep Lajos

A püspök április 13-án kelt válaszlevelében közölte, hogy a Fülep által említett cikkben az egyházi közérdek szempontjából nem lát olyan állítást, mely helyreigazításra szorulna. (Uo. 1066/1934. sz.)

1. Kodolányi János „Papok és tanítók a gátakon” című cikke a *Magyarország* 1934. január 10-i számának 5. lapján. Zengővárkonyi riport egyikéről, svábokról, beszámoló Kodolányi Fülepnél tett zengővárkonyi látogatásáról. – „kerület” = egyházkerület.
2. A *Magyarország* április 8-i számában Bajcsy-Zsilinszky Endre „Végig a pusztuló Dunántúlon. E szűzi földön valami rág” címmel írt cikket, melyben ismertette Fülep 4 pontos egyke elleni programját.
3. Kiss Géza: „Egyke-értekezlet Baranyában; *Református Élet* 1934. február 24. A felsőbaranyai református egyházmegye február 6-i pécsi egyke-értekezletéről. Kiss Géza Fülepnek az értekezleten elmondott kétórás megrázó és felrázó előadását ismerteti.

31.

Zengővárkony, 1935. augusztus 18.

*Kérvényének – melyben gyógykezelésére kér segílyt – pártoló továbbítását kéri a vallás- és közoktatásügyi minisztertől.*

(Autográf: RL Elnöki iratok 1446/1935. sz.)

Nagyméltóságú és Főtiszteletű Püspök Úr!

Lehet, hogy nagyon rosszkor jelentkezem, levelem talán Pesten se éri Nagyméltóságodat, de azért megpróbálom, mert a szükség szorongat. Négy év óta húzódó és minden napos lázzal járó inihüvelygyulladásos állapotomban az orvosok megpróbáltak mindent (az idén tavasz óta kéninjekciókat, melyek 40<sup>o</sup>-on felüli lázat produkáltak), igen kevés eredménnyel – évek óta javallják Harkányt, nem tudtam elmenni, most, hogy elmehessek, a miniszterhez kérvényt intéztem segílyért s elküldtem az esperesnek, aki Nagyméltóságodhoz fogja továbbítani. Tisztelettel kérem, kegyeskedjék kérvényem pártolóan mielőbb áttétetni a VKM-hez s ha Pesten van, egyenesen Tóth Istvánhoz, aki rögtön elintézi.

Tudom, előbb kellett volna mozognom, de azt hittem, elkerülhetem, elmehegek Harkányba a magam erejéből, csakhogy eddigi kezeltetésem mindent fölemésztett.

Előre is hálás köszönettel s a legmélyebb

tisztelettel

Zengővárkony 935 VIII. 18

u. p. Pécsvárad

Fülep Lajos

A levél külzetén ceruzával Ravasz kézírásos válasz fogalmazványa: K/edves/ B/arátom/. A miniszteriumhoz küldött kérésemet meleg ajánlással felterjesztettem. Kívánok teljes gyógyulást. Szíves üdvözlettel.

32.

Zengővárkony, 1947. november 13.

*Bejelenti zengővárkonyi lelkészi állásáról való lemondását budapesti egyetemi tanárrá való kinevezése miatt; lelkészi jellegének meghagyását kéri; palástját felajánlja egy rász járt felajánlja egy rászorulóknak.*

(Autográf: RL Elnöki iratok 1007/1947. sz.)



Főtiszteletű Püspök Úr!

A Pázmány Péter Tudományegyetem tanárává kinevezésem következményeképpen tisztelettel bejelentem – a tolnai egyházmegye esperes-helyettesének küldött azonos tartalmú bejelentéssel egyidejűleg – lemondásomat a zengővárkonyi lelkészi állásról.

Mivel új állásom nem incompatibilis a lelkészi jelleggel és húsz évi zengővárkonyi, kis híján harminc évi lelképásztorkodás után nem is tudnék megválni tőle, sőt alkalom szerint szolgálni kívánok, meghagyását kérem.

Egy jó karban levő palástot és süveget, s egy bizony már megviselt palástot (de rossz időben még igen hasznos) szívesen átadnék olyan ráutalt ifjú kollegénak, akit Főtiszteletűséged hozzám irányítana akkorra, mikorra kicsomagolok s valamelyest rendben leszek, remélhetőleg 25–26 tájára. (Sokkal utána hiába talál jönni, mert dec. és jan. hónapra Rómába megyek néhány előadást tartani.) Új címem: XI. Nagyboldogasszony útja 11–13.

Teljes tisztelettel

Fülep Lajos

Zengővárkony, 1947. XI. 13.

Ravasz László válaszelevelének másolata (Uo. 1007/1947. sz.): Kedves Barátom! Szabó Imre Kálvin-téri segédlelkész, akit e levéllel bemutatok, felhatalmazást nyert tőlem arra, hogy dr. Fülep Lajos egyetemi professzor úr által ajándékozott két palástot átvegye. A megajándékozott lelkészek: Ablonczy Dániel Kispest-Rózsák-téri lelkész és Szabó Imre Kálvin-téri segédlelkész. Budapest, 1947. november 26. Szíves üdvözzellet ... püspök.

# Stern Samu visszaemlékezései a Zsidó Világtanács tevékenységéről 1944-ben

Közreadja: Schmidt Mária

Stern Samu Nemesszalókon született 1874 január 5-én. Szülei gazdálkodók, ún. paraszt-zsidók voltak. Stern innen emelkedett ki és futott be fényes karriert a gazdasági életben. Az élelmiszeriparban, a pénzügyi életben, a bankárok világában egyaránt megállta a helyét. Az első világháború alatt hadiszállító volt. Negyvenkét éves korában, 1916-ban érdemeiért az uralkodótól „udvari tanácsos” címet kapott. Konzervatív volt a pénzügyi életben, konzervatív elveket vallott a politikában is. Az 1918-19-es forradalmi megmozdulásokat elítélte, nem esküdött fel a Nemzeti Tanácsra sem. A zsidóság asszimilációjának híve volt. Felfogását jól jellemzik az alábbi sorok:

„A zsidóság már kétezer év óta csak vallás és nem nemzet, vagy nemzetiség... Azt vallottuk és azt valljuk, hogy a magyar zsidóság a magyar nemzet szerves része, az volt és az marad. A magyar zsidók vallásuk érintetlensége mellett a magyar nemzet fiai. Ebben a szellemben fogjuk munkánkat a felekezet és az ország javára folytatni... Magyarországon nincs és nem volt, de ne is legyen külön zsidó párt, mert a magyarországi izraelita hitfelekezet tagjai, mint a zsidó vallás hívői, nem akarnak mások lenni, mint zsidóvallású magyar állampolgárok, akik megőrizve hitükhöz való hűségüket, szabadon kívánják érvényesíteni állampolgári jogaikat és kötelességeiket.”<sup>1</sup>

Stern Samut 1929. december 12-én választották meg a Pesti Izraelita Hitközség elnökévé. A két világháború közötti Magyarország stabilnak tűnő perceiben állt Európa egyik legnagyobb hitközségének élére. 1932-től vezetése alatt egyesült az Országos Izraelita Iroda és a Pesti Izraelita Hitközség.

Lojális alattvaló, asszimilált zsidó volt. Vallásában zsidó, nyelvében és kultúrájában magyar. Eszmélése és felnőtté válása a kiegyezés liberális, prosperáló korszakára esett. Ez az időszak egyben a magyar zsidóság legpozitívabb korszaka is volt. A kiegyezést követő ötven esztendőben a zsidóság teljes szabadságot kapott a gazdasági és társadalmi életben. Semmi sem állt felemelkedése útjában. Az egyetlen elvárás vele szemben az volt, hogy magyar legyen. Azt azonban nem kívánták, hogy ne legyen zsidó. Ezt a fajta asszimilációt a történelmi Magyarország minden nemzetiségétől megkövetelte és a zsidóság ennek maradéktalanul eleget is tett. Magyarra lett nyelvében, kultúrájában, magáénak érezte a magyar állam céljait, azonosította magát érdekeivel. Ugyanakkor zsidó maradt érzésvilágában, tradícióiban, életvitelében és kötődéseiben. Ez a kompromisszum mindkét felet kielégítette.

Ez az asszimilált magyar zsidóság Trianon után a beilleszkedését megkérdőjelező, keveslő, sőt ellenző erőkkel találta magát szemben.

Stern, és vele együtt a magyar zsidóság legnagyobb része azt hitte, ha be tudják bizonyítani, hogy a zsidók jó magyarok, hogy szerepük a nemzet múltjában pozitív volt, hogy az ország gazdasági és kulturális életében továbbra is előrevivő eredményeket mutatnak fel, feltartóztathatják a magyar zsidóságra leselkedő veszélyeket. Ezért jelentetett meg Stern Samu 1938-ban egy kis tanulmányt *Zsidókérdés Magyarországon* címmel. Így érvelt: „1930-ban a népszámlálási adatok szerint a hazai zsidóság 97%-a magyar anyanyelvű volt, míg a nem-zsidó lakosságon belül ez az arány csak 91,8%-os.”<sup>2</sup>

A közhangulattal és a törvények szorításával szemben, ez a fajta „felvilágosító tevékenység” azonban hatástalan maradt. Nem az érvek, hanem az egyre erősödő zsidó-ellenes indulatok és a vélt vagy valós politikai megfontolások számítottak. A zsidóság elleni rendelkezések, melyek a keresztény kurzus ideológiájába is jól illeszkedtek, hatásos fegyvereivé váltak annak a demagógiának, mely szerint az ország minden baja két tényezőre vezethető vissza: a trianoni határokra és a zsidókra.

Milyen alternatívák álltak tehát a harmincas-negyvenes évek fordulóján a magyar zsidóság előtt?

Az egyenjogúsítás óta eltelt hetvenöt esztendő alatt megizmosodott, önbizalmat szerzett magyar zsidóság csak csekély, szinte jelentéktelen hányada választotta a kivándorlást. 1930-41 között összesen kevesebb, mint 6000 zsidó vallású kivándorlót tartanak nyilván. Bár az emigrálók között a zsidó vallásúak aránya, életkörülményeik egyre fokozódó romlásának ütemében emelkedett<sup>3</sup>, ez a szám meg-



is azt jelzi, hogy a magyar zsidóság több százezres tömegei számára a kivándorlás nem jelentett igazi alternatívát. Ez nemcsak azon múlt, hogy a magyar zsidók nem akartak kivándorolni, hanem azon is, hogy nem volt hová. A nyugati államok bevándorlási kvótáikat nem voltak hajlandók lényegesen mértékben megemelni. Az Evianban tartott konferencián<sup>4</sup> jelenlévő magyar zsidó vezetőknek látnia kellett, a sorompót leeresztették, csak magukra számíthatnak. A zsidó tömegek létéért folytatott harcot az országhatárokon belül kell megvívniuk.

A zsidóság nagy része magyar szellemben nevelkedett és csak hitükben és vallási hagyományaikban zsidók alól a diszkrimináció korszakában elmozdult a talaj. Szembe kellett nézniük azzal a ténnyel, hogy az a nemzet, melyhez asszimilálódni igyekeztek, melyhez sikereik és ambícióik révén kötődtek, idegennek, nemkívánatos elemnek tekintti őket. Ugyanakkor a cionizmus által megjövendőlt zsidó állam eszméje sem kínált számukra igazi megoldást.

A zsidóságon belül is sokrétű ellentétek húzódtak. Nem sok azonosságot lehetett felfedezni egy pesti liberális gondolkodású értelmiségi és egy máramarosi chaszid házaló között. A neológok és ortodoxok közötti távolságok közismertek voltak. Az ortodox gyerekeket az iskolában arra tanították, hogy ha veszély esetén menekülniük kell, inkább a keresztény templomban, mint a neológok zsinagógáiban keressenek menedéket.

A zsidóság nem volt egységes, nem rendelkezett politikai szervezetekkel. Az ún. zsidó szervezetek vallási vagy szociális célokat szolgáltak. Nem volt tehát olyan erő, ami az esetleg meglévő „mi-tudat”-ot közös képviselővé, fellépéssé kovácsolhatta volna.

A külvilág egységes, erőszakos fellépésével szemben egy szervezetlen, atomizált tömeg állt, belső tehetetlenségétől és perspektívtalanságától benuitan.

Stern Samu a kiutat keresve, a magyar zsidók magyar jellegének hangsúlyozásán kívül a liberális, konzervatív erőkből bízva reménykedett ezeknek a „lehetetlen idők”-nek átvészelésében. Hiába látta, illetve látták a magyar zsidók vezetői az európai zsidóság pusztulását. Tehetetlennek érezték magukat, egyetlen fegyverüknek a reményt tekintették. Hittek, bíztak abban, hogy Magyarország és a magyar zsidóság lesz az a kivétel, melynek ezúttal szerencséje lesz, kimarad a háborúból és megússza ezt az egész földindulást. Ez a reménykedés és a liberális hagyományok felülkerekedésébe vetett bizakodás a zsidóság, de valójában az egész magyar nép túlnyomó többségének jellegzetes magatartásává vált. Ma különösen tragikusan hat Stern 1944. január megnyilatkozása:

„Most kell minden eddigin túl megerősítenünk a zsidóságunkat és most kell minden eddiginél felfokozottabban megerősíteni magyarságunkat. Ezekben a válságos napokban kell megállnunk a próbát, hogy jó zsidóknak és jó magyaroknak bizonyuljunk egyaránt,... zsidóbbaknak kell lennünk, mint eddig, jobb zsidóknak, jobb testvéreknek, s mindent meg kell tennünk, hogy most a végső órában ne pusztuljanak el testvéreink, akik eddig a mi segítségünkben és a Gondviselés irgalmából elkerülték pusztulásukat. Ugyanakkor hirdetem azt is; egy fél évtized szenvedése nem feledtetheti el velünk másfél évszázadnak emelkedő fejlődését, amely az érvényesülés útjait tárta elénk a legmagasabb csúcsoig... Oly idők következhetnek, amikor ennek a hazának szüksége lesz minden fiának szeretetére.”<sup>5</sup>

Sokan fölvetik a kérdést, hogy 1938 és 1944 között, amikor a cselekvési lehetőségek még aránylag adottak voltak, a magyar zsidóság miért nem készült fel a rá váró veszélyekre? Miért nem szervezték meg a védekezés és az ellenállás megfelelő formáit? Miért nem mondták el, mi történt Németországban, Ausztriában, Lengyelországban, egész Európában a zsidósággal? Miért nem kiáltották országá-világgá, hogy Magyarország nem bevehetetlen erő, és hogy a fasiszta csapatok elől itt sincsenek biztonságban? Miért nem tudatosították, hogy Kamenyec-Podolszk, Újvidék és a munkaszolgálat szörnyűségei ugyanannak a folyamatnak részei?

Hogy ez segített volna? Az életöszön talán egyeseknek utat nyitott volna a meneküléshez. De az is lehet, hogy a vég tudata még benuitabbá, még erőtlenebbé tette volna a kiszemelt áldozatokat. Vajon tényleg az hiányzott a magyar zsidóságnak, hogy vezetőik fellebbentsék a fátylat európai hit-testvéreik sorsáról? Hiszen a sajtó, a menekültek, a rokonok, a hazatérő munkaszolgálatosok beszámolóiból, az „ellenséges” rádióadások híreiből mindenki elegendő információt kaphatott a német módszerekről. A „Végső Megoldás”-t, a zsidómentes Európa célját pedig nyíltan és többször is meghirdette a Führer és a Harmadik Birodalom többi vezetője. Titokban tehát nem maradt senki előtt, hogy a zsidókat deportálják, Keletre szállítják. Hogy az áttelepítettek milyen sorsra jutnak, arról fogalmat alkothattak az 1941-es magyar „főpróba” alkalmával, amikor is a mintegy kétezer túlélt kivételével, az összes „áttelepített honatlan” zsidót lemészárolták.<sup>6</sup>

1944. március 19. szétűzta az illúzióban élő magyar zsidóságot. A nácioknak kiszolgáltva, az események a légpesszimiztább sejtéseket is fölülmulták. Hiába kalkuláltak Stern és társai, hogy a hadihelyzetet és a vagonhiányt figyelembevéve, mekkora lehet a területi visszacsatolások révén immár 825 000 főre duzzadt magyar zsidóság vesztsége a még rendelkezésre álló néhány hónap alatt.

„Versenyt kell futni az idővel!” fogalmazták meg maguknak Sternék a jelszót. Avval, ami végül is bekövetkezett, igazán nem számolhattak. A rekord sebesség, mely negyvenkilenc nap alatt – Budapest kivételével – „zsidómentessé” tette egész Magyarországot, nem volt előre látható.

A német precizitás a magyar hatóságokkal együttműködve, „csodát” művelt. Az európai tapasztalatok alapján tökéletesített német forgatókönyv szerint pergő események kivédhetetlenek voltak. És bár a magyar zsidóság élére állított Zsidó Tanács működésével szemben a leggyakrabban hangoztatott vád az, hogy sorsukra hagyták a vidéki zsidóságot, és nem tettek semmit megmentésük érdekében, úgy véljük, hogy az adott helyzetben semmilyen feltétel nem állt a Tanács rendelkezésére ahhoz, hogy bármit is tehesen.

A megszállást követő napon korlátozták az utazást, ellenőrizték a pályaudvarokat, a postát, a sajtót. Nem voltak technikai eszközök sem a kommunikáláshoz, sem a mentéshez. A vidéken élőkét gyorsan, precízen és hermetikusan elzárták a külvilágtól és egymástól, sorsuk beteljesedett anélkül, hogy akár nekik, akár az érdekükben tenni akaróknak módjuk lett volna ezen változtatni.

Nyár közepe kellett ahhoz, hogy a megváltozott hadászati és politikai helyzetben a Zsidó Tanács Tagjai is aktívabb részeseivé váljanak az eseményeknek. Támogatták a különböző mentési akciókat, és amikor a politikai életben újra a megfontoltabb erők kerekedtek felül, mindent elkövettek annak érdekében, hogy legalább a budapesti zsidóság megmeneküljön. E tapogatózások során – a segítség reményében – sikerült többek között a kormányzatba beépült és a mentést segítő emberek közreműködésével, a zsidóság mentése ügyében fáradozó egyházi személyek segítségével áttörni a keresztény felekezetek és a zsidóság közötti hagyományos idegenkedés és ellenszenv gátjait<sup>7</sup>.

Stern Samu a politika területén nem volt korszakos tehetség, de rendelkezett a liberális éra érényivel: a felelősségérzettel és lelkiismeretességgel. A feladat azonban, amit 1944. március 20-án vállalt, túlságosan nehéz volt.

A felszabadulásakor Stern már nagyon beteg volt. Személye és tevékenysége a legdühödtebb támadások, a legelkeseredettebb szemrehányások kereszttüzebe került. A vádak egészen a kollaboráció emlegetéséig elmentek<sup>8</sup>. A leggyakrabban elhangzó szemrehányás, hogy a Zsidó Tanács vezetői, köztük Stern Samu is, a szabad mozgást biztosító Gestapo igazolványokért, a csillagviselés alól való mentességért, saját életük védelméért vállalták szerepüket. Még azt is állították, hogy imponált Sternnek, amikor az SS tisztak „Herr Hofrat”-nak szólították.

E támadások, melyek a Zsidó Tanácsot testületileg és tagjait egyénileg is elítélték, elmulasztották az érem másik oldalát is megvizsgálni. Vajon a dúsgazdag, hetven éves ember számára, akinek első kézből számrzó információk álltak rendelkezésére az európai zsidóság sorsát illetően, nem lett volna-e egyszerűbb megvenni a hajójegyet és időben kiutazni akár az Egyesült Államokba, akár máshová? Vajon ő, aki miniszterekkel és pénzmágnásokkal, püspökökkel és Horthy kormányzóval magával is kapcsolatban állt, tényleg arra vágyott volna, hogy fasiszta gyilkosok hófrátozzák?

A varsói Zsidó Tanács elnöke, Czerniakow öngyilkos lett. Neki azt vetik a szemére, hogy megfutamodott, hogy a halálból magánügyet csinált. Stern Samu a helyén maradt. Megpróbált helytállni. Abban, hogy a budapesti zsidóság nagy része túlélte a fasiszta poklot, talán neki is része van. A történetírás feladata lenne, hogy a budapesti Zsidó Tanács működését elfogulatlanul és alaposan megvizsgálja. A vélt és való sérelmek helyett kerüljenek végre a kudarcok és eredmények a nagytőlencse fókuszába.

Stern Samu beszámolójának itt következő, első magyar nyelvű közreadásával<sup>9</sup> ezt a célt kívánjuk szolgálni.

A visszaemlékezéseket halála előtt egy évvel, 1945-ben, titkárnőjének diktálta. A memoár szövegét változatlan formában adjuk közre, ezen csak ortográfiai szempontból és a tévesen írt személy-és intézménynevek helyesbítésével, valamint a nyilvánvaló gépelési hibák esetén változtattunk.<sup>10</sup>



## JEGYZETEK

1. STERN Samu: Zsidókérdés Magyarországon. Bp. 1938. 30-31.
2. I. m. 26.
3. Míg 1930-ban az országból kivándorlóknak csak 8,4%-a volt zsidó vallású, ez az arány 1941-ben már 87,2%-ot tett ki.
4. Az 1938. júliusában tartott konferenciát Roosevelt elnök hívta egybe azzal a céllal, hogy tartós megoldást dolgozzanak ki a nácizmus elől menekülni kénytelen zsidók kivándorlási, megtelepedési és jogvédelmi problémáira. A konferencia szinte teljesen eredménytelenül zárult.
5. *Magyar Zsidó Szemle* 1944. január 20.
6. Ld. MAJSAI Tamás: A körösmezői zsidódeportálás 1941-ben. *A Ráday Gyűjtemény Évkönyve* IV-V. 1984-85. 59. köv.
7. A kérdéshez ld. a Komoly Ottó naplójánóz írt bevezető tanulmányt: *Ráday Gyűjtemény Évkönyve* III. 1985. 238-244.
8. Tucatszámra jelentek meg olyan és hasonló írások a sajtóban, mint *Napirenden a Zsidó Tanács botránya* (*Világosság* 1946. május 19.)
9. Angol fordításban megjelentette a Randolph L. BRAHAM: *Hungarian Jewish Studies* III. New York 1973. 1-47.
10. A visszaemlékezés eredeti gépirata Stern Samu unokája, Sas Pálné Ramberger Livia tulajdonában van. Ezúton is köszönetünket fejezzük ki, hogy közlésre átengedte. (A szerk.)

## STERN SAMU

### VERSENYFUTÁS AZ IDŐVEL! A ZSIDÓTANÁCS MUKÖDÉSE

#### A NÉMET MEGSZÁLLÁS ÉS A NYILAS RÉMURALOM IDEJÉN

A felszabadulás után nyomban tervbe vettem, hogy a rengeteg kérdésre megadjam az autentikus feleletet. Hogy alakult meg a zsidótanács? Miért kellett a tagságot elvállalnunk? Mi minden történt a zsidóvonalon 1944. március 19-től a felszabadulásig, nyílt színen és főleg a kulisszák mögött? Mit tettek és egyáltalán mit tehettek a zsidótanács tagjai hittestvéreikért? Felelősek-e azért, ami történt, vagy nem történt? Rengeteg a kérdés, amely homályt oszlató feleletre vár, és szerettem volna a feleleteket megadni már az első alkalommal, amikor Isten kegyelméből a magyar zsidóság maradékeként 120-150 ezer zsidó hittestvérem a felszabadulást megérhette<sup>1</sup>: De nem tettem, mert nem tartottam ildomosnak, hogy az igazságoknak elébe vágjak. Akik nem ismerték az események rugóit (s a dolog természete szerint a nagyközönség nem ismerhette) és felületesen, tehát igazságtalanul mondtak véleményt elevenek és holtak felett, illetéktelen befolyásolást vélhettek volna felfedezni abban, hogy mindenkit megelőzve szólok. El akartam ezt is kerülni. Anynyi mindenről és olyan sokáig kellett hallgatnom, és a kényszerű hallgatás miatt annyi nem tárgyilagos és így igazságtalan bírálatot kellett elszenvednem és lenyelnem, hogy megvolt az önfegyelem a további várakozásra is. Most azonban már úgy vélem, itt az ideje, hogy a nagy nyilvánosság előtt is számot adjak mindenről és elmondjak mindent, amiről a német és nyilas világban be-

szélni nem lehetett és így minden lehető kérdésre megadjam a hív és egyenes feleleteket. Végveszély idején (és a magyar zsidóság a kritikus 10 hónap alatt valóban a maga egészében végveszélyben volt) az emberek érthetően idegesek, állandó halálfélelmükben saját vezetőikkel szemben is. Voltak egyesek, akik minden rosszat, ami csak sújtotta a zsidóságot – és jaj de mennyi rossz sújtotta! – bizonyos mértékig képesek voltak a tanács terhére írni. A tanács tehetetlenségét emlegették avval kapcsolatban, hogy ezt is, azt is elháríthatta volna. Mintha bizony a tanács valami szuverén testület lett volna, mindent megakadályozni képes hatalom. Egyesek a tanács lemondását is felvetették, mert elképzelésük szerint ez késeltette volna az eseményeket, mint egy kormányválság nomrális időkben... Azt hiszem nem szükséges bővebben kifejtenem végzetes tévedésüket és a helyzet tökéletes félreismerését. A bírálat egyszer-másszor már vádaskodássá növekedett, sőt a felszabadulás után már a kollaboráció esetlegességét is boncolgatták egyesek a legkomolyabb formában. Olyanformán tűnik ez nekem, mint amikor a halálraíteltet azzal vádolják, hogy a hóhérral érintkezése volt és így vele együttműködött. Az bizonyos, hogy halálra ítélték az egész magyar zsidóságot és az is bizonyos, hogy a német Gestapo és megannyi cinkosa a hóhér szerepét töltötte be. Szükséges tehát mindenképpen eloszlatni a ködöket, hogy a nap fénye mellett tisztán lásson mindenki, zsidó, nem-zsidó egyaránt és elfogulatlanul ítéelkezhesék. Targyaljuk tehát sorra az egyes kérdéseket.

### *Hogy alakult meg az úgynevezett zsidótanács?*

1944. március 19-én, azon a rettenetes vasárnapon, amikor a német gyorsanmozgó csapatok, az SS-alakulatok és a Gestapo Budapestet egy puskalövés nélkül elfoglalta, már reggel kerestek engem lakásomon<sup>2</sup> a Gestapo emberei, de nem találtak otthon. Délután pedig német tiszték jelentek meg a hitközség központi székházában<sup>3</sup>. A hivatalos idő után jöttek, csak Bánóczy László dr-t<sup>4</sup> találták ott, aki az OMIKE<sup>5</sup> előadásait vezette. Megparancsolták Bánóczy útján a hitközség vezetőségének, hogy másnap délelőtt 10 órakor, amikor újra jönnek, legyen mindenki a helyén. Az ájult városban szétfutott telefonon mindenkihez a hír, és a vezetőség még vasárnap este dr. Csergő Hugó<sup>6</sup> lakásán előzetes tanácskozársa ült össze. Az első gondolatunk volt bejelenteni a kultuszminisztériumnak<sup>7</sup>, mint felügyeleti hatóságunknak, a németek gyors jelentkezését nálunk és a kiadott parancsot, hogy tájékozódjunk és irányítást kapjunk. Telefonon jelentkeztünk, de a kultuszminisztérium a miniszterelnökséghez utasított, majd a miniszterelnökség a belügyminisztériumhoz. Itt Tomcsányi államtitkár<sup>8</sup> azt közölte velünk, hogy másnap reggel a rendőrfőkapitányság fogja megadni nekünk az utasítást, hogy a zsidóságnak milyen legyen a magatartása a németekkel szemben. Másnap reggel a főkapitányhelyettes<sup>9</sup> tömör válasza csak annyi volt: mindenben azt kell tenni, amit a németek parancsolnak. A kocka el volt vetve. A magyar állampolgárságú zsidókat kiszolgáltatták a megszálló német hatóságoknak. Ezt a kiszolgáltatottságot nevezte a mindent átfoglalozó gyanakvás – együttműködésnek.



A kijelölt időben ténylegesen megjelent a Síp utcai épületben egy csoport SS-tiszt, ezek voltak, amint ez később bebizonyosodott, a Gestapo hírhedt zsidóosztályának<sup>10</sup> a vezetői. Engem kerestek fel legelőször és legényeik lövésre kész géppisztolyokkal adtak nagyobb nyomatékot jelentkezésüknek. A hitközség egybegyűlt vezetőségével közölték, hogy a magyar kormánnyal kötött megállapodásuk értelmében zsidóügyekben kizárólagosan ők intézkednek. Mától semmiféle utasítást elfogadnunk nem szabad, bármely magyar hatósággal csak rajtuk keresztül, az ő előzetes beleegyezésük után érintkezhetünk. Aki parancsait azonnal nem teljesíti, vagy kibúvót keres, azt nyomban, mint szabotálót kivégzik. Ha a zsidóság alkalmazkodik utasításaihoz, akkor nem lesz semmi baj. A zsidókérdésben természetesen – amint közölték – lesznek majd bizonyos megszorítások, de a személy- és vagyonbiztonságért felelnek, deportálás pedig nem lesz. A zsidó intézmények működését zavartalanul folytathatják, sőt kell is hogy folytassák, és az istentiszteletek rendjében sem szabad semmi fennakadásnak lennie. Mindezt a leghatározottabb hangon jelentették ki és láthatólag arra törekedtek, hogy az igazmondás és a jóakarát benyomását keltsék. Nem is titkolták, hogy nem akarnak pánikot kelteni a zsidóság kebelében.

Ezért aztán március 25-ére a hitközség dísztermében általunk gyűlést hívtak egybe, amelyen az összes zsidó szerv és intézmény vezetőinek is meg kellett jelennie. Az intézményekről bekért lista alapján ellenőrizték is a jelenléteket és akkor megismételték, de szélesebb körű nyilvánosság előtt mindazt a hazugságot, amelyet korábban közöltek. Fellépésükből látszott, hogy mindenképp a legalaposabban informálva vannak. Megint hangsúlyozták, hogy deportálás pedig nem lesz. Ekkor parancsolták meg azt is, hogy meg kell alakítani a magyarországi zsidók csúcsszervét, a központi tanácsot<sup>11</sup> és előadták, hogy ennek elnöke a Pesti Izr. Hitközség elnöke, tehát én leszek, tagjai pedig a következők lesznek: a Pesti Izr. Hitközség két elnökhelyettese: dr. Pető Ernő<sup>12</sup> és dr. Boda Ernő<sup>13</sup>, egy előljárója, dr. Wilhelm Károly<sup>14</sup>, az ortodoxia két képviselője, és pedig az ortodox iroda elnöke, Kahán-Frankl Samu<sup>15</sup>, az ortodox hitközség elnöke, Freudiger Fülöp<sup>16</sup>, a cionizmus képviselője: dr. Kahán Nison<sup>17</sup> és a budai hitközség elnöke, dr. Csobádi Samu<sup>18</sup>. Ez a szerv képviseli majd a zsidóságot, ők minden utasítást ennek adnak, és mindenféle kérelmet is csak ezen keresztül lehet hozzájuk intézni.

A Gestapo jóakaratot színlelő, képmutató és álnok bemutatkozása nem tévesztett meg engem, de azt hiszem, mást sem, mert tudtam viselt dolgaikat Közép-Európa valamennyi megszállt államában és tudtam, hogy működésük gyilkosságok és rablások hosszú-hosszú sorozata. Nálunk is már az első hónapokban megkezdődött a tömeges összefogdosás, leginkább a pályaudvarokon, ahol a gyanútlan utasokat szedték össze, azon a címen, hogy szöknik akarnak. Ez már szöges ellentétben állt színlelt kijelentéseikkel. Hallottam eleget a Gestapo hírhedt zsidóosztályának módszereiről, tudtam, hogy mindig elkerülték a feltűnést, nem szerettek ijedtséget, félelmet kelteni, csöndben, higgadtan és a legnagyobb titokban dolgoztak, hogy a mit sem sejtő áldozatok még akkor se tudják, mi vár rájuk, ha már vagonban indították

őket útnak a halál felé. Ismertem szokásaikat, tetteiket, rettenetes hírüket, és mégis elvállaltam a tanács elnökségét és a többiek is ebben a tudatban elvállalták a tanácstagságot.

### *Miért kellett a tanácstagságot elvállalni?*

A választ erre a kérdésre úgy is fogalmazhatnám meg, hogy a kiszolgáltatott rab nem emelhet kifogást, hogy melyik cellába lökik be. De engem, illetve a tanácstagokat, akiket egyébként a németek jelöltek ki név szerint, egyéb megfontolások is vezettek. Én 16 éve álltam a Pesti Izr. Hitközség élén<sup>19</sup>, nehéz küzdelmes és fájdalmas időszakban kellett az élen állnom. Mikor és hol volt ilyen súlyos időszak a zsidóság történetében? Március 19-ike pedig előre vetette fekete árnyát a legeslegsúlyosabb hónapoknak. Gyáva, férfiatlan és felelőtlen magatartásnak, önző menekülésnek és megfutamodásnak véltem, ha most, éppen most hagyom cserben hittestvéreimet, amikor a legnagyobb szükség van vezetésre, amikor tapasztalt és összeköttetésekkel is rendelkező férfiak áldozatos munkája talán valamit segíthet mégis. Mint vélekedett volna rólam a külföld zsidósága, ha kibúvót keresek a kötelezettség teljesítése alól? Azt hiszem, így gondolkoztak a tanács többi kirendelt tagjai is, akik ugyancsak hosszú ideje szolgálták a zsidó közösséget. Tudtam, hogy egy versenyfutás kezdődik az idővel. Bizonyos, hogy a háború hónapok alatt befejeződik, a németek tökéletes leverésével. Számítottam azonban arra, hogy a megmeneküléshez esetleg túl hosszú lesz ez a néhány hónap is, egyéb segítségre is szükség lehet közben. Gondoltam arra, hogy esetleg a kormányzót is igénybe kell majd vennem a magyar zsidóság megmentése érdekében, azt a kormányzót, akit húsz éve ismertem és mindig, ha erre szükség volt, kérésekkel ostromoltam zsidóügyben. Tudtam és tudnom kellett, hogy kiszolgáltatottságunkban belülről csak a kormányzó segíthet rajtunk, kívülről egyelőre nem is kaphatunk segítséget. De arra is kellett gondolnom, hogy a külföld felől is történni fog valami, ha a versenyfutásban fogy, egyre fogy az idő és ezzel fordított arányban nőnek majd a veszedelmek. Eleve számítottam mindenféle eshetőségre, de mindenképpen arra az egyre tekintettem, hogy különböző taktikai lépésekkel kell elődznom a végső veszedelmet, az egész magyar zsidóság elpusztítását. Idős ember létemre, akinek az egészségét már aláásta az idő, minden bizonnyal könnyebb lett volna, ha félreállhatok és nem kellett volna vállalnom a tanácsban ezt a nehéz szerepet. De vajon, nem az lett volna a lelkiismeretlenség, ha félreállok? Így gondolkozott a tanács legtöbb tagja is. Az kétségtelen, hogy kimehettem volna Svájcba, mert erre mód kínálkozott<sup>20</sup>, de nem tettem. Ha kimentem volna, azt magamért és családomért tettem volna, és hogy nem mentem mégsem, azt a magyar zsidóság egyeteméért tettem. A tanács tagjai közül volt néhány, aki elhagyta a posztját<sup>21</sup>, de több olyan is volt, aki ugyancsak nem élt a felkínálkozó lehetőséggel, éppen a közösségünk miatt. Viharos időben a nyáj látja kárát annak, ha a tapasztalt pásztort tapasztalatlan és véletlenül odaszegődött pásztor cseréli fel. Ezért kellett a tanácsi tagságot vállalnunk és ez nem könnyű előnyt



jelentett nekünk, hanem nehéz, áldozatos, veszedelmes munkát. Mert bizony eljutottak hozzánk olyan hangok annak idején, hogy előnyökért „ragaszkodtunk” a tanácstagsághoz, azért, hogy a bőrünket mentsük és Gestapo-igazolványt kapjunk. Majd a későbbiekből ki fog tűnni tökéletesen, hogy személyileg milyen „előnyöket” jelentett ez, hogy mi voltunk az első számú vadak, akiket úzóbe vettek, hogy életünkre törtek és bujdokolnunk kellett előlük. De itt már ejtsünk néhány szót arról a bizonyos Gestapo-igazolványról.

Emlékszik rá mindenki, hogy miféle időbeli korlátozások voltak a szabad mozgást illetően. Persze, hogy kértünk olyan igazolványt magunk, tisztségviselőink, altisztjeink stb., stb. számára, amellyel nagyobb időbeli szabadsággal mozoghattunk. Rengeteg volt mindig a munka, kora reggeltől késő estig, sőt még éjszaka is tartott, amikor inspekció-szolgálat volt. Talán 250 darab ilyen igazolványt adtak ki részletekben a permanens kérelmekre, és hiába igyekeztem a számot 1000-1500 darabra emeltetni, arra való tekintettel, hogy a rendes munkaerőn kívül igen sok önkéntes munkaerő is szolgálatba állt a felszaporodott munka elvégzésére, hallani sem akartak róla. A nagyobb szabad-mozgáson felül nem nyújtott semmit a Gestapo-igazolvány által adott védelem. Dr. Kiss Dezsőt<sup>22</sup>, dr. Csörgő Hugót a Gestapo-igazolvány ellenére is deportálták, dr. Gábor Jánost<sup>23</sup> is ennek ellenére elfogták, dr. Szemere Samu<sup>24</sup> ugyancsak hosszú ideig sínylődött a pestvidéki fogházban. De különben is örökösen bevonták az igazolványokat, felkérték a Svábhegyre<sup>25</sup>, aztán megint visszaadták, majd ismét bevonták, aztán kicserélték. Arra volt ez jó egyik-másik német csoportnak, hogy üzletet csináljanak belőlük. A nekünk adott igazolványokon felül közvetlenül is árusította a svábhegyi Gestapo nagy számban, nagy pénzért, aztán pár nap múlva megint csak hatálytalanoknak mondták ki az összes igazolványt, hogy újabb pénzeket keressenek a követlenül árusított igazolványokkal. Egyszer a kék színhez ragaszkodtak, aztán fehér lett a színe, piros csíkkal. A tanácsnak kiadott kisszámú igazolvány különben arra volt jó nekik, hogy a tanácsi lista címekkel együtt a kezükben legyen és a nagy budapesti deportálás<sup>26</sup> az ezen a listán szereplő személyekkel kezdődjék meg, amint azt később el is árulták. A kitűzött deportálás előtt be is kérték az igazolvánnyal rendelkezők pontos névsorát. Nem rajtam és rajtunk múltott, hogy nagyobb számú igazolványt nem akartak kiadni, de a kiadottak is csak azt az előnyt adták meg, hogy evvel a megengedettnél korábban mehettünk utcára, hogy munkahelyünkre juthassunk, és későbben mehettünk haza az idegörlő munka után. Más előnyt a Gestapo-igazolvány nem nyújtott senkinek.

### *Sztójayék, internálások*

Nyomban a Sztójay-kormány megalakulása<sup>27</sup> után a vele való érintkezés felvételét megkíséreltük, de minden igyekezetünk hiábavaló volt. Nem tudtunk utat találni a kormányhoz, nem fogadtak bennünket sehol, kivéve a honvédelmi minisztériumot, ahol munkaszolgálatos ügyekben nagyrészt ugyanazok a személyek intézkedtek, és ahol kérelmeinket, panaszainkat meg-

értéssel hallgatták meg és tőlük telhetően segítségünkre voltak. Egyébként mindenütt elzárkóztak előlünk. Pedig volt kérnivalónk, tiltakoznivalónk özönnével.

A Gestapo sorra felállítja hírhedt internáló táborait. Bácsstopolya, Nagykánizsa, Kistarcsa, Sárvár táborai<sup>28</sup>, a Röck Szilárd utcában lévő rabbiszeminárium<sup>29</sup>, a Pestvidéki Fogház csakhamar megtelik az ártatlanul odahurcoltak ezreivel. Rendeletet adnak ki, hogy zsidóknak nem szabad utazni, de nem teszik közzé a rendeletet és így arról nem tudott senki, csak a magyar és a német rendőrség. Minden zsidót, aki vonaton, helyiérdekű vasuton utazott, vagy villamoson a környéken lévő otthonába igyekezett, vagy onnan jött, vagy akit a pályaudvarok közelében találtak, de a vállalatok zsidó vezetőit is, továbbá azokat is, akik baloldali politikai működést fejtettek ki, a Gestapo a magyar rendőrséggel, detektívcsoportokkal karöltve összeszedi és elhurcolja. Ugyanígy összeszedik azokat is, akiket nyilvános telefonállomásfülkéjében csípnék el, telefonálás közben, anélkül, hogy kihirdettek volna ilyen tilalmat<sup>30</sup>. Nem kellett akkoriban semmiféle rendelet, volt olyan nap, amikor bizonyos környéken a járókelőket fogdosták össze, természetesen csak azokat, akik zsidók voltak. A legnagyobb eréllyel jártunk közbe annak az érdekében, hogy az összefogdosások megszűnjenek. Közbenjárásunknak azonban csak részbeni eredménye volt, amennyiben a telefonfülkében összefogottakat sikerült kiszabadítanunk. Egyébként sokakat a lakásáról hurcoltak el. Ha a lakására mennek valakiért, gyakran egész családját is magukkal viszik, sőt mindenkit, akit az áldozat lakásán találnak. A Gestapo-tisztek valamilyen zsidó lakásokat vesznek igénybe és a zsidó bérlő fél óra alatt köteles kiköltözni. Persze minden holmiját kénytelen otthagyni és dolgait soha többet nem látja viszont. Aki felszólal ellene, azt családotul ugyancsak nyomban elhurcolják.

Naponta járunk fel a Svábhegyre, nem törődve személyi biztonságunkkal, és a magyar hatóságok elzárkózása folytán a német hatóságokat kérjük és sürgetjük, hogy az ártatlanokat, vagy legalább az anyákat és a gyerekeket bocsássák szabadon, de egy-egy kivételtől eltekintve csak kitérő és halogató választ kapunk.

Közben különböző német SS-tisztek jelennek meg nálunk mindenféle követeléssel és mindenkor lövésre tartják legényeik a géppisztolyokat. Egy pirosbetűs ünnepnapon délután fél ötkor rontottak be a Síp utcai székházba és egy német tiszt rikácsolva követelt 300 matracot és 600 takarót azzal, hogy másfél óra alatt legyen mindez a Royal szállóban. Amikor közöltük, hogy a kérés teljesítése lehetetlen, magából kikelve ordította, hogy tíz perc alatt tízezer zsidót lehet kivégezni, akkor másfél óra alatt ezt a követelést is lehet teljesíteni. Különben is meg kell tanulnunk – mondotta –, hogy semmi sem lehetetlen. És ekkor kórházainkból az orvosok, az ápolószemélyzet és a betegek alól szedték el a matracokat és vitték el a takarókat. De mindennaposak a követeléseik. Pezsgőspohártól kezdve, írógépen keresztül, seprőig, felmosórongyig, vederig minden elképzelhető és elképzelhetetlen dolgot követelnek. Néha tőlem közvetlenül, de mindig fegyveresen. Egyszer kifejezetten



Watteau-festményeket kértek, amikor egy magasrangú német tiszt részére rendeztek be valahol lakosztályt... És minden parancsuk mögött ott a fenyegetésük is, hogy nem-teljesítés esetén engem visznek el, vagy éppen az egész tanácsot.

Közben Jaross András belügyminiszter<sup>31</sup> Endre Lászlót<sup>32</sup> és Bakó Lászlót<sup>33</sup>, mint belügyi államtitkárokat, megbízta, hogy a zsidó ügyeket a Gestapoval karöltve intézzék. A porondon megjelentek Bakó kakastollas csendőrei is, akik kegyetlenségben túlszárnyalták a Gestapo legsötétebb alakjait. Egymás után adták ki a legszörnyűbb jogfosztó rendeleteket, elvették a zsidók rádióit, telefonjait, a zsidók nem hagyhatják el tartózkodási helyeiket, vonaton, hajón nem utazhatnak, keresztény alkalmazottat nem tarthatnak, üzleteiket bezárják, a zsidó alkalmazottakat el kell bocsátani és zsidó semmiféle kenyérkereső munkát nem végezhet. Április 5-től sárga csillagot volt köteles hordani minden zsidó, pontosan meghatározott anyagból és méretben<sup>34</sup>. Külön e célra alakult detektívcsoport razzizáciú városszerte és országszerte, és a csillag bármilyen szabálytalansága vagy vétlen eltakarása miatt is már internáló táborba kerül az áldozat.

A Gestapo pedig szakadatlanul és szorgalmasan dolgozik. Szedi össze az embereket saját maga is, Hain Péter<sup>35</sup> politikai rendőrségének segítségével is. Az utcai összeszedés mellett rengeteg embert visznek el lakásaikból. Annyi idejük sincs, hogy a szükséges holmikát beszerezhessék és magukkal vihessék.

### *Eichmann*

A svábhegyi Majestic-ben volt a Gestapo zsidóosztálya, amelynek vezetője Eichmann<sup>36</sup> volt. A leghírhedtebb, legvérengzőbb embere ennek az intézménynek, ha ugyan egyáltalában lehet embernek nevezni, emberszámba venni ezt az erkölcsötől, moráltól, emberségtől elrugaszkodott lényt. Ő volt az, aki a németek által eltiport országokban a zsidó ügyeket „intézte”. Az elfogatások, deportálások, gyilkosságok, rablások legfőbb végrehajtója. Ez az Eichmann – nem tudom, ez-e a valódi neve, vagy sem – azt állította magáról, hogy Palesztinában született. Állítása ellenőrizhetetlen volt, de az bizonyos, hogy tudott héberül<sup>37</sup>, ismerte a zsidóság történetét és a zsidósággal foglalkozó irodalmat. Ismerte vallásunk sajátosságait, szertartásait is. Bizonyára alapos felkészültsége, mely öldöklő szadista hajlamával párosult, tette érdekessé arra, hogy erre a rettenetes szerepre kapott megbízást. Született, megörögzött gonosztevő, aki kéjelgett mások szenvedésében. Őszinte pillanatában magát vérebnék nevezte, és így ő maga jelölte meg legfőbb jellemvonását. A magunk gyengeségében, kiszolgáltatottságában evvel a szörnyeteggel kellett felvonnunk a harcot a deportálás elkerülése érdekében.

### *A listák*

Ugyancsak a Majestic-ben székelt Hain Péter politikai rendőrségének zsidóosztálya is, az élén a sváb származású Kolthay Lászlóval<sup>38</sup>. Rengeteg dolguk volt... Amikor az összefogdosás ellen a legélesebben állást foglaltunk,

maguk a németek mondták nekünk, hogy egyetlen országban sem fogadta őket annyi feljelentés, mint Magyarországon. Vagy 35 000 feljelentés futott be hozzájuk az első napokban. A Volksbund<sup>39</sup> listája, a jobboldali szervezetek, kamarák, érdekképviseletek hatalmas listái ugyancsak sok dolgot adtak. Már a detektívek nem győzik személy szerint, egyenkint összeszedni azokat, akik valakinek útjában voltak. Ekkor adja ki a rendeleteket Kolthay, hogy az általa átadott listán feljelentetteket a tanács értesítse ki, hogy a Rökk Szilárd utcai toloncházban jelentkezzenek.

Súlyos dilemma előtt álltunk. Azt fogják gondolni szerencsétlen hittestvéreink, vagy hozzátartozóik, hogy a tanács internálásokban segédkezik. Ha megtagadjuk a parancs teljesítését, az eddigi formák szerint folytatják a váratlan elhurcolásokat és viszik őket minden előzetes felkészültség nélkül. Ha vállaljuk a kiértékeléseket, terminust kapnak a Rökk Szilárd utcai táborban való jelentkezésre és van idejük megszökni, elbujdosni. De ha nem is tudják erre elszánni magukat, legalább van idejük felszerelést beszerezni, amely tűrhetőbbé teszi szomorú helyzetüket. Ha előbb értesítést kapnak, klinikára is befekhetnek, vagy tisztiorvosi bizonyítványt is szerezhetnek. Nem kétséges tehát, hogy inkább tűrnünk kellett a postásszerepből folyó esetleges kritikát hittestvéreink részéről, de vállalnunk kellett, éppen hittestvéreink érdekében, hogy kiküldjük a jelentkezésekre való felhívásokat. Annak szövegében benne volt, hogy felsőbb parancsra küldjük ki az értesítést és az is, hogy mi minden holmit vigyen magával a címzett. Így tehát mindenki tudta, miről van szó. Választhatott: elbujdosik-e, jelentkezik-e? Sokan voltak, akik maguk helyett tisztiorvosi bizonyítványt küldtek, vagy kórházba feküdtek be, esetleg egy régebben esedékes operációra szánták rá magukat és – megmenekültek. Vagy egyszerűen megszöktek és hamis papírral bujdosnak. De sokkal többen voltak, sajnos, akik jelentkeztek.

Mégis helyesebb volt, hogy félretettük a népszerűségi szempontokat, ha csak egyetlen ember is elkerülte az internálást azáltal, hogy volt ideje a szökhésre. Az újságírók listája után az ügyvédek kaptuk meg, amelyeket a MÜNE<sup>40</sup> készített és adott át Kolthayéknak. Tiltakozásunkat eljuttattuk az igazságügyminisztériumba és az ügyvédi kamarába, de sajnos, hiába, mert utána még két ügyvédi lista érkezett.

A Rökk Szilárd utcai rabbiszeminárium, amelyet kiegészítő tolonctábornak használtak fel, állandóan tele van és innen töltik meg a Horty-ligeti, csepeli táborokat és küldenek egyes csoportokat Kistarcsára is. E táborok ellátása, étkeztetése a mi gondunk. Meg kell szerveznünk az anyagbeszerzést is egyre nagyobb méretekben, a konyhák kapacitását napról napra fokoznunk kell, állandó szállítóeszközökről kell ugyancsak gondoskodnunk. Minden nap mindenhová küldjünk kosztot és az óriási kiadásokra mindig megvolt az anyagi fedezet, bár minden eddigi bevételi forrásunk megszűnt. Mint a legendás kiapadhatatlan korszából az olaj, sohase merült ki a pénzforrás, mindig tudtuk fedezni a mérhetetlen kiadásokat, amelyeket a sorainkból elhurcolt áldozatok élelmezésére kellett fordítanunk.



Április közepén kaptuk az első hírt egy konferenciáról, amelyet magyar és német politikai és katonai hatóságok tartottak meg vasúti szakemberek bevonásával<sup>41</sup>. A tárgya egy nagy vasúti kocsipark felhasználása volt, valamely ismeretlen célra. Szlovákiából, Szerbiából is jelezték, hogy vagonokat vonnak el onnan meg nem határozott magyarországi célra. Ekkor rémlett fel előttünk legelőször konkrétan a deportálás veszélye. Eddig valahányszor a külföldi példák alapján szóba került a deportálás, a vagonhiányban bizakodtunk, amellyel tényleg küszködött már a német és a magyar hadvezetőség, és azt hittük, hogy a vagonhiány meg fogja akadályozni a magyarországi zsidók elhurcolását. Nemcsak mi ringattuk magunkat ebben a reményben, de az egész közösségünk is. Amikor a vagonkonferenciáról értesültünk, a kormány felé is hangot adtunk félelmünknek, de a kormány egyszerűen zsidó rémhírterjesztésnek és rémlátásnak minősítette aggodalmainkat.

Vidéken eközben megindult a zsidók „kényszerlakhely kijelölése”-nek szomorú folyamata, feltámadt az új középkor és megalakultak az első gettók<sup>42</sup>. A kisebb községekből valamennyi zsidót nagyobb városok téglagyárába, cigánysorába, vagy más efféle nyomortanyájára zsúfolták össze. De volt „kényszerlakhely” szabad mezőkön is, ahová asszonyostól, gyermekestől hajtották ki hittestvéreinket, annyi holmival, amennyit hátukon el tudtak vinni, vagy amennyi a két kezükben elfért. Rendszerint azonban palánkkal veszik körül a gettót és a város felé néző ablakokat is bedeszakázzák. A telefont, a villanyt, a gázt kikapcsolják. Szinte hermetice elzárják a zsidókat a külvilágtól. Napi egyszeri étkezést kapnak, zsírtalan, íztelen melegvizet, amelyet levesnek neveznek.

A gettóba tömörítés arra szolgált, hogy a gyenge élelmezés, orvos és gyógyszerhiány minél több embert elpusztítson. Arra is kellett a gettó, hogy az elhagyott lakásokat szabadon kifoszthassák. De főleg és elsősorban az volt a célja, hogy az összeterejt és agyongyötört szerencsétleneket könnyűszerrel és egyszerűsített eljárással lehessen vagonokba préselni és deportálni, — amint az később kiderült.

Amikor az első gettók híre befutott, felemeltük ellene szavunkat és minden lehető érvet felhoztunk avégből, hogy rendelkezéseik megmásítását elérjük és a gettók további létesítését abbahagyják. Amikor minden igyekeztünk meddő volt, engedélyt kértünk, hogy vidéki hittestvéreinket segíthessük, élelmet, orvosságot, takarókat küldhessünk nekik. Hivatkoztunk arra, hogy a tanács az egész országra szóló hatáskörrel alakult, kötelességünk segítséget nyújtani hittestvéreinknek. A magyar hatóság, a német hatóság a legmerevebben elzárkózott kéréseink elől, nem voltak hajlandók tárgyalásba sem bocsátkozni és megbízottaink részére megtagadták az utazási engedély kiadását. Csak jóakarátú, erre vállalkozó keresztény emberek útján tudtunk valami pénzt becsempészni egyes gettókba, de ez is egyre nehezebbé vált. Jaj volt annak a keresztény embernek, akit egy csendőr tettenért, félholtra verték.

Minden fórum előtt, ahová csak eljuthattunk felszólaltunk a vidéki gettókról érkezett híreink alapján és panaszkodtunk az elhelyezést, a nélkülözéseket és a bánásmódot. Felszólalásaink előtt már nem tudtak kitérni és megígérték, hogy panaszainkat megvizsgálják.

Endre László csakugyan elutazott a vidéki gettók megszemlélésére, de nyilván csak azért, hogy élvezze művét és ellenőrizze a rendelkezések könyörtelen végrehajtását. Amikor májusban visszatért, szokott cinizmusával úgy nyilatkozott, hogy mindent rendben talált, valóságos szanatórium jellege van a vidéki gettóknak.

Eichmann is vele volt vidéki körútján és amikor visszatért, eljártunk nála és panaszt emeltünk vidéki hittestvéreink érdekében, feltártuk a vidéki gettók rémségeit és az emberiség nevében kértük, hogy javítson a helyzetükön. Eichmann azt válaszolta, hogy ezekből a hírekből egyetlen szó sem igaz, ő csak tudja, hiszen csak most szemlélte meg a vidéki gettókat, a zsidók elhelyezése nem rosszabb, mint a német katonáké egy hadgyakorlat alkalmával és a friss levegő csak használ nekik.

Endre Lászlóhoz nem tudtunk bejutni sohasem. Legfeljebb személyi titkáráig jutottunk el, Takács<sup>43</sup> főszolgabíróig, aki legalább olyan gonosz volt, mint maga Endre László. Takácsnál is eljártunk, hivatkoztunk ama ígéreteikre, mely szerint emberségesen oldják meg ezt a kérdést. Takács azt válaszolta nekünk, hogy a zsidóságot csak megérdemelt sorsa érte utól, de nem igazak a gettókról elterjedt rémségek, és ha a tanács konokul kitart állításai mellett, úgy fog eljárni a tanács tagjaival, mint ahogy közönséges rémhírterjesztőkkel szokás.

### *Megindul a vidéki deportálás*

Május elején érkezett hozzánk a lesújtó hír a kassai gettó bevagyonozásáról<sup>44</sup>. Megint instanciáztunk úgy, ahogy lehetett. Szaladgáltunk a német és magyar hatóságokhoz, de mindenütt tagadták a deportálást. Azt a felvilágosítást kaptuk, hogy az orosz hadsereg közeledése folytán a határvidékeket hadművelleti területté nyilvánították és onnan a megbízhatatlan elemeket – a zsidókat – eltávolítják, de az országban maradnak és minden deportálásról szóló hír rosszakaratú ferdítés és rémhírterjesztés.

Hazudozásaik nem tévesztettek meg bennünket. Azt tapasztaltuk, hogy német részről semmiféle segítséget vagy megértést nem várhatunk. Megkíséreltük a magyarság vezetőinek alvó lelkiismeretét felébreszteni. Beadványt juttattunk el a kormányzóhoz, amelyben pontosan leírtuk a vidéki eseményeket és a megindult deportálás eddigi folyamatát. A kormányzó előtt Jaross belügyminiszter egyszerűen letagadta az egészet, szokásos gyáva zsidó rémhírterjesztésnek minősítette feljajdulásunkat. A kormányzó pedig – sajnos – egyelőre inkább hitt felelős belügyminisztere jelentésének, mint a mi állításainknak. A letagadás különben akkor az általános magyar hivatalos álláspont megnyilatkozása volt. A miniszterek tudni sem akarnak semmiről és Reményi Schneller<sup>45</sup>, a fajmagyar pénzügyminiszter egyszerűen kijelenti dr.



Pető Ernőnek, aki a tanács részéről nála járt, hogy deportálás pedig nincs, mert azt a minisztertanács nem is tárgyalta. Természetesen nem nyugodtunk bele és minden igyekezetünkkel fel akartuk világosítani és meg akartuk győzni magunk számára a magyar közvéleményt és a külföldi képviselőket.

### *Segélykiáltásaink*

Az egyház vezetőihez fordultunk, akik a vidéki papság jelentéseiből már értesültek az eseményekről és jól tudják, hogy egyáltalában nem zsidó kitálásokról van szó. A győri püspököt<sup>46</sup> telefonon kerestük fel, hogy érettségünk emelje fel szavát és akadályozza meg a szörnyűségeket. Titokban kellett dolgoznunk. A telefonközpontunkba előbb beültek a németek, később lehallgató-felszereléseket kapcsoltak be, így a legnagyobb óvatosságra kényszerültünk a munkánkban. Nem voltak szentimentálisak a németek, kérlelhetetlenül eltűntették azokat, akik útjukban voltak.

A katolikus egyház a többiek támogatásával megkezdi alaposan elkésett és sajnos ezért alig eredményes harcát a zsidóság üldözése ellen, amely ellen eddig nem emelte fel tiltó szavát. A hercegprímás külön megbízottat nevez ki a zsidóüldözés elleni harc vezetésére és megszervezésére Jánosi jezsuita<sup>47</sup> páter személyében.

Megkíséreljük a külképviselet útján, hogy a külföldi közvélemény nyomása vessen gátat a kegyetlen pusztulásnak. Összeköttetésbe lépünk a svájci követséggel, hogy információink alapján pontos tudósításokat juttassanak ki a semleges sajtónak és ezzel állandó tájékoztatást nyújtanak a külföld nyilvánosságának. Danielsson svéd követ és Per Aiger svéd követségi titkár ugyanúgy, mint Lutz svájci konzul<sup>48</sup>, jelentéseikben állandóan az általunk rendelkezésre bocsátott anyagot használják fel.

### *Napi hat szerelvény*

Az ország keleti részéből nyugat felé gyors iramban közeledik a deportálások hosszú sora. Kapjuk a híreket a legrettenetesebb eseményekről. Eichmann későbbi kijelentései alapján ismeretes, hogy a Gestapo Winkelmann SS-tábornokkal<sup>49</sup> egyetemben (aki Veessenmayer német követ<sup>50</sup> mellett tulajdonképpen a magyar ügyek legfőbb intézője volt) napi négy szerelvényt akart beállítani. A magyar kormány képviselője, a zsidók elpusztításának legfőbb intézője, Endre László, napi nyolc szerelvényt kívánt. A német hadvezetőség azonban nem tudott ennyi vagon és mozdonyt nélkülözni és így végül is napi hat szerelvényben állapodtak meg. A már akkor nagy emberhátránnyal is küzdő németeknek a deportálás végrehajtásához mindössze Wislyczeny<sup>51</sup> százötven SS-legénye állott rendelkezésre. Ez semmiképpen sem lett volna elegendő ilyen rohamos gyorsasággal végrehajtott deportáláshoz. Baky László államtitkár azonban készséggel sietett a németek segítségére és Ferenczy csendőralezredes<sup>52</sup> vezetése mellett, szükség szerint három-

négyezer kakastollas magyar csendőrt bocsátott rendelkezésére. Köztük az újvidéki bestialitása révén hírhedtté vált Zöldy csendőrszázadost<sup>53</sup> is, a parancsnoksága alatt álló és SS mintára kiképzett különítménnyel.

### *A csendőrség működni kezd*

A deportálás az egybehangzó hírek szerint minden gettóban egyformán zajlott le. A már korábban összegyűjtött és gettóba préselt zsidók között egy héttel a kitűzött vagonírozás előtt megjelentek a csendőrség polgári ruhás nyomozói és egymás után maguk elé citálták azokat, akiket jobbmódúnak ismertek. A kiválasztott áldozatokat – akiknek pénzét, ékszereit már korábban be kellett szolgáltatniuk – állítólagosan elrejtett vagyonuk miatt faggatták. Nincs az a brutalitás, nincs az a kínzási mód, amelyet ne alkalmaznának avégből, hogy belőlük vallomást csikarjanak ki. A férj szeme láttára verik a feleségét, s ha ez nem használ, a gyermeket kínozzák szülei előtt. Gúzsba-kötés, gumibot, villanyozókészülékek. Talp és tenyér rettenetes botozása, pofonok és rúgások, köröm alá szúrkálás, ezek voltak a kakastollas magyar csendőrség kedvenc eszközei arra, hogy akárhogyan is, de valljanak a szerencsétlenek. Amint a nyomozók elvégezték munkájukat, megjelentek Wislyczeny SS-legényei és Zöldy különítménye. Körülveszik a gettót és árgus szemekkel, töltött géppisztolyokkal őrködnek, amíg a szerelvények előállanak. Aztán korbáccsal és puskatussal hajtják őket a pályaudvarra. Eleinte kora hajnalban végezték ezt, hogy ne keltsenek feltűnést, később a tempó fokozásával már ezzel sem törődtek, fényes nappal terelték az áldozatokat végig a városra. A jóérzésű keresztény emberek, akiknek ilyen látványban volt részük, gyakran sírva fakadtak a nyílt utcán, de könnyeiket el kellett rejteniük, mert ha valamelyik csendőr észrevette a szánalmat, puskatussal és durva szavakkal támadt rájuk. Hallottunk olyan esetről, hogy egy jószívű parasztasszony élelmet akart juttatni a vagonba zsúfoltak részére, de a csendőr észrevette és a derék asszonyt is berakta a vagonba, minden tiltakozása ellenére, és vele együtt indult útnak a leplombált vagon.

Egy-egy vagonba – aszerint, hogy mennyi volt a deportálandó és milyen nagy a szerelvény – hatvan-nyolcvan embert is zsúfoltak egybe, férfit, nőt, gyermeket, egészségeset és beteget, öreget és fiatalot vegyesen. Tikkasztó nyári forróságban, leplombált marhakocsikban, két vödörrel indultak el a többnapos útnak Kassán át a végállomás: Auschwitz felé.

### *Utazási engedélyek*

Hiába emeltük fel szavunkat az emberiség nevében, azok ellen a borzalmak ellen, amelyeket a vidéki zsidóság szenvedett. Téglagyárakba tereltek olyan tömegeket, hogy leülni sem volt elegendő helyük. Vagy szabad mezőkön helyezték el őket dróttal körülvett részen, ugyancsak a legnagyobb zsúfoltságban, ahol a tűző napon kellett állniuk egymás hegyén-hátán, ivóvíz nélkül, mosdási lehetőség nélkül. Saját élelmiszereiket elvették, kis motyójuk legnagyobb részét ugyancsak elrabolták. A betegekkel, öregekkel senki



sem törődött, orvos, gyógyszer nem volt. Sokan el sem hitték, hogy mindezek megtörténtek. Segítséget sehol sem kaptunk, még azt sem engedték meg, hogy szenvedéseiket bármilyen formában enyhítsük.

A vidéki zsidóság számára a menekülésnek mindössze két útja volt: az elbujdosás, vagy a fővárosba való szökés. Vidéken nehezen lehetett bújni, mert kis helyen ismerik egymást az emberek és mindig akadhatott egy-egy rossz szándékú ember, aki felfedte kilétüket. A csendőrség szorgalmas tagjai pedig minden megjelent idegenben bújkáló zsidókat szimatoltak. A fővárosba feljutni csak a vonatok állandó razziázásán, a pályaudvarokon való szigorú igazoltatásokon keresztül lehetett. A rendelkezés szerint utazási engedélyhez kötötték a zsidók utazását, viszont utazási engedélyt általában nem adtak. A jogszolgáltatásban fennálló zűrzavart és a hivatalok tájékozatlanságát kihasználva azt tette a zsidótanács, hogy – bár ez veszélyesebb volt, – saját hatáskörében sok ezer utazási engedélyt adott ki vidékiek részére és ennek a minden tényleges jogalapot nélkülöző írásnak a segítségével sokaknak valóban sikerült Budapestre jutniok. A vidékről „engedéllyel” feláramló zsidók persze hamarosan feltűntek a Gestaponak és a magyar politikai rendőrségnek egyaránt. Vizsgálat indult ellenünk, a tanács jóhiszeműségére hivatkozott, de csak nagy nehezen lehetett az egész ügyet eltussolni. A további utazási „engedélyek” kiadását azonban be kellett szüntetnünk.

### *Kényszerű titoktartás*

A Gestapo az akkori magyar hatóságoknak a deportálásnál nyújtott nagy és megbízható segítsége alapján mind szélesebb teret enged a zsidókérdés likvidálásának. Endre László a magyar közjog szuverénitálásán esett csorbát formailag köszörülgeti és a maga részéről átalakítja a zsidótanácsot és Magyarországi Zsidók Szövetsége Ideiglenes Intéző Bizottsága<sup>54</sup> címet adja a zsidótanács helyett. Nagyrészt ugyanazok a tanácsstagok, kivéve a három új tagot<sup>55</sup>, akik között van dr. Berend Béla szigetvári rabbi is.<sup>56</sup> A tanács tájékozatlanul áll a vidékről kinevezett új emberrel szemben. Nem jó hírek előzik meg, állítólag már a kitértek külön elbánása ellen kifejtett munkája kapcsán lakóhelyén is jóban volt a Gestapóval és a csendőrséggel. Mikor Budapestre került kiderült szoros kapcsolata Endre Lászlóval és barátsága Bosnyák Zoltánnal, a Harc<sup>57</sup>, a magyar Stürmer<sup>58</sup>, az antiszemita szennylap szerkesztőjével. Úgy értesültünk, hogy ő maga is cikket írt a Harcban, a kitértek külön elbánása ellen. Szörnyülködtünk, miképpen lehetséges, hogy zsidó rabbi cikkezzék a pogromra uszító, véresszájú antiszemita lapban.<sup>59</sup>

Eddig is sok mindent titokban kellett végeznünk a dolog természete szerint, hogy a Gestapo meg ne tudja. Nem verhattunk mindent nagydobra, viszont a kényszerű hallgatást több hittestvérünk, akiknek türelmét, idegét alaposan megtépázták az események, olybá magyarázta, hogy a tanács nem lép fel teljes „súlyával” és nem tesz semmit a szörnyűségek ellen. Most aztán benn ült a tanácsban dr. Berend, Endre László és Bosnyák Zoltán bizalmasa is, azért még fokozottabb titoktartást kellett tanúsítanunk tényleges munkánkban.

A német megszállásnak egy konkrét eredménye volt, hogy az angolszász bombázógépek támadása gyakoribbá vált és romboló hatással jelentkezett. Minden egyes támadás után felhangzott az uszítás, hogy ugyanannyi zsidót kell legyilkolni, mint ahány áldozata a támadásnak volt. Természetesen a hatóságokat a bombatámadások zsidó áldozatai nem érdekelték. Egy nagyobb bombatámadás után egyszer csak előálltak azzal, hogy a bombasérült házak hajléktalanait zsidók épen maradt lakásaiba kívánják költöztetni, de úgy, hogy a zsidónak ki kell ürítenie lakását, bizonyos szükséges holmit pedig a bombakárosult részére benn kell hagynia. A tanácsot utasítják<sup>60</sup>, hogy 24 óra alatt 500 egy- és kétszobás lakást ürítsen ki és adja át a kulcsokat, mert különben ők maguk végzik ezt el, mindenre való tekintet nélkül. Így voltunk kénytelenek a szörnyű munka ellátására órák alatt lakáshivatalt<sup>61</sup> felállítani. Minden intézményünk személyzetét bevontuk a munkába, amely óriási apparátust igényelt. Ötvenhárom tagú bizottságot küldött ki a lakáshivatal a lakások megszerzése végett, gyors kioktatás után. Az volt az elgondolás, hogy mindazok, akiknek a lakását igénybe kell venni, lehetőleg maguk válasszák meg, hogy kivel akarnak (rokonnal, baráttal, ismerőssel) összeköltözni. Mindössze pár óra állott rendelkezésükre, hogy holmijaikat kivihessék az elhagyott lakásból.

Mikor határidőre nem volt meg az ötszáz lakás, már el is vitték a tanács két tagját retorzióképpen és újabb bombatámadás folytán újabb 24 óra alatt további ezer ugyanilyen méretű lakást követeltek. Csoda-e, ha a lakáshivatal e nehéz munkája nyomán a szenvedő zsidóság körében csakhamar páratlanul népszerűtlenné vált? Minden komoly szükség nélkül adták ki a hatóságok ezeket a rendelkezéseket, így akartak a legrafináltabb módon szenvedéseket okozni, a zsidókat egymással összeveszíteni és eltéríteni figyelmüket a tervezett deportálásról. A lakásukból kiűzöttek természetesen a tanács lakáshivatalát vádolták, amely pedig csak a hatóság parancsát volt kénytelen végrehajtani.

Mi azon voltunk, hogy kevesebb, de nagyobb lakást kelljen kiüríteni, ha már ez a kényszerűség ránk zúdult, mégpedig olyan megfontolás alapján, hogy a nagyobb lakások bérlői rendszerint jobbmódúak és így kevésbé érzik meg, ha lakásukból ki kell költözniük. A hatóságok azonban kisebb lakásokat követeltek, mert – amint mondták – a külvárosi kibombázottakat szerényebb lakásokban akarták csak elhelyezni. A valóságban azonban az elvesztett lakások legtöbbszörét ki sem utalták és az véges-végig üresen maradt.

Ha már a lakáshivatalról beszéltem, meg kell említenem olyan pozitív jócselekedetet is, amely a lakáshivatal javára írandó mindenképpen. A lakáshivatalaesközöltea beutalásokat és mindenki, akit kibombáztak, akit kitétek a németek vagy Hain Péterék a lakásukból, a lakáshivatalon keresztül jutott fedél alá. Voltak azonban Pesten vidékről menekült zsidó emberek is, akik képtelenek voltak keresztény papirossal bujkálni és zsidóként akartak lakáshoz jutni. A lakáshivatalban állandóan nagy tömegek voltak és köztük kém-



kedő és figyelő detektívek és besúgók is elvegyültek avégből, hogy figyeljék, nem követ-e el a lakáshivatal szabálytalanságokat és nem bújtat-e vidéki zsidókat. Ilyen nehéz körülmények között is, amikor az egész közösség érdekében óvatosan kellett eljárni, a lakáshivatal mégis módját tudta találni, hogy a felmenekült zsidókat fedélhez juttassa. Tapasztalt ügyvédek dolgoztak a lakáshivatalban, akik kellő körültekintéssel közölték az ilyen lakáskeresővel olyan ház címet, amelyet éppen lebombáztak, vagy éppen a németek ürítettek ki és kérvényében ezt a címet jelölte meg az illető előző lakásaként, amely úgyszólván ellenőrizhetetlen volt. Ezzel igazoltnak kellett venni, hogy pesti lakos kér beutalást és minden esetben ilyen körülmények között lakáshoz jutott a vidékről elmenekült hittestvérünk.

### *Csillagos házak*

A vidék deportálása vége felé közeledett. Már csak a fővárosi zsidóság járt, ha korlátozottan, ha bizonytalanságban is, de viszonylagosan szabadon. Ezért Endre Lászlóék június elején meg akarták csinálni a budapesti gettót is.

A tanács elterjeszti a hírt, hogy ha gettót csinálnak, a gettót nem fogják bombázni az angolszász gépek. Viszont minden egyéb városrészt annál súlyosabban, annál kíméletlenebbül fogják pusztítani. Ez a feldobott és széles körben terjesztett, egyébként légből kapott és valószínűtlen hír tökéletesen hatott. Maga a fővárosi légvédelmi parancsnok is tiltakozik az ellen, hogy a zsidókat egy tömbbe tömörítsék és így Endre László kénytelen elejteni a budapesti gettó gondolatát. Egész júniusban folynak a tanácskozások, hogy mi történjék a budapesti zsidókkal, míg végre kieszelik, hogy sárga csillaggal megjelölten „zsidó házak”-ba fogják őket összeköltöztetni.

Az összeköltöztetés végrehajtására Endre László 24 órát ad és a fővárost bízza meg a rendelet végrehajtásával<sup>62</sup>. A főváros lakásügyi osztályának vezetője, Szentmiklósi<sup>63</sup> tanácsnok, lakáshivatalunkat felhívja a rendelkezés teljesítésére, de közöltük vele, hogy 24 óra alatt kivihetetlen a fővárosi zsidóság összeköltöztetése. Endre László azzal fenyegetőzik, hogy akkor majd az SS-legénységgel és a csendőrökkel ő fogja végrehajtani. Végre sikerül azonban 3 napot kapni, amit később 5, végül 8 napra lehet még kitolni.

Egy rettenetes káoszt jelent az összeköltöztetés. Elképzelhetetlen roham indul meg ellenünk és mindenki azt kéri, hogy azt a házat jelöltessük ki csillagos háznak, amelyben ő lakik. A kijelölést nem mi csináltuk és bár Szentmiklósi tanácsnok jóakaratából körülbelül 2500 házat jelöltek ki, természetesen senki sem volt megelégedve, akiknek ki kellett menniök a nem kijelölt házakból. Fuvarosokat és pénzbeli segítséget nyújtottunk rendelkezésére mindenkinek, aki a kiköltözködési költségeket nem tudta fedezni, szállítókáról gondoskodtunk, minden lehető segítséget nyújtottunk, hiába, mégiscsak bennünket szidtak a lakásaikból kilököttek. Ellenünk lehetett szót emelni, de Endre László ellen, akinek gonosz agyában fogant meg a gondolat, ellene – sajnos – nem lehetett.

Az összeköttetéssel vége szakadt a budapesti zsidóság viszonylagos nagyobb szabadságának is. A házakat lezárták, a mozgási szabadságot a minimumra korlátozták, egypár órára hagyhatják el a zsidók lakásaikat, csökkentett adagú, sárgaszínű élelmiszerjegyeikre a délelőtt két órája alatt vásárolhatnak csak. Mindez előkészítése volt már a fővárosi zsidóság deportálásának.

Ekkor a tanács láthatatlan és titkos munkája meghozza első gyümölcsét. A külföldi sajtó felháborodottan tárgyalja a magyarországi rémségeket. A svéd király a követség jelentései alapján külön diplomáciai megbízottját küldi Magyarországra, Raoul Wallenberg<sup>64</sup> követségi titkár személyében, aki a kormányzónak a svéd király üzenetét hozza. A svéd király kéri és sürgeti a kormányzó azonnali közbelépését az embertelenségek megszüntetése végett<sup>65</sup>.

Wallenberg az igazán nagy emberek önzetlenségével, fáradhatatlan lendületével, kitartó munkájával veti magát a zsidóság megmentéséért folytatott küzdelembe. Példaadása és lelkes agitációja nyomán több más semleges követség is (svájci, portugál, spanyol, vatikánvárosi) munkába áll az üldözöttek védelmére.

Wallenberg segítségével eszközöltük ki, hogy Angelo Rotta nuncius elnöklésével konferenciát hívtak egybe a semleges országok budapesti követei és az értekezlet tiltakozást juttatott el a Sztójay-kormányhoz és követelte az embertelen zsidóüldözések azonnali megszüntetését<sup>66</sup>.

Wallenberg útján küldöttünk a svéd királynak hálaadó, egyszersmind a további beavatkozásért könyörgő levelet, amelyet Wilhelmmel és Petővel együtt hárman írtunk alá. Külön kurír vitte az iratot Stockholmba és jaj lett volna mindhármunknak, ha a futárt feltartóztatják és megtalálják nála az általunk aláírt levelet. Fellélegeztünk, amikor Wallenberg-től értesültünk, hogy a kurír megérkezett Svédországba.

### *Serédi kiadatlan pásztorlevele*

A magyar keresztény egyházak is megmozdultak, hogy a deportálásokat leállítsák. Felejthetetlen, hogy mit fáradozott a győri püspök<sup>67</sup> és a veszprémi püspök<sup>68</sup>, két igaz ember, hogy gátat vessenek a torlódó embertelenségnek. Külön kell kiemelnem Cavallier Józsefnek, a Szent Kereszt Egyesület elnökének<sup>69</sup> munkáját, aki egész testtel és lélekkel állt sorompóba és minden lehető és lehetetlenséget megtett az üldözöttek érdekében. Amikor szükséges volt, leutazott a győri püspökhöz is, hogy a derék és lelkes főpap gyors beavatkozását kieszakozolja. Szálka is volt Cavallier személye a nyilasok szemében és Szálasi<sup>70</sup> uralomrajutása után az elsők között volt, akit kerestek és ellenállása folytán rá is lőttek.

Serédi Jusztinián hercegrímás<sup>71</sup>, a győri és veszprémi püspök és Cavallier közreműködésének folytán, a kormánynál pásztorlevél kiadásával fenyegetőzik, amelyben nyilvánosan megbélyegzi a deportálások szörnyűségeit, és a zsidók ellen elkövetett bűncselekményeket.



A pásztorlevél sohasem került a templomokban kihirdetésre, de számos sokszorosított példánya forgott közkézen.<sup>72</sup>

„Az Istentől nyert hatalmat” – hirdeti a pásztorlevél – „csak igazságon, vagy az Isten erkölcsi törvényeivel összhangban szabad gyakorolni, mert igazságtalanságra és saját törvényeinek megszegésére Isten senkinek hatalmat nem adott és nem is adhatott.” „Azért hónapok óta szóbeli és írásbeli tárgyalások útján iparkodtunk általában az igazságot, különösen pedig a közelmúltban kiadott sérelmes rendelkezésektől sújtott polgártársainkat és híveinket védelmünkbe venni. Maguknak a sérelmes rendeleteknek pedig módosítását és hatálytalanítását kértük.”

„Súlyos aggodalommal tölt el bennünket, hogy tárgyalásaink során éppen azt nem sikerült elérnünk, amit legjobban szerettünk volna, hogy végleg megszűnjenek az igazságtalan jogcsorbítások, kivált az elhurcolások. Előttek addig nem nyilatkoztunk, hanem a lehető lépések megtétele mellett, magunkat türtőztetve várakoztunk. Most azonban, amikor nagy megdöbbenéssel látjuk, hogy eddigi tárgyalásaink minden erőfeszítésünk ellenére éppen a legfontosabb dolgokban szinte reményteleneknek bizonyultak, azért minden felelősséget ünnepélyesen elhárítunk magunktól. És mikor az isteni törvények védelmében Ti előttetek, kedves Híveim, közösen felemeljük tiltakozó szavunkat: ebben a formában is kérjük az illetékes hatóságokat, hogy Isten és a történelem előtti felelőségük tudatában, a sérelmes rendeleteket minél sürgősebben orvosolják”. Budapest, 1944. július 29-én.<sup>73</sup> A magyar püspöki kar nevében Szerédi Jusztinián bíboros hercegprímás.

### *Film a váradiai deportálásáról*

A külföldi sajtó hullámai, amelyet mi vertünk fel, mind jobban kavarganak a magyarországi zsidóüldözés miatt. A német propaganda sem nézi ezt tétlenül. Saját szörnyűségeikről úgy terelik el a figyelmet, hogy filmet készítenek a nagyváradiai gettó deportálásáról<sup>74</sup> és bemutatják a magyar csendőrök munkáját, amint puskatussal verik az asszonyokat, bikacsökkel hajtják az elmaradozó gyermekeket és az elhurcoltak ujjáról húzzák le utolsó jegygyűrűjüket. Bemutatják a zsúfolt vonatokat, a két-két vödröt az egyes kocsikban és mindenütt ott a kakastollas magyar csendőr – német sehol sincs. Csak amikor a magyar határt elhagyja a vonat és német területre ér, akkor jelennek meg a németek, vöröskeresztes ápolónők nyitják föl a leplombált kocsikat, emelik ki felháborodva a hullákat, osztanak friss vizet és ételmezt a szerencsétleneknek, megfürdetik, fertőtlenítik őket és azután pihenten, felfrissülten viszik a derék, jó, humánus németek egy kis könnyű munkára... Ezt a képmutató filmet kijuttatták a németek külföldre és több ország mozgóképszínházában lepergették. Így akarták magukat tisztára mosni, ami persze nem sikerült. Ha a magyar csendőrök rémségeit látta is a külföld, azt is tudhatta; hogy a németek állnak mögötte, mert semmi sem történhetik a megszállt Magyarországon a németek tudta és beleegyezése nélkül. A németek nem érték célt ezzel a filmmel, de a mi szempontunkból hasznos volt.

### *A kormányzó is hinni kezd*

A kormányzóhoz – fia<sup>75</sup> útján is – eddig hiába juttattuk el jelentéseinket, minisztereinek, akik félrevezették, jobban hitt, mint nekünk. A svájci magyar követség jelentést tett a filmről, amely a deportáció borzalmait bemutatta és ez már kétségtelen bizonyítékul szolgált. Ezenkívül nagy hatással volt a kormányzóra a Journal de Genève c. svájci lapnak „A lovagiasok” című cikke is, amelyet mi juttattunk el hozzá fia útján. A cikk tárgyilagosan, de gúnyos hangon emlékszik meg a magyarságról, mint „lovagias nemzet”-ről, és azt konzummálja, hogy a deportálások révén olyan szégyenfolt tapad reá, amely örök időkre lemoshatatlan. A kormányzó átérezte, hogy a nemzeti becsületet, a magyar kardot mocskolta be a csendőrök kegyetlenkedése és az ártatlan emberek elhurcolása az idegen pokolba. Ennek hangot is adott jóval később – talán szeptemberben – tartott és nagy feltűnést keltett rádióbeszédében.

### *Keresztény zsidótanács*

Már a nyugat-magyarországi deportálások folynak, egyébként sehol mást az országban nincsenek már zsidók, csak Budapesten és közvetlen környékén. Az egyház képviselői panaszt emelnek a minisztériumban, hogy a keresztény vallású zsidók is a zsidó tagokból álló tanács hatáskörébe tartoznak. Ezt a panaszt kegyesen orvosolja is a minisztérium és megalkotja a keresztény zsidótanácsot<sup>76</sup> is, mely a kitértek érdekeit képviseli. Ez aztán óriási kitérésű lázat idéz elő a fűhöz-fához kapkodó és veszedelemben forgó fővárosi zsidóságban. Rejtélyes módon hírek keringenek, hogy az új kitérteket nem fogják deportálni és különböző egyéb előnyökhöz is jutnak. E híreknek semmi alapjuk nem volt, de rajtunk kívül senki nem cáfolta azokat. Mindenesetre hosszú sorok állnak a plébániahivatalok előtt, hogy a „villámkitérés” alapján mentsek magukat azok, akik minden szalmaszálba belekapaszzkodnak, hogy ennek a lehetőségét hinni tudják.

### *Békásmegyer és a puccskísérlet*

A Pest környéki gettókat a békásmegyeri téglagyárba szállítják és itt készítik elő elhurcolásukat.<sup>77</sup> Most közvetlen közelből láthatják a borzalmakat azok, akiknek kényelmesebb és kellemesebb volt egyszerűen el nem hinni az egyébként valóban hihetetlen borzalmakat, amelyek az ország zsidóságának elhurcolásával jártak. A csendőrök ütik-verik őket és a szinte meztelenre kirabolt áldozatokat sokszor százával gyömöszölik be a vasúti kocsikba, hogy végzetes útjukra elinduljanak. A németek siettetik a szerelvényeket, a békásmegyeri táborparancsnok, Andrásy csendőrőrnagy pedig szíve szerint készségesen támogatja e kívánságot. Sietős a munka, mert a németek már közvetlenül érzik az egész országban növekvő felháborodást.

Bakyék a Budapest köré összevont csendőrséget a deportáláson kívül egyébre is fel akarják használni. Itt van Wislyczeny, itt van Ferenczy – a vár-



megyeházán ütötték fel tanyájukat —, elérkezettnek látják az időt, hogy a humánusabb gondolkodású magyarokra is lecsapjanak, akik még terveiket keresztelni merik. Értesülésünk szerint Bárczy István miniszterelnökségi államtitkárt<sup>78</sup> veszik célba, mert őt tartják a kormányzó rossz szellemének. Idő előtt kitudódott a terv, a merénylet nem sikerült, a kormányzó villámgyorsan felhozatja az esztergomi páncélos ezredet, és így még csírájában sikerül elfojtani a megkísérelt puccsot.<sup>79</sup>

### *Legendák a magyarországi táborokról*

Valami pszichózis lesz úrrá a budapesti zsidóságon. Nincsen egyetlen olyan zsidó család sem, amely elhurcolt vidéki rokonai miatt aggodalommal ne volna tele. Talán ez okozza, hogy hírek kelnek szárnyra itthon hagyott, de más vidékre táborokba szállított zsidó csoportokról. Nincsen nap, amikor ne jelentkezne valaki friss hírrel. Egyszer azzal jönnek, hogy valamelyik pesti külső pályaudvaron állomásoznak tehervonatok, amelyek zsúfolva vannak zsidókkal, akiket az ország másik végébe visznek. Küldtünk ki élelmiszercsoomagokat a megjelölt pályaudvarra, de nyoma sincs a jelzett vonatoknak. Nyomozó megbízottaink jelentése szerint sem azon a pályaudvaron, sem a többin nem mentek át ilyen vonatok. Mások azzal jönnek, hogy sok ezer hittestvérünk Kassa körül egyes tanyákon szigorúan és szinte légmentesen elzárt táborokban van elhelyezve. Megbízásokat adunk olyan személyeknek, akik szabadon utazhatnak és megfelelő összeköttetéssel rendelkeznek, de hiába utaztatjuk őket, se híre, se hamva azoknak a rejtélyes táboroknak, amelyekről valóságos legendák szállonganak. Rendületlenül futnak be ezek a hírek az ország különböző részein lévő állítólagos zsidó táborokról. Minden bejelentést kivizsgálunk, semmi költséget nem sokallunk, de az eredmény mindig csak negatív és szomorúan megállapíthatjuk, hogy az ország egész zsidóságát elhurcolták, egyetlen megyében sincs már hittestvérünk és az egész országban már csak a fővárosi zsidóság van meg<sup>80</sup>, minden egyéni veszteségek mellett, egy tömbben, a magyar zsidóság utolsó mohikánjai.

### *Július 10.*

A fővárosi zsidóság deportálásának kitűzött terminusa július 10-e volt. A tanács egyik tagja több ízben összekerült a kormányzó fiával, és általa közli ezt a terminust és az ahhoz fűződő terveket a kormányzóval. Az előzmények: a svéd király levele, a magyar külföldi képviseltek jelentései, a semleges hatalmak követségeinek egységes tiltakozása<sup>81</sup>, végül az egyház közbelépése már meggyőzték a kormányzót a tanács jelentéseinek helyességéről és valódiságáról. Így aztán a kormányzó erélyesen megtilt minden további elhurcolást<sup>82</sup>, ilyen értelmű utasítást ad Sztójaynak<sup>83</sup> és Jarosznak. Endre és Baký befolyása a puccskísérlet révén meggyengült, Sztójayék sem tudnak kitérni a kormányzó, a külföld és az egyház nyomása előtt: július 10-ike elmúlik, a fővárosi zsidóság deportálása egyelőre elmarad. Sztójay a hercegprímást is értesíti erről egy igen óvatosan fogalmazott levélben, mert csak írásbeli

megerősítés ellenében hajlandó Serédi a már idézett pásztorlevél kiadásától eltekinteni.<sup>84</sup>

A csendőrség is elvonul Pestről és ez a sárgacsillagos házakba zsúfolt zsidóság körében nagy megkönnyebbülést váltott ki.

### *A vonat visszamegy Kistarcsára*

Eichmannak és az SS-vezetőségének egyáltalában nem tetszett a kormányzó tiltakozása és a csendőrség visszarendelése. Gyanakvással nézik a zsidótanács működését, mert nyilvánvalónak tartják, hogy mi mozgósítottunk mindenkit, akit csak lehetett, a maradék zsidóság megmentése céljából. Csendőri segítség nélkül Wislyczy 150 SS-pribéke<sup>85</sup> nem tudja végrehajtani a közel 200 000 budapesti zsidó deportálását. Eichmann dühöng és azzal kárpótolja magát, hogy a kistarcsai internálótábor mintegy 1500 őrizetét bevagonyoztatja.<sup>86</sup>

A hírt akkor kaptuk, amikor éppen megkezdődött a vagonírozás. Azonnal cselekedtünk: a kormányzót, a miniszterelnököt, a belügyminisztert, az összes szövetségeseiket és az egyházakat értesítettük és azonnali segítséget kértünk, hogy az újabb deportálás még megakadályozható legyen. Egy órán belül befut már a kormányzóhoz a belügyminiszter megerősítő jelentése, a semleges követelések és a pápai nunciatura tiltakozása és az egyházak vétője, mely felháborodottan tiltakozik az újabb deportálás ellen és Sztójay levelére hivatkozik, amely írásban is leszögezte, hogy több deportálás nem lesz.

A kormányzó utasítja a belügyminisztert, hogy a vonatot irányítsa vissza Kistarcsára, ha már onnan elindult; Ferenczy csendőralezredes kapja a parancsot és Lullay százados<sup>87</sup> ki is vonul csendőreivel a pályaudvarra és a Budapesten áthaladó vonatot visszaküldi Kistarcsára.

### *Eichmann 1500 embert kicsempész*

Eichmann megdöbben, hogy ez megtörténhetett Magyarországon és a kormányzó fegyveres fenyegetéssel meg meri hiúsítani az SS intézkedéseit. Ugy érzi, hogy a Gestapo és az SS tekintélye forog kockán és toporzékol a kudarc miatt.

A kormányzó környezetében és a minisztériumokban lévő besúgótól Eichmann megtudja, hogy a kistarcsai vonat elindulásakor mi lármáztunk fel mindenkit, akit csak lehetett.

Július 17-én<sup>88</sup> reggel 8 órára felrendeli a Svábhegyre Eichmann a tanács valamennyi tagját. Fogalmunk nem volt, miért. Előbb órák hosszat kellett várakoznunk egy szobában, amelyet nem volt szabad elhagynunk. Lezáratták a telefont, nem érintkezhettünk senkivel. Végül egy Hunsche<sup>89</sup> nevű SS-tiszt hívatott be minket, Eichmann helyettese<sup>90</sup> és véget nem érő, semmitmondó tanácskozást folytatott velünk arról, hogyan lehetne a zsidóságban lévő pánikhangulatot megszüntetni. Egész délután tartott ez és este nyolc órakor bocsátott el minket.

Nem értettük, mi rejlett emögött, rossz sejtelmek voltak. Másnap reggel



minden kiderült. Míg minket fenntartottak a hegyen, Eichmann személyes felügyelete alatt egy SS-különítmény váratlanul megrohanta a kistarcsai internáló-tábort, a telefont elvágták, leszerelték a rendőröket és a már egyszer megmenekülteket bevagonírozták<sup>91</sup> és gyorsvonati sebességgel csempészték ki az országból. Mire közbeléphettünk volna, már késő volt, túl voltak az országhatáron.

### *Az SS tüntető felvonulása*

Augusztus eleje van már, az idővel való versenyfutásban már ideértünk. A kormány hivatalos álláspontja szerint további deportálás nincs. Eichmannék azonban túl a presztízssérelmen éppen a fővárosi zsidóságot nem engedik karmaik közül kicsúszni. Veesenmayer és Winkelmann kihallgatáson jelennek meg a kormányzónál, hivatkoznak a magyar kormánnyal kötött megállapodásra, amely szerint a zsidókérdés rendezésére kizárólagosan ők jogosultak. Ragaszkodnak a fővárosi zsidóság deportálásához és azzal fenyegetőznek, hogy – ha a csendőrséget meg nem kapják e célra – saját maguk fogják azt végrehajtani. A kormányzó kitart elutasító álláspontja mellett. Eichmann Berlinbe repül, majd visszatér és egyre fenyegetőbb magatartást tanúsít. Budapest körül állandóan nő az SS-csapatok száma.

Amint a kormányzó fia a tanács egyik tagjával közölte, a főváros szinte teljesen védtelenül áll, csak kisszámú helyőrség és a rendőrség áll rendelkezésre. Ezzel szemben Budapestet valóságos SS-gyűrű veszi körül. Az SS azt csinálhat, amit akar, erősítést nem lehet felhozni, mert a németek minden csapatmegmozdulást árgus szemekkel figyelnek.

Az SS csapatok, hogy túlerejüket fitogtassák, teljes felszereléssel nagy tüntető felvonulást rendeznek Budapest útvonalain.

Előttünk is nyilvánvaló volt, hogy a német követeléseknek nem lehet hosszabb ideig ellenállni, végeredményben az SS fogja végrehajtani a deportálást. Nincs Budapesten elegendő erő, amely ezt megakadályozhatja.

Hogyan lehetne a németek beleegyezésével magyar csapatokat hozni Budapestre? – ez volt a legfőbb gondunk és egy vakmerő, veszedelmes terv megvalósításán törtük a fejünket.

### *A kétszínű Ferenczy*

Már Erdély jelentékeny része felszabadult. A felmentő Vörös Hadsereg a Tisza felé közeledik. A vak is láthatja, hogy Magyarországon nem tart sokáig a háború, az időpont kizárólag a Vörös Hadsereg haditervétől függ. A kormányzó körül tömörültek az esztelen háború befejezésének hívei. Úgy látszik, hogy Magyarország is rövidesen kiválik a háborúból.

Az opportunistá, velejéig romlott Ferenczy csendőralezredes, aki végigcsinálta az egész vidéki zsidóság deportálását, már szintén látja az események valószínű fordulását és gondolkodóba esik. Ezt a lélektani pillanatot használjuk fel a kétszínű Ferenczynél.

Ferenczy mindig azt hangoztatta beszélgetéseink során, hogy a deportá-

lás tisztára német kívánság és az összes kegyetlenkedést csak a németek követték el. Kifejezetten hangsúlyozta mindig, hogy őt semmilyen felelősség nem terheli. Mi ismertük viselt dolgait, de alakoskodtunk és úgy mutattuk, mintha szentül meg lennénk győződve jóindulatáról, emberiségéről. Egyenesen azt mondtuk neki, hogy ő az egyetlen, aki megmentheti a budapesti zsidóságot a biztos pusztulástól és ezzel dicsőséget szerez magának, hervadhatatlan érdemeket és lemossa a nemzet nevéhez tapadó gyalázatot.

Ferenczynek tetszett a szerep. Bizonyára arra gondolt, hogy így elfeledtetni azokat a szörnyűségeket, amelyek a vidéki deportálások révén hozzá fűződnek. Két ízben is eljött lakásomra és a tanácskozások alkalmával kijelentette, hogy hajlandó szembefordulni a németekkel a zsidóság megmentése érdekében, ha megfelelő erő áll mögötte. Azt kívánta azonban, hogy eszközöljük ki, hogy a kormányzó fogadja őt.

### *Titkos tanácskozás*

Amint mondtam már, nyilvánvaló volt a helyzet ismeretében, hogy a német követeléseknek tovább ellenállni nem lehet, mert különben ők maguk hajtják végre a fővárosi zsidóság deportálását. Nagy és merész tervet gondoltunk ki ennek megakadályozására és e célra Ferenczyt használtuk fel. Amikor feljött lakásomra Ferenczy, véletlenül éppen egy detektív volt nálam és egy ügyben kihallgatott. Igen kellemetlen volt számára a detektívvel való találkozás. Amikor a detektív végre elment, Ferenczyvel a következőket beszéltük meg:

Titokban – a tanácsból is rajtam kívül csak két tag tudta – kieszközöltünk Ferenczy részére audienciát a kormányzónál, aki neki a terv megvalósításához teljes támogatást ígér. Ferenczy vállalja azt, hogy a Gestapót biztosítja a csendőrség megbízhatóságáról és megbeszéli Eichmannal a deportálást. Ennek végrehajtására felhoznak a fővárosba minél nagyobb számú csendőrséget, a vidéki városok rendőrségét és azonkívül megbízható katonai csapatokat is. A kormányzó színleg ez ellen tiltakozni fog, de ezzel nem fognak törődni. A felérkező csapatok parancsnokait leváltják majd és megbízható parancsnokokkal cserélik ki. Intézkednek, hogy a deportálás lebonyolítására hivatott szerelvényeket is előkészítsék. Az átkos emlékű békásmgyeri téglagyárat újból rendbehozzák, körülkerítik és úgy intézkednek, hogy a vagonírozás onnan folyik majd. Szóval mindent megtesznek a németek félrevezetésére, hadd higgyék, hogy a deportálás kitűzött terminusa komoly és ezalatt feljöhessen minden szükséges alakulat és csapat, amelyek itt megbízható parancsnokokat kapnak, a rendelkezésre álló német SS-csapatok ellensúlyozására. Mikor már minden előkészület megtörténik, egy-két nappal a deportálásra kitűzött terminus előtt a kormány jegyzékben közli majd a németekkel, hogy minden deportálást megtilt és rendeletének kész fegyveresen is érvényt szerezni. Ha elkerülhetetlen, összeütközésre is sor kerülhet, de merőben valószínűtlen, hogy a zsidókérdés miatt a németek kenyértörésig vinnék a dolgot.



Ezt a veszedelmes tervet sikeresen csak a legteljesebb titoktartás mellett lehetett megvalósítani. A tanács három tagján, dr. Wilhelmen, dr. Petőn és rajtam kívül csak a kormányzó, a fia, Ferenczy és Lullay csendőrszázados, Ferenczy helyettese tudott róla.<sup>92</sup> A következő nap már fent voltam a várból. Hétköznapi szürke ruhában, feltűnés nélkül osontam fel egy hátsó lépcsőn a kormányzóhoz, akinél kieszközöltem, hogy 24 órán belül valóban fogadja Ferenczyt, és a kihallgatás után, mint a kormányzó bizalmasa és a titkos terv végrehajtója, távozott a várból.

### *Ferenczy aggodalmai*

Ferenczy a nyilasok miatt is aggodalmaskodott. Mit fognak tenni a nyilas tömegek, ha elmarad az előkészített deportálás? Így került sor arra, hogy dr. Pető tanácsstag összehozta Kabók<sup>93</sup> szociáldemokrata országgyűlési képviselővel és Karácsonyival<sup>94</sup>, a vasmunkások vezetőjével.

Nekem személy szerint is már 1918-19-től állandó érintkezésem volt a Szociáldemokrata Párttal egyes vezetőin keresztül, és amikor a húszas évek elején – a fehér terror idején – az Általános Fogyasztási Szövetkezetet a szocialistáktól el akarták venni, meg is tettem mindent ennek megakadályozására és sikerült is.

Kabók, Karácsonyi és Ferenczy között az óvatosságot megbeszélés tárgya volt, hogy milyen segítséget nyújthat átállás esetén a munkásság a németek ellen.

Mi nem vettünk részt a megbeszélésen, mi csak összehoztuk a tárgyaló feleket.

### *A deportálási előkészületek*

Augusztus közepén Eichmann részletes tervet készít, mely meghatározza, hogy napról-napra melyik kerület melyik utcájának zsidóságát szállítják a békásmegyeri téglagyárba. A deportálás kezdetének dátumát is kitűzi: augusztus 26. Gyülekeznek a vagonok a főváros körül, Wislyczeny-különítménye is megérkezik és feltűnnek Budapest utcáin a rettegett kakastollasok is. A követségek tanácstalanok, miképpen segíthetnének. Wallenberg teljes aktivitással ostromolja a minisztériumokat. A főváros zsidósága a legnagyobb izgalmában van, a félelem és a kétségbeesés lett úrrá rajta. Támadnak bennünket, tehetetlenségünket emelik fel vádként ellenünk és nekünk hallgatnunk kell saját hittestvéreink felé, mert besúgókkal vagyunk körülvéve és egy elejtett szó romba döntheti a merész tervet megvalósulás előtt.

Mi hárman pedig, akik tudtunk a jól átgondolt veszedelmes tervről, amellyel megmenekülhet Budapest zsidósága az egyébként bizonyos deportálásból –, mi hárman szorongtunk, Ferenczy ez egyszer állni fogja-e szavát?

### *Egy csoport elindul*

Az ortodoxia egyes vezetői kilátástalannak látják a harcot és mintegy ötvenen vonatra ülnek és sikerül nekik Bukarestbe kijutniok<sup>95</sup>.

Midőn a szökés kitudódik – egy tanácstag is köztük volt<sup>96</sup> – Eichmannal nem lehet bírni, tajtékszik a dühtől. Napokig kutat, nyomoz, állandóan maga elé citál bennünket és faggat, hogy tudtunkkal történt-e a szökés. Az bizonyos, hogy dr. Gábor János tanácstagot<sup>97</sup> lefogatja és hosszú időbe telt, míg kitartó és állandó kéréseinkre a németek hetek múlva kiengedték őt. Sajnos, később a nyilasok hurcolták el és az országhatáron túl pusztult el ez a derék ember, aki a közösségéért a legodaadóbban dolgozott.

### *Letartóztatásunk*

Eichmann előkészíti a deportációt. Biztos, sima lebonyolítást akar és ezért augusztus 17-én úgy engem, mind dr. Pető Ernőt és dr. Wilhelm Károly tanácstagokat, éppen hármunkat, akikben megfogant a vakmerő gondolat a biztos deportálás elkerülése céljából, családtagjainkkal együtt lefogat és a Pestvidéki Fogházba zárat.

A zsidóság körében még nagyobb lesz a pánik, mindenki a deportálás megindulása közvetlen előjelének tekinti lefogásunkat. Mi magunk is nyugtalanok voltunk, attól tartottunk, hogy a megbízhatatlan Ferenczy elárulta az egész tervet. Nyilvánvaló volt, hogy Eichmann addig akart bennünket fogva tartani, amíg a budapesti zsidóság deportálása megkezdődik. A kormányzó azonban közbelépett és mi kiszabadultunk.

Augusztus 21-én a Gestapo bekéri a tanács és az alkalmazottaink név- és címjegyzékét, mert – amint megtudtuk – velünk és alkalmazottainkkal akarták megkezdeni a deportálást. El akartuk hitetni a németekkel, hogy mit sem sejtünk a küszöbönálló elhurcolásról, a jegyzék céljáról és ezért a bekért jegyzéket a Svábhegyre, az egyik tanácstag vitte fel, aki éppen az előző napon szabadult.

### *Az akció megindul*

A kitűzött dátum rohamosan közeledett, minden előkészület megtörtént, a tanács felkérte tehát a követségeket, hogy ebben az ügyben tartsanak konferenciát és jelentsék be tiltakozásukat az elhurcolás ellen.

Augusztus 22-én<sup>98</sup> Angelo Rotta nuncius elnökletével a semleges követek összeülnek és ünnepélyes tiltakozó jegyzéket intéznek a kormányzóhoz és ezt a nuncius még aznap délután átnyújtja a külügyminisztériumban. A kormányzó is értesül erről. A terv szerint a kormány a külföldi tiltakozásra való hivatkozással tagadja meg a deportációt.

Sztójay már hosszabb ideje beteg, helyettese Reményi Schneller pénzügyminiszter pedig nem meri a deportálást megtagadó jegyzéket a németeknek átadni, de egyik miniszter sem vállalkozik erre. Ferenczy menti meg a helyzetet, vállalja a közlést. Eichmannhoz elmegy és kijelenti, hogy a magyar kormány nem járul hozzá a deportáláshoz és a fővárosba felhozott csapatok és a csendőrség szükség esetén fegyveresen fog minden német erőszakos kísérletnek ellenszegülni. Eichmann örjögve veszi tudomásul, hogy félrevezették,



de fegyverhez mégsem mer nyúlni, és Berlinhez fordul utasításért. Augusztus 24-én éjszaka érkezik meg Himmler válasza<sup>99</sup> és ez bizonyára tudomásul is vette a fordulatot, mert Eichmann egy újabb megállapodás megkötéséről hajlandó tárgyalásba bocsátkozni a magyar kormánnyal a zsidókérdés rendezése tárgyában.

Reményi Schneller csak ezután – augusztus 25-én – meri a magyar kormánynak a deportálás megtagadásáról szóló jegyzékét Veesenmayer német követnek átnyújtani.

Mi pedig, akik munkánkat nem hozhattuk nyilvánosságra, ha népszerűségnek nem is örvendhettünk hittestvéreink részéről, örveleztünk szívünk-ből azon, hogy kényesen veszedelmes tervünk – hála Istennek – sikerült, és a fővárosi zsidóság deportálását másodszer is megakadályoztuk.

### *Új megállapodás: koncentráció*

Sztójayék megbírtak, a Lakatos-kormánnyal<sup>100</sup> új megállapodást kötnek a németek a zsidóság dolgában. A németek tiltakoztak az ellen, hogy a háborúban álló országban a budapesti 200 000 főnyi zsidóság minden terelés nélkül csak fogyasszon. Előbb elvették a munka jogát, kényszerű semmittevésbe lökték a zsidóságot, azután kifogásolták a munkátlanságát. Ezen a címen olyan tartalmú megállapodás jön létre, hogy a zsidó lakosságot Budapestről eltávolítják, vidéken koncentrálják és munkára fogják.

Ez a koncentrációs terv, amelyről Ferenczy azt mondta nekünk, hogy ez a megmaradt zsidóság megmentésének egyetlen módja, megítélésünk szerint igen nagy veszélyt rejtett magában, ha megvalósult volna. Ahogy kicsempésztek a németek a kistarcsai őrizeteket, majd később a sárváriakat<sup>101</sup> is, ugyanúgy cselekedhettek volna a fővárostól távol összegyűjtött egyéb magányos és védtelen táborokkal.

A kormány a németekkel kötött megállapodásba bevette azt a rendelkezést, hogy a vidéki elhelyezésnek európai nivónak megfelelően kell megtörténnie, ezt pedig a Magyar Vöröskereszt Egylet ellenőrzi. Ez a kikötés volt segítségünkre.

Ferenczy, akit megbíztak a zsidó ügyek intézésével, nagy lelkesedéssel és gyorsan akarja végrehajtani a koncentrációs megállapodást. Megbízása után Tura községbe autózik szemügyrevenni egy táborhelyet és 24 óra múlva gyalogmenetben akarja már az első csoportot útnak indítani. Mi azonban Bonczos belügyminiszterhez<sup>102</sup> fordultunk és hivatkoztunk arra, hogy az elszállásolás helyét még meg sem vizsgálták, ezért a koncentráció megkezdése lehetetlen, de megállapodásellenes is. A miniszter igazat adott nekünk, másnapra odarendeli magához Ferenczyt és utasítja minden elhelyezésnek előzetes megvizsgálására a Vöröskereszt-megbízott és általunk rendelkezésre bocsátott mérnök útján.

A Vöröskereszt derekasan mellénk állt, a kiküldött bizottság másfél hónap alatt nem talált egész Nyugat-Magyarországon egyetlen helyet sem, amely az „európai nivón való elhelyezésre” alkalmas lett volna.

Közben kieszközöltem egy kormányzói audienciát is. Megint csak utcai ruhában, a hátsó lépcsőn észrevétlenül osontam fel a kihallgatásra. Felhívtam a kormányzó figyelmét arra, hogy a koncentrációval micsoda veszedelmes helyzet állhat elő. Ahogyan a kistarcsaiakat védtelenségükben egyszerűen kicsempészték az országból, ugyanúgy elhurcolhatják a vidéken magányos koncentrációs táborba gyűjtött zsidókat. Azt is megteheti, hogy álcázott repülőgépekről lebombázzák őket. Hivatkoztam a kormányzónak emlékezetes beszédére, amelyben kinyilatkoztatta, hogy a sajnálatos hibákat reparálni kell s a magyar becsületen ejtett csorbát ki kell köszörülni. A kormányzó elfogadta érveimet és kijelentette, hogy a németekkel kötött megállapodás ellenére nem lesz koncentráció. Ezt a kijelentését be is tartotta. Ferenczy tehát hiába fordult a kormányzóhoz, hogy a németekkel kötött megállapodásnak érvényt szerezzen.

### *Versenyfutás az idővel*

A Lakatos-kormány minisztereihez bejuthattunk, Bonczos belügyminiszterrel és Vladár igazságügyminiszterrel<sup>103</sup> megbeszéltünk egy óvatos menetrendet, ahogyan már a német megszállás alatt nyögő országban könnyíteni lehetne a maradék zsidóság nehéz helyzetén.

Állandóan sürgetjük a belügyminisztérium közbiztonsági osztályát, engedjék szabadon az internáló táborokban hosszú idő óta minden ok nélkül sínylődő áldozataikat. Napról napra ott vagyunk és siettetjük a németekkel való tárgyalást, hogy a kezükben lévő internáltakat, foglyokat adják át a magyar hatóságoknak. Hosszas tárgyalás és alkudozás folyik a magyar és német hatóság között, amíg ezt a mi állandó szorgalmazásunk mellett a magyar hatóság végre eléri. Nem megy simán és nem megy egyszerre. Perlaki<sup>104</sup> miniszteri osztálytanácsos segítségével, mihelyt átveszik a Pestvidéki Fogházat, visszaadhatjuk családjaiknak a kiszabaduló foglyokat. Az internáló táborokból: Horthy-ligetről, Kistarcsáról előbb azokat sikerül kiszabadítanunk, akik ellen nem is hoztak internáló határozatot, aztán a többit is: feloszlanak a táborok. Annyi keserűség után jó néhány száz családba beköltözik egy kis öröm is a hozzátartozók szabadulása folytán.

Egyes magyar hatóságok megállapítása szerint a csillagos házakba zárt zsidóság kényszerű tétlensége tényleg szembeszökő, ezen valahogy segíteni kell, tessék-lássék módon változtatni, hogy a magyar hatóság hivatkozhassek a németek felé, hogy valami történik zsidókérdésben. Így kezdődik meg a magyar hatóságok rendelkezésére a hadtestparancsnokság bevonásával a zsidó munkásosztagok megszervezése. Egy óriási adminisztráció létesül a csendőrség, a katonaság részvételével a szervezés lebonyolítására. Mindez arra szolgál, hogy múljék az idő és egy teljes hónap alatt összesen kétezer ember sem vonul ki munkára.

Közben összeköttetést tartottunk fenn a Függetlenségi Frontba<sup>105</sup> tömörült ellenzéki pártokkal, amelyek az ellenmozgalom megszervezésével próbáltak. Erre a célra Bartha honvédőrnagy- orvosnak, aki a honvédelmi mi-



nisztériumban teljesített szolgálatot, átadtunk százezer pengőt. Lázár testőraltábornagy<sup>106</sup> kezébe futottak össze az ellenmozgalom katonai szálai, vele tárgyaltunk, hogy a fegyveres ellenállásban a Budapesten szolgáló munkásszázadokat is bevonják. Eljuttattuk hozzá a Budapesten lévő munkásszázadok listáját az elhelyezésük megjelölésével és az volt a terv, hogy adott alkalommal megkapjuk az utasítást, melyik század melyik laktanyába vonuljon felfegyverzése céljából.

A németeknek megrendült a bizalma Horthyékban. Még szeptember elején a Völkischner Beobachter<sup>107</sup>-ben cikk jelent meg, mely szigorú figyelmeztetést intéz saját szövetségeseihez, hogy több árulást a birodalom nem fog eltűrni, fegyveresen és német eréllyel minden átállási kísérletet meg fog előzni. A cikk címzettje félreérthetetlenül Magyarország volt, más szövetségesről akkor már nem lehetett beszélni. Ekkor már hozzáfogtak a nyilas puccs előkészítéséhez, előbb teljesen titokban, később egyre nyíltabban. Mi figyelmeztettük a kormányzót, hogy híreink és megállapításaink szerint a nyilasokat felfegyverzik. Az egész város beszéli, hogy Szálasi SS-autón jár és köztudomású, hogy a nyilasvezérek a svábhegyi Gestapo szállásokon laknak és SS-őrséggel járnak.

A kétszínű és érzékeny szimatú Ferenczy csendőralezredes is érzi valaminek az előszelét és tudajdonképpeni hajlamait követve a nyilasok és az SS felé fordul, és amint később kiderül, lepaktál velük.

Egyszer csak bizalmas hírt kapunk, hogy a tanács három exponált tagját – Petőt, Wilhelmet és engem – a Gestapo el akarja tenni láb alól. Ezért kénytelenek voltunk mindhárman családtagjainkkal együtt otthonainkat elhagyni. Minden éjszaka másutt aludtunk.

### *Október 15.*

Október elején a budapesti hadtest vezénylő tábornokát, Bakay Szilárdot, a kormányzó bizalmas emberét egy éjszaka, amikor kiszállt autójából lakása előtt a Gestapo valósággal elrabolja. Ez már nyílt kihívás a németek részéről a kormányzó irányában. Október 15-én történt meg a végzetes kihívás, amely aztán döntő fordulatot jelent a rohanó eseményekre.

Ifjabb Horthy Miklóst, a kormányzó fiát két állítólagos angolszász megbízottal hozták össze, akikkel hosszabb ideje tárgyalt az átállást illetően. Október 15-én újabb találkozója volt az angolszász megbízottakkal az ifjú Horthynak, majd tárgyalás közben felfedték magukat, hogy ők a Gestapo ügynökei. A fiatal Horthy szökni próbált, rálöttek és elhurcolták. Bizonyára már mindent előkészítettek a németek és nyilasok, hogy ez a sorsdöntő provokáció megtörténhetett.

A kormányzó meglepetésszerűen felolvasta a rádióban a fegyverletételről szóló nyilatkozatát. Amint kiderült, megbízható és számottevő katonaság nem állott rendelkezésére, a rádió, a középületek, a hidak szinte őrizetlenül álltak. A németek, a géppisztolyokkal felfegyverzett nyilasok, a nyilas-keresztes karszalaggal ellátott honvédek könnyűszerrel foglalták el a rádiót, a város minden fontos pontját, minden különösebb ellenállás nélkül. Csak a

Várban a testőrség tart ki a kormányzó mellett, a túlerő azonban azt is letöri.

A Függetlenségi Frontba tömörített pártok meglepett vezetőit is váratlanul érte a fordulat. Akkor történt, amikor a mozgalom felfegyverzése még csak folyamatban volt. A munkásszázadok felfegyverzésének épp másnap kellett volna elkezdődnie. Szervezett ellenállás sehol sem volt, ahol pedig szórványosan összeütközésre került a sor, német páncélosok jelentek meg és órák alatt elnyomták minden megmozdulást. Egyes fegyverhez jutott munkaszolgálatosok a Népszínház utca, Teleki tér környékén haltak hősi halált.

A nyilasok jóformán ellenállás nélkül vették át a hatalmat és megkezdődött az a három hónap, amelyhez fogható nem volt soha a történelem során. Szabad gyilkolás, szabad rablás, tökéletes anarchia.

### *Három hónap dióhéjban*

Egy titokban lefolyt kihallgatás alkalmával informáltam a kormányzatot, hogy a nyilasokat a németek felfegyverzik. A kormányzó azt mondta, hogy minden puccskíséret ellen felkészült és fegyveresen csírájában el tudja folytani. Úgy látszik az eseményekből, hogy egyáltalában nem így volt, bizonyára félrevezették a kormányzót. Október 15-én a nyilas puccs német támogatás mellett teljes sikerrel járt. Ferenczy csendőralezredes is a nyilasok mellé állott – amint értesültünk – parancsot adott, hogy bennünket – Wilhelmet, Petőt, engem, a zsidótanács három exponált tagját –, akik ismertük ennek a bűnös, megbízhatatlan, mindenre elszánt csendőrtisztnek viselt dolgait, fordulásait, tegyenek el láb alól. Így mi hárman kénytelenek voltunk álnéven bújálni. A tanács többi tagjával azonban és mindazokkal, akik az elesett és számkivetett zsidóságon legjobb igyekezetükkel segítettek, továbbra is állandó érintkezést tartottunk fenn, az esti órákban sűrűn találkoztunk, tanácskoztunk és a tennivalókat megbeszéltük.

Az embersége miatt később vértanúhalált halt győri püspök<sup>108</sup>, a veszprémi püspök<sup>109</sup>, a fáradhatatlan Cavallier József, a Szentkereszt Egylet elnöke megtettek mindent, amit lehetett, sőt amit nem lehetett. Révükön különböző rendházakban, kolostorokban, zárdákban, intézményi házakban sok szerencsétlen megbújhatott addig, amíg rájuk nem tört a kíméletlen nyilas razzia<sup>110</sup>.

A követségek védleveleket<sup>111</sup> adnak ki, hogy mint állampolgáraiknak követeljenek védelmet sok hajszolt zsidó család számára. Sok-sok munkaszolgálatost hoznak vissza a határról a védlevelek segítségével. A KISOK pályáról, a Tattersaalból, az óbudai téglagyárból mentenek meg sok férfit és nőt ilyen módon. Sokkal több védlevelet adnak ki, mint az a kontingens, amelyben a kormánnyal megállapodnak. Külön védett gettót<sup>112</sup> követelnek „állampolgáraik” részére, ahogy lehet élelmezésükről, gyógyszerellátásukról, betegségükben pedig ápolásukról is gondoskodnak. Wallenberg a svéd követségi titkár fáradhatatlanul, az éjszakát is nappallá téve dolgozik, örökösen úton van, embereket ment, tárgyal a kormánnyal, a németekkel, egyezségeket köt,



alkudozik, a diplomáciai viszony megszakításával fenyegetőzik, ha kell, olyan munkát végez, amely a legendák világába emeli alakját. A Nemzetközi Vöröskereszt, Bornnal<sup>113</sup> az élén, ugyancsak minden lehető védelmet nyújtott a barbarizmus ellen. Ha azok, akik érettünk dolgoztak nem tudtak gátat vetni a nyilas bűnözők tombolásának, ha az eredmény a túlerővel szemben kevés volt, nem rajtuk múlt.

Mi bújdosásunkban is állandó kapcsolatban voltunk a tanáccsal és megteremtettük az anyagi előfeltételeit annak, hogy a rászorultak továbbra is pénzbeli segítségben részesülhessenek és a gettó élelmészéről gondoskodás történjék épp úgy, mint annakidején az internáló és fogolytáborokéről. A külföld küldött anyagi segítséget erre a célra, címekre és Wilhelm címére<sup>114</sup>. Ha nem lehetett tökéletesen megoldani a gettó ellátását, mint ahogy szeretnénk volna, ennek oka külső, rajtuk kívül álló körülményekben rejlett.

Abban a nyirkos fapincében, ahol majdnem négy hétig bújtattak engem, betegen és lázasan is (tüdőgyulladásban feküdtem) közösségünk maradékával törődtem és minden gondolatom az Üristen felé szállt, vajha megengedné, hogy legalább a Budapesten egy tömbben megmaradt része a magyar zsidóságnak megérje a felszabadulás pillanatát.

Eichmann, a hóhér és véreb, még az ostrom megkezdése előtt való éjszaka is kutatott utánunk, hogy magával hurcoljon bennünket.

### *Az vesse az első követ...*

Tíz iszonyatos hónap történetének csak szűk vázlatára szorítkoztam, hiszen vaskos könyveket kell írni ahhoz, hogy ennek az időszaknak minden mozzanatára rávilágítsunk. Nem volt egy nyugodt nap és a napnak egy nyugodt perce ez alatt a tíz hónap alatt, összefolytak az ünnepnapok a hétköznapokkal, olyan volt ez az időszak, mint egyetlen végeláthatatlan árvíz, egy mindent elsodró, pusztító áradat. Állandó életveszélyben forgott az egész közösségünk és a Gondviselés különös megajándékozottja az, aki megmaradt. Az eseményeket éppen csak érintettem és pedig olyan mértékben, hogy rajtuk keresztül megjelölhessem a problémákat és azt, hogy súlyos problémáink megoldása érdekében mit tettünk és kevesebbet tettünk-e, mint amennyit tehattünk.

Az ember, aki a halálraítéltek élére került akaratlanul, vizsgálja: hibázott-e valahol? Mulasztott-e valamit? Hogyne töprengne az ember, hogyne végezne önboncolást, lelkiismeretvizsgálatot, amikor olyan rengeteg a veszteség és olyan csekély a száma azoknak, akik életben maradtak.

Tépelődés és önvizsgálat után bocsátom ki ezt a vázlatot, hogy a kérdésre a helyzet és a cselekvés ismeretében adhassa meg mindenki a feleletet. Az vesse rám az első követ, aki azokban az időkben és ezen a nehéz poszton mást, többet és jobbat tudott volna tenni.

1. A magyar zsidóság mintegy 68%-a esett a fasizmus áldozatául, 618 000 fő. A jelenlegi Magyarország területén 1945. december 31-én 195 000 zsidó élt. 51 000 vidéken, 144 000 Budapesten.
2. Stern Samu lakása az Erzsébet híd pesti hídfőjénél volt, a mai 8-as autóbusz végállomásának helyén.
3. Síp utca 12.
4. Dr. Bánóczy László az Országos Izraelita Közművelődési Egyesület (OMIKE) vezetője volt. (Ld. még 5. sz. jegyzet)
5. 1910-ben alakult, Hevesi Simon pesti vezető főrabbi kezdeményezésére. A zsidóüldözések időszaka alatt a származásuk miatt a művészeti életből kiszorult alkotók számára biztosított fórumot. Az OMIKE képzőművészeti kiállításain a korszak igen jelentős alkotói szerepeltek, köztük Ámos Imre, Anna Margit, Schönberger Armand, Kádár Béla.
6. Dr. Csergő Hugó: író, újságíró. A Pesti Napló, a Pesti Hírlap és a Hét munkatársa. Verseket és novellákat is írt. A tárgyalts időszakban Stern Samu titkára.
7. Magyar királyi Vallás- és Közoktatási Minisztérium.
8. Tomcsányi Kálmán belügyminisztériumi államtitkár.
9. Bartha főkapitányhelyettes személyére nem találtunk közelebbi adatot.
10. Reichsicherheitshauptamt (PSHA) IV. B/4 ügyosztálya, a Judendezernat. Osztályvezetője és egyben a magyarországi zsidótlanítás feladatával megbízott Sonderkommando (hivatalos neve: Einsatzkommando der Sicherheitspolizei un der SS) vezetője: Adolf Eichmann (ld. még 36. és 57. jegyz.). A Sonderkommando tisztjei a megszállást követően az első között érkeztek, hogy tevékenységüket haladéktalanul megkezdhessék. Székhelyük a svábhegyi Hotel Majestic volt. A Magyarországon működő különítmény tagjai voltak: Adolf Eichmann, Hermann Alois Krimey, Dieter von Wislyczeny báró, Otto Hunsche, Theodor Dannecker, Franz Abromeit, Franz Novak, Siegfried Seidl stb.
11. Magyar Zsidók Központi Tanácsa (zsidótanács): a magyar zsidóság központi csúcsszerve. Tagjait az Eichmann-féle Judenkommando hagyta jóvá és magának a zsidótanácsnak, mint központi szervnek a létrehozásáról is ő döntött. 1944. március 20-át megelőzően a magyar zsidóság nem rendelkezett ilyen központosított szervezettel. A tanács összetétele többször is változott. (Ld. még 54. sz. jegyzet)
12. Dr. Pető Ernő a Pesti Izraelita Hitközség elnökhelyettese, ügyvéd. 1944. májusától októberig folyamatosan a zsidótanács tagja, a háború után Brazíliában élt.
13. Dr. Boda Ernő ügyvéd, a zsidótanács kinevezett tagja. Május 8-a és július 22-e között nem volt kinevezett tanácstag.
14. Dr. Wilhelm Károly a Pesti Izraelita Hitközség előljárója, a Cukortröszt jogásza. A zsidótanács tagja, Stern bizalmasa. A felszabadulás után mindhármat: Petőt (ld. 12. sz. jegyzet), Bodát (ld. 13. sz. jegyzet) és Wilhelmet igazolóbizottság elé állították, ahol tisztázták magukat a kollaboráció vádjá alól.
15. Kahán-Frankl Samu. Az Országos Orthodox Iroda elnöke, a zsidótanács kinevezett tagja. 1944. nyarától a felszabadulásig illegálisan tartózkodott. Július 22-től helyére Boda Ernőt nevezték ki (Ld. 13. sz. jegyzet). 1945. után az USA-ban telepedett le.
16. Freudiger Fülöp. A híres óbudai gyáros család tagja, az ortodoxia elismert vezetője, a zsidótanács kinevezett tagja. 1944. augusztus 9-én 70 ortodox társával együtt Romániába menekült. 1945. után Izraelben élt.
17. Dr. Kahán Niszon ügyvéd. A Magyar Cionista Szövetség egyik legtevékenyebb vezetőgyénisége. 1944. április 19-ig a zsidótanács tagja. 1944. június 30-án az Un. Kasztner-vonattal Bergen-Belsen keresztül Svájcba távozott. (Ld. 20. sz. jegyzet)
18. Dr. Csobánci Samu, a budai neológ hitközség elnöke. A zsidótanács kinevezett tagja.
19. Stern Samu 1929. december 12-én választották meg a Pesti Izraelita Hitközség elnökévé.
20. Stern Samu itt a bergen-belseni transzportra utal, mely 1944. június 30-án indult útnak 1685 fővel. A transzport tagjaiért a Budapesti Mentőbizottság fejenként 1000 dollárt fizetett az SS-nek. A transzporttal a cionista vezérkar reprezentánsai és a szellemi élet kiválóságai közül is sokan elmentek. Közöttük voltak Stern Samu lányai és unokái is.



21. Kahán Niszon (ld. 17. sz. jegyz.), Kahán Frankl Samu (ld. 15. sz. jegyz. és Freudiger Fülöp (ld. 16. sz. jegyz.).
22. Dr. Kiss Dezső a *Pester Lloyd* főszerkesztője volt. 1944. március 19. után a zsidótanács fordítási feladatokkal foglalkozó osztályának vezetője. Itt elsősorban a *Magyar Zsidók Lapja* (áprilistól: *Magyarországi Zsidók Lapja*) számára írt közleményeket és cikkeket fordították németre, hogy a német hatóságok cenzúraengedélyét megszerezzhessék. Ők végezték a tanács által készített beadványok és levelek fordítását is.
23. Dr. Gábor János, a Pesti Izraelita Hitközség ügyésze volt. A megszállás után ő volt az összekötő a zsidótanács és a német hatóságok között.
24. Szemere Samu tanár, az Országos Izraelita Tanítóképző Intézet igazgatója. Filozófiai író, a *Pester Lloyd* munkatársa.
25. A Judenkommando székhelye, a Majestic Hotel, a Svábhegyen, (ma: Szabadsághegy) volt.
26. A budapesti zsidók deportálását július 10-re, illetve augusztus 26-ra tervezték.
27. A Sztójay-kormány 1944. március 22-én alakult meg.
28. Sárvár volt az egyik legnagyobb internáló tábor, ahol 3-4000 zsidót tartottak fogva. Az említett táborokat – mások mellett – az 1940-es években létesítették, elsősorban menekült zsidók internálására.
29. Az 1877-ben alapított Országos Rabbiképző Intézet épülete. Itt tartottak fogva sok olyan zsidó túszt, akiket a megszállás utáni napokban különböző ürüggyekkel fogdostak össze, utcákon, pályaudvarokon, telefonfülkékben. A szakmák szerint begyűjtöttek, pl. ügyvédek gyűlekezői helyül is a Rabbiképző épületét használták. (Rökk Szilárd utca ma: Somogyi Béla utca.)
30. A Magyar Királyi Minisztériumot március 29-én kelt 1140/1944. M. e. sz. rendelete a zsidó távbeszélő-előfizetők adatszolgáltatási kötelezettsége tárgyában nem rendelkezik a nyilvános távbeszélőkészülékek használatának tilalmáról.
31. Jaross Andor földbirtokos. Csehszlovákiában a Magyar Nemzeti Párt egyik vezetője. 1938. novemberből 1940. április 1-ig a felvidéki ügyek tárcanélküli minisztere. 1940-ben Imrédyvel együtt alapítója a Magyar Megújulás Pártnak. A Sztójay-kormány belügyminisztere. A szélsőjobboldali parlamenti erőket tömörítő Törvényhozók Nemzeti Szövetsége vezetője. 1946-ban a Népbíróság halálra ítélte.
32. Endre László, a gödöllői járás főszolgabírája, majd Pest megye alispánja. Hírhedt antiszemita. 1944. április 11. és szeptember 7. közt belügyi államtitkár. A vidéki zsidóság deportálásának lelkes és mindenre elszánt irányítója. Szálasit is híven szolgálja. 1944. december 10-én a hadművelleti területek polgári főkormánybiztosa. 1946-ban háborús bűnösként halálra ítélték.
33. Baky László, nyugalmazott csendőrnagy, nyilaskeresztes országgyűlési képviselő. A Sztójay-kormányban 1944. áprilistól szeptember elejéig belügyi államtitkár. A vidéki deportálások lebonyolításához 5 000 főnyi csendőrséget bocsátott rendelkezésre. Szálasi kormányzata alatt különleges katonai rendfenntartó alakulatot szervezett. A németek bizalmi embere volt. 1946-ban a Népbíróság halálra ítélte.
34. A Magyar királyi Minisztérium 1944. évi 1240. Me. sz. rendelete a zsidók megkülönböztető jelzése tárgyában. *Budapesti Közlöny* 1944. március 31. 73. sz.
35. Hain Péter detektívfelügyelő, Horthy testőre. 1944. március 19-től a Budapesti Rendőrfőkapitányság Politikai Osztályának, illetve az újonnan szervezett „Állambiztonsági Rendészet”-nek vezetője. Fizetett német ügynök. Miközben a kormányzó személyes őrizetére kirendelt védő volt, 1200 márká havi fizetést fogadott el a németektől. Kegyetlensége és kíméletlensége közismert volt. 1946-ban a Népbíróság halálra ítélte.
36. Adolf Eichmann Obersturmbannführer. Az RSHA (Birodalmi Biztonsági Főhivatal) IV. B/4 osztályának vezetője. 1944. március 23-án érkezett Magyarországra, és irányította a Magyarországi „zsidótlanítási programot”. A háború végén sikerült Olaszországon keresztül elmenekülnie. Argentínában telepedett le. 1960-ban az izraeli rendőrség elfogta, Izraelbe vitték, ahol halálra ítélték és 1962. június 1-én kivégezték.
37. Eichmann azt terjesztette magáról, hogy tud héberül. Ez azonban nem volt igaz. Néhány kifejezést ismert csak. Nem Palesztinában, hanem Ausztriában született.
38. Kolthay László detektív csoportvezető, az „Állambiztonsági Rendészet” helyettes vezetője.

39. 1938. november 26-án Imrédy Béla miniszterelnök engedélyével alakult meg Magyarországon a magyarországi németiség népi alapon szervezett egyesülete: a Volksbund.
40. A Magyar Ügyvédek Nemzeti Egyesülete.
41. A konferenciát április 4-én tartották a belügyminisztériumban. Résztvevői a Wehrmacht és a honvédség magas rangú tisztjei voltak. Ott voltak természetesen Eichmann és magyar segítőtársai: Endre László, valamint a VIII. csendőrkörület parancsnoka, Tölgyesy Győző és Ferenczy László csendőralezredes. A zsidóság deportálása „Kriegsentscheidend”-nek (a háború menetére döntő hatásúnak) számított. Ezért a Reichsverkehrministerium-ban (Birodalmi Közlekedésügyi Minisztérium) elsőbbséget élvezett az egyéb igényekkel szemben. A IV. B/4 igényeit a vagonok számát tekintve Hauptsturmführer Novak terjesztette elő és egyeztetette a magyar és német hatóságokkal.
42. A zsidók koncentrációja Kárpátalján kezdődött 1944. április 16-án.
43. Takács Albert főszolgabíró.
44. A kassai gettót május 15. és június 2. között deportálták. A Kassán „koncentrált” 12 000 zsidó közül 8000-et egyenesen a gázkamrákba vittek.
45. Reményi Schneller Lajos 1938-1945-ig minden kormányban pénzügyminiszter volt. A náciik fizetett ügynökéként rendszeresen pénzt vett fel a németektől. A Népbíróság halálra ítélte.
46. Báró Apor Vilmos gyulai plébános, 1941-től győri püspök. 1943-tól a Katolikus Szociális Népmozgalom püspök védnöke és a Magyar Szent Kereszt Egyesület (ld. 47. sz. jegyzet) egyházi védnöke. Beadványokban és szószékéről is többször fölemelte tiltakozó szavát az embertelenségek ellen. 1944. pünkösdjén prédikálta: „Aki megtagadja a kereszténység alaptörvényét a szertetéről és azt állítja, hogy vannak emberek és csoportok és fajták, amelyeket gyűlölni szabad, legyenek azok akár négerek, akár zsidók, az bármennyire kérkednék is azzal, hogy keresztény, olyan, mint a pogány és nyilvános bűnös... És mindenki, aki ilyen kínzásokat helyesel és azokban részt vesz, súlyos bűnt követ el és addig feloldozást nem kap, amíg ezt a nagy bűnét jóvá nem teszi.” (Idézi: *LÉVAI Jenő: Szürke könyv. Bp. Officina, é. n. 79.*) Többször intézett beadványt az esztergomi érsekhez, Serédi Jusztiniánhoz is, sürgetve a zsidóüldözéseket elítélő főpapi pástörlevél kiadását.
47. Jánosi József jezsuita páter 1944-től a Magyar Szent Kereszt Egyesület egyházi elnöke volt. Az Egyesületet 1939. tavaszán hozták létre a konvertiták támogatására. Keretein belül egy egyházi-világi bizottság működött, melynek feladata a II. zsidótörvény által érintett katolikusok megsegítése volt. E bizottság elnöke és fővédnöke gróf Zichy Gyula kalocsai érsek, halála után, 1942-től pedig Apor Vilmos báró (ld. 46. jegyzet) volt.
48. Charles Lutz budapesti svájci konzul, a Svájci Követség „Idegen Érdekek Védelme” részlegének vezetője. Szoros kapcsolatban állt a cionistákkal, támogatta a kivándorlási és a sokak számára segítséget jelentő védlevél-akciókat.
49. Winkelmann Otto SS rendőrtábornok, SS főcsoportvezető. Az RSHA egyik vezetője. 1944. március 15-től 1945. márciusáig Höhere SS- und Polizeiführer in Ungarn. (a magyarországi SS és Rendőrség felsőbb parancsnoka). 1945. májusáig a Dél-németországi Rendőrség parancsnokának helyettese. A magyar Népbíróság előtt tanúként szerepelt.
50. Edmund Veesenmayer (1904-1977) SS tisztként lépett külügyi szolgálatba. 1943. tavaszán és őszén Magyarországon járt a politikai helyzet felmérésére. 1944. március 19-től német követ és teljhatalmú megbízott Magyarországon. 1946-ban Nürnbergben 25 évi börtönbüntetést kapott, amit az amerikai hatóságok 10 évre mérsékeltek, majd öt év letöltése után, 1951. decemberében szabadon bocsátották.
51. Dieter von Wislyczeny, bárói címét nem viselte. Hauptsturmführer. Részt vett a szlovákiai és a görögországi, valamint a magyar zsidóság deportálásában. A háború után Csehszlovákiában halálra ítélték és 1948-ban kivégezték.
52. Ferenczy László csendőralezredes. A magyar csendőrség és az Eichmann-féle Sonderkommando között teljesített összekötőtiszti szolgálatot. Az 1944-es magyarországi deportálások egyik fő szervezője és irányítója. 1946-ban a Népbíróság halálra ítélte.
53. Zöldy Márton csendőrszázados. Az 1942-es újvidéki mészárlás egyik vezéralakja.
54. Kinevezéséről az 1944. április 22-én kelt 1520/1944. M. e. sz. rendelet intézkedett.



55. Dr. Boda Ernő, Csobádi Samu és Kahán Frankl Samu helyett, dr. Berend Bélát, dr. Gábor Jánost és dr. Nagy Józsefet nevezték ki.
56. Berend Béla szigetvári főrabbi. 1944. előtt a Zsidó Munkaközösség tagjaként együttműködött a szélsőjobboldali politikusokkal azon az alapon, hogy ő is faji, népi talajon áll és ezen szempon-  
tok szerint kívánja a zsidóság érdekeit képviselni. A zsidótanács tagjai között ő volt az egyetlen, aki a gettóba zárt fővárosi zsidóság sorsát megosztva, a gettó területén lakott. A felszabadulásig helyén maradt, főpapi és tanácstagi kötelességeinek eleget téve. Sokan árulónak tartották. A tanács egyes tagjai úgy érezték, hogy kinevezésének célja a tanácstagok fokozottabb ellenőrzése volt. Háborús bűnösnek a Népbíróság 10 évi börtönbüntetésre ítélte. A Népbíróságok Országos Tanácsa ezt az ítéletet felülbírált és Berend rabbit fölmentette. Jelenleg az Egyesült Államokban él. Szerepének és tevékenységének előítéletektől mentes, elfogulatlan tisztázása kívánatos volna.
57. Bosnyák Zoltán polgári iskolai igazgató. Főszerkesztője az 1944. tavaszán induló antiszemita, uszító szennylapnak, a *Harcnak*. Igazgatója a Zsidókérdést Kutató Intézetnek. Felszabadulás utáni sorsa ismeretlen.
58. *Der Stürmer*: német antiszemita hecclap (1923-45). Kiadója: Julius Streicher.
59. Az említett cikk (valójában interjú) a *Harc* 1944. július 29-i számában jelent meg. Címe: *Egy rabbi a zsidók tömeges megkeresztelkedéséről...* Idézzük a cikk néhány részletét: „Mit jelenthet a keresztység felvétele? Maga az a tény, hogy a keresztény egyházak hívei nem egyetlen, közös politikai nézetet alkotnak, hanem a legkülönbözőbb fajú és származású népekre oszlanak, bizonyítja azt, hogy a keresztység felvétele a politikai élettől távol álló, olyan kizárólag vallási aktus, amelynek nincs szándékában és nem is célja, hogy az egyházakba betérő egyének földi viszonyain, politikai, társadalmi vagy közjogi helyzetén javítson, származási, faji vagy népi hovatartozásukon változtasson. ... Bizonyára kellemetlenül fogja érinteni a sorainkból átlopakodó dezertálókat, hogy keresztleveleik meglobogtataásával semmiféle különleges elbírálást, vagy pláne kivételezettséget nem biztosíthatnak többé maguknak sem a polgári hatóságoknál, sem a katonai parancsnokságoknál. Nincs olyan – egyszerre hirtelenül „meggyőződésesen” igaznak felfedezett – egyháza a földkerekségnek, amely mögé testvéreinket megtagadva, el tudnánk rejtőzni zsidó sorsunk elől, ha történetesen ütni talál az óra!... Öltetek ezer álarcot, cseréljetez nevet, vallást és erkölcsöt és lopakodjatok inkognitóban át a világon, hogy ne ösmerjék meg rajtatok a zsidót, a zsidó név minden megbántása titeket mégis erősebben talál, mint azt a tisztességes embert, aki elősmeri a családával való szolidaritást és becsületéért helytáll!... Az oroszországi zsidó Moses Hoss nyolc évvel ezelőtt közreadott megállapításához 1944-ben sincs sok hozzátennivaló. Még csak ennyit: egy zsidó anyaország tekintélyének, oltalmának, védőszárnynak hiányában elképzelhető végtelen hálával és alázas lélekkel fogadunk minden mentőakciót – bárhonnan jöjjön az –, amely pusztulásra ítélt százazreinkben segíteni törekszik. De higyjék meg az illetékesek, hogy a zsidókérdés mindkét félre nézve kielégítő megoldásának és a zsidókon való komoly segítségnek módja és útja nem a keresztelőmedencén át vezet a kibontakozáshoz!”
60. 1944. április 5-én.
61. A zsidótanácson belül működő „Lakásügyi Hivatal”, Müller Rezső vezetése alatt, hatalmas munkát végzett. Feladatuk volt a németek lakásigényeinek kielégítése, a csillagos házakba való költöztetés megszervezése, stb. Ezen az osztályon dolgoztak még: Trobits Miksa, dr. Kun Ármin, dr. Kurzweil István, Bánó Dezső.
62. 1944. június 16-án jelent meg Budapest polgármesterének rendelete, mely a főváros területén kijelölt „zsidóházak” listáját tartalmazta. A házak kapuja felett sárga Dávid-csillagot kellett elhelyezni. A budapesti zsidók első összeköltöztetésére június 17-24. között került sor.
63. Szentmiklósi József fővárosi tanácsos 1944-ben a polgármesteri XVII. (lakásügyi) majd a IX. (szociálpolitikai) osztály vezetője.
64. Raoul Wallenberg svéd diplomata. 1944. július 9-én a Svéd Követség titkáráként érkezett Budapestre. A War Refugee Board (Háborús Menekültügyi Hivatal) Roosevelt elnök állíttatta fel 1944. január 22-én.) megbízottjaként az American Joint Distribution Committee anyagi erőforrásaira támaszkodva mentette a budapesti zsidókat. Wallenberg 4500 védlevelet adott ki és számtalan esetben járt el személyesen „védenccai” érdekében.

65. V. Gusztáv svéd király levele (távirata) Horthy Miklóshoz 1944. június 30-án: „Értesülve azokról a rendkívül szigorú intézkedésekről, melyeket az Ön kormánya a magyarországi zsidó lakossággal szemben alkalmaz, személyesen Főméltóságodhoz fordulok, hogy az emberiség nevében kérjem közbelépését azok javára, akik e szerencsétlenek közül még megmenthetők. Ezt az Ön jó szívéhez intézett felhívásomat az a régi baráti érzés diktálja, amellyel az Ön országával szemben viseltem s az az őszinte kívánságom, hogy Magyarország a nemzetek összessége előtt jó hírnévét megőrizhesse. Gusztáv király. (Közl.: *LÉVAI Jenő: Fehér könyv. Külföldi akciók magyar zsidók megmentésére*, Bp. Officina. 1946. 73.).
66. A semleges követségek által 1944. augusztus 21-én megfogalmazott és Reményi-Schneller miniszterelnökhelyettesnek átadott tiltakozó jegyzék szövege: „A semleges hatalmak Budapesten akreditált alulírott képviselői a fájdalmas meglepetés érzelmével értesültek arról, hogy hamarosan meg akarják kezdeni a magyarországi összes zsidó deportálását. Arról is tudomásuk van, mégpedig abszolút biztos forrásból, hogy a deportálás a legtöbb esetben mit jelent, még ha külföldön végzendő munkaszolgálat néven álcázzák is. Eltekintve attól a sajnálatos ténytől, hogy az új deportálások az Önök hazájában, mintegy halálos csapás volna Magyarország jó hírnevére, mely máris komolyan érintve van az eddig végrehajtott deportálásokkal, a semleges hatalmak képviselői az emberi szolidaritás és a keresztény szeretet érzelmeitől vezetve, kötelességüknek érzik, hogy erélyes tiltakozást jelentsenek be ez ellen az indítékaiban is már igazságtalan és kivételében embertelen eljárás ellen – abszolút megengedhetetlen lévén az, hogy faji eredetük egyszerű ténye miatt üldözzenek és halálba küldjenek embereket. És kéri a magyar királyi kormányt, hogy végérvényesen vessen véget ennek az eljárásnak, amelynek az emberiség becsületére sohasem lett volna szabad elkezdődnie. Azon reményüknek adnak kifejezést, hogy Magyarország régi hagyományait folytatva, visszatér a lovagias és mélyen keresztény szellemű elvekhez és módszerekhez, amelyek olyan kimagasló helyet biztosítottak számára a művelt népek között.” A jegyzéket aláírták: a nuncius, Danielson svéd miniszter, a portugál, a spanyol és a svájci ügyvivők. (Közl.: *LÉVAI Jenő: Zsidósors Magyarországon*. Bp. Magyar Téka, 1948. 274.)
67. Báró Apor Vilmos (ld. 46. sz. jegyzet)
68. Mindszenty József
69. Cavallier József, 1940 végétől a Magyar Szent Kereszt Egyesület világi elnöke. Az Egyesület tevékenysége – különösen 1944-től – a felekezeti határokon és az eredeti célkitűzéseken, a jobbára csak lelki és morális támogatáson, messze túlterjedt.
70. Szálasi Ferenc katonatiszt, pártvezető, majd a „Hungarista állam nemzetvezetője”. 1944. október 15. után totálisan alárendelte az országot a német háborús érdekeknek. A Népbíróság 1946-ban halálra ítélte.
71. Serédi Jusztinián 1927-től Magyarország bíboros hercegprímása, magyar királyi titkos tanácsos, felsőházi tag. 1945. április 1-én meghalt.
72. A pásztorlevél nyilvános felolvasásától maga Serédi állt el, a kormánnyal folytatott tárgyalásai eredményeképpen. A kompromisszumból végül is csak egy rövid tájékoztató olvastak fel a hívek előtt július 16-án, közölte benne, hogy az egyházvezetők a zsidókérdés kapcsán illetékes kormánytényezőknél eljárnak. (A pásztorlevél teljes szövegét közli *SEZENES Sándor a Kritika* 1983/5. számában.)
73. A dátum téves. Helyesen 1944. június 29. Stern itt és a semleges követségek tiltakozása esetében egyébként is téves kronológiát szuggeral, hisz a semleges hatalmak jegyzéke jóval későbbi Serédi pásztorlevelénél, valamint a deportálás Horthy által történt leállításánál. A jegyzék már az augusztus 26-ára tervbe vett budapesti deportálásra vonatkozott. A pásztorlevél szövegének citálása nem mindenben szöveghű. Ennek oka valószínűleg az, hogy Sternnek nem a hiteles változat volt a birtokában. Mivel tartalmában teljesen megegyezik az eredetivel, utóbbi közlését nem tartjuk szükségesnek. (Ld. 72. sz. jegyzet.)
74. A filmet a németek forgatták propaganda célokból. Svájcban le is vetítették a diplomáciai kar előtt. A berni magyar követség jelentette az esetet a magyar külügyminisztériumnak. Az ügryől Horthyt is tájékoztatták. A film a mai napig nem került elő.
75. ifj. Horthy Miklós 1939-42. közt a Magyar Királyság követe Brazíliában. Az ún. Kiugrási Iroda vezetője. 1944. október 15-én a németek elhurcolták.



76. 1944. július 14-én a 2540/1944. M. e. sz. rendelettel nevezi ki a belügyminiszter a Magyarországi Keresztény Zsidók Szövetsége Ideiglenes Intéző Bizottságát. Elnöke dr. Auer György jogász, titkára dr. Török Sándor író.
77. A csepeli, kispesti és újpesti gettók deportálására május 15-30. között került sor. Budakalász, Monor és a többi Pest környéki zsidó elszállítása július 6-8. között történt (Horthy július 7-én tiltotta le a további deportálást). Május 15. és július 8. között 147 vonattal 434 351 zsidót deportáltak.
78. Bárcziházi Bárczy István miniszterelnökségi adminisztratív államtitkár. A minisztertanács üléseinek jegyzőkönyveit ő vezette.
79. Az itt említett eseményekre ld. a Soós Géza és Hadnagy Domokos közléseiről a liszaboni angol követségen fölvev, angol nyelvű jegyzőkönyvet: *A Ráday Gyűjtemény Évkönyve IV-V*. 1984-1985. 238-287.
80. A főváros területén kb. 200 000 zsidó volt még ekkor életben.
81. Stern itt rosszul emlékszik, ilyen egységes általánosítás ekkor még nem volt, hanem majd augusztus 21-én. (Ld. 66. és 72. sz. jegyzet.)
82. Horthy július 7-én leállította a további deportálásokat. 1944. július 8-án indult az utolsó deportáló vonat Békásmegyerről.
83. Sztójay Döme, Magyarország volt berlini követe, 1944. március 22-től augusztus 23-ig Magyarország miniszterelnöke. A Népbíróóság halálra ítélte.
84. Ld. a 72. sz. jegyzet.
85. Az Eichmann vezette Sonderkommando közvetlen irányítása alá csak kb. 120-200 ember tartozott.
86. A megszállást követő napokban az utcákon, telefonfülkékben letartóztatottakat internálták Kistarcsára. A bevagonírozás július 14-én történt.
87. Lullay Leo László székesfehérvári adótitzt, tartalékos százados. Ferenczy László csendőrezredes szárnysegédje.
88. A dátum valószínűleg elírás. Helyesen: július 19.
89. Otto Hunsche az Eichmann Sonderkommando jogi szakértője volt.
90. Eichmann helyettese Hermann Krumej volt.
91. Teherautókon szállították ki az áldozatokat az országból.
92. Komoly Otto is tudott róla. (Ld. naplóját: *A Ráday Gyűjtemény Évkönyve III*. 1984. 238-305.)
93. Kabók Lajos a Vasas Szakszervezet főtitkára, szociáldemokrata országgyűlési képviselő. A nyilasok kivégezték.
94. Karácsonyi Sándor szociáldemokrata politikus. A Vasas Szakszervezet egyik vezetője. A nyilasok kivégezték.
95. Ld. 16. sz. jegyzet.
96. Freudiger Fülöp. (Ld. 16. sz. jegyzet.)
97. Ld. 23. sz. jegyzet.
98. Az összejevetel augusztus 21-én volt (ld. 66. sz. jegyz. és Komoly Otto naplóját, i. m. 247.)
99. Winkelmann tábornok népbíróosági vallomása szerint, Himmler álláspontja az volt, hogy őt nem a magyar zsidóság, hanem Magyarország, mint a román olajvidék felőli átvonulási terület érdekl.
100. A Lakatos kormány 1944. augusztus 20-tól október 15-ig állt az ország élén.
101. Július 24-én deportálták a sárvári internálótáborban őrzött 1500 foglyot. Ez a deportálás is „illegális” volt, hiszen Horthy leállította a deportálásokat.
102. Bonczos Miklós 1938-tól kormánypárti képviselő. 1944. április 20-tól belügyi, majd igazságügyi államtitkár. 1944. augusztusától októberig belügyminiszter.
103. Vladár Gábor kuriai tanácselnök. 1944-ig az igazságügyminisztérium törvényelőkészítő osztályának vezetője. A Lakatos-kormányban a német-ellenes körök kérésére vállalta az igazságügyi tárca-t.
104. Perlaki Gyula miniszteri osztálytanácsos a belügyminisztérium VII/a közbiztonsági alosztályának vezetője.
105. Függetlenségi Front = Magyar Front. A Magyar Front a német-ellenes ellenállás központja volt. Önálló pártok, szervezetek képviselőjeként lépett fel. Első felhívása 1944. június elején jelent meg. Ebben olvassuk: „Történelmünk legsúlyosabb órájában szólunk a nemzethez. Német hódí-

tó tört országunkra. Életünk és szabadságunk, nemzetünk léte, eljövendő magyar nemzedékek sorsa van kockára vetve...” A Magyar Frontban a Békepárt (A Kommunisták Magyarországi Pártja 1943-ban a Békepárt nevet vette fel), a Független Kisgazdapárt, a Magyar Szociáldemokrata Párt és a legitimisták vettek részt. Később a Független Kisgazdapárt ellenállásának leküzdése után, a Nemzeti Parasztpárt is csatlakozott a Magyar Fronthoz. A Magyar Front intézőbizottsága szeptember elején alakult meg. (Elnök: Szakasisz Árpád, tagok: Kállai Gyula, Dessewffy Gyula gróf, Pfeiffer Zoltán, Kenessey Pongrác, Pálffy József gróf, később Tildy Zoltán, majd a Nemzeti Parasztpárt csatlakozása után: Kovács Imre.) 1944. október 15. után a Magyar Front és a különböző ellenállási csoportok Bajcsy-Zsilinszky Endre vezetése alatt egyesültek. Létrejött a Magyar Nemzeti Felkelés Felszabadító Bizottsága, amely a fegyveres ellenállás vezető szervévé vált. Katonai vezetésére Kiss János altábornagy vállalkozott.

106. Lázár Károly altábornagy, a testőrség parancsnoka. (ld. 87. sz. jegyz.)
107. *Völkischer Beobachter*. A Nemzeti Szocialista Német Munkáspárt (NSDAP) hivatalos lapja.
108. Báró Apor Vilmos (ld. még 46. sz. jegyz.) a Győr felszabadítása körüli harcokban halt meg.
109. Mindszenty József.
110. Az egyházak mentőtevékenységével kapcsolatban ld. még *HETÉNYI VARGA Károly: Akiket üldöztek az igazságért. Papi sorsok a horogkereszt és nyilaskereszt árnyékában*. Bp. Ecclesia, 1985.
111. A semleges követségek (mindenekelőtt Svájc, Svédország, Portugália El Salvador, Spanyolország, Vatikán követsége), ún. „védleveleket” adtak ki zsidónak minősülő egyének számára, és ezzel a védlevél tulajdonosát kivették a magyar állampolgárok sorából. „Idegen állampolgárrá” nyilvánították őket. A védlevélakció eredete az volt, hogy a palesztin bevándorlási engedéllyel – certifikáttal – rendelkezők számára – a Palesztin Hivatal közvetítésével – a svájci követség Idegen Érdekek Védelme Osztály útleveleket állított ki. Később a védleveleket már nemcsak certifikáttal rendelkezők kaptak, hanem nagyon sokan mások is. Miután a magyar hatóságok elismerték a nemzetközi védelem alatt álló zsidókat, és különleges bánásmódot biztosítottak számukra – legalábbis a nyilas őrjengés kezdetéig – jelentős méreteket öltött a védlevelek hamisítása is, melyet elsősorban a cionista ifjúsági mozgalom végzett. A háború végéig mintegy 25 000 Budapesten élő zsidó szerzett magának valamilyen védlevelet.
112. Az ún. „nemzetközi gettó” a Pozsonyi út, Szent István park területén volt. Ide tömörítették a „külföldi állampolgárságú” zsidókat. (ld. még 118. sz. jegyz.)
113. Friedrich Born, a Svájci Kereskedelmi Központ Kirendeltségének megbízottja volt. Egyúttal 1944. májusától a Svájci Vöröskereszt budapesti képviselője, s mint ilyen, sokat tett az üldözöttek mentéséért is. A Svájci Vöröskereszt nemzetközi jogi immunitását nemcsak Magyarország, de a náci Németország is elismerte.
114. A Joint (American Joint Distribution Committee) 1944 folyamán Svájcban keresztül 3 millió svájci frankkal támogatta a magyar zsidóságot. A gettó élelmezése e nélkül a pénz nélkül megoldhatatlan lett volna. Roul Wallenberg akcióihoz a Joint két és negyed millió dollárt adott.



# Beszélgetés Ravasz Lászlóval

Közli: Vezér Erzsébet

1958-ban és 1969-ben a Petőfi Irodalmi Múzeum hangtárának Tóbiás Áron kollégámmal interjút készítettünk Ravasz László nyugalmazott református püspökkel Leányfalun. A beszélgetés célja a püspök irodalmi emlékeinek felelevenítése volt. Különösen érdekelt, megváltozott-e régebbi, elítélő véleménye Adyról.

Ravasz László a beszélgetésben többször említette, hogy régebbi nézeteiben sok tévedést ismert fel azóta. Az első beszélgetés után átadtam neki *Ady Endre alkotásai és vallomásai tükrében* (Bp. 1968.) című kis könyvemet. Ezt a következő levélben köszönte meg.<sup>1</sup>

Kedves Erzsébet,

Elmenetelük után hozzáfogtam könyve olvasásához és nem tettem le addig, amíg végére nem értem. Meg kell köszönnöm azt a sok élvezetet és tanulságot, amit benne találtam. De különösen is köszönöm a beleírt dedikáció jóságos értelmét, amivel egy régi, nagy adósságom törlesztésében segített. – Még van belőle bőven.

Ady két arccal néz reánk a történelemből. A költő és a próféta ez a két arc. Én a költőt tartom benne igazinak, lényegesnek, nagynak. – A próféataságot „tulajdonítás” útján kapta. Maga nagy szuggesztív erővel fáradozik a két Ady-kép egységessé tételén, de én érzem, hogy az egyik az átlátszó anyag színe, a másik a fonákja.

Sajnálom, hogy látogatásukkor olyan koordinátatlan állapotban voltam, s ezt megpróbálnám jóvátenni, ha lenne még reá módom.

Kívánok eredményekben gazdag új esztendőtt.

Leányfalu, 1968. XII. 28.

Igaz híve  
Ravasz László

A dedikáció arra utalhatott, hogy Ravasz püspök megtért Adyhoz.

Később még egy levelet kaptam tőle, melyet talán azért érdemes idézni, mert a kilencvenhez közelítő püspök leányfalusi életmódjáról értesülhetünk belőle.<sup>2</sup>

Kedves Erzsébet,

Örülök a keddi vizontlátásnak. Mivel én a kora délutáni órákban Pestre megyek, jöjjenek úgy, hogy legyen időnk a beszélgetésre. Én már 1/2 11-re a mezei munkát bevégeztem, s attól kezdve megint értelmiségi vagyok. (Amicsodás)

Lf. 969. IV. 19.

Szívből üdvözli  
Ravasz László

Az alábbiakban közölt beszélgetés magnetofonszalagjának eredeti példánya a Petőfi Irodalmi Múzeum hangtárában (jelzete: 300. és 304. szalag), az erről fölvett másolat a Ráday Könyvtár hangtárában van, K/33/I, II sz. alatt.

(Ennek a beszélgetésnek az előző Évkönyvben való közlését a cenzúrázó Állami Egyházügyi Hivatal nem engedélyezte. A szerk.)

1. Autográf eredetije: Ráday Könyvtár kézirtattára, Lev. 247. sz.
2. Autográf eredetije: u. o. Lev. 246. sz.

BESZÉLGETÉS RAVASZ LÁSZLÓVAL  
irodalmi és szerkesztői tevékenységéről, a Protestáns Szemlééről,  
Németh Lászlóról, Áprily Lajosról, Móricz Zsigmondról  
Ady Endréről és Ady öccséről, Lajosról.

Leányfalu, 1968. december 20.

*K(érdés):* Mindenekelőtt a *Protestáns Szemlééről* szeretnék kérdezni, melynek Püspök Úr munkatársa és szerkesztője volt.

*R(avasz László):* A *Protestáns Szemle* egy szellemi krízisből következett. Előzőleg volt egy roppant radikális modern teológiai irány, aminek Budapesten Kovács Albert teológiai professzor volt a vezetője<sup>1</sup>, ebből azonban hiányoztak az orthodoxusok és hiányzott az induló pietista mozgalom. Tehát egy koncentrációt próbáltak meg, és akkor alakult mega Protestáns Irodalmi Társaság<sup>2</sup>, ennek lett a folyóirata a *Protestáns Szemle*, amelyet Szóts Farkas<sup>3</sup> budapesti teológiai tanár szerkesztett. Nagyon elfoglalt ember volt, nem tudom mi minden tisztsége volt. Ez a folyóirat lassanként előregedett, archívum lett belőle, minthogy legkönnyebb egyháztörténeti adatokat közölni; minden lelkész kap az irodájában öreg-papírost, lemásolja, beküldi. Ebből aztán ilyen dolog lett; absolute nem volt revü, absolute nem volt szemle, nem volt világnézet. Így aztán megindult egy nyomás velem szembe és akkor engem, mint fiatal kolozsvári teológiai professzort dobott előre az áramlat, és én vettem át a szerkesztést 1914-ben.

Innen kezdve aztán én szerkesztettem addig, amíg a világ összeomlott és a postaközlekedés felborult, a szellemi élet megszűnt<sup>4</sup>. Nagyon szerettem ezt a szerkesztői és irodalmi munkát, úgy, hogy ez az én professzori szolgálatomnak is ártalmára volt. Volt egy olyan időpont, amikor szerkesztettem a *Protestáns Szemlét*, szerkesztettem mint ülő szerkesztő, nem névleges, nem felelős, hanem ülő szerkesztő, aki csinálta továbbá a *Református Szemlét* Erdélyben<sup>5</sup>, és alapítottam egy új lapot *Az Úr*<sup>6</sup> címmel, amit két fiatal tanítványommal, Makkai Sándorral<sup>7</sup> és Imre Lajossal<sup>8</sup> csináltunk. Avval indultunk, hogy kéziratot nem kérünk senkitől. Akinek kell a lap, fizessen elő, de ide ne küldjön cikket, mert azt mi el tudjuk látni az egészet; felosztottuk a szakokat és ment minden jól.

Aztán ezek ellehetetlenültek, és akkor a Protestáns Irodalmi Társaság is megbénult, szétzilálódott, amikor feljöttem 21-ben Pestre. Pesten aztán ez is benne volt a programomban: a protestáns irodalmi élet reorganizálása. Akkor, már mint püspök, nem tudtam rá vállalkozni, hogy én szerkeszsem, de kaptam egy kiváló, arra való embert, Madai Gyulát, a budapesti református gimnáziumból, aki olyan versíró ember volt<sup>9</sup>, a Bokréta céhbe tartozott. Tudják maguk, hogy mi az? Három debreceni diák verselgetett, és hirtelen kiadtak egy könyvet *Bokréta* címmel; ezzel indultak ők. Nem volt világrengető dolog, Madai Gyula, Baja Mihály és Gulyás József<sup>10</sup> voltak benne, de kedves és jó dolog volt. Madai Gyula lett tehát a szerkesztője, aztán amikor megtörtént az Irodalmi Társaságnak is a reorganizálása, akkor Zsinka Ferencet<sup>11</sup> találtuk



meg szerkesztőnek. Zsinka Ferenc roppant talpraesett, energikus ember volt. Vette a táskáját és ment rá az emberekre, akikkel valamit el akart igazítani. Az volt az elve, hogy délután 2 és 3 között kell menni, mert akkor mindenki otthon van, alszik, meg lehet kapni; ha haragszik, hát haragudjék. Egy kicsit talán túl történelmi anyagot szedett össze, de nagyon jó munkatársakat tudott szerezni. Úgy hogy a revű jellegét, a világnézeti képviselőt, azt tudta tartani. Zsinka Ferenc váratlanul meghalt szegény, és akkor történt, hogy Áprily<sup>12</sup> feljött Erdélyből. Áprilyvel én nagyon jól voltam már Erdélyben is, bennem volt irodalmi predilekció, egész életemben mindig érdekelt az irodalom, ép Áprily első verseskönyvét én ismertettem, a *Páosztortúzb*en. Tréfáltam is vele, hogy én ütöttem őt lovaggá. Nahát, elég az hozzá, hogy feljött és megkezdte a munkát; új társakat kapott, és egészen jó lap lett belőle.

Én már fiatal koromban is próbálkoztam irodalommal, ez afféle családi terheltség volt nálunk. Anyám<sup>13</sup> verset írt, nem verseket, csak verset, egynéhányat, halott gyerekéről. Az ő apja, az öreg Gönczy Lajos<sup>14</sup>, az állandóan verselt, ilyen sírverseket írt. Két fia is verselt, a leányának a fia, Ravasz Árpád gimnáziumi igazgató<sup>15</sup> is verselt, úgy hogy mondtam: minket mint a guta úg kerülget az irodalmi kvalifikát, de eddig még semmire se vittük tulajdonképpen szépirodalom terén.

Én – hála Istennek – nagyon hamar rájöttem, hogy a versírás nekem nem expresszióm, nekem az élő szó való, a beszéd és a meditatív dolog. Az *Egyetemi Lapokban*<sup>16</sup> búcsúztam el a szépirodalomtól.

Ennek meg az volt a története, hogy szobatársam, barátom és irodalmi cinkostársam volt Ady Lajos<sup>17</sup>, Ady Endrének az öccse. Ady Lajos hihetetlenül csodálta Bandit, evvel mindenkit szuggerált és mi állandóan Ady Bandiban éltünk ott, mint diákok. Azután az *Egyetemi Lapok* szerkesztését ránk bízta; Ady Lajosra, Péterfi Tiborra<sup>18</sup>, énreám és Pap Domokosra, az öreg Pap Domokosra, aki most itt van Pesten!<sup>19</sup> Ambicionáltuk, hogy egy derék jó kolozsvári szépirodalmi lapot teremtsünk, úgy hogy mikor én szerkesztettem, abba nagyon sok budapesti író is írt. Olyan szépen elsírtuk nekik, hogy milyen diákok vagyunk mi, és lapot szerkesztünk, és hogy kellene, hogy éppen az ő verse oda jöjjön, Endrődi Sándor, Szabolcska Mihály, még Lampérth Géza verseit is közöltük<sup>20</sup>, de aztán másokat nem közöltünk. Aztán ez a lap is eltűnt, mint annyi buborék az életünkben.

Szóval lapszerkesztés, cikkírás, s főképpen az élő beszéd útján a gyülekezet, a közönségnek való beszéd. Az volt a felfogásunk, hogy a beszéd, bár nagyon múló dolog, és odalesz azzal, aki beszél, de azért az írásnál mégis erősebb hatású, mert ott van mögötte a személyiség, aki beszél, és annak szuggesztív ereje. És hogy a szónoklással ugyan nagyon visszaéltek a klasszikus kortól kezdve az emberek, de az élő beszéd még mindig a legmagasabb rendű közlési mód. Akkor itt Pesten annyi módomból, alkalmam volt beszélni. Mostanában néha még csodálkozom is rajta, hogyan is győztem. Mint mikor a székelly ember Csíkban kifarag egy szép kaput, megcifrálja, megfesti késsel, cinóberrel, aztán nézi s azt mondja mély meggyőződéssel: sok ez egy embertül.

Fizikai munkára értem ezt csak, Amit én elmondtam 44-ig, csak 44-ig volt szabad nekem beszélni, az sok volt. Ezeket ki is adták, – 1943-ban publikáltam utoljára – de még legalább annyi van, mint amennyi kiadatott. Könyvemben néha szoktam egy-egy mottót venni valakitől, a Bibliából vagy máshonnan. Egyszer kérdezték, hogy az új könyvemnek mi lesz a mottója? Hát, mondom, az lesz, hogy kotkodács, kotkodács, minden napra egy tojás. Akkor úgy ment, hogy egy héten háromszor, négyszer, ha nem ötször is kellett beszélnem.

Itt fenn Budapesten is mindig a sajtóügyekkel bajlódtam. Ezért hoztam fel Muraközyt Kecskemétről<sup>21</sup>, mert ő is szenvedélyes íróember volt. Itt mindjárt lapszerkesztéssel bíztuk meg, aztán ő és Szabó Imre<sup>22</sup> együtt csinálták itt Budapesten a protestáns sajtót. Korábban egyszer már kiadott egy rotációval sokszorosított lapot. 30-40 ezer példányban jelent meg a 40-es években.

K.: A *Protestáns Szemle* első korszakában inkább egyházpolitikai, politikai jellegű volt, aztán 1921 után egész föltűnően irodalmi lappá lett. Mi volt ennek az elgondolása, koncepciója? Olyan munkatársakkal, mint Németh László, már 1920 után.

R.: Azt hiszem, ennek a szükség volt az oka. Akkor amikor 1914-ben átvettük a lapot már háború volt és nem volt még ember, akivel az irodalmi és a világnézeti reprezentációt csináltuk volna. Akkor a politikai kérdések voltak, amik égettek és fájtak. És akkor kétoldali frontot kellett csinálni, egyfelől a jobboldali klerikalizmus ellen, másfelől a baloldali, akkor szélsőségesnek tartott radikalizmus ellen, amelyik erőteljesen materialista és ateista volt. Az egyház természetesen védekezett ez ellen. Ez a kettős front alakította a *Protestáns Szemle* első szakaszát. Akkor aztán feljöttem Pestre. 1921. után kezdődött a *Protestáns Szemlé*nek egy új fejezete, Zsinka a politikai részt elhanyagolta, utána Áprily meg éppen nem csinálta, és így a folyóirat lassan egészen irodalmi lappá alakult át.

K.: Hogy emlékszik vissza Püspök úr Németh László indulására?

R.: Azt tudom, hogy Németh Lászlót mindig csodáltam, hogy milyen rendkívül gyermekded, üde arca van. Mondogattam neki, hogy te fizikai infantilizmusban vagy, mert egészen gyermek arcod van. Németh László átmenetileg foglalkozott szociális kérdésekkel, amikor a *Kisebbségben* című művét írta, akkor egy új politikai pártot is tervezett, a kisegzisztenciák pártját. A kisiparosok, kisgazdák, kistisztviselők, kisemberek pártjából akart valami jót és szépet kihozni. Egyszer el is jött hozzám, hogy ezt megbeszéljük. Mondtam neki: én azt hiszem, hogy ez nem jó, mert nem ebbe az irányba megy a fejlődés. Tömegek felé megyünk és mindenki avval törődik, hogy minél nagyobb tömeget állítson a háta mögé. Ez a terv nagyon szép és jó egy kicsi országnak, s ha mi olyanok volnánk mint Hollandia, nekünk is jó volna, de mi attól nagyon messze vagyunk. Németh Lászlót nagyon nagyra becsültem, mint esszéistát és kritikust. Az irodalmi műveit kevésbé ismertem, kissé szomorúaknak és nehezen olvashatóaknak éreztem akkor, és hiányoltam belőlük a humort. A humor óriási ajándék. Amikor a budapesti egyetemem és



másodszorra a debreceni egyetemen az irodalomtörténet és az esztétika professzora meghalt, én mondogattam és próbáltam szuggerálni, hogy Németh Lászlót kell idehozni. Különben Horváth Jánosnak<sup>23</sup> is ez volt a véleménye. Aztán nem is emlékszem már, hogy kit neveztek ki, Csathót<sup>24</sup> vagy Riedlt?<sup>25</sup>

K.: Császár Elemért.<sup>26</sup>

R.: Császár Elemér korábban volt, utána jött valaki.

K.: Alszeghy?

R.: Alszeghy<sup>27</sup>, igen emlékszem rá. Debrecenben is, amikor megüresedett a katedra, megint szerettem volna, hogy Németh odamenjen, de őt ez nem nagyon lelkesítette. Ő saját magát sokkal inkább írónak érezte.

K.: Írónak, politikusnak és reformernek. Egy kicsit lenézte a kritikus pályát és munkálkodást. Kiegészítő tevékenységnek tartotta.

R.: Igen. A *Protestáns Szemle* hivatalosan a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság folyóirata volt. Eleinte évenként 4, 1894-től 10, majd 12 füzetben jelent meg. A háborút követő zavaros korszakban azonban két évig csak 1-1 füzetből állott. Több éven át szünetelt, 1924-ben új életet kezdett.

K.: A folyóirat író munkatársai közül kivel volt közelebbi kapcsolata Püspök Úrnak Áprilyn kívül? Áprilyval itt Leányfalun nyilván haláláig össze is jártak?

R.: Áprilyval nagyon jó barátságban voltunk. Nagyon jó barátom volt Reményik Sándor<sup>28</sup>. Tegnap kaptam egy levelet Erdélyből, hogy az első irodalmi összejövetelen elszavalták Reményiknek egy versét és megrendítő hatása volt. Mindjárt megírták nekem ezt. Roppant örültem neki, mert igazságtalannak tartottam azt, hogy őt proskribálták; én tudom, hogy haladóbb, komolyabb, nemesebb, szociálisabb lelkű embert, mint ő volt, nem lehetett találni. Proskribálták csak azért, mert erős magyar volt. Nálunk most rossz mellékíze van a nacionalizmusnak, s a nemzeti érzésről némely esetben azt mondják, hogy nacionalizmus.

K.: Én hallottam őt 1941-ben, itt a Kisfaludy Társaságban németellenes verseit felolvasni; remek háborúellenes versei voltak.

R.: Így van, így van.

K.: És legtovább mégis ővele vártak, semmilyen munkáját nem adták még ki. Most már majdnem mindenkit kiadnak Erdélyben a magyarok közül, őtőle még semmi sem jelent meg. Ez nagyon nagy dolog, hogy legalább szavaltak valamit tőle.

R.: Igen. Nahát aztán jó barátságban voltam Móricz Zsigmonddal.

K.: Igen, igen, erről is akartuk kérdezni.

R.: Móricz Zsigmond már itt lakott, amikor én 1929-ben kijöttem ide a családommal. Ez a terület Pekár-birodalom volt, itt laktak a Pekárok, Pekár Gyula<sup>29</sup> is ide járt ki. Ennél fogva itt az a politikai irány érvényesült, amely Móriczot kizárta a Kisfaludy Társaságból. És itt az emberek társadalmilag is visszahúzódtak tőle. Mondtam is a gyermekeimnek, hogy Móricz éppen olyan jó barátunk, mint bárki más.

K.: Amikor Móriczot kizárták, akkor mit mondott Püspök Úr a leányoknak?

R.: Mondtam, hogy ezt mi nem vesszük tudomásul, ez nem tartozik reánk, ők éppen olyan kedves ismerőseink nekünk, mint Leányfalun bárki más. A gyerekeim együtt jártak teniszezni az ő leányaival és én Móriczczal nagyon sokszor utaztam együtt; amikor jöttünk-mentünk hajón vagy vonaton, mindig elbeszélgettünk. Az ismeretségünk akkor kezdődött, amikor ő az erdélyi regényeit írta. Lejött Erdélybe anyagot gyűjteni, akkor én ott teológiai professzor voltam, hozzám is eljött; attól kezdve leveleztünk is. Egy vitapont volt közöttünk, amiben neki volt igaza, tudniillik ő rendkívül nagyra tartotta Ady Endrét, ítéletem szerint egy hajszállal feljebb becsülte, én pedig talán többel lejjebb. Neki volt igaza. Az utolsó levele, amit váltottunk, azt mondja, hogy csak azt nem szeretem, – nem, hogy is mondta? Szállj le az Ady csónakjába és légy fájón boldog. Ezt írta.

K.: Megvan ez a levél?

R.: Hát azt én nem tudom, hogy ez megvan-e, mert leveleimből egy katalógus bent van a Teológián<sup>30</sup>, nagyon kis töredék van itten, de azok csak családi levelek. 1948 óta én leveleket nem őrzök meg, mert sose tudom, hogy mikor tartanak nálam házkutatást, és az én barátaimat, akik nekem levelet írnak, minek vigyék a rendőrségre.

K.: Vissza tud Püspök Úr emlékezni még más beszélgetésekre Móriczczal? Milyen témákról volt szó?

R.: Móriczczal irodalmi és világnézeti kérdésekről beszélgettünk. Egy könyvét én ismertettem a Magyar Szemlében, azt, amelyik Behtlen Gáborról szól<sup>31</sup>. Még egy kis korrekciót is tettem rajta, teológiai vonatkozásban, ott, ahol a predestinációt magyarázza a Római levél 9. és 10. fejezete alapján. Később hallottam az öccsétől, Móricz Miklóstól<sup>32</sup>, hogy Móricz, – akiről tudtam, hogy egy vagy két évig teológus volt, írt egy cikket, azt elküldte az Atheneumnak, és Pauer Imre<sup>33</sup>, bár a cikk teológiai jellegű volt, közölte<sup>34</sup> az egészet, pedig szigorú, nagyon komoly, tudós filozófiai professzor volt. Akkor láttam, hogy Móricz Zsigmond ezen a téren is mennyire tanult volt, és ha autodidakta volt is, akkor is milyen csodálatos, helyes nyomon járt ebben.

K.: Vallásos volt?

R.: Át szokott járni Pócsmegyerre, a templomba. Nagyon szerette az akkori papot, az öreg Hörömpő Ferencet.<sup>35</sup> Roppant kemény beszédű, erős hangú volt. Úgy prédikált, mintha vasat kalapálna – mondotta róla. Úgy emlegette, hogy a „papunk”. Megvolt benne az alföldi magyar paraszt kálvinistának a konzervativizmusa, az öröklött vallásossága, amely mentes minden miszticizmustól, érzelmi túltengésektől, világos, tiszta, racionalista, mégsem áll meg a ráció határánál, és nem mondja, hogy addig van világ csak, ameddig az eszem ér. Azon túl is lehet, és Isten nincs énhozzám kötve, hogy addig csinálja a világot, ameddig én fel tudom fogni. Lehet, hogy tud ő olyan világot is, vagy olyan részt is beleépíteni, amit én sose fogok felfogni. Nem köteles az emberi ész szerint dolgozni.

K.: Beszélgettek vallási kérdésekről?



R.: Kifejezetten vallási kérdésekről nem beszéltünk. Erkölcsi kérdésekről, arról nagyon sokat beszéltünk. Nekem Ady ellen ez volt a kifogásom. Én nem tudtam bevenni az ő párizsi útját, és annak egész világát, és nem szerettem azt, amikor nagy cikkeket írtak, hogy ő a magyar ifjúság eszményképe. De azt is mondtam mindenkinek, hogy Magyarországnak legalább a negyedik költője. Arany, Petőfi, Vörösmarty, Ady; ez az én sorrendem. Utána jön Csokonai, Balassi Bálint és nincs tovább. Volt egy öreg professzor Kolozsvárt, Meltzl Hugó<sup>36</sup>, ismerték a nevét?

K.: Hogyne.

R.: Sajátságos ember volt. Jött be és azt mondta, most adom elő ötvenötödször a világ legnyomorultabb tantárgyát, a német irodalomtörténetet. Miért nyomorult? Azért mert német. Azt már Nietzsche megmondotta, hogy a Deutscher Geist ist ein zurückgetretenes Mittagessen – azt mondja. Irodalom? hát nincs irodalom, mert vannak kérem zsenik, találmányok és iparosok. Zseni volt Homérosz, Shakespeare, Goethe. Találmány: Schiller, nem tudom már kit, egypár franciát is felsorolt. A többi az mind iparos, Jókai, stb. tovább az egész bagázs; így mondta ezt.

K.: Szabad még egyet a *Protestáns Szemlé*ről megkérdezni? Ki írt a folyóiratba Aleph álnéven?

R.: Én.

K.: Ez ugyan köztudott, csak nincs sehol feljegyezve.

R.: Én hoztam be oda a *Jelek és Magyarázatok* című rovatot, amelyikbe kis karcolatok formájában rövid lélegzetű dolgokat mondtunk el. Volt ott egy kiváló fiatal munkatársam nekem, Vásárhelyi József<sup>37</sup>. Nagyszerű ember volt, korán kiküldtük Genfbe, ott végzett, aztán hazajött Kolozsvárra. Akkor már püspökhelyettes voltam, én neveztem ki, de 24 éves korában meghalt szegény tüszős mandulagyulladásban. Nagyszerű ember volt.

K.: Az én kérdésem még az volna, hogy Adyval személyes nexusa volt-e, találkoztak-e valaha az életben?

R.: Egyetlen egyszer találkoztam vele, amikor 1902-ben mint egyetemi hallgatók Kassára mentünk a diákkongresszusra. Lajos is ki volt küldve, Ady Lajos, Péterfi Tibor és én. Együtt mentünk, és Lajos telefonált Bandinak, hogy melyik vonattal megyünk. Bandi várt az állomáson, bevitt minket és megozsonnáztatott.

K.: Kassán vagy Váradon?

R.: Váradon, útközben ott állt a vonat. Hát akkor néztem Adyt, olyan lomha mozgású, nagylépésű, halk beszédű ember volt és mindig újat és mindig mást mondott, mint amit az emberek gondoltak vagy vártak. Lajosnak roppant sok baja volt Bandival, mert annak a nem tudom hány között, egy hozzá abszolúte nem illő hölgygel is viszonya volt.

K.: Rienzi Mária?

R.: Igen, az, Rienzi Mária, lovarművésznő volt, s egy kolozsvári vaske-  
reskedőnek is a barátnője volt. Lajos ezt megtudta, és nagy lelkesen megírta Bandinak. Bandi a levelet megmutatta Rienzi Máriának, ő pedig délután 6 órakor, amikor Bandiék Kolozsvárt kimentek az állomásra, fiatal emberek,

újságírók, éppen átutazott, leszállott a vonatról, meglátta Lajost, odament és egy kutyakorbáccsal végigvágott rajta, úgyhogy még egy hét múlva is a hideg lelte, úgy reszketett. Bíró Lajos<sup>38</sup> mentette ki ennek az amazonnak a körmei közül. Bandi ezen csak mulatott. Én viszont ezeket a dolgokat nem tudtam olyan lelkesen elfogadni, mint ahogy Lajos, aki mindezt helyeselte.

K.: Hogy ítéli meg Püspök Úr Ady protestantizmusát? Érdekes kérdés az ő Istenhez való viszonya, az ő hite a predestinációban.

R.: Ady nagyon mélyérzésű ember volt, s a vallásban, ami alapjában véve érzés és nem gondolat, olyan lehetőségeit, útjait, mélységeit érezte meg az érzelmi találkozásoknak, hogy az csodálatos. Ő érzelmileg hozzáférközött a keresztyénségen kívül még más vallásokhoz is, de teológiailag nem volt neki semmiféle érdeklődése. Őt nem érdekelté túlságosan az instituált egyház, annak csak a nyomorúságait, gyengéit látta, s abban neki igaza volt, hogy minden pap olyan bűnös, mint én. Ebben nem lehet a fokokat lázmérővel kiszámítani, hogy egy fok, vagy százötven fok. Az emberi bűnösség az egyetemes dolog. Ő mindvégig mélyen reagált a vallásos alapérzésekre. Ehhez jöttek gyermekkori és falusi emlékei. A gyermekkori karácsonyok, azután a falusi vallásvizsgák.

K.: A zilahi kollégium, a legációk.

R.: Volt legációban, sokhelyt járt legációban. Nagyon tudta ő a régi formákat, azokat kedvelte és csinálta, de mindig tudott új, egészen páratlan, személyes Ady érzéskomplexust belevinni.

K.: Mindennapos bibliaolvasó volt?

R.: Igen, úgy van.

K.: És hogy ítéli meg az ő istenes verseit?

R.: Roppant nagyra tartom az Illés szekerén-t. Az, hogy ő gyermeteg hittel, ilyen gyermeteg mítosszal pótolta ki a régi gyermekkori embernek a mítoszait, nem lehet rossz néven venni tőle. Hogy az Isten öreg volt, nagy szakálla volt, találkoztak, rorátéra harangoztak, ... ilyeneket írni neki is szuverén joga volt, és ezzel sok hívő embernek, komoly hívő embernek mondott valamit. Őneki személyes találkozása az Úr Jézussal, olyan formában, ahogy azt a pietisták és a metodisták elképzelik, nem volt. Ez a végső összefoglalás és befejezés, ez nem adatott meg neki. Érzések, keresések, tapogatózások, le-hullások, mint amikor egy katicabogár egy nagy gránit oszlopon elkezd föl-felé menni. Ki tudja, sok katicabogár élete kell odáig, hogy végigmenjen, le-esik, megint odaszáll, megint felmegy. De érzi a melegét, tudja, hogy felfelé megy, érzi a szilárdságot. Ezek mind-mind benne voltak.

K.: Irt ön valaha Adyról ilyen értelemben?

R.: Adyról akkor írtam, amikor az Ady-per, az a vita volt. De azt én visszavontam.

K.: Írásban is?

R.: Írásban azt hiszem, hogy nem.

K.: Ad acta tette Püspök Úr az ügyet?

R.: Egyszer a *Magyar Szemlé*ben vitatkozásom volt Reményik Sándorral, – amikor valami affélét próbáltam mondani, hogy Ady az advent, és nem



a karácsony embere. Reményik erre azt felelte, hogy minden advent egyszerűen karácsony is. Ebben is igaza volt. Különben nem írtam erről.

K.: Ady istenvilága teológikusan is megalapozható?

R.: Nem, nem, teológiailag nem. Móricz Zsigmond teológiailag sokkal, de sokkal rendszeresebb volt, mint Ady. Adynak nem lehet a teológiai alapjait összeállítani, összefüggésbe hozni. Mély, megrendítő, egzisztenciális érzések.

K.: Talán a predestináció az egyetlen, amit hitelvként is mindvégig vallott.

R.: A predestinációt azt mindig vallotta, de érdekesen inkább menedékkül, mint erőforrásul. Nem tehetek másként, végzetem ez. Ez az első forma. A második, amikor erőforrás: kilőtt nyíl vagyok. Álljatok félre, mert keresztül megyek a lelketeken is. A történelemben is ez a két megnyilvánulása volt, egyfelől héroszokat termelt, másfelől meg nagy tőrőket, lemondókat, a „hálál rokonait”.

K.: A hivatalos irodalomnak mindvégig az volt a vonala, hogy Ady hazáruló, Ady nem nagy költő, Adyt ki kell közösiíteni a magyar irodalomból. Hogyan látták Püspök Úrét ezt a dolgot?

R.: Úgy, hogy Adyt szerettük, olvastuk, beszéltünk róla, lelkesedtünk érte. Tanítottuk az iskoláinkban az Ady verseket. Azok az emberek, akik ilyen ellenségei voltak, azok a hatalom birtokában kisebbségben maradtak.

K.: Az összes iskolából kizárták, a református gimnáziumokban talán tanították, de állami iskolákból kizárták, nem volt tananyag a huszas években.

R.: Mi ezt nem vettük tudomásul. Ajánlottam a Kisfaludy Társaságba Babits Mihályt, tüntetőleg, nyilvánosság előtt barátkoztunk olyan emberekkel, akik kompromittálva voltak. Rettenetesen mulattunk azonok az öreg salabaktereken, akik fejtegették az elméletüket. Az öreg Vargha Gyula<sup>39</sup> mondta egyszer, hogy nem jó költő ez az Áprily Lajos, láttam egy versét, kisbetűvel kezdi a versszakokat. És az öreg Vargha Gyula a református egyház kerületi tanácsbírója volt. Mikor én Babitsot azután Áprilyt ajánlottam a Kisfaludy Társaságba, úgy fel volt háborodva, hogy nemcsak a Kisfaludy Társaság alelnöki állásáról mondott le, amit még megértett az ember, de lemondott a Dunamelléki Egyházkerület tanácsbírói állásáról is, mert azt mondotta, hogy ez a világkommunizmusnak az előhírnöke, és ha már a dunamelléki püspök is kommunista propagandát csinál, hát akkor vége van a világnak.

K.: Makkai könyvét támadták?<sup>40</sup>

R.: Makkai könyvét támadták, én szerettem a könyvet is, a szerzőjét is. Egypár dolgot kifogásoltam, nem találtam elég alaposnak a világirodalmi beállítását. A nagy francia rokonlelkeket ő nem ismerte és nem szólaltatta meg, ami hiánya.

K.: Erdéllyel milyen kapcsolata volt Püspök Úrnak a két háború között?

R.: A lehető legjobb, miután én ízig-vérig erdélyi ember vagyok.

K.: Úgy mondják, hogy az Ady családdal, a szülőkkel, később volt valami kapcsolata?

R.: Ady édesanyjával volt. Egyszer meghallottam, hogy nincs nyugdíja, és nehezen él. Nálam éppen egy vacsora volt, amelyiken ott volt a kultusz-miniszter, a polgármester, az államtitkár, olyan hivatalos vacsora féle volt. Vacsora után, feketekávé mellett beszélgettünk, s ez szóba került, mondom: oldjuk meg ezt a kérdést itt most rögtön. Már nem emlékszem pontosan, hogy volt, de ezek olyan magától értetődő dolgok voltak, hogy nem jegyezte meg az ember.

K.: Tud-e arról Püspök Úr, hogy Haypál Benő<sup>41</sup> volt-e valami közelebbi kapcsolatban Adyval? Mert ő eskette, ő temette.

R.: Adyval őneki szabadkőműves kapcsolatai voltak. Ady annak a páholynak volt a tagja, amelynek Haypál Benő volt a főmestere és Ady az olyan lelkipásztori típust, amilyen Haypál volt, nagyon rokonszenvesnek találta és nagyon szerette. Tiszta lelkű, jó ember, erős szociális érzékű, ragyogó humorú ember, nekem is a legjobb barátaim közé tartozott, ő közöttük jó viszony volt. Talán az öreg Bonczával<sup>42</sup> is jóban volt, azt nem tudom. De a Bonczákat, Bertuskát én jól ismertem még Hunyadról. Kis csitri lány korában ismerem meg. Csucsán diplomot szenteltek és Kenessey<sup>43</sup>, Nagy Károly<sup>44</sup> meg én kimentünk oda. Bonczáéknál volt az ebéd. Aznap estére várta Boncza Bertá Adyt, hogy megy oda. Sokszor emlegette, és az volt az érzésem, hogy nem közömbös számára.

K.: Később nem találkozott Püspök Úr Csinszkával, amikor ő már Pesten élt. Márffy né korában?

R.: Nem, mert én azt mondtam, hogy Csinszka volna illetékes arra, hogy ezt a fonalat felvegye. Különben ő Laci bácsinak hívott engem és állandóan tréfálkoztunk egymással. Akkor Csucsán vártuk a vonatot, amelyikkel ő várta Ady Endrét. Akkor azt mondta nekem: Laci bácsi, szökjünk meg ketten. – Bertuskám, addig, amíg megjön a vonat, akármire kész vagyok, még meg is szöktetem magát, mivel látom, hogy már jön, de egyébire nem tudok vállalkozni, maradjon csak itthon. Ismertem Bertuska nagymamáját és az egész családot is.

K.: Érdekes család volt.

R.: Érdekes, olyan régi, magyar entellektüel család, orvos család, főszolgabíró.

K.: Még csak annyit talán, hogy a hivatalos Magyar Protestáns Irodalmi Társaságnak mi volt a viszonya Móriczczal?

R.: Móriczot a Társaság nem tudta honorálni, mert oda inkább csak kezdő írók tartoztak, s az kicsi dolog volt Móricz számára. Szégyenkezünk volna mi a Móricz reformátusságát fölhasználni arra, hogy kérjünk tőle egy cikket a *Protestáns Szemlébe*. Ilyet én egyetemi hallgató koromban tettem az akkori nagyságokkal, itt akkor már nem.

K.: De a protestáns irodalmi esteken szerepelt?

R.: Hogyne.

K.: És mások is sokan. Pl. Németh László.



R.: Németh László is szerepelt, hogyne. Németh László állandó dolgozó-társa volt.

K.: És azután, amikor a *Magyar Út*<sup>45</sup> megindult, akkor az egész népi írói tábor odafordította a szekere rúdját.

R.: Így van.

K.: És a *Magyar Életnek* is mondjuk egyik támogatója volt, legalább is erkölcsi támogatója a protestáns egyház.

R.: Hát erről máskor kellene beszélni, amikor én még kicsit utánanézek ezeknek. Öreg ember már olyan, mint a vén cigány, minden nap egy nótát felejt, hát én is nagyon sokat felejték már ezekből a régi dolgokból.

K.: Lehetséges, hogy a részleteket talán homályosabban tetszik látni, de az egész, az sokkal világosabb.

R.: Igen így van. Nekem érdekes emlékeim vannak Szabó Dezsőről is.

K.: Az nagyon érdekes, de azt hiszem, tegyük el ezt egy másik alkalomra.

R.: Jó, ha eljönnek, akkor folytathatjuk. Csak egy levelezőlapot küldjenek. Az még szomorúbb történet, mint Ady, mert vele nagyon éles ellentétben voltam.

K.: Engedje meg, hogy ezt átadjam még (Vezér Erzsébet átadja „Ady alkotásai és vallomásai” c. könyvét.)

R.: Köszönöm szépen. Tudja maga, hogy Ady Endre kb. a világháború előtt valamivel, vagy a világháború kezdetén Moszkvába készült stipendiummal?

K.: Szentpétervárra.

R.: Szentpétervárra, és Lajos azt írta akkor nekem: Látod, ez a Bandi milyen marha, adtak neki egy stipendiumot Szentpétervárra, nem megy el, visszautasítja, s ki tudja, merre kóricál.

K.: Ő készült mindig Szentpétervárra. Köszönjük szépen a beszélgetést, de még hadd mutassam meg, hogy azért a könyvből nem hagytuk el a Bibliát sem. Vigyáztam rá, hogy revideálatlan Bibliát tegyek bele.

R.: Megnézhetem, hogy mikori kiadás?

K.: Mondom, revideálatlan.

R.: Igen, még 1908. előtti. „1872. Brit Bibliatársulat”.

K.: Még lehetett is az övé.

R.: Igen, hogyne. Nahát, nagyon köszönöm, nagyon kedves.

Leányfalu, 1969. április

R.: Időközben kikerestem néhány dokumentumot. Amikor az a bizonyos összeütközés volt köztem és Ady Lajos között, akkor ő egy fájó levelet írt nekem.

K.: 1916-ban?

R.: Ez nem 16-ban volt, hanem akkor, amikor én egy nagyon szigorú vallásos diákszervezet, a Soli Deo Gloria diáktársaság gyűlésén Adyról beszéltem, hogy figyelmeztessem az ifjúságot arra, hogy Adynak rendkívüli költői értéke mellett legyen szemük arra is, ami benne hiba, és amit egy lelki-

pásztornak látnia kell. Erről egy rossz újságinformáció jelent meg, abba már rögtön beleteszik a pro-t és a kontrát, hiába akar valaki egyenesen menni, se sobbra, se balra, azt mindig vagy így, vagy úgy állítják be. Ez Ady Lajosnak nagyon fájt, és írt nekem egy levelet erről. Erre aztán én válaszoltam és védtem magamat meg az álláspontomat. Ő ezt meg is értette, mert a barátságunk továbbra is fennmaradt, úgyhogy utolsó napjaiban többször meglátogattam, és nagyon szomorú látvány volt a korai összeomlása ennek a pompás, magyar, izmos, jókötésű embernek. Akkor éreztem a beszédében először valami halk fájdalmat Bandi miatt. Az fájt neki, hogy ő csak a második helyen állt. Mind ezt nem panaszkolt, de kiéreztem beszédjéből. Elmondta, hogy ő mindig a Bandi ruhájában járt; amikor Bandinak új ruhát vettek, ő már tudta, hogy a következő ősszel neki milyen ruhája lesz. Egyszer nagyon boldog volt, mert az anyja azt mondta, hogy új csizmát veszünk, most Lajosnak. Erre megindult a nagy küzdelem az új csizmáért. Sokszor voltak benn Zilahon, nézték a csizmákat, ő már ábrándozott, de egyszer sem volt rá illő. Amikor már közeledett a tél, újra bementek, nagyvásár volt éppen Zilahon, egész nap keresték, de nem találták. Ellenben találtak egyet Bandinak és azt megvették, Bandinak; akkor ő a Bandi csizmájában szomorúan hazament és én nem tudom elképzelni – mondotta –, hogy ez neki mekkora csalódás volt. Azt is elmondta nekem, hogy a Nyugatba Nagy János néven írt. Tudta ezt maga?

K.: Nem.

R.: *Kisebb* dolgokat, olyan entrefilet-eket, meg kisebb elbeszéléseket is. Mondom: és miért csinálod azt? Azt mondja: Hát tudod azért, mert az embert nyomja, ha egy lángeszű bátyja van. Én elvállaltam ezt a nevet, és majd ha ezen a néven megnyerem a Nobel-díjat, akkor nem fog az Ady dicsőség árnyékot vetni rá. Mert ha én odaírom, hogy Ady Lajos, minden újság leközi a bátyámért, de ezzel nem lehet íróvá lenni.

K.: Ez már jóval Ady halála után volt, ugye?

R.: Ez jóval a halála után volt.

K.: Levele is van Ady Lajostól?

R.: Ezt az Ady Lajoshoz írt leveletem kerestem meg. 1926. október 21-én ezt írtam neki:

*Kedves Barátom! Folyó évi szeptember 13-án kelt leveledet külföldről hazaérve, egy heti késedelemmel vettem kézhez. A válasz azért késett, mert nem akartam röviden vagy formálisan írni. Nagyon tisztelen testvéri szíved fájdalmát, és ezt az érzésemet akartam kifejezni azzal, hogy kissé részletesebben írok. Először a következő mellékkörülményt kell megállapítanom: engem felkértek arra, hogy a kereszttyén diákszövetségbe, Dekadencia és megújulás a mai kultúrában címmel előadást tartsak. Az előadás tisztán építő célzatú, bizalmas baráti körre vonatkozó volt. Szinte azt mondhatnám, pater familias-i beszélgetések egy öreg diák és fiatal barátai között. Ennek az előadásnak volt egyik excursiója, inkább illusztrációja az, amit Ady Endréről mondtam. Nem szoktam foglalkozni azzal, hogy szavainak ki mekkora jelentőséget tulajdonít, sem azzal, hogy milyen kommentárt fűz hozzá. Mikor láttam, hogy az újságban csak az Ady Endrére vonatkozó részét kürtölték világá, és az egészet úgy tüntették fel, mintha irodalmi támadást intéztem volna Ady Endre ellen, arra gondoltam csupán, hogy ez egyetlen egy szívnak fájhat nagyon, s ez a szív az Ady Endre testvééré, az én régi barátomé. De nem akartam semmit sem tenni a dologban azért, mert elvégre vannak helyzetek, amikor kénytelenek vagyunk hozzánk közelálló szíveknek fájdalmat okozni, s ezeket a fájdalmakat magyarázattal csak növeljük. Ezek a sorok sem mentegetőznek, csak egyszerűen úgy mondják el a dolgokat, ahogy megtörtént, s egy általad*



felvetett kérdésre reflektálnak, amit Te néztem szerint helytelenül ítélte meg. Azért bár Ady Lajosnak beszélek a Bandi bátyja dolgairól, mégis igazában egy református magyar pedagógus előtt fejtegetem azt a problémát, mit jelent egy költő személyes moralitása költészetén át egy nemzet nevelésére. Kénytelen vagyok néha tudomást venni a Magyar Kultúra<sup>46</sup> egyik másik cikkéről, főképpen azokról, amelyekben nem én rólam ír. Én tudom azt, hogy Ady Endre magánéletének azokat a lapjait, amelyeket te sem iktatnál a felsőbb leányiskolák kötelező olvasmányai közé, egyszerűen úgy tüntetnek fel, hogy mindez az ő protestáns voltából, illetőleg abból következik, hogy református iskolába járt. Ez olyan nyilvánvalóan ostoba beszéd, hogy nem is kell vele foglalkoznom. Azonban kétségtelen, hogy Ady Endre egészen más verseket is írt volna, ha fiatal korában egy szuggesztív erejű hívő ember Jézus Krisztus hódolója tehetett volna benyomást az ő csodálatosan fogékony lelkére. Valami szívet tépő vád reánk, igehirdetőkre az a mód, ahogy Ady Endre keres, tapogat, kijelentés és ismeret után. Mintha kitolta volna valaki az ő nagy szemét, és ő vakon, véresen, az énekes Vazul arcával, kezével, lelkével tapogatva menne a felkelő és világot áthévtő Nap felé. Az Ady Endre istenes énekeit ne árulja senki úgy, mintha az a kálvinizmusnak, a keresztyénségnek a terméke volna, mert aki ezt állítja, annak nincs tudomása arról, hogy mi a keresztyénség és mi a kálvinizmus. De Ady Endrének vallásos költeményeiből nyilvánvalóan látszik egy megrendítő, tapasztalásokkal bíró léleknek spirituális szenzuálizmusa.

Képzeld el egy vak galambot, mely a Szent Péter templom kupolájára csapódott, és ott befogózott egy kőszegletbe. Benn zúg az orgona, szól a csengettyű, harsognak a kórusok, álmélkodik és néz 2000 esztendő szent víziója, s ő az egészből csak annyit érez, hogy lába alatt reszket az átmelegedett kőtalaj. Így volt Ady Endre a kálvinizmussal. Másutt ezt részletesebben megmondtam, hogy egy vallásról lehet teológiailag beszélni és lehet vallástörténetileg. Teológiailag úgy beszélünk, ha azt mondjuk, amit az a közösség vall, aki beszél erről a dologról. Vallástörténetileg így, ahogy egy ember, aki ismeri a lelki élet jelenségeit, Ady Endre az utóbbi volt. Soha senki az ő költeményeiből össze nem tudná állítani a kálvinista dogmatikát, örültség volna arra vállalkozni. De soha senki nem tudja elolvasni úgy, hogy meg ne rendüljön, hogy milyen mélysége, árnyalata, megrendítő szépsége van annak a vallaminek, amit vallásnak nevezünk.

Kérlek, hogy ezt a megállapítást is fogadd hűvösen, lelki emóció nélkül. Nem becsületsértés az, ha valakire azt mondjuk, hogy nem református, vagy nem keresztyén, kivéve, ha az illető a keresztyénségből vagy a reformátusságából akar megélni. Homérosz sem volt keresztyén, mégis elég tisztességes poéta volt. Shakespeare-t sem tartanám a protestantizmus költői képviselőjének, de ez nem jelent reá nézve hátrátételt. Arany Jánosban azonban érzem a kálvinista magyar parasztnak minden hitbéli mélységét, szinte azt mondanám, hogy a confessiójának az illatát. Ez magába véve megint nem esztétikai előny, mert sok confessionális szagú magyar paraszt van a világon, aki nem volt Arany János.

Ady verseinek többsége nem ifjúsági olvasmány. Nem ifjúsági olvasmány Ovidius, Catullus és Csokonai egész sereg költeménye sem, sőt Goethe munkái közül is nem egy. Nem utalok arra a különbségre, hogy az utóbb nevezettek költészetében kivétel az, ami a gyermekifjút rontaná, az Ady Endrében pedig kivétel az, amelyik nem rontja, mert elvégre ezen a téren lehet felfele és lefele licitálni. Nagy különbség az, hogy ezek a költők kinőtték már önnön romlásuk forrásait. Ovidius, Horatius, Catullus, Sappho úgy állanak a mai nemzedék előtt, mint akiknek magánélete nem vet árnyékot poétai alkotásukra, mert ezt a magánéletet már nem ismerjük, sőt, ha mondja valaki, nem hisszük el, mert személyük eszményi fényt nyert alkotásaik visszaverődő fényétől. De Ady Endre szomorú állapota, hibái, leromlásnak mértéke és jelei még élő emlékek. Fájdalom, Ady legfelsőbb hívei gondoskodnak róla, hogy ne is felejtse el egyhamar a világ. Tünetényes alakja izgatja a kort, és különösen az ifjúság fantáziáját, kirakatban vannak olyan hibái, melyeket az első katarzis után bizonyára ő siratna és sirat a legjobban, és olyan költeményeire is árnyékot vet még el nem felejtett élete, amelyek tisztán és fehéren szakadtak fel lelkéből. Ady nem élte még túl vétkeit.

Ez a tény, s ebből kötelességek hárulnak reám. Reám az, hogy különböztessek a vándor és árnyéka között. Reád az, hogy siess feledtetni a vándor árnyékát. Lehet, hogy én egy kissé többet tettem a magam feladatában, mint amennyit kellett volna. Ismerd el, hogy te sokkal kevesebbet tettél, mint amennyit lehetett volna. Én is vallom, hogy egyszer be fog telni Adynak a jós igéje: megszépül szatracom. De ezt nem a kendőzés viszi majd végbe rajta, hanem a hallhatatlanság.

De nézzük közelebbről ezt a kérdést. Nem tartasz remélem olyan megváltozott vagy lehetetlen gondolkodásúnak, hogy Adynak vagy bárki másnak fizikai betegségét morális bűnnek minősítsem.

Amit a spirochéták okoznak a testben, az éppen olyan közömbös a morál szempontjából, mint amit a tifusz vagy a diftéria baktériumai okoznának. Amíg a tiszta ifjúság gondolata nem lesz uralkodóvá a vér betegsége morális megtélés tárgya sem lehet. Ezelőtt húsz évvel pedig, sőt talán még most is, a tiszta ifjúság gondolata tizenhárom emeletes hülyeségnek, szenilis ostobaságnak tetszett, s jó, ha nem ítél-tetett erkölcsstelenségnek. Az egészségre károsnak tartották. Mit szenved emiatt minden nemzedék, és saját hibáján kívül szenved – erről sok keserves dolgot tudhatnánk egyszer megbeszélni. Éppen azért soha senki különbséget Ady Endre, Széchenyi István, Heine és Wesselényi Miklós között ebből a szempontból nem tehet. De én olyan társaságban beszéltem Adyról, amelynek a tiszta ifjúság gondolata fundamentalista törvény. Lehet, hogy nem tartják be, mint ahogy a fundamentalista törvényeket nem tartjuk be. Tudtam volna-e fájóbb példát mondani a tisztátalan élet következményeire, mint a magyar Apollóét, a beteg szatírrá vált Adyét? Elvégre ő kiáltotta egyszer el: a zseni a kellő időben megérkezett luesz.

Rákbendesség-e hát védeni a magyar ifjúságot, a jövődő Ady Endréket ettől a tantól?

R.: Ó rákbendességnek mondta az én álláspontomat.

Lehetetlen, hogy ne láss rettentő elvi különbséget az általad felhozott Széchenyi analógia és Ady Endre esete között. Széchenyi a maga számára írta föl életének legtitkosabb gondolatait és cselekedeteit. Eskü alatt arra kötelezett mindenkit, hogy az soha nyilvánosságra ne kerüljön. Flagelláns természeténél fogva megállapíthatóan nemcsak bűnnek vette azt is, ami nem bűn, de túlozta saját rossz-szaságát. A titkos kamrácskákban való vezeklésnek hangja ez. Ebből ítélni meg Széchenyi moralitását éppen olyan démoni dolog volna, mint Pázmányéké, akik a reformátorok bűnvalló töredelmét a bűn-nel való cinikus kérdésnek magyarázták; és kölcsönösen. Nem az dönt az ítéletnél, hogy mit követ-tünk el, mert ebben minden ember egyformán Bűnös, hanem, hogy mit bántunk meg, és mitől akarunk szabadulni.”

R.: Nem sok ez?

K.: Nem, nem. Kérem olvassa tovább.

Ady Endre lírikus volt, a nyilvánosság előtt élt és egy csomó hibája és vétke, amit Széchenyi önmagában megvetett és levezekelt, nála mantr lett és irodalmi csemegévé vált. Dalolt róla szuggesztív erővel, tüntetően élte életét, alighanem rosszabbnak mutatta magát, mint amilyen volt. Dacból, hivalkodásból. Barátai, ismerősei magánéletének rejtelmeiről még azt a fátyolt is levonták, amit ő otffelej-tett. E téren az utolsó lépést a tulajdon öccse tette meg. Ady Endrének a vétkei, romlottságának gyű-mölcsei dallá irodalomná, élő példává, vonzó aktualitássá váltak. Ha tehát valaki védeni akarja az ifjú-ságot és hódol az erkölcsi tisztaság eszméjének, ott kell felemelnie szavát, ahol a romlás jelentkezik. Borzasztó dolog volna Széchenyiről azt mondani, hogy aljas volt, mikor ez nem igaz. s ha saját bevallá-sa szerint vétett is, rettentően vezekelt, irtózatossá fordult el vétkétől, átkozta meg azt, s igyeke-zett új életet kezdeni; de rettentő lelkiismeretlenség volna Ady Endrét meghagyni abban, hogy sugár-zó Árgilus arca a mai ifjúság erkölcsi eszménye legyen. Borzasztó volna hagyni, hogy utána menjen a magyar jövődő.

Szivedre tett kézzel meg kell vallanod, hogy sem magad, sem Bandi bátyád, sem áldott édes-anyád nem kívánná, hogy a te fiad, az utolsó és jövődő Ady olyan életet éljen és úgy haljon meg, mint szegény Bandi. Még akkor sem, ha ez volna zsenijének ára. Az egészséges Ady nagyobb lett volna, mint a beteg.

R.: Ez nem igaz, ezt nem tudják, megint olyan dologba megyek bele, amihez az ember... roppant nagy kísértés.

A lángész nem inficiál. Azt a magyar ifjúságnak átadni nem tudja, de életének szomorú példá-ját, a magyar dekadencia kórját át tudja örökíteni a magyar ifjúságra, ha néha olyan emberek, akik nem bánják, ütik-e érte őket vagy sem, sebet okoznak vele vagy nem, ad hominem érvekkel fogják gán-csolni vagy nem, – fel nem emelik óvó szavukat és nem kérik az ifjúságot, hogy Ady művészetét ne vétsé össze Ady életpályájával.

Én sohasem mondtam, nem is mondom, hogy Ady rossz magyar volt, – mert ezt is kifogásol-tad. Levelednek ez a része, azt hiszem nem engem cáfol, hanem Adynak más bírálóit, akikkel én sem-



*miféle kapcsolatban nem vagyok, csak úgy szoktam néha találkozni velük, mint a turisták a kilátórónynál. De azért itt is bizonytalan az ítélkezésem. Tisza István és Ady között pl. sohasem az dönti el a pert, hogy kinek ad igazat a jövő, mert a jövő változik, egyszer egyiknek, máskor másiknak ad igazat.*

R.: Ez nagyon be is következett.

*És ha egyszer elpusztul a magyarság, – egyiknek sem lesz igaza, illetőleg mind a kettőnek igaza lesz. Ennél fogva nem a hasznosság, nem az eredmény dönti el az emberek becsét, hanem motívumaik tisztasága és szolgálatainak áldozatossága. Azért tartom én Tisza Istvánt egyik legnagyobb magyar embernek, és ezért sajnálom, hogy Ady Endre ízlése, vére, történelmi öntudata ellenére azoknak a társaságában volt mindig, akik őt megrontották.*

R.: Itt már jön a régi dal, régi dal, régi.

*Különösen a kommunista körülményekben látom ezt. A monarchista, mely a dualizmuson épült, megbukott és felbomlott. Vele megbukott és felbomlott Magyarország. Morális szempontból kétségtelesen azok voltak a különbek és nagyobbak, akik ezt a szétomló történelmi világot saját testükkel védelmezték, és vele meghaltak, s nem azok, akik segítették a pusztulást csákánnyal és fészitővással.”*

R.: Hát ez már egészen inaktuális ma. De azért felolvasom.

*A Károlyi forradalom azért volt öntudatos hiba, mert siettette azt, amit elhárítani akart, de nem tudott. Sőt éppen ezzel az elhárítással siettette az összeomlást. Különben ez nem az én pöröm, nem szeretem azt a történetírást, amely azt kérdezi: mi lett volna, ha ez meg ez nem történik meg. Azzal a romantikával, hogy Ady a románság politikájára milyen jótékony hatást gyakorolt, nem foglalkozom, túlságosan naiv dolog volna azt gondolni, hogy Erdélyben a magyarság élet-halál harcában csak egy párányi könnyebbedést is okoz Ady és társainak epizódyszerű magatartása, hogy nemzetiségi frazeológiát hangoztatva, egykor kissé megnövelték a románok és a tótok már-már fogyó ellenállását. Abban azonban tökéletesen igazad van, hogy ha még egyszer lenne Nagymagyarország, másmilyen volna, mint a Tisza István Magyarországa. Az én megnyilatkozásomnak tagadhatatlanul volt egy hibája.*

R.: Itt csak az a hiba, hogy egy. Sok hibája volt.

*Az, hogy a benső bizalmas beszélgetés, ami a családiasság, a közvetlenség és őszinteség levegőjére számított, és a féltő pátoz hiperbóliával élt – nyilvánosságra került. Nem is hiteles szövegben leközölte az Ifjú Erdély<sup>47</sup>, és mint irodalompolitikai megállapítást találták fel. Nem azért mondom ezt, mintha titkos akarnék végezni. Én szeretnék foglalkozni Adyval tétélesen, tudományosan, mert azt akarom, hogy végre különböztessenek az emberek egy költő művészetét, erkölcsét, politikáját között, és Ady személyiségét, értékét és hatását ezeken a hasábon át lássák. Ezeket ne cseréljék fel, ne keverjék össze. A mi magyar gondolatvilágunk ködös félhomálya, buta, füstös szürkülete egy kissé talán megvilágosodnék tőle.*

*Jól esett olvasnom leveled végén, hogy Ady Endre fölött mondott ítéletemnek felfogásod szerint megokolatlan szigora nem változtat hozzám fűződő érzéseiden semmit. Éppúgy, sőt még kevésbé változtatott irántad való érzéseimben az a kemény és néha az eleven kereső kritika sem, amit te válszoltál reá. Leveled szívedet még jobbnak, testvéri és baráti szeretetben még hvebbnek mutatja. Éppen ez a mély és hű szlv, s ennek tiszteletré méltó érzései azok, amelyek ítéleteidet megvesztegették, ragyogó dialektikádat bizonytalaná tették és finom értékelésedet összekeverték. Azonban neked csodálatos tehetséged van a megértésre. Ezért remélem azt, hogy meg fogod érteni egyszer nemcsak az igazságtalanságokat, hanem az igazságot is. Nagyon örülnék, ha legközelebbi találkozásunk alkalmából a régi szeretet zavartalan tiszta örömevel szoríthatnánk kezét.”*

R.: Nahát ez itt van, kicsit hosszan tartott. – A múltkor Móricz Zsigmondról beszélgettünk, ugye?

K.: A leányfalusi emlékekről és arról, amikor ide kijöttek, és egy-két beszélgetést említett, de ha esetleg van újabb...?

R.: Móricz Zsigmond egyszer elhozta hozzám Gellért Oszkárt.<sup>48</sup> Nagy bajban van a fiú – mondotta –, megjelent egy verse a Nyugatban, az ügyész istenkáromlást lát benne és vádindítványt adott be ellene. Kértek, olvassam el a költeményt. S ha én is úgy találok, hogy nincs benne istenkáromlás, adjam írásba. Kérdeztem, miért éppen én, hiszen ez nem református egyházi ügy? Azt mondták: ők is, s feltehetően a magyar bíróság is úgy gondolkozik, hogy nem vagyok érdekelt és igazat mondok. Másnapra elkészítettem a következő kis véleményt:

„A vers – maga a vers most nekem nincs meg – nagyon pesszimista világerzés mítikus szemléltetése. Ez a mitizálás nagyon emberies, de éppen ez a kezdetleges és éles emberiesítés itt költői szükséglet. Istenkáromlást egyáltalán nem érzek ki belőle, mert nincs benne sem cinizmus, sem gúny, sem lázadás. Csak egy nagy-nagy világbánat. Ha ebben a versben istenkáromlást állapítanánk meg, sok magyar – és nem magyar – remekműből nagy darabokat kellene kitépni. Pedig ezek ma már kötelező olvasmányok az iskolában”.

R.: Még azt említem meg, hogy Szabó Dezső, a káromlás Michelangelója, ádáz dühvel támadott egész élete során. Ennek is megvan a maga története, ezt elmondtam talán.

K.: Nem.

R.: Kenessey Béla erdélyi püspök Székelyudvarhelyt püspöki látogatást végzett a kollégiumban. Egy délután az igazgató és az esperes társaságában sé tát tett. Útjuk a Szabó Dezső garzonlakásának ablaka alatt vezetett el, aki akkor, mint fiatal reáliskolai helyettes tanár éppen névnapját ünnepelte, a kissé beszszelt kollégáival. Amint látják Kenesseyt közeledni, Szabó Dezső rá kezdte a 42. zsoltárt üvölni: „Mint a szép híves patakra...” Utánozván valami elrugaskodott kántort, a társaság harsány kacagása közben. Azután a szöveget valami vidám népdal csucsujató dallamára énekelték. Ez Kenesseyt és kíséretét megbotránkoztatta s felháborította. Én egy kis entrefilet-ben arcátlanságnak minősítettem ezt a dolgot. Az igazgatótanács megkereste a minisztert s elégtételt kért. Megelégedett azzal, hogy a reáliskola igazgatója, aki különben az egyházközség főgondnoka volt, mély sajnálkozását felyezte ki és Szabó Dezsőt áthelyezték. De Szabó Dezsőben megmaradt a *Református Szemle* kis cikke. Tetőzött a sértődöttség, amikor *Az elsodort falu* megjelenése után, református részről országos felháborodás harsant fel ellene azért, hogy a regény hősében, akiben testvérbátyja, Szabó Jenő kézdivásárhelyi lelkes alakját rajzolta meg, igaztalan hozzáadásokkal, a református lelkészársadalom és egyházi élet rágalmazó képét szerkesztette meg. Berde Máriával<sup>49</sup> együtt utasítottuk vissza ezt a merényletet.

Szabó Dezső ettől fogva engem is azok közé az imposztorok közé számított, akiken konok csúfokodási ösztönét gyakorolni el nem mulasztotta, még egyébként olyan okos és komoly könyvében sem, mint a *Magyar protestantizmus problémái*, amelyben sok helyes dolgot mond, de engem a magyar protestáns igehirdetés szégyenfoltjának nevez. Név szerint nem nevez meg, de csúfokodásából mindenki, sőt még én is magamra ismertem. Engem bántott ez az egész dolog. Sajnáltam Szabó Dezsőt, hogy összeférhetetlensége miatt izolálódik. Amikor kenyere is megapadt, és őt fiatal bámulói titkos közada-



kozásból támogatták, én is mindig hozzájárultam a gyűjtéshez. Volt nekem egy nagyon jó és nagyon eredeti barátom, Boér Jenő<sup>50</sup>. Igazságkereső vándorútnán megfordult minden állomáson; volt tolsztojánus, buddhista, antropozófus, katolikus szerzetes, református teológus, misszionárius, egyébként kiváló kereskedelmi iskolai tanár volt. Egyszer eljött hozzám. Szabó Dezső el fog pusztulni, senki sem segít rajta. Segítsenek rajta ellenségei, akiket megbántott és vérig csúfolt. Ezek között első helyen állasz te és Klebelsberg Kunó<sup>51</sup>. Írj Klebelsbergnek és kérd meg, Szabó Dezső számára adjanak állami ellátást. Írok Jenő, beleöntöm egész ékesszólásomat, de nem hiszem, hogy magunk mellé még egy harmadik bolondot kapjunk. Nem is kaptunk.

Nahát ez a tulajdonképpeni irodalmi vonatkozás, amit el akartam mondani.

K.: Köszönjük a beszélgetést.

1. Kovács Albert (1838-1904) 1867-től haláláig az egyházjog és a gyakorlati teológia tanára a pesti (majd Budapesti) Református Teológiai Akadémián.
2. Teljes nevén: Magyar Protestáns Irodalmi Társaság. Működését 1889-ben kezdte meg 1921-ben megszűnt, majd 1924-ben újjáéledt. A Társaság folyóirata volt az 1889-ben indított *Protestáns Szemle*.
3. Szóts Farkas (1851-1918) 1979-től a Budapesti Református Teológiai Akadémia rendes tanára. Több éven át szerkesztette a Dunamelléki Egyházkerület „Emlékkönyve„-it. 1886-tól 1904-ig a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* szerkesztője.
4. Ravasz László 1914-1918 közt szerkesztette a *Protestáns Szemlét*.
5. A Kolozsvárt megjelenő *Református Szemlét* Ravasz 1918-tól 1921 közepéig, a Dunamelléki Egyházkerület püspökévé választásáig szerkesztette.
6. *Az Ut*. Folyóirat a lelkipásztori munka számára. Szerkesztik: Imre Lajos, Ravasz László és Makkai Sándor. A folyóirat Kolozsvárott jelent meg 1915-től 1944-ig, évente 10 füzetben. Nem egyházpolitikai vagy tudományos, hanem a gyakorlati lelkipásztori munka segítségét tűzték ki célul a szerkesztők.
7. Makkai Sándor (1890-1951) 1918-tól a Kolozsvári Református Teológiai Akadémián a rendszeres teológia tanára, 1926-tól az Erdélyi Egyházkerület püspöke, 1936-tól a debreceni egyetem teológiai karán a gyakorlati teológia tanára.
8. Imre Lajos (1888-1974) 1914-től a kolozsbarai, majd 1921-től kolozsvári ref. lelkész, teológiai magántanár.
9. Madai Gyula (1881-1937) tanár, 1907 és 1936 között a budapesti ref. gimnáziumban tanított. Tagja és főtítkára is volt a Petőfi Társaságnak. A *Protestáns Szemlét* 1920-ban szerkesztette.
10. Baja Mihály (1879-1957) ref. lelkész, író, 1931-től a Petőfi Társaság tagja. Szépirodalmi művei: *Babiloni vizek mellett (1918)*; *Óh, szép ifjúságom (1926)*; *Szól a harang (1930)*; *Debreceni öreg kollégium (1940)*. – Gulyás József (1885-1954) magyar-latin szakos tanár, 1910-től 1945-ig Sárospatakon a gimnáziumban tanított. 1927-től egyúttal a debreceni egyetem magántanára is.
11. Zsinka Ferenc (1889-1930) könyvtáros, történész, 1924-től 1929-ig a *Protestáns Szemle* szerkesztője.
12. Áprily Lajos (1887-1967) a költő. Itt említett első kötete: *Falusi elégia*, 1921-ben jelent meg. A *Protestáns Szemlét* 1930 és 1938 között szerkesztette.
13. Gönczy Róza.
14. Id. Gönczy Lajos (1852-1929), a székelyudvarhelyi református kollégium tanára.
15. Ravasz Árpád (1874-1939) 1900-1935 között a budapesti ref. gimnázium tanára, hosszú éveken át igazgatója.

16. *Az Egyetemi Lapok* az Egyetemi Kör és a Segítő Egyesületek hivatalos lapja 1896-ban indult. A kéthetente megjelenő kolozsvári lapnak 1903-ig Ravasz László volt a szerkesztője; ebben az időben Ady Endre is írt bele.
17. Ady Lajos (1881-1940) Kolozsvárt végezte az egyetemet, s 1906-ban szerzett latin-magyar szakos tanári diplomát.
18. Péterfi Tibor (1883-1953) 1905-ben orvosdoktori oklevelet szerzett a kolozsvári egyetemen, előbb ott, majd Budapesten tanársegéd. A Tanácsköztársaság alatti tevékenységéért emigrációba kényszerült. Egyetemi tanár Konstantinápolyban, majd 1946-tól Budapesten.
19. Gyallay Pap Domokos (írói nevén: Gyallay Domokos 1880-1970) gimnáziumi tanár, író. 1924-1930 között a kolozsvári *Páosztortűz* című irodalmi lap szerkesztője. 1945-ben költözött Budapestre.
20. Endrődi Sándor (1850-1920); Szabolcska Mihály (1861-1930) és Lampérth Géza (1873-1934) költők.
21. Muraközy Gyula (1892-1961), előbb kecskeméti, 1932-től Budapest-Kálvin-téri lelkész.
22. Szabó Imre (1891-1955) 1921-től Budapest-Tisztviseelőtelepi, 1923-tól fásori lelkész, 1932-től egyszersmind a budapesti egyházmege esperese.
23. Horváth János (1878-1961) irodalomtörténész, 1923-1948 között a budapesti egyetem tanára.
24. Talán Csathó Kálmán (1881-1964) íróra gondol, ő azonban sohasem volt egyetemi tanár.
25. Riedl Frigyes (1856-1921), aki 1905-től volt a magyar irodalom tanára a budapesti egyetemen.
26. Császár Elemér (1874-1940) 1923-ban nyerte el a budapesti egyetem magyar irodalomtörténeti tanszékét, s 1935-ben ment nyugalomba.
27. Alszeghy Zsolt (1888-1970) 1935-ben Császár Elemér utóda a budapesti egyetemen.
28. Reményik Sándor (1890-1941) a költő, a két világháború közötti romániai magyar líra kiemelkedő alakja.
29. Pekár Gyula (1867-1937) író, politikus, miniszter, a Magyar Tudományos Akadémia tagja, a hivatalos kultúrpolitika reprezentánsa, 1901-től a Kisfaludy Társaság tagja, 1919-től 1921-ig vallás- és közoktatásügyi államtitkár.
30. Az említett Móricz levél csakugyan megvan a Ráday Levéltárban, Ravasz László iratai közt (C/141), kelte Leányfalu 1916. augusztus 9. A levelet F. Csanak Dóra publikálta. (*Móricz Zsigmond levelei* I. Bp. 1963. 135-136.). Móricz ezt írta: „...s el voltam ámulva: azt hittem, hogy Te Adyt nyilván jobban ismered, mint ő téged. Ady, a maga határain állva, a legnagyobb magyar költő, az összes voltakat is beleszámítva. Nem szabad Adyról olyan ismeretlenül szólni. Ha te Pázmányt is megolvastad: szállj egyszer az Ady csónakjába is és légy vele fájoan boldog.” – Valójában Ravasz László régóta ismerte Adyt. Kapcsolatuk akkor mérgesedett el, amikor Ady a *Nyugat* 1916. március 16-i számában „Az én kálvinistaságom” c. cikkében azt írta: „Debrecen megérdemli, amit kapott, de óh félek, hogy a magyar kálvinistaság is, melynek irodalmi lapjában a legszilajabb antiszemitizmust űzi egy Ravasz László nevű s jobb sorsra érdemes volt ember.” Feleletképpen Ravasz a *Protestáns Szemle* hasábjain válaszolt Aleph jeligével „Az Ady Endre kálvinistasága” (1916. 268. o.) cikkében, mondván, hogy „az ő kálvinistaságát csak egy borjú igazolja és – egy másik borjú hiszi el.” Ugyanabban a számban (270-271) szintén ugyanő „ró” jelzetű „Antiszemitizmus?” című cikkét így kezdi: „Hálásan köszönjük Ady Endrének, hogy lapunkat irodalmi lapnak, s szerkesztőjét legalább volt embernek tartja; hiszen olyan jögon és annyi erővel lapunkat leponyvázhatta volna és szerkesztőnket elnevezhette volna tengeri malacnak vagy hiperoxidnak is.”
31. Móricz *Erdély* c. trilógiájának I. kötete (*Tündéerkert*) 1922-ben, a II. és III. kötete (*A nagy fejedelem; A nap árnyékában*) 1935-ben jelent meg.
32. Móricz Miklós (1886-1966) statisztikus, író, újságíró. Szaktanulmányai mellett jelentősek a bátyjáról szóló írásai is.
33. Pauer Imre (1845-1930) filozófiai író, egyetemi tanár, a Magyar Tudományos Akadémia tagja. 1891 és 1914 között az *Athenaeum* c. filozófiai folyóirat szerkesztője.
34. Móricz Zsigmond: A Biblia. *Athenaeum* XVI. (1907) 523-538). és XVII. (1908) 76-102.
35. Hörömpő Ferenc (1881-1962) pócsmegyeri lelkész (1991-1952) A *Protestáns Egyházi és Iskolai Lapban* (1918. március 17.) nagyon keményen bírálta Móricz *A fákllya* c. művét.



36. Meltzl Hugó (1846-1908) irodalomtörténész, 1872-től haláláig a kolozsvári egyetemen a német nyelv és irodalom tanára. *Összehasonlító Irodalomtörténeti Lapok* c. munkája világviszonylatban is úttörő jelentőségű volt.
37. Vásárhelyi József (1893-1916) a teológiát Kolozsvárt kezdte, Genfben fejezte be, 1914-től káplán Désen, püspöki titkár 1915-től.
38. Bíró Lajos (1880-1948) író, újságíró. Párizsból visszatérve, 1900-tól a nagyváradi *Szabadság* munkatársa. Ady barátja és költői nagyságának első felismerője. A Tanácsköztársaság alatt az írói direktórium tagja, ezért később emigrálni kényszerült.
39. Vargha Gyula (1853-1929) statisztikus, költő, műfordító. Tisza István politikájának a híve. Első verseskötete 1881-ben jelent meg. 1883-tól a Kisfaludy Társaság, 1892-től a Magyar Tudományos Akadémia tagja.
40. Makkai Sándor: *A magyar fa sorsa* (1927) c. könyvéről van szó.
41. Haypál Benő (1869-1926) 1896 óta budai lelkész. 1912-ben Paulus álnéven jelent meg *Bibliás szabadkőműves* c. műve.
42. Boncza Miklós (1848?-1917), Bertának, Ady feleségének az édesapja, szabadelvűpárti országgyűlési képviselő 1887-1906 között. Tagja volt a szabadkőműves páholyoknak is.
43. Kenessey Béla (1858-1918) 1908-tól az erdélyi ref. egyházkerület püspöke.
44. Nagy Károly (1868-1926) 1895-től Kolozsvárt teológiai tanár, Kenessey püspöksége alatt az erdélyi egyházkerület főjegyzője, 1918-tól püspöke.
45. *Magyar Út* a Soli Deo Gloria Szövetség folyóirata, 1934-től 1944. október 12-ig havonta kétszer jelent meg. Szerkesztője 1942-ig Pap Béla volt, azután Gombos Gyula.
46. *Magyar Kultúra* 1913. és 1944 között kéthetenként megjelenő „társadalmi és tudományos szemle”. római katolikus világnézeti folyóirat. Ady korában Bangha Béla jezsuita szerzetes szerkesztette.
47. *Ifjú Erdély*, a kolozsvári Református Teológia ifjúsági lapja, mely 1923 óta évente tízszer jelent meg. Főszerkesztője Imre Lajos volt. Ravasz László célzását nem tudjuk összhangba hozni az általunk ismert tényekkel. „Dekadencia és megújhódás művelődésünkben” c. budapesti előadását ő maga közölte az *Ifjú Erdély*ben. A két részes cikk első fele az 1926. szeptemberi számban jelent meg, ez nem tesz említést Adyról. A tanulmány második, befejező része, amely két hasábon keresztül foglalkozik Ady Endrével, a lap októberi számában jelent meg –, jóval Ady Lajos levelének kelte után.
48. Gellért Oszkár (1882-1967) Baumgarten-díjas, Kossuth díjas, 1908-tól a *Nyugat* munkatársa. Az említett vers: „Fonák”. Megjelent a *Nyugat* XXIV/12. (1931. június 16.) számában. – A történetről beszámol maga Gellért Oszkár is *Egy író élete* c. műve második kötetében (Bp. 1962. 217-218.), valamint *Száz az ezerből* c. kötetében (Bp. 1967. 106-107).
49. Berde Mária (1889-1949) író, költő. 1919-től az Erdélyi Irodalmi Társaság, 1920-tól a marosvásárhelyi Kemény Zsigmond Társaság tagja.
50. Boér Jenő: *Az ember. Ébredő korszellemünk megnyilatkozása* c. műve először Kolozsvárt 1906-ban jelent meg, majd *Az ember vallása* címen 1923-ban Budapesten. 1928-ban két könyvvel jelentkezett: *Az én imádságom és Olaszországi utam*.
51. Gr. Klebelsberg Kunó (1875-1932) 1922-től 1931-ig vallás- és közoktatásügyi miniszter.











*Calvin et la Hongrie. A l'occasion du 450<sup>e</sup> anniversaire de la Réforme à Genève.* (Kálvin és Magyarország. Genf reformációjának 450. évfordulója alkalmából.) Kiadja: L.A. de Vermes. Genève 1986. 113. l.

Genf reformációjának és az *Institutio Christiana* megjelenésének 450. évfordulója alkalmából, a genfi magyar református gyülekezet felkérésére és kiadásában magyar történészek és teológusok gyűjteményes tanulmánykötetben mutatják be Kálvin (és a kálvinizmus) kapcsolatait Magyarországgal<sup>1</sup>. A jól illusztrált kis kötetben egyrészt egyháztörténészek (Bucsay Mihály, Makkai László, Benda Kálmán és Zsindely Endre) felvázolják a magyar reformátusság útját a 16. századtól napjainkig, másrészt teológusok (Bolyki János, Farkas József) bemutatják a magyar kálvinizmus néhány eredeti vonását.

Bolyki János rendkívül világos okfejtéssel megírt tanulmánya (Kálvin és a természettudományok, 39-50.) rámutat, hogy a Kálvin gondolkodásában lényeges felismerést: az egymást szervesen kiegészítő külön-külön ismeretek fontosságát, hogyan újították fel korunk fizikusai. (Ld. Niels Bohr: *Atomtheorie und Naturbeschreibung*. Berlin 1931. 31. s. köv.). Kimutatja, hogy Kálvin, a párizsi Királyi Kollégiumban (a mai Collège de France) folytatott tanulmányai hatására Platón tanait fogadta el és elhatárolta magát Arisztotelész filozófiájától, amelyik pedig Descartes-ig uralkodott az európai gondolkodásban. Ez tette lehetővé, hogy Kálvin elvlassza a teológiát a természettudományoktól, mely utóbbiakban az embernek teljes mozgási szabadsága van. Ez magyarázza meg, hogy az első magyar természettudósok, egészen a 18. századig, híres kálvinista teológusok voltak, mint pl. Melius Péter.

Zsindely Endre (Bullinger, Kálvin és a magyarországi reformáció, 51-60). Bullinger, Kálvin és a magyar reformátorok közti első személyes kapcsolatokat ismerteti. Macarius Bullingert látogatta meg Zürichben; Belényesi Gergely, aki a Sorbonne-on tanult és Párizsban lett protestáns, 1544-ben Genf-be utazott, hogy találkozzék Kálvinnal; 1551-ben ő ismertette Magyarországon a Kálvin és Bullinger közötti egyezséget. (Consensus Tigurinus). Ismereteink szerint Belényesi volt az egyetlen magyar, aki személyesen ismerte Kálvint. A többiek csak levélbeli kapcsolatban voltak a nagy genfi reformátorral.

Makkai László azt mutatja be, hogyan jött létre „A különböző vallások együttélése a történeti Magyarországon” (27-30.). A helyi patronátusi jog, ami a földesurak kezében volt, Mohács előtt megakadályozta, hogy a hitújítást tiltó, sőt büntető országgyűlési végzéseket alkalmazzák. Majd pedig a helvét reformáció, amely presbiteriánus tanáiból következően a gyülekezetek önállóságának elvét képviselte, megtalálta a feudális patrónus földesurakkal. Az 1550-es évektől a kálvinizmus „magyar vallássá” lett. Az ágostai hitvalláshoz csak a német városok, a szlovák parasztok és a magyarok egy töredéke maradt hű.

A Makkai által mondottakat kiegészíti Bucsay Mihály (Kálvin hatása Magyarországon, 15-25.), aki nagy vonalakban felvázolja a református egyház történetét. Bizonyítja, hogy már Melius Péter lefordította magyarra Kálvin katechizmusát, s bemutatja Szenczi Molnár Albert magyar fordítását az *Institutio Christiana*ról, az 1600-as évek elejéről.

Bucsay és Makkai szólnak a magyar nép küzdelméről a vallásszabadságért a Habsburg-ellenreformáció idején és ismertetik a bécsi kormányzat brutális, majd a 18. században lelki elnyomását, az 1781. évi Tűrelmi Rendeletig, illetve az 1791-i országgyűlési végzésig, amely kimondotta a protestánsok szabad vallásgyakorlatát. Farkas József (A magyarországi református egyház megújulása a 20. században, 83-95), azt az „ébredést” ismerteti, amely a protestáns híveket szembefordította a hivatalos egyház konformizmusával és a teológusok dogmatizmusával. Közben szól arról a nehéz helyzetről is,

amelyben az egyházak 1945 után kerültek. Idézzük Farkas József összegzését: „Az Evangélium ereje mélyén áthatotta népünket és megmentette az egyházat a hajótöréstől történelmünk legkritikusabb korszakában. És ma is, az egyház a gyülekezeteiben él.”

Benda Kálmán, összefoglalva korábbi kutatási eredményeit, a kálvinizmus politikai hatásáról szól, nevezetesen a Habsburg-ellenes küzdelmekben jelentkező „ellenállási jog”-ról. (31-38). A Kálvin majd Béza által kialakított ellenállási jog, mely engedélyezte, sőt kötelességgé tette a zsarnokkal való szembe fordulást, Magyarországon közvéleményt formált és – ráébresztve a nemességet a II. András 1222. évi Aranybullája 31. pontjában rejlő lehetőségekre – a Bécs elleni szabadságharcok jogi alapjává vált. Elsősorban az 1604. évi Bocskai-szabadságharcban (amelynek vezetőjéről egyébként Jean-René Bory nagyon felületes ábrázolást adott *Autour des réformateurs* c. könyvében: „Un grand patriote et reformé hongrois, Etienne Bocskay,” 79-81).

Egy másik tanulmányában (A camisardok Magyarországra telepítésének megghiúsult terve, 73-78). Benda a katolikus II. Rákóczi Ferenc fejedelem toleranciáját állítja szembe XIV. Lajos türelmetlen álláspontjával. A francia külügyminisztérium levéltárában őrzött iratok alapján, Benda ismerteti azokat a tárgyalásokat, melyek végeredményeként 1704-ben lehetővé vált volna, hogy a hitükhöz végsőig ragaszkodó camisardok áttelepülnek Magyarországra, Rákóczi birtokaira. Francia ezredben tömörültek volna, amely Magyarország szolgálatában áll és résztvesz a szabadságharc küzdelmeiben. Magától értetődik, magukkal vihették volna családjukat, és szabadon élhettek volna vallásukban. Kedvező megoldás lett volna ez Franciaországnak, mert megszabadult volna lázadó alattvalóitól, és kedvező Magyarországnak, mert jó katonákat és jó földműveseket kapott volna. És kedvező lett volna a francia-magyar szövetség szempontjából is. XIV. Lajosnak tetszett a terv, de a camisardok elutasították hazájuk elhagyását. Miután pedig 1704. augusztus 14-én a döntő csatát elvesztették, augusztus 20-án a camisardok lerakták a fegyvert. A merész és eredeti terv így nem valósulhatott meg.

Végül egy alapos tanulmányban (A Liffort-akció, 61-72), Bucsay Mihály azt mutatja ki, hogy a magyarok nem nézték közömbösen, amikor a savoyai herceg fenyegette a genfiak függetlenségét, és szívesen fogadták 1592-1593-ban a hozzájuk forduló Charles Liffort-t.

Ez a tanulmánykötet emlékezteti a franciául olvasókat, hogy a Duna-medencében ma is eleven, számtottató református közösség van, amelynek jelentős múltja van, igen nehéz időkben is bátran szembeállt a török hódítókkal, az elnyomó osztrákokkal, és soha nem tagadta meg nyugati testvéreit.

Jean Bérenger

1. Ugyancsak az évforduló alkalmából, a genfi nemzeti egyház felkérésére, Pierre CHAUNU vezetésével egy munkaközösség megírta a reformáció történetét. (*L'aventure de la Réforme*, I. Desclée de Brouwer. 1986. 295.).

Dr. Szántó Konrád: O.F.M.: *A katolikus egyház története: I.: A Katolikus egyház története alapításától a reformációig*. Bp. Ecclesia, 1983. 711; *II.: A katolikus egyház története a reformációtól napjainkig*. Bp. Ecclesia, 1985. 935.

Magyar nyelvű, római katolikus kiadású egyetemes egyháztörténeti összefoglalás legutóbb 1937-1941 között jelent meg, Bangha Béla és Ijjas Antal szerkesztésében, nyolc kötetben. A történetírói munka ezt követően is folytatódott: a negyvenes évek végére kéziratban készen volt Hermann Egyed: *A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig* című könyve, amely majd negyedszázados késéssel jelent meg 1973-ban Münchenben. 1967-ben adták ki Félegyházi Józsefnek *Az egyház a korai középkorban* című munkáját, amely a nagy egyházszakadásig tekinti át a régi korok történetét. 1971-ben Timkó Imre könyve jelent meg *Keleti kereszténység, keleti egyházak* címmel. 1970-ben Meszlényi Antal munkáját fogadta nemcsak a protestáns, hanem a katolikus közvélemény is kicsit vegyes érzelmekkel: *A magyar hercegrímások arcképsorozata, 1707-1945*. Adriányi Gábor 1975-ben, szintén Münchenben jelentette meg *Az egyháztörténet kézikönyve* című összefoglaló munkáját.

A felsorolt könyvek (és több, most említett is), a folyóiratokban rendre érkező történeti vonatkozású tanulmányok, jelezték, hogy a római katolikus egyháztörténetírás „készen valamire”.

A rész munkák, az előtanulmányok után Szántó Kovács könyve egy emberöltő számára nagyszem-



rú útbaigazítást adó kézikönyvként került nemcsak a római katolikus egyház asztalára, hanem mind a protestáns egyházak, mind a magyar művelődéstörténet kezébe is.

A szerző 1920-ban született Siklóson. 1944-ben szentelték pappá (ekkor már ferences szerzetesként). 1954-ben az ELTE-n történelem-földrajz szakos tanári oklevelet szerzett, 1964-ben teológiai doktor lett. Azóta a Ferences Rend Hittudományi Főiskoláján egyházjogot, egyháztörténelmet és bölcséletet tanít. Az 1960-as évek óta rendszeresen jelennek meg folyóiratokban publikációi. A Püspöki Kar megbízásából megírta a magyarországi római katolikus hittudományi főiskolák számára az egyháztörténelem tantárgy jegyzetét, ennek átdolgozott és kibővített változata ez a két kötetes munka.

Egyháztörténeti módszerét egészséges teológiai dialektika jellemzi: „Krisztus egyetlen egyháza-nak mivoltát akkor tudjuk jól megérteni és helyesen leírni, ha két oldalról közelítjük meg. Az egyház egyik oldala intézményes jellege és történetisége. Isten azonban Krisztusban jelenlétének új, példátlan, csak hittel megközelíthető módján is köztünk van: belépett az emberi történelembe. Az egyház pedig Krisztus Teste, tehát benne folytatódik Krisztus különleges jelenléti módja. A két oldalról szemlélt egyházat azonban nem lehet két különálló dolognak tekinteni, hanem összetételében is egyetlen szer- ves egésznek” (I. 13.).

Ez a dialektikus szemlélet (Krisztus kettős természetének az újrafelfedezése és az egyház valósá- gára történő alkalmazása) a könyv egészén jól követhető. A tények, az események nyugodt, áttekint- hető előadását követően, az egyes korszakok lezáró, értékelő összefoglalásai során következetesen visz- zatér: mi volt hasznos, előrevívő és pozitív, mi volt negatív vagy éppen káros jelenség.

A konstantini fordulat értékelésében így olvassuk: „A szabadságot kapott egyház a szabadsággal együtt elnyerte a szabad mozgás, terjeszkedés és kibontakozás lehetőségét is. A kereszténység igazán csak a korlátok nélküli szabadság és az államtól nyújtott támogatás birtokában válhatott világegyház- zá, építhette ki a maga teljes gazdagságában szervezetét, bontakoztathatta ki eszmerendszerének min- den értékét és fejleszthette ki szín pompás gazdagságában liturgiáját.”

Az államilag támogatott, majd a század végén államvallássá lett egyház részesült a hatalomból, és ezzel a hatalommal való visszaélések, az erőszak igénybevételeinek kísértése is állandóvá lett az egy- ház életében.

A fordulat okozta másik veszély, hogy a császár az egyház felett korlátlanul uralkodó császár- pápa lett, aki – mint ez a bizánci egyház életében történt – bármikor beavatkozhatott, és igen gyakran beavatkozott az egyház életébe és az egyházat az állam engedelmes kiszolgálójává akarta tenni.

Negatív irányba ható tényező volt, hogy sokan igazi hit nélkül, érdekből lettek keresztyénekké, mert az egyházhoz mint államilag támogatott, majd uralkodó valláshoz való tartozás társadalmi és gaz- dasági előnyökkel járt. A gyakran érdekből történt megtérések következtében a régebbi szigorú fegyve- lem meggyengült és pogány, illetve világias szellem hatolt be az egyházba.

A negatív jelenségek ellenére Nagy Konstantin a történelem formálásában Isten eszköze lett, aki új irányt adott az egyház és az emberiség életének egyaránt...” (I. 138.).

Ne merüljünk most bele meddő történelemfilozófiai vitákba. Ne vizsgáljuk azt sem, hogy a ke- leti egyházak, több évszázados mohamedán nyomás alatt, szabadság és az államtól nyújtott támoga- tás nélkül hogyan építették és őrizték mégis hitüket. Csak a könyvből idézzünk néhány példát, s látni fogjuk: a pozitív értékelés nem mindig egyértelmű.

Wiclif „tanítása halála után tovább terjedt, és behatolt a társadalom minden rétegébe. Az eret- nekség gyökere elfojtására csak a XV. század elején fogott össze az egyház és állam. A parlament be- vezette az Angliában eddig ismeretlen inkvizíciót, és elégettek néhány makacs lollardot” (I. 498.). A reformációt követően „elhódított hívek visszaszerzése érdekében mind az egyház vezetői, mind a kato- likus fejedelmek nem csupán eszmei, vallásos módszerekkel éltek, hanem a politika és a hatalom kény- szerítő eszközeit is igénybe vették. Mindez a küzdelmet a politika, sőt a fegyveres harc síkjára is kiter- jesztette” (II. 114.).

Ugyanakkor azonban „III. Károly és Mária Terézia az állam vallásának a katolikus vallást tekin- tette, és ezt messzemenő politikai és anyagi támogatásban részesítette. Az állam támogatása azonban kétes értékű volt, mert a magyar egyház szabadsága esett áldozatul” (II. 313.).

A könyv értékelő logikája alapján kész a válasz: egy-egy pillanatnyi helyzet, egyesek gyarlósága sosem relativizálhatja az egész, az egyetemes Egyház értékeit, igazságait. De vajon pusztán a statisztika, a számbéli gyakoriság szabja meg az igazság erejét?

Az első kötet kiadói ajánlása szerint „megérett az idő, hogy a II. Vatikáni Zsinat tanításának fényében felmérjük, és ahol szükséges, újra értelmezzük Isten népe földi vándorlásának eseményeit”. Maga az első kötet ebből még nem sokat érzett, a második kötetben viszont a módszerben, a tárgyalási módjában lépten-nyomon érződik az aggrionamento szelleme. Vagy száz lapon olyan pontos, tárgyszerű, bármely protestáns felekezet szerzőjének is ajkára adható reformáció-történetet találunk, hogy alig találunk szavakat a méltatására. Amikor a reformáció jelentőségét összefoglalja, olyasmit olvasunk, amit magyarul római katolikus szerző eddig soha le nem írt, de alig hinném, hogy világszerte sok ilyen összefoglalás létezne már!

A reformáció, különösen a kálvinizmus, Isten abszolút fenségét és uralmának mindenek felett való érvényülését hangsúlyozta. A megigazulás Isten könyörülő irgalmának ingyenes ajándéka. A reformáció nagyszerű öröksége továbbá annak hirdetése és a gyakorlatban történő megvalósítása, hogy Isten tanítása, Isten ígéje minden másfajta tanítással szemben abszolút elsőséggel bír. A protestáns lelkeség bensőséges vallási életet igyekezett kialakítani, az élő Istennel közvetlen, bensőséges személyes kapcsolatra törekedett. A reformáció tanai elmélyítették az európai népek lelki életét, személyesebbé és szellemibbé tették a keresztény vallásosságot, finomabbá és élesebbé az emberi önmegfigyelést. „Mivel a különféle protestáns vallásoknak sikerült számtalan követőjükből mélyen vallásos, Isten törvényeinek feltétlenül engedelmeskedő jellemeket kialakítani, a reformáció valóban Isten megdicsőítését mozdította elő mind közvetlenül, mind közvetve, a katolikus egyházra gyakorolt hatásával” (II. 106-107.).

Ezek előrebocsátása után mélyen megszívlelendők azok a sorok, amelyekben a kedvezőtlen jelenségeket veszi sorra. A letragikusabb az egyház egységének megszűnése. Míg a katolikus egyház gyorsan kiheverte ennek lelki következményeit, „a protestantizmus, amikor elvetette az Istentől rendelt egyházi tanítói tekintélyt, és felállította a Biblia szabad magyarázatának az elvét, a belső egység legfontosabb erejétől fosztotta meg magát” (II. 108.), – és vált újabb és újabb vallási irányzatok és szekták forrásává. Ezek rengeteg lelki és erkölcsi kisikláshoz vezethettek és vezettek, sokakban pedig a közönyösség és a belőle következő hitelenség kialakulását munkálták.

Ezekre a tétélekre minden egyházi statisztika választ és igazolást ad: az ökumenikus párbeszéd során ez bizony alázattal beismert igazság. Egyháztörténeti tankönyvben mégis alig találkozunk vele. A továbbiakat illetően – hogy tudniillik a protestantizmus vezetett volna a szubjektivizmus, a racionalizmus, a liberalizmus, a nacionalizmus és a szekularizáció kifejlődése útján – szerintünk már nem ilyen egyértelmű a helyzet.

A továbbiak során mind a magyar, mind az egyetemes egyháztörténetet ugyanebben a nyitott – írjuk le: testvéri – szellemben tárgyalja a szerző. „Katolikus” egyháztörténetet ír, a szónak nem kizárólagos „római” vagy „latin” keresztény értelmében, hanem az eredeti egyetemes tartalomnak megfelelően. A római egyház életének leírása után a keleti egyházakról és a protestáns egyházakról is megbízható adatokat nyerünk. Megszakadul az „Európa-központság” kísértésétől is: a missziók megindulásáról, gyümölcsseiről, a mai viláгатkatolizmus életéről pontos és részletes beszámoló kapunk. Talán itt válik egyenetlenné a munka: a hagyományos európai térségben egyetemes egyháztörténettel, Latin-Amerika, Afrika, Ázsia esetében római katolikus egyháztörténettel állunk szemben.

Részadatai közül egyetlen magyar vonatkozás esetében mintha új eredményekre jutna. A magyar protestáns gyászévtized kiváltó okaként a budai török pasa árulását említi, aki „elárulta a császáriaknak, hogy több protestáns város nagy összeget ígért neki, ha katolikus papokat és császári tiszteteket fogságra vet. Mivel a megbízók nem fizettek, a basa a foglyokat elengedte, és az ügyről a kormányt értesítette. A bécsi udvar ekkor elrendelte, hogy Pozsonyban rendkívüli bíróság vizsgálja ki az esetet” (II. 286.). Forrásként Varga Imrénének a *Vigilia* 1973/4. 234. lapon megjelent tanulmányára és Hermann Egyed művének 284. lapjára hivatkozik. Kár, hogy a gályarab-centenárium idején a protestáns egyháztörténetírás ezt az adatot sehol nem értékesítette, illetve nem vizsgálta meg valóság-tartalmát.

Részletes és alapos függelék egészíti ki mindkét kötetet: rövidítések, általános és speciális irodalom, jegyzetek, pápák és uralkodók időrendi táblázata, térkép- és képgyűjtemény (a szöveg közben több fekete-fehér, illetve színesen nyomott kép található), név- és tárgymutató.

Tömör és mégis olvasmányos. Didaktikus és jól áttekinthető. Széles kitekintésében is határozott kézzel értékelhető.

A tényanyag értékelésében hitvallásosan római katolikus. E két szempont (ha úgy tetszik) egymással elméletileg talán szembeállítható, Szántó Konrád könyvében azonban a tudományos objektivitással jól összefér a tudatosan vallott belső meggyőződés. A kézikönyv nekünk, protestánsoknak két-



szeresen is hasznos munka: az egyetemes egyházzól és a mai római katolicizmusról is számos új dolgot tudhatunk meg belőle. S megtanulhatjuk azt is, hogy egyetemes egyháztörténetre minden nemzedéknek szüksége van.

Időközben Szántó Konrád művének a III. kötete is megjelent: *Az egyháztörténet forrásai. Szöveggyűjtemény* alcímmel. Terjedelme is tiszteletet parancsol, 1245 lap. (Bp. Ecclesia, 1988.).

A tartalomjegyzéket olvasva, lapjait forgatva, az a benyomásunk, hogy a szerző egyidejűleg két munkát írt meg: először az I-II. kötetben maga foglalta össze az egyház történetét, s most a III. kötetben a kortársak szavával mutatja be az események menetét.

A hellénista kortól II. János Pál pápa beiktatási szentmiséjén elmondott programbeszédéig sorakoznak a válogatott források. Mindegyiket rövid bevezető magyarázza, szükség szerint értelmezi, illetve a római egyház tanításának megfelelő megvilágításba helyezi a kontroverziákat. Egyik-másik bevezető mintha egyoldalúan római jellegű lenne – ez nyilván a munka törvénykönyv jellegéből következő abból, hogy nemcsak a klerikusok, hanem a világiak számára is eligazítást kíván adni.

Ugyanakkor azzal, hogy a nem-katolikus források bemutatásában is nagy részletességre törekszik, csakis egy 20. század ökumenikus módján értelmezi az „elszakadt testvérek” közösségeit is, akik valami módon mégis csak részei a „katolikus” egyháznak. (Amelynek – a református felfogás szerint – a „római” egyház is csak egyik része.)

(A század elején jelent meg Warga Lajos egyetemes egyháztörténetének három kötete. Vajon megtermi-e a század végéig tartó másfél évtized az újabb magyar nyelvű református egyháztörténeti kézikönyvet?)

Márkus Mihály

*Adalékok a 16–20. századi magyar művelődés történetéhez.* Szerk.: BÁLINT István János. Bp. 1987. 269. (Az Országos Széchényi Könyvtár kiadványai. Új sorozat 2. Szerk.: KOVÁCS Ilona, CSAPODY Miklós.)

Az Országos Széchényi Könyvtárról már sokszor kiderült, hogy haszonra hajtó, vagy csak ilyen magatartásba kényszerülő korunkban a jobbik részt választotta. Anyagiak helyett szellemi nyereséget igyekszik gyűjteni. Az Új Sorozat 2. kötete is emellett az elhatározás mellett tanúskodik. Mert vannak benne nagyon is aprólékos munkával megalapozott, a tudomány szempontjából fontos eredmények, de nincs közönségcsalogató szenzációja. Tanulmányai sok ponton igazítanak helyre vagy bővítenek ki korábbi ismereteket, indulatfakasztóan személyeskedő vitákkal azonban nem szolgálnak. A kötet kettős szellemi hasznot hajt. Először: számításba vehető mind az az új, amit különböző problémákról megtudunk, másodsor: a szerzői gárda szerencsés összetétele révén művelődéstörténet-írásunk legkülönbözőbb műhelyeibe enged betekinteni. A tanulmányokat állami és egyházi levéltárak, állami és egyházi levéltárak, egyetemek és tudományos intézetek munkatársai írták; Budapesten, Pápán, Sárospatakon, Szegeden, Zalaegerszegen dolgozó kutatók. (Zalaegerszegen, az ottani megyei levéltárban Halász Imre dolgozik, akiről a szerzők a felsorolásban tévesen írtak Budapestet munkahelyként.) Végeredményben van a kötetnek valami körkép jellege, más kiadó mégsem tudta volna megjelentetni. Csak remélni lehet, hogy a Széchényi Könyvtár a továbbiakban is ragaszkodhat a mecénási szerepéhez ilyen, kevésbé hivalkodó tudományos értékek felett is.

A tanulmányok időrendben haladnak, úgyhogy a kötet élén 16. századi főszereplő áll: az első munka Bogáti Fazakas Miklósról szól. SZABÓ Géza írta, a tőle megszokott alapossággal. A cím szerint Bogáti Fazakas teológiájának legsajátosabb elemét, a völgény és a jegyes teológiai allegóriájában kibontakozott üdvtörténeti koncepciót kívánta bemutatni. Ennél azonban többet tett. Kiindulásként változta azt a feltevést, miszerint zsolttárfordításait Bogáti Fazakas nem pácsi tartózkodása idején írta, ahogy eddig vélték, hanem az 1562-i székely felkelés után, Kornis Farkas környezetében készítette. A vita valószínűleg soha nem fog eldőlni, Szabó Géza azonban a zsolttárfordítás társadalomkritikai élet hangsúlyozva, igen lényeges érveket hozott saját elképzelése mellett. Ehhez kapcsolódik az erdélyi szombatosság árnyalatairól előadott véleménye. Szabó Géza szerint ugyanis az 1590-es évekig Kornis Farkas körül külön gondolkodási irányzatot lehet meghatározni. Itt is igen megfontolandó az érve: a szombatosságon belül a *non adorandus* tétel értelmezésének eltérései alapján állít fel csoportokat. Ő nem írja, de voltaképpen a völgény és jegyes allegória kibontásával is emellett a felfogás mellett bizo-

nyít; Krisztus helye az üdvtörténeti világrétegben a legszorosabban a *non adorandus* tétel problémaköréhez tartozik.

A második tanulmány rövid, forrásközlés jellegű. SZABÓ András derít fel benne egyik kedvenc történeti alakjáról, Rákóczi Zsigmond fejedelemről megint egy tévedést. Azt bizonyítja, hogy azt a csak töredékében fennmaradt beszédet, amelyről eddig úgy vélték, Rákóczi koporsója felett hangzott el, Báthory Gábor megválasztása alkalmából mondta el valaki. A szónok valószínűleg Kornis Boldizsár volt, akiről más forrásból tudjuk, hogy beszédet mondott Ecseden akkor, amikor Erdély rendei megvitették Báthorynak a választás hírért. A beszéd szerzőjeként viszont – mivel semmi nem szól Kornis mellett – Petki János kancellárt tételezi fel. El is sorol e véleményt alátámasztó momentumokat a beszéd szövegéből, így a Báthoryak dicséretét, Rákóczi-párti kitételét, valamint Mihály vajdával való szembenállását. Ezen az alapon azonban sok erdélyi politikus számításba jöhetne lehetséges szerzőként. Szabó Andrással mégsem vitatkoznék. Csak azt tételezem fel, hogy legkézenfekvőbb érvét nem írta le, mert ilyen problémánál érzésre nem szoktunk hivatkozni. Pedig nyilván erről van szó. Szabónak ösztöne súghatta Petki szerzőségét. Miután kevesen ismerik úgy a századforduló szövegeit, mint ő, aligha tévedet.

KEVEHÁZI Katalin a következő tanulmányban leveleket közöl gályarab prédikátoroktól. Tanulmánynak nevezem a közleményt, holott egyetlen megjegyzést sem fűz a szövegekhez. Pedig tele lehetett volna tüzdeldni látványos, de semmire sem jó magyarázatokkal. Keveházi azonban helyesen mérte fel, hogy igen értékes anyaggal dolgozik; nem szabad eltékoznia. A három levelet, amit Téglás, István hozott haza a berni levéltárból, közölte, de az értelmezést ráhagyta azokra, akik majd egyszer, egy nagy egészbe illesztve, megmagyarázzák például azt a furcsa részletet is, hogy Csuzi Jakab miért nevezte a svájci előjárókhhoz szóló levelében Lipót királyt „az esetek atyjá”-nak. Erről külön jegyzetet írni nem lett volna érdemes. Volt viszont értelmük a szikár, csupán a levélírókra vonatkozó jegyzeteknek, mert ezeket a lexikális adatokat a gályarabokról senki nem tudja. Jellemző az általános tájékozatlanságra, hogy Keveházi egyetlen személynél sem támaszkodhatott teljesen Zoványi Jenő sokat használt és ebben a tárgykörben a legtöbbet adó Egyháztörténeti Lexikonjára. Keveházi Katalin közleménye éppen azért lett tanulmánnyá, hogy nem a tanulmányi műfajt választotta.

MONOK István itt is az olvasmánykultúra-kutatás szegedi műhelyének mindeneként lép fel. Most a horvátországi magánkönyvtárakkal, különösen a Zrínyi könyvtárral kapcsolatos munkátról számol be. Erről különböző fórumokon már hallhattunk. Mégis minden alkalommal meglep, milyen rendkívül gyorsan haladnak. Csak néhány évvel ezelőtt kezdték a könyvtártörténeti kutatásokat, s most már arról számolhatnak be, hogy – az Irodalomtudományi Intézet és az ELTE segítségével – bizonyos horvátországi feladatokat is elvégeztek. Ha jól tudom, a Régi Magyar Nyomatványok sorozat munkálatain kívül, a történelmi Magyarország mai határainkon kívül eső területén, magyar részről csak ez a szegedi műhely végez rendszeres feltárást. Monok ugyan most nem írt róla, de kutatásokat végeznek Romániában, Csehszlovákiában és Ausztriában is. Talán mégsem lehetett véletlen, hogy módszertani kérdések nagy hangsúllyal a Zrínyi könyvtárról szóló beszámolóban kerültek elő; Monok István ezekkel indítja tanulmányát. Ez ugyanis az egyetlen magyarországi könyvgyűjtemény, amelynél a kutatás minden feltétele adott. Zrínyinél, mivel maga is író volt, még az olvasmányélmények hatását is sokoldalúan lehet vizsgálni. Mindent összevetve: a szakmai közvélemény nagy várakozással néz a „Zrínyi-könyvtár” következő kötetében ígért eredmények elé.

SZABÓ György, aki jelenleg alighanem mindenkinél jobban ismeri a pápai anyagot, a Pápai Református Kollégium könyvtárának történetéről írt. Nagyon szabályos könyvtártörténeti módszerekkel dolgozott: kézbe vette a könyveket, használta a levéltári anyagokat és visszaemlékezéseket. A lényegre szorítkozva bontotta ki belőlük a református kulturális központ arculatát. A lényegből is felismerhető azonban a meghökkentő tanulság: a pápai könyvtár élete – a jól ismert debreceni és sárospataki gyűjteményhez képest – nem tükröz sajátos vonásokat. A sajátosságokat azért várná az ember, mert a pápai iskola mögött nem állt református erdélyi fejedelmek támogató jóindulata, nem élt református földesurak vagy erős református városi tanács gondviselése alatt. Olyan vidéken működött, ahol a reformáció korán kezdődött, de hamar megindult a katolikus restauráció is, úgyhogy élete tetemes részét katolikus környezetben töltötte. Kívülről mégsem kapott soha segítséget. Éppen úgy elsősorban a diákok, volt tanulók és tanárok adományaiból épült fel, ahogyan szerencsésebb társai. Mindennapos működését pedig ő is áldozatkész könyvtárosok munkájának köszönhette. Azt viszont nagyon érdemes lenne megvizsgálni, vajon a könyvanyag tartalmi vonatkozásában mennyire alakult másként Pápa és az



itteni iskola sajátos helyzete folytán. Vajon mutatkozik-e a könyvtáron valami nyoma annak, hogy a nyilvános protestáns vallásgyakorlatot Pápán sokáig az itteni végvár őrizte? A könyvtártörténeti eseményekben nem láttam nyomát. Szabó György bizonyára ezt is ki fogja deríteni, hiszen az események feltárása után a könyvtári anyag tartalmi vizsgálata a logikusan következő lépés. Most tanulmányát azzal fejezte be, amit a kutatók minden egyházi gyűjteményben tapasztalnak: a gazdag anyagot ma is igen rossz tárgyi feltételek között őrzik.

A következő tanulmány, SZELESTEI N. Lászlóé, ugyancsak könyvtártörténeti jellegű. Ceglédi Szabó Pál dunántúli református püspök könyveivel foglalkozik. De szólhatna tulajdonképpen Esterházy Pál könyvéről is, mert Ceglédi Szabó könyvei ott maradtak fenn. Az eset a magyar művelődéstörténet nagy ellentmondásai közé tartozik. Ez az ellentmondás onnan indul, hogy Esterházy a könyveket a kultúrára legvesélyesebb módon, az erőszakos ellenreformáció valamilyen akciójával szerezte meg. Félreértés ne essék; nem az ellenreformációt magát, csak erőszakos formáját nevezem a kultúrára legvesélyesebbnek. Ebben az esetben mégis – itt zárul az ellentmondás – elragadta ugyan a könyveket, de egyidejűleg meg is őrizte őket attól, hogy a szokásos módon szétszóródjanak vagy tűz áldozataivá váljanak. Szelestei N. László várhatóan még sok ilyen, az Esterházy Pál vagy más katolikusok gyűjteményeibe menekült protestáns könyvtár-részletet fog feltárni. Ebben a mostaniban én egy-egyre hívom fel a figyelmet. Arra a füzetre, amely Pfalzi Frigyes és Stuart Erzsébet házassága alkalmából, 1613-ban jelent meg. Ceglédi Szabó, aki akkor Heidelbergben tartózkodott, talán látta is az évszázad esküvőjének nevezett híres eseményt. Személye, könyvtára és a könyvek utólete mindenestre a 17. század igen ellentétes folyamatait idézik fel, a Pfalzi Frigyesék körül kibontakozott rózsakeresztes felvilágosodást, az ortodox kálvinizmust és az ellenreformációt. Szelestei a könyvanyag mellett ez utóbbit megvilágosító fontos följegyzést is közöl, ez Jankovics József szerint Ceglédi Szabó Páltól származik.

ÖTVÖS Péter, aki a legszerencsésebb kezű kutatók közé tartozik, most is értékes leletről számol be. Bécsben megtalálta Batthyány Károly herceg 1772-ből származó könyvtárjegyzékeit. Kiderül belőlük, hogy az anyag két helyen, Bécsben és Trautmansdorfbán állt, különleges polcokon vagyont érő műkincsek között. Vagyon volt maga a hatalmas könyvanyag is, Ötvös négy nagy tárgyi csoportba sorolta, és megállapította, hogy különös súlypontja nincs. Sok nyelven összeállított, enciklopédikus gyűjtemény. Legsajátosabb vonása talán: a „katolikus felvilágosodás” szellemében tükröz janzenista érdeklődést. Mielőtt ezt a végső megállapítást levonta volna, Ötvös Péter aggályos gondnal jelezte azokat a módszertani elveket és az övével analóg következtetéseket, amelyek alapján a könyvanyagot a tulajdonos műveltségét tükröző forrásnak tekinti. Az ilyen természetű következtetésekkel manapság sokan vitatkoznak. Én Ötvös szemléletével értek egyet. Helyeslem a Batthyány műveltségéről konkrétan tett megállapításait is. És egyetértek Ötvösnek azzal a halványan jelzett föltevésével, amely szerint – mivel Batthyány Károly az 1760-as évek második felétől a trónörökös mellett udvarmester és nevelő volt – műveltsége nyomott hagyhatott II. József sajátos személyiségében. Érdekes volna, ha Ötvös, akit a protestáns újsztoicizmus szakértőjeként tartunk számon, maga folytatná a katolikus felvilágosodás politikai következményeinek kutatását.

A legmagasabb társadalmi körökről szóló munka után TÓTH István György parasztek műveltségét vizsgáló tanulmánya következik. A vizsgálat alapjául – nyugat-európai analógiákra építve – a hivatalosnak tekintett iratok hitelesítési módját választotta. Számbavette a sajátkezü aláírásokat, a mások által leírt név mellé rakott kereszteteket, vagy az aláírást helyettesítő pecséteket. Ezek alapján aprólékos vizsgálattal az alfabetizáció mértékének nem feltétlenül a sajátkezü aláírások számában kifejeződő alakulását elemezte. A vizsgálat helyszíne a körmendi uradalom volt, ahol magyarok, németek és horvátok éltek, – a kutató szerencséjére – egymástól elkülönült településeken. A 17. század elején – itt kezdődnek Tóth vizsgálatai – az alfabetizáltság nyomát csak magán Körmenden, a birtok és az egész környező vidék központjában tudta kimutatni. A falvak viszont – nyelvi hovatartozásuk nem jelentett eltérést – a nulláról indultak. Idővel nagyon határozottan változott meg a helyzet. Az alfabetizáció mértéke mindenütt nőtt, különbségek az egyes települések között a kereskedelmi útvonalaktól való távolság és a nyelvi hovatartozás szerint mutatkoztak. Az derült ki, hogy az alfabetizációt a kereskedés lehetősége növelte. Azonos külső körülmények között pedig a magyarok és a németek javára alakultak az eltérések. A különbségek csak az általános népoktatás bevezetésével kezdtek eltűnni. Tóth István György kutatásainak szinte mellékterméke a parasztek mentalitásáról született eredmény. Azt állapította meg, hogy az írástudás társadalmi szerepe közöttük idővel változott. A 18. századot megelőzően

ugyanis nem tulajdonítottak az írástudásnak különös jelentőséget, később viszont bizonyos társadalmi vagy foglalkozásbeli szinten megkövetelték. Azt hiszem, érdemes lenne ezt a föltehetően országosan általánosítható eredményt az előző időszak, a reformáció korának szemléletével szembevetni.

Kifejezetten a műveltséghez kapcsolódó mentalitás a tárgya a következő tanulmánynak. HALÁSZ Imre írta Tóth Balázs népiskolai tantervéről. A szóbanforgó tanterv történelmünk legsötétebb ideje alatt, tíz évvel a kiegyezés előtt keletkezett. Halász szerint nem véletlenül élenkült meg akkor az érdeklődés az oktatásügy iránt, hanem azért, mert a reformkor ilyen irányú törekvései – sajátos módon – éppen a Bach-korszakban értek be. Ezen belül is különös jelentőséget kapott a református egyház gyakorlata. A népoktatást tette a passzív ellenállás egyik fontos fórumává, és messze előremutató rendelkezéseket fogalmazott meg. A reformátusok eredményeiből Eötvös József is merített. Az ő működése azonban még csak távoli jövő volt akkor, amikor Tóth Balázs erősen önkritikus indíttatású tantervét megfogalmazta. Az önkritikán azt értem, hogy Tóth, pápai kollégiumi tanár létere, erősen osztorozta a fennálló iskolai állapotokat. Munkálata két fő célját „Személyi javítás” és „Tárgyi javítás” címmel foglalta össze. Távolról sem volt azonban kizárólag fegyelmi ügyekkel elfoglalva. Az „Iskola és család” című fejezetben az iskolaügy és a társadalom szoros kapcsolatainak kiépítésére tett javaslatot. Egyebekben változatos tananyag körvonalait vázolta. A cél – ő ugyan másként fogalmazott – szellemi és testi energiák harmonikus kiépítése volt. Halász Imre Eötvösre tett levelező utalása nyomán meg lehetne vizsgálni Tóth Balázs és a későbbi tervek összefüggéseit.

A kötet tizedik tanulmányát NAGY Csaba készítette, Dr. Mandl Lajosról. Mandl magyar származású, igen sikeres párizsi orvos és 1848-49-ben a dunai népek konföderációja ügyében a francia diplomácia megbízottja volt. Hivatalosan a fel-feltámadó kolera miatt utazott, nem hivatalosan különböző árnyalatú politikai elképzeléseket kellett volna összehangolnia Magyarország körüli térségben. Megbízását azonban nem saját képességeinek hiánya miatt, hanem az események alakulása következtében nem tudta teljesíteni. Kortársai nem becsülték különösebben. Az utókor pedig kíméletlen volt iránta; Hajnak István szerint az 1848-as forradalmak leverése után besúgóvá vált. Nagy Csaba aprólékos részletességgel vizsgálja a dátumokat és a nevekkal kapcsolatos tévedéseket, és végeredményben meggyőző: Dr. Mandl áldozat volt, nem besúgó 1849. után.

HÖRCSIK Richárd, Sárospatak városi pecségeiről készített tanulmányt. A város szót azonban ebben az összefüggésben csak jobb híján használom; mivel a „települési pecsét” szó ismeretlen. Pedig Sárospatak esetében ez utóbbi kifejezés volna mégis a helyes, mert a pecsét történet mögött Pataknál éppen a jogi státus feletti vita bújkál meg. A pecsétek hol civitas-ként, hol, mint oppidum-ot határozzák meg a települést. Az első fennmaradt, 14. századi pecsét „Hospitu(m) de Patak” felirattal még csak az itteni telepésekre, lakosokra utalt; nem egy, később valódi várossá vált település ugyanezt a gyakorlatot alkalmazta. A civitas szó a pecsét vésetében a 17. század elején jelent meg, és a 17. század során használták: „Sárospatak Sigill(um) Civita(ti)s”. Mellette azonban mindig újra vésették és használták a telepésekre utaló feliratot is. A telepések és a civitas, vagyis város pecsétjét tehát abban az időben használták felváltva, amikor Patak a Rákócziak – nagyon kemény – földesurasa alatt állt. Vitathatatlanul már régen mezőváros volt, amikor – Hörszik 1691-ből mutatja be – a „Sigillum Op(p)idi S(áros) Patak” felirat megjelent. A városi státus alakulását tekintve kritikus időszakokból hiányoznak tehát a pataki pecsétek. Hörszik azonban meggyőzően mutat rá, hogy a pecséteken is használt megkülönböztetés a középkor szóhasználatában nem volt következetes. Mindamellet úgy véli, hogy Sárospatak a középkorban valódi város volt, s fokozatosan csúszott le a mezőváros állapotába. Ez azonban olyan kérdés – mondja –, amelynek eldöntése nem a pecsét történet kizárólagos feladata. A végső választ Patak történetének monografikus feldolgozása során várhatjuk.

Az utolsó tanulmány végül a konstantinápolyi Magyar Tudományos Intézet rövid négy esztendejéről szól 1916 és 1919 között. SAS Péter írta, jórészt levéltári anyagok és visszaemlékezések alapján. Igen nagy nevű személyiségek működtek itt, Hekler Antal, Kós Károly, Oroszlán Zoltán, Zsinka Ferenc és mások. A névsor azt mutatja, hogy a török-magyar viszony neuralgikus pontjáról, a magyarországi hódoltságról nem volt szó. Nem is volt az intézet szándéka. A korabeli sajtó szerint azt kívánta bemutatni, ami „e nagy háborúban együtt öntött magyar és török vér termőtalajából a békés emberség számára megmarad”. Vagyis a Monarchia és Törökország baráti viszonyát kellett szolgálnia. E kifejezetten politikai cél ellenére, a konstantinápolyi Magyar Tudományos Intézet valóban tudományos munkát is végzett. Főként a bizantinológia köszönhetett sokat a rövid időszaknak. Sas Péter sze-



rint azonban az általa leginkább figyelt alak, Kós Károly tette a legtöbbet. *Szتانbul, várostörténet és architektúra* címmel adott ki alapos és látványos könyvet a város térképével.

A tanulmányokon túl van a kötetnek még egy érdekessége, DIPPOLD Péter összeállította benne Benda Kálmán műveinek bibliográfiáját. 1935 és 1985 között 590 tételt sorol fel. Ezek mellett tájékoztat folyóiratok és sorozatok szerkesztéséről, illetve lexikonok számára végzett munkáiról. Nem lenne izléses itt, a Ráday Gyűjtemény Évkönyvében Benda műveiről méltatást írni. Legfeltűnőbb tulajdonsága azonban – nagyon röviden – ide kívánkozik. Dippold listáját áttekintve, én ezt abban látom, hogy rendkívül sok, évente 4-5, néha több ismertetést is közölt mások munkájáról. Példa lehet a tudós-nak a tudományhoz fűződő önzetlen viszonyára.

Az Országos Széchényi Könyvtár kiadványai Új sorozat 2. kötete Benda Kálmánnak szóló ajánlással jelent meg.

Péter Katalin

*Vallási néprajz. Szerkesztette: DANKÓ Imre és KÜLLÖS Imola. I. Református néphagyományok. II. Protestáns egyházi források, kutatók, hagyományok.* Bp. 1985. 375–554. (A Debreceni Református Kollégium Sokszorosító Irodája.)

Az I. kötetet Kálvin Intituciója első kiadásának 450. évfordulójára, a II. kötetet Illyés Endre emlékének ajánlották a szerkesztők. A két ajánlás a hála gesztusa a nagy elődök iránt, maguk a tanulmányok a magyar vallási néprajz kutatásának időszerű felismeréséről és a munka szükségességének vállalásáról tanúskodnak.

A magyar protestáns vallási néprajz évtizedeken át alig jutott túl ILLYÉS Endre: *A magyar református földművelő nép lelki élete, különös tekintettel vallásos világára* című, Szegeden 1931-ben megjelent összefoglalásán. Igaz, a vidéki és fővárosi régi híres iskolák ifjúsága élénk ú. n. falukutató munkát végzett a II. világháborúig, de ennek tudományos irodalmi lecsapódása nem történt meg a valóságban elvégzett munka és a nyomában felgyülemlett adattömeg adekvát mértékében.

A budapesti Eötvös Lóránd Tudományegyetem folklór tanszékének kiadásában a fenti címmel megjelent kétkötetes tanulmánygyűjtemény szerkesztői és néhány szerzője céhbéli etnográfus, a többi cikkíró teológiát végzett, gyakorló vagy nyugdíjas lelkész. A kötetek tematikája is ennek megfelelően – vagy ebből fakadóan – sokszínű. A dolgozatok eredetileg előadások formájában hangzottak el.

Az I. kötet Ajánlásában VOIGT Vilmos, a budapesti egyetem folklór tanszékének vezetője kiemeli a Református Egyház Doktorok Kollégiumán belül szervezett egyházi néprajzi szekció kezdeményezésének jelentőségét a református – de példamutatásával, módszertani tapasztalataival a többi magyarországi protestáns-vallási néprajzi gyűjtő és feldolgozó munka megindításában. A szekcióban folyó munkáról az elnök, MOLNÁR Ambrus számol be. A vallási néprajz fogalmi meghatározásáról, a korábbi auktorok munkáiban fellelhető idevágó utalásokról GUNDA Béla professzor ad eligazítást, míg BALOGH István a történetész személtét ismerteti a református egyház hatását a parasztság XIX. századi művelődésére. A gazdag tartalmú kötetben ezek után különböző néprajzi, pedagógiai, történeti anyagot közlő tanulmányok sorakoznak. HULEY Alfréd (*A Biblia a református és evangélikus népi tudatban Békés megyében*) olyan kérdésekre kapott válaszait ismerteti, mint: Található-e házaknál Biblia? Olvassák-e, ismerik-e? Veszik-e a szülők vagy a nagyszülők a konfirmandusoknak? Veszik-e maguknak a gimnazisták és az egyetemisták? Beszámol az 1982. évi bibliaterjesztés eredményéről is. KISS Endre egy kérdőíves adatfelmérés eredményeképpen összegezi azokat az információkat, amelyek Kálvin alakjára vonatkoznak a népi tudatban. Tanulmánya végén egy rendkívül figyelemreméltó módszertani kérdést tesz fel: „mi történe, ha egybevetnénk ezt (a kérdőív anyaga alapján kialakult) Kálvin-képet a népi tudatban élő Megváltó képével, az „öreg Isten” képszerű leírásával, Árpád apánk alakjával vagy a magyar mitológia néhány figurájával, akik valóságosan is éltek, – egészen a garabonciás diákig? Nem lenne-e sok átfedés vagy azonosság a népi tudat ezen képei és a Kálvinról kialakított ideál-kép között?” ÖKRÖS László *A konfirmáció néprajzát* vizsgálta néhány tiszántúli, Borsod és Heves megyei helységben s az a tapasztalata, hogy az egyházi liturgikus mozzanatok köré gazdag népi szokásanyag alakult

ki. DANKÓ Imre *Az Úrasztala* című előadásában gazdag összehasonlító anyag bevonásával rajzolja meg a magyar reformátusság egyik legfontosabb templomi berendezésének, az Úrasztalának kialakulását. Társadalomszerkezeti rekonstrukciót nyújt CSISZÁR Árpád (*A régi nemzeti rend nyomai a felső-tiszavidéki templomokban és temetőikben*) főleg a templomi ülérend és a temetői sírhelyek elrendezése alapján. TAKÁCS Béla *A református temetők fejfáinak népi ornamentikája* címen, főleg a Hajdú-Bihar megye területéről vett adatok bevonásával összegzi a néprajzi irodalomban már eddig is megjelent és más vidékekre is jellemző sajátosságokat. SZALAI Zsigmond hű képét nyújtja a halott eltakarításával kapcsolatban Tyukodon szokásos cselekményeknek. (*Régi temetési szokások Tyukodon.*) SZILVÁSI János az *Egervölgyi harangok és harangozási szokások* címen közölt dolgozatában tárgytörténeti és néprajzi leírását adja a témának, közölve a két kérdőív szövegét is, melynek segítségével adatait összegyűjtötte. Sajátos, mondhatnók vallápszociológiai témához nyúl GACSÁLYI Gábor *A látomások szerepe a mai gyülekezetek életben* című vizsgálatában. TÓTH Judit tanulmánya: *A tiszazugi reformátusság vallásos szokásairól* a céhbeli néprajzos látásmódjával adja annak összegző leírását, amit 1913-ban egy cikkíró a „mit tart vallásos színezetű szokásoknak?” kérdésére így határozott meg: „melyeket nem tanított az iskolában a tanító, nem tanított a szószékről a lelkész, hanem az egyháztagok maguk találták oly leleményes vallásosságra törekvő ésszel, hogy az embert egyfelől bámulatra ragadja, másfelől fejet hajt az ilyen vallásos színezetű szokások előtt.” MOLNÁR Ambrus *A húsvéti ünnepkör református népszokásai a Tiszántúlon* című írásában arra az eredményre jut, hogy „A húsvéti ünnepkör és ezen belül elsősorban a nagypéntek szokásai, valamint a húsvét ünnepében gyakorolt liturgikai és ünnepi szokások arról győzik meg a kutatókat (értsd: a kérdőíves adatfelvevőket), hogy a reformátusság a legnagyobbban a nagypénteket tartja.” SZABÓ Gyula tanulmánya: *Lakodalmi szokások Beregben*, az ismerkedéstől az udvarláson keresztül a lakodalomig kíséri az élet eme nagy fordulójához tartozó szokásokat, és közli az 1705-ös tarpai zsinattól kezdve az 1913-as zsinatig a házasságkötésre vonatkozó határozatokat.

\*

A kiadvány II. kötete a vallási néprajzi kutatásnak tulajdonképpen a történettudomány területére tartozó előzményeit (természetesen annak csupán szerény hányadát) fogja egybe.

A kötet első tanulmányát GALUSKA Imre írta: *Adalékok a Harangod-vidék református egyháztörténetéhez*, a következőt NAGY Géza: *Adatok Karcsa lakóinak erkölcsi és társadalmi életéhez a karcsai református egyház jegyzőkönyvei alapján (1807-1825)*. A szabadegyházaknak reprezentálja a tudományos néprajzi-egyháztörténeti kutatásba való bemutatását SZIGETI Jenő közleménye: *Egy elfelejtett tudományos ismertetés 1869-ből a hódmezővásárhelyi nazarénusokról*. Végül MOLNÁR Ambrus egy protestáns laikus mozgalomnak állít emléket: „*Szent Asszonyok*” és „*Szent Emberek Társasága*” a Hajdúságban a XIX. században.

A kiadvány további része nagy elődök életrajzát nyújtja. DANKÓ Imre *Az etnográfus Baksay Sándorról (1832-1915)* ír, SZENTIMREI Mihály: *Megemlékezés Harsányi István néprajzi munkásságáról (1874-1928)* című dolgozata a híres pataki professzor életművét méltatja, majd leközi *Adalékok látomásirodalmunk történetéhez* címen 1914. decemberében a Magyar Néprajzi Társaságban felolvasott előadásának szövegét, amelyben két mindeddig ismeretlen látomásirodalmi kéziratot mutat be 1740-ből, illetve 1751-ből. MOLNÁR Ambrus *Illyés Endréről (1897-1962)* emlékezik, s közli irodalmi munkásságának jegyzékét. SZABÓ Zoltán (1902-1965) teológiai professzori, valamint falukutatói érdemeit méltatja BOJTOR István, míg néprajzi tevékenységét KÜLLÖS Imola veszi számba (*Szabó Zoltán néprajzi gyűjtései az Ethnológiai Adattárban.*), s két dolgozatát le is közli: *Adalékok Noszvaj község néprajzához címen*. NIEDERMÜLLER Péter azt mutatja be, hogy milyen az *Egyházi élet, vallás és kultúrális hagyomány egy amerikai magyar közösségben*. A választott társadalmi környezetet a Chicagótól délre elterülő Calumet-Region, s a szerző az itteni magyar „egyházközösségeknek, plébániáknak, gyülekezeteknek a szó szűkebb értelmében nem vallásos megnyilvánulásait, pontosabban a vallási, kulturális és társadalmi események összefonódottságát, egymásra hatását” kívánja bemutatni. BREZNAI Zsuzsa *Hívó Mari és a bodonyi szombatisták* című cikkében ismerteti a bodonyi „kisegyházi közösségek” különösen pedig a „Hetedik Napi Adventisták” vallásos életvitelét, hittételeit. SZABÓ László *Ünnepre való készülődés a Tiszazugban* címen „nem annyira az egyház által előírt cselekmények összességére utal, hanem inkább a munkás hétköznapok bizonyos cselekményeinek olyan ünnep felé mutató vonásaira, amelyek az egyént és a közösséget a mindennapok fölé emelik.” HUIEY Alfréd a Békés megyei evangélikus gyülekezetek ünnepeit és azok történeti változásait ismerteti (*Ünnep és ünneplés*



a Békés megyei evangélikus gyülekezetekben.). KOPPÁNY János tanulmánya: *Harangozók és harangozási szokások Tótkomlóson* című tanulmánya az egyházközségi szervezet hagyományos rendjének is aprólékos leírását adja. FELHŐSNÉ CSISZÁR Sarolta egy eddig kevésbé kutatott és tanulmányozott, de a falu társadalmában fontos személynek, a „közvetítő”-nek (nevezik funerátornak, diktálónak, közbenjárónak, de lehet pap vagy kántor is) az alakjával, szerepkörével foglalkozik (*A közvetítő szerepe a beregi temetési szokásokban*). A sírversek műfaji sajátosságairól, a sírversírókról szól és sírverseket is közöl BENKE György (*Verses strfeliratok a saájvelezdi református temetőben*). A kiadványt KÜLLÖS Imola Utószava zárja, amelyben megvilágítja a kiadvány létrejöttének körülményeit.

Hálásak lehetünk mindazoknak, akik a kétkötetes corpus bölcsője körül bábáskodtak.

Hegyí Imre

*Izvoara și mărturii referitoare la evreii din România / A romániai zsidóságra vonatkozó források és emlékek. / Vol. 1. Ed. Victor ESKENASY. București. Federatia Comunitatilor Evreiesti. /Izraelita Hitközsegek Szövetsége/ 1986. 162.*

A 9 Dácia Romana-kori és 184 12-17. századi írott forrást tartalmazó dokumentumkötetet nemcsak a romániai zsidóság múltja megőrzésének, hanem a román-zsidó együttélés során, a kölcsönös egymásrahatás bizonyításának szándéka hozta létre. Ahogyan Victor Eskenasy a bevezető tanulmányában aláhúzza: mivel ezek az emlékek a román nép történelmének is részei, eképp a román – és tegyük hozzá: a vele együttélő többi népek és egyházak – történetéhez is fontos adalékokat szolgáltatnak.

A kötet folytatja azt a nagy vállalkozást, amelyet a *Societatea istorica Iuliu Barasch* (Iuliu Barach Történeti Társaság (1886-tól, majd a *Societatea de studii judaice*) Zsidó Tanulmányok Társasága) kezdett. A jelen kötet a Moldva, Havasalfölde és Erdély zsidóságára vonatkozó legváltozatosabb forrástípusokat tartalmazza: 1. Uti jelentések (pl. Evlia Cselebi leírása 1652-ből a mangáliai zsidókról); 2. A rabbitanácsoknak a zsidók vallási, jogi életére vonatkozó feljegyzései (pl. egy 15. századi erdélyi esküszöveg); 3. Kancelláriai iratok a zsidókra vonatkozó statutumokkal (Grigore Ghica fejedelem okirata 1662-ből, bizonyos sóbányák bérbeadásáról); 4. Levelek (a vilnai rabbi levele a jászvásári-iaşii rabbinak a 17. századból); 5. Külügyi iratok, követi jelentések (Petru Rares utasításai Avram din Bani-la követnek); 6. Dokumentumok a zsidó orvosok tevékenységéről Erdélyben és a két román fejedelemségben (Bocskaí István, Bethlen Gábor, Vasile Lupu, Ştefan cel Mare orvosai); 7. Demográfiai feljegyzések Erdélyből, amelynek a jelentőségét a zsidóság szempontjából Eskenasy is aláhúzza.

A forráskiadványoknál mostohább helyzetben van a romániai zsidóság történetével foglalkozó historiográfia. A század elején születtek Nicolae Iorga, G. Bogdan-Duica, J.B. Brociner, Verax (Radu Rosetti) tanulmányai a két román fejedelemség zsidóságáról; Marton Ernő és Eisler Mátyás az erdélyiekről írtak. Matatias Carp a *Cartea Neagra* három vaskos kötetében 1946-47-ben a Holocaust történetét mondotta el és dokumentálta, amelynek 400 000 ember esett áldozatul –256 000 a román, 144000 a magyar fasizmusnak; Izo Schapira: Lapok a romániai zsidóság történetéből c. 1978-ban *A Hét Évkönyvben* megjelent tanulmányában a mintegy 500 esztendő romániai zsidó kulturális örökségről készített rövid összefoglalót. Ebben megállapítja, hogy Moldvában a jiddis és román, Máramarosban a jiddis, Erdélyben a magyar, a Bánátban és Bukovinában a német kultúra hatott a zsidóságra, persze nem egyedüli tényezőként. Ahogy Eskenasy írja a most tárgyalt kötetben: Moldva: kelet-európai, Havasalfölde: balkáni, Erdély: nyugat-európai fejlődési modellt képviselt, s a zsidóság múltját is másként határozták meg. A következőkben a kötet adatai által adott lehetőségeket kihasználva próbálunk rövid áttekintést nyújtani a zsidóság történetéhez Erdélyben és a román vajdaságokban, majd az 1918. utáni Romániában.

*A zsidóság Erdélyben.* Eisler Mátyás, Marton Ernő és Camilly-Weinberger Mózes egybehangzóan állítják: a 17. századig a zsidóság jelenlétéről csak szórványosan lehet beszélni, bár a kötetben is szereplő források – a 184-nek egyharmada – bizonyítják aktív jelenlétüket a magyarországi kereskedelemben, a gazdasági apparátusban, a fejedelmi kancelláriában. Eisler szerint az 1519-es Gyulafehérváron alapított béth-djn (zsidó-fórum, sedes judaica) a legrégebb erdélyi (spanyol) zsidó közösség, letelepedésüket sokáig csak itt engedélyezték. Ezek az emancipációig a belső ügyeiket önállóan intézték; a

gyulafehérvári hitközség elnöke volt az egész zsidó közösség vezetője. 1578. október 26-án az erdélyi országgyűlés engedélyezte számos zsidó kereskedőnek a piacokon való megjelenést, kirakodást. A városok örmény, rác, görög kereskedői azonban, akik félték a zsidók konkurenciájától, megakadályozták, hogy a szabad kereskedelmi jogot számukra is biztosítsák. 1654-ben pl. az erdélyi országgyűlés törvényben tiltotta el a zsidóknak a marhakereskedelemben való viszonteladói tevékenységét. 1623-ban Bethlen Gábor Erdély gazdasági életének helyreállítására, megengedte letelepedésüket és eltörölte a megkülönböztető jegyek viselését. 1650-ben azonban visszaállították a korábbi helyzetet. A 17. századi válásháborúk és az ország részét felzúmló katonai vállalkozások Erdélyben, akárcsak Moldvában és Havasalföldön főleg orvosi, hadseregszállítói téren egyre nőtt. Az erdélyi zsidóság emancipációját 1918-ig a magyarországi törvényekben és rendeletekben követhetjük figyelemmel.

1918. december 20-án megalakult az Erdélyi Zsidó Nemzeti Szövetség. Álláspontja az volt, hogy „az erdélyi zsidóság is a világon szétszórtan élő, de fajlag és vallásilag egységes zsidó nemzet részét alkotja”. A trianoni békeszerződés után erőteljes cionista mozgalom bontakozott ki a romániai, így az erdélyi zsidóság körében is, a meglévő három vallási irányzat – ortodox, neológ, szefrád – mellett. Bár a zsidóságot nemzetiségként kezelték, mivel az erdélyiek 75 százaléka a magyar kultúrában nőtt fel, továbbra is jelentős szerepet játszott a magyar kulturális és politikai életben. Az 1922-1940 között működő Erdély-Bánati Országos Zsidó Iroda feladata volt a zsidó szempontból fontos törvények figyelemmel kísérése. 1920-ban a Közoktatásügyi Minisztérium engedélyezte állami román nyelvű zsidó középiskolák megnyitását. C. Weinberger Mózes írta ezzel kapcsolatban: „A román kormány célja viszont az volt, hogy ezeken az iskolákon keresztül az erdélyi zsidóságot megfossza anyanyelvétől, kultúrájától és teljesen elszakítsa a magyarságtól.” 1927-ben, irredentizmusra hivatkozva, az állam bezárta a kolozsvári zsidó gimnáziumot, s csak 1940-44 között folytathatta tanulmányait ismét magyar nyelven Antal Márk igazgatása alatt Erdély mintegy 1000 zsidó fiatalja.

#### Zsidók a román fejedelemségekben: Moldvában és Havasalföldön.

Iorga még úgy tudta, hogy a „15. századra vonatkozó gazdag forrásanyagban egyetlen egy említés sincs a zsidókról”. Bogdan-Duica-val együtt ő is a 16. századra tette a zsidóság megjelenését, a spanyolországi zsidók kirajzásával, a konstantinápolyi zsidó hitközség megerősödésével hozva ezt kapcsolatba. A két dokumentumai alapján nyilvánvaló, hogy a zsidók – ha nem is nagy számban – a 15. századtól már megtalálhatók mindkét fejedelemségben. Erdélyhez hasonlóan, itt is meghatározó szerepet játszottak a diplomáciában, és a gazdasági életben. Egy korabeli forrás szerint, Solomon del Medigo zsidó orvos és teológus 1618-1629 között tíz évet töltött a Jászvásáron élő ismert kabalistánál, Solomon ben Arayonál, aki Nathan Hanover jászvárosi rabbival együtt erős kapcsolatokat tartott Nyugat-Európával, s így a román fejedelemségeket is bekapcsolták a nyugati kulturális és tudományos életbe. Sok zsidó talált menedékre Hmelnickij pogromja elől Moldvában. A 17. században a vajdák megengedték a földbérleti rendszert, de zsidónak földet vásárolni csak a 18. századtól fogva lehetett. Ezt egy 1786-os törvény úgy szabályozta, hogy a letelepedés csak legalább 250 forint tőke felmutatása ellenében engedhető meg. 1788-ban Bukarestben, Raichevici raguzai utazó szerint, nemcsak görög-keleti, lutheránus, hanem zsidó templom is volt.

Bár a Moldvában 1829-ben kiadott Szervezeti Szabályzat a zsidóságot idegenként kezelte, s letelepedésükhöz csak az ország iránti különös érdem elismeréseként járult hozzá, a fejedelemségek gazdasági nyitása elősegítette a bevándorlási és egyenjogúsítási folyamat felgyorsulását. Mivel a Szervezeti Szabályzat a politikai jogokat csak a görögkeleti egyházhoz tartozók számára biztosított, 1833-ban a jászvárosi hitközség petíciót intézett az ideiglenes kormányhoz és kérte: kezeljék másképp azokat, akik román földön születtek, vagy huzamosabb ideje élnek ott, mint a friss bevándorlókat. A különböző feldolgozások véleménye egyhangú azzal kapcsolatban, hogy a zsidóság emancipációjában nagy



része volt a nemzetközi nyomásnak, s hogy ez, annak ellenére, hogy 1829-1916 között mintegy 200 törvényt hoztak, a politikai jogok gyakorlása, az állampolgárság elnyerése vonatkozásában sokáig változott magára.

Igy 1859-ben a párizsi szerződés a két román fejedelemség egyesítése után kimondta: a politikai jogok gyakorlásának kiterjesztését – értsd a nem ortodox vallásúakra – egy később kidolgozandó törvény fogja biztosítani. 1862-ben a polgári törvénykönyv hozzájárult az egyéni honosodáshoz, amit 10 évi tartózkodás után az államtanács adhatott meg. 1864-ben a községi jogok gyakorlását – ezt megismételte az 1874-es törvény is – a zsidók esetében a következő feltételek valamelyikéhez kötötték: 1. a román hadseregben tisztii rangot értek el; 2. román közép- és felsőfokú iskolákban folytatták tanulmányaikat; 3. külföldi egyetemi diplomával rendelkeznek; 4. legalább 50 alkalmazottat foglalkoztató gyárat vagy üzemet alapítottak az országban. Ion Alexandru Cuza fejedelem 1885. decemberi trónbeszédében ígéretet tett a zsidó emancipáció kiterjesztésére. Ennek megvalósulását azonban megakadályozta az 1886. évi államcsíny, amelyet a reformokkal elégedetlen bojárok hajtottak végre.

1878-ban a berlini kongresszuson Románia függetlensége elismerésének feltételei között első helyen állt a zsidóság egyenrangúsítása. Az 1879-es új alkotmány valóban hatályon kívül helyezte az 1866-os törvénynek a vallási egyenlőtlenségre vonatkozó részét. 1916-ban ismét a nemzetközi élet színpadára került a romániai zsidókérdés: a bukaresti béke 1918. május 7-én kimondta, hogy a román ortodox egyház által élvezett szabadságjogok, valamint a neki kijáró törvényi és igazgatási védelem Romániában a római katolikusokat, a görögkatolikusokat, a protestánsokat és a zsidó felekezeteiket egyformán meg fogják illetni.” Ezután a zsidóság elnyerte a román állampolgárságot is, ezidáig ugyanis mint idegeneket tartották őket számon.

A dokumentumkötet is kiemeli azt az áldozatot, amelyet a zsidóság hozott Romániában az 1848-as forradalomban, az 1877-78-as függetlenségi háborúban és az első világháborúban, amikor a mintegy 22 000 mozgósított zsidó katonából közel 700-at vitézségi érdemrenddel tüntettek ki.

A kötet szerkesztőinek szándéka nem a sérelmek felhánytorgatása volt, amelyeket korábban, majd a két világháború között az újabb diszkriminációs törvények folytán, vagy a szélsőjobboldal és a Vasgárda részéről elszenvedtek. A kiadványban a kelet-európai zsidóságnak a Holocaust és az 1945. utáni folyamatos kivándorlás következtében erősen megfogyatkozott ága adott hírt múltjáról, amelyet a századok viharaiiban, kortársaiknál kiszolgáltatottabban és védtelenebbül élt át, egyfajta kettős kötődésben. Ápolva ma is majdnem hat évezredes hagyományait, vallását, kultúráját, a Bukaresti Állami Zsidó Színház, a Kriterion Könyvkiadónál megjelenő évi 2-3 jiddis nyelvű könyv és a Zsidó Közösségek Szövetsége által kiadott újság révén, több, mint 100 zsinagógájában és tóraiskolájában.

A romániai zsidóság számának változásai a népszámlálások tükrében:

Moldva		Havasalfölde		Erdély	
1803	2527 családfő	1821	3316 családfő	1750	229 családfő <sup>1</sup>
1820	3553 családfő	1838	5960 családfő	1782	332 családfő
	14212 fő				
1831	36946 fő	1860	9234 családfő	1845	3000 családfő
1859	118 944 fő	1890	68 852 családfő	1850	15 559 családfő
1899	196 752 fő			1870	24 842 családfő
				1910	170 943 családfő

1. Gyulafehérvár kivételével

## Románia

1930	759 930 (4,2%) vallás szerint	1941	313 859
	728 115 (4,0%) nemzetiség szerint	1942	275 068
		1948	139 169
1940	329 841 (2,8%) vallás szerint	1956	146 264
	313 058 (2,6%) nemzetiség szerint	1966	42 888
(Elcsatolva		1977	25 686
	277 949 a Szovjetunióhoz;		(45 000) <sup>3</sup>
	148 294 Magyarországhoz <sup>2</sup> ;		
	848 Bulgáriához)		

2. A második bécsi döntés után.

3. A Minority Rights Group 1975-ös adata szerint. (A „The British Council of Churches” által 1982-ben kiadott áttekintés szerint számuk: 35 000. BEESON Trevor: *Discretion and Valour. Religious Conditions in Russia and Eastern Europe*. Philadelphia 1982. Fount Paperbacks, revised edition, 358.)

Lipcsey Ildikó

CSOHÁNY János: *Az 1894-95. évi magyarországi egyházpolitikai törvények és a református közvélemény*, Debrecen 1987. 142. (A debreceni Református Teológiai Akadémia egyháztörténeti tanszékének tanulmányi füzetei. 10.) Kézirat gyanánt. A Debreceni Református Kollégium Sokszorosító irodája.

Nemzeti történelmünk 19. századának utolsó harmadát már sokan és sokféle meghatározottságú szempontok – nem ritkán elvárások – szerint tárták fel, így a tények szelektív vagy éppen kontra-szelektív csoportosítása számos fehér foltot hagyott érintetlenül vagy perifériára szorítva. Születtek olyan ellenpontozások is az igazság megközelítésével, amelyeket egy-egy részkérdés forrásaira alapoztak, s így a múlt valóságának olyan vonulatait világították meg, amelyek átnyúlnak a jelenünkbe is, ennélfogva segítenek megérteni és megélni saját korunkat s benne önmagunkat. Ez a meghatározottság hatványozottan érvényes az egyháztörténet olyan alkotóelemeire, amelyek megmutatják, hogy az egyház nem veheti át az állam teendőit, viszont az állam sem gyakorolhat egyházi funkciókat. Ehhez a katarzist elindító ítéletalkotáshoz mind a szaktudomány művelőinek, mind az ismereteiben és hitében eligazítást és megerősítést váró olvasóknak is meggondolásra készítő indítványokat ad Csohány János műve

Az érdeklődést már a bevezetés első soraiban felkelti azzal, hogy témajelöléséül felsorolja az 1894-95. évi egyházpolitikai törvényeket – a. A házassági jogról, b. A gyermekek vallásáról, c. Az állami anyakönyvekről, d. Az izraelita vallásról, e. A vallás szabad gyakorlatáról – majd rámutat tömören e törvénycikkek lényeges tartalmi jegyeire. Hangsúlyozza, hogy a múlt századi polgárosodásunk szabadságjogai az egyházban is teret követeltek maguknak, és erősítették az egyház és az állam szétválasztására irányuló törekvéseket is.

Az egyházpolitikai törvények megszületése mégsem történt – uno icto – egy csapásra.

A küzdelem egyik színtere a „Tisztelt Ház” volt, mivel az 1848-as törvényeket csak részben vagy egyáltalán nem ültette át a gyakorlatba, – ez utóbbi félmondat kiemelten érvényes a XX. tc-re, amely nemcsak a bevett felekezetek törvény előtti egyenlőségét követelte a kölcsönösség és viszonyosság alapján, hanem az egyházi és iskolai kiadások állami fedezetét is – ennélfogva az elodázhatatlan, de továbbra is megvalósításra váró követelések terhet a kiegyezés utáni évtizedekben is hordunk. A bonyolult összefüggésekben való eligazodáshoz csak a lényeges alkotókat sorakoztatja fel a szerző hivatott történelmi intuícióval „Az egyházpolitikai reform” című I. fejezetben. Színes – nem ritkán sötét



kontrasztokkal áttört – történelmi kaleidoszkópként változva fel gyors egymásutánban a klasszikus kapitalizmus, majd a monopolkapitalizmus kibontakozását, s az ennek függvényében váltakozó kormányokat, a társadalom polarizálódásának megfelelő célokot kitűző pártalakulásokat és eszméiket. Ezek után tárul fel előttünk gróf Csáky Albin vallás- és közoktatásügyi miniszter 1890. február 26-i rendelete, amely kiváltotta a Házban a hosszú évekre elhúzódó egyházpolitikai küzdelmeket. A tanulmány nemcsak ezeket, hanem a megelőző csatározásokat is ismerteti.

Az egyházpolitikai reformok nemcsak a honatyákat, hanem az egész társadalmat megmozgatták, de véleményformáló erővé csak az egyházak írásos orgánumai által izmosodtak. Ez a felismerés készítette arra Csohány Jánost, hogy az egyházpolitikai javaslatok hangjának erősítését és összhangzatani harmonizálását – a 2-7. fejezetben – a korabeli református sajtóban fellelhető cikkek, sokszor tanulmánnyá terebélyesedő nyilatkozatok alapján elemezze és ökümenikus higgadsággal értékelje. Ez a feldolgozási elv módszer és egyben tartalmi meghatározó is, ugyanis a téma állásfoglalásra és polémiára készítette az egyházak mindegyikét, ennél fogva axióma, hogy a szerző a hazai összes felekezet sajtóját is gondosan átvizsgálva alkotta meg értékítéletét.

A 2. fejezetben „A korabeli református sajtó az egyházpolitikai reformról” címmel sajtótörténeti keresztmetszetet kapunk, amelynek teljes bibliográfiáját is áttekinthetjük a 133-135. lapon. A gazdag felsorolás mutatja, hogy a témához szükséges adalékok kiemelése csak a korszakot történeti sokszínűségében rangosan ismerő szakember által kaphatott olyan ötvözést, amely szilárdnak bizonyult megírásakor (1981), de napjainkban is betölti a katalizátor szerepét: meggyorsíthatja a megkezdődött folyamatok kibontakoztatását.

Ezek után európai rádiuszű körben ismerkedhetünk meg a polgári házasság bevezetésére vonatkozó törvényjavaslat majd törvény református sajtóvisszhangjával. Itt nemcsak egyház-, hanem jogtörténeti elemzést is végez, és megismertet a szükség-, a fakultatív és a kötelező polgári házasság típusával. Hangsúlyozza, hogy maga az állam ismerte fel a nyolcféle felekezeti házasságjot tarthatatlanságát, és éppen a vallásszabadság, türelem, valamint a jogegyenlőség szempontjából vált szükségessé az egységes jogrend, vallásra és nemzetsiségre való különbség nélkül. Az egyházak, miközben a törvényjavaslat mellett vagy ellen nyilatkoztak, eltérő szempontjaik szerint egymással is polemizáltak. A református sajtó plántálta bele a közvéleménybe, hogy a házasságkötés nem egyházi feladat, csupán a házasság megáldását vállalhatja a lelkész.

A polgári házasság törvénye szükségszerűen maga után vonta a vegyesházasságból származó gyermekek vallásának rendezését is. Az 1894. évi törvény kimondotta ugyan, hogy a bevett vagy törvényesen elismert különböző vallásfelekezethez tartozó szülők házasságuk megkötése előtt megegyezhetnek abban, hogy valamennyi gyermek vagy az apa, vagy az anya vallását kövesse, megegyezés hiányában azonban a gyermekek nemük szerint követték a szülők vallását. A gyermekek vallásának meghatározásában a törvény érvényesíti a vallásszabadság elvét, azonban a gyakorlatban lehetőséget ad jogosulatlan és lelkiismeretlen kényszerítésre. A katolikus egyház főlénye e ponton biztosított volt a protestantizmussal szemben. A politikai katolicizmus a megejtő praktikák mellett legélesebb fegyverül az anyakönyvezést használta fel az elkeresztelésekhez. A szerző gazdag előzmények felvonultatásával bizonyítja, hogy amióta némely felekezeti anyakönyvek az állami törvény rendelkezéseibe ütköző hazug bejegyzések tárházává lettek és a felekezeti békétlenséget szították, azóta a protestáns lelkészek elismerik az állami anyakönyvezés bevezetését annak ellenére is, hogy stóla tekintetében ez jövedelemcsökkenést jelent számukra. Hangsúlyozzák, „hogy az államnak joga van saját érdekei szerint rendezni be az anyakönyvezést s viszont az egyháznak is joga és kötelessége a maga anyakönyvvezetését megtartani s céljai szerint vezetetni.”

A 6. fejezetben „A zsidó vallás egyenjogúsítását” sok szempontú alapozással bontakoztatja ki Csohány János. Rámutat arra, hogy a zsidók – különösen a reformkortól kezdve – támogatták a magyar polgári átalakulást, s ezt az országgyűlés azzal is elismerte, hogy 1867-ben számukra törvényben biztosította az emancipációt, azaz a magyar állampolgárokkal egyenlő polgárjogot. A recepció ekkor még nem történt meg, s ez később bonyodalmas küzdelmekbe sodorta az addig békés hitfelekezeti egymás mellett élelt. A kapitalizmus szövevényes ellentmondásai vezettek el az antiszemitizmushoz, melynek legsúlyosabb eseménye az 1882-83-ban koholt vádak alapján indított tiszzaeszlári vérvád per. A vád összeomlása nem csillapította a felkorbácsolt antiszemita indulatokat, ennél fogva maguk a zsidók is szükségesnek ítélték, hogy vallásuk recepcióját kérjék a képviselőháztól. A számos zsidó politikus közül Vázsonyi Vilmos tevékenysége meghatározóan döntő jelentőségű volt, s túlnőtt az egyház-

politikai tövények évein a Horthy-korszakba is. A protestáns sajtó következetesen támogatta a zsidó vallás egyenjogúságára irányuló törekvéseket, jóllehet a recepció mellett és ellen még a zsidó körökön belül is éles harc folyt. Végül is 1895-ben megszavazták a recepció törvényt, de kihagyták belőle a zsidó vallásra való áttérés lehetőségét.

Az egyházpolitikai reformok betetőzését „A vallás szabad gyakorlatáról” szölv 7. fejezetből ismerhetjük meg. A tövényjavaslat mindenkinek biztosítja azt a jogot, hogy szabadon vallhasson és követhessen bármely hitet vagy vallást, s ezt külsőleg is kifejezhesse az állami tövények és a közkerkölcsök sérelme nélkül. Új vallások alakulására és tövényes elismertetésére is lehetőséget ad, valamint biztosítja a felekezetenélküliség választását. A felekezeten kívül maradók kötelesek megtartani a kilépés formásgait, s a kilépésig esedékes egyházi adót meg kell fizetniük az elhagyott egyháznak. A hazánkban tartózkodó külföldieknek is engedélyezik az istentiszteletek tartását.

A tövényjavaslat élénk visszhangot váltott ki az egyházak sajtójából, s a reformátusok most is az élen haladtak, és szavuk az 1895. évi tövényerőre emelkedés után is hangzott az eltérő vélemények keresztüztüében.

Csohány János jelen egyháztörténeti munkája a tudományos feltárással, a gondos analízálással és „sine ira et studio”, harag és részrehajlás nélkül megalkotott konklúzióval meggyőzi az olvasót, hogy a reformátusok még akkor is támogatták az egyházpolitikai reformokat, ha a kormány nem teljesítette minden elvárásukat. Ez a mű bizonyítja, hogy a „semper reformari” elvnek permanensen kell érvényesülnie az egyházban mind a helyzet felismerésében, mind annak megítélésében, s a múlt megismertetésével segít megérteni jelenünket.

Tibori János

## GYÜLEKEZETTÖRTÉNET – HELYTÖRTÉNET

Nem mondható, hogy a magyar egyháztörténetírás az utóbbi évtizedekben elkényeztetett volna bennünket. Egy-egy gyülekezet történetéről pedig hosszú évek óta nem készült, vagy legalábbis nem jelent meg monográfikus jellegű feldolgozás. Pedig, ahogyan ezt közel három évtizeddel ezelőtt már Ila Bálint is hangoztatta Gömör megyéről írt munkájában, a települések története igen szorosan összefonódott egyházközségük történetével. A falvak egyházi és világi életét összefogó szervezeti, szellemi és erkölcsi kapcsok rendkívül erősek, a helyi történések menetében, a közgondolkodás és a közértékek alakításában egyenesen meghatározóak voltak hosszú évszázadokon át.

Ezért is kell elismeréssel adoznunk a hajdani Búd és Szent-Mihály, a későbbi Búdszentmihály, a mai Tiszavasvári Református Egyházközségnek, amiért a Tiszántúli Református Egyházkerület támogatásával megjelentette SÖRÉS János és KERÉKES Béla egyházközség-történeti monográfiáját (*Tiszavasvári [Búd-Szentmihály] református egyházának története*. Debrecen 1987. 61.). A két részre tagozódó kiadvány első felét valójában a hajdani református lelkész, Sörös János 1887-ben megjelent falu- és egyháztörténeti munkájának kimondottan egyháztörténeti részeiből válogatta dr. Kerekes Béla, az egyházközség volt főgondnoka. Ez a hét fejezet a búdszentmihályi református egyház három évszázadának a 16. század végétől a 19. század végéig tartó korszakának történetét követi nyomon. Külön érdeme a válogatásnak, hogy az egyházzal kapcsolatos események bemutatásán túlmenően, önálló fejezetekben foglalkozik a köztörténetben is fontos szerepet játszó vallási és közkerkölcsök, továbbá a tanügy kérdéseivel.

Az utóbbi száz esztendő eseményeiről az előbbinél részletesebb áttekintést nyújt Kerekes Béla a kiadvány második felében. Részletesebbet, hiszen a rendelkezésre álló források is bőségesebbek, mint a megelőző évszázadok esetében. Kerekes Béla olyan nagyértékű forrásokat szölvallatott meg, mint az egyházközségi jegyzőkönyvek, a különféle följegyzések, az egyházi adminisztrációban keletkezett akták és a vonatkozó kiadványok. Ez a széles forrásbázis, az egyházközség múltjában való nagyfokú jártassága tette lehetővé, hogy Sörös János korábbi megállapításait helyesbítő kiigazításokkal korrigálja, kiegészítse az utolsó száz esztendőről pedig átfogó képet tudjon adni. A monográfiát alapos jegyzetanyag, a lelkipásztorok és gondnokok névsora és néhány fotómásolat gazdagítja.

Sörös János és Kerekes Béla dicsőretre méltó egyházközségtörténeti monográfiája azzal töltene be igazi hivatását, mind az egyház-, mind a helytörténetírásban, ha követőkre találna, ha folytatói tá-



madnának. És nem csupán a református egyház, de valamennyi hazai felekezet körében. A helytörténet számára feltárt értékes adatain túl, valójában ettől kaphatna a munka tudománytörténeti jelentőséget.

Für Lajos

Pataky László nyugalmazott református lelkész, a pápai teológia volt egyháztörténeti professzora megírta gyülekezetének történiáját. és saját maga valamint a gyülekezet áldozatával meg is jelentette (*A győri református egyház története*, Győri Református Egyházközség, 1985.)

A győri református egyház történetét száz esztendővel korábban egyszer már megrajzolta Liszkai József, a pápai főiskola tanára, majd pápai és győri lelkész. Pataky László hasznosította az azóta megjelent tanulmányokat, a református archívumokon kívül kutatót a győri káptalan levéltárában, s igénybe vette dr. Gecsényi Lajosnak, a megyei levéltár igazgatójának segítségét is.

A Duna-ágtól és a Rába folyótól szinte körülvelt város a római kortól kezdve mindig kiemelkedő központnak számított. A magyar államalapítás korától fogva püspöki székhely volt, a török hódoltság idején mint fontos végvárat tartották számon, később pedig szabad királyi város lett, de egyáltalán megmaradt a püspök és a káptalan birtokában – mindez erőteljesen befolyásolta a református egyház életét és sorsát. A reformáció századában még nem vált el egymástól a két protestáns felekezet (ez volt a helyzet az egész Dunántúlon), a gyülekezet meghatározó elemét alkotó katonaság többsége német volt, akik ágostai hitvallásúak voltak. Akadtak itt így is hívei a helvét hitvallási iránynak, szervezeti önállóságuk azonban csak az 1590-es években következett be. Mivel Győr püspöki székhely volt, a református híveknek háromszor is el kellett szenvedni a templomától, lelkipásztoraitól megfosztott árva egyház lelkiállapotát: 1599-1608, 1671-1683 és 1749-1784. között. Ezekben az időszakokban a város falain kívül, Győrszemerén élt tovább az egyházközség világi híveinek vezetése alatt. A török hódoltság korában még nagyszámú református kereskedő és iparos lakott Győrött, a céhekből való későbbi kitiltásuk nagy mértékben hozzájárult ahhoz, hogy a magyar polgárság (hasonlóan más dunántúli püspöki városokhoz) nem fejlődhetett ki idejében. Az 1777-es összeíráskor a város kb. 12 000 lakosának csak a fele volt katolikus, pedig a reformátusnak maradt nemességet, az őstermelőket és a vagyonukból élőket nem is vették számításba. Az iparosságot ugyanakkor annyira visszavetette a vallási megkülönböztetés, hogy már csak öt százalékuk vallotta magát reformátusnak.

Az árvaság kezdetén a tatai egyházmegye jegyzékbe foglalta az egyház szent edényeit, ezek a gondnokok lakásán és őrizete alatt maradtak meg. Ezekben az időkben olyan neves lelkipásztorai voltak a győri egyháznak, mint Komáromi István gályarab, majd fái, Komáromi Pál esperes és püspök helyettes, a kiváló orvosként is ismert, imakönyvíró Csuzi Cseh János. A későbbi időkben Szerentsi Nagy István, Pereszélyi János és a bibliafordító Czeglédi Sándor nevét emelhetjük ki, s azt, hogy legújabbán innen indult el külmüsszióba mint diakonissza Molnár Mária. Maradandó emlékü világi egyháztagjai, vezetői között meg kell említenünk Kenessey Istvánt, a dunántúli egyházkerület főgondnokát, aki feleségével, Szondy Zsuzsannával együtt létesítette a nagy Kenessey-Szondy alapítványt. Hasonlóan emlékezetes Horváth Sámuel posztókereskedő, aki amikor az egyház hitvallási könyvei elfogytak, 1743-ban a saját költségén névtelenül kinyomtatta a II. Helvét Hitvallást 200 példányban, majd később egyháza vallásszabadságáért újból és újból beadott, kihallgatást kérő írásai miatt három évi börtönbüntetést szenvedett (1769-1772). Kocsi Horváth Mihály negyven évig viselte a gondnoki tisztséget a legnehezebb időkben (1731-1772), dr. Kovács Pál orvos (1835-1885) pedig nemcsak mint az egyház presbitere, gondnoka majd főgondnoka vált nevezetessé, hanem mint lapszerkesztő és irodalmár is maradandót alkotott.

A könyv részletesen ismerteti az egyházközség türelmi rendelet utáni megújulását, templomépítéseit, iskolatörténetét is. A végén felsorolja időrendben a lelkipásztorokat, tanítókat és a főgondnokokat, majd a jegyzetek zárják a kötetet. Nagy kár, hogy ez a kiváló munka ilyen nehéz körülmények között, rossz minőségű sokszorosításban, s részben egyéni áldozatból jelenhetett csak meg.

Balázs László

Túristvándi ma 1200 lelkes falu Szatmár megye északkeleti csücskében, a Túr folyó mellett. Góttikus temploma és fából épült vízimalma országosan számontartott műemlék. 1944. előtt a falu a Kende család birtoka volt, területének túlnyomó része az uradalomhoz tartozott, lakosságának 75-80%-a

földtelen cselédember volt vagy 2-3 holdon gazdálkodott, szegényparaszti sorban élt, igen szűkös anyagi körülmények között. A századfordulón – abban reménykedve, hogy megszedik magukat és majd földet tudnak vásárolni – közülük sokan kivándoroltak Amerikába, nagy részük elkallódott odakinn. Ennek a falunak a két világháború közti életét írta meg Hadházy Pál, 1932-től 1975-ig a község református papja: *Néprajzi dolgozatok Túrístvándiból címen* (Nyíregyháza 1986, 189. l. Sajtó alá rendezte: Erdész Sándor. A Jósza András Múzeum Kiadványai 22. sz. Szerkeszti: Németh Péter. Megjelent 600 példányban). A szerző érdeklődése elsősorban néprajzi, de nem elégszik meg a szokások, hiedelmek egyszerű leírásával, hanem keresi azok történelmi-társadalmi hátterét. Különösen érdekesek és fontosak, amit a falu életének a református egyházzal összeforrt szokásairól, hagyományairól ír. A néprajzi (ezen belül a vallási néprajzi) leírások mellett Hadházy munkája igen fontos szociológiai megfigyeléseket tartalmaz, a zsellérek és gazdák helyzetére, viszonyára és mentalitásbeli különbségeire. Egyedülálló a magyar kutatásban, ahogy a ma élő családtagok visszaemlékezéseiből összeállítja az egykori kivándorlók életrajzát, kimutatva, hogy nem a teljesen nincstelének mentek Amerikába, hanem a szegényparaszatok, akik egynémelyike mindenét pénzzé tette, hogy a hajójegyet kifizethesse. A szerző történeti-társadalmi probléma érzéke igen erős (erről tanúskodik egyébként több díjazott pályamunkája is, köztük az egyháztörténeti szempontból különösen fontos, 1978-ban írt *Egy vezető tábori lelkész naplója a második világháborúról*). Ez teszi értékesé a Túrístvándi két világháború közti társadalmáról írottakat. Hadházy Pál munkássága tudományos alaposágban, szemléletben és a megírás módjában is példaképpül szolgálhat. Jó volna, ha minél több faluról rendelkeznének ehhez hasonló feldolgozással.

Benda Kálmán



Mūsų žurnalas yra išleistas tik kartą per mėnesį. Jūsų laukia nauja knyga apie...  
 pildyti

... Knygos „Mūsų žurnalas“ išleista dviem tomais. Pirmasis tomas yra išleistas...  
 Tiesiogiai iš...  
 ...

... Tiesiogiai iš...  
 ...

... Tiesiogiai iš...  
 ...

... Tiesiogiai iš...  
 ...

... Tiesiogiai iš...  
 ...

# KRŪNIKA

1. ...  
 2. ...





## CSOMASZ TÓTH KÁLMÁN KÖSZÖNTÉSE\*

(Elhangzott 1987. szeptember 30-án, a budapesti Református Teológiai Akadémia tanévnyitó közgyűlésén)

Évnyitó ünnepségünk dátuma éppen egybeesik akadémánk egykori professzora, Dr. Csomasz Tóth Kálmán 85. születésnapjával. A neves hymnológusra, aki bölcsészdoktor és a zenetudományok kandidátusa, az egyház határain túl is tisztelt zenetudósra mi a tanártársak és tanítványok külön jogán is szeretettel gondolunk és kívánjuk életére Isten gazdag áldását.

Úgy gondolom, hogy az méltó hozzá, ha életrajzi méltatás helyett legismertebb és legnagyobb művére, a gyülekezeti énekeskönyvre irányítjuk figyelmünket. Ennek egyházzenei elemzését arra hivatott szakemberek folyamatosan végzik, – így pl. a Doctorok Collégiuma hymnológiai szekciója is tette legutóbbi ülésén, – ezért engedjék meg, hogy saját szakterületem, a rendszeres teológia felől nézve mondjak el énekeskönyvről, s így Csomasz Tóth Kálmán szerkesztési koncepciójáról az idő szabta szűk keretben néhány töredékes gondolatot.

Természetesen tudatában vagyunk annak, hogy az énekeskönyv szerkesztése közösségi munka volt. Mégis, azok a teológiai és zenei alapelvek, amelyek az énekeskönyv szerkesztésének a háttérében állnak, abban a közel 450 oldalas, a magyar teológiai irodalomban páratlan himnológiai monográfiában található, amelynek Cs. Tóth Kálmán a szerzője. Énekeinkről pedig népszerű formában írt könyve a *Dicsőjétek az Urat*, énekeskönyvünk szakavatott kommentárja, használati utasítása.

A dogmatörténet ma általában nem vitatja, hogy a dogma legősibb formája hitvallás, s a hitvallás legtöbbször himnusz is volt. Az egyház legeredetibb módon az éneklésben fejezte ki hittudatát. A tételesen elemző, vagy tanító teológiát mindig meg kellett, hogy előzze a doxológia: az önfelelt, hálás és csodálkozó Isten-dicsőítés. Ha ez elhallgatott, vagy elhalkult, akkor mindig kísértett az egyház önmagát dicsőítő triumfalizmusa, vagy a teremtményeket dicsőítő bálványimádás. A bálványok körül azonban mindig szolgaság van. Énekelni csak a megszabadított nép tud. Ezért kíséri a kijelentéstörténetben Isten szabadító tetteit mindig az ének. Ahogyan a víztükörben a napsugár, úgy tükröződik a vox humanában a viva vox Dei. Ezért elválaszthatatlan már a Bibliában is az isteni Ige és rá adott emberi válasz, sőt nagyon gyakran a hang csak a visszhangból hallható. Isten embersége nemcsak a testet öltésben mutatkozik meg, hanem abban is, hogy a szavakkal ki nem fejezhető engedi kifejezni a legőszintébb, legmélyebb emberi érzések által motivált, ám mégis a legtokéletesebb emberi formában száryaló módon: az énekekben. Minthogy pedig az ének nem járulékos elem, nem dekoráció, ezért a gyülekezeti éneklés mindig elsőrendű teológiai kérdése az egyháznak. A teológus Csomasz Tóth Kálmán így látja ezt: „Az ének lényegét minden más emberi megnyilatkozáson túl és azokon felül az a tulajdonsága határozza meg, hogy az ének különböző lényegű alkotó elemnek: a szövegben kifejezett gondolatnak és a dallamban kifejezett érzelmi tartalomnak az egybeolvadása. Ez az egybeolvadás akkor szerencsés, ha a benne eggyé lett két fél egyforma természetű és értékű.” (RGYÉ. 36.) Az éneklésnek ez a komplementáris személete ötvözi egybe Csomasz Tóth Kálmánban a tologust és a zenetudóst. A tartalmi elem, hogy ti. az ének ígéhirdetés, imádság, hitvallás egyszerre, meghatározza a formai követelményeket is.

Csomasz Tóth Kálmán bölcs mértéktartással „alkalmi-tartalmi” szempontból az énekek két nagy csoportját különbözteti meg: Az ember állapotával és életével, valamint az Isten üdvtervével foglalkozó énekeket. Jól látta, hogy az énekeskönyv születésekor egészséges egyensúlyt kellett teremteni a kettő között. Ahol a subjektív elemek kerülnek túlsúlyba, ott féltő, hogy maga az ember lesz az ének tárgya és nem az önmagát kijelentő Isten. A személyes elem nélkül pedig a dogmatikus tankegység kísért, mintha a hit egyenlő lenne a katechizmus hűséges visszamondásával. Minthogy az énekeskönyv a kegyességtörténet különböző korszakainak gyöngyszemeit is fűzi össze, másfelől az „egyházi közvel-fogás” nyomásának kompromisszuma miatt nem minden egyes ének teológiai és zenei fajsúlya üti meg ugyanazt a mértéket, nem lehet ezt az elvet mereven számon kérni az énekeskönyvtől. Ha a hangulatnak és a rímnek néhol áldozatul is esik a világos teológiai tartalom, ez inkább véletlen, semmint jellemző vonás. Az énekeskönyv esedékes revíziójánál majd nyilván ügyelni kell az olyan teológiai csacsakásá-

\* *Évnyitónk kézírata már Nyomdában volt, amikor 1988. november 20-án Csomasz Tóth Kálmán meghalt. A Születésnap köszöntés így megemlékezéssé vált. (A szerk.)*

gokra, mint a sajnos slágerszerűen közkedvelt 398. dicséretünk: Úr lesz a Jézus mindenütt, hol csak a napnak fénye süt, – mintha bizony Ő nem lenne úr már most is és akkor is, ott is, ahol nem süt a nap. A kivételek azonban itt is a szabályt erősítik. A dicséret anyag egészének összeállítása tudatos és világos teológiai koncepciót tükröz.

Dogmatikailag énekeskönyvünk három fő jellegzetességében mutatkozik meg: a trinitárius hangsúlyban, az egyház egyetemessége elvében és a szövetségteológiai szemléletben.

1. A trinitárius hangsúlyt nemcsak arra értjük, hogy az Apostoli Hitvallás, ill. a Heidelbergi Káté szerkesztését követve a 241. dicsérettől kezdve 6 ének szerepel a Szentháromságról címszó alatt, hanem egyebek között abban mutatkozik ez, hogy 59 ének végződik trinitárius doxológiával, ill. hordoz ilyen tagoltságot. Ráday Pál szép éneke pl. a Meghódol lelkem tenéked nagy felség, Szentháromságban ki vagy egy Istenség kezdetű 251. dicséretünk az első artikulushoz kapcsolva szerepel. Jelzi ez azt, hogy teológiánk és kegyességünk egészséges összhangjában a kappadókiai atyákat idézve nem szólhatunk az egyről, hogy a háromra ne gondolnánk és nem gondolhatunk a háromra, hanem csak az egységben. A természetben és a gondviselésben mi nem az ismeretlen Istent keressük, s nem kérdezzük, mint előző énekeskönyvünk egyik dicsérete: Örök Isten merre vagy, hanem a Jézus Krisztus atyját szólítjuk meg. De Krisztusról is énekelhetünk úgy, mint a 17. századi húsvéti ének: A földben minden gyökerek, Fáknek bimbói terjednek, Mezők megzöldülnek... Mert feltámadt Ő igazán Angyala jelenté nyilván, Koporsónak jobbja. (350. 2,3.)

2. Az énekeskönyv tartalmi gazdagsága, formai sokszínűsége onnan ered, hogy a szerkesztők, s elsősorban is Csomasz Tóth Kálmán komolyan vették az egyház egyetemességének elvét: az Una Sancta Catholica Ecclesia térben és időben való felfogását. Isten népének a nemzeti és nyelvi-felekezeti határokon túli egysége kézzelfogható valóság az énekeskönyvben. A 16. századi saját magyar reformátori örökség mellé így kerülnek német, angol, francia, cseh, ír, sőt jiddis eredetű énekek. Nem is szólva a református család közös zenei anyanyelvéről, a genfi zsoltárokról, amelyek ritmusának feltámasztása, szövegbeli prozódiai igazítása Csomasz Tóth Kálmán szívügye volt. Ennek az örökségnek nyomdokain ma már feltétlenül gondolni kellene afrikai, ázsiai keresztény testvéreink énekeinek legalább olyan szintű fordításaira, mint pl. az általa fordított, az eredetivel teljesen egyenértékű vers, az „Itt van Isten köztünk” kezdetű 165. ének, vagy a 264. dicséret: Áldjad én lelkem a dicsőség erős királyát. Dicséreteink közül 16-ot éneklünk az Ő fordításában.

Az egyház időbeli katholicitása azt jelenti, „hogy az üdvözült sereggel egy nép és egy sereg” vagyunk, s a világ kezdetétől annak végéig zarándokló egyház kontinuitását mi más fejeznék ki legszebben, mint a különböző korszakok énekinccse. Bölcs gazda módjára újat és ót hoz elő énekeskönyvünk is. Bizonyos bátorság kellett ahhoz, hogy egy rossz hagyománnyal szakítsa felvillantsa a keresztény ókor és a gregorián egy-egy gyöngyszemének szépségét és biztasson ezek liturgikai beépítésére. Meg kell vallanunk, hogy ez az igényes mérce mindmáig inkább teológiai kiskorúságunkat jelzi, semmint megváltozott szemléletünket.

3. A szövetségteológiai gondolkodásmód főképpen az egyházzal és a sákramentumokkal kapcsolatos gazdag arányban tükröződik. Az egyház útja, sorsa és küldetése a próbaénekeskönyv megjelenésekor különösen is előtérben állt. Az ítélet és kegyelem dialektikája és ennek történelmi megtapasztalása természetesen elvenitette fel a 16-17. század énekinccséből az egyház és nép sorskérdéseire vonatkozó analógiákat. Ha a népegyházat abban a jelentésében vesszük, hogy a népben, nemzetben élő és ebben gondolkodó egyház, akkor énekeskönyvünk feltétlenül a nép egyházának énekeskönyve. Ha viszont a sákramentumok felől megalapozott ekklézológiát tekintjük mércének, akkor feltétlenül van mit tanulni kereszteselési és úrvacsorai énekeinkből. Nem helytálló az a kritika sem, hogy az etikai elem szegényes énekeskönyvünkben. Nagyobb baj volna, ha az induló akcióprogramját akamá megvalósítani. Akinek van füle a hallásra, az nem hiányolja pl. bűnbánati dicséreteink konkrét szókimondását, akár egyéni, akár közösségi bűnökről legyen is szó. A 213. dicséret frója-éneklője megvallja: Bujaság és torkosság, megfolyt a kevélység. Telhetetlen, s átkozott, Izzgat a fősvénység.

Az igazi etika azonban Istennek magának a cselekvése bennünk. Krisztusban maradásunk, meggyökerezésünk termése, gyümölcse. Enélkül minden verejtékes erőlködés, szentségünk pedig visszataszító szenteskedés.

A vázlatos és töredékes gondolatok tanulságait summázzuk abban, hogy teológiai gondolkodásunknak is igen fontos nevelő, motiváló kincset tartjuk kezünkben énekeskönyvünkben. Állítólag Kodály Zoltán mondta róla: a magyar reformátusok nem is tudják, milyen kincsük van. Feltehetően első-



sorban zenei anyagára értette ezt, de találó ez mind az irodalmi, mind a teológiai nézőpontból is.

Ami természetesen nem azt jelenti, hogy az énekeskönyv Szentírás, lezárult kánon, amihez sem tenni, se belőle elvenni nem lehet. De feltétlenül olyan szellemi irányítú, amelyhez még nagyon sokáig igazodni lehet és kell a változó divatok skyllái és karibdisei között.

Csomasz Tóth Kálmán, mint pedagógus elmondhatja Adyval: „Ifjú szívekben élek”, mert amikor nyugdíjba vonult, kilenc évvel ezelőtt, az egyházi ének és zeneügy lelkes és értő gárdáját tudhatta maga mögött. Pedig akkor, tanári pályája idején sem volt ismeretlen, hogy a megmérgezett zenei közlés hatására a belépő elsőéves teológus megtámadta őt azzal, hogy a zsoltárok és régi magyar énekek elavult kivetni való ócskaságok. Máig is csodálom a nagy tudós alázatát és humorát, ahogy a zsenge érveket helyre tette. Másodévesen viszont már a magára valamit is adó teológus a kollokviumon az íranta való tiszteletből azt kérdezte a kijelölt éneknél: Melyik versszaknál kezdjem. Természetesen könyv nélkül. Ennek aztán meglett az a haszna, hogy a gyakorló lelkészek az ének választásánál nem kellett tárgymutatató lapozgatnia.

Úgy gondolom, sok tanítványa nevében is mondhatom: az énekeskönyv mellett köszönjük neki az ének, az éneklés szeretetét. Kívánjuk, hogy Isten áldja meg gazdagon életét, s áldja meg egyházunkat, hogy a magvetés beérjen.

Szűcs Ferenc

## PAP LÁSZLÓ BÚCSÚZTATÁSA

A Ráday Gyűjtemény nevében búcsúzom Pap Lászlótól, a Gyűjtemény egykori főigazgatójától. Nem is egészen egy évtizedig állt a Ráday Gyűjtemény élén, 1948-tól 1957-ig, ez az idő azonban döntő fontosságú volt az intézmény belső életére és fejlődésére. A könyvtár ekkor lépett a teológiai akadémia keretei közül a szélesebb nyilvánosság elé, ekkor vált nemcsak a református egyház, hanem az egész magyar művelődés számontartott és megbecsült intézményévé. Maga a gyűjteményi szervezet is ekkor jött létre, a Ráday Könyvtár és az Egyházkerületi Levéltár egybevonásával.

Korábban a könyvtár alig lépte túl a főiskolai feladatok ellátását. A professzorok közül megbízott könyvtáros mellett sűrűn változó, könyvtárosi képzettséggel nem rendelkező teológus hallgatók intézték a katalogizálás és a kölcsönzés munkáját. A könyvtár szinte csak ajándékokkal, többnyire lelkészi hagyatékokkal gyarapodott, így az új könyvek késve és rendszertelenül érkeztek; folyóiratok nem jártak, olvasótermi szolgálat nem volt. A mai értelemben vett könyvtári munka Pap László igazgatóságával indult meg. Jól képzett könyvtárosokat hozott, megnyitotta az olvasótermet, tanácsadó szolgálatot szervezett. Ő indította el a modern teológiai anyag rendszeres beszerzését, meghatározva a könyvtár mindaddig teljesen bizonytalan gyűjtési körét. Ekkor tért rá a könyvtári feldolgozás a már elavult, szakok szerinti tárolásról a numerus currens rendszerére, ezzel kapcsolatban az utolsó szakkatalógusok készítésére. Az ő ötlete volt, hogy a Ráday család ma műemléki együttesként védetté nyilvánított, 15 000 kötetet magába záró 18. századi könyvtárát, a század legjelentősebb hazai köznevelési bibliotékáját külön egységként állítsa fel, az eredeti polcokon. A díszes aranyozással bőrbbe kötött munkákat még a múlt században szétszórták a könyvtár egészében, besorolták a szakrendszer szerinti felállításba, úgy kellett kötetenként kikeresni, majd a kötés restaurálása után új helyére rakni és újra katalogizálni. Évekig tartott ez a munka, amelyben ő maga is résztvett, nem egyszer személyesen ellenőrizve a régi katalógusokból a kötet hovatartozását. Ő alakította ki az 1711 előtti magyar könyvekből a Régi Magyar Könyvtár különgyűjteményét, ahogy ő indította meg az ősnymtatványok és az 1700 előtti könyvek darabonkénti számbavételét és feldolgozását is. Ekkor jött létre ugyancsak külön gyűjteményként a kéziratár, ekkor indult meg a Ráday család politikai és kulturális szempontból egyaránt jelentős levéltárának a rendezése, s ekkor készült a gyülekezetektörténeti szempontból talán legátfogóbb forrásgyűjteményünk, a bécsi ágensi iratok több ezer darabjáról az egyenkénti mutató.

Figyelme mindenre kiterjedt. Restauráltatta a Gyűjtemény tulajdonában lévő Cranach és Mátyóki képeket, felkutatta és megmentette a szórvány-gyülekezetekben kallódó, pusztuló értékeket. A Ráday Gyűjtemény szakmai felügyeletét kiterjesztette az egyházkerület gyülekezeti könyvtáira és levéltáira.

A gyűjtemény anyagának korszerű rendezése után megindulhatott a kulturális tevékenység. Elképzelési szervezen illeszkedtek a modern társadalom által támasztott igényekhez, ami megkövetelte, hogy a tudományos gyűjtemények munkája ne merüljön ki az anyag rendezésében és őrzésében. Valószínű, hogy a múlt kulturális örökségét a szélesebb közönség elé kell tárni, tudatosítani kell a nemzeti művelődés előremutató hagyományait és azt, hogy a református egyház és tagjai hozzájárulását sem a múltban, sem napjainkban nem lehet kirekeszteni a magyar művelődésből. 1953-tól kezdve, a gyűjtemény évenként több kiállítást rendezett, bemutatta magyar és nemzetközi értékeit, könyvekkel és iratokkal világlátva meg az egyház és a magyarság életének egy-egy darabját, az egyetemes emberi kultúra fejlődését. 1955-ben az ő kezdeményezésére indult meg Ráday Pál, II. Rákóczi Ferenc kancelláriai direktora és a fejedelem egyik legfelső munkatársa itt őrzött iratainak közreadása, a Magyar Tudományos Akadémia kiadásában.

Az ő gondoskodásából és az ő szerkesztésében jelent meg a Ráday Gyűjtemény Évkönyvének I. kötete. Igaz, az akkori idők lehetőségei szerint nagyon szerény, sőt szegényes külsőben, sokszorosított gépelt formában és rossz géppapíron, de a gyűjtemény munkatársainak fontos, máig alapvető tanulmányaival. A lehanyagolt protestáns egyháztörténeti kutatások fellendítésére megszervezte az egyháztörténészek munkaközösségét, s megindultak – előbb csak a levéltár rendezésében, majd gyűjteményi keretben – a világi történészek által is egyre jobban látogatott felolvasó ülések, a Ráday-estek.

1957-ben a lendületes, sokat ígérő fejlődés törésszerűen abbamaradt. Pap Lászlót eltávolították az akadémia dékáni és professzori székéből, s ott kellett hagynia a Ráday Gyűjteményt is. Talán ez érinthette a legfájdalmasabban. Az ellene felhozott politikai vádak, rágalmakat sohasem igazolták, nem is konkretizálták. A tehetetlenség, a teljes mellőzöttség és kiszolgáltatottság megkeseredett emberé tették, s ezt még fokozta, hogy a Ráday Gyűjteményben indított kezdeményezéseit sorban leállították, részben volt munkatársait is eltávolították, még a nevét sem volt tanácsos egy ideig kiejteni. 1961-ben a gyűjtemény akkori igazgatója megírta a könyvtár 100 éves történetét úgy, hogy abban Pap László nevét meg sem említette.

Akkor hallgatnunk kellett, de ma már kimondhatjuk: a Ráday Gyűjtemény Pap László irányításával emelkedett ki a jelentéktelenségből, az ő fáradhatatlan munkássága nyomán vált a református egyházi és nem-egyházi magyar műveltség tudományos műhelyévé. Az általa kijelölt úton igyekezünk előrehaladni mi is.

Szeretett Főnökünk, Laci Bátyánk! A Ráday Gyűjtemény munkatársai megőrzik emlékedet.

Benda Kálmán

(Elhangzott 1983. november 25-én Budapesten a Farkasréti Temetőben, Pap László temetésén.)

Az előző Évkönyvben való közlését a cenzúrázó Állami Egyházügyi Hivatal nem engedélyezte.

(A szerk.)

## UTOLSÓ BÚCSÚ ASZTALOS MIKLÓSTÓL

A jóbarátok és sorstársak nevében búcsúzom a nyolcvan éves korában elhunyt Asztalos Miklóstól, a két világháború közötti kor jeles történésztől és írójától.

Családja a székelységből eredt, ősei parasztok, mesteremberek voltak. Elsőnek édesapja, Asztalos Domokos emelkedett ki sorukból, aki Székelyudvarhelyen, Marosvásárhelyen, majd Budapesten lett postatiszt. Itt született fia, Miklós, 1899. június 28-án. Iskoláit Marosvásárhelyen kezdte, majd a kolozsvári református gimnáziumban folytatta, és Székelyudvarhelyen fejezte be. Érettségi után a kolozsvári egyetem jogi karára iratkozott be, 1918-ban.

A történelem azonban közbeszólt, s mikor Erdély Romániához került, a kolozsvári magyar egyetem megszűnt. Asztalos Miklós Budapestre költözött, s itt tanulmányait már nem a jogon, hanem a bölcsészettudományi karon végezte, történelem-magyar szakon. 1922-ben doktorált történelemből.

Hivatali pályáját a pécsi egyetem könyvtárában kezdte, majd állami ösztöndíjjal Bécsben és Berlinben tanult. Visszatérve Budapesten az Országos Széchényi Könyvtárban kapott állást; itt dolgozott éveken át, a főigazgató, Hóman Bálint titkára is volt. 1938-ban a miniszterelnökségre került, majd onnan a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium művelődési osztályára. A világháború éveiben miniszteri tanácsos volt.



Asztalos Miklós azonban – akár a könyvtárban, akár a minisztériumban dolgozott – sohasem lett a szó köznapi értelmében hivatalnokká. A hivatali munka csak életének egyik felét foglalta le, a másikkban történész és író volt.

Első kisebb cikkei egyetemi hallgató korában jelentek meg. Egyaránt foglalkoztatta a múlt és a jelen, főként az irodalom és a színház. Könnyen, gyorsan írt. Első önállóan megjelent kötetét *Versek* címmel 1923-ban adta ki. A költészettől azonban hamar elpártolt, Erdély és népeinek múltja, a történelem felé fordult. Kutatta, hogy vajon miért fordultak egymás ellen szűkebb hazájának egykor békésen egymással megférő népei, s hogy az eltévesztett utat hogyan lehet kiigazítani. Külön munkákban vizsgálta Wesselényi Miklós, majd Kossuth elképzeléseit, s Erdély tragikus elvesztésének okait. Nemcsak írásaiban, hanem a mindennapi életben is a nemzetiségekkel való megbékélés híve volt. A Bartha Miklós társaság, mint egyik alapító tagját választotta elnökévé. Figyelme mind jobban a művelődés, az egyházak és iskolák felé fordult, hiszen a magyar és európai műveltség volt az, ami megtartotta mindig az erdélyi magyarságot. Foglalkozott az erdélyi fejedelmek iskolapolitikájával az 1600-as években, nyomon követte az erdélyi diákok külföldi tanulmányútjait, de az ország másik végében a Pozsony megyei artikuláris hely, Réte anyakönyvei is felkeltették érdeklődését. 1936-ban megírta Erdély összefoglaló történelmét. Látóköre egyre tágult, hovatovább az egész magyarországi történelemre kiterjedt. Feldolgozta II. Rákóczi Ferenc fejedelem és kora történetét – a szellemtörténeti iskola módszerével – de a protestáns-kuruc hagyományok jegyében. Szerzőtársával, Pethő Sándorral együtt adta közre *A Magyar Nemzet történetét*, a kezdetektől az 1930-as évekig. Művük a maga korában népszerű olvasmány volt. Közben a szépirodalmat sem hanyagolta el. Alibi címen írt kétkötetes regénye a húszas évek fiatal értelmiségének életét mutatta be. Színműveinek azonban nagyobb sikere volt, darabjait sokhelyütt játszották az országban. Nagy közönségsiker volt Farkaskaland című történelmi drámája, *Alte-rego* című darabjából filmforgatókönyv készült.

Szépen bontakozó hivatalnoki, tudományos és írói pályafutásának azonban egyszeriben vége szakadt, amikor 1946-ban B-listázták, bár múltjában kifogásolnivalót nem találni, majd magas minisztériumi rangja és szép budai villája miatt, mint „volt kizsákmányolót” feleségével együtt – aki zenetanár volt a Baár-Madas Református Leánygimnáziumban – kitelepítették a fővárosból Körösladányba. Az évtizedek során megszokott otthon hiánya, a megbélyegzés és a megalázó eljárás olyan törést okozott benne, amit soha nem tudott kiheverni. Később, mikor már visszatérhetett volna, már nem volt módja rá. Körösladányban megértés, fokozódó megbecsülés és rokonszenv fogadta, lassan a megélhetés lehetőségei is kialakultak, s házigazdájának, Papp András családjának körében szeretetre, felesége halála után az utolsó évek betegségeiben áldozatos gondviselőkre lelt. Erős belső önfegyellemmel szinte az utolsó hetekig dolgozott. Megírta emlékeit, bámulatos emlékezőtehetséggel idézve fel az átél viharos eseményeit és szereplőit – óvakodva közben egyéni véleménye nyilvánításától. Ezt csak szóban tette meg néha az őt meglátogató barátainak. Emlékiratai és levelezése a Széchényi Könyvtárba, 16-17. századi ritkaságokat is tartalmazó történelmi iratgyűjteménye pedig a Ráday Gyűjtemény birtokába került. Anyagi erejéhez mérten bőkezű támogatója volt a körösladányi református egyháznak.

1953. óta mindig Körösladányban élt. Több hónapos betegség után 1986. február 26-án 87. évében halt meg.

Miklós bátyám, búcsúzom tőled. A sors igazságtalanul és mostohán bánt veled. Elvesztetted szülőföldedet, kiköltöztetted otthonodból, derékba törték magasba ívelő pályádat. De megtörni nem tudtak. Emberségedet az embertelenségben, balsorsodban is mindvégig megőrizted. Emlékedet megőrizük.

Benda Kálmán

(Elhangzott 1986. március 21-én Körösladányban, Asztalos Miklós temetésén.)

## EGY KIVÁLÓ TUDÓS ÉS JÓBARÁT ELMENT (ZSINDELY ENDRE 1929–1986.)

A 16-18. századi magyar és egyetemes protestáns egyház- és művelődéstörténet egyik kiváló művelője, a Budapesti Református Teológiai Akadémia egyetemes egyháztörténeti tanszékének rendes professzora, dr. Zsindely Endre, hosszú szenvedés után, a svájci Mänedorf kórházában, 1986. április 25-

én befejezte rövide szabott, sok, nehéz keresztel terhel, de mégis gazdag életét.

1929. május 4-én született Budapesten, értelmiségi családban. Középszkoláit a sárospataki református gimnáziumban végezte, ahol 1947. július 9-én tett „jeles” eredménnyel érettségi vizsgát. A családi hagyományoknak megfelelően, a tehetséges fiú jogi pályára készült. Az 1947-48. tanévben a Pázmány Péter Tudományegyetem Jogtudományi Karának hallgatója, s 1948. július 10-én Eckhart Ferenc professzor elnöklete alatt „kitűnő” eredménnyel alapvizsgázott római jogból, magyar és összehasonlító jogtörténetből. Az 1948-49-es tanév I. félévét is még „jeles” eredménnyel zárta, majd „megszakad a törzskönyve” az egyetemen. Eltávolítását nem indokolták, oka azonban egyértelmű: „a fordulat évével” bevezették a származási kategóriákat a felsőoktatásban is, és a Zsindely család fia nem volt kívánatos elem. – 1949. január 31-én a Budapesti Református Teológiai Akadémia tanári kara 14 felvételi kérelmet fogadott el, köztük Zsindely Endrét, így február 7-én beiratkozhatott az Akadémiára. Itt 1953 június 10-én abszolvált. Még az év szeptember 18-án letette a második lelkész-képesítő vizsgát, mindkettőt „jeles” eredménnyel.

1953. október 1-től a Ráday Könyvtárban kapott segédlelkészi beosztást. Itt megtalálta helyét. Tudományos érdeklődése a történeti kutatások felé fordult. Az elég nehéz években megszületnek, sőt nyomtatásban is megjelennek első tanulmányai; ezek a munkahely, a Ráday Tudományos Gyűjtemény munkatervébe illeszkedve, a Ráday Könyvtár és a Levéltár anyagára támaszkodnak és a Ráday család történetének vizsgálatát tűzik ki célul. Úttörő munka volt ez, hiszen a csak ezekben az években rendezett és hozzáférhetővé tett hatalmas mennyiségű anyagot korábban senki sem kutatta. A tudományos gyűjtemény dolgozói a rendezéssel párhuzamosan tárták fel a levéltár anyagát és tettek kísérletet azok közkinccsé tételére. Ez volt a Ráday Gyűjtemény „hősi korszaka”: eléggé szegényes, kedvezőtlen körülmények között, Pap László főigazgató és Benda Kálmán levéltári igazgató vezetésével, irányítása mellett, néhány tehetséges, lelkes fiatal, szinte a semmiből országos jelentőségű tudományos gyűjteményt, műhelyt, tudományos központot teremtett. – Ekkor került rendezésre, majd kiadásra Ráday Pál kancelláriai tevékenységének iratanyaga (*Ráday Pál iratai* I-II. 1703-1706, 1707-1708. Bp. 1955. és 1961.), s ekkor jelent meg a Gyűjtemény I. *Évkönyve*. Zsindely Endre elsősorban Ráday Gedeonnal, a könyvtárat létrehozó költővel és tudóssal foglalkozott. A Magyar Tudományos Akadémia felhívására – pályázatként – 1954-ben kidolgozta „Ráday Gedeon ifjúsága, neveltetése” című, első jelentősebb munkáját, amely még ma is kéziratban van. A kutatást azonban tovább folytatta, s egy külső megjelenési formájában szerény, de annál gazdagabb tartalmú tanulmányban (Ráday Gedeon élete és munkássága. A *Ráday Gyűjtemény Évkönyve 1955.*; valamint a *Református Egyház 1955-ös évfolyamában*) rámutatott Ráday egyházpolitikai szerepére, különösen az 1781-1782. években, a Türelmi Rendelet által teremtett új helyzetben. Kimutatta, hogy milyen jelentős Ráday irodalom-szervező és művelődéspolitikai tevékenysége a XVIII. század második felében, különösen 1788., a Kassai Tudós Társaság megalakulása után, a *Magyar Museum* körül, az írók biztatása, a kéziratok bírálata, stb. terén. (Lényegében az ebben a tanulmányban foglaltaknak a továbbgyűrűzése, hogy a Magyar Tudományos Akadémia elkészíteti és kiadja Ráday Gedeon levelezésének egyelőre a katalógusát, s tervbe vette levelei értékesnek publikálását.) Zsindelynek ezt a Ráday-tanulmányát követte a péceli Ráday-kastélyról írt monográfiája (*Művészettörténeti Értesítő* 1956. majd a „Műemlékeink” sorozatban, Bp. 1959.), amelyben nem csupán külsőleg írja le az épületet, annak berendezését, hanem a benne folyó életet, és annak az egész magyar közéletre kiható jelentőségét is feltárja. E monográfia anyaggyűjtése során előkerült dokumentumok felhasználásával hívta fel a figyelmet Ráday Pál és Mátyóki Ádám kapcsolatára.

A szépen induló tudományos pályát nagy hirtelenséggel szörnyű kór, egy csaknem tragikussá váló esemény kegyetlenül kettétörte 1956 nyarán: a huszonhat esztendőes férfit a gyermekbénulás támadta meg. 1957. május 20-án az Egyházak Világtanácsa segítségével Svájcba, a zürichi Balgrist Klinikára került gyógykezelés céljából, ahol három esztendőt töltött. Bár állapota rohamosan és sokat javult, lábai bénák maradtak, azokra ráállni soha többé nem tudott, így tolókoszhoz kötöttet, és a kezei is csak korlátozott mértékben engedelmessé váltak neki, ennek ellenére újra megtanult olvashatóan írni. – Rohamos javulásában az isteni gondviselés – a svájci kórházi körülményeken, az orvosok lelkiismeretes munkáján túl, azok felett – leginkább abban mutatkozott meg, hogy Gerda Kneisel személyében (akivel a zürichi ortopéd klinikán 1959-ben ismerkedett meg és 1961-ben kötött házasságot) olyan társat rendelt mellé, akinek hűség, önfeláldozó gondozása révén lehetővé vált számára, hogy újra tudományos munkát folytathasson. Mindezek mellett rendkívüli akarateréje következtében 1959-től már újra publikál; előbb könyvismertetései jelennek meg, kisebb cikkei, majd egyre jelentősebb munkái.



1961. július 9-én a zürichi egyetem teológiai fakultása *Krankheit und Heilung im älteren Pietismus* című disszertációja alapján „cum laude” fokozattal az egyháztörténet doktorává avatta. Ezt követően 1961. október 1-től 1962. február 15-ig, tehát egy téli szemeszterben az Egyházak Világtanácsa Bossey-i Ökumenikus Főiskoláján képezte magát tovább. 1962. március 15-től 1965. szeptember 30-ig Schaffhausenben egy 18-19. századi jelentős kéziratanyagot, Johann Georg Müller (1759-1818) teológiai, politikai és történetírói kézírathagyatékát rendezte és katalogizálta. Ezzel tudományos tevékenysége új irányba terelődött: a nemzetközi, európai szellemi vérkeringésbe kapcsolódott bele, kiszélesedett, egyetemes jelentőségűvé vált. Természetesen továbbra is meghatározó volt munkájára, kutatási területeinek megválasztására a munkahely, a „megbízó igénye”, ami azonban éppen e kiszélesedett irányba hatott. Mindezzel együtt „...svájci tartózkodásom egész ideje alatt belső kötelességemnek éreztem az európai könyvtárakban és levéltárakban található magyar történelmi értékek, dokumentumok felkutatását és közkinccsé tételét” – nyilatkozta 1976-ban. Így ettől kezdve munkásságát ez a kétértelműség jellemzi. Johann Georg Müller kéziratanyagának rendezése során jelentős magyar vonatkozású adatokra, dokumentumokra is bukkant. Előkerült pl. Müllernek Batsányi Jánossal folytatott levelezése és Batsányinak egy csak utalásokból ismert, elveszettnek hitt műve – *Der Kampf* –, amelyről több helyen is hírt adott. (A legfontosabb: Egy érdekes hungarica: Batsányi János 1810-es, mostanáig lappangó műve a Schaffhauseni Városi Könyvtárban. *Magyar Könyvszemle* 1964.) A mű kritikai kiadását pedig az Akadémiai Kiadó megbízásából sajtó alá rendezte (*Batsányi János Összes művei* 4. *Der Kampf*. /*A viaskodás*/ – *Levelei Johann Friedrich Cottához*. Bp. 1967.) – A bázeli egyetem kézírattárában fedezte fel Horváthi Békés János 1671-1674 közötti peregrinációs naplóját, amelyet a *Református Egyház* hasábjain (1964) részletesen ismertetett, és a hungarica-gyűjtés figyelmét felhívta arra, hogy a „rég svájci egyetemek levéltárában százával fekszenek az egykori magyar diákok levelei és más, értékes, rájuk vonatkozó levéltári anyag.” Az utóbbi években a világi, állami kutatás kiterjedt erre a fontos területre is, ahol pedig a református egyháznak kellene elől járnia, hiszen a peregrinusok, a külföldi egyetemeken tanulók döntő többsége (legalábbis Svájcban és Hollandiában) református diák volt, akikből hazajöve többnyire lekipásztor vagy tanítótanár lett egyházunk iskoláiban.

1965. október 1-ével került a zürichi egyetem Institut für Schweizerische Reformationsgeschichte állományába, ahol munkája Heinrich Bullinger levelezésének felkutatása, szövegkritikai apparátussal, történeti, nyelvi és teológiai kommentárokkal való ellátása és kiadása volt. E roppant tömegű levelezés (40! kötetre tervezett sorozat) feldolgozása igen nagyfokú precizitást, filológiai pontosságot, széleskörű ismeretet kívánt. A praktikus gondolkodású svájci intézet (amelynek vezetői alaposan megnézik, hogy hova költik a pénzt!) nem véletlenül ezzel a munkával Zsindely Endrét bízta meg. A sorozatból három kötet már megjelent, a negyediket dolgozott, amíg tudott. – A Bullinger-levelezés publikálására kapott megbízás irányította kutatói figyelmét a reformáció korára, ahol aztán – sokrétű egyéb tevékenységét is figyelembe véve – a legtöbbet alkotta. E munkája végzése során nyílt legnagyobb lehetősége a svájci levéltárakban, könyvtárakban és egyéb tudományos intézetekben a magyar vonatkozású történeti adatok feltárására. Kutatásai révén világosabbá vált a magyar reformáció kapcsolata a helvét reformációval. Bullinger magyar kapcsolatainak feltárása (és a nyugati irodalomba, tudományos köztudatba való bevitele!) jelentős tudománypolitikai tett is volt. A svájci-magyar protestáns kapcsolatok történetét, alakulását azonban nem csupán a reformáció korában vizsgálta, (ide tartozik még „Zwingli hatása Skóciától Magyarorszáig a reformáció századában” című igen jelentős előadása is – *Theológiai Szemle* 1984., *Református Egyház* 1984.), hanem kiterjesztte azt pl. a Senczi Molnár Albert dokumentumok svájci kutatására (*Református Egyház* 1974., *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez* 4. Szeged 1978., *Magyar Könyvszemle* 1978. stb.), a magyar gályarab prédikátorok történetének zürichi dokumentumaira (*Theológiai Szemle* 1976.), majd összefoglalta az egész folyamatot (Svájci-magyar protestáns kulturális kapcsolatok a történelem folyamán. *Helikon* 1984.).

1974-től kezdve a Közép-kelet-európai Reformáció Történetének Kutatóintézete (Debrecen) kutatóprofesszora, majd 1980. október 1-től a Budapesti Református Teológiai Akadémia egyetemes egyháztörténeti tanszékének rendes tanára volt. E tisztre széleskörű ismerete, nyelvtudása (német, angol, francia, latin), európai szintű műveltsége és látóköre szinte predestinálta. Kedvelt professzor (a teológus ifjúság az ő emlékének ajánlotta a *Műhely* diákévkönyv 1986-os kötetét) és népszerű előadó volt. Akadémiai és akadémian kívüli előadásai révén hallgatói közvetlenül ismerkedhettek meg – elsősorban a reformáció korára vonatkozó – kutatások legújabb eredményeivel. Különösen is a Zwingli- és Wiclif-évfordulókkal kapcsolatos előadásai és publikációi igyekeztek számos tévhitet, pontatlan, rosszul be-

idegződött ismeretet korrigálni, így p. Zwingli úrvacsoratanával (Zwingli teológiája, különös tekintettel úrvacsoratanára, „*Theológiai Szemle* 1984.) és Wiclif „előreformátor” voltával kapcsolatban, amikor kimutatta, hogy Wiclif még a középkor képviselője. (John Wiclif, az „előreformátor” *Theológiai Szemle* 1985.). Emléket állított Felix Platternek, a reformáció kora híres svájci orvosának, egyszersmind bemutatva egy család felemelkedésének útját a középkor végén (*Műhely* 1986). Jelentős adatokkal járult hozzá a reformáció kora képeinek teljesebbé tételéhez. „A 16. század lelkivilága és a reformáció” (*Confessio*, 1981.), valamint a Luther és Bullinger Henrik (*Tanulmányok a lutheri reformáció történetéből*. Szerk. Fabiny Tibor Bp. 1984.) című tanulmányával.

Zsindely Endrét történetírói munkásságának teljes feldolgozása, értékelése mind terjedelmi kereteiben, mind jellegében messze meghaladná ezen tisztelő-baráti emlékezés kereteit. E munka elvégzése azonban elengedhetetlen és sürgető feladata a mai református historiográfiának; annyi azonban már most is megállapítható, hogy Zsindely Endre kutatásainak, feldolgozó munkájának és módszerének, példamutatásának jelentős része van abban, hogy a magyar református egyháztörténetírás kezd beszűkültségéből, önmagába-fordultságából kibontakozni, és egyetemes történeti távlatokba tekinteni; valamint abban, hogy az egyháztörténet visszakapja tudományos rangját, tekintélyét, és hogy a megfigyelt számú történész-gárda kiegészítésére, pótlására a fiatal generációk képviselői kedvet kapjanak a kutatómunkára. Ez utóbbihoz nem állt rendelkezésére elegendő idő, magvetése – úgy tűnik – mégis megtermi gyümölcsseit. Ezt majd a közelebbi jövő fogja megmutatni.

Zsindely Endre professzor személye, élete példája igen pozitívan hatott mind kollégáira, mind hallgatóira: szerették, tiszteltük, becsültük őt. Jó kolléga, önzetlen jó barát volt. Elmenetele nagy veszteség – családján, szerettein kívül – Teológiai Akadémiánknak, a magyar református, de az egész egyetemes protestáns egyháztörténeti kutatásnak és írásnak.

Ladányi Sándor

## BESZÁMOLÓ A RÁDAY KÖNYVTÁR KÖTÉSTÁBLÁINAK VIZSGÁLATÁRÓL

Koroknay Éva, a tanulmány írója nem olyan régen még mindennapos vendég, látogató volt a Ráday Gyűjteményben. Látogató, vendég? Nem. Koroknay Éva munkatársunkként dolgozott a gyengén világított, poros raktárhelyiségekben: a Ráday műemlékkönyvtár kötéstábláit vizsgálta, rendszerezte. Nyitottsága, a feladat iránti elhivatottsága példamutató volt a Gyűjteményben.

Fiatalnak, fiatalabbnak láttuk, hittük koránál: frissessége, kedves mosolya ezt sugallta. Utólag döbbszünk rá, hosszú – sikerekben, kudarcokban bővelkedő – évek voltak már mögötte, amikor személyesen megismerhettük.

1925-ben született Budapesten. A Baár-Madas Református Leánygimnáziumban tett érettségi után az Eötvös Lóránd Tudományegyetemen hallgatott művészettörténetet, klasszika archeológiát, keresztényrégészetet. 1950-től 1982-es nyugdíjazásáig az Iparművészeti Múzeum munkatársa volt. Megszerezte, majd vezette a múzeumban a kisgyűjtemények osztályát, s létrehozta a modern gyűjtemények osztályának. 1957-től az ELTE-n a könyvművészetet adta elő, majd 1982-től a budapesti Képzőművészeti Középiskolában is oktatta ezt a tárgyat. Nyugdíjba vonulása után a Ráday Gyűjtemény Könyvtárának, valamint az Egyetemi Könyvtárnak volt kutató-munkatársa.

Muzeológusi munkája során az iparművészet valamennyi ágával foglalkozott és mindegyikből rendezett kiállításokat (pl. Sárvár Nádasdy Múzeum állandó kiállítása és katalógusa, szakfelügyelőként Szombathelyen az iparművészeti gyűjtemény kialakítása).

Elméleti munkásságában az önként vállalt feladat örömeivel elsősorban a könyvművészet, a könyvkötések felé fordult. Több, mint 30 éven keresztül foglalkozott a bőrmunkák vizsgálatával – elsősorban a könyvkötések stíluskritikai rendszerezését és restaurálási problémáinak összefoglalását, megoldását tekintette feladatának.



Aki Magyarországon régi irodalommal foglalkozik, vagy éppen csak bibliofil, lépten-nyomon találkozik Koroknay Éva nevével. Hazánkban a bőrkötéstáblák rendszerező vizsgálatában tevékenysége úttörő jelentőségű. Szívből reméljük, hogy az általa megkezdett kutatásnak akad folytatója – lesz nyomdokain haladó új művészettörténész generáció.

Koroknay Éva egyik utolsó munkája a Ráday Gyűjtemény műemlékkönyvtárának kutatása, adattári feldolgozása volt. A feldolgozás eredményeként született az alább közölt tanulmány, mellyel szeretettel emlékezünk közülünk immár örökre eltávozott munkatársunkra.

K. Fogarasi Zsuzsa

A könyvek kötéstáblái vizsgálatának tudományos jelentőségét a 19. század második felében ismerték fel. 1882-ben a budapesti Országos Könyvkiállítás alkalmával megjelent kiadványban a magyarországi kötések történetének első – a hiányokra is rámutató – összefoglalása is megjelent Keszler József tollából.

E nemzetközi viszonylatban is korai eszmélést azonban nem követte a rendszeres feldolgozás, megmámorosodva a korai sikerektől, az ismertetések jobbára kimerültek az aranyozott Corvin-kódexek kötéseinek, a legyeződíszes erdélyi, a debreceni és a nagyszombati kötéseknek a fejlődéséből kiragadott bemutatásában. Az országos felmérés és a kötések rendszeres katalogizálása hosszú ideig váratott magára. Az 1950-es évektől folytak ilyen próbálkozások az Iparművészeti Múzeumban, de végül nem sikerült legyőzni azokat az akadályokat, melyek a központi felmérést meggátolták.

E sorok írója a Ráday Könyvtár kötéseinek felmérésére először az 1950-es években kapott megbízást, ekkoriban Zsindely Endrével a péceli Ráday kastély és Segesváry Viktornak a Ráday Könyvtár történetére indított kutatásával. Az eredményekről 1955-ben a Ráday Könyvtár előadássorozatában hangzott el az első beszámoló. Ezzel összefüggésben 1955. március 25-én nyílt meg a Ráday Könyvtárban az a kiállítás, amely a legjellegzetesebb kötések a feldolgozás során kialakított csoportosításban mutatta be. Itt nem mulaszthatom el, hogy meg ne emlékezzem Fitz József és Kóhalmi Béla professzorok kedves jelenlétéről és elismerő megjegyzéseiről.

Az akkor feldolgozott anyag és a kiállított kötetek jegyzéke nyomtatásban nem jelent meg, a kötésekre vonatkozó írárok valamint a jegyzetek egy része 1956-ban megsemmisült vagy elkallódott.

A Ráday Könyvtár volt tehát az országban az első, ahol a rendszeres kötés-katalogizálás megkezdődött az 1950-es évek folyamán. Akkor a munka megszakadt, a feladat fontossága viszont azóta sem csökkent. 1984. márciusában a Ráday Könyvtár igazgatója javaslatomra úgy határozott, hogy a feldolgozást az új tudományos elvárásoknak megfelelően ismét kezdjük el. Munkatársat is kaptam Nagy Györgyi könyvtáros személyében.

Első lépés volt az ADATLAP rendszerének kidolgozása, amely kötés-centrikus, de tartalmazza azokat az adatokat is, melyek a könyvvel kapcsolatban más kutató számára fontosak lehetnek. Ugyanakkor a kötések szempontjából sem lényegtelen, hogy a kérdéses darab hol és mikor jelent meg, belső tulajdonos-jelzés (ex libris), kívül benyomott tulajdonos jelzés (superexlibris) található-e benne. A kötéstörténe fontos darabokról egyenkint rajzlevonat (R) és karton (K) készül. A megjegyzés rovat több témára hívhatja fel a figyelmet. Az ADATLAP-ot megfelelő számú köteten kipróbálva, a szakemberekkel megvitattuk és véglegesítettük. Így 1984. szeptemberétől, némi módosítással, ezt az adatlapot alkalmaztuk a budapesti Egyetemi Könyvtárban akkor kezdődő kötésfeldolgozásnál is. Megjegyzem, hogy a pontosan kitöltött ADATLAP-nak több előnye van. Sokszorosítható, összefűzve leltárszerűen ellenőrizhető a könyvvállomány, végül, de nem utolsósorban, számítógépes rendszerre bármikor áttehető.

Az eddigi vizsgálatokról szólva, előjáróban emlékeztetnünk kell arra, hogy a könyvek bekötési táblái fontos művelődéstörténeti és művészettörténeti emlékek lehetnek. A kolostorok írószobáiban készült kéziratok, majd a nyomtatott könyvek bekötési tábláinak igényes vagy szerény volta az esetek nagy százalékában az egyes kötetek fontosságát mutatja s a kötet használati helyére utalhat.

A különböző korok könyvgyűjtői általában nagy súlyt helyeztek arra, hogy kedves könyveik méltó külsőben foglaljanak helyet könyvtárunkban. A reneszánsz időszakától kezdve, a könyvek külső megjelenése az udvari reprezentáció egyik fontos eszközévé vál. Ezt tapasztalhatjuk Mátyás magyar király aranyozott, címeres Corvin-kódex kötésein, amelyek mellett a többi magyar humanista könyvgyűjtő kötetekinek szép kötése csak mint a speciálisan magyarországi reneszánsz kötések szerény előké-szítője vagy folytatója vált jelentőssé.

A 16. század elején, a számos magyar kapcsolattal rendelkező olasz, majd francia könyvgyűjtők után a francia királyok udvari könyvkötői alakították az európai divatot. A királyi kötések sora I. Napóleon időszakáig irányadó volt Európában, jóllehet a 18. század végétől az „Etruscan style” bevezetésével az angolok váltak hangadóvá.

A reneszánsz újításainak talajából kinőtt elegáns stílus mellett a 16. században, főleg a német protestáns vidékeken, egy színtelenebb, aranyozás és színes festés nélküli, görgetővel nyomott, ornamentális, szalagdíszes és lemezzele préselt kötődísz vált általánossá. Ezeket a puritán kötések azonban a 16. század végén már átszínezték az olasz-francia stílus hatása. A 16. században felvirágzó francia kötésművészet mindvégig élő táptalaj maradt, amelyből a 19. század historizáló kötéseit követően az „art nouveau” legszebb alkotásai születtek.

Magyarországon a Máttyás-kori európai stílust teremtő magyar reneszánsz kötések után a 16. század harmincas éveitől jobbra a német reneszánsz kötéstílus egyszerűbb emlékeivel találkozunk. Újabb felvirágzás csak a 16. század végétől, illetve a 17. századtól kezdve következett be. A 18. században már Magyarország egész területén ismét fellendült a könyvkötés művészete. Ettől kezdve a teremtőkönyvtárak létrejöttével mindinkább fontossá vált, hogy a szépen megmunkált könyvespolcokon csillogó gerincdíszű kötetek helyezkedjenek el. Gondoljunk Eger, Keszthely, Zirc, Pécs, Győr, Pannonhalma, Szombathely, Sárospatak, Debrecen vagy a budapesti Központi Szeminárium könyvtáira. Ezekhez hasonló lehetett a Ráday Könyvtár egykori elhelyezése Pécelen, melynek emlékét idézi a mai felállítás az eredeti 18. századi faragott könyvespolcokon.

A Ráday Könyvtár érdekessége, hogy az imént felsoroltakkal ellentétben, sem nem egyházi, sem nem főúri létesítmény, létrehozója a protestáns köznemesség egy kiemelkedően művelt családja volt. A később grófi rangra emelt családtól 1862-ben, vásárlás útján került a könyvtár a budapesti Református Teológiai Akadémia tulajdonába.

A könyvedvelő bibliofilek az esztétikai élményt adó egységes látvány megteremtésén túl arra is törekedtek, hogy szeretett könyveik szép, egykorú kötésben jussanak tulajdonukba. Ezt a későbbiek folyamán is észlelhetjük, pl. Jankovich Miklósnak az Országos Széchényi Könyvtárban, vagy Ráth Györgynek a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában őrzött kötetein. A fűzött könyveket viszont az általuk legjobbnak tartott könyvkötőkkel köttették be. Apponyi Sándor főleg francia könyvkötőkkel dolgoztatott. A művek ma az Országos Széchényi Könyvtárban találhatóak, a könyvkötőkre vonatkozó, 1882-ben az Országos Könyvkiállítással kapcsolatos levelet viszont az Iparművészeti Múzeum Adattára őrzi.

A Rádayak tevékenységét, könyvgyűjtési elképzeléseit már ismertették. Sok esetben Erdély és a Felvidék, különösen Pozsony és Bécs voltak azok a helyek, ahol megbízottaik a könyveket beszerezték. Ennek megfelelően a kötések is több arculatot mutatnak. A Ráday család levéltárában őrzött levelezésből azonban kitűnik, hogy a kötés minőségére mindenkor nagy súlyt helyeztek. Csupán kiragadott példaként említjük Nagy Sámuel Bécsből írott két levelét (1764. április 27. és 1764. május 25.: Ráday család lt., Ráday Gedeon levelezése), melyekben arról szól, hogy Brokes művei két példányban vannak meg, ezért egyet el kell cserélni. Azt javasolja, hogy azt a sorozatot cseréljék el, melyet Besztercebányán, Prinz Mátyás kötött be, mert – mondja – ezek bizonyára gyöngébb kivitelűek, mint a Bécsben köttetett példányok.

A családi levéltárból tudjuk, hogy Ráday Gedeon Pozsonyban, Bécsben, Besztercebányán, Pesten és talán Losoncon köttette könyveit.

Most, amikor a teljes gyűjteményt ismételt vizsgálat alá vesszük, a kötetek feldolgozása a ma fennálló könyvtári egységek sorrendjében történik (ADATLAP). Ugyanakkor elkészül egy MUTATÓ amely a kötések kronológiai és stílusbeli sorrendjét tükrözi.

Elsőként került sor az incunabulumok (ősnyomtatványok) és antiquák (együtt, egységesen I. jelzettel) kötéseinek számbavételére. Ezek között vannak gótikus kötések (I. csoport) és több olyan, amely a gótikából a reneszánszba való átmeneti stílust mutatja (II. csoport). Az európai fejlődésben jelentős helyet elfoglaló olasz-magyar kora-reneszánsz kötések a könyvtárban egyáltalában nincsenek képviselve. Ezzel szemben az úgynevezett olasz-francia reneszánsz típus (1500 után) néhány szép emlékével találkozunk (III. csoport). Nagy számban találjuk a görgetős, lemezprésléses német vagy német-típusú reneszánsz köteteket (IV. csoport). Ezek keletkezési ideje jobbra a 16. század, de hasonló jellegű kötések készültek még a 17. században is, akkor, amikor a francia és olasz nyelvterületen új, elegáns stílusú – a la Fanfare és legyeződíszes-kötések kerültek a főúri könyvtárszobákba. A 16. szá-



zad végi, 17. századi magyarországi változatokra vonatkozóan majd a Régi Magyar Könyvtáregység fel-  
dolgozása fog újdonságokat nyújtani, főleg Gyulafehérvár és Debrecen vonatkozásában, de Nagyszom-  
bat és Pozsony könyvkötészetére vonatkozóan is. (V. csoport)

A 18. századi kötések között vannak szép, teljes kötéstáblák (VI. csoport), de ilyenekkel inkább  
a gyűjtemény további egységeiben számolhatunk. Jóval gyakoribbak, mind az incunábulumok és anti-  
quák, mind a későbbi anyagban az aranyozott gerincű bőr, vagy ritkábban félbőr kötések (VII. cso-  
port). Ezek azért fontosak, mert egy részüket névhez lehet kötni. Mint említettük, a Rádayak levele-  
zésében sok szó esik a könyvek beszerzéséről és köttetéséről, sőt három, a műveket felsoroló könyv-  
kötő számla is fennmaradt: Printz Mátyas számlája 1754-ben kelt Besztercebányán, Baumgartner Jó-  
zsef 1765-ből való, Fischer József számlája helyet és évszámot nem tüntet fel, de tudjuk róla, hogy  
1776-ban, mint pilgrami könyvkötő kapott pesti polgárságot és 1792-ben már nem élt. Az iratanyag-  
ban található még Spajzer pozsonyi könyvkötő neve 1736-ban, továbbá egy Willfing nevű pozsonyi  
compactort említ Szathmáry Sámuel 1784. április 18-án kelt levelében. (Ráday család lt. Ráday Gede-  
on iratai).

A levelek és számlák alapján azonosítható kötések díszítése megadhatja majd azt a kulcsot,  
amely a számlákon nem szerepelő kötések azonosításához vezet, a kérdések behatóbb vizsgálatára  
azonban majd a 18. századi emlékek részletes ismertetése során kerülhet sor. Külön ki kell emelnünk  
azokat a köteteket, amelyek tulajdonos-jelzés, embléma vagy címer alakjában megjelenő superex-  
libris (VIII. csoport) található. Lehetnek ezek olyan kötések, amelyek korábbi díszítést mutatnak, így  
a megfelelő csoportban is felsorolásra kerülnek.

A középkor óta szokás volt, hogy korábbi kéziratokat és kódexlapokat a bekötésnél felhasznál-  
tak (IX. csoport).

A könyveket gyakran sima pergamen borítja (X. csoport), amelyen olykor superexlibris is talál-  
ható. Külön csoportba soroltuk azokat a köteteket is, amelyek jelentéktelen félbőr, papír, vagy vászon-  
táblával rendelkeznek (XI. csoport). A könyvtár teljes anyagát figyelembe véve, nevezetes 19. és 20.  
századi kötésekkel nem számolhatunk, azonban az itt fellelhető emlékek kapcsán, kisebb-nagyobb hiá-  
nyoktól eltekintve, a 15. századtól a 18. századig át tudjuk tekinteni az európai kötések stílusfejlődé-  
sét.

Az alábbiakban, amellett, hogy a további kötéscsoportok jegyzékét is adjuk, az ősnymotatvá-  
nyok és antiquák kiemelkedő gótikus és reneszánsz emlékeit (I–IV. csoport) mutatják be részleteseb-  
ben, valamint a superexlibriseket (VIII. csoport), amelyek a könyvtár más kötetein is megjelenhetnek.

A kötéstáblák stílusára jellemző a táblabeosztás és a felhasznált ornamentika. A bőrkötéseket  
legtöbb esetben bevéselt mintákkal ellátott, melegített fém szerszámokkal, bélyegzőkkel és különböző  
vonalzóvasakkal díszítik. A 15. század második felében a szalagdíszeket az egymás mellé nyomott bé-  
lyegző lenyomatok helyett jobbára egy hengeres szerszámmal, a görgetővel készítik, kisebb távolságon  
az ún. filéta ad szalagdíszítményt.

A gótikus kötésekre jellemzőek a kör, négyszög, rombusz, háromszög alakú bélyegzőlenyoma-  
tok, amelyekben figurális díszek, ember és állatalakok, valamint növényi elemek helyezkednek el. Ked-  
veltek az írásszalagok, jobbára „Mária” felirattal. Keretdíszként sokszor alkalmazzák a pálcán áthurko-  
lódó indasort.

A Ráday Könyvtárban található gótikus kötéstáblák főként a két legáltalánosabb típust mutatják,  
amikor a táblát egymás metsző diagonálisok tagolják, vagy a tükröt virágdíszes medaillonok töltik ki.  
A diagonálisokkal tagolt kötéstáblák három érdekes példája az alábbi: az első egy 1479-es bázeli nyom-  
tatványt tartalmaz (jelzete: I. 115.) és szerkezetét csupán két egymást metsző szalagdísz határozza  
meg. A második 1488-as augsburgi nyomtatvány (I. 196.), kötésén a rombus alakú bélyegzők elhelye-  
zése adja meg a diagonális osztást. Végül az 1499-es Hagenauban nyomtatott kötet (I. 197.) kötéstáb-  
lája horizontálisan és vertikálisan, valamint két egymást metsző diagonálissal osztott; a metszéspontok-  
nál elhelyezett nagyméretű korong-szerű rozettákkal szinte egy játéktábla hatását kelti.

A medaillonos típusú kötések közül egy 1491-es bázeli nyomtatvány (I. 165.) három kötete nyújt-  
ja a legjellegzetesebb példát. A típus maga főként a nürnbergi Anton Koberger kiadói kötéseire jellem-  
ző. Az itt látható kötéstáblák eltérnek a német (nürnbergi, augsburgi) kötésektől, azokra csupán jelle-  
gükben emlékeztetnek.

A medaillonok kis méretben való alkalmazása jobbára Közép- és Kelet-Európára utal. Ilyenek a Bá-  
zelben 1491-ben (I. 165.), a Zürichben 1530-ban (I. 35.), a Velencében 1513-ban (I. 164.) és 1510-

ben (I. 166.) vadászjelenettel díszített és Bazelben 1528-ban (I. 170.) megjelent kötetek kötéstáblái.

Két kötéstábla átmeneti stílust mutat. Egy 1514-es párizsi nyomtatvány kötéstábláján rendkívül szép gótikus bélyegzőnyomatokat találunk (I. 173.). Az elrendezés összehatásában visszaül arra a gótikus típusra, amelyben a tükröt egymás mellé nyomott bélyegzők töltötték ki; minthogy azonban ez görgetővel nyomott szalagdíszekkel valósul meg, már a 16. századi görgetős reneszánsz kötésekkel rokon.

Hasonló elrendezésűek, de egészen más szellemet mutatnak azok a kötéstáblák (I. 106 1-5, Bazel, 1516. és I. 169, Köln, 1524.), amelyekben a keret és a tükrő görgetővel nyomott széles szalagdíszes gótikus ívsorból és apró indából alakított. A kettő közötti üres sávot a késői gótikára jellemző szabadon formált virágtövek díszítik.

E. Kyrius nagy munkájában (*Verzierte gotische Einbände im alten deutschen Sprachgebiet*. Stuttgart, Hettler 1951-1956.) közzétette a német nyelvterületre jellemző gótikus kötések típusait és bélyegzőkészletét. Ilyen kötések nagy számban találhatók a magyarországi könyvtárakban is. A Ráday Könyvtár kis számú, de értékes gótikus kötése – ahogy a fentiekből látszik – más arculatot mutat.

Említettük, hogy az európai könyvkötés fejlődésében fontos láncszem az olasz-magyar reneszánsz (1500. előtt) kötéstábla nincsen képviselve a könyvtárban. Az 1500. utáni olasz-francia reneszánsz kötések közül azonban néhány értékes darabot tudunk felsorolni. A reneszánsz kötéstábla díszítés sok újdonságot hozott, ilyen például az aranyozás és a színes festés, valamint a változatosabb bélyegzők készítése, mint pl. a sávozott bélyegző, amikor a díszítmény sávozott kitöltésű.

Egy 1534-es velencei (I. 31.) és egy 1546-os lyoni (I. 40.) nyomtatvány aranyozott kötésén Aldus Manutius velencei nyomdász és kiadó mértéktartóan elegáns stílusát láthatjuk. Egy 1549-es bázeli nyomtatvány (I. 74.) szép, aranyozott kötésének középdíszén a sávozott bélyegző van. Nem találjuk meg viszont a nagy francia és olasz könyvgyűjtők szalagfonadékos, színes festésű kötéseit, ennek a stílusváltozatnak csupán egy késői darabját találtuk, a kötetet azonban egy régi restaurálás során igen megrongálták, így a díszítés nehezen kivehető (I. 65, Bazel, 1495.). Kelet-európai eredetre utal egy 1532-es évszámot viselő aranyozott díszítésű kötéstábla (nyomda és hely nélkül, 1531.), melynek közepében nagyméretű embléma látható (I. 226.). E csoportosításban utolsóként említjük azt a rendkívül szép aranyozott kötetet, amelyen középpont oválisba foglalt sugárkoszorús Krisztus-fej látható, a sarokban pedig a 16. századra jellemző virágdísz helyezkedik el. (I. 127, Párizs, 1545.)

Mint említettük, ez a gyűjteményegység a német reneszánsz típusú kötésekben a leggazdagabb. E kötések jellegét alapvetően meghatározza az, hogy a díszítés főként a görgetővel és a lemezzel történt. Ezek a görgetős, lemezprésléses kötések főként német területen készültek, típusuk azonban egész Európában, így Magyarországon is elterjedt. A 15. század második felétől ismert görgetők használata, a 13. század óta ismert lemezprésléssel együtt, nagyjából 1520-tól vált gyakoribbá. A lemez tulajdonképpen felnyitott bélyegző, de méreténél fogva csak prés segítségével változhat. Korábban azért nem lett általánossá, mert a tábla díszítésében korántsem nyújthat annyi változatosságot, mint a kézi bélyegzőkből összeállított, variálható minta. A megnövekedett nyomdai termelés viszont a gyorsabban elkészíthető díszítmény alkalmazását tette szükségessé.

Ezeket a szerszámokat könnyen használhatja a könyvkötő, a tulajdonképpeni művészi feladat itt a szerszámkészítőkre hárul. Nürnbergben és Wittenbergben kitűnő szerszámkészítő mesterek éltek ebben az időben, de készíthettek ilyeneket maguk a könyvkötők és a nyomdászok, valamint az ötvösök is. A görgetők és a lemez díszei között gyakran találunk betűjelzést. Ez a könyvkötőre és a szerszámkészítőre egyaránt vonatkozhat. Az itt bemutatott köteteken GE (I. 36.), TW (I. 118.), HW (I. 182.) és PT (I. 221) jelzésekkel találkozunk. A minták közé helyezett apró évszám: 1521. (I. 35.), 1542. (I. 37.), stb. kétségtelenül a szerszámkészítés időpontját jelzi. Viszont a kötéstáblán fent és lent, ritkábban kétoldalt elhelyezett nagyobb méretű betűjelzés és évszám mindenkor a tulajdonos nevére és általában a kötés készítési időpontjára utal, bár előfordul – mint a superexlibriseknél –, hogy az új tulajdonos korábbi kötésre teszi rá monogramját. Szerencsés esetben, amikor belső tulajdonos-bejegyzést találunk, a teljes név kiírása feloldhatja a külső táblán álló siglákat. Így az 1532-es lyoni nyomtatvány 1535. vagy 1545. évszámot viselő (rosszul olvasható) kötéstábláján kívül VE betűk láthatók, belül viszont Valentius Engelhart Gothanus tulajdonos bejegyzését olvashatjuk. Minden bizonnyal a VE monogram órá vonatkozik.

A görgetős, lemezprésléses kötések eleinte főleg vaknyomásosak voltak, aranyozás és színes festés nélkül. Ezek a technikák a 15. század végétől, tehát a reneszánsz időszakától honosodtak meg Eu-



rópában; egyébként a 15. század végi német gótikus kötéseken is előfordult mértéktartó aranyozás, főleg a címfeliratokban. A német típusú reneszánsz kötések azonban éppen a tömeges előállítás miatt voltak egyszerűbbek, csak kivételes esetben és főleg a század második felében, a hercegi udvarokban jelent meg az úgynevezett „idegen stílus”, ami az olasz-francia reneszánsz díszítőelemek, valamint az aranyozás és színes festés alkalmazását jelentette.

A görgetőkön kezdetben gyakori a gótikus ívsor (I. 106. és 169.), a kandeláber motívum (I. 221.) és mindvégig kedvelt az egymást metsző palmettás ívsor (I. 61, 201, stb.). Ezeken kívül még különböző virágos indás díszek is előfordulnak (I. 15, 62, 117, 180, 186, 223.), vagy stilizált inda (I. 66: land díszekből álló keret). A görgetős szalagdíszek és a lemeznyomások mellett használtak olykor egyes bélyegzőket is, ezek között előfordulnak a késői gótika nagyobb (I. 121, I. 66.) és kisebb méretű virágtövei (I. 15, 39, 187.). A korra jellemzőbbek azonban a szív alakú hajló levél (I. 38, 61, 163, 187, 221.), a makk, a tök és a három karélyból kinövő kettős kehely-virág motívumai. Mindezeket együtt láthatjuk az I. 163. kötéstábláján. Az említett görgetős szalagdíszek és lemezek esetében a kor stílusára jellemzőbbek a figurális ábrázolások, amelyek bibliai, főleg új-testamentumi jeleneteket, vagy mitológikus alakokat örökítenek meg. A díszítés gyakran képzőművészeti előképekre támaszkodik, nem egyszer Urs Graf, Hans Holbein, Cranach és a Dürer-skola képviselőinek munkáit láthatjuk viszont utánmetszésben.

A korai görgetők között gyakori a vadászjelenetes ábrázolás (I. 166.), reneszánsz indák között medaillonokba helyezett protrék található a gyűjtemény több kötéstábláján (I. 62, 181.). Vannak köztük olyanok, amelyeken humanisták és reformátorok portréi vannak, körirattal. Így egyes kötésekben Erasmus, Melancthon, Husz arcképe mellett Luther (I. 227.) és Kálvin látható (I. 167.). Négyeszetes rácsdíszítményben apró fejek és címerek váltakozó sora jelenik meg az I. 39. és I. 225. sz. kötet kötéstábláján. Előfordulnak ornamentális díszektől közrevett, szabadon álló fejek (pl. I. 117, 121, 180) és apró alakok is (I. 66.) a kötésekben.

A bibliai jeleneteket tartalmazó sávok többnyire feliratosak, ezek általában egész alakos vagy félalakos jelenetek (I. 38, 167, 187, 185. A két legszebb ábrázolás a I. 163. Zürich, 1645. kötéstábláján 1547-es év számmal és a I. 221. Zürich, 1549. – kötéstábláján 1562-es év szám – kötésén mutatkozik.) Az új-testamentumi jelenetsor és a jelenetek sorrendje nem mindig azonos, azonban a két fent említett példa azonos sorrendben található meg néhány nyugat-magyarországi kötéstáblán (Igy I. 163 PECCATUM, bűnbecsés, két jelenetben; SATISFACTIO, elégtétel, Krisztus a kereszten; IUSTIFICATIO, megigazulás.) A fenti jelenetsor nagyszombati levéltári kötésekben látható, az 1556, 1560, 1565. évből, valamint Sárospatakon, a B 496 jelzetű kötésben.

A J. 221: kétsoros feliratokkal: ECCE VIRGO CONCIPIAT (Ime a szűz, aki szülni fog), ECCE AGNUS DEI QUI TOLLIT (Ime az Isten Báránya, aki elveszi a világ bűneit). ABSORBITA EST MORS (A halál legyőzött), HIC EST FILIVS MEVS DILECTVS (Ime az én szerelmes fiam). A jelenetsoral Nagyszombat (1563), Sopron (1583), Kőszeg (1573) levéltári kötésein találkozunk.

A 16. századi görgetős kötésekben az evangélisták és szimbólumai is megelevenednek. (Az I. 184 és az I. 38. sz. kötéstáblán találkozunk ábrázolásokkal.)

A mitológikus ábrázolások között számos variációt találunk, kedveltek az erények, FIDES, SPES, CARITAS (I. 167.), vagy IUSTITIA, az igazság megelevenítői. Reneszánsz inda és kandeláber motívumok között puttókkal találkozunk (I. 163.), ritkábban Apolló társaságában a műzsákkal, nevüket is kiírják és jellegzetes hangszereik is ott vannak. Az 1548-as lyoni nyomtatvány (I. 36.) kötésének egész felületét ilyen szalagdísz lenyomatai borítják. Feliratai: APOLLO – TERPSIO – EVTERP – THALIA – CALIOP.

Sorrendjük teljesen megegyezik a debreceni levéltár 1586-os kötetén, valamint a budapesti Egyetemi Könyvtár 1539-es tübingeni nyomtatványának, Vct. 39/28, kötésén látható alakokéval. Más sorrendet követ a Debreceni Református Kollégium Werbőczy *Magyar Decretumának* RMNy I. 207. és Selmecbánya 1571-es jegyzőkönyvének 1554-es év számot mutató kötéstáblája.)

A jobbára középdíszként szereplő lemezek hasonló tematikát mutatnak. Lehetnek portrék és címerek, mitológikus vagy vallásos ábrázolások. A jelenleg vizsgálat alatt álló gyűjteményegységben ez utóbbiakra vonatkozó példákat tudunk mutatni.

Az 1546-os kis méretű lyoni nyomtatvány táblájának előlapján a keresztet vivő Krisztus látható (HW jelzéssel); hátlapján viszont a glóriás, diadalmas Krisztus jelenik meg, kezében földgömb-kereszt-tel. A grafikai győngye munka után az 1539-es zürichi nyomtatvány (I. 62.) tábláján lévő reneszánsz

ívbe helyezett Szentháromság jelenet jóval magasabb színvonalat mutat. Felirata: HIC EST FILIVS MEVS DI. (Ime az én szerelmes fiam). Különlegesen szép az 1549-es zürichi nyomtatvány 1562-es évszámot mutató kötéstábláján a két lemeznyomás, amelyek az előlapon négy, a hátlapon két nagyméretű mezőből állnak, felirattal.

Említést érdemelnek a gyűjtemény-egységbe tartozó 17. és 18. századi kötések. Aranyozott díszítésű volt az 1525-ös velencei nyomtatvány kötéstáblája, rajta középdíszként oválba foglalt inda (I. 120.). A sarokdíszek virágtövei 17. századi holland eredetre mutatnak. Szép reneszánsz ornamentikát mutat az 1495-ös velencei nyomtatvány pergamen kötésének csigába hajló indás díszítése (I. 140.). Némileg még keleti jelleget őriz az 1549-es párizsi nyomtatvány fekete bőrkötésének középdíszje (I. 41.). Az ovális indakoszorú szinte rejtett tulajdonos-jelzésre emlékeztet. Végül két teljesen eltérő 18. századi kötéstáblát említünk. Az egyik világosbarna bőr, finom és mértéktartó aranyozással, tábláján batikolt díszekkel. A másik fehér disznóbőr, díszítése vaknyomásos indákból és virágokból áll, közepén pedig a tulajdonost jelző superexlibrist láthatunk.

## SUPEREXLIBRISZEK

A kötetekben a bejegyzések és a belső exlibrisok mellett a kötéscsken elhelyezett ún. superexlibrist is alkalmaztak. A vizsgált együttesben a sokszor korábbi, vagy egykorú kötéscsken az alábbi öt tulajdonosjelzést mutató superexlibrisszel találkozunk:

1. Ötágú korona alatt négyfelé osztott, ovális közepében paizs-alakba foglalt patkó. A mezőkben fent kétfejű sas, befelé forduló madár, lent befelé forduló kakas és kos profil alakja látható. A középső ovális barokkos díszítmény veszi körül, ennek felső párkányán baloldalt püspöksüveg, jobboldalt püspökbot kampója.

2. Stilizált korona alatt két pálmaág által közrefogott paizs-alakú mezőben E.F.V.D. betűk.

3/a. Koszorúba foglalva, ötágú korona alatt négy felé osztott ovális mezőben jobbra fenn és balra lenn ugró kutya, balra fenn és jobbra lenn vízszintesen osztott sávzott felületek, jobbra helykitöltésül növényi ornamentikával. Körirata: LEOPOLD JOSEPH. DES HERR GRAF. V. – LAMBERT FREYH. V. ORTEN. V. OTTENSY

3/b. Mint fent, kis méretben.

4. Babérágba foglalt címerpaizs, fent 5-5 bojtal, barokkos díszekkel körbevve. A címerpaizs középpont egy vízszintes sávval osztott, a felső mezőben egy, az alsóban két méh látható.

5/a. Babérággal körülvett, ovális mezőben álló szerzetes glóriás alakja, jobbájában könyv, baljában virág. Szent Brunó, a karthauziak alapítója.

5/b. Babérággal körülvett, ovális mezőben stilizált címerpaizs, „M” betűvel. Körirata: MAURBACENSIS CARTHVSIAE.

Föltehető, hogy az itt bemutatott superexlibrisekkel a könyvtár más egységeiben még találkozunk (pl. a 4-416 Lamberg címert mutat). Fontos lenne annak megállapítása, hogy az együttesek milyen vásárlás alkalmával kerültek a Ráday Könyvtárba.

A gyűjtemény ősnomtatványai és antiquái között fellelhető kötécsoportok segítségével talán sikerülhet némi képet nyújtani a kötéscsken alakulásáról. Ezt a képet még világosabbá tehetik a Régi Magyar Nyomtatványok most soron következő kötésvizsgálatai.

Sz. Koroknay Éva



## MEGEMLEKEZÉSEK, KIÁLLÍTÁSOK A NANTES–I EDIKTUM VISSZAVONÁSÁNAK (1685) 300. ÉVFORDULÓJA ALKALMÁBÓL

Erlangen, a Regnitz menti egyetemi város, 1986-ban ünnepelte hugenotta-múltjának 300. évfordulóját. A sokáig Nürnberg árnyékában meghúzódó település kezdetei persze sokkal régebbre vezethetők vissza, de a harminc éves háborúban súlyos megpróbáltatásokon átment városka tulajdonképpen 1686-ban született újjá, akkor, amikor Cristian Ernst, Brandenburg-bayreuthi őrgróf – más protestáns fejedelmekhez hasonlóan – kész volt befogadni a hitük miatt hazájukban üldözötté vált francia kálvinistákat. Nyilatkozata 1685. december 8-án kelt Bayreuthban, s mindazokhoz a franciákhoz, illetve más református vallásúakhoz szólt („...à tous les François et autres de la Religion Réformée...”), akik vallásuk miatt szenvedtek sérelmeket, s hitbéli meggyőződésüket fel nem adva az emigrációt választották. A nyomtatásban megjelent fejedelmi nyilatkozat a helyi lakossággal azonos jogokat biztosított a menekülteknek, teljes jogegyenlőséget az országban belül, szabad vallásgyakorlatot, hit- és lelkiismereti szabadságot, adómentességet és gazdasági kedvezményeket. A „bayreuthi privilégium” hívó szavára 1686. tavaszán érkeztek az első hugenották Erlangenbe, ahol a Martin-Luther-Platzon álló városi múzeumban 1986. június 1-én nyílt meg a fél évig tartó jubileumi kiállítás.

Szervezői rendkívül gondos előkészületek után nemcsak a reformáció helytörténeti hagyományait igyekeztek bemutatni, hanem tág teret szenteltek a reformáció franciaországi elterjedésének, a XVI. századi vallásháborúknak, az e küzdelmek fordulópontjait bemutató korabeli képi ábrázolásoknak és fontos dokumentumoknak. François Dubois Lausanneban őrzött, s a Szent Bertalan éjszakai vérengzéseket megörökítő, olajfestményének másolata együtt volt látható IV. Henrik átmeneti békét hozó, 1598. évi nantes-i ediktumának kópiájával. Az ellenreformáció felülkerekedését jelezte többek között az a rézmetszet, amely a hősiessen védekező La Rochelle ostromát örököltette meg.

A francia abszolútizmus nem tűrhette meg a köztársasági berendezkedésű protestáns egyházat, ezért egyre keményebben lépett fel a hugenottákkal szemben. Közülük a XVIII. század vége felé sokan szálltak hajóra, illetve szöktek át a határon, majd amikor XIV. Lajos 1685-ben visszavonta a nantes-i ediktumot, megindult a menekülők áradata. Egyesek útja Hollandián és Anglián át Észak-Amerikába, illetve Dél-Afrikába vezetett, de olyanok is voltak, akik Svédországban és Oroszországban lettek új hazára. Az átmenő országok közül Svájc volt az első állomása számos hugenottának, Genf, Lausanne, Zürich, Schaffhausen, Bern, és Bazel hetekig, néha hónapokig adott szállást és ellátást a menekülteknek. Német földre Svájból – részben vízi úton, részben pedig gyötrelmes gyaloglással – érkeztek a hugenották. Az otthonukat el nem hagyók pedig illegális keretek között, a szabad ég alatt, a „puszták templomaiban gyakorolták” vallásukat. Üldöztetésük tetőpontját jelentette az 1698. évi vérengzés Serre-de-la-Palle-ban, amely után évekig tartó paraszti ellenállási mozgalom lángjai csaptak a magasba (a camisard-ok küzdelme, 1702-1705). Franciaországban csak az abszolútizmust elsöprő polgári forradalom hozta meg a protestánsok vallásszabadságát (1789). A XVII-XVIII. század fordulóján több mint 200 000 menekült hagyta el Franciaországot, főként üzleti tapasztalatokkal, külföldi kapcsolatokkal rendelkező kereskedők, nagyszámú iparos, illetve parasztok is, akik talán a legnehezebben váltak meg a szülőföldtől.

Erlangenben új iparágakat honosítottak meg a hugenották. Bevándorlásukat követően virágzott fel a harisnyakötés, amelynek tárgyi emlékeit, bonyolult szerkezetű kötőgépektől a messze földön híressé vált harisnyáig, megtekinthették a látogatók. Erlangen hugenottái céhes kötelmek nélkül folytathatták iparúzó tevékenységüket, s a helyi keretek között új üzemszervezeti formát, a manufaktúrát is meghonosíthatták, szőnyegszövő üzemük például exportra is termelt; felvirágzott még a bőripar, valamint a máig híres kesztyűgyártás. Nem meglepő, hogy az őslakosság idegenkedve, sőt néha határozott ellenszenvvel tekintett a bevándorlókra. Idővel azonban a hagyományos hugenotta-iparágakban is mind több lett a német kézműves, és fokozottan, de feltartóztathatatlanul megindult a francia népesség asszimilálódása. Ma már csupán egyetlen család egyenesági leszármazottai őrzik nevüket a XVIII. század végén Erlangenbe települt hugenották közül. Az összegyűjtött családtörténeti emlékek, a viselettörténeti szempontból szintén tanulságos portrék sajátos színt adtak a kiállításnak.

Az Erlangenben otthonra talált hugenották 1686. júliusában tették le egyházuk alapkövét, a templomot 1693-ban szentelték fel, végleges formáját pedig 1736-ban nyerte el. Természetesnek tekinthető, hogy a kiállítás rendezői a helyi anyaszentegyház építéstartörténeti emlékei mellett Német-

ország számos más, francia mintájú templomának egykori rajzát, illetve régebbi és újabb fotóját is bemutatják. Erlangen nem annyira az egyházi építészet, mint inkább a XVIII. századi városépítés szempontjából bír különös jelentőséggel. Tágas terei, pihenési lehetőséget kínáló parkjai, egyenesen vezetett útjai és utcái, harmonikus polgárházai az ideálisnak tekintett város háromszáz évvel ezelőtti képét tükrözik. Építéstörténeti emlékekben ugyancsak gazdag volt a kiállítás.

Külön teret szenteltek a rendezők a mélyen vallásos, városalapító Christian Ernst örgrófnak. Kora művelt embereinek egyike volt. Berlinben kezdte meg nyilvános tanulmányait, majd a strassbourgi egyetemet látogatta. Felnőtt férfiként nemcsak hitbuzgalmával tűnt ki, hanem a Franciaország ellen Hollandia oldalán vívott harcokban katonai érényeit is csillogtatta.

A 300 éves „hugenotta-város” jubileumi kiállítása múzeumi csemege volt. Akkor, amikor rendezői a *türelem hasznosságát* hangsúlyozták, nemcsak a távoli múltba kívántak visszatekinteni, hanem kortársaikhoz is szóltak.

Christoph Friedrich szerkesztésében jelent meg a katalógus, amely – méreteiben és színvonalában egyaránt – messze meghaladja a szokásos kiállítási ismertetőket. Aki a Ráday Gyűjtemény Könyvtárában kézbe veszi a nyomdatechnikailag ugyancsak kiváló kötetet, tulajdonképpen a háromszáz éves „hugenotta-város” monográfiájába pillanthat bele. A helytörténetírás avatott képviselői mellett Pierre Jeannin, nemzetközi híru gazdaságtörténész is tagja a rangos szerzői gárdának. A képeket és a dokumentumokat Genfől Párizsig híres gyűjtemények anyagából válogatták össze.

Búza János

A 300. évforduló alkalmából 1985–86-ban rendezett kiállítások közül a legjelentősebb a párizsi Nemzeti Levéltáré volt, mely a Nantes-i Ediktum kibocsátásáról az 1789. évi forradalomig (a minden vallásra kiterjedő vallásszabadság kimondásáig) tekintette át a francia reformátusok történetét. Térképeken ábrázolták a hugenotta településeket, iratok, jelentések és metszetek tükrében mutatták be a kiváltságos hugenotta városok 17. századi életét, majd negyedmillió francia szétszóródását Európában, illetve az otthon maradt hugenottáknak az erdőkben megbúvó titkos összejöveteleit, s a camisardok harcát. A Kiállítás katalógusa ezek legtöbbjét közli s az egyes kérdésekkel külön tanulmányok foglalkoznak. („*Les Huguenots.*” Exposition nationale organisée par la direction des Archives de France, Ministère de la Culture, à l’occasion du Tricentenaire de la Révocation de l’Édit de Nantes. 1685–1985. Paris 1985.)

A Hollandiába menekült hugenották történetét az amszterdami Központi Levéltár kiállítása mutatta be. (Katalógusa: *Vlucht Naar de Vrijheid de Hugenoten en de Nederlanden.* Amsterdam 1985.) A svájci kantonok közös kiállítását Lausanne-ben rendezték meg, ennek katalógusa szintén fontos tanulmányokat tartalmaz. (*Le refuge Huguenot en Suisse.* Lausanne 1985.) A londoni kiállítás, az előbbieknél kisebb angliai bevándorlás mellett, a menekülési mozgalom egészére igyekezett kiterjedni. (Katalógusa: *The Quiet Conquest. The Huguenots 1685 to 1985.* London 1985.) A kisebbek közül említjük meg a Hessen–Kassel-i tartományba menekült hugenottákról szóló kiállítást Kasselben (*300 Jahre Huguenotten in Hessen.* Kassel 1985.) és a mauntauiban, amely a camisardok mozgalomának helyi dokumentumait mutatta be (*La Révocation de l’Édit de Nantes dans le Montalbanais, 1661–1715.* Mauntauiban 1985.). A kelet-berlini hugenotta gyülekezet templomában rendezett kiállításról nem készült katalógus.

\*

Talán nem érdektelen az évforduló alkalmából megjelent fontosabb feldolgozásokra utalni, márcsak azért is, mert magyar vonatkozásban ennek az egész Európát megmozgató eseménynek nem volt visszhangja. A francia protestánsok 17. századi történetét dolgozta fel Catherine BERGEAL és Antoine DURRLEMAN közös munkája, különös tekintettel a vallásgyakorlat alakulására (*Protestantisme et liberté en France au XVII<sup>e</sup> siècle.* Carrieresous-Poissy 1985.). A nantes-i ediktum visszavonásának politikai hátterével, az ezt követő hugenotta-emigráció történetével több munka is foglalkozott. Közülük megemlítjük Elisabeth LABROUSSE (*L’Édit de Nantes et sa révocation. Histoire d’une intolérance.* Paris 1985.) és Jean QUÉNIART könyvét (*La Révocation de l’Édit de Nantes.* Paris 1985.), mindkettő új, eddig nem ismert levéltári anyagra is támaszkodik. A „nagy francia tragédia”, a hugenotta emigráció



ráció történetét országonként mutatja be a német Rudolf von THADDEN és a francia Michelle MAG-DELAINE által szerkesztett gyűjteményes tanulmánykötet, mely a nagyközönséghez szól és egyszerre jelent meg németül és franciául (*Die Hugenotten*. München 1985, Verlag C.H. Beck és *Le Refuge Huguenot*. Paris 1985. Armand Colin.). Megemlítjük, hogy a Réforme c. havilap 1985. március 15-én külön számot adott ki „L'Édit de Nantes est révoqué” címmel. A *Neue Züricher Zeitung* 1985. október 11-i száma a „Literatur und Kunst” rovatban (29-31. lap) több tanulmányban ismertette a francia hugenották svájci megtelepedését, valamint – részben eddig nem ismert – velencei követjelentések alapján, a nantesi ediktum visszavonásának visszhangját a római Kúriában. (Victor CONZEMIUS: *Pápste, Bischöfe, Theologen, Die katholiken und der Widerruf des Ediktum von Nantes.*)

\*

1685. október 29-én Potsdamban bocsátotta ki Frigyes Vilmos brandenburgi választófejedelem ediktumát, amely a Brandenburgi menekülő francia hugenottákat nemcsak befogadja, hanem számukra teljes vallásszabadságot és jelentős gazdasági kedvezményeket biztosít. Az ediktum 300. évfordulója alkalmából rendezte meg a Német Demokratikus Köztársaság Történelmi Társulata és Tudományos Akadémiájának Központi Történelmi Intézete, 1985. október 25-26-án. Ezen a Német Szövetségi Köztársaság és Franciaország több szakembere is résztvett, Magyarországot pedig e sorok írója képviselte. Az előadások széles történelmi távlatban vizsgálták a potsdami pátens kibocsátásának nemzetközi politikai hátterét, a hugenotta emigráció európai hatását és főleg a Brandenburgba települt francia protestánsok társadalmi összetételét, valamint új hazájukban létrejött településeik életét és jelentőségét a porosz fejlődésben, gazdasági és kulturális vonatkozásban egyaránt. A konferencia előadásai sokszorosított kiadásban, könyvalakban is megjelentek: *Hugenotten in Brandenburg-Preussen*. (Kiadta Ingrid Mittenzwei. Berlin, Akademie der Wissenschaften der DDR, Zentralinstitut für Geschichte, 197. 366 l. Studien zur Geschichte Nr. 8.) Ugyanakkor jelent meg, szintén az Akadémiai Központi Történelmi Intézet kiadásában a berlini hugenotta kolónia életét és kimagasló személyeit bemutató népszerű kiadvány, számos színes és fekete-fehér illusztrációval. (Conrad GRAU: *Berlin, Französische Strasse. Auf den Spuren der Hugenotten*. Berlin 1987. 43. l. Illustrierte historische Hefte 45.). A kiadvány bemutatja az emlékévk alkalmából restaurált berlini hugenotta városnegyed főbb épületeit, köztük a református templomot is.

Benda Kálmán

## IMRE LAJOS KIÁLLITÁSA ELÉ

Imre Lajos munkáival kapcsolatban két fontos dologról szeretnék röviden szólni: egyrészt arról az emberi magatartásról, pontosabban világnézetéről, melyet művei mögött érzek; másrészt arról a művészi teljesítményről, mely e művekben testet ölt.

Amit a világnézetéről mondani szeretnék, azon a gondolatmeneten alapszik, melyet Fülep Lajos 1956. nyarán Rembrandt születésének 350. évfordulója alkalmából fejtett ki, s amelyet – anélkül, hogy Imre Lajost Rembrandt-hoz, magamat Fülephez mérném – ezúttal is érvényesnek érzek. Miről is van szó ebben a párhuzamban?

Rembrandt akkor élt, amikor az emberiség tudatában éppen lezajlott az addig ismert világ hirtelen-váratlan decentralizációja: felfedezték, hogy nem a Föld a világ közepe, s hogy Európán-Ázsián kívül más földrészek is vannak. Az európai ember megszokott környezete egyszerre parányivá zsugorodott, kicsivé és jelentéktelenné vált; egyúttal azonban nagy kihívás támadt, amely egyszerre volt lehetőség és kísértés is; t. i. az ember ura lehet ennek a kitágult világnak is, de a kitágult Földnek mindenképpen. S az uralkodók, politikusok, katonák, kereskedők erre a kihívásra nem is válaszolhattak más-ként, mint nagy hódításokkal, utazásokkal, felfedezésekkel, kalandokkal, gyarmatosítással; s az első eredmények, úgy látszott, mintha őket igazolnák.

A németalföldi festészet válasza azonban radikálisan más volt. Minél kisebb lett az ember a világban, annál fontosabb lett e festők számára: annál több gonddal, és szeretettel, annál több részvétellel és szolidaritással ábrázolták, s ennek csúcsa Rembrandt művészete. S Fülep Lajos szerint Rembrandt

azért kortársunk (megemlékezésének ez a címe: Kortársunk, Rembrandt), mert a XX. században hasonló – csak még robbanás-szerűbb – decentralizációs periódusban élünk: az ember végképp semmivé zsugorodott, miközben lehetőségei, veszélyei és kísértései óriásira nőttek. Rembrandt és a németalföldiek válasza tehát ma is aktuális.

S itt érzem a párhuzamot Imre Lajos magatartásával. A maga csendes módján, a maga „kis” műfajában ugyanazt a választ adja korunk kérdéseire, mint a németalföldiek a maguk idejében: elsődlegesen nem az a fontos, ami a világban, a világegyetemben történik, hanem ami bennünk és közöttünk történik. Kiállított műveit végignézve is ugyanaz volt az élményem, mint amikor megkaptam tenyéryni vagy bélyegnyi metszettel díszített újévi üdvözlőit egy templom vagy egy erdélyi műemlék képével, s körötte az ígével: „Békesség néktek” hogy tudniillik ez a művész nem akart mást, mint arra figyelmeztetni: „egy a szükséges dolog”. (Persze az a magatartás, ez a világnézet nagyon is konkrét, helyhez-időhöz kötött formában fejeződik ki, hiszen Imre Lajos témáit s jelképeit zömmel az erdélyi gyökerű magyar református hagyományokból meríti, s e hagyományok élő üzenetét közvetíti.)

Munkásságának legfőbb művészi értéke és teljesítménye a fametszet és linoleummetszet lehetőségein belül elért igen nagy változatosság. Pedig nem kísérletezik nem akar mindenáron újat hozni, s „kis” műfajának határait alig lépi át más műfajok felé; de igenis tágitja mélységben és magasságban. Ez magyarázza a szűk keretek közt különösen is feltűnő változatosságot témákban, formákban, kompozícióban; a művészete ennyiben a népművészettel is rokon. Kevés lehetőség birtokában maximális változatosság, szűk keretek közt teljes kiérleltetés, formai egyszerűség mellett többrétegű mondanivaló kifejezése – ezek munkáinak jellemző vonásai. S mindezek mögött a már említett mélyebb, mindig azonos tartalom. Témái: templomok, iskolák, kollégiumok; elődök, példaképek, mesterek, épületek, utcaképek, tájak; ígék, feliratok, köszöntések. S ezekkel – mint minden igazi művész – akármiről beszél, mindig ugyanazt mondja, anélkül, hogy meg lehetne unni.

Kérem, nézzék meg a kiállítást.

Bibó István

(Elhangzott 1987. június 14-én Kecskeméten, Imre Lajos gyűjteményes kiállításának megnyitásán. A kiállítást rendezte a Ráday Múzeum.)

## IGAZGATÓI JELENTÉS A RÁDAY GYŰJTEMÉNY 1985. ÉVI MUNKÁJÁRÓL

1985. folyamán a gyűjtemény személyi állományában az alábbi változások történtek. Február 1-jével a múzeum vezetését Kozmácsné Fogarasi Zsuzsa magyar-történelem szakos gimnáziumi tanár vette át megbízott igazgatói minőségben. Ugyancsak a múzeum állományába került Somodi Ferencné adminisztrátor. A múzeumtól október 31-vel megvált Madácsi Lászlóné, helyébe november 1-jével Mónus Gáborné került. A könyvtárból október 1-jével Kovácsné Pázmándi Ágnes egy éves időtartamra ösztöndíjjal Franciaországba utazott. Helyébe távolléte idejére október 15-én Hubai Péter református lelképásztor került. Október 1-jétől december 31-ig állt alkalmazásunkban Botta Ádám segédkönyvtárosként és raktárosként. Novemberben az Egyházkerületi Közgyűlés Nagy Editet, a levéltár megbízott igazgatóját egyházkerületi levéltárossá, és ebben a minőségben a levéltár igazgatójává választotta.

Jelenleg a gyűjteményben tizen dolgoznak teljes, hatan töredék munkaidőben állandó státusban és heten szerződéses megbízással. Az intézmények szerinti személyi elosztás az alábbi: gyűjtemény-vezetés és adminisztráció 2, könyvtár 11, levéltár 3, múzeum 3. Ehhez járulnak a teremőrök és a takarítószerelőzet (4 személy).

Pintér Mihály könyvtáros az év folyamán bevezette a Teológiai Akadémia hároméves levelező tagozatát. Kovács Judit francia nyelvből középfokú nyelvvizsgát tett. Adorján Tass a IV. évet végzi az Iparművészeti Főiskola Restaurátori szakán levelező hallgatóként. Kozmácsné Fogarasi Zsuzsa ugyan-csak levelező tagozaton az Eötvös Lóránd Tudományegyetem művészettörténelem szakán az I. évet végzi.



A gyűjtemény *költségvetési* kerete 1985-ben 1 358 110 Ft volt, 43 000-rel több, mint 1984-ben. Ebből 856 797 Ft-ot az egyházi közalap, 113 500 Ft-ot az Egyházkerület, 120 000-et Bács-Kiskun megye adott, a Művelődési Minisztériumtól 25 000 Ft-ot kaptunk, saját bevételeink 238 873 Ft-ot tettek ki.

A kiadások zömét, kereken 1 173 000 Ft-ot a személyi illetmények tették ki. Dologi kiadásokra így mindössze 181 463 Ft maradt, kevesebb, mint az előző évben. Hogy ez mennyire kevés, azt hiszem nem kell említenem.

Külföldi támogatást könyvbeszerzésre az idén csak a HEKS-től kaptunk 1700 svájci frankot.

A *Könyvtár* vezetője a gyűjteményi igazgató, helyettese dr. Ladányi Sándorné.

Ez év márciusában vettük át a Kollégium új szárnyában épült raktárat. Az eddigi átköltöztetések során kereken százezer kötet könyv került új helyére, továbbá a teljes folyóirattár. Az átköltözés során egyszermind a könyvek revízióját is elvégeztük. Ez a kettős munka, főleg a nyári hónapok idején a könyvtár munkatársainak teljes idejét igénybevette. Olvasótermünket már január 1-jével munkaszobává kellett alakítanunk, mert a Ráday utcai fronton lévő helyiségeinket ki kellett üríteni. Három hónapra a kölcsönzést is le kellett állítanunk, szeptember óta azonban a kölcsönzés ismét folyik. Mindez, valamint az építkezéssel járó nehéz megközelítése a könyvtárnak közrejátszott abban, hogy az 1985. év forgalma jóval alatta maradt a korábbiaknak.

A gyarapodás az alábbi volt: vétel 375, ajándék 1287, csere 208, köteles példány 70 kötet, összesen 1948 kötet.

A legnagyobb problémát a külföldi teológiai szakirodalom beszerzése jelenti. Az új magyar könyvek beszerzésére is egyre kevesebb lehetőségünk van, de ezeket olvasóink végső soron más könyvtárakban is megtalálhatják, a külföldi teológiai művek azonban másutt sincsenek meg. Az elmúlt években a HEKS által rendelkezésünkre bocsátott összeg a mostaninak majdnem kétszerese volt, azonkívül nagyobb összeget bocsátottak rendelkezésünkre a holland református egyház és a rajnai református egyház is. Ezek az idén elmaradtak. Így 1985-ben mindössze 121 kötet külföldi teológiai munkát tudtunk beszerezni. Az a veszély fenyeget bennünket, hogy teológiai vonatkozásban a könyvtár elmarad.

Az új könyvek tárgyi megoszlása: általános mű, bibliográfia 135, filozófia 19, teológia 549, földrajz, történelem 517, társadalomtudományok, néprajz 302, művészet, zene 121, irodalom, irodalomtörténet 223, egyéb 82.

A könyvek nyelvi megoszlása: magyar 1386, angol 102, német 226, holland 110, francia 55, egyéb 69.

A folyóirattár az év folyamán végleges helyére, az új raktárba került. Megtörtént a teljes rendezés, és az állományjegyzék is elkészült. Most folyik a katalóguscédulák ellenőrzése. A gyűjteményben őrzött folyóiratok száma 1920, ebből magyar nyelvű 1140. Ez évben 222 periodika járt a könyvtárnak. Ebből előfizetéssel járt 50, cserepéldányként 9, kötelespéldányként 3, ajándék 160. A folyóiratok nyelvi megoszlása: magyar 103, angol 37, német 64, francia 10, holland 6, spanyol 2. Tartalmi szempontból: teológiai jellegű 135.

Ez évben a régi folyóiratok közül 96 kötetet tudtunk beköttetni.

A kéziratár az évi gyarapodása 51 tétel. Főleg 19-20. századi egyházi személyek följegyzései, levelei, prédikációfogalmazványok stb.

A hangtár az évi gyarapodása 1 hanglemez és 3 hangszalag.

A filmtár az évben nem gyarapodott.

Itt említem meg, hogy ősszel az MTA-Soros Alapítvány akciója során nagy teljesítményű modern Ranx-Xerox gépet kapott a könyvtár. Az érte járó forint összeget (1 75 000 Ft) a Művelődési Minisztérium Könyvtári Osztálya fizette ki. A svájci küsnachti gyülekezet és Cristian Möckli lelképásztor ajándékként egy magnetofont kapott a könyvtár.

A könyvtárba beiratkozó olvasók száma 388 volt. Foglalkozási megoszlás szerint: lelkész és teológiai hallgató 161, egyetemi- és főiskolai hallgató 55, tudományos kutató 18, könyvtáros 29, nyugdíjas 33, fizikai munkás 17, egyéb 75.

Helybeli olvasás 562 esetben történt.

Külső kölcsönzés 952 alkalommal, 1868 mű.

A könyvtári munka: A feldolgozás adatai: Ráday törzsanyag újrakategorizálása: 1367 mű, 1628 kötet; régi magyar könyvtár újrakategorizálása: 596 mű, 481 kötet; új feldolgozás és rekategorizálás:

3507 mű, 3866 kötet. Összesen 5570 mű 5975 kötet. A kottatárban 300 mű került feldolgozásra.

A tulajdon-bejegyzés katalógus elkészült az 1711 előtti 694 magyarországi kiadványról, továbbá a Ráday törzsanyag 1200 művéről, összesen 1894 műről.

Sz. Koroknay Éva az Iparművészeti Múzeum ny. osztályvezetője vezetésével megkezdődött a régi könyvek kötéseiről a leíró katalógus elkészítése. Elkészült az incunábulumok és az antikva könyvek egyenkénti teljes kötéseírása rajzlelvonattal, illetve fényképpel, összesen 241 műről.

Az iskolai értesítők valamint a folyóiratok duplum példányainak jegyzékét összeállítottuk és megküldtük a másik három egyházkerületi könyvtárnak, hogy hiányait kiegészíthessék. Igéretet kaptunk rá, hogy amikor az ő duplumjegyzékeik elkészülnek, mi is válogathatunk az ő anyagukból.

#### A Levéltár vezetője Nagy Edit.

Az új raktár helyiséget a levéltár is 1985. márciusában kapta meg. Átszállításra és elhelyezésre került mintegy 300 folyóméternyi anyag, egy része a Pozsonyi úti raktárból.

Gyarapodás: 24 tételben kerekén 6 folyóméter iratanyag. Külön is megemlítjük az alábbiakat: az 1707. évi ónodi országgyűlés iratai, köztük II. Rákóczi Ferenc fejedelmi előterjesztésnek eddig ismert egyetlen példánya; Zoványi Jenő emlékiratai; Bottyán János fényképgyűjteménye a magyarországi református templomokról; Maksay Ferenc történész kéziratosa településtörténeti adatgyűjtése; 12 tételben református lelkészek iratai.

Az év során dobozolásra került 65 folyóméter irat; Középszinten rendeztük 25 személyi fond anyagát 15 folyóméter terjedelemben. Darabszinten rendeztük a Ráday család gazdasági iratait (mintegy 10-12 irat), az iratokhoz készített segédlet gépelése folyamatban van. Irott címkét ragasztottunk kb. 700 iratdobozra. A magyarbolyi fióklevéltár rendezésére vizont 1985-ben sem tudtunk sort keríteni.

A levéltárat 49 kutató kereste fel 174 alkalommal. A kutatók foglalkozás szerinti megoszlása. tudományos kutató 27, lelképásztor 4, tanár 4, diák és egyéb 14.

#### A Múzeum megbízott igazgatója Kozmácsné Fogarasi Zsuzsa.

1985-ben folytatódott a tavaly megkezdett építkezés, melynek során a kecskeméti református gyülekezet régi halottsházából raktárt és restauráló műhelyt képezünk ki. Bevezetésre került a víz és a villany, befejeződött a kőművesmunka. A meszelés, majd a berendezés van még hátra.

Még ez év elején megtörtént a múzeumi riasztóberendezés bekapcsolása a legközelebbi rendőrszobára.

Befejeződött a múzeumi tárgyak, köztük az úrasztali terítők leíróleltárának elkészítése, és megkezdődött a tárgyak művészettörténeti feldolgozása. A múzeumi munkát meglasztotta, hogy az igazgató és a restaurátor is levelező tagozaton egyetemi, illetve főiskolai tanulmányokat folytat.

A múzeum látogatottsága az előző évihez képest jelentősen megnövekedett. Az év folyamán 6965 személy kereste fel a múzeumot, a legtöbben májusban, naponként 65 személy. Kecskemét város kulturális életében a múzeum egyre jelentősebb helyet foglal el. A finnországi testvérvárosi küldöttség csakúgy meglátogatta a múzeumot, mint az evangélikus Gustav Adolf Alapítvány Emlékülés résztvevői is. Megemlítjük a hollandiai, a nyugatnémetországi egyházi delegációkat, a HEKS Kecskemétre látogató képviselőit, valamint a csaknem száz tagú ENSZ kulturális delegációt. Örvedetesen megnőtt az egyházi látogatócsoportok száma is. A közeli egyházközségeken kívül a Tiszántúli Egyházkerületből Gyuláról is jöttek csoportok.

A múzeum értékesebb tárgyairól ismertető szöveggel ellátott 19 darabból álló diasorozatot készítettünk, mely megvásárolható, illetve kölcsönözhető. A képek jól felhasználhatók a vasárnapi iskolákban, a bibliáórákon vagy a konfirmációi előkészítón. A múzeum munkatársai több alkalommal tartottak előadásokat is a múzeumból, illetve a református egyház művészettörténetéről. Most vannak szervezés alatt a múzeumban megrendezésre kerülő rendhagyó irodalmi illetve történelmi órák.

Az év folyamán a múzeum három kiállítást rendezett. Áprilisban a Kecskeméti Református Egyházközséggel történő megegyezés alapján a lelkési hivatal előcsarnokában nyitottuk meg Berki Viola Zsoltárok könyve c. kiállítását, a művésznő tusrájzaiból. A megnyitóbeszédet Tenke Sándor, a Zsinat Gyűjtémenyi Osztályának vezetője mondta. A kiállítás anyagát a művésznő a múzeumnak ajándékozta.

Júniusban rendeztük a „150 éves Kalevala” kiállítást, amelyen Elias Lönnrot művének magyar-



országi útját, fogadtatását követtük végig. Megnyitóbeszédet mondott Ulla Hauhia Nagy, a budapesti Finn Nagykövetség kulturális titkára, továbbá Tóth-Szóllós Mihály, a Bács-Kiskun Evangélikus Egyházmegye esperese. A megnyitón jelen volt a Kecskeméten ülésező Finn-Észt-Magyar Evangélikus Lelkészkonferencia 40 finn lelképásztora is.

A harmadik kiállítás október 4-én nyílt meg a Kecskeméti Galériában, a Katona József Múzeummal közös rendezésben a „Szecesszió a magyar református művészetben” címmel. A kiállítás anyagát a zsinati kérdőívek alapján Horváth Orsolya válogatta össze, ő készítette a forgatókönyvet is. A tárgyakat a négy református egyházkerületi múzeum, illetve egyes gyülekezetek adták kölcsön. A megnyitóbeszédet Dózsa Katalin művészettörténész, a Magyar Nemzeti Múzeum munkatársa mondta.

#### *Szakmai felügyelet*

A Ráday Gyűjtemény szakmai felügyelete alá három intézmény tartozik.

1. a Kecskeméti Református Egyházközség Könyvtára. Vezetí Adorján Imréné. 1985-ben a könyvtár 313 könyvvel, 52 folyóiratévfolyammal és 6 diafilm-sorozattal gyarapodott. 52 folyóirat járt a könyvtárba. A beíratkozott olvasók száma 248. Kölcsönzés: 318 esetben 884 mű.

A könyvtárban elhelyezett egyházmegyei levéltár rendezését megkezdte Pungurné Császár Judit. Az MTA-Soros Alapítvány ezt a munkát 154 000 Ft-tal támogatja.

2. Baksay emlékszoza, Kunszentmiklós. Gondozását a nyugalomba vonuló Mező Gábor református lelkésztől Csáka Gyula lelkész vette át. Az épület renoválása során az emlékszoza is felújításra került.

3. Baranyai Egyháztörténeti Múzeum, Kovácsbida. Vezetője Szigethi András református lelképásztor. A múzeum látogatottsága, különösen a nyári hónapokban ez évben is jelentős volt.

#### *A Gyűjtemény, mint tudományos műhely*

Januárban jelent meg a Ráday Gyűjtemény Évkönyvének III. kötete, az MTA-Soros Alapítvány anyagi támogatásával. Egyháztörténeti tanulmányokat, továbbá forrásközléseket tartalmaz. Utóbbiak közül a sajtóismertetések kiemelték Komoly Ottó, a Magyar Cionista Szövetség egykori elnökének 1944. őszi részletes naplóját, mely a református egyháznak a zsidó-mentésben való munkájáról is részletes képet ad.

Az Egyháztörténeti Munkaközösség 1985. folyamán öt előadást rendezett.

Február 20. Benda Kálmán: Csöböröcsök. Egy tatárországi magyar falu története a misszionáriusi jelentések tükrében.

Március 27. Maller Sándor: Angol utazó megfigyelései a reformkori Magyarországon, különös tekintettel a protestáns egyházakra.

Április 24. Kiss Ákos: Tinnye és Úny 17-18. századi református oktatási és művelődési ügye.

Május 29. Szigeti Jenő: Hódmezővásárhely lelki válsága, 1863. A nazarénus mozgalom kezdetei.

Október 29. Erdélyi Géza: A helvét reformáció tanainak hatása a magyarországi templomépítésre.

A gyűjtemény munkatársai 1985-ben is résztvettek könyvtári, levéltári és múzeumi szakkonferenciákon, többen is előadást tartottak. Megemlítjük a Pécelen rendezett Szemere Pál konferenciát, amelyen Beliczay Angéla ismertette a Ráday Gyűjteményben őrzött Szemere-könyvtárat és azok néhány darabját kamarakiállításban be is mutatta.

A Református Egyház Zsinati Elnökségének megbízásából a Ráday Gyűjtemény rendezte az amsterdami Tótfalusi Kis Miklós emlékünneppéssel kapcsolatban 1985. szeptember 26-án megnyílt tárlatot: „Biblia a mai magyar művészetben”. A művészeti tanácsadó ugyancsak a Zsinati Iroda felkérésére Németh Géza volt. A tárlat az amsterdami Bibliamúzeum helyiségeiben került megrendezésre a múzeum igazgatóságának messzemenő támogatásával. Az állami zsűrizés után 29 magyar művész 100 képzőművészeti alkotását (festmény, metszet, szobor, kispasztika) állítottuk ki. A megnyitón jelen voltak a hollandiai református egyház vezető személyiségei, Magyarország hollandiai nagykövete és a követség több tisztviselője, valamint nagyszámú érdeklődő. A kiállítás december 15-ig volt nyitva.

Jelentésem végére értem. Zárásként megemlítém, hogy 1987. őszén Budapesten kerül megrendezésre a 18. század történetével foglalkozó történészek és irodalomtörténészek világtalálkozója, amelyre több ezer résztvevőt várnak. A kongresszus rendezője azzal a kéréssel fordult a Ráday Gyűjteményhez, tegyük lehetővé, hogy a könyvtártörténeti szakosztály kongresszusi üléseit könyvtárunk műemléki részében tartsa meg. Reméljük, hogy már az átalakított helyiségekben, teljes pompában fogadhatjuk őket.

Budapest, 1986. január 29.

Benda Kálmán s. k.

## IGAZGATÓI JELENTÉS A RÁDAY GYŰJTEMÉNY 1986. ÉVI MUNKÁJÁRÓL

1986. folyamán a gyűjtemény személyi állományában az alábbi változások történtek. Március 1-jével Majsai Tamásné Hideg Tünde szülési szabadságra, majd GYES-re távozott. Szilágyi Ferenc levéltáros – aki a Teológiai Akadémiára felvételt nyert – augusztus végén bevonult tényleges katonai szolgálatra. Szeptember 1-jével Hubai Péter az MTA-Soros Alapítvány egy éves ösztöndíjjával Oxfordba utazott, ugyanakkor Kovácsné Pázmándi Ágnes franciaországi ösztöndíjas újtároló visszatért.

Jelenleg a gyűjteményben állandó státusban 10-en dolgoznak teljes munkaidőben, 7-en rész-munkaidőben és 6-an szerződéses megbízással. Az intézmények szerinti személyi elosztás az alábbi: gyűjteményi igazgatóság és adminisztráció 2; könyvtár 11; levéltár 3; múzeum 3; ehhez járulnak a teremőrök és a takarító személyzet 4 személy.

Adorján Tass az év folyamán bevégezte az Iparművészeti Főiskolát és restaurátori szakon oklevelet szerzett. Kozmácsné Fogarasi Zsuzsa, a múzeum megbízott igazgatója az Eötvös Lóránd Tudományegyetem művészettörténetész szakán és Pintér Mihály könyvtáros a Teológiai Akadémia levelező tagozatán folytatták tanulmányaikat.

A gyűjtemény *költségvetési* kerete 1986-ban 2 435 000 Ft volt. Ebből 882 000 Ft-ot az egyházi közalap, 57 000 Ft-ot az egyházkerület adott a fizetések kiegészítésére. Az egyházkerülettől 56 000 Ft-ot, a Művelődési Minisztériumtól 100 000 Ft-ot és Bács-Kiskun megyétől 120 000 Ft támogatást kaptunk. Az MTA „Történelmi Emlékeink” tudományos kutatóprogramtól tudományos munkavégzésre 90 000 Ft-ot vettünk fel. Kiadványokra 80 000 Ft kölcsönt vettünk fel, ezen felül a gyűjtemény saját bevétele valamint a múlt évről áthozat összesen 930 000 Ft. A Szij Rezső–Kovács Rózsa grafikai gyűjtemény megvásárlására a 120 000 Ft fedezetet a Központi Múzeumi Igazgatóság biztosította. További beszerzésre mindössze 50 000 Ft-ot tudunk biztosítani. A közüzemi díjak és dologi beruházások 563 000 Ft-ot tettek ki, a költséssel kapcsolatosan 50 000 Ft kiadásunk volt. Az imént felsorolt intézményektől kapott támogatásból 120 000 Ft tudományos kutatásra, külön munkára folyt, s 173 000 Ft-ba kerültek az 1986-ban megjelent kiadványok. Ám a kiadások javát a személyi illetmények és járulékok tették ki, kereken 1 185 000 Ft-ot.

A Művelődési Minisztérium a könyvtár belső berendezési költségeire 2 000 000 Ft-tal járult hozzá. Könyvek vételére a HEKS-től és a Rajna-Westfáliai Református Egyháztól kaptunk 1700 svájci frankot, illetve 3000 márkát.

A *Könyvtár* vezetését a gyűjteményi igazgató látta el, helyettese dr. Ladányi Sándorné.

1986. elején a Ráday Könyvtár a régi épület földszinti szárnyát teljesen kiürítette. A dolgozószobákból a munkatársak a levéltári raktár folyosójára költöztek; összehúzóltásban, amikor is a kézikönyvekhez is nehéz volt hozzáférni – a könyvtári munka nehezen és akadózva folyt. A helyben olvasást és a kölcsönzést is leállítottuk, csak ritka esetekben tettünk kivételt.

A könyvtár gyarapodása 1986-ban 1564 kötet volt, alig több, mint 1/3-a az öt évvel ezelőttinek és kereken 3/4-e a tavalyinak. Vételre évek óta 40 000 Ft-ot fordíthattunk, ebből azonban feleannyi könyvet tudtunk venni, mint korábban. Egy téren történt jelentős gyarapodás: Tóth Károly püspök közbenjárására a Rajna-Westfáliai Református Egyháztól 212 kötet általunk kiválasztott angol, német és francia nyelvű modern teológiai könyvet kaptunk, ami anyagilag is nagy érték. Ehhez járult a HF:KS hozzájárulásából vásárolt 48 külföldi teológiai munka, összesen 260 kötet.

A gyarapodás az alábbi volt: vétel 365, ajándék, 1039, csere 125, kötelempéldány 35 kötet.

A könyvek tárgyi megoszlása: általános mű, bibliográfia 98, filozófia 9, teológia 603, földrajz, történelem 361, társadalomtudományok, néprajz 159, művészet, zene 78, irodalom, irodalomtörténet 227, egyéb 28.

Az új könyvek nyelvi megoszlása. magyar 1097, angol 62, német 255, holland 49, francia 96, egyéb 5.

Folyóiratunkba 223 folyóirat járt, ebből 126 külföldi. A hazai 97 folyóiratból 50 előfizetéssel járt. A folyóiratok kereken 60%-a (135) teológiai. Továbbra is nagy problémáink vannak a folyóiratok kötetésével.

A kéziratgyarapodása 38 tétel, XIX-XX. századi egyházi személyek iratai. Kiemeljük Szij Rezső református lelkész, az ismert művészettörténész kéziratait (kb. 3000 oldal).



Hangtárunk nem gyarapodott. A film- és videotár gyarapodása 1 db, a Ráday Könyvtárról készített TV-film.

Az olvasást és kölcsönzést, ahogy már említettem, kénytelenek voltunk leállítani. A kivételesen kiszolgált olvasók száma így is 268 volt.

A könyvtári munka adatai: Új feldolgozás és újrakatalogizálás 4962 mű. A tulajdonos katalógus elkészült a teljes 1711 előtti anyagról, 130 mű. A kötetzeti leíró katalógus elkészült 96 műről.

*A Levéltár igazgatója Nagy Edit.*

A levéltár életét erősen megbénította, hogy a könyvtári dolgozók is a levéltári helyiségekbe voltak bezsúfolva, s hogy Szilágyi Ferenc levéltáros egy éves tényleges katonai szolgálatra vonult be.

Anyaggyarapodás: 21 tételben mintegy 17 folyóméter. Az iratok mind ajándékozás révén kerültek be. Túlnyomórészt a már meglévő fondokat egészítik ki. Két új fondunk: Kováts J. István volt teológiai tanár, egyházkerületi főjegyző Nagyszékelyből beszállított levelezése és Kováts Lajos, volt józsefvárosi lelkész és egyházzenész iratai. A Budapesti Református Gimnázium 1911-1939 közötti osztálykönyvei (a Ságvári-Gimnázium irattárából kerültek hozzánk). A többi irat a gyűjtőkori illetékeseknek megfelelően az egyházi hivatalokból került be, vagy családi levéltári anyag: Domahidy, Imre, Kenessey, Both, görzsönyi Vargha iratok.

Rendezés-feldolgozás az alábbi szinteken és mennyiségben folyt. dobozba került 67 folyóméter irat. Középszintű rendezésre került 13 családi levéltár, összesen 5,8 folyóméter. Darabszinten rendeztük a Ráday család gazdasági iratait (20 doboz).

Kutatószolgálat: 46 kutató 170 alkalommal.

*A Múzeum megbízott igazgatója: Kozmácsné Fogarasi Zsuzsa.*

A múzeum gyarapodásából a következőket emeljük ki: Szij Rezső a múzeumnak adományozta 4000 darab XX. századi magyar grafikát tartalmazó gyűjteményét. (Az adományozó által a kiadásai megtérítésére kért 120 000 Ft kifizetését a Művelődési Minisztérium Múzeumi főosztály vállalta magára.) Ezzel megalapoztuk múzeumunk grafikai gyűjteményét.

A Baranya megyei patapoklosi templom 18. századi festett kazettái a teljes elpusztulás veszélyének voltak kitéve. A megyei tanács évek óta ígerte, hogy rendbehozatja. Miután ez nem történt meg, a Művelődési Minisztérium Múzeumi Főosztálya elrendelte a kazetták leszedését és a kecskeméti múzeumba történő beszállítását. Ez október folyamán megtörtént, hamarosan sor kerül a kazetták restaurálására.

Öcsényből egy régi halottaskocsit, Nagyszékelyből hímzett halotti terítőt kaptunk, Dunapatajból a templom régi toronydíszét.

A Művelődési Minisztérium 100 000 Ft-ot utalványozott a szentendrei református egyházközség XIV. századi aranyozott kelyhéről másolat készítésére. Az állami pénzverde elkészítette a másolatot, amely nagyon jól sikerült. Az egyházközséggel szóbeli megállapodást kötöttünk, mely szerint az eredeti kehely a múzeumba kerül s a másolat marad Szentendrén. Az egyházközség azonban ennek ellenére nem volt hajlandó az eredetit kiadni, így a múzeumba a másolat került.

A HEKS 3000 svájci frankos támogatásával múzeumi restauráló üzemet rendeztünk be, amely 1987. januárjában megkezdte működését.

A feldolgozó munka elsősorban a Szij Rezső által adományozott metszetgyűjtemény katalogizálására szorítkozott.

A múzeum két alkalmi kiállítást rendezett: márciusban Gy. Szabó Béla műveit, júniusban Zana Dezső református lelkész kalotaszegi néprajzi gyűjteményét állította ki.

Megnőtt a múzeum látogatottsága, amihez hozzájárult, hogy a budapesti építkezések tartamára a két Cranach és a két Mányoki kép lekerült Kecskemétre, ahol az állandó kiállításon láthatók. A látogatók száma kerekén tizenkétezer fő (1985-ben hatezer-kilencszáz). A helyi sajtó is több cikkben foglalkozott a múzeummal.

### *Szakmai felügyelet*

A Ráday Gyűjtemény szakmai felügyelete alá 4 intézmény tartozik.

1/ A Kecskeméti Református Egyházközség Könyvtára. Igazgatója Adorján Imréné református lelkész. Mellette 1 beosztott munkatárs dolgozik. Az évi gyarapodás 516 könyv és 54 folyóirat évföl-

lyam. Ebből vétel 129 könyv, előfizetéses 38 folyóirat. Nagyobb vásárlás: Kalász Nagy József volt szentesi lelkész hagyatékából a teológiai könyvanyag. A Ráday Könyvtár folyóirat duplumaiból a könyvtár jelentősen kiegészítette régi folyóiratállományát. Ennek keretében rendezésre került az egész folyóiratanyag. A könyvtár diafilmára 35 sorozattal gyarapodott.

A beiratkozott olvasók száma 184, a kölcsönzések száma 390 alkalommal 1055 mű. A kutatók száma 161, a látogatóké 340.

Az MTA-Soros Alapítvány támogatásából a könyvtár egy Minolta 500-as fénymásológépet szerzett.

A levéltárban a rendezés munkáját Pungurné Császár Judit 1986. augusztusáig végezte, amikor szülősi szabadságra ment.

2/ Baksay Sándor emlékszoba, Kunszentmiklós. Csákányi Gyula lelképásztor felügyelete alatt, a parókián. Viszonylag kevesen látogatták.

3/ Baranyai Egyházművészeti Múzeum, Kovácshidán. Vezetője Szigethi András református lelkész. A múzeum a parókián van, a Baranyában járó turisták szép számmal látogatták.

4/ Baranyai Egyházmegyei Levéltár, Magyarbólyon. Megbízott vezetője Kovács Emil lelképásztor. Az 1984-1985-ben begyűjtött levéltári anyag ideiglenes elhelyezésben, egyházközségenként csoportosítva, de rendezetlen állapotban van. Rendezésre a Ráday Gyűjtemény 1986-ban sem tudott sort keríteni.

Ide sorolhatjuk még az ikladi Ráday mauzóleumot is, amelynek rendbehozatalát 1986-ban kezdte meg az ikladi tanács a Ráday Gyűjtemény részleges támogatásával.

#### *A Gyűjtemény, mint tudományos műhely*

Az egyháztörténeti munkaközösség az építkezés miatt 1986-ban csupán egy ülést tartott decemberben: 500 éves a kolozsvári Farkas utcai templom címmel. Előadást tartott Entz Géza művészettörténész és Péter Katalin történész.

A gyöngyösi református egyház anyagi támogatásával megjelentettük Monok István: Gyöngyös lelképásztorai és tanítói c. kiadványt, mely a reformáció korától ismerteti a személyeket és életrajzokat.

Kölcsönpénzből megjelentettük az *500 éves a kolozsvári Farkas utcai templom* c. kiadványt, mely tanulmányokat, visszaemlékezéseket, verseket és 2 ív képanyagot közöl. (Szerkesztette K. Fogarasi Zsuzsa; a tanulmányok írói: Entz Géza és Péter Katalin; a rajzokat Imre Lajos készítette.)

A Történelmi Emlékeink felkutatásának előmozdítására létesített MTA alapítvány támogatásával megkezdttük a Protestáns Egyháztörténeti Adattár folytatásának előkészítését. A 18-19. századi református elemi iskolák adatait kívánjuk összegyűjteni és megjelentetni.

Budapest, 1987. február 12.

Benda Kálmán s. k.

## IGAZGATÓI JELENTÉS A RÁDAY GYŰJTEMÉNY 1987. ÉVI MUNKÁJÁRÓL

1987. folyamán a gyűjtemény személyi állományában az alábbi változások történtek. Január 1-jével Végh Julianna (a múzeum takarítója) helyébe Gyulai Jánosné került. Február 1-jével Nagy Györgyi könyvtáros szülősi szabadságra, majd GYED-re távozott. Hubai Péter könyvtáros 1 éves oxfordi ösztöndíjas útvjáról július közepén jött meg. Szilágyi Ferenc, volt levéltáros – aki a Teológiai Akadémiára 1986-ban felvételt nyert, majd 1 éves katonai szolgálatot teljesített – augusztus 31-vel átlépett az Akadémia hallgatóinak sorába. Helyébe szeptember 31-vel szerződéssel Sárai Szabó Katalint alkalmaztuk, aki a Tanárképző Főiskolán szerzett történelem-magyar szakon diplomát. Október 31-vel Kovács Judit könyvtáros megvált a gyűjteménytől.

Jelenleg a gyűjteményben állandó státuszban 11-en dolgoznak teljes munkaidőben, 4-en rész-munkaidőben és 8-an szerződéses megbízással. Az intézmények szerinti személyi elosztás az alábbi: gyűjteményi igazgatóság és adminisztráció 2; könyvtár 11; levéltár 3; múzeum 3. Ehhez járulnak még a teremőrök és a takarítószemélyzet (4 személy).



Kozmácsné Fogarasi Zsuzsa, a múzeum megbízott igazgatója az Eötvös Lóránd Tudományegyetem művészettörténet szakán, Barsi Ibolya és Pintér Mihály könyvtárosok a teológiai Akadémia levelező tagozatán folytattak tanulmányokat.

A gyűjtemény 1987. évi *költségvetési* kerete 2 428 900 Ft volt. Ebből egyházi közalap, valamint az egyházkerületől árrendezési pótlék 938 550 Ft. Az MTA-Soros Alapítványtól 1987-re is kaptunk 275 000 Ft-ot tudományos munka végzésére, s erre a célra adott 95 000 Ft-ot az MTA „Történelmi Emlékeink” tudományos kutatóprogram is. Bács-Kiskun megye a múzeum számára 160 000 Ft-ot adott. A műemléki könyvtár berendezésére az egyházkerülettől 84 100 Ft-ot kaptunk. A levéltár dologi kiadásai 107 850 Ft-ba kerültek, amiből 100 000 Ft-ot a Művelődési Minisztérium biztosított. Közüzemi díjakra és dologi beruházásokra 403 000 Ft-ot tudunk biztosítani (1986-ban 563 000 Ft-ot). Ez a jelentős különbözet a könyvbeszerzést és köttetést, illetve a levéltári és múzeumi begyűjtést vetette vissza. A kiadványok megjelentetését kölcsönből és saját bevételeinkből tudtuk fedezni: 390 275 Ft. Személyi kiadásaink is alulmaradtak az előző évihez képest. Személyi illetmények és járulékok mindössze 1 107 860 Ft-ot tettek ki. Az MTA-Soros Alapítvány és „Történelmi Emlékeink” kutatóprogramok keretén belül végzett munkák személyi jellegű kiadásai: 122 125 Ft. 1988-ra kereken 45 000 Ft-ot vittünk át.

1987-ben a HEKS-től és a Rajna-Westfáliai Egyháztól könyvek küldésében mintegy 1500 svájci frankot és 1000 márkát kaptunk.

A *Könyvtár* vezetését a gyűjteményi igazgató látta el, helyettese dr. Ladányi Sándorné.

A könyvtár dolgozóságai, a kölcsönző és az olvasó 1986. eleje óta építési terület lévén, a munkatársak továbbra is a levéltári raktárban dolgoztak. Mindez ebben az évben is nagymértékben akadályozta a munkát. A helyben olvasást és a kölcsönzést leállítottuk, kivételt tettünk a Teológiai Akadémia hallgatóival és egyes kutatókkal.

A könyvtár gyarapodása 1987-ben 1699 kötet volt. Vételre mindössze 22 825 Ft-ot fordítottunk, ami a legszükségesebb hazai munkák megvásárlására sem volt elegendő. Megcsappant a külföldi adományok összege is, így nemzetközi vonatkozásban sem tudunk lépést tartani. A könyvtár gyarapodásának statisztikája az alábbi:

Beszerezés: vétel 224, ajándék 1330, csere 78, egyéb 47 kötet.

Nyelvi megoszlás szerint 1096 magyar, 114 angol, 368 német, 14 holland, 56 francia és 51 egyéb kötettel gyarapodtunk.

Tárgyi megoszlás: általános mű, bibliográfia 127, filozófia 76, teológia 779, földrajz, történelem 370, társadalomtudományok, néprajz 130, művészet, zene 44, irodalom, irodalomtörténet 117, egyéb 56 kötet.

Folyóírártárunkba 188 folyóirat járt (186-ban 223), ebből 144 külföldi. A hazai 74 folyóiratból 26 (1986-ban 50) előfizetéssel járt. A folyóiratokból 127 teológiai. Nyelvi megoszlás: magyar 86, német 51, angol 31, egyéb 20. – Továbbra is nagy problémáink vannak a folyóiratok kötetésével, 1987-ben csak 9380 Ft-ot tudtunk erre a célra felhasználni.

A kéziratár gyarapodása 60 tétel, 20. századi, főleg egyházi személyek iratai. Külön is megemlíthetjük a Sylvester Nyomda története c. hatkötetes munkát, Németh Péter alkotását, mely számos egykorú iratot is tartalmaz. Továbbá a genfi Központi Zsidó Könyvtár ajándékeként hozzánk került 1944. október-novemberéből fennmaradt 258 adatlapot, mely a Szálasi Ferenc „nemzetvezető” által kiadott feladatokat tartalmazza névvel és határidőkkel. Igen értékes Szabó Pál írónak Muharay Elemérhez írt 30 levele (az özvegy ajándéka), mely elsősorban a Kelet Népe szerkesztőségi problémáival foglalkozik és kifejti, hogy a folyóirat olvasását és terjesztését, többek közt, a református lelkészeketől várják.

Hangtárunk 4 lemezzel és 6 magnetofon felvétellel gyarapodott. A film- és videotár 1987-ben nem gyarapodott.

Az olvasás és kölcsönzés szünetelt, kivételesen kiszolgált olvasók száma 252 volt. Közülük 121 volt lelkész vagy teológiai akadémiai hallgató. 800 esetben 1600 kötetet kölcsönöztek, a helyben olvasott könyvek száma 350 volt.

A könyvtári munka adatai: Új feldolgozásra és részben újra katalogizálásra 3142 mű került. Megtörtént a Ráday család védett könyvtára katalóguscéduláinak egyeztetése, a hiányzó főlapok pótlása, valamint a szükséges melléklapok megírása. Ez több, mint tízezer cédula megmozgatását, s mintegy hétezer új melléklap elkészítését jelentette.

A tulajdonos-katalógus készítését a raktári elhelyezés miatt 1987-ben nem tudtuk folytatni.

A kötetzeti leíró katalógus munkálatai Koroknay Éva betegsége, majd halála miatt szintén elakadtak.

Az adattár eddig rendezett darabjainak számszerű képe az alábbi: aprónyomtatvány 1200 db, képes levelezőlap 1000 db, térkép 600 db, reprodukció 1100 db, gyászjelentés 1300 db, címerrajzok, plakátok 35 db és diapozitív 1000 db.

A *Levéltár* igazgatója Nagy Edit.

A Levéltár életét ez évben is megbénította, hogy a könyvtári dolgozók is a levéltári helyiségekbe voltak bezúfolva. Az év első 8 hónapjában az igazgató mellett csak Balázs László részidőben alkalmazott nyugdíjas, tudományos munkatárs volt.

Anyaggyarapodás: 24 tételben mintegy 13 folyóméter. Az anyag nagyrésze kéziratos és levelezés, azaz személyi irat. Kivétel az öcsényi presbiteri jegyzőkönyv, melyet a székszárdi múzeumtól kaptunk meg. Az új anyagok mindegyike ajándékozás útján került a levéltárba. 125 folia terjedelmű iratot restauráltattunk, az Országos Levéltár és az Országos Széchényi Könyvtár műhelyeiben, térítésmentesen.

Kutatószolgálat: A kutatók száma a kényelmetlen, rossz viszonyok ellenére szinte alig csökkent az előző évekhez viszonyítva. A kutatók száma 37. Közülük tudományos kutató 21, tanár 11, lelkész 1, akadémiai hallgató 4.

A feldolgozás során középszintű rendezésre kerültek az egyházkerületi iratok 1921-1976 közti része, 15 folyóméter terjedelemben; hat baranyai egyházközség iratait 5 folyóméter terjedelemben. Darabszintű rendezés: egy baranyai egyházközség, 0,44 folyóméter; Ráday család gazdasági iratai 0,6 folyóméter. Megtörtént a képek, valamint az új szerzemények durva rendezése.

A rendezési munkák során mintegy 300 lapnyi segédlet készült.

A levéltár 28 egyházközség, illetve egyházi hivatal számára összesen 660 levéltári dobozt juttatott iratrendezésre.

A *Múzeum* igazgatója: Kozmácsné Fogarasi Zsuzsa.

A múzeum restaurátori műhelye fotolabor-felszereléssel és új bútorokkal gyarapodott. 30 000 Ft-os költséggel hangosító berendezés felszerelésére került sor, ezzel lehetővé vált a bejelentés nélküli érkező magyar vagy idegen nyelvű csoportok teljes értékű vezetése.

A múzeum gyarapodása több irányú volt. A szabadszállási gyülekezet 50 évre letétbe helyezte templomának régi fakazettás mennyezetét, (erős restaurálásra szorul) ami azért igen értékes, mivel a Duna-Tisza közén a fakazettás templomok ritkaság számba mennek. A grafikai gyűjtemény több, mint 100 darabbal gyarapodott.

Ez évben teljes anyagrevíziót végeztünk, ennek során a tárgyak fotói is elkészültek. Tovább folyt Szij Rezső 4000 darabra emelkedett grafikai gyűjteményének feldolgozása.

A múzeum látogatottsága tovább emelkedett, a nyári idegenforgalmi szezonban mintegy 11 000 volt. Egyházi csoport viszont kevés volt.

A múzeum több kiállításra és filmfelvételhez kölcsönzött tárgyakat.

Kiállítások: január 28-án az „Ötszáz éves a kolozsvári Farkas utcai templom” c. könyv bemutatója a szerzők részvételével. – Június 14-től Imre Lajos grafikai műveinek kiállítása. Megnyitotta Bibó István. – Július 31-től: a budapesti Református Teológiai Akadémia hallgatói által készített fénykép-anyag kiállítása, amely a baranyai templomokat mutatta be. – Júliusban a múzeum résztvevett a felvilágosodási kongresszus alkalmából a Ráday Könyvtárban rendezett könyvkiállítás megrendezésében.

*A Gyűjtemény szakmai felügyelete alá tartozó négy intézmény:*

1/ A Kecskeméti Református Egyházközség Könyvtára. Vezetője Adorján Imréné református lelkész, igazgató. Mellette 1 beosztott munkatárs dolgozik. A könyvtárak 156 beiratkozott olvasója volt és 272 esetben 1085 művet kölcsönzött. Az évi gyarapodás 388 könyv, 53 folyóirat és 3 diasorozat volt.

A levéltárban a rendezés munkáját Pungumé Császár Judit ez évben folytatta. A rendezés 1988. elejére befejeződik.

2/ Baksay Sándor emlékszoba, Kunszentmiklóson, Csákányi Gyula lelképíztető felügyelete alatt a parókiaán. Ez évben mindössze néhány személy látogatta meg.

3/ Baranyai Egyházművészeti Múzeum, Kovácsidán. Vezetője Szigethi András református lelkész. A múzeum a parókiaán van, a Baranyában járó turisták ez évben is szép számmal látogatták.



4/ Baranyai Egyházmegyei Levéltár, Magyarbólyon. Megbízott vezetője Kovács Emil lelképásztor. Az 1984-1985-ben begyűjtött anyag változatlanul ideiglenes elhelyezésben van. Rendezésére a Ráday Gyűjtemény 1987-ben sem tudott embert vagy anyagiakat keríteni.

*A Gyűjtemény, mint tudományos műhely:*

Az egyháztörténeti munkaközösség 1987-ben négy ízben tartott előadó ülést: március 11-én Balázs László: A Rádayak és a Könyvtár c. előadásában a Ráday család gazdasági helyzetét és ennek tükrében könyvbeszerzését mutatta be. – Április 8-án Medvigy Endre Sinka István életét, munkásságát ismertette, kiemelve a református sajtóval való kapcsolatát. Az estét Basa Annamária előadóművész szavai színesítették. – Május 13-án Vásáry István: Rovásírások a Kárpát-medencében címmel tartott előadást. – November 25-én Pomogáts Béla előadása hangzott el Áprily Lajos költészetéről. (Ugyanekkor mutattuk be Csépi Ibolyának a Ráday Gyűjtemény kiadásában megjelent Áprily életrajzát.)

Kiállítás: Július 28. és augusztus 1. között „A felvilágosodás és a magyar református egyház” címen kiállítást rendeztünk, melyet a Budapesten megrendezett nemzetközi felvilágosodási kongresszus résztvevői is meglátogattak. Több alkalommal adtunk kölcsön kiállítási bemutatásra könyvtári és levéltári anyagot.

Kiadványok: 1987. februárjában jelent meg a Ráday Gyűjtemény Évkönyve IV-V. 1984-1985. kötete (Budapest, 1986.). 1987. novemberében Csépi Ibolya már említett Áprily Lajos életrajza.

A „Történelmi Emlékeink” felkutatásának előmozdítására létesített MTA Alapítvány támogatásával ez évben is folytattuk a magyarországi református elemi iskoláztatás történeti adatainak összegyűjtését.

Budapest, 1988. január 28.

Benda Kálmán s. k.

# A RÁDAY GYŰJTEMÉNY MUNKATÁRSAINAK 1985–1987. ÉVI TUDOMÁNYOS ÉS NÉPSZERŰSÍTŐ MUNKÁSSÁGA

a.) *Tanulmányok, közlemények, népszerűsítő cikkek*

## BALÁZS LÁSZLÓ

Zalabai Zsigmond: Mindenekről számot adok. Könyvismertetés (*Reformátusok Lapja*, 1985. április 21. 16. sz.)

Egy régi, vélt anyakönyv nyomában. (*Dunántúl településtörténete*, Veszprém 1986. 129-141.)

Buda visszavétele és a reformátusok. (*Reformátusok Lapja* 1986. december 14. 50. sz.)

Kurze Zusammenfassung von Vértesalja. Die Geschichte des evang. H.C. Vértesaljer Seniorats (*Kyrkohistoriks Arsskrift*, Upsala 1986. 116-118.)

## BELICZAY ANGÉLA

Külföldi kapcsolatok 1919–1948. (*Tanulmányok a magyarországi református egyház történetéből, 1867–1978*. Studia et acta ecclesiastica 5. Bp. 1984. 335–354.)

Szász Károly, a püspök. (*Kálvin téri tanulmányok*, Bp. 1984. 77-86.)

Ki volt nekünk Fáy András? (*Reformátusok Lapja* 1986. június 15. 24. sz.)

Kajali Klára levelei. 3. befejező közlemény. (*A Ráday Gyűjtemény Évkönyve IV-V*. Bp. 1986. 145-171.)

Zwingli magyar bibliográfiája. (*A Ráday Gyűjtemény Évkönyve IV-V*. Bp. 1986. 288-296.)

Tizenöt év a pápuák között. Emlékezés Molnár Mária-ra, születésének 100. évfordulóján. (*Confessio* 1986/4. 89-95.)

Molnár Mária a pápuák között. Emlékezés Molnár Mária-ra. (*Theológiai Szemle* 1986. 252-258.)

*Engem várnak a szigetek. Molnár Mária élete és vértanú halála.* (Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya Bp. 1987.)

Holland-magyar kapcsolatok a második világháború után. (*Confessio* 1987/4. 22-24.)

## BENDA KÁLMÁN

A Habsburg abszolutizmus és a magyar nemesség a 16. és 17. század fordulóján. (*Történelmi Szemle* 1984. [megjelent 1985.] 445-479.)

Die Grosse Französische Revolution und die Bauernbewegung in Ungarn. (*Bauern und Bürgerliche Revolution*. Berlin 1985. Red. Manfred Kossok. 163-167.)

A Rákóczi hagyomány. (*Confessio*. 1985/3. 54-58.)

*Ezer év. Arcképek a magyar történelemből* (1985. Bp.), a következő életrajzok: Bocskai István 85-88, Thököly Imre 11-115, Hajnóczy József 140-143, Festetics György 152-154.)

A nagyenyedi Kollégium, mint az erdélyi tudományos törekvések bölcsője. (*Confessio* 1985/4. 84-88.)

Györfly István és a magyar történettudomány. (*Ethnográfia* 1984/4. [megjelent 1985] 567-571.)

*Erdély végzetes asszonya. Báthory Zsigmondné Habsburg Mária Krisztierna*. Bp. 1986. Helikon Kiadó.

L'impact du calvinisme pour le droit de résistance en Hongrie. (*Le rajonnement de Calvin en Hongrie du XVI. siècle à nos jours*. Geneve, 1986. 31-38.)

Échec d'un plan de sauvetage par l'émigration des Camisards en Hongrie. (U. o. 73-78.)

A moldvai csángó magyarok (*Confessio* 1986/3. 59-65.)

Csőbörcsök. Egy tatárországi magyar falu története a 16-18. században. (*Századok* 1985/4. 895-916.)

Báthori István tervei Magyarország egységének helyreállítására. (*Tanulmányok Nyírbátor és a Báthori család történetéhez*. Nyírbátor 1986. 25-29.)

Horváth János jezsuita szerzetes jelentése a koppányi misszió működéséről. 1643. (*Ráday Gyűjtemény Évkönyve IV-V*. 1986. 135-138.)

Bocskai István székhely nélküli fejedelmi udvara. (R. Várkonyi Ágnes szerk.: *Magyar reneszánsz udvari kultúra*. Bp. 1987. 158-165.)

A mezővárosi önkormányzat és a városok. (*Falvak, mezővárosok az Alföldön*. Szerk.: Novák László, Nagykovács, 1986. 301-306.)

Eugène, Prince of Savoy and Hungary. (*Danubian Historical Studies* 1/1/ 1987. 38-55.)

Die Übersiedlung der Camisarden nach Ungarn. Ein gescheiterter Plan aus dem Jahre 1704. (Ingrid Mittenzwei, Hrg. von: *Hugenotten in Brandenburg-Preussen*. Berlin, 1987. 353-360.)



A csöböröcsöki magyar katolikusok összeírása 1696-tól. (*M. nyelv* 1987/2. 240-243.)

Az országgyűlések az újkori magyar fejlődésben. (Benda Kálmán – Péter Katalin: *Az országgyűlések a kora újkori magyar történelemben*. Bp.: 1987. 3-12., 29-30.)

A magyar történeti forráskiadás múltja. (*A magyar történettudomány kézikönyve*, Bartoniek E. – Dézsi L. munkájának reprint kiadása Bev. tanulmány: Benda Kálmán: Bp., 1987. 7-19.)

Csőböröcsök, ein ungarisches Dorf am Dnjester-Ufer. (*Forschungen über Siebenbürgen und seine Nachbarn, Festschrift für Attila T. Szabó und Zsigmond Jakó*, l. München, 1987. 253-266.)

#### KOZMÁCSNÉ FOGARASI ZSUZSA

500 éves a kolozsvári Farkas utcai templom. Szerkesztette: K. Fogarasi Zsuzsa. (Bp. 1985. A Ráday Gyűjtemény Füzetek 2.)

A fametsző számadása (Gy. Szabó Béláról) (*Petőfi Népe* 1986. április 3.)

Egy híres képtár töredékei (Az ideiglenesen a Ráday Múzeumba került Cranach és Mányoki képekről). (*Kecskeméti Szemle* 1986. május)

Sokan vagyunk? (*Reformátusok Lapja* 1986. május 11. 19. sz.)

Találkozás letűnt évszázadok grafikusaival. (P. Horváth Mária grafikusról). (*Reformátusok Lapja* 1986. december 14. 50. sz.)

P. Horváth Mária könyvjelzői. (*Confessio* 1987/1. 130.) „Csodakamrácskából” – múzeum. (Szij Rezső – Kovács Rózsa gyűjteményéről.) (*Reformátusok Lapja* 1987. május 17. 20. sz.)

Csönd, ének, csönd... Könyvismertetés. (*Confessio* 1987/4.)

#### NAGY EDIT

Fülep Lajos levelei Ravasz Lászlóhoz (1. rész). Forrásközlés. (*A Ráday Gyűjtemény Évkönyve IV-V*. Bp. 1986. 177-194.)

#### b) Előadások

#### BALÁZS LÁSZLÓ

A kétszáz éves kápolnásnyéki református egyház. (1985. június 2. Kápolnásnyék)

A kereskedelmi fejlődés kérdései Fejér megyében. (1986. szeptember 23. A zsidóság Fejér megyében című konferencia Székesfehérvárott)

A Ráday család gazdálkodása és a könyvtár. (1987. március 11. Ráday Gyűjtemény Egyháztörténeti munkaközössége)

Batthyány Kázmér barátai. (1987. június 5. Konferencia Batthyány Kázmér hamvainak hazahozatala alkalmából)

Az utolsó baranyai református püspök a nagyharsányi csata idejében. (1987. szeptember 6. Nagyharsány)

#### BELICZAY ANGÉLA

Szemere Pál könyvtára. (1985. február 12. Szemere születésének kétszázadik évfordulójára rendezett ünnepélyen Pécelen)

Megnyitó beszéd a péceli Szemere Pál kiállításon. (1985. február 12.)

Egyháztörténeti előadásorozat az Északpesti Református Egyházmege bibliai iskoláján. (1985. május 11–1986. tavaszáig, a Kálvin téren)

Hogyan lett Molnár Mária misszionárius. (1986. március 6. Kelenföldi református gyülekezet)

Imádkozó asszonyok. (1986. március 23. Kálvin téri református gyülekezet)

Fáy András egyházi szolgálati. (1986. május 23. A születésének kétszázadik évfordulójára rendezett ünnepségen a Kálvin téren)

Molnár Mária. (1986. október 2. Nyugdíjas lelkeseknek Kelenföldön)

Molnár Mária élete és halála. (1986. október 16. A Ráday Kollégium által rendezett emlékünnepélyen a Kálvin téren)

Hogyan készíttette elő Isten a reformációt? (1986. október 26. A törökőri református gyülekezetben)

Molnár Mária emlékezete. (1986. november 16. A péceli református gyülekezetben)  
 Molnár Mária és a ceglédiek. (1987. február 6. A ceglédi református gyülekezetben)  
 Molnár Mária élete és vértanú halála. (1987. március 1. Szegeden)  
 Szegedi Kis István. (1987. március 16. A törökőri református gyülekezetben)  
 Emlékezzünk Molnár Máriára. (1987. március 22. A kőbányai református gyülekezetben)  
 Tegyétek, amit mond! Esti bibliamagyarázat a Doktorok Kollégiumában. (1987. szeptember 3. Buda-  
 pesten)  
 Sztárai Mihály, az első magyar reformátor. (1987. október 31. A péceli református gyülekezetben)  
 Molnár Mária élete és vértanú halála. (1987. december 2. Az összevont miskolci gyülekezetek emlék-  
 ünnepélyén)  
 Molnár Mária 16 éves missziói munkája. (1987. december 3. Miskolcon az egyházmegye nyugdíjas  
 lelkészeinek)

## BENDA KÁLMÁN

A kurucock zenéje. Ünnepi előadás a II. Rákóczi Ferenc halálának 200 éves évfordulója alkalmából  
 rendezett hangversenyen. (1985. február 16. Budapest Vígadó)  
 Csöbörösök. Egy tatárországi magyar falu a missziói jelentések tükrében. (1985. február 20. Egyház-  
 történeti Munkaközösség, Ráday Gyűjtemény)  
 A moldvai csángók története. (1985. február 14. Juhász Gyula Tanárképző Főiskola, Szeged)  
 A Rákóczi szabadságharc és az európai hatalmak. (1985. március 19. A bécsi egyetem kelet- és délke-  
 let-európai történeti intézete, németül.)  
 A Rákóczi-hagyomány a felvilágosodás idején és a reformkorban Magyarországon. (1985. március 29.  
 ELTE Rákóczi ülésszak)  
 A mezővárosi önkormányzat a 16-17. századi Magyarországon. (1985. március 30. Nagykőrös, Mezővá-  
 ros-történeti konferencia)  
 A magyar paraszti műveltség a 18. században. (1985. április 5. Debrecen, Néprajzi konferencia)  
 A magyar történetírás utolsó 40 éve. (1985. április 8. Frankfurt an der Oder. NDK-Magyar történezs  
 konferencia, németül)  
 A Rákóczi szabadságharc valláspolitikája. (1985. október 10. Szécsény. Az 1705. évi országgyűlés em-  
 lékünnepélye)  
 Camisard-ok Magyarországra telepítésének terve 1704-ben. (1985. október 25. Berlin. Hugonotta konfe-  
 rencia, németül)  
 A Dráva-szög reformációja. (1985. november 8. Laskó. Horvátországi magyarok szövetségének rendez-  
 vénye)  
 A nacionalizmus ébredése Magyarországon. (1985. november 28. Párizs. Az Európai Tudományos Ala-  
 pítvány konferenciája, franciául)  
 Emlékbeszéd az óbudai ref. templom építésének 200 évfordulóján. (1985. december 8. Óbuda. Refor-  
 mátus templom)  
 Bereményi Géza „Tanítványok” c. filmje és a történelmi valóság. (1986. február 11. Budapest, TIT  
 Filmklub)  
 A felvilágosodás és az egyházak. (1986. március 13. Debrecen, Egyháztörténeti Konferencia)  
 A kálvinizmus hatása a magyar nemzeti öntudat alakulásában. (1986. március 22. Budapest, Presbiteri  
 Konferencia, Kálvin téri templom)  
 A reformáció Baranya megyében. (1986. április 14. Pécs. A belvárosi r. k. templom 300 éves jubileu-  
 mára rendezett előadássorozat)  
 Az unitarizmus története Baranya megyében. (1986. május 5. Pécs, u. o. mint az előbbi)  
 Sayoyai Eugén és a magyarok. (1986. június 10. Schlosshof, Ausztria Savoyai konferencia, németül)  
 Magyarország a Habsburg monarchiában. (1986. szeptember 2. konferencia Budavár visszavívásának  
 300. évfordulója alkalmából. Budapest)  
 II. Rákóczi Ferenc török diplomáciája. (1986. szeptember 24. Ankara, a Török Történelmi Társulat  
 jubileumi konferenciája, franciául)  
 Budavár visszavétele 1686. (1986. október 16. Bécs, Club Europa)  
 Rousseau és Magyarország (1986. november 8. Montmorency, Rousseau Múzeum, franciául)  
 Bessenyei György és kora (1986. november 27. Berettyóújfalu, Bessenyei emlékűnnep.)



Katona István helye a magyar történetírásban. (1986. december 3. Kalocsa, Konferencia, Visky István Múzeum)

Báthori István (1986. december 14. Nyírbátor, emlékkiállítás megnyitása)

Az erdélyi fejedelemség és Budavár felszabadítása, 1686. (1986. december 17. Párizs, magyar-francia konferencia, franciául)

Robespierre, ahogy magyar kortársai látták. (1987. január 23. Párizs, magyar-francia konferencia, franciául)

A ref. kollégiumok a magyar művelődésben. (1987. február 13. Cegléd, a ref. egyház művelődéstörténeti sorozata.)

A Rádayak a magyar történelemben. (1987. március 8. Kőbánya, a református egyház sorozata.)

A magyar paraszti műveltség történeti útja. (1987. április 1. Salgótarján, népfőiskolai vezetőképző.)

A moldvai csángók története. (1987. április 27. Magliaso, Svájc, az Európai Magyar Protestáns Szabadegyetem konferenciája)

Báthori István lengyel király török elleni tervei.(1987. május 20. Nyírbátor, Báthori konferencia)

Az országgyűlések a kora újkori magyar történelemben. (1987. május 25. MTA-Történettudományi Intézete. Budapest)

A De Gérando-Teleki család és a magyar-francia kapcsolatok. (1987. május 29. Martonvásár, Brunswick-kastély, emlékünnepély)

A magyar művelődés történeti áttekintése. (1987. július 3. Sárospatak, népfőiskolai találkozó)

A magyarországi egyházak és a francia forradalom. (1987. július 30. Budapest, Nemzetközi Felvilágosodási Kongresszus, franciául)

Az erdélyi szász és a magyar történetírás kapcsolatai. (1987. szeptember 12. Gundselsheim, az erdélyi Heimatkunde konferenciája, németül)

A magyarországi református egyházi levéltárak. (1987. szeptember 14. Budapest, a német egyházi levéltárosok konferenciája, németül)

Közös harcok a török ellen. ( 1987. szeptember 16. Budapest, Osztrák Kulturális Intézet)

Erdély, a magyar irodalom bölcsője (1987. szeptember 29. Budapest, a Ráday Kollégium tudományos konferenciája)

Nemzetiség és egyház a 19. századi Magyarországon. (1987. október 2. Wells, Ausztria, konferencia, németül)

Erdély fejedelmi korszaka. (1987. október 9. Debrecen, egyetemi konferencia)

A Debreceni Református Kollégium és Erdély. (1987. november 14. Debrecen, a kollégiumi öregdiákok összejövedele)

A középkori magyar kultúra. (1987. november 20. Bologna, magyar-olasz konferencia, franciául)

A tatai népfőiskola története. (1987. december 1. Tata, népfőiskolai tanfolyam)

## KOZMÁCSNÉ FOGARASI ZSUZSA

A református egyházművészet sajátos jegyei. (1986. február. Az ócsai református gyülekezet)

Kőrösi Csoma Sándor. (1986. március. A kecskeméti református gyülekezet bibliaiskoláján)

A kálvinizmus művészetszemlélete. (1986. november. A dunavecsei Művelődési Központban)

Festett famennyezetek-kazetták Magyarországon. (1987. május. A szabadszállási református és katolikus gyülekezetnek)

## AZ ÉVKÖNYV MUNKATÁRSAI

- Balázs László ny. tudományos főmunkatárs (Ráday Levéltár)  
Beliczay Angéla ny. tudományos főmunkatárs (Ráday Könyvtár)  
Benda Kálmán ny. tudományos tanácsadó (MTA Történettudományi Intézete), igazgató (Ráday Gyűjtemény)  
Bérenger, Jean egyetemi tanár (Strasbourg)  
Bibó István tudományos munkatárs (MTA Művészettörténeti Kutató Csoport)  
Bucsay Mihály (megh. 1988.) ny. teológiai akadémiai tanár (Budapest)  
Búza János egyetemi docens (Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem, Budapest)  
K. Fogarasi Zsuzsa múzeumigazgató (Ráday Múzeum, Kecskemét)  
Für Lajos egyetemi docens (Eötvös Lóránd Tudományegyetem, Budapest)  
Gömöri György egyetemi tanár (Cambridge)  
Hegyi Imre tudományos kutató  
Kecskeméti Károly a Nemzetközi Levéltáros Szövetség főtiktára (Párizs)  
Kenéz Győző tudományos kutató (Budapest)  
Kiss Géza ny. főiskolai tanár (Pécs)  
Sz. Koroknay Éva (megh. 1987.) ny. osztályvezető (Iparművészeti Múzeum, Budapest)  
Köpeczi Béla akadémikus (Budapest)  
Ladányi Sándor teológiai akadémiai tanár (Budapest)  
Lipcsey Ildikó tudományos munkatárs (MTA Történettudományi Intézete)  
Mályusz Elemér akadémikus  
Márkus Mihály református lelkész (Tata)  
Monok István tudományos munkatárs (JATE Központi Egyetemi Könyvtára, Szeged)  
Nagy Edit levéltárigazgató (Ráday Levéltár)  
Pap László (megh. 1983.) 1957-ig teológiai akadémiai tanár, a Ráday Gyűjtemény igazgatója  
Péter Katalin, tudományos tanácsadó (MTA Történettudományi Intézete)  
Pomogáts Béla osztályvezető (MTA Irodalomtudományi Intézete)  
Schmidt Mária történész (Budapest)  
Szabó András tudományos munkatárs (Ráday Könyvtár)  
Szakály Ferenc osztályvezető (MTA Történettudományi Intézete)  
Szigeti Jenő adventista lelkész, teológiai akadémiai tanár (Budapest)  
Tibori János ny. főiskolai tanár (Debrecen)  
Tóth Endre (megh. 1970.) teológiai akadémiai tanár (Debrecen)  
Tóth István György tudományos munkatárs (MTA Történettudományi Intézete)  
Trócsányi Zsolt (megh. 1987.) főlevéltáros (Magyar Országos Levéltár, Budapest)  
Vezér Erzsébet irodalomtörténész (Budapest)



## TARTALOMJEGYZÉK

Kecskeméti Károly: A közép-európai vallásföldrajz néhány állandó vonása (10–18. század) . . . . .	3
Tóth István György: Iskola és reformáció Kőrmenden a 16–18. században. . . . .	10
Kőpeczi Béla: A bujdosó Rákóczi vallásossága és szellemi hagyatéka . . . . .	22
Tóth Endre: Debreceni Ember Pál, az egyháztörténész (2. közlemény) . . . . .	34
Kiss Géza: Az ormánsági református gyülekezetek Báthory Gábor püspök egyházlátogatása tükrében 1817 . . . . .	55
Szigeti Jenő: Hódmezővásárhely lelki válsága. 1863–1966 . . . . .	85

### *Közlemények*

Bucsay Mihály: Wittenberg Debreceni Ember Pál ellen (Egy hitvita és háttere) . . . . .	111
Trócsányi Zsolt: Az 1751. évi erdélyi aposztázia-rendelet . . . . .	120
K. Fogarasi Zsuzsa: A szabadszállási református templom festett faanyag töredékei . . . . .	126
Balázs László: A Ráday-család és könyvtára . . . . .	135
Beliczay Angéla: Szemere Pál könyvtára . . . . .	144
Mályusz Elemér: A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság történeti forráskiadványai . . . . .	159
Pomogáts Béla: Erdély költője. Száz éve született Áprily Lajos . . . . .	173

### *Adattár*

Szikszai Fabricius Balázs levelei Melith Istvánhoz. Közli: Szabó András . . . . .	181
Tamás pap esete (Epizód Jászó 16. századi egyháztörténetéből). Közli: Szabó András . . . . .	185
Bethlen Gábor és bujdosótársainak levele VIII. Kelemen pápához. Közli: Tóth István György . . . . .	189
Adalékok iktári Bethlen Péter peregrinációja történetéhez 1. Idősb Bethlen István levelei (1622–1628). Közli: Monok István . . . . .	193
2. Emlékkönyvi bejegyzések. Közli: Gömöri György . . . . .	205
Újabb adatok id. Bethlen István patrónusi tevékenységéhez. Közli: Monok István . . . . .	208
Jezsuita jelentés az erdélyi egyházi helyzetről. 1650. Közli: Benda Kálmán és Kenéz Győző . . . . .	210
Kiegészítések Monok István „A gyöngyösi református gyülekezet lelki- pásztorai és tanítói” c. munkájához. Közli: Szakály Ferenc . . . . .	233
Kazinczy bejegyzései Szemere Pál könyveiben. Pap László jegyzeteiből közli: Beliczay Angéla . . . . .	239
Fülep Lajos levelei Ravasz Lászlóhoz. Közli: Nagy Edit (2., befejező rész) . . . . .	244
Stern Samu visszaemlékezései a Zsidó Világtanács tevékenységéről 1944-ben. Közreadja: Schmidt Mária . . . . .	266
Beszélgetés Ravasz Lászlóval. Közli: Vezér Erzsébet . . . . .	305

## *Könyvismertetések*

L. A. de Vermes (kiadó): Calvin et la Hongrie. (Jean Bérenger) . . . . .	327
Szántó Konrád: A katolikus egyház története: I–II. (Márkus Mihály) . . . . .	328
Bálint István János (szerk.): Adalékok a 16–20. századi magyar művelődés történetéhez. (Péter Katalin) . . . . .	331
Dankó Imre – Küllös Imola (szerk.): Vallási néprajz. I–II. (Hegy Imre) . . . . .	335
Izvoara și mărturii referitoare la evreii din România. Ed. Victor Eskenasz (Lipcsey Ildikó) . . . . .	337
Csohány János: Az 1894–95. évi magyarországi egyházpolitikai törvények és a református közvélemény. (Tibori János) . . . . .	340
Gyülekezettörténet – helytörténet (Für Lajos, Balázs László, Benda Kálmán) . . . . .	342

## *Krónika*

Csomasz Tóth Kálmán köszöntése (Szűcs Ferenc) . . . . .	347
Pap László búcsúztatása (Benda Kálmán) . . . . .	349
Utolsó búcsú Asztalos Miklóstól (Benda Kálmán) . . . . .	350
Egy kiváló tudós és jóbarát elment. Zsindely Endre, 1929–1986. (Ladányi Sándor) . . . . .	351
Beszámoló a Ráday Könyvtár kötéstábláinak vizsgálatáról (Sz. Koroknay Éva) . . . . .	354
Visszaemlékezések, kiállítások a Nantes-i Ediktum visszavonásának (1685) 300. évfordulója alkalmából (Búza János, Benda Kálmán) . . . . .	361
Imre Lajos kiállítása elé (Bibó István) . . . . .	363
Igazgatói jelentés a Ráday Gyűjtemény 1985. évi munkájáról (Benda Kálmán) . . . . .	364
Igazgatói jelentés a Ráday Gyűjtemény 1986. évi munkájáról (Benda Kálmán) . . . . .	368
Igazgatói jelentés a Ráday Gyűjtemény 1987. évi munkájáról (Benda Kálmán) . . . . .	370
A Ráday Gyűjtemény munkatársainak 1985–1987. évi tudományos és népszerűsítő munkássága . . . . .	374
Az Évkönyv munkatársai . . . . .	378



Készült a Ráday Kollégium Nyomdájában  
1989/90-ben, 1 000 példányban  
Felelős vezető: Halász Iván













